

5. International Bahtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress

**16-17 August 2023
Shaki / Azerbaijan**

**EDIROR
PROF. DR. RAMAZAN GAFARLI
İSBN: 978-625-367-279-9**

**5. INTERNATIONAL
BAHTIYAR VAHABZADE
TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE
CONGRESS**

16-17 August 2023 / Azerbaijan / Sheki

PROCEEDING BOOK

EDITOR

Prof. Dr. Ramazan Gafarli

All rights of this book belong to

IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and juridically

IKSAD Publications - 2023©

Issued: 10.09.2023

ISBN - 978-625-367-279-9

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

**INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH
WORLD HISTORY, CULTURE AND LITERATURE
CONGRESS.**

DATE AND PLACE

16-17 August 2023 / Azerbaijan / Sheki

ORGANIZATION

Dede Korkut Branch of ANAS Folklore Institute

Azerbaijan State Pedagogical University

**Monitoring Center under the State Language Commission
of the Republic of Azerbaijan**

Shaki Branch of ASPU

Guba Branch of ASPU

EDITOR

Prof.Dr. Ramazan Gafarli

PARTICIPANTS COUNTRY (4 countries)

TURKEY, AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN, RUSSIA

ISBN - 978-625-367-279-9

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

AMEA Folklore Institute "Dede Korkut"
branch manager

CHAIRMAN OF THE SCIENCE COMMITTEE

Prof. Dr. Sevinj ALIYEVA

Director of the Monitoring Center under the State Language
Commission

ORGANIZING BOARD

Prof. Ismail KAZIMOV - Institute of Linguistics of ANAS

Prof. Mirvari ISMAYILOVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Marziya Najafova - Institute of Literature of ANAS (Azerbaijan)

Prof. Hajar HUSEYNOVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Konul SAMADOVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Adil CEMİL - ANAS Folklor Enstitüsü

Assoc. Prof. Nazile ABDULLAZADE - Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Gülshen MEHERREMOVA - Azerbaijan Language University

Assoc. Prof. Irada KARIMOVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Aygun MEHERREMOVA - Baku State University

Dr. Terane NAGHIYEVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Necat BİRİNCİ - Istanbul Aydin University

Dr. Kenan GURSOY - Retired

Dr. Islam Sadiq - Institute of Folklore of ANAS

Dr. Alvan JAFAROV - Azerbaijan State Pedagogical University

Elshan ZAKARIYEBEYLİ - Director of Bakhtiyar Vahabzade House Museum

Vefa İSMAYILOVA - Monitoring Center next to the Foreign Language Commission of
the Republic of Azerbaijan

Sema VELIYEVA - Monitoring Center next to the Foreign Language Commission of the
Republic of Azerbaijan

Nazlikhanım TEYYUBOVA - Monitoring Center next to the Foreign Language
Commission of the Republic of Azerbaijan

Turkane ISRAILLI - Next to the Foreign Language Commission of the Republic of
Azerbaijan, Monitoring Center

Gunel HAJIYEVA - Monitoring Center next to the Foreign Language Commission of the
Republic of Azerbaijan

SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Text AKAR (Turkey)

Prof. Dr. Metin EKICI Ege University (Turkey)

Prof. Dr. Muratgeldi SOYEGOV - Turkmenistan-Turkey University
(Turkmenistan)

Prof. Dr. Naila HAJIZADE (Turkey)

Prof. Dr. Rustam KAMAL - Azerbaijan State University of Oil and
Industry (Azerbaijan);

Prof. Dr. Seher ORUCOVA - Baku State University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCILASUN (Turkey)

Prof. Dr. Ali DUYMAZ - Balikesir University (Turkey)

Prof. Dr. Fikret TURKMEN - Ege University (Turkey)

Prof. Dr. Hülya KASAPOGLU ÇENGEL (Turkey)

Prof. Dr. Selim EMIROGLU (Turkey)

Prof. Dr. Shuayip KARAKAS Ankara Gazi University (Turkey)

Prof. Dr. Yaşar KALAFAT (Turkey)

Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Turkey)

Prof. Dr. Najiya SULTAN Ankara Gazi Universit

Prof. Dr. Nizami TAGISOY - Slavic University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Fikret KHALIGOV - Azerbaijan State Pedagogical University
(Azerbaijan)

Prof. Dr. Mamatkul JURAYEV - Alisher Navoi Institute of Language and
Literature of OMEA (Uzbekistan)

Prof. Dr. Ariuka GELYAYEVA - Kabardino-Balkaria State University.
(Kabardino-Balkaria / Russia)

Prof. Dr. Bakytgul KULCANOVA - Al-Farabi Kazakh National
University (Kazakhstan)

Prof. Dr. Kamil VALIYEV - Aydın Univesity. (Turkey)

Assist. Prof. Gulare AMİROVA - Monitoring Center within the State
Language Commission of the Republic of Azerbaijan

Assist. Prof. Shahlar MEMMEDOV - Monitoring Center within the State
Language Commission of the Republic of Azerbaijan

SCIENTIFIC AND ADVISORY BOARD

Dr. Metanet KHUDIYEVA - Monitoring Center within the State Language Commission of the Republic of Azerbaijan

Assoc. Prof. Afzaladdin ASKER - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Afag RAMAZANOVA - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Agaverdi KHALIL - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Aziz Alakberli - Institute of Folklore of ANAS (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Elchin ABBASOV - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Elkhan MAMMADLI - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Fidan GASIMOVA - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Ilkin RUSTAMZADE - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Rza KHALILOV - Institute of Folklore of ANAS

Assoc. Prof. Islam SADIK - Institute of Folklore of ANAS (Azerbaijan)

Dr. Farida TAHIROVA - TMEA Department of Language, Literature and Art Lexicography

Dr. Yüce KAFKASYA - Erzurum University

Dr. Imperia KHALIPAYEVA - Dagestan State Pedagogical University

Dr. Necat BİRİNJİ

Dr. Özkul Çobanoğlu

Dr. Ocal OGUZ

Dr. Omar ÖZYILMAZ

Dr. Mais ALIZADE

Dr. Tudora ARNAUT - Kyiv State University named after Shevchenko

AZERBAIJAN REPUBLIC'S
DÖVLÉT DİL KOMİSSİYASI YANINDA
MONİTORİNG MƏRKƏZİ

5. ULUSLARARASI BAHTİYAR VAHAPZADE TÜRK DÜNYASI TARİH, KÜLTÜR VE EDEBİYAT KONGRESİ

AZERBAIJAN ULUSLARARASI BİLİMSSEL ARAŞTIRMALAR KONGRESİ

16-17 AĞUSTOS 2023 / ŞEKİ / AZERBAIJAN

AMEA Folklor Enstitüsü Dede Korkut Şubesi
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Dil Komisyonuna bağlı İzleme Merkezi
ADPU'nun Şeki Şubesi, ADPU'nun Guba Şubesi
Bahtiyar Vahabsade'nin ev müzesi

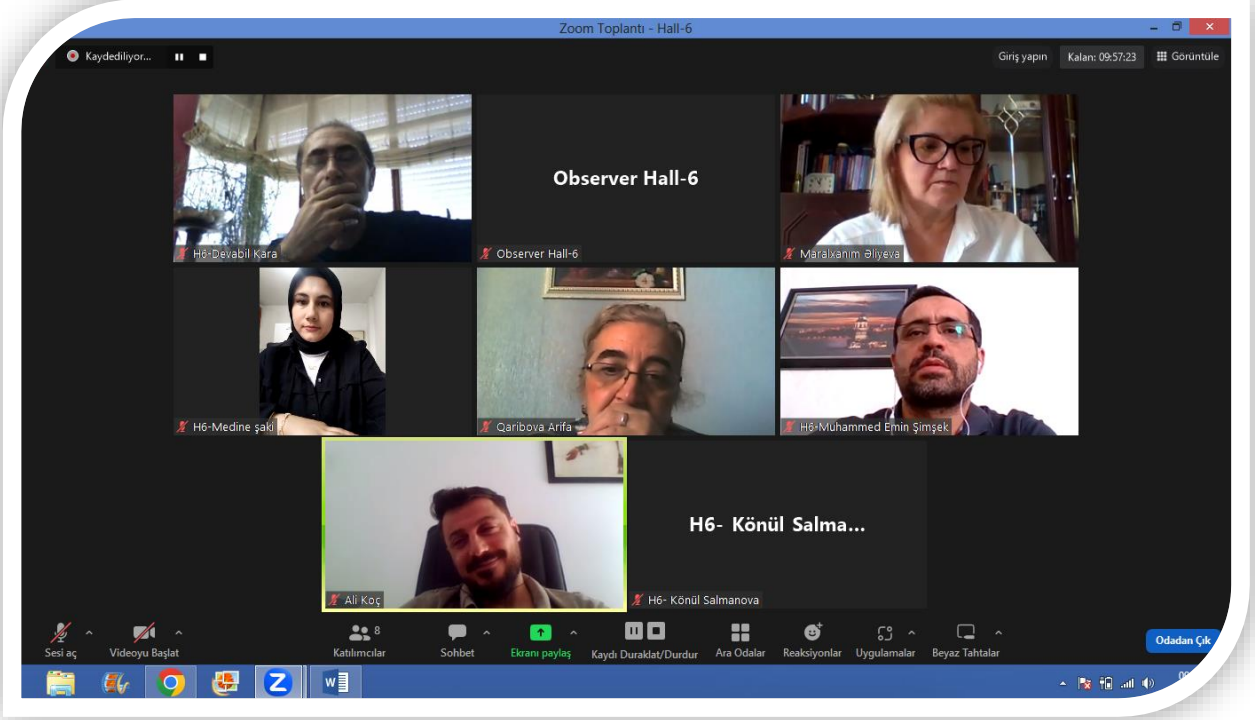

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

Tablo 3. Vücut ağırlığı ile solunum fonksiyonları arasındaki ilişki

	n	Ort.	SS	1	2	3	4	5	6
1. Vücut Ağırlığı (kg)	21	72,95	16,54	-	0,596*	0,620*	-0,075	0,293	0,453*
2.FVC (lt)	21	4,76	0,71		-	0,923*	-0,110	0,395	0,528*
3.FEV1(lt)	21	4,04	0,62			-	0,207	0,510*	0,714*
4.FEV1/FVC (%)	21	0,85	0,05				-	0,433	0,467*
5.PEF (lt/min)	21	491,57	85,51					-	0,886*
6.MVV (lt/sec)	21	165,19	33,24						-

*Korelasyon p<0,01 düzeyinde anlamlıdır.

8. ULUSLARARASI BATTALGAZİ BİLİMSEL ÇALIŞMALAR KONGRESİ

8. ULUSLARARASI BATTALGAZİ BİLİMSEL ÇALIŞMALAR KONGRESİ

Bulgular

Tablo 5. Yapı matrisi

	Frekans
Akademik öz yeterlik	303
Mesleki bilimsellik	344
Üniversite mezuniyet ortalaması	304

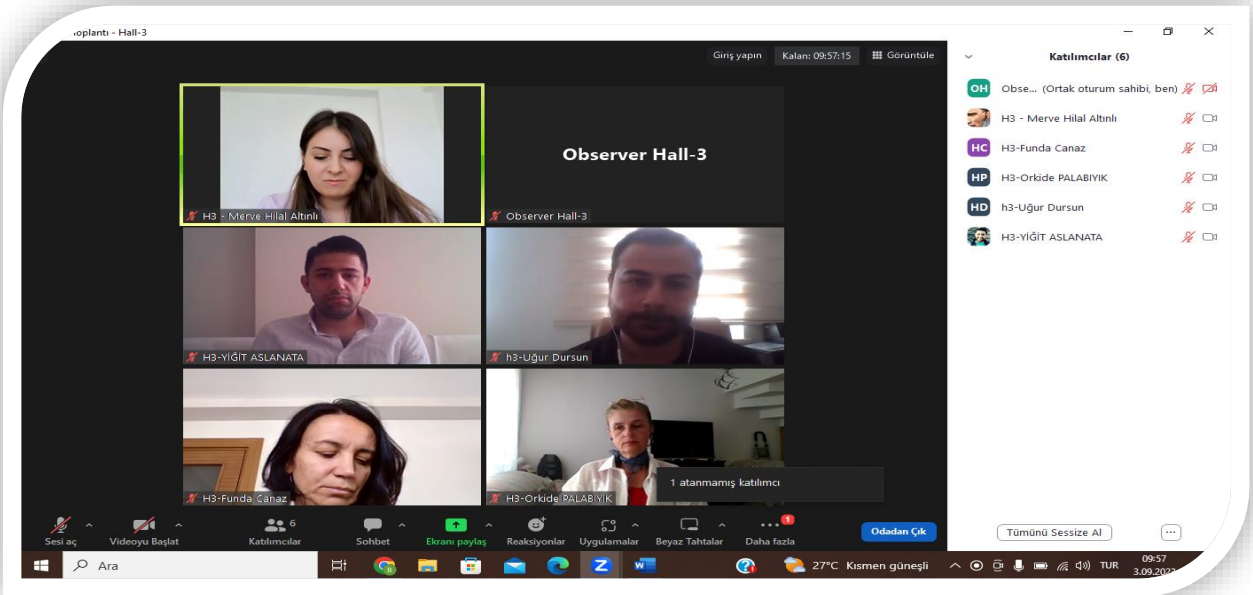
Findings

Table 5. Structure Matrix

	Frekans
Academic self-efficacy	303
Occupational Interest	344
University graduation average	304

The structure matrix shown in Table 5 is a matrix that can be used to evaluate the importance of the independent variables. The structure matrix displays the correlation of each variable with the discriminant function. According to the structure matrix seen in Table 5, the independent variables with the highest correlation with the discriminant function are, in order, academic self-efficacy, occupational interest, and university graduation average. The university graduation average variable is not a significant predictor.

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

Observer Hall-3

Kaydediliyor...

Kortikosteroidler

Corticosteroids for COVID-19

- 1940'lı yıllarda keşfedildi. inflamatuvar ve otoimmün hastalıkların kontrolü ve tedavisi için kullanıldı.
- COVID-19, şiddeti ile ilerleyen inflamatuvar yanıtın fazla olması nedeniyle sitokin fırtınası görülebilir.
- Kortikosteroidler, IL-1 β , IL-6, TNF- α gibi sitokinlerin üretimini baskılayarak anti-inflamatuvar etkiler gösterir
- Kortikosteroid kullanımı bağışıklığı kısa süreli baskılayarak latent enfeksiyonların reaktivasyonuna ve ikincil enfeksiyonlara da neden olmaktadır.

- It was discovered in the 1940s and has been used for the control and treatment of inflammatory and autoimmune diseases.
- COVID-19, its severity can lead to a cytokine storm due to an excessive inflammatory response.
- Kortikosteroidler, anti-inflammatory effects by suppressing the production of cytokines such as IL-1 β , IL-6, and TNF- α .
- The use of corticosteroids can temporarily suppress the immune system, leading to the reactivation of latent infections and secondary infections.

Katılımcılar (8)

Q Katılımcı bul

- OH O... (Ortak oturum sahibi, ben) [Mikrofon] [Kamera]
- H3-VİĞİT ASLANATA [Mikrofon] [Kamera]
- H3 - Merve Hilal Altınlı [Mikrofon] [Kamera]
- A H3- Aya İsaoglu [Mikrofon] [Kamera]
- HD H3- Dr.Kazım Doğan [Mikrofon] [Kamera]
- HC H3-Funda Canaz [Mikrofon] [Kamera]
- HP H3-Orkide PALABIYIK [Mikrofon] [Kamera]
- UD Uğur Dursun [Mikrofon] [Kamera]

Tümünü Sessize Al

Ara

25°C Kısmen güneşli

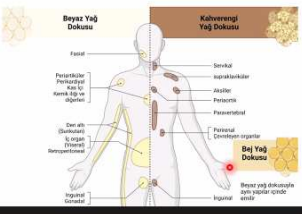
10:22 3.09.20

Observer Hall-3

Kaydediliyor...

Yağ Dokusu

- Son yıllarda, önemli endokrin fonksiyonlara sahip bir organ olarak kabul edilen yağ dokusu, metabolizma, bağışıklık yanıtları ve termogenez gibi organizmanın yaşamını sürdürebilmesi için gerekli vücut enerjisinin düzenlenmesinde hayati rol oynar.

Beyaz Yağ Dokusu

Kahverengi Yağ Dokusu

Bej Yağ Dokusu

3

Katılımcılar (8)

Q Katılımcı bul

- OH O... (Ortak oturum sahibi, ben) [Mikrofon] [Kamera]
- HP H3-Orkide PALABIYIK [Mikrofon] [Kamera]
- H3 - Merve Hilal Altınlı [Mikrofon] [Kamera]
- A H3- Aya İsaoglu [Mikrofon] [Kamera]
- HD H3- Dr.Kazım Doğan [Mikrofon] [Kamera]
- HC H3-Funda Canaz [Mikrofon] [Kamera]
- HD H3-Uğur Dursun [Mikrofon] [Kamera]
- H3-VİĞİT ASLANATA [Mikrofon] [Kamera]

Tümünü Sessize Al

Ara

26°C Kısmen güneşli

10:31 3.09.20

5. Uluslararası Bahtiyar Vahabzade Türk Dünyası Tarih, Kültür ve Edebiyat Kongresi

16-17 AĞUSTOS 2023
Şeki / Azerbaycan

AMEA Folklor Enstitüsü Dede Korkut Şubesi
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Dil Komisyonuna bağlı İzleme
Merkezi
ADPU'nun Şeki Şubesi
ADPU'nun Guba Şubesi
Bahtiyar Vahabzade'nin ev müzesi
(Online ve yüz yüze katılım)

Yer: ADPU Şeki Şubesi ve
Bahtiyar Vahabzade'nin ev müzesi

Zoom ID: 812 5934 6695

Şifre: 161616

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ✓ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom’da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

**Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,
exp. Hall-1, Awais Khan**

Zoom ID: 812 5934 6695

Şifre: 161616

AÇILIŞ TÖRENİ -

16.08.2023

Bakü saati ilə: 13:00-14:00

ADPU Şeki Kampüsü

Doç. Dr. Rafik RESULOV
ADPU'nun Şeki şubesi müdürü

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
AMEA Folklor Enstitüsü "Dede Korkut" Şubesinin Başkanı,
"Dede Korkut" bilim dergisi başkanı

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA
ADPU Uluslararası ilişkiler üzere rektör yardımcısı

Doç. Dr. Yusif ALIYEV
ADPU'nun Quba şubesi müdürü

Prof. Dr. Sevinc ALİYEVA
Devlet Dil Komisyonuna bağlı İzleme Merkezi Direktörü

Dr. Mustafa Latif EMEK
İKSAD Başkanı

Elşen ZEKERİYEBEYLİ
Bahtiyar Vahabzade Ev Müzesi Direktörü

Dr. Elvan CAFAROV
İKSAD Azərbaycan Başkanı

- BÖLMƏ İCLASLARI -

Bakı saati ilə: 14:00-16:30

ADPU-nun Şeki filialı

- BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN BÜSTÜNÜN ÖNÜNƏ ƏKLİL QOYULMASI -

Bakı saati ilə: 16:30-17:00

- AXŞAM YEMƏYİ -

Bakı saati ilə: 17:00-18:00

Ağ Qaya Restoranı

- POEZİYA AXŞAMI -

Bakı saati ilə: 18:00-20:00

Bəxtiyar Vahabzadənin ev-muzeyi

YÜZ YÜZE

16.08.2023 / Hall-1

Bölüm Başkanı: Doç. Dr. Gülşen AĞABEY

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 14:00-16:30

Ankara saati ile: 13:00-15:30

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Nazilə ABDULLAZADƏ	Ümumtəhsil məktəblərində Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının tədrisi tarixi	ADPU
Habil XƏLİLOV Rəşad ƏSGƏROV Etibar MUSAYEV Bağır BABAYEV	Hər zaman millətinin, ümumilikdə, türk dünyasının istiqlalını və istiqbalını düşünən türk sevdalısı Bəxtiyar Vahabzadə	AMEA GDU NDU
Azad MIRZƏBƏYOY	Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində suallar	Mingəçevir Dövlət Universiteti
Elza BABAYEVA	Bəxtiyar Vahabzadə-şair və müəllim	ADPU
Elnarə CABBAROVA	Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyinin təşkili tarixi və fəaliyyəti	ADPU-nun Şeki filialı
Göyçək İSPƏNDİYAR	Şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində Bəxtiyar Vahabzadənin pedaqoji irsinin rolu və əhəmiyyəti.	Gəncə Dövlət Universiteti
Gülşən AĞABƏY	Bəxtiyar Vahabzadənin “sarıq şeirləri”ndə milli mücadilə	ADPU Quba
Gülyaz HÜMMƏTZADƏ	Bəxtiyar Vahabzadə poemalarında vətənpərvərlik motivləri	Azərbaycan Tibb Universiteti
Ləman ƏLİZADƏ	Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində Ana dilinin tərənnümü	
Mərziyyə NƏCƏFOVA	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında vətənpərvərlik	AMEA
Nizami ADIŞİRİNOV	Sözün Bəxtiyar zirvəsi və folklorun qüdrəti	AMEA
Nuray ƏLİZADƏ	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Vətən sevgisi	BDU
Yusif MAHMUDOV	Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində ekoloji fiirlər İsmayıl Şıxlının romanlarında	Ətraf mühit üzrə tədqiqatçı
Flora NAMAZOVA	Azərbaycan qadınının xarakterində qardaş məhəbbəti	Mingəçevir Dövlət Universiteti

YÜZ YÜZE

16.08.2023 / Hall-2

Bölüm Başkanı: Prof. Dr. Merziye NECEFOVA

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 14:00-16:30

Ankara saati ile: 13:00-15:30

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Ramazan QAFARLI	“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti	AMEA
Ulduz QƏHRƏMANOVA	Mirzə Ələkbər Sabir və müasirləri (Dəli şairə nəzirə)	ADPU
Fərəh CƏLİL	Türk qam-şamançılıq ənənələrinin ələvilik tərqiyyətinə transtormasiyası və sufi poeziyasında təzahürü	Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Əminə MAHMUDLU	Xalqın gözündən Bəxtiyar Vahabzadə	Bakı Avrasiya Universiteti
Gülzar MƏMMƏDOVA Nərgiz NİFTƏLİYEVƏ	Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşmasında yaranan psixoloji çətinliklər	Mingəçevir Dövlət Universiteti
Aygün İSMAYILOVA	Şeki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinin ümumi strateji və sosial-demoqrafik istiqamətləri	AMEA Şeki Regional Elmi Mərkəzi
Faiq YUSİFLİ	Musiqi dili ilə emosional əlaqə yaratmaq	Mingəçevir Dövlət Universiteti
Məsmə RƏHİMOVA	Nə üçün beynimiz ağızımızdan daha sürətli danışır?	OYU
Meleyke MEMMEDOVA	Azərbaycan və Anadolu folklorunda nazardan korumak üçün yapılan uygulama ve ritüeller	AMİA
Səfurə ABDURAHMANOVA	Xarici dillərin tədrisində orijinal audio və video materiallardan istifadə	ADPU ŞƏKİ
İbrahim ABDULSƏLİMLİ	Gənclərin mədəniyyəti və şəxsiyyəti problemi: sosioloji araşdırma	ADPU-nun Şeki filialı
Kəmalə LƏTİFOVA	İngilis dilində fars mənşəli alınma sözlərin tarixi inkişafı	ADPU Şeki filialı
Cavadxan QASIMOV	Naxçıvan Muxtar Respublikasının makroiqtisadi inkişafında yeni keyfiyyət mərhələsi	Naxçıvan Dövlət Universiteti
Osman MUSAYEV Nizami ADIŞİRİNOV	“Dədə Qorqud” Oğuznamələrində tərbiyə məsələləri	AMEA
Yeganə QƏHRƏMANOVA	Dilin fəlsəfi mahiyyəti və insan cəmiyyətində rolu	ADPU

YÜZ YÜZE

16.08.2023 / Hall-3

Bölüm Başkanı: Doç. Dr. Gülşen NOVRUZOVA

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 14:00-16:30

Ankara saati ile: 13:00-15:30

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Gulshan NOVRUZOVA	Teachers' skills in using pedagogical technologies in organizing lessons	ADPU
Qalib SAYILOV	Bəxtiyar Vahabzadənin "Bir millət iki dövlət" ideyası:- Milli Təfəkkürün Birlik Konsepti	AMEA
İlahə QOCAYEVA	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında folklor motivlər	11 nömrəli İnteqrasiya təlimli internat məktəbi
Qürbət MIRZƏZADƏ	Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı ədəbi tənqiddə	AMEA
Rahilə QULIYEVA	Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində didaktika konsepti	BDU
Rasimə BƏKİROVA	XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Ana dili məsələsi: Cəlil Məmmədquluzadə və Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbi irsi kontekstində	ADPU Şeki
Xatirə XƏLİLOVA	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi	ADPU nəzdində ADPK-nın dil-ədəbiyyat müəllimi
Günəl ƏSKƏROVA	Azad qaradərəlinin romanlarında magik - realizm	AMEA Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat institutu
Yeganə HÜSEYNOVA	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının təzadlar dövrü	GDU
Elşən ABDURAHMANOV Reyhan MƏNƏFOVA	Deyimlərdə gizlənən xalq təfəkkürü	AMEA ŞƏKİ
Mətanət XUDİYEVA	Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov romantizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri haqqında	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin
Ayətəxan Ziyad Babək İsgəndərov	Təhsil siyasəti Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyinin prioritet istiqaməti kimi	ADPU

YÜZ YÜZE

16.08.2023 / Hall-4

Bölüm Başkanı: Dr. Elvan CAFAROV

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 14:00-16:30

Ankara saati ile: 13:00-15:30

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Abdullayeva TALEHƏ	Şeyx Məhəmməd məscidində aparılan arxeoloji qazıntılar	“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu
Aidə MUSTAFAYEVA Günəl BAXŞIYEVA Şəbnəm NƏSİROVA	İnformasiya infrastrukturalarında kibertəhlükəsizliyin perspektivləri	MDU
Aygün ƏLİYEVA	Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı	Basqal Qəsəbə Mədəniyyət evi
Nahidə ƏLƏSGƏROVA	Basqal qəsəbə mədəniyyət evinin tarixi	Basqal Qəsəbə Mədəniyyət Evi
Nuran MURSHUDZADA	Ünsiyyət bacarıqlar	ADPU ŞƏKİ
Aytən ABBASOVA	“Ərəb Baharı”nın Abş-Türkiyə münasibətlərinə təsiri	BDU
Elmar HÜSEYNOV	Müasir cəmiyyətdə şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırma probleminin öyrənilməsi	ADPU
Mirvari EMİNOVA	XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan nefti Rusiya dövlətinin siyasi və iqtisadi maraqlarında	ADPU Şəki filialı
Əlvan CƏFƏROV	Mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi. (Kimya və biologiya fakültəsinin Kimya və biologiya müəllimliyi ixtisası əsasında)	ADPU Elmi Tədqiqat Mərkəzi
Vüsal BAXIŞOV	Okeaniya xalqları arasında yayılmış ənənəvi dinlər	ADPU-nun Şəki filialı
Elnurə SƏFƏROVA Zərifə İSMAYILOVA	Ətraf mühit amillərinin bitki zərərvericilərinə və entomofaqlara təsiri	ADPU
Vüsalə HƏSƏNOVA	Ənənəvi və müasir öyrətmə texnikalarını ehtiva edən metod	ADPU-nun Şəki filialı
Айгюн Назаралиева	Роль Азербайджана в спасении евреев от гитлеровского фашизма	Докторант Института Археологии
Seide GULIYEVA	XIX yüzülda yaşanan askeri ve politik olayların Azərbaycan tarixi-demografik durumuna etkisi.	Bakü Devlet Üniversitesi

YÜZ YÜZE

16.08.2023 / Hall-5

Bölüm Başkanı: Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 14:00-16:30

Ankara saati ile: 13:00-15:30

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Aytən QASIMOVA	Azərbaycan dilindən Fransız dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrdə qarşıya çıxan çətinliklər	ADPU Şeki filialı
Fidanə MUSAYEVA	Qurban Səidin əsərlərində mədəniyyət antropologiyası : geyim və ev tərzləri	Bakı Slavyan Universiteti
Firəduun İBRAHİMOV Gülərə ABDULLAYEVA	Təhsilalanların qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılması və tətbiqi texnologiyası	ADPU Şeki filialı
Habil XƏLİLOV	Şeki xan məscidi və xan qəbiristanlığının bərpası Heydər Əliyev siyasətinin davam etdirilməsinin bariz nümunəsi kimi	AMEA-nın Şeki Regional Elmi Mərkəzi
Fəxriyyə HƏVİLOVA	Göyçənin etnoqrafiyası: qarşılıqlı yardım	BDU
İlaha MUSAYEVA	Lexical-semantic characteristics of the terms related to the mourning ceremony in the turkmen language	Sumgait State University
İbrahim ABDULSƏLİMLİ	Gənclərin mədəniyyəti və şəxsiyyəti problemi: sosioloji araşdırma	ADPU Şeki filialı
Hicran MAHMUDOVA	Cənubi qafqazın kuqran qəbirləri və döyüş bayraqları	BDU
Mələhət ABDULLAYEVA	Riyaziyyat dərslərində şagirdlərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasından istifadə.	ADPU
Səbnəm İSMAYILOVA	Şeki-Zaqatala və Quba-Dərbənd toy mərasimlərinin müqayisəli təhlili (XX əsrin əvvəllərində)	AMEA Folklor İnstitutu
İsmayıl KAZIMOV	„Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində „VƏTƏN,, konseptinin kateqoriyallaşması problemi	AMEA Dilçilik İnstitutu

YÜZ YÜZE

16.08.2023 / Hall-6

Bölüm Başkanı: Doç. Dr. Ebülfez EZİMLİ

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 14:00-16:30

Ankara saati ile: 13:00-15:30

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Qiyət MƏHƏRRƏMLİ	Sulduz folklor mühiti: Qarapapaq Türklərinin Milli-mənəvi dəyərlər xəzinəsi	AMEA Folklor İnstitutu
Aynur QAFARLI	Ağız ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyata qovuşdurən - Molla Cuma	ADPU
Gülənar MUSAYEVA	Dilçilik və təhsil	
Nərmin NOVRUZOVA	Cəngavər-kurtuaz poeziyası	BAAU
Əbülfez ƏZİMLİ	Çağdaş Azərbaycan poeziyası: şairə Mahirə Nağıqızının şeirlərində sözə söz, mənaya mənə mənzilləri	NDU
Mehriban MÖVLAMOVA	Hər yetən gözələ gözəl demərəm, yaxud gözəllik süjetyaradıcı estetik kateqoriya kimi	ADU
Könül İBRAHİMOVA	Qabdulla Tukayın bədii publisistika yaradıcılığının Uralsk şəhəri dövrü və ya erkən mərhələsi (1904–1907-ci illər)	AMEA
Ruqiyyə İSMAİLOVA	Turizmdə reklam-informasiya təminatının əsas məqsədi	“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu
Günay RZAYEVA	Hüseyn Cavid ırsınə dövlət qayğısı	Basqal Qəsəbə Mədəniyyət evi
Pakizə ƏLİYEVA	Arif Abdullazadənin “Sınaq Kürəsi” romanı və müəllifin roman eksperimenti	ADPU
Elmira Aliyeva Sarıgül Sadıxova	Cognitive linguistics as a new research field	AUL. ASPU.

YÜZ YÜZE

16.08.2023 / Hall-7

Bölüm Başkanı: Doç. Dr. Ulduz MÜRŞÜDOVA

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 14:00-16:30

Ankara saati ile: 13:00-15:30

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Könül HACIYEVA	Azərbaycan şairi Mürtəzaqulu xan Şamlunun irsində Nəvai təsiri	AMEA
Sübhan TALIBLI	Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində Ərəb-İslam ölkələri münasibətləri (1993-2003-cü illər)	AMEA
Şahnaz HÜMBƏTOVA	“Yanar Dağ” dövlət tarix-mədəniyyət və təbiət qoruğunun abidə mühafizəçisi	“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun abidə mühafizəçisi
Südabə AĞABALAYEVA	Nazim Hikmət yaradıcılığı “Azərbaycan” jurnalında	Bakı Slavyan Universitetinin
Günəl HÜMMƏTOVA	Seyran Səxavətin “Ağrı” povestlərində mənəvi-əxlaqi dəyərlər	ADPU
Aynur İSMAYILOVA	Cultural heritage and cultural tourism in Azerbaijan.	“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun elmi işçisi
Ulduz MÜRŞÜDOVA	Şəki yumorunun təsnifat	ADPU Şəki filialı
Sənan İBRAHİMOV	Qədim türk yurdu Şəkinin iqtisadi tarixinin xronologiyası. Şəki iqtisadiyyatının şahı olan ipəkçilik baramaçılıq, su təsərrüfatı və meliorasiyası	
Nəzakət ZAMANOVA	Bölmə informasiya ilə idarə etmək: rəqəmsal dünyada təhsilin idarə edilməsi	ADPU
Xuraman RƏFİYEVA	Fransız dilində işlənən beynəlmiləl sözlər	ADPU Şəki filialı
Leyla NURİYEVA	B.Vahabzadə yaradıcılığında ailə konsepti və folklor	AMEA Şəki bölməsi
Oralbek ISKAK	Qazaxıstanda siyasi münaqişələrin həllində hərbiçilərin rolunun modelləşdirilməsi	Əl-Fərabî adına Qazaxıstan Milli Universiteti.

ONLINE / HALL-4 / SESSİYA-1

16.08.2023

Bölüm Başkanı: Dr. Aysel ŞEYDAYEVA

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 11:00-13:00

Ankara saati ile: 10:00-12:00

Zoom ID: 812 5934 6695

Şifre: 161616

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Aysel ŞEYDAYEVA	İnsana aid hislərin bədii ifadəsi Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında əsas amil kimi: ağ saçlar, qara saçlar şeirinin mənə yükü	ADPU Quba filialı
Leyla HƏSƏNOVA	AXC-nin və dağlı respublikasının denikin tərəfindən işğalına qarşı mübarizəsi	AMEA
Рустам РУСТАМОВ	Исторические показатели мировых пенсионных систем в начале реформирования.	Азербайджанского Государственного Экономического Университета Диссертант
Baris CAGIRKAN	The welfare state and its relationship with individual independence	Izmir Demokrasi University
Elnara KAZIMOVA	Azərbaycan mədəniyyətinin ədəbi motivli xalçalarında şərq poeziyasının tərənnümü	Nizami Gəncəvi adına Milli Ədəbiyyat Muzeyi,
İlahə SÜLEYMANOVA	Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərinin dili ilə qərbə səyahət	ADPU Şeki filialı
Mehriban İSMAYILOVA	Tələbələrin təlimə adaptasiyasında əqli iş qabiliyyətinin dinamikası	ADPU
Mehriban İSMAYILOVA	Təhsil sistemində tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması	ADPU
Rəna CƏBRAYILOVA	Kiçik yeniyetməlik yaş dövründə özünütənzimləmə problemi	ADPU
Rəna CƏBRAYILOVA	Kiçik yaşlı məktəblilərdə özünütənzimləmənin inkişaf xüsusiyyətləri	ADPU
Azadə QULİYEVA	Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında dil və üslub xüsusiyyətləri	Qarabağ Regional Təhsil İdarəsi/ Ağdam 33 saylı tam orta məktəb

ONLINE / HALL-4 / SESSİYA-2

16.08.2023

Bölüm Başkanı: Prof. Dr. Emine KOLAÇ

Adres: ADPU Şeki Kampüsü

Bakü saati ile: 13:30-15:30

Ankara saati ile: 12:30-14:30

Zoom ID: 812 5934 6695

Şifre: 161616

AD, SOYAD	KONULAR	İŞ YERİ
Tahsin KORKUT Aslı DEMİR	Barıştepe (selhe) köyü dini mimarisi	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Münəvvər MƏMMƏDOVA	Ailədaxili münasibətlərdə yaranan problemlər	ADPU
Aygün RÜSTƏMOVA	Kiçik yaşlı məktəblilərin təlimə uğurlu adaptasiya prosesinin modelləşdirilməsi	ADPU
Mina ƏLİYEVƏ	Azərbaycan tarixşünaslığı və modernləşmə nəzəriyyəsi	AMEA
Müjkan MƏMMƏDZADƏ	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında istiqlal motivləri	ADBTİA
Elnurə LƏTİFOVA	Davamlı inkişaf konsepsiyası və onun mahiyyəti	Qərbi Kaspi Universiteti maqistrant
Emine KOLAÇ Gönül YÜKSEL	Aile şuralarında çocuk-gençlik ve edebiyat	Anadolu Üniversitesi
Fatma Badıllı BEKTAŞ	Dua ve dede korkut hikâyeleri	Öğretmen
Xalidə TALİBOVA	Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında humanist ideyalar	ADPU-nun Cəlilabad filialı
Zülfüyyə KƏRİMOVA	Azərbaycanın cəsur səyyahi H.Z.Şirvani	ADPU
Firuzə SİBGAEVA	Musa Jalili of Tatar Literature	Russian Federation, Kazan Federal University

CONTENTS

AUTHOR	TITLE	No
Səfurə Abdurahmanova	Xarici dillərin tədrisində orijinal audio və video materiallardan istifadə	1
Talehə Abdullayeva	Şeyx Məhəmməd məscidində aparılan arxeoloji qazıntılar	6
Aidə Mustafayeva Günəl Baxşiyeva Şəbnəm Nəsirova	İnformasiya infrastrukturalarında kibertəhlükəsizliyin perspektivləri	7
Baris Çağırkan	The welfare state and its relationship with individual freedom	8
Aygün İsmayılova	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinin ümumi strateji və sosial-demoqrafik istiqamətləri	14
Aynur Qafarlı	Ağız ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyata qovuşduran - Molla Cuma	21
Aynur İsmayılova.	Cultural heritage and cultural tourism in Azerbaijan.	26
Aysel Şeydayeva	İnsana aid hislərin bədii ifadəsi Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında əsas amil kimi: Ağ Saçlar, Qara Saçlar şeirinin mənə yükü	27
Aytən Abbasova- Quliyeva	“Ərəb Baharı”nın ABŞ-Türkiyə münasibətlərinə təsiri	28
Azad Mirzəbəyov	Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində suallar	34
Elza Babayeva	Bəxtiyar Vahabzadə-şair və müəllim	40
Vüsal Baxışov	Okeaniya xalqları arasında yayılmış ənənəvi dinlər	41
Bilal Hüseynova	Mifin janr imkanları	48
Elnarə Cabbarova	Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyinin təşkili tarixi və fəaliyyəti	50
Əbülfəz Əzimli	Çağdaş Azərbaycan poeziyası: şairə Mahirə Nağıqızının şeirlərində sözə söz, mənaya mənə mənəzilləri.	53
Nahidə Ələsgərova	Basqal qəsəbə mədəniyyət evinin tarixi	70
Elmar Hüseynov	Müasir cəmiyyətdə şəxsiyyətin özünüaktualaşdırma probleminin öyrənilməsi	70
Elnarə Kazımova	Azərbaycan mədəniyyətinin ədəbi motivli xalçalarında şərq poeziyasının tərənnümü	76
Elnurə Səfərova Zərifə İsmayılova	Ətraf mühit amillərinin bitki zərərvericilərinə və entomofaqlara təsiri	80

5. International Bahtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress. 16-17 August 2023. Shaki / Azerbaijan

Elşən Abdurahmanov Reyhan Mənəfova	Deyimlərdə gizlənən xalq təfəkkürü	81
Emine Kolaç Gönül Yüksel	Aile şuralarında çocuk-geçlik ve edebiyat	88
Mirvari Eminova	XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan nefti Rusiya dövlətinin siyasi və iqtisadi maraqlarında	89
Faiq Yusifli	Musiqi dili ilə emosional əlaqə yaratmaq Faiq Yusifli	94
Fidanə Musayeva	Qurban Səidin əsərlərində mədəniyyət antropologiyası: geyim və ev tərzləri	95
Göyçək Pirverdiyeva	Şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində Bəxtiyar Vahabzadənin pedaqoji irsinin rolu və əhəmiyyəti	96
Firəduun İbrahimov, Gülərə Abdullayeva	Təhsilalanların qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılması və tətbiqi texnologiyası	103
Gülınar Məmmədova Nərgiz Niftəliyeva	Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşmasında yaranan psixoloji çətinliklər	108
Gülşən Ağabəy	Bəxtiyar Vahabzadənin “səndiq şeirləri”ndə milli mücadilə	112
Gülyaz Hümmezzadə	Bəxtiyar Vahabzadə poemalarında vətənpərvərlik motivləri	115
Günel Əskərova	Azad Qaradərəlinin romanlarında magik – realiz	117
Günel Hümmezzətova (Pəniyeva)	Seyran səxavətin “ağrı” povestlərində mənəvi-əxlaqi dəyərlər	119
Habil Xəlilov	Şəki Xan Məscidi və Xan Qəbiristanlığının bərpası Heydər Əliyev siyasətinin davam etdirilməsinin bariz nümunəsi kimi	121
Habil Xəlilov Rəşad Əsgərov Etibar Musayev, Bağır Babayev	Hər zaman millətinin, ümumilikdə, türk dünyasının istiqlalını və istiqlalını düşünen türk sevdalısı Bəxtiyar Vahabzadə	125
Könül Hacıyeva	Azərbaycan şairi Mürtəzaqulu Xan Şamlunun irsində Nəvai təsiri	127
Həcər Hüseynova	Bəzi sözlərin formalaşması	131
Həsənova Leyla	AXC-nin və Dağlı respublikasının Denikin tərəfindən işğalına qarşı mübarizəsi	133
Həsənova Vüsələ	Ənənəvi və müasir öyrətmə texnikalarını ehtiva edən metod	138
Fəxriyyə Həvilova	Göyçənin etnoqrafiyası: qarşılıqlı yardım	142
İbrahim Abdulsəlimli	Gənclərin mədəniyyəti və şəxsiyyəti problemi: sosioloji araşdırma	143

5. International Bahtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress. 16-17 August 2023. Shaki / Azerbaijan

Firəduñ İbrahimov, Gülərə Abdullayeva	Təhsilalanların qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılması və tətbiqi texnologiyası	155
İlahə Musayeva	Türkmən dilində yas mərasimi ilə bağlı terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri	164
İlahə Qocayeva	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında folklor motivləri	165
İlahə Süleymanova	Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərinin dili ilə qərbə səyahət	167
Ruqiyyə İsmailova	Turizmdə reklam-informasiya təminatının əsas məqsədi	172
Mehriban İsmayılova	Təhsil sistemində tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması	173
Dilarə Kərimova	Xarici dilin öyrənilməsində anaqram və panqramların rolu	175
Könül İbrahimova	Qabdulla Tukayın bədii publisistika yaradıcılığının uralsk şəhəri dövrü və ya erkən mərhələsi (1904–1907-ci illər)	180
Ləman Əlizadə	Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində ana dilinin tərənnümü	181
Nuray Əlizadə	Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında vətən sevgisi	183
Elnurə Lətifova	Davamlı inkişaf konsepsiyası və onun mahiyyəti	185
Lətifova Kəmalə	İngilis dilində fars mənşəli alınma sözlərin tarixi inkişafı	189
Əminə Mahmudlu	Xalqın gözündən Bəxtiyar Vahabzadə	195
Malahat Abdullayeva	Riyaziyyat dərslərində şagirdlərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasından istifadə	196
Mehriban İsmayılova	Tələbələrin təlimə adaptasiyasında əqli iş qabiliyyətinin dinamikası	205
Meleyke Memmedova	Azərbaycan və Anadolu folklorunda nazardan korunmaq için yapılan uygulama ve ritüeller	207
Münəvvər Məmmədova	Ailədaxili münasibətlərdə yaranan problemlər	216
Məsmə Rəhimova	Nə üçün beynimiz ağzımızdan daha sürətli danışır?	218
Mətanət Xudiyeva	Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov romantizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri haqqında	219
Mina Əliyeva	Azərbaycan tarixşünaslığı və modernləşmə nəzəriyyəsi.	221
Mehriban Mövlamova	Hər yetən gözələ gözəl demərəm, yaxud gözəllik süjetyaradıcı estetik kateqoriya kimi	221
Gülnar Musayeva	Dilçilik və təhsil	222
Mujkan Memmedzade	Motifs of independence in the creation of Bakhtiyar Vahabzade	226
Ulduz Murshudova	Şəki yumorunun təsnifatı	230

5. International Bahtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress. 16-17 August 2023. Shaki / Azerbaijan

Nazilə Abdullazadə	Ümumtəhsil məktəblərində Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının tədrisi tarixi	239
Mərziyyə Nəcəfova	Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında vətənpərvərlik	248
Nəzakət Zamanova	Rəqəmsal dünyada təhsilin idarə edilməsi	253
Nizami Adışirinov	Sözün Bəxtiyar zirvəsi və folklorun qüdrəti	255
Nərmin Novruzova	Cəngavər-Kurtuaz poeziyası	278
Nuran Murshudzadə	Ünsiyyət bacarıqlar	280
Osman Musayev	“Dədə Qorqud” Oğuznamələrində tərbiyə məsələləri	284
Qalib Sayılov	Bəxtiyar Vahabzadənin “bir millət iki dövlət” ideyası:- milli təfəkkürün birlik konsepti	293
Aytən Qasımova	Azərbaycan dilindən fransız dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrdə qarşıya çıxan çətinliklər	294
Azadə Quliyeva	Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında dil və üslub xüsusiyyətləri.	298
Qürbət Mirzəzadə	Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı ədəbi tənqiddə	303
Rahilə Quliyeva	Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində didaktika konsepti	304
Rasimə Bəkirova	XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ana dili məsələsi: Cəlil Məmmədquluzadə və Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbi irsi kontekstində	313
Xuraman Rəfiyeva	Fransız dilində işlənən beynəlmiləl sözlər	321
Gülнар Rəhimova	Bədii əsərlərdə Zərdüş t ideyalarına münasibət (N.Gəncəvi və Y.V.Çəmənəminli yaradıcılığı əsasında)	323
Aygün Rüstəmovə	Kiçik yaşlı məktəblilərin təlimə uğurlu adaptasiya prosesinin modelləşdirilməsi	329
Günay Rzayeva	Hüseyn Cavid irsinə dövlət qayğısı	331
Aygün Əliyeva	Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı	332
Sənan İbrahimov	Qədim Türk yurdu Şəkinin iqtisadi tarixinin xronologiyası. Şəki iqtisadiyatının şahı olan ipəkçilik baramaçılıq, su təsərrüfatı və meliorasiyası	333
Sübhən Talıblı,	Heydər Əliyənin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan respublikasının beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində Ərəb-İslam ölkələri münasibətləri (1993-2003-cü illər)	340
Südəbə Ağabalayeva	Nazim Hikmət yaradıcılığı “Azərbaycan” jurnalında	349

5. International Bahtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress. 16-17 August 2023. Shaki / Azerbaijan

Shahnaz Humbatova.	Health tourism opportunities of Azerbaijan	350
Tahsin Korkut Aslı Demir	Bariştepe (selhe) köyü dini mimarisi	351
Ulduz Qəhrəmanova	Mirzə Ələkbər Sabir və müasirləri (dəli şairə nəzirə)	352
Xəlilova Xatirə Süleyman Qızı	B.Vahabzadə yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi	355
Yeganə Hüseynova	B. Vahabzadə yaradıcılığının təzadlar dövrü	356
Yusif Mahmudov	Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində ekoloji fikirlər	365
Cavadxan Qasımov	Naxçıvan Muxtar Respublikasının makroiqtisadi inkişafında yeni keyfiyyət mərhələsində	375
Oralbek Erivanlı	Qazaxıstanda siyasi münaqişələrin həllində hərbiçilərin rolunun modelləşdirilməsi	384
Рустам Рустамов	Исторические показатели мировых пенсионных систем в начале реформирования.	390
Səidə Məmmədova	Molla Pənah Vaqifin əruz vəznli şeirlərində təkrar və paralellik yaradan poetik fiqurlar	397
Firuze SİBGAYEVA	Musa Jalili of Tatar Literature	406
Zülfüyyə Kərimova	Azərbaycanın cəsur səyyahi H.Z.Şirvani	407
Gülşən Novruzova	Dərslərin təşkilində müəllimlərin pedaqoji texnologiyalardan istifadə bacarıqları	412
Flora Namazova	İsmayıl Şıxlının romanlarında Azərbaycan qadınının xarakterində qardaş məhəbbəti	417
Əlvan Cəfərov	Mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi. (Kimya və biologiya fakültəsinin Kimya və biologiya müəllimliyi ixtisası əsasında)	419
Seide Guliyeva	XIX yüzilylda yaşanan askeri ve politik olayların Azərbaycan'ın tarixi-demografik durumuna etkisi	421
Habil Xəlilov Rəşad Əsgərov Etibar Musayev Bağır Babayev	Hər zaman millətinin, ümumilikdə, Türk dünyasının istiqlalını və istiqbalını düşünən türk sevdalısı Bəxtiyar Vahabzadə	422

5. International Bahtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress. 16-17 August 2023. Shaki / Azerbaijan

Ayətəxan Ziyad	Təhsil siyasəti Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyinin prioritet istiqaməti kimi	430
Süleyman DOĞAN	Prof.Dr. Bahtiyar Vahapzade ile hususi söylesinin bugün düşündürdükleri: “Türk dünyasi akedemisi olmalı!”	439
Xalidə Talibova	Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında humanist ideyalar	450
Rəna Cəbrayilova	Təlim fəaliyyətində yeniyetmələrin özünütənzimləməsinin psixoloji əsasları	457
Ülviyyə Verdiyeva	İbtidai siniflərin Həyat bilgisi dərslərində müəllimlərin kompetensiya imkanlarının şagirdlərin ekoloji biliklərə yiyələnməyində rolu.	462
Айгюн Назаралиева	Роль Азербайджана в спасении евреев от гитлеровского фашизма	469
Elnurə Səfərova Zərifə İsmayılova	Ətraf mühit amillərinin bitki zərərvericilərinə və entomofaqlara təsiri	472
Elmira Aliyeva Sarigül Sadıxova	Cognitive linguistics as a new research field.	477
Hicran Mahmudova	Cənubi Qafqazın kurqan qəbirləri və döyüş bayraqları	484

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ORİJİNAL AUDIO VƏ VIDEO MATERİALLARDAN İSTİFADƏ

Abdurahmanova Səfurə Səlahəddin qızı

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı

safurasalehli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9487-2146

ABSTRACT

In the conditions of integration into the world community, the demands placed on mastering a foreign language increase, revealing the need to search for new technologies for teaching a foreign language as a means of intercultural communication. The goals of general secondary education have changed, new curricula and modern approaches to learning subjects through integrative education systems have developed, and the renewal of education requires using non-traditional methods and forms of teaching. It suggests that there is an active search for new methods of teaching foreign languages that meet the modern understanding of the role of language in the communicative process and the life of society as a whole. Teaching foreign languages today is widely associated with using interactive teaching tools, which demonstrate the original communication process in a foreign language through original audio and video materials. Using original audio and video materials embodying the cognitive-communicative direction in teaching foreign languages is the focus of attention. Using these materials in the educational process implies the specialist's methodological and technological competence that represents a set of knowledge, skills, habits, and abilities to use information resources, technologies, and software, which are part of his professional competence.

Key words: authentic, communicative, audio/video, approaches, educational

XÜLASƏ

Dünya birliyinə inteqrasiya şəraitində artan xarici dilin mənimsənilməsi səviyyəsinə qoyulan tələblər mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi xarici dilin tədrisi üçün yeni texnologiyaların axtarılması zərurətini ortaya çıxarır. Ümumi orta təhsilin məqsədləri dəyişmiş, inteqrativ təhsil sistemləri vasitəsilə fənlərin öyrənilməsində yeni kurikulumlar, yeni yanaşmalar işlənib hazırlanmış, təhsilin yenilənməsi isə tədrisin qeyri-ənənəvi metod və formalarından istifadəni tələb edir. Bu onu deməyə əsas verir ki, hazırda dilin kommunikativ prosesdə və bütövlükdə cəmiyyətin həyatında rolu haqqında müasir anlayışa cavab verən xarici dillərin tədrisinin yeni metodlarının fəal axtarışı gedir. Xarici dillərin tədrisi bu gün xarici dildə real ünsiyyət prosesini orijinal audio və video materiallar vasitəsilə nümayiş etdirmək imkanı verən interaktiv tədris vasitələrinin istifadəsi ilə geniş şəkildə əlaqələndirilir. Xarici dillərin tədrisi metodologiyasında koqnitiv-kommunikativ istiqaməti təcəssüm etdirən vasitə kimi orijinal audio və video materialların istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu materialların tədris prosesində istifadəsi mütəxəssisin tək cə metodiki deyil, həm də texnoloji səriştəsini nəzərdə tutur ki, bu da onun peşəkar səriştəsinin tərkib hissəsi olan informasiya

resurslarından və texnologiyalarından, proqram təminatından istifadə etmək üçün bilik, bacarıq, vərdiş və bacarıqların məcmusunu təmsil edir.

Açar sözlər: orijinal, kommunikativ, audio/video, yanaşmalar, təlim

GİRİŞ

Orijinal materiallar başqa bir dilin təbii atmosferini yenidən yaratmaq üçün istifadə olunur. Orijinal materiallara kitablar, qəzetlər, jurnallar, dərs vəsaitləri, menyular, xəritələr, açıqcalar, fotosəkillər, biletlər və s. daxildir. Orijinal materiallar sinifdə istifadə üçün xüsusi olaraq yazılmamış, lakin mediadan və ya real həyatdan götürülmüş şifahi və ya yazılı materiallardır (**Broughton & Brumfit, 2008, p.113**).

Orijinal materiallar ənənəvi olaraq aşağıdakılara bölünür:

- audio (mahnılar, radio xəbərlər / tok-şou / reklam və s.);
- vizual (şəkil və açıqcalar, qrafiklər və diaqramlar, plakatlar, jurnallardan illüstrasiyalar və s.);
- audio-vizual (video, video kliplər və s.);
- çap olunmuş (kitablar, qəzet məqalələri, turizm məlumat vərəqələri, məlumat broşürləri, flayerlər və s.).

Xarici dilin tədrisi prosesində autentik materialın hər hansı bir növü tətbiq edilərkən, təlim prosesinin effektivliyinə və xarici sosial-mədəni reallığın ən dolğun təqdim edilməsi imkanlarına təsir edən müəyyən çatışmazlıqlar meydana çıxır. Bu, tədris prosesində orijinal materialdan kompleks istifadə tələbini irəli sürür.

Xarici dillərin tədrisi metodlarında həqiqilik problemini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, “orijinal” anlayışı elmə kommunikativ tədris metodu ilə yanaşı daxil olmuşdur, onun strateji istiqaməti real həyat vəziyyətlərində ünsiyyət qurmağı öyrənməkdir. Son illərin Avropa metodik ədəbiyyatında həqiqilik probleminə böyük diqqət yetirilir. Müxtəlif şərhələrə baxmayaraq, ənənəvi olaraq təhsil məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan material orijinal adlanır. Bununla belə, metodoloji baxımdan hansı materialın həqiqi kimi tanınması ilə bağlı konsensus yoxdur və orijinallığın müxtəlif növləri haqqında hələ də müzakirələr aparılır. Məsələn, H. G. Widdowson orijinallığı nitq məhsuluna xas olan xüsusiyyət kimi deyil, daha çox təlim prosesinin xarakterik xüsusiyyəti hesab edir. O, “orijinal” və “əsl” anlayışlarını fərqləndirir. Dildən qeyri-tədris məqsədləri üçün istifadə edilən bütün hallar orijinal və ya yerli hallar hesab olunur. Həqiqilik təhsillə qarşılıqlı əlaqənin xassəsi kimi qəbul edilir. (**Widdowson, 1999**) Ona görə də sinifə xarici qəzətdən hissə gətirmək kifayət deyil, onunla işləmə prosesini orijinallaşdırmaq lazımdır. Uşaqlara mətnlə işi məşq kimi deyil, orijinal kommunikativ fəaliyyət kimi qəbul etməyi öyrədən müəllim dərstdə təbii qarşılıqlı əlaqəni stimullaşdırır. Orijinallıq təlim prosesində, öyrənlərin mətnlə, müəllimlə və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı yaranır. Beləliklə, dərstdə istifadə olunan dil ilə “real” dil arasındakı ənənəvi ziddiyyət aradan qaldırılır.

L.V. Lier autentik təhsil prosesi üçün lazım olan şərtlər sistemini işləyib hazırlayır və orijinallığın üç növünü fərqləndirir: materialların həqiqiliyi, pragmatik orijinallıq və şəxsi orijinallıq (**Lier, 1996**). M.P. Breen orijinallığın dörd növünü fərqləndirir: 1) təlim prosesində istifadə olunan materialların həqiqiliyi; 2) bu materialların öyrənlər tərəfindən

qavranılmasının həqiqiliyi; 3) tədris tapşırıqlarının həqiqiliyi; 4) dərstdə sosial vəziyyətin həqiqiliyi. (Breen, 1985, p.68)

K.S. Kriçevskaya doğma ədəbi, folklor, qrafika, musiqi əsərlərini, paltar, mebel, qab-qacaq kimi reallıq obyektlərini və onların illüstrativ obrazlarını orijinal kimi müəyyən edir.

K.S. Kriçevskaya gündəlik həyat materiallarını müstəqil bir qrupa ayırır: praqmatik materiallar (əlanlar, sorğu anketləri, lövhələr, etiketlər, menyular və hesablar, xəritələr, turizm, istirahət, mallar, iş yerləri və s.). (Krichevskaya, 1996, p.13)

K.S. Kriçevskaya müəyyən sahələrdə istifadəsindən asılı olaraq praqmatik materialların aşağıdakı təsnifatını verir:

1. Təhsil - peşəkar ünsiyyət sahəsi;
2. Ünsiyyətin sosial-mədəni mühiti;
3. Gündəlik ünsiyyət sferası;
4. Kommersiya kommunikasiya sahəsi;
5. Ailə-məişət ünsiyyət sferası;
6. İdman - rekreasiya kommunikasiya sferası. (Krichevskaya, 1996, p.14)

E. S. Kriçevskayanın təsnifatı G. İ. Voroninanın verdiyi orijinal materialların tərfi ilə bir çox cəhətdən eynidir. O, müxtəlif janr formaları ilə təmsil olunan iki növ orijinal mətni müəyyənləşdirir (Voronina, 1999, p.56) :

1. öyrədici, izahedici, reklam və ya xəbərdarlıq funksiyasını yerinə yetirən gündəlik istifadə olunan funksional mətnlər;

2. informasiya funksiyasını yerinə yetirən və daim yenilənən məlumatları ehtiva edən informativ mətnlər.

Həqiqiliyin tərifinə mövcud yanaşmaları təhlil edərək, aşağıdakıları sadalamaq olar:

1. həqiqilik real natiq/yazıçı tərəfindən real auditoriya üçün istehsal olunmuş, real mesajı çatdıran dilə aiddir;

2. həqiqilik mətnin özünə xas bir şey olmadığından, mətnə oxucu/dinləyici tərəfindən ötürüldüyü üçün qəbuledicinin mətnə verdiyi keyfiyyətlərlə bağlıdır;

3. həqiqilik tələbələrə müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə aiddir;

4. həqiqilik seçilmiş tapşırıq növlərinə aiddir;

5. həqiqilik sinfin sosial vəziyyətinə aiddir;

6. həqiqilik qiymətləndirməyə aiddir;

7. həqiqilik mədəniyyətə və onlar tərəfindən tanınmaq və təsdiqlənmək üçün hədəf dil qrupu kimi davranmaq və ya düşünmək qabiliyyətinə aiddir.

A. Gilmorun fikrincə, “Auentik material real bir dildir, real natiq və ya yazıçı tərəfindən real auditoriya üçün hazırlanmış və bir növ real mesajı çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. “Bu meyarlardan istifadə edərək o, nitqin mənbəyinə və onun istehsal kontekstinə istinad etməklə mətnin həqiqi olub-olmamasını (bu şərtlər daxilində) söyləmək mümkün olduğunu güman edir” (Gilmore, 2007, p.98).

Orijinal audio və video materialların spesifikliyini nəzərə alaraq, onların təhsil prosesində yerinə yetirdiyi aşağıdakı funksiyaları ayırd etmək məqsədəuyğundur: informativ - təhsil, təşkilati idarəetmə, inkişaf etdirici, tədris-evristik, illüstrativ - vizual və integrativ.

1. Orijinal audio və video materialların **informativ - tərbiyəvi funksiyası** onunla ifadə olunur ki, onlar:

- – nitq nümunəsi yaratmaq (tələffüz, intonasiya, leksik-qrammatik);
- – təbii nitq ünsiyyətinin şərtlərini yenidən yaratmaq, həmçinin bütövlükdə və ya hər hansı ardıcılıqla parçalanmış, həm real, həm də xəyali məkan və zaman vəziyyətlərini nümayiş etdirmək;
- – hərəkət, dəyişiklik, inkişaf prosesində hadisələri həyati şəkildə görməyə imkan verən səs seriyasının və/və ya təsvirlərin dinamikliyini ötürmək;
- – tələbələrin diqqətini səfərbər edən, onların tərtibinə kömək edən, tədris məlumatının qavranılması üçün optimal şəraiti təmin edən nitqin (audio) və təsvirin əks nöqtəsində informasiyanın səs və/və ya vizual seriyalar üzrə sinxron təqdimatını təmin etmək;
- – obyektləri bütövlükdə və ayrı-ayrı hissələr arasındakı əlaqələri işıqlandıraraq dissosiasiya olunmuş formada nəzərdən keçirməyə imkan verən təhlil və sintez funksiyalarını yerinə yetirmək.

2. Təşkilati-nəzarət funksiyası:

- – empatiyaya kömək edən və nitq fəaliyyətini stimullaşdıran “varlıq effekti” və ya “şəriklik effekti”ni təmin etmək;
- – böyük motivasiya potensialına malikdir: tələbələr xarici dilli radio/televiziya yayımına maraq göstərirlər, orijinal audio və video materialları maraqla, “asanlıqla” dinləyirlər/baxırlar;
- – təlimin mənfi motivasiyalarının azaldılması - tez-tez adi sinif fəaliyyətini müşayiət edən stress qorxusu; dinləyicinin / izləyicinin bəzi "anonimliyi", hətta real audio və video materialların istifadə edildiyi şəraitdə də, bütün sıxlığına və böyük həcmə baxmayaraq, audio / video məlumatın öyrənilməsinə daha rahat qavramağa imkan verir;
- – ümumi "diqqət atmosferi" ilə əlaqədar olaraq, hətta səhlənkar bir şagirdin də diqqətli olduğu və psixologiyada "kollektiv diqqət" kimi tanınan qavrayış kollektivinin yaranmasına səbəb olan "diqqətin məcburi cəmlənməsi"nin (N.I. Jinkin termini) təsiri [23];
- – təklifedici təsirə malik (təklif amili), məlumatın qeyri-ixtiyari yadda saxlanmasına kömək etmək;
- – təqdimatın müəyyən tempi, məhdud zaman çərçivələri ilə fərqlənir;
- – təsvir elementlərinin yaxınlıq qanununa tabe olmaq (video); televizor ekranında obyektlər bir-birinə yaxın yerləşir, bu, vahid bir bütöv kimi qəbul edilməyə meyllidir - tələbə ekranda iki simvol görürsə, o, artıq onların söhbətinin qavranılmasına köklənmişdir.

3. Tədris-evristik funksiya aşağıdakılarla ifadə olunur:

- – hədəf dilin olduğu ölkənin xalqına və mədəniyyətinə hörmət hissini inkişaf etdirmək;
- – orijinal audio və video materialların emosional rənglənməsinin olması: onların gözəlliyi (dərin mənada) estetik keyfiyyətlərin tərbiyəsinə kömək edir.

4. Orijinal materialların inkişaf etdirici funksiyası aşağıdakılarla ifadə olunur:

- – tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, müstəqillik amilinin rolunun artırılması;

• – müşahidə, təxəyyül, diqqət, təfəkkür, dil yaddaşı və s. kimi şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı.

5. İllüstrativ - əyani funksiya ilə autentik videomateriallar aşağıdakı kimi ifadə olunur:

• – bütün növ görmənin (görmə, eşitmə, hərəkət, qarışıq, dil, situasiya-model, mövzu, obrazlı və s.) sintezidir;

• – nitqin təkcə səs tərəfini deyil, həm də mühüm informasiya yükü daşıyan paralingvistik, ekstralingvistik və digər qeyri-linqvistik komponentləri nümayiş etdirmək imkanı vermək; hətta orijinal video çəkilişlərdə (təbii səslər) şifahi ünsiyyətin baş verdiyi fonun öz regional dəyəri var;

• – xarici dillərin tədrisinin bütün mərhələlərində təbii mühitə uzaqdan daxil olma vasitəsi kimi xidmət edir və bununla da onun yoxluğunu qismən kompensasiya edir;

• – müəlliflərinin niyyətini özündə daşıyan məzmunlarla yanaşı, onlar tələbə tamaşaçıya öz “psixoloji kontekstini” yaratmağa və təcrübəsindən, mədəni səviyyəsindən və onun diqqətindən asılı olaraq obraza öz mənasını əlavə etməyə imkan verir;

6. İntegrativ funksiya onunla ifadə edilir ki, autentik audio və video materialların dərslər hissələri arasında əlaqə rolunu oynaya bilər, öyrənmə nöqtələrinin nizamlanmasını və sistemləşdirilməsini asanlaşdırır (məsələn, ümumi stimulla birləşdirilən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirmək - dinləmək. / audio və ya video materiala baxmaq).

Beləliklə, orijinal audio və video materialların sadalanan funksiyalarını nəzərə alaraq, onlardan istifadənin aşağıdakılara kömək etdiyini iddia etmək olar (**Kelly & Offner, 2002, p.115**):

1) şifahi nitq nümunəsinin yaradılması və təbii ünsiyyət şəraitinin nümayişi;
2) kommunikativ səriştə bacarıqlarının, yəni peşəkar yönümlü ünsiyyət şəraitində monoloji nitq bacarıqlarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi;

1. öyrənmələr tərəfindən təlim materialını yadda saxlamaq qabiliyyətinin artırılması və gücünün artırılması;

2. “mövcudluq effekti”nin təmin edilməsi;

3. xarici dil öyrənmək üçün motivasiyanın saxlanması;

4. öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyətinə hörmət hissini inkişaf etdirmək;

5. xarici mədəniyyət nümayəndələri ilə müəyyən ünsiyyət təcrübəsinin toplanması;

6. onların qavrayışının emosionallığı hesabına məntiqi yaddaşın və təfəkkürün aktivləşdirilməsi, təxəyyülün inkişafı.

NƏTİCƏ

Yuxarıda araşdırılan fikirlər həqiqiliyin qlobal, ümumiləşdirilmiş tərifinin olmadığını göstərir. Bu, bir sıra şərtlərin, müxtəlif orijinallıq növlərinin birləşməsidir və müəyyən bir növün mövcudluq dərəcəsi vəziyyətdən asılı olaraq dəyişə bilər. Dərsin tərkib elementlərinin hər biri- orijinal material, tədris tapşırıqları, dərslərdəki vəziyyət, öyrənmə qarşılıqlılığı - orijinal və qeyri-orijinal arasında fərqləndirmək üçün öz meyarlarına malikdir. Bu baxımdan müəllimin vəzifəsi həqiqiliyin bütün parametrlərinin harmonik birləşməsinə nail olmaqdır. Orijinal audio və video materiallar xarici dilin öyrədilməsi üçün əhəmiyyətli və əvəzolunmaz mənbə kimi görünür, bunun əsas səbəbi orijinallığın təbii dil mühitinin xarakterik xüsusiyyəti kimi görülməsidir. Tədris prosesində orijinal videomateriallardan istifadə bir sıra

üstünlüklərlə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, həm dərsdə audio və videoların təqdim edilməsi üsuluna, həm də xarici dilin öyrədilməsi, onun uyğunlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün metodoloji tələblərin, təlim şəraiti, onun metodik işlənməsi üsullarının təhlili məqsədi ilə daxil edilmiş orijinal materialların (radio/televiziya proqramları, xəbərlər, bədii filmlər, sənədli filmlər, səhnələrin çəkilişi, reklam çarxları) təqdim edilməsi üsullarına aiddir. Bu məsələnin həlli gələcək xarici dil müəllimlərinin lazımı səviyyədə peşəkar və metodik hazırlığından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Breen, M.P. (1985). Authenticity in the Classroom. Applied Linguistics, 6/1, 60–70.
2. Broughton, G., Brumfit, Ch., Flavell, R., Hill, P., & Pincas, A. (2008). Teaching English as a foreign language. London and New York: Routledge.
3. Gilmore, A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. Language Teaching, 40(2), 97–118.
4. Kelly, Ch., Kelly, L., Offner, M., & Vorland, B. (2002). Effective ways to use authentic materials with ESL/EFL students. The Internet TESL Journal, Vol. VIII, 11, 114–119.
5. Krichevskaya, K.S. (1996). Prahmaticheskiye materialy, znakomiashchie uchenikov s kulturoi i sredoi obitaniia zhitelei strany izuchaemoho yazyka [Pragmatic materials that introduce students to the culture and habitat of the inhabitants of the country of the studied language]. Inostrannye yazyki v shkole – Foreign languages at school, 1, 13–17 [in Russian].
6. Van Lier, L. (1996). Interaction in the language curriculum: Awareness, autonomy and authenticity. London: Longman.
7. Voronina, G.I. (1999). Orhanizatsiia raboty s autentichnymi tekstami molodezhnoi pressy v starshikh klassakh shkol s uhlublennym izucheniem nemetskoho yazyka [Organization of work with authentic texts of the youth press in the senior classes of schools with in-depth study of the German language]. Inostrannye yazyki v shkole – Foreign languages at school, 2, 56–59 [in Russian].
8. Widdowson, H.G. (1999). Aspects of Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.

ŞEYX MƏHƏMMƏD MƏSCİDİNDƏ APARILAN ARXEOLoji QAZINTILAR

Elmi işçi Abdullayeva Talehə

“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu

basqalqorugu@gmail.com

Azərbaycanda bir neçə elə iri yaşayış məntəqələri mövcud olub ki, onlar orta əsr şəhər mədəniyyəti elementlərini bu gün də özündə yaşadır. Belə yaşayış məntəqələri arasında tarixi baxımından ən az araşdırılanı məhz Basqal qəsəbəsidir. Basqal qəsəbəsi İsmayilli rayonu ərazisində zəngin tarixi və mədəni irsə sahib olan yerlərdən biridir.

1932-1933-cü illərdə indiki İsmayilli rayonunun mərkəzi olmuş Basqal öz unikal təbii-coğrafi mövqeyi, abidələri, sənətkarlıq ənənələri, əhalisinin keçmişə, milli yaddaşa və milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı, bütün bunlarla yanaşı həm də, müasirliyi ilə sözün tam mənasında açıq səma altında etnoqrafik muzey sayılır.

Basqal qəsəbəsindəki çoxsaylı memarlıq abidələri özünəməxsus forma, tikinti və mühəndislik üslubu milli memarlıq mədəniyyətimizin parlaq nümunələrindən biridir. Orta əsrlərə aid Qalabaşı qalası, Qoşabulaq, Dəmirçibazar, Dərəməhəllə, Xarabiyən, Kələkücə,

Qəlibgah, Çayqırağı kimi tarixi küçələr ilə yanaşı Basqalın IX-XIX əsrlərə aid istehkamları, su və kanalizasiya şəbəkələri, tarixi hamamları, sənətkar karxanaları, mülkləri tarix-mədəniyyət abidələri mədəni irsimizin qiymətli nümunələri sırasındadır. Qədim və orta əsrlər tarixinin bənzərsiz yadigarı olan bu məscid Basqalın ən qədim memarlıq abidələrindən biri sayılır. Yerli əhali arasında Şeyx Məhəmməd məscidi adı ilə tanınan Basqal məscidi tarixi Kələküçə məhəlləsində yerləşir.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində diqqət və qayğısı daim göz önündə olmuşdur. Bu nəzərə alaraq Dövlət Agentliyinin sifarişi AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun arxeoloji ekspediyası tərəfindən 2019-2021-ci illər ərzində bu məsciddə bir-neçə dəfə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Bu məqalədə məsciddə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı görülən işlər barəsində danışılacaq.

İnformasiya infrastrukturalarında kibertəhlükəsizliyin perspektivləri

tex.f.f.d. Aidə Mübariz qızı Mustafayeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti

İnformasiya Texnologiyaları

kafedrasının müdiri

aida.mustafayeva@mdu.edu.az

Günəl Səfər qızı Baxşiyeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Tədris şöbəsinin böyük mütəxəssisi,

İnformasiya Texnologiyaları

kafedrasının müəllimi

gunel.baxshiyeva@mdu.edu.az

Şəbnəm Sadıq qızı Nəsirova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

İnformasiya Texnologiyaları

kafedrasının müəllimi

shabnam.nasirova@mdu.edu.az

Xülasə

Kibertəhlükəsizlik - günümüzün ictimai və sosial şəbəkə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrində informasiyanın bütövlüyü, əlçatanlığı və məxfiliyi kimi triadanın (üçlü prinsip) təşkili xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən prioritet məsələlərdən biridir. Sürətlə inkişaf edən texnologiyalar, internetin inkişafı, fəaliyyət sahələrinin dijital dünyaya inteqrasiyası kibertəhlükəsizlik sahəsi üzrə risklərinin artmasına və yeni imkanların formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, avtomon sistemlərdə təhlükəsizliyin təmini, klassik sistemlərə nisbətən daha yüksək səviyyədə olduğu müşahidə olunur. Beləki, insanlar tərəfindən idarə edilən sistemlərdə yorğunluq, diqqətsizlik, sürət və s. kimi xətalara tez-tez rast gəlinir. Avtonom sistemlər isə insan faktorunu aradan qaldıraraq xətalara minimuma endirə bilər və bu da systemin təhlükəsizlik səviyyəsini artırır. Belə ki, dövlət və qeyri-dövlət sektorları həm fiziki, həm də sosial şəbəkə üzərindən kibertəhlükəsizlik

təhdidləri və təhlükələri ilə mübarizə apararkən, təhlükəsizlik sahəsində dayanıqlı və davamlı inkişafın zəruri və vacib olduğunu qarşıya çıxan problemləri araşdırmaqla, bu sahənin əhəmiyyətini daha dərinlən anlamağa başlayırlar. Araşdırma və inkişaf fəaliyyətləri, kibertəhlükəsizlik sahəsində yenilikçi həllər, alətlər və strategiyaların təşkil olunmasına kömək edir. Kibertəhlükəsizlik qaydaları və standartları, informasiya sistemlərindəki təhlükələrə qarşı qoruma tədbirlərini və təhlükəsizliyin təminat altına alınmasını tənzimləyir. Bu standartlar, kibertəhlükəsizlikdə ən yaxşı təcrübələri, texnologiya və metodları birləşdirərək təhlükəsizliyi artırmağa kömək edir. Məsələn, ISO/IEC 27001 və NIST cybersecurity Framework, informasiya təhlükəsizliyi üzrə beynəlxalq və yerli standartlardır. Qeyd olunanlarla yanaşı, kibertəhlükəsizlik istiqaməti mütəxəssis hazırlığı ən son inkişafı izləmək, yenisini öyrənmək, qarşılaşdıqları təhlükələri anlamaq, riskləri idarə etmək, təhlükəsizlik tədbirləri və strategiyalarını hazırlamaq, implementasiya etmək və yoxlamaq, hadisələri müəyyən etmək və buna cavab vermək kimi çeşitli məsələləri əhatə edir. Mütəxəssislərin hazırlığı, təhlükəsizlik auditləri, risk analizləri, təhlükəsizlik imkanlarının qiymətləndirilməsi və təhlükəsizlik standartlarına uyğunluğun yoxlanılması kimi proseslərin icrasında da əhəmiyyətli bir rol oynar. Təqdim olunan məqalədə, kibertəhlükəsizlik sahəsində dayanıqlı və davamlı inkişaf məqsədlərinin beynəlxalq və yerli arenada nədən ibarət olduğu, bu məqsədə nail olmaq üçün təhlükəsizlik üzrə hansı fəaliyyətlərin və strategiyaların, həmçinin mütəxəssis hazırlığı prosesinin necə təşkil olunduğunu təhlil edərək texnoloji təhlükəsizliyin gələcəkdəki təsiri ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: kibertəhlükəsizlik, informasiya təhlükələri, təhdidlər, risklər, təhlükəsizlik auditi, təhlükəsizlik standartları

THE WELFARE STATE AND ITS RELATIONSHIP WITH INDIVIDUAL FREEDOM

Assoc. Prof. Dr Baris CAGIRKAN*

ABSTRACT

Freedom is related to the individual's will and understanding of what is good. It should mention 'what is individual's freedom'. Individual freedom has to do with the tightness of various types of constraints on the decisions and actions of individuals. Freedom divides two different contexts: juristic and true. Positive freedom (like true) is related to moral action; on the other hand, negative (like juristic) freedom relates to ordinary action. There are several approaches to freedom. One of the approaches to freedom is capability. The capability approach, which belongs to Sen, appears strongly slanted towards the individual and the individual-social continuum, matching his priority to the individual's freedom: what people want to do or what they want to be. This approach to freedom and utilitarianism shares similar notions. The welfare state is societies in which a substantial part of the production of welfare is paid for and provided by the government have been called welfare state. On this basis, it may be thought that the welfare state was created or why it was popular for countries to increase solidarity and equality. The relationship between the welfare state and individual freedom is highly sophisticated because different ideologies indicate different parts of the relationship. Marxist ideas and social democracy affirm that a welfare state

---

*Associate Professor Dr, İzmir Democracy University, Faculty of Science and Literature, Department of Sociology, Email: bcagirkan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0013-1831

reduces social issues. In particular, the welfare state provides good social services for poor people. This increases people's individual freedom. Thanks to the welfare state, people can get through society. Moreover, the welfare state provides them with quality-of-life standards.

Keywords: Welfare State, Freedom, Individuality, Social Policy.

INTRODUCTION

It seems generally true that humanity has been starved of freedom from the beginning of history to today. Freedom, as a concept, is worth special attention when defining because the meaning of freedom is an array. Many social scientists are convinced that freedom is a subjective concept; for instance, some people think about different types of freedom; for example, they write freely, believe freely, introduce themselves freely, and travel freely. I am not going to illustrate the definition of freedom, but to illuminate it, we can use the Oxford dictionary as a general definition. According to the Oxford Dictionary, "freedom is the power of sight to act, speak, or think as one want". As we can see, power and desire are the main points to understand freedom. Some scientists, such as Green and Berlin, have mentioned different types of freedom. Dimova-Cookson (2003) elucidates why freedom has different sorts of understanding. She argued that freedom is related to the individual's will and understanding of what is good. It should mention "what is individual's freedom". Individual freedom has to do with the tightness of various types of constraints on the decisions and actions of individuals. The way of introduction, it is necessary to define the welfare state and why welfare state politics are argued in the sense of individual freedom. Baldock et al. (2007) define the welfare state as "it is societies in which a substantial part of the production of welfare is paid for and provided by the government have been called welfare state" (p. 22). On this basis, it may be thought that the welfare state was created or why it was popular for countries to increase solidarity and equality. Quadagno (1987) argues that industrialisation was the main factor in creating a welfare state because industrialisation created new needs, such as retirement pensions and job security (cited from Myles and Wilensky, 1977). There is another discussion to note that welfare studies generally came of age in the 1970s because, after World War II, citizens hoped for more help from the state. Due to this specific situation, the relationship between the welfare state and an individual's freedom is uncertain. Therefore, it is difficult to determine whether the welfare state as a whole has increased or decreased its individual freedom. It can be changed by varying welfare state policies (Lindbeck et al., 1988, p. 297). This essay will discuss how the welfare state has increased people's freedom in some parts and diminished it in others.

RESEARCH AND FINDINGS

As it is thought in the introduction paragraph, there are several approaches to freedom. One of the approaches to freedom is capability. The capability approach, which belongs to Sen, appears strongly slanted towards the individual and the individual-social continuum, matching his priority to the individual's freedom: what people want to do or what they want to be. This approach to freedom and utilitarianism shares similar notions. The most significant connection is choice, which is central to both (Phillips 2011; Sen 1993). By contrast, Hindness (1987) argues that a lack of economic resources can severely reduce the range of choices. This is practically possible on the market. It is important to note that to understand the capability approach, we need to consider the question of what kind of society people are living in because the borders of society determine our range of individual choices.

When people do not have opportunities for inherent reasons, freedom does not have meaning for them.

In the case of freedom, Berlin (1969, p. 129-130) introduces two other freedoms, which are negative freedom and positive freedom, and Berlin states: “Freedom in [my] sense is not at any rate logically connected with democracy or self-government”. In addition, some social scientists consider Berlin’s approach controversial because it began an unusual attack on positive liberty, and it is not to decide whether or not positive liberty has an effect on. He gave a low status of positive freedom in the liberal society of the present time. To quote Dimova-Cookson, “the change of context from individual to the public sphere changes the meaning of the conceptual pairs of freedom: the two pairs are similar but not identical”. On the other hand, Bowie (1979, p. 104) criticises Berlin’s understanding of positive freedom “it emphasises democratic self-government”. It seems a remarkable value because it is an instrumental and the best means to protect the individual’s rights, in that case, the welfare state emancipated society. But Berlin also thinks that democratic self-government, which is a welfare state, is functional only; it does not interfere and has respect for individual freedom.

Reference to Dimova-Cookson (2003) reveals that there is no point in considering people’s freedom as unrelated to the will. Green contends two meanings of freedom in the individual context. First, freedom is juristic, which is the capacity to act for personal desires. The second meaning, which he calls ‘true’ freedom, is an expression of people’s contention of themselves against other people and nature. Briefly, Green defines juristic freedom as doing what you like and true freedom as doing what you ought (p. 513).

Table 1: The Meaning of Freedom in the Personal and Political Context

	Ordinary Action	Moral Action
Political Context	Negative Freedom	Positive Freedom
Personal Context	Juristic Freedom	‘True’ Freedom

Source: Dimova-Cookson, 2003, p. 511

It is clear, therefore, that Green’s terminology, “freedom, divides two different contexts: juristic and true. Positive freedom (like true) is related to moral action; on the other hand, negative (like juristic) freedom relates to ordinary action, as shown in Figure 1” (Dimova-Cookson, 2003). This distinction between the conceptual pairs ensures that they avoid Berlin’s theory that positive freedom leads to totalitarianism. Freedom and happiness are not the same thing. Berlin (2002) states that if people abandon their desires, it is possible to gain happiness, but this does not mean gaining freedom in the same context.

On the issue of the welfare state, it is impossible to agree with what the welfare state is? What is the aim of a welfare state? As a definition, we can refer to Baldock’s definition, which is in the introduction paragraph. Hindess (1987) points out that our understanding of the welfare state depends on the role of class struggle. For instance, in Britain, the labour party and trade unions have played a crucial role in gaining social services such as health care and education. When we consider the second question, ‘What are the welfare states’ aims?’, we consider Sam Watson’s welfare state goal list. At the annual conference of the Labour Party in 1950, Sam Watson listed the aims of the welfare state: “Poverty has been abolished. Hunger is unknown. The sick is tended. The old folks are cherished; our children are growing up in a land of opportunity” (Baldock, 2007, p. 23; Hennessy, 1992). All these services improve quality of life. In society, some people might await social indices that

include housing, insurance, public transportation, health, basic services, and education. Providing these services in the community enhances quality of life, especially for poor people. Because the quality of life improves their individual freedom, they could be productive members of society.

People who faced the same problems demanded the same things from the government. These conditions caused them to join trade unions because they faced the same issues. After the Industrial Revolution, many workers began working in large cities and factories. My answer is that the Industrial Revolution began in England. Welfare state definitions and aim lists were declared in the Labour Party Conference; in that case, the most critical question is: Why did this list say in the Labour Party Conference?

Table 2: Human Development Index 2022

1	Switzerland
2	Norway
3	Iceland
4	Hong Kong
5	Australia
6	Denmark
7	Sweden
8	Ireland
9	Germany
10	Netherlands

Source: United Nations Development Programme, Human Development Report 2022

The number of workers joining trade unions was very high in Britain and Scandinavian countries. This new social system creates unique needs. Social programs were changed into a more comprehensive system of universal profits, guaranteeing a certain standard of living for labour. Public welfare spending has shown a sharp increase in Western countries (Quadagna 1987). In this case, welfare state policies increase the people's individual freedom. Research by the United Nations Human Development Report 2022 provides information about the human development index for 191 countries in the world; if we look at the top ten countries ranking, it is interesting to note that the first one is Switzerland, the second one is Norway, the third one is Iceland, the sixth one is Denmark, the seventh one is Sweden, and the tenth one is the Netherlands. Seven of them are Scandinavian countries, which have more individual freedom than others.

There is another view of the welfare state, and freedom is a Marxist idea. As George and Wilding (1994) demonstrate, Marxism regarding the welfare state explains that "it is a contradictory social formation. The welfare state revolves around concessions to the working class, which is very good, but it also involves protection and support for the capitalist class, which is not acceptable" (p. 114). This explanation is based on conflicts. The Marxist explanation of state improvement relies on class conflicts. After the conflict, society will improve in the next step. The welfare state finds solutions for this conflict. This is the main reason why Marxists blame the welfare state as the mode of capitalist production. In contrast, they confess that the welfare state brings some social service and improves freedom in society.

Hattersley's (1987) opinion is that the real object of socialism creates a free society, in which the protection and extension of individual freedom seem to be the main commission of the state. Individual freedom results from cooperation. The Socialist idea of individual freedom is to use collective power to protect individual freedom. He says, "if the state does not protect the poor and the weak that are disabled or unemployment, people rich and powerful might exploit them in the name of freedom" (Hattersley, 1987, p. XV).

On the other hand, some theories suggest that the welfare state limits individual freedom. The welfare state limits freedom because governments are presented as mere service activities, and they are willing to use the coercive powers of the government. Some social scientists maintain that one of the main goals of the welfare state is without detriment to individual liberty; in contrast, others do not understand that a society wants to preserve individual freedom. In society, all types of public amenities are supplied through a common effort (Hayek et al. 2000, p. 92). It is likely that government policy, even if it is a democratic government, does not completely represent what people want to do or what they want to be (Hindess, 1987). It is another quote from Hayek (2000) states that "the most crucial danger people's individual freedom in society comes from the men who are most needed and most powerful in government" (p. 92). Hines (1987) explains what Hayek understands "freedom is the state in which a man is not subject to coercion by the arbitrary will of another or others".

Hindess illuminated (1987) that many liberals contend that government intervention is often a bad thing for individuals, and it gives rise to a decline in people's individual freedom. Many people believe that liberalism is against the state. This idea is distorted. Indeed, liberalism is not against the state but demands to minimise its effect on freedom. Hindess (1987) argues that taxation is a type of punishment for individual freedom and how the taxation state uses it defines the measure of that imposition. This is a sort of intrusion because the state decides how to use these taxes. This reduces the individual freedom.

CONCLUSION

The relationship between the welfare state and individual freedom is highly sophisticated because different ideologies indicate different parts of the relationship. Marxist ideas and social democracy affirm that a welfare state reduces social issues. In particular, the welfare state provides good social services for poor people. This increases people's individual freedom. Thanks to the welfare state, people can get through society. Moreover, the welfare state provides them with quality-of-life standards. Self-government aims to improve individuals' freedom. This system gives them more choices, and citizens participate in the decision-making process. There is a stereotype about the Swiss that they like referendums. All stereotypes were slightly true. Columnist Rick Salutin (2012) asserted that "Switzerland is the world capital of referendums. Between 1960 and 2003, the Swiss went on to 321 referendums. By contrast, the welfare state limits people's freedom for some liberals. Liberals primarily oppose taxation. Thus, reducing individual freedom is critical. The government decides on a tax and uses it whatever it wants. In the case of a welfare state, if a man has the power to govern. This man is the most dangerous thing for individual freedom. For these numerous reasons, it is not easy to determine whether the welfare state reduces people's freedom or not. Nevertheless, the welfare state enhances freedom because many services expand individual choices.

REFERENCES

- Baldock, J., Manning, N. and Vickerstaff, S. (2007). *Social Policy*. New York: Oxford University Press.
- Berlin, I. (2002). *Liberty*. New York: Oxford University Press.
- Dimova-Cookson, M. (2003). A New Scheme of Positive and Negative Freedom; Reconstructing T. H. Green on Freedom. *Political Theory*, 31(4), 508-529.
- George, V. and Wilding, P. (1993). *Welfare and Ideology*. Edinburg: Pearson Education.
- Hattersley, R. (1987). *Choose Freedom*. London: Michael Joseph.
- Hayek, F. A. (2000). The Meaning of the Welfare State. C. Pierson and F. G. Castles (Ed.), *The Welfare State Reader*. Cambridge: Polity Press.
- Hindess, B. (1987). *Freedom, Equality, and the Market*. New York: Tavistock Publications.
- Lindbeck, A. (1988). Individual Freedom and Welfare State Policy. *Elsevier Science Publishers*, 14(88), 295-318.
- Myles, J. and Quadagno, J. (2002). Political Theories of the Welfare State. *The University of Chicago*, 76(1), 34-55.
- Phillips, D. (2011). The Individual And The Social: A Comparative Study Of Quality Of Life, Social Quality And Human Development Approaches. *International Journal of Social Quality*, 1(1), 71-89.
- Pratt, A. and Lavalette, A. (2006). *Social Policy: A Conceptual and Theoretical Introduction*. London: SAGE Publications.
- Quadagno, J. (1987). Theories of the Welfare State. *The University of Kansas Annual Review Sociology*, 13, 109-128.
- Salutin, R. (2012). Referendums at Heart of Swiss Political System. *The Star*. 21/07/2012. Available from: http://www.thestar.com/news/insight/2012/07/21/referendums_at_heart_of_swiss_political_system.html [Accessed 3 November 2022].
- Sen, A. (1988). Freedom of Choice. *Elsevier Science Publishers*, 32, 269-294.
- Sen, A. (1991). Welfare, Preference and Freedom. *Journal of Econometrics*, 91, 15-29.
- The United Nations Development Programme (2014) *Human development report 2014*. New York: PBM Graphics. [Online]. Available from: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf> [Accessed 29 October 2014].

**ŞƏKI-ZAQATALA İQTISADI RAYONUNDA KƏND ƏHALISININ
SƏMƏRƏLİ MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMIN EDİLMƏSİNİN ÜMUMİ STRATEJİ VƏ
SOSIAL-DEMOQRAFİK İSTIQAMƏTLƏRİ**

Aygün İSMAYILOVA

AZ5500, Azərbaycan Respublikası, Şəki şəhəri, L. Abdullayev küçəsi 24

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / elmi işçi

ORCID ID: 0009-0002-0924-9323

ismayil-aygun@mail.ru

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində apardığı siyasətin mühüm göstəricilərindən biri də kənd əhalisinin məşğulluq probleminin həll edilməsidir. Məşğulluq sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, regionlarda əmək bazarının inkişaf etdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasının sürətləndirilməsi və kənd əhalisinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi prioritet məsələlərdəndir.

Məqalədə iqtisadi rayonun demoqrafik vəziyyəti və onun formalaşmasına təsir göstərən iqtisadi-coğrafi amillər, kənd məskunlaşmasının davamlı inkişaf problemləri, istehsalın ixtisaslaşması, sosial-iqtisadi inkişafın və tez gəlir verə bilən sosial sahələrin (xüsusilə turizm sahəsinin) inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi məsələlərinə toxunulmuş, müvafiq istiqamətlərdə ümumiləşdirmələr edilərək təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

***Açar sözlər:** kənd əhalisi, iqtisadi rayon, ixtisaslaşma, kənd təsərrüfatı, kənd məskunlaşması, davamlı inkişaf.*

Одним из важных показателей политики регионов в области социально-экономического развития является решение проблемы занятости сельского населения. Важными вопросами являются совершенствование законодательства в области занятости, развитие рынка труда в регионах, ускорение открытия новых рабочих мест и обеспечение эффективного трудоустройства сельского населения.

В статье исследуется: демографическая ситуация в экономическом регионе и формирование влияющих на него экономических и географических факторов; региональные проблемы устойчивого развития сельских поселений; специализация производства; анализ экономического и социального развития; и как обеспечить конкурентоспособность заработной платы в секторе социальных услуг (Especially in the tourist area of the resort). Наконец, мы сделали обобщения и высказали некоторые предложения и рекомендации.

Ключевые слова: сельское население, экономический регион, специализация, продукт, сельское поселение, устойчивое развитие

One of the important indicators of the policy of the regions in the field of socio-economic development is the solution of the employment problem of the rural population. Improving legislation in the field of employment, developing the labor market in the regions, accelerating the opening of new jobs, and ensuring effective employment of the rural population are important issues.

In the article, it is investigated: the demographic situation in the economic region and the formation of economic and geographic factors affecting it; regional sustainable development problems of rural settlement; specialization of production; analysis of

economic and social development; and how to ensure competitive salaries in the social service sector (Especially in the tourist area of the resort). At last, we made generalizations and gave some suggestions and recommendations.

Keywords: rural population, economic region, specialization, product, rural settlement, sustainable development

Azərbaycanın öz müstəqilliyinə qovuşması və bazar münasibətləri sisteminə keçməsi əhalinin məşğulluğu və onun həll edilməsi mexanizmi sahəsində də bir çox yeni və mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi onlara həm tamamilə yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən, həm də formalaşmaqda olan əmək bazarının qanunları və tələbləri baxımından yanaşılmasını tələb edirdi [1].

Yaranmış sosial-iqtisadi durum ölkənin imkanlarını və mənafeyini nəzərə almaqla geriliyin səbəblərini tədqiq etməyi, durğunluğun aradan qaldırılmasını, iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi üçün əvvəlki dövrlərdə olduğundan tamamilə fərqlənən, yeni inkişaf strategiyası və müvafiq proqramların işlənilməsi tələb edirdi.

Hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan ölkəmizin məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətini əhalini iş yerləri ilə təmin etmək, kənd yerlərində məşğulluğu artırmaq, vətəndaşların səmərəli və sərbəst seçilmiş məşğulluğunun təmin edilməsinə köməklik göstərmək, iş axtaranların sosial müdafiəsini təmin etmək, işçilərin maddi, sosial, mənəvi və digər həyatı tələbatlarını ödəmək təşkil edir. Bu tədbirlər regionlarda aparılan sosial-iqtisadi siyasətin əsas prioritet istiqamətlərinə aiddir [3].

Dövrün ictimai-siyasi prosesləri, iqtisadi böhran, müharibə Azərbaycanın digər regionları kimi, Şəki-Zaqatala regionunda da iqtisadi geriləmə ilə nəticələnmiş, əhalinin məşğulluğu ilə bağlı problemlərin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur [7]. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Azərbaycanın əsas məskunlaşma areallarından biridir, əhalisinin ümumi sayı 599,9 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 6,5%-ni təşkil edir (01.01.2015). Əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, düzən relyef, çayların gətirmə konuslarının münbit torpaqları, iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təsərrüfat-təşkilat, sənaye-mərkəzləri olan şəhərlər, əsas magistral şosse və dəmiryol magistrallarının buradan keçməsi iqtisadi rayonun mənimsənilməsinə və məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Gürcüstan və Rusiya ilə həmsərhəd olan, Azərbaycanın şimal-qərbi əhatə edən Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kənd yaşayış məntəqələrinin demoqrafik potensialının saxlanması və gücləndirilməsi zəruri məsələlərdən biridir [9].

İqtisadi rayonun demoqrafik inkişafında kənd məskunlaşması mühüm yer tutur və kənd əhalisinin xüsusi çəkisi çox olan iqtisadi rayon kimi artım tempi yüksəkdir. Kənd əhalisinin sayı 430,6 min nəfər olmaqla (ölkənin kənd əhalisinin 9,8%-i), ümumilikdə 336 kənddə məskunlaşır (Cədvəl 01). Kəndlərin əsas hissəsi Şəki, Zaqatala və Qəbələ rayonlarında yerləşir. Kənd əhalisinin xüsusi çəkisi Balakən rayonunda 88,2%, Zaqatalada 78%, Qaxda 75%, Şəki 69%, Oğuz 82%, Qəbələ 87%-dir. Əhalinin daha sıx məskunlaşdığı yaşayış məntəqələri 200-500 m hündürlüklər arası qurşağı əhatə etməklə, region ərazisinin 47,3%-i, kəndlərin 67%-i, kənd əhalisinin isə 64%-i bu qurşağın payına düşür [5].

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatı əsasən kənd təsərrüfatına əsaslanır və onun əsas sütununu təşkil edir. Çoxşaxəli kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə səciyyələnən bir çox

sahələrlə - taxılçılıq, tütünçülük, meyvəçilik, çayçılıq, gülçülük, çəltikçilik, ipəkçilik, üzümçülük və qoyunçuluqla təmsil olunur. İstehsal olunan tütünün 75 % çoxu, taxılın 17 %, baramanın 35 %, yaşıl çay yarpağının 2 % bu iqtisadi rayonun payına düşür [7,8].

Malik olduğu iqtisadi, maddi və təbii resursları ilə yanaşı, həm də böyük insan resurslarına malikdir və onlardan səmərəli istifadə edilməsi həm regionun, həm də ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi və əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu sərhəd rayonu kimi iqtisadi inkişaf baxımından ən perspektivli regionlardan biridir. Bu regionun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı sənaye müəssisələri təşkil edir. Məhsuldar, münbit torpaqların geniş yayıldığı iqtisadi rayon uzun müddət bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə - taxılçılıq, tütünçülük, qərzəkli meyvəçilik, tərəvəzçilik, üzümçülük, baramaçılıq və kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmış, çay, kartof, çəltik, günəbaxan, qızılgül əkin sahələri genişləndirilmişdir. Mühüm və aparıcı sahə isə taxılçılıqdır [11].

Yeyinti, yüngül, qismən də tikinti müəssisələri ilə təmsil olunan iqtisadi rayonun sənayesi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanırsa da təəssüf ki, ixtisaslaşmada mövcud problemlərin həll olmaması iqtisadi rayonun kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatında idxaldan asılılığa, ərazidə sənayeləşmə və urbanizasiyalaşma prosesinin zəif getməsinə səbəb olur. Əhalisi əsasən təbii artım hesabına artan iqtisadi rayonun kənd əhalisinin əməkətutumlu işlə təmin olunmaması səbəbindən işləmək üçün çıxış yolunu paytaxta və ya ölkədən kənara üz tutmaqda tapır. Halbuki, kənd yerlərində əhalinin məşğulluq və sahibkarlıq imkanlarının genişləndirilməsi sahəsində iqtisadi rayonun özünü təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, həmçinin xaricə məhsul ixrac etmək sahəsində bütün imkanları vardır. Kənd yerlərində əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsi, gəlirlərinin artırılması, onların həmin ərazidə davamlı olaraq yaşayışının təmin edilməsi, ixtisaslaşmanın düzgün aparılması başlıca vəzifə olaraq gündəmədir.

Əhalinin əksəriyyətinin kənd təsərrüfatı sahəsində çalışması onu göstərir ki, kənd təsərrüfatı rayon əhalisinin əsas dolanışiq mənbəyidir. Buraya əkinçilik, heyvandarlıq və digər əlaqəli kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri kimi fəaliyyətlər daxildir. Hansı ki, bu gün iqtisadi rayonun əhalisinin kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaları üçün dövlət tərəfindən müəyyən dəstək göstərilir, aqroservislər yaradılır, kreditlər verilir, eyni zamanda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə vəsaitlər ayrılır. Lakin, əlverişli mühit şəraitinin və müxtəlif sahələrdə dövlət dəstəyinin olmasına baxmayaraq regionun aqrar bölməsində hələ də problemlər qalmaqdadır. Kənd yerlərində məşğulluğun artırılması, bitkiçilik və heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi, intensiv metodlara daha çox üstünlük verilməsi, iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması məqsədi ilə dövlətin 16 iyun 1996-cı ildən başladığı aqrar islahatlar nəticəsində bu gün xırda və pərakəndə torpaq istifadəçiliyi hesab olunan ailə-fermer təsərrüfatları əkin sahələrinin məhdudluğu ucbatından aqrotexniki qaydalara əməl edə bilmir. Fermerlər mineral və üzvi gübrələrdən aqrar sahədə istifadə etməklə yüksək məhsuldarlıq əldə edə bilmir, innovasiyaları tətbiq etməyə imkan tapmır. Digər tərəfdən də, aqrar sahədə çalışan bu insanların böyük əksəriyyəti müəyyən elmi biliklərə və peşə vərdişlərinə malik deyildir. Faktiki olaraq onların bu sahədəki fəaliyyətinə nəzarət mexanizmi yoxdur, bu problemlər nəticə etibarilə bir sıra problemlərə səbəb olur [2,3].

İqtisadi rayonun ərazisində kəndlərin sosial-iqtisadi, inzibati, infrastruktur obyektlərinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması, onların yeni şəbəkələrinin yaradılması, əhaliyə sosial-mədəni və məişət xidməti göstərilməsi bir çox cəhətdən mərkəzi şəhərlərin iqtisadi potensialından, onlarda fəaliyyət göstərən sənaye, xidmət, ticarət təyinatlı obyektlərin iqtisadi cəhətdən səmərəli və gəlirli olmasından, burada toplanan maliyyə ehtiyatlarından yerlərdə istifadə edilməsindən asılıdır.

Son illərdə bir neçə kəndin funksional inkişafında gedən dəyişikliklərlə bağlı yaşayış məntəqələrinə qəsəbə statusu (Qabaqcöl (Balakən), (Əliabad, Qazangül (Zaqatala), Turan və Çələbixan (Şəki), Vəndam, Bum və Nic (Qəbələ)) verilsə də, bəzi qəsəbələrdə, xüsusilə də kənd rayonları ərazilərində yerləşən qəsəbələrdə yol təsərrüfatı, nəqliyyat, elektrik enerjisi, istilik və qaz təchizatı, rabitə kimi sosial təminat və məşğulluq sahəsindəki problemlər, infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin yetərincə olmaması, emal müəssisələrinin zəif inkişafı onların qəsəbə kimi fəaliyyətinə mane olur və ya şəhərlərə çevrilməsi prosesini ləngidir.

Ən başlıca sosial məsələlərdən biri məktəb və məktəbəqədər təlim-tərbiyə ocaqlarının inkişafı və formalaşdırılmasıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, kənd yerlərində əhali arasında təbii artım yüksək olduğu halda, məktəb və məktəbəqədər təlim-tərbiyə ocaqlarının sayı və tutumu dəyişməmişdir, onlar aşağı səviyyədə qalır. Əksər dağ rayonlarının yaşayış məntəqələrində tibb məntəqələri də yoxdur. Qeyd edək ki, sosial infrastruktur sahələrinin formalaşması və inkişafı maddi istehsal sahələrinin kompleks inkişafından asılıdır və o inkişaf etdikcə özünəməxsus sosial sahələrin inkişafının zəruriliyini də tələb edir. Məsələn, kənd yerlərində kənd təsərrüfatı xammalının ilkin və son emalı, digər sənaye sahələrinin inkişafı, məktəbəqədər təlim-tərbiyə ocaqlarının, səhiyyənin, xidmət sahələrinin geniş inkişaf etdirilməsini qarşıya qoyur. Məhz buna görə də hər bir regionda sosial infrastruktur sahələrinin formalaşdırılması real vəziyyətə tam uyğun olaraq həyata keçirilməlidir [13].

Nəqliyyat kommunikasiyası bölgənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas göstəricilərindən biridir. Yevlax - Balakən dəmir yolu və ona paralel Bakı-Yevlax-Balakən və Bakı-İsmayılı-Qəbələ-Balakən magistral avtomobil yolu yük və sərnişin daşınmasında, həmçinin ölkənin Gürcüstan ilə iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu dağlıq əraziyə malik olduğundan rayondaxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələrin inkişafında avtomobil nəqliyyatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sutka ərzində hərəkət intensivliyi, yük və sərnişin daşınması, həmçinin rayon mərkəzləri ilə yaşayış məntəqələri və təsərrüfat sahələrini əlaqələndirən avtomobil yolları hazırda müasir tələblərə tam cavab vermir. Kənd yaşayış məntəqələri ilə rayon mərkəzləri arasında səmərəli yük və sərnişin daşınma əməliyyatlarında yolların təmiri, bərpası və yenidən qurulması məsələlərinin vaxtında həll edilməməsi təsərrüfatın formalaşmasına, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınmasına əngəl yaradır [11].

İqtisadi rayonun əlverişli rekreasiya imkanları və iqtisadi potensialı burada həm kurort, həm də qısa və uzunmüddətli istirahətin təşkili üçün çox əlverişlidir. Kənd turizminin inkişafı kənd təsərrüfatının kifayət qədər gəlir mənbəyi ola bilməyəcəyi kənd yerlərində işsizliyin azaldılmasına və iqtisadi artımın təşviqinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Kənd turizmi qlobal turizmin daha geniş kontekstində əhəmiyyətli və dinamik bir sektor kimi kənd təsərrüfatının zəif inkişaf etdiyi kəndlərdə işsizliyin azaldılması və əhalinin məşğulluğunu təmin etdirilməsi, turizminin davamlılığı üçün məhsul müxtəlifliyinin və əlavə xidmətlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi işlərinin aparılması sahəsində təşkil edilən ən vacib amildir. Yerli iqtisadiyyatı şaxələndirmək, yoxsulluğun azaldılması, mədəni

irsi qorumaq, ümumilikdə kənd sakinləri üçün alternativ yaşayış vasitələrinin təmin edilməsi baxımından bu tip tədbirlərin həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir [4].

Bütün bunları nəzərə alaraq, nəinki bu regionun öz əhalisinin, hətta ölkənin digər regionlarının əhalisinin də tələbatına cavab verən bir neçə kütləvi istirahət kurort-rekreasiya müəssisələrinin (istirahət evi, pansionat, qısa müddətli istirahət evləri, turbaza, kempinq və s.) tikilib istifadəyə verilməsi əhəmiyyətli addım olar. Lakin problem ondan ibarətdir ki, bu imkanlar hələ də istifadəsiz qalır, regionun iqtisadiyyatının inkişafında, müasir tələblərə cavab verən müalicə və istirahət obyektlərinin, yeni iş yerlərinin yaradılmasında iştirak etmir.

Turizm gəlirli sahə olduğundan, bütün yerli təsərrüfat sahələrinin canlanmasına təsir edə biləcək bir vasitədir. Ancaq turist tələbatının mürəkkəbliyi və özünəməxsusluğu onların qarşısında daha çətin problemlər qoyur. Turizm üçün əlverişli mərkəzlərdə təsərrüfat, kommunal-məişət xidmətlərinin həcmnin artan tələbatla uyğunluğu turist mövsümlərində gözlənilmədiyi təqdirdə, turistlərin istək və arzularını yerinə yetirmək sahəsində xidmət sahələrini genişləndirmək zərurəti ortaya çıxır. Bu da reklam və informasiya xidmətlərinin, mədəni əyləncə obyektlərinin inkişafına zəmin yaratmış olur [4,11].

Kəndlərin sosial-mədəni inkişafı, infrastruktur, nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsinin fəaliyyəti, əhaliyə təhsil, səhiyyə, məişət xidməti göstərilməsi, onların iş yerləri ilə təminatı mövcud tələbatdan geri qalaraq, əhalinin miqrasiyasını yüksəldir. Bu halda miqrantların inzibati ərazilər daxilində yerləşən şəhər və qəsəbələrdə toplanması prosesi baş verir. İqtisadi, sosial-mədəni imkanına görə rayon mərkəzləri kəndlərdən miqrasiya edən əhalinin böyük əksəriyyətini qəbul edir.

Bu gün Şəki-Zaqataladan əhalinin miqrasiyasına yuxarıda göstərilən amillərlə yanaşı respublikada mövcud olan iqtisadi və sosial-demoqrafik şərait də təsir edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının azalması bu məhsulların emalına əsaslanan müəssisələrin fəaliyyətinin azalmasına və ya çoxunun dayanmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi rayon vaxtilə respublikada yığılan tütünün əsas hissəsini (74-74%-ni) verirdi. Ölkədə olan yeganə ipək parça toxunma mərkəzi Şəki şəhərində olmuşdur. Hazırda həmin kombinatın fəaliyyəti çox aşağı səviyyədədir. 1990-cı ildə ölkədə ümumi hesabla 150,9 mln. kv.m. parça, o cümlədən 33,56 mln.kv.m. ipək parça toxunmuşdur. İqtisadi rayonda olan müəssisələrin əksəriyyətinin vəziyyəti eynidir. Nəticədə iqtisadi rayonda 1991-ci ildən sonra təhlil edilən müddətdə bütün illər üzrə miqrasiya saldosu mənfi olmuşdur [8].

Son dövrlərdə aparılan aqrar islahatların gedişində kənd təsərrüfatının sahə strukturunun ciddi şəkildə dəyişməsi, əvvəllər emal sənayesi müəssisələrinin inkişafına imkan verən və onları xammal ilə təmin edən sahələrin rolunun azalması və məhsul istehsalında olan geriləmələr müəssisələrin fəaliyyətinin pozulmasına və əmək ehtiyatlarının iş yerləri ilə təminatına mənfi təsir göstərmişdir. Belə vəziyyət də əhali arasında miqrasiya intensivliyinin artmasına səbəb olur [8].

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun ümumilikdə, xüsusilə kənd yerlərinin inkişafının iqtisadi-coğrafi təhlili aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarmağa imkan verir:

- İqtisadi rayonda bəzi kəndlər (Qoxmuq, Kiş, Baş Göynük, Baş Zəyzit (Şəki), Yuxarı Tala, Aşağı Tala (Zaqatala), Xaçmaz, Baş Daşağıl, Kərimli (Oğuz)) yüksək demoqrafik potensial və davamlı məskunlaşma imkanlarına malikdir. Doğum və təbii hərəkət

əmsallarının nisbətən yüksək olduğu belə kəndlərdə sosial-iqtisadi bazanın möhkəmləndirilməsi, əhalinin kəndlərdən şəhərə axın etməsinin qarşısının alınması, kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi və məhsuldarlığın artırılması üçün sosial infrastruktur sahələrin səmərəli ərazi təşkili və inkişaf etdirilməsi vacib məsələdir.

- Sosial-iqtisadi inkişafda və məşğulluğun artırılmasında səmərəliliyin əldə edilməsi üçün məhsul istehsalı sahələrinin regionlar üzrə ixtisaslaşdırılması iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, ixtisaslaşma düzgün aparılırsa əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı davamlı artar, iri kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yaradılmasına əlverişli şərait yaranar, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması təmin edilmiş olar.

- Əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsinin mühüm məsələlərindən biri əmək qabiliyyətli əhalinin maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrində çalışmasını nizamlamaqdan ibarətdir. Kənd əhalisinin yüksək təbii artımına baxmayaraq artan əmək ehtiyatlarının yaş və cins tərkibinə müvafiq iş yerlərinin çatışmaması üzündən əməkyaşlı əhali, xüsusilə də kişilər iş və iqtisadi imkanlar üçün miqrasiya edir. Bu addım bölgədə yerli xammalların, xüsusən də kənd təsərrüfatı məhsullarının kompleks, son məhsul kimi emalına əsaslanan, zamanın tələbinə cavab verən, rəqabətyönlü, yüksək əməktutumlu sənaye sahələrinin yaradılmasını vacib edir.

- Şəhərlərin ətrafında olan kənd məskunlaşmasına şəhərlərin təsiri çox böyükdür. Şəhər əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi, şəhərlərdə olan emal müəssisələrinə xammal məhsullarının göndərilməsi şəhərlə kənd arasında olan əlaqələrin əsas istiqamətini təşkil edir. Bu məqsədlə, şəhər və kəndlərin məskunlaşma sistemində yerinə yetirmiş olduğu funksiyalar qarşılıqlı olaraq inkişaf etdirilərsə iqtisadi rayonun demoqrafik potensialının kənara axınının qarşısı alınmış olar.

- Əlverişli rekreasiya imkanı, təbii şərait və iqtisadi potensiala malik Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun (Baş Daşağıl, Xaçmaz, Filfilli, Tayıflı, Kərimli (Oğuz), Kiş, Şin, Baş Kəldək, Fazıl, Baş Şabalıd (Şəki), Car, Qəbizdərə, Mosul, Mazıx, Meşleş (Zaqatala), Bum, Qəmərva, Nic, Əmirvan, Vəndam (Qəbələ)) bəzi qədim yaşayış məntəqələrində turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Bu rayonların əlverişli təbiəti, meşə landşaftı, iqlim-balneoloji ehtiyatları, müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən kəndlər milli adət-ənənə və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyindən burada turizm-istirahət, əyləncə mərkəzlərinin yaradılması, kənd yaşıl və dağ turizmin inkişaf etdirilməsi, sanatoriya-kurort şəbəkəsinin genişləndirilməsi prioritet istiqamət olmalıdır. Belə ki, yerli və əcnəbi turistlərin istirahət mərkəzlərinə cəlb olunması əhalinin gəlirlərinin çoxalmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, ümumilikdə rayonda iqtisadi artım tempinə müsbət təsir göstərə biləcək əsas amillərdəndir.

- Aqrar sektorun intensiv və səmərəli inkişafının stimullaşdırılmasında başlıca amil aqrar sahənin kənd probleminin köklü həll edilməsi, aqraryönlü orta peşə təhsili müəssisələrinin yaradılması, həmçinin müxtəlif sahələr üzrə göstərilən xidmətlərin elektronlaşdırılması və kənd təsərrüfatında tətbiqidir. Bunun üçün yerlərdə elektron kənd təsərrüfatı layihəsi həyata keçirilməli, fermerlərin elektron qeydiyyat sistemi yaradılmalıdır. Buna nail olunarsa, aqrar sektorun dayanıqlı inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli iş görülmüş olar.

- Müasir şəraitdə Balakən və Zaqatala kimi dağlıq və sərhəd rayonların kəndlərinin davamlı inkişafını təmin etmək, əhalisinin azalmasının qarşısını almaq, regionda əhalinin

ərazi üzrə proporsional yerləşməsi və istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsini təmin etmək üçün həmin ərazilərin infrastruktur və nəqliyyat problemlərinin səmərəli həlli çox vacibdir. Kənd ərazilərində də istirahət etmək istəyən potensial turistlərin lazımı ünvana rahat çatmaları üçün nəqliyyat, o cümlədən rabitə xidmətinin inkişaf etdirilməsi əsas məsələdir.

- İqtisadi rayon üzrə nəqliyyatın təhlili göstərir ki, müasir tələblər çərçivəsində yol tikinti işlərinin aparılması təbii resurslardan səmərəli istifadə ilə yanaşı, bir sıra iqtisadi və sosial problemlərin həllinə də şərait yaratmış olar.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin üzləşdiyi məşğulluq problemləri iqtisadi, sosial və infrastruktur məsələlərin məcmusundan irəli gələn çoxşaxəli problemlərdir. Çoxşaxəli iş imkanlarının olmaması, qeyri-adekvat təhsil və bacarıq hazırlığı, müasir texnologiyalara və bazarlara çıxışın məhdudluğu və infrastrukturun qeyri-kafi inkişafı ümumilikdə regionda işsizliyin və qeyri-məşğulluğun davam etməsində təzahür edir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun kənd yerlərində məşğulluq probleminin həlli problemin köklü səbəblərini hədəfə alan hərtərəfli və davamlı səy tələb edir. Təhsil və bacarıqların artırılması, infrastrukturun inkişafı və əməkdaşlıq tərəfdaşlıqlarının kombinasiyasını həyata keçirməklə region məşğulluq imkanlarının artmasına, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və kənd əhalisi üçün daha firavan gələcəyə yol açmağa imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/iyun/182794.htm>
2. Azərbaycan regionları -2015. Bakı: DSK, 216, 836 s.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. “Respublika” qəz., Bakı, 2009, 16 aprel.
4. Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə Turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı, 2010.
5. Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2014. Bakı: DSK, 2015, 470 s.
6. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. V.Ə.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 470 s.
7. Babayev F.S., Rəhmanov F.P., “Sosial inkişaf və xalqın rifahı”. Bakı, 1990.
8. Eminov Z.N. “Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda əhali məskunlaşması və demografik inkişaf problemləri”. Bakı: Avropa, 2016, 183 s.
9. Eminov Z.N., “Azərbaycanda əhalinin demografik göstəricilərinin müasir vəziyyəti” (Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu) /AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun əsərləri, II (XII) Buraxılış. Bakı: Elm, 2003, s.127-138
10. Göyçayski Ş.Y., “Əhali coğrafiyası”, Bakı: Maarif, 1979, s.215
11. Məmmədov R.H. Azərbaycan SSR-in respublikadaxili iqtisadi rayonları. Bakı. 1989, 240s.
12. Muradov Ş.M., “Müasir mərhələdə demografiya siyasəti”. Bakı, 1986, s.184
13. Paşayev N.Ə., N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov, “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası”, Bakı: Çıraq, 2010, 416 s.

AĞIZ ƏDƏBİYYATINI YAZILI ƏDƏBİYYATA QOVUŞDURAN - MOLLA CUMA

AYNUR AFƏT qızı QAFARLI

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin kiçik elmi işçisi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
qafarli1976@mail.ru*

XÜLASƏ

Ədəbiyyat şüurlu insan cəmiyyətinin – əgər belə demək mümkünsə, yaşığıdır. Əlbəttə, burada şifahi ədəbiyyat öndə durur. Körpə qığıltısı ilk musiqi sayıldığı kimi ana laylası da ilk yaranan poetik nümunədir. Bir az dərindən düşündə görürsən ki, insan həyatı ədəbiyyatsız heç nədir. İnsanın özü can və ruhdan ibarətdir ki, o ruh musiqi, o can da ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat isə öz kökü üzərində dayanmağı bacaran gövdəli, qollu-budaqlı böyük və yaşıl yarpaqlı, barlı-bəhərli, hər cür meyvə gətirən gərəkli bir ağacdır. Kökünün saçaqları da ilk poeziya nümunələrindən biri olan ana laylasıdır. Bu həm də hər bir xalqa məxsusluğu ilə seçilən bəşəri hissələrin yoğurub ortalığa qoyduğu nümunədir. Bununla bir yerdə hər xalqın özünəməxsus şəkildə ədəbi nümunələri də ədəbiyyat tarixində az deyil. Türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri də özünəməxsus poeziyası olan xalqlardandır. Təkcə aşiq ədəbiyyatında yaranan ədəbi nümunələr, özünəməxsus şeir janrlarını tərəzinin bir gözünə, bütün dünya xalqlarının yaratmış olduğu şeir janrlarını isə o biri gözünə qoysaq, Azərbaycan aşiq şeirinə aid janrların qoyulduğu tərəf ağır gələcəkdir. Təkcə təcnisin 29 növünün hər birində olan yüksək poetizm, poetik priyomlara fikir versək, dediklərimizin həqiqət olduğunu görürük. Burada isə Dədə Qorquddan üzübəri bütöv Azərbaycan aşiq və aşıqlığının xüsusi yeri var. Dirili Qurbani, Miskin Abdal, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Aşiq Alı, Dədə Ələsgər, Şəmki Hüseyn və başqalarının rolu danılmazdır. Ancaq mən bu məqaləmdə özünü aşıqların anası sayan azman bir aşiq-şairdən, yəni Molla Cumadan və onun yaradıcılığından söhbət açacağam. Bildiyimiz kimi Molla Cuma 1854-cü ildə Şəkinin Layısqı kəndində doğulmuş, 1920-ci ilin may ayında ermənilər tərəfindən şəhadətə qovuşmuşdur. İbrahim Əfənzadədən mükəmməl dini, həm də dünyəvi təhsilə və biliyə malik olmuşdur. Başqa aşıqlardan fərqli olaraq o təkcə şifahi yox, həm də yazılı ədəbi nümunələri ilə seçilən sənətkardır. Yəni o yalnız şifahi formada gəlib bizə çatan nümunələri ilə yox, yazılı surətdə ədəbiyyatımızı zənginləşdirən nümunələrin də müəllifidir. Hətta təkcə aşiq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərin sayı, bəlkə də, ümumi Azərbaycan aşıqlarının yazdıqlarından çoxdur. Əlbəttə, bu müəyyən araşdırmaçıların fikrinə görə belədir. Mən isə bu məqaləmdə hər bir araşdırmaçının – Molla Cumaşünasın fikirlərinə hörmət göstərməklə, yeri gələndə onların dediklərinə söykənərək bu görkəmli aşiq-şairin yaradıcılığında olan özünəməxsusluqlardan danışacam.

Açar sözlər: Molla Cuma, aşiq, saz, şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq şeir janrları.

SUMMARY

Literature is the peer of the conscious human society, so to speak. Of course, oral literature is prominent here. A mother's lullaby is the first poetic example, just as the baby's squeak is considered the first music. If you think a little deeply, you will see that human life

is nothing without literature. Man himself consists of soul and spirit, that soul is music and that soul is literature. And literature is a tree that can stand on its own root, with a trunk, arms and branches, big and green leaves, bar-spring, bearing all kinds of fruits. The fringes of the root are mother lullabies, one of the first examples of poetry. This is also an example of human feelings, which are distinguished by belonging to each nation. Along with this, there are not few literary examples of each nation in its own way in the history of literature. Turkic peoples, as well as Azerbaijani Turks, are among the peoples with their own poetry. If we put the literary examples created only in Ashiq literature, unique poetry genres on one side of the scale, and the poetry genres created by all the peoples of the world on the other side, the side where the genres of Azerbaijani Ashiq poetry are placed will have a difficult future. If we pay attention to the high poeticism and poetic principles in each of the 29 types of tajnis, we will see that what we said is true. Here, apart from Dede Gorgud, there is a special place for the love of all Azerbaijan. The role of Dirili Gurbani, Miskin Abdal, Abbas Tufarganlı, Sarı Aşığı, Ishta Gasim, Aşığı Valeh, Aşığı Ali, Deda Alasgar, Shamkirli Huseyn and others is undeniable. However, in this article, I will talk about an Ashiq-poet, Molla Juma, who considers herself the mother of Ashiqs, and her work. However, in this article, I will talk about an Ashiq-poet, Molla Juma, who considers herself the mother of Ashiqs, and her work. As we know, Molla Juma was born in 1854 in Layysgi village of Sheki, and was martyred by Armenians in May 1920. Had excellent religious and secular education and knowledge from Ibrahim Afanizadeh. Unlike other lovers, he is an artist distinguished not only by his oral but also by his written literary examples. In other words, he is the author of examples that have come to us not only in oral form, but also in written form, enriching our literature. Even the number of poems written only in the style of ashig poetry is perhaps more than the total number of Azerbaijani ashigs. Of course, this is according to certain researchers. In this article, while respecting the opinions of each researcher – Molla Jumaşunas, I will talk about the peculiarities of the work of this outstanding lover-poet, relying on what they said when appropriate.

Key words: Molla Juma, ashık, saz, oral folk literature, ashık poetry genres.

Ədəbiyyat şüurlü insan cəmiyyətinin – əgər belə demək mümkünsə, yaşığıdır. Əlbəttə, burada şifahi ədəbiyyat öndə durur. Körpə qığıltısı ilk musiqi sayıldığı kimi ana laylası da ilk yaranan poetik nümunədir. Bir az dərindən düşündə görürsən ki, insan həyatı ədəbiyyatsız heç nədir. İnsanın özü can və ruhdan ibarətdir ki, o ruh musiqi, o can da ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat isə öz kökü üzərində dayanmağı bacaran gövdəli, qollu-budaqlı böyük və yaşıl yarpaqlı, barlı-bəhərli, hər cür meyvə gətirən gərəkli bir ağacdır. Kökünün saçaqları da ilk poeziya nümunələrindən biri olan ana laylasıdır. Bu həm də hər bir xalqa məxsusluğu ilə seçilən bəşəri hissələrin yoğurub ortalığa qoyduğu nümunədir. Bunula bir yerdə hər xalqın özünəməxsus şəkildə ədəbi nümunələri də ədəbiyyat tarixində az deyil. Türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri də özünəməxsus poeziyası olan xalqlardandır. Təkcə aşiq ədəbiyyatında yaranan ədəbi nümunələr, özünəməxsus şeir janrlarını tərəzinin bir gözünə, bütün dünya xalqlarının yaratmış olduğu şeir janrlarını isə o biri gözünə qoysaq, Azərbaycan aşiq şeirinə aid janrların qoyulduğu tərəf ağır gələcəkdir. Təkcə təcnisin 29 növünün hər birində olan yüksək poetizmə, poetik priyomlara fikir versək, dediklərimizin həqiqət olduğunu görürük. Burada isə Dədə Qorquddan üzübəri bütöv Azərbaycan aşiq və aşıqlığının xüsusi yeri var. Dirili Qurbani, Miskin Abdal, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşığı, Xəstə Qasım, Aşığı Valeh, Aşığı

Alı, Dədə Ələsgər, Şəmkiirli Hüseyn və başqalarının rolu danılmazdır. Ancaq mən bu məqalədə özünü aşığıların anası sayan azman bir aşıq-şairdən, yəni Molla Cümədan və onun yaradıcılığından bəhs edəcəyəm.

Bildiyimiz kimi Molla Cümə 1854-cü ildə Şəkinin Layısqı kəndində doğulmuş, 1920-ci ilin may ayında ermənilər tərəfindən şəhadətə qovuşmuşdur. İbrahim Əfənzadədən mükəmməl dini dərslər almış aşıq, həm də dünyəvi təhsilə və biliyə malik olmuşdur. Başqa aşıqlardan fərqli olaraq o təkcə şifahi yox, həm də yazılı ədəbi nümunələri ilə seçilən sənətkar aşıqlardandır. Yəni o yalnız şifahi formada gəlib bizə çatan nümunələri ilə yox, yazılı surətdə ədəbiyyatımızı zənginləşdirən nümunələrin də müəllifidir. Hətta təkcə aşıq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərin sayı, bəlkə də, dövrünə qədər olan ümumi Azərbaycan aşıqlarının yazdıqlarından çoxdur. Əlbəttə, bu müəyyən araşdırmaçıların fikrinə görə belədir. Mən isə bu məqaləmdə hər bir araşdırmaçının – Molla Cüməşünasın fikirlərinə hörmət göstərməklə, yeri gələndə onların dediklərinə söykənərək bu görkəmli aşıq-şairin yaradıcılığında olan özünəməxsusluqlardan danışacam.

Molla Cümə yaradıcılığında aşıq şeirinin, demək olar ki, bütün janrlarından nümunələrə rast gəlinir. Bu nümunələr təkcə formaca deyil, həm də məzmununa, eləcə də novatorluğuna görə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Dediklərimizi onun yazmış olduğu qoşma, gəraylı, tənqis, divani, müxəmməs və digər janrlarda yazılmış şeirlərində görmək olar. Fikrimi müəyyən nümunələr əsasında izah etsəm, yerinə düşər.

Qoşma janrı aşıq şeirinin ən geniş yayılmış janrdır – desəm, yəqin ki yanılmaram. Hər bir görkəmli Azərbaycan aşığının yaradıcılığında bu janr üstünlük təşkil etdiyi kimi, Molla Cümə yaradıcılığında da bu belədir. Mövzusunə görə də bu qoşmalar rəngarəngdir. Burada təbiət, əxlaqi-didaktik, ictimai-fəlsəfi, zəmanədən şikayət, başlıcası isə məhəbbət mövzuları sözün bədii səviyyəsinin ən yüksək məqamında öz yerini tutur. Nümunələr əsasında fikrimizi əsaslandıraraq.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, aşıq nədən yazırsa yazsın orada öz məhəbbətinə işarələr etməklə hər şeyi öz məhəbbəti ilə əlaqələndirir. "Allah" qoşmasında olduğu kimi...

*Nadanam, bilmirəm öz məkanımı,
Uşağam, tapmıram yol-ərkanımı.
Nə murada çatdır, nə al canımı,
Əskilməz səthindən xəzəlin, Allah!*

*Sanıbdır ciyərim, qabardır qaşqa,
Kimə deyim dərdim bir səndən başqa?
Sən özün salıbsan Cüməni eşqə,
Ver dərdimə dərman, ey gözəl Allah!*

Gətirdiyimiz nümunənin birinci bəndində aşıq özünü nadan – məkanını bilməyən, uşaq – yol-ərkansız hesab etdiyi üçün nə murada yetmək, nə də ölmək istəyir. Halbuki Allahın dərindən (boyu uca ağacından) xəzəl kəsilmir. Xəzəl isə yaşılın saralıb ölüm məqamına yüksəlməsidir. Aşıqsa nadan və uşaq olduğundan nə murada çatmağı, nə də ölməyi istəmir. Çünki mənəcə, şeirdəki nadan nadan yox, eşq bəlasına tutulan sevən aşıqdır, axı məkanı olmayan nadan deyil, aşıq Allahla danışa bilər. Aşilər isə ölümsüz olurlar. Uşaqda uşaq olduğuna görə yaşamalıdır. Şeirin ikinci bəndində isə aşıq bu eşqə onu birbaşa gözəl Allahın

özünün saldığını deyir. Bu da şair-aşığın yaradıcılığında indiyə qədər gizli qalan İsmi Pünhanın kim olmasını axtarıb tapmaqda bizə bir ip ucu verə bilər. Hərçənd M.Cümənin başqa bir "Allah" qoşmasında fikrimin üstündə durmaqda mənə əsas verən məqam var. Eləsə həmin "Allah" qoşmasına müraciət edib nümunə gətirək.

*Ey cavan, mən sağa aşiq olmağı,
Bir mən bilim, bir də sən bil, bir Allah!
Mən məhəbub da mənə aşiq olmağı,
Bir mən bilim, bir də sən bil, bir Allah!*

Əlbəttə, burada şair-aşiq yaşca cavan, həm də özü məhəbusluqda olan birinə – sevdiyinə müraciət edir. Ancaq bu müraciət onun İsmi Pünhana etdiyi bir məşhur şeirində edilən müraciətlə səsləşir. ("Sirri bilən ya bir olar, ya iki") Şeirinin başqa bir bəndində biz bunu daha aydın görə bilərik.

*Molla Cümə bədnam oldu arada,
Loğman misli et dərdimə çara da...
Nə kəs başım, nə də yetir murada,
Bir mən bilim, bir də sən bil, bir Allah!*

Gətirdiyimiz nümunədə sarrin sevənlərin öz aralarında olması ilə bir yerdə, həm də birinci "Allah" şeiri ilə səslənən məqam da var. "Nə ölmək, nə də murada yetmək məqamı" Bu cür bir-birinə yaxın fikirlər aşığın başqa şeirlərində də üstünlük təşkil edir. Xüsusilə də, İsmi Pünhanla bağlı şeirlərində...

"Qalmış", "Veribsən", "Balası", "Gülşəndi", "Axtarın", "İsmi Pünhan", "Dərdimi", "Ya bir olar, ya iki" və s. bu qəbildəndir. "Dərdimi" adlı qoşmanın təhlilini verməklə dediyimiz fikri doğrulda bilərik.

*İsmi Pünhan, insaf eylə, amandır,
Döndəribsən bu dünyaya dərdimi.
Ölməkdən də bu dirilik yamandır,
Töksəm, dolar lap dəryaya dərdimi.*

*Danış, görüm bir nə əhvalatın var,
Xosrov Hörmüz kimi ədalətin var.
Nə qədər canımda xəcalətin var,
Danışmıram dost-aşnaya dərdimi.*

*Molla Cümə əldən-ələ süzülüb,
Xiffət çəkib sapa dönüb nazilib.
Yerbəyerdən daha əlim üzülüb,
Ərz eylərəm o Mövlaya dərdimi.*

Şeirdə görüldüyü kimi sarr yenə açılmamış qalır. Daha doğrusu, aşiq dərdini "dost-aşnaya" açmır, ondan imtina edir. Xosrov Hörmüz adını çəkir. Onun ədalətinə toxunur. Sözüün həqiqi mənasında onu sevgilisi ilə müqayisə edir. Xosrov Hörmüz isə tarixdən bildiyimiz kimi Sasani hökmdarıdır. O, aşiqin məşuqu ola bilməz. Hökmdar hökm edən olduğu üçün

aşıq onu sevgilisi yerində görür və ədalətli olmağa çağırır. Ədalətli olan isə Allahdır. Deməli, Molla Cümənin sevdiyi də elə odur, yəni Allahdır. Təsadüf deyil ki, yazılan qoşmada Allahın – Mövlanın da adı çəkilir, ona şikayətdən danışılır. Belə misalları elmi tədqiqat formasında izah edərək çox çəkmək olar. Doğrudur, bu bir məqalə ilə araşdırılması məsələ deyil. Ona görə də bu məzmununda sözümlü burada dayandırılıb M.Cümə yaradıcılığında olan başqa bir neçə məqama da toxunmaq istəyirəm. Həmin məqamı onun müxəmməslərinə əsaslanıb söyləmək fikrindəyəm.

Ədəbiyyatdan da məlumdur ki, müxəmməs janrı aşiq şeirinə yazılı ədəbiyyatdan keçmişdir. Bu səbəbdən də müxəmməs aşiq ədəbiyyatına ən son gələn janrdır. Bu baxımdan da ona XVI-XVIII əsr aşiq poeziyasında əsasən, təsadüf edilmir. Ancaq XIX-XX əsr aşiq poeziyasında, nəinki bu janrın özünə, hətta onun əsasında formalaşan əlavə növlərə də genişlənməsinə rast gəlinir.

Aşıq-şairlərdən Dədə Ələsgər, Şəmki Hüseyn, Bozalqanlı Hüseyn, Göyçəli aşiq Bəhmən, Molla Cümə burada, xüsusilə fərqlənilir. Bu janrdakı yazılan ədəbi nümunələrin poeziyamızda gəlişində Molla Cümənin özünəməxsus şəkildə yeri var. Onun təkə yaratmış olduğu *cığalı müxəmməslər* öz poetikası və yüksək poetizmi ilə seçilir. Aşığın müxəmməs janrında da yazılan şeirləri müxtəlif mövzulardadır, lakin məhəbbətdən mövzuları daha çox üstünlük təşkil edir. El gözəllərinin tərənnümü də burada ön sıralarda özünə yer tapır. "Alagöz", "Gözəl", "Dilbər", "Nərgiz", "Gəlin", "Pəri" və başqalarını dediklərimizə misal ola bilər. "Pəri" cığalı müxəmməsi isə bunlar arasında xüsusi yer tutur. Aşağıda verilən bəndlərdə dediyimizi görə bilərik.

*Nagahan gördü gözüm, sən tək insanı, Pəri,
Hürisən, məleykəsən, cənnətin qılmanı, Pəri.
Yaralar məlhəmisən, dərdlərin dərmanı, Pəri.
Gözəllərin soltanısan, məhəbblərin xanı, Pəri.
Çar kimi taxta çıxıb edərsən divanı, Pəri.*

*Divanına gələm,
İzzət, ikram qılaram.
Xidmətində qalaram,
Qulam, qurban olaram.
Əgər qəbul eləsən,
Qol boynuna dolaram.*

*Qolum boynunda,
Əlim qoynunda,
Çiyinim çiyində,
Eşqin beynimdə,
Sarmaşıb köynək kimi
Duram əynində.*

Əyninə al gəl məni, Qataq cana canı, Pəri.

Beş bəndlik cığalı müxəmməsin bu birinci bəndidir. Bundan sonra gələn dörd bənd də bu bənddən geri qalmaz bəndlərdir. Cığalı müxəmməsin hər bir bəndi yüksək poetizmi ilə seçilir. Müxəmməsdə işlədilan epitet, təşbeh, metafora və digər bədii təsvir və ifadə vasitələri M.Cümənin şeir-sənət sahəsində hansı gücə malik olmasından xəbər verir. Son olaraq demək istəyirəm ki, Molla Cümə adlı şəhid aşığımızın və İsmi Pünhan şairimizin yaradıcılığında indiyə qədər toxunulmamış qalan alt qatlar çoxdur. Bu qatların araşdırılıb üzə çıxması biz alimləri, yəni elmlə məşğul olan hər bir kəsi gözləyir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Molla Cümə. Şeirlər. "Azərnəşr", 1966,
2. Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. (Toplayıb tərtib edənlər: Əfəndiyev P., İdrisov Ş.). Bakı, Yazıçı, 1983.
3. Molla Cümə (rus dilində). "Yazıçı", 1984.
4. Molla Cümə. Əsərləri. "Maarif", 1995.
5. Molla Cümə. Əsərləri. 3 cildə.I cild (Toplayıb tərtib edən: Yarəhmədov M.). Bakı, Örnək, 2000.
6. Molla Cümə. Əsərləri (Toplayıb tərtib edən: Əfəndiyev P.). Bakı, Sabah, 2006.
7. Molla Cümə. Əsərləri. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2006.
8. Molla Cümə (həyatı və yaradıcılığı) – (Toplayıb tərtib edən: Əfəndiyev P.). Bakı, "Ləman nəşriyyat poliqrafiya", 2017.

CULTURAL HERITAGE AND CULTURAL TOURISM IN AZERBAIJAN.

“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun elmi işçisi

Aynur İsmayılova.

Azərbaycan, Bakı,

Scientific worker of "Yanar dag" State History-Culture and Nature Reserve

aynurismylva@gmail.com ,

Summary

One of the main issues is the preservation of the cultural and spiritual heritage of peoples in the ever-growing and globalized world. The main indicator of cultural heritage is the language and customs of a nation, which occupies a central place in the study of national identity. Azerbaijan has rich examples of cultural heritage, many of which are local (e.g. Basgal bath, Abdulkhalig bath in Sheki, etc.) and nationally important (e.g. Upper Caravanserai in Sheki, Sheikh Junayd tomb, etc.), as well as immovable history of world importance. and in our cultural monuments. (for example, Ateshgah Temple, Maiden's Castle, Ganjasar Monastery, Khinalig Village, etc.)

Cultural tourism - covers cultural heritage examples or cultural heritage resources. During the promotion of cultural heritage, cultural tourism should be used correctly. In cultural tourism, we should use examples of cultural heritage correctly. It is the duty of each of us to protect our cultural heritage. Because while studying the cultural heritage, their

protection is a clear indication of the respect we show to the history and culture of our country.

In this article, examples of Azerbaijan's cultural heritage, the field of tourism that uses cultural heritage resources, and the positive and negative aspects of its development and sustainability will be discussed.

Keywords: Cultural heritage, cultural tourism, historical and cultural monuments.

**İNSANA AİD HİSLƏRİN BƏDİİ İFADƏSİ BƏXTİYAR VAHABZADƏ
POEZİYASINDA ƏSAS AMİL KİMİ: AĞ SAÇLAR, QARA SAÇLAR ŞEİRİNİN
MƏNA YÜKÜ**

Aysel Balasultan qızı Şeydayeva

ADPU-nun Quba filialı, Sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Qabaqcıl təhsil işçisi

turan.sheydayev@mail.ru

XÜLASƏ

Açar sözlər: lirika, ənənə, ədəbiyyat nümunələri, şeirlər, türkçülük

Azərbaycan poeziya məbədinin ucaldılmasında danılmaz rolu olan Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dərinliklərində qərq olmamaq mümkün deyil. Şairin yaradıcılığı bir neçə mənada oxucunun diqqətini özünə çəkir. B.Vahabzadə lirikasının mövzu dərinliyi, insan hislərinə birbaşa xitab edən rəngarəngliyi böyük şairin ölçüsüz istedadının təcəllası, müdrik yaradıcılığının ehtişamından xəbər verir. Şeirləri oxuduqca sanki insan özünü oxuyur. Əslində insanın özü, daxili aləmi, yaşadıkları ilə səsleşməyən söz və ifadələr, duyğular heç kimə maraqlı gəlmir. Buna görə də insan ruhuna xitab edən B.Vahabzadəni təhlil və tədqiq etmək üçün onun yaradıcılığını şairin şeirlərinin yaşında olduqda oxumalıyıq:

Bu ağ saçlar, ay ana, səni dərdə salmasın,
Saçımın ağığından qanın heç qaralmasın!
Alışırım gecələr masa arxasında mən,
Saçlarım da ağarır, qəlbimin atəşindən.

Əslində bu şeiri orta məktəbdə oxusaq da, mənayükünü yalnız saçımızın ağaran yaşında anlaya bildik. Çünki İstiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə cəsarətli qələm və kəlam sahibi olmaqla yanaşı həm də oxucunu fəlsəfi sətirləri ilə öz dünyasını tapdırır, həyacanına sahib çıxır:

Saçlarıma dən düşür, dən düşür, yaman düşür,
Hər baxanda anamın ürəyinə qan düşür.
Bu ağ saçlar, ay ana, səni dərdə salmasın,
Saçımın ağığından qanın heç qaralmasın!
Ölüm belə qəm deyil bu həyatı duyana,
Mən bu ağ saçlarımla öyünürəm, ay ana!
Qara, şövə saçları təbiət vermiş mənə,
Mən güvənə bilmərəm onun bu töhfəsinə.

Zəhməti heyatımın ilk bəzəyi sanmışam,
Ağ saçları həyatda mən özüm qazanmışam.

Şair oxucusunun birbaşa qəlbinə xitab edir, onun ağarmış saçlarındakı zəhmətin, həyatın enişli-yoxuşlu amma olduqca özünəməxsus günlərinin, qazanılmış taleyüklü bəyazlığın olmasından bəhs edir. Ağarmış saçları fəlsəfi anlamda izah edir, qorxduğumuz bu bəyazlığın əslində necə dərin bir mənaya sahib olduğunu, insan üçün nələr ifadə etdiyini bədii şəkildə təsvir edir.

Summary

Key words: lyrics, tradition, examples of literature, poems, Turkishness

It is impossible not to be immersed in the depths of Bakhtiyar Vahabzade's poetry, which has an undeniable role in raising the temple of Azerbaijani poetry. The poet's creativity attracts the reader's attention in several ways. The depth of subject matter, the variety of B.Vahabzadeh's lyrics, which appeal directly to human feelings, are the manifestation of the great poet's immeasurable talent and the glory of his wise creativity. When reading poems, it is as if a person is reading himself. In fact, no one is interested in words and expressions, emotions that do not resonate with the person himself, his inner world, what he has experienced. Therefore, in order to analyze and study B. Vahabzadeh, who appeals to the human spirit, we should read his work at the age of the poet's poems:

Oh, mother, don't let this white hair trouble you.
Don't let your blood turn black from the whiteness of my hair!

I buy at the table at night,
My hair is also turning white, from the fire of my heart.

In fact, even though we read this poem in high school, we could understand its meaning only when our hair turned gray. Because the independence poet Bakhtiyar Vahabzade, besides having a bold pen and words, also makes the reader find his own world with his philosophical lines, he can take control of his excitement.

The poet speaks directly to the heart of his reader, talks about the hard work in his gray hair, the ups and downs but very special days of his life, the acquired whiteness of fate. It explains gray hair in a philosophical sense, artistically describes how this whiteness we fear actually has a deep meaning and what it means for a person.

“ƏRƏB BAHARI”NIN ABŞ-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ IMPACT OF "ARAB SPRING" ON U.S. - TURKIYE RELATIONS

Aytən Zabil qızı Abbasova-Quliyeva

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi

Bakı, Azərbaycan

Orcid ID: 0000-0002-7445-844X

aytanabbasova-quliyeva@bsu.edu.az

Yaxın Şərqi regionunda siyasi hadisələri kökündən dəyişən “Ərəb baharı” ikitərəfli münasibətlərə də təsir etmişdir. Bu zəmində daha çox nəzər yetirilməli məqam Amerika

Birləşmiş Ştatlarının regionunun aparıcı dövlətlərindən biri olan Türkiyə Respublikası ilə münasibətləri olmuşdur.

2011-ci ildən başlayaraq Yaxın Şərqdə alovlanan “Ərəb baharı”, İŞİD təhlükəsi və Suriyada baş verən çaxnaşmalar ABŞ ilə Türkiyə arasında gərginliyə səbəb olmuş və B.Obama hökumətinin ilk vaxtlar Suriya hadisələrində fəal olmaması səbəbilə Türkiyə hökuməti Suriyadan gələn təhlükənin qarşısının alınması naminə 2012-ci ildə məhz NATO-dan dəstək istəmiş və “Patriot” raketlərinin ərazisində yerləşdirilməsini xahiş etmişdi.

R.T.Ərdoğan hökuməti Suriyanın ABŞ və koalisiya qüvvələri tərəfindən müdafiə olunmasını, burada “təhlükəsiz zona”nın təşkil olunmasını istəmiş, lakin B.Obama hökuməti yalnız İD-yə qarşı mübarizə ilə kifayətlənmişdi.

Ümumilikdə, Suriya hadisələri 2011-ci ildən sonra ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. İki ölkə rəhbərliyi daha çox B.Əsəd rejiminə, Suriya müxalifətinə və hərbi birləşmələrə münasibətdə fikir ayrılığına düşmüşdür.

ABŞ ilə Türkiyə arasındakı əsas ziddiyyətlərdən biri də İŞİD, Cəbhət ən-Nusra və Suriya kürdləri məsələsi ilə bağlı olmuşdur. 2014-cü ilin yayında, Rakka, Mosul, Kobani kimi şəhərlərin İD-in nəzarəti altına keçdiyi dövrdə ABŞ təhlükəyə qarşı “beynəlxalq koalisiya”nın yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmiş, Türkiyə isə yalnız 2015-ci ilin iyulunda koalisiyaya qoşulmuş və İncirlik bazasının istifadəsinə icazə vermişdi. ABŞ-ın Kobani ərazisinin müdafiəsi zamanı kürdlərlə əməkdaşlıq etməsi, özünün havadan, kürdlərin isə qurudan İD-ə qarşı hücumlar təşkil etməsi, İD-in Suriyadakı paytaxtı Rakkanın azad olunmasından sonra KİV-də PKK bayrağı və A.Öcalanın şəkilləri təsvir olunmuş kürd silahlıların rəsmlərinin paylaşılması iki ölkə rəhbərliyinin kürd məsələsi ilə bağlı fikirlərinin müxtəlif olmasının və B.Obama administrasiyasının Yaxın Şərq regionunda özünə Suriya kürdlərinin təmsalında yeni müttəfiq tapmasının göstəcisi olmuşdur.

Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərindən etibarən müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, bəzi hallarda “gücləndirilmiş ortaqlıq”, “strateji ortaqlıq” və “model ortaqlıq” olaraq dəyərləndirilmiş ABŞ-Türkiyə münasibətlərində müasir dövrümüzdə məhz “Ərəb baharı” zəminində baş vermiş hadisələrdən sonra ziddiyyətlər kəskinləşmişdir.

Açar sözlər: Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə Respublikası, “Ərəb baharı”, Yaxın Şərq, İŞİD

Abstract

The “Arab Spring”, which radically altered the political circumstances in the Middle East region, also affected bilateral relations. In this context, there should be taken into account the relations of the United States of America with the Republic of Türkiye, one of the leading countries in the region.

The “Arab spring” that has erupted since 2011 in the Middle East, the threat of ISIS and unrest in Syria have caused tension in relations between the United States and Türkiye, and due to the fact that the Obama administration has not been active in Syrian events, the Turkish government has decided to prevent the threat from Syria. In 2008, he asked for support from NATO and requested the deployment of “Patriot” missiles on his territory.

The government of R.T. Erdogan wanted Syria to be defended by U.S. forces and coalitions and that a “safe zone” be created here, but the government of B. Obama was satisfied only with the fight against ISIS.

In general, the events in Syria caused a deterioration in U.S.-Turkiye relations after 2011. The leaders of these two countries disagreed more about the B.Assad regime, the Syrian opposition and military formations.

One of the main conflicts between the U.S. and Turkiye has been over the issue of ISIS, Jabhat al-Nusra and the Syrian Kurds. In the summer of 2014, when cities such as Raqqa, Mosul and Kobani came under the control of IS, the U.S. initiated the creation of an "international coalition" against the threat, and Turkiye joined the coalition only in July 2015 and allowed the use of the Incirlik base. The U.S. cooperated with the Kurds in the defense of the Kobani region, organized strikes against IS from the air, and against the Kurds from the ground, after the liberation of Raqqa, the capital of IS in Syria, the media shared photos of Kurdish militants with the PKK flag and photos of A. Öcalan; this was an indicator of a discrepancy in the views of the leaders of the two countries on the Kurdish issue and that the Obama administration has found a new ally in the Middle East region in the Syrian Kurds.

Thus, the contradiction in U.S.-Turkiye relations, which have gone through various stages since the 1990s, and in some cases are assessed as “strengthened partnership”, “strategic partnership” and “model partnership”, intensified precisely after the events on the ground of the “Arab Spring”

Keywords: The United States of America, The Republic of Turkiye, “Arab Spring”, The Middle East, ISIS

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi, dünyada geostrateji cəhətdən önəmli mövqeyə malik olan bir sıra region vardır. Bunlardan biri tarixən böyük dövlətlərin maraq obyektinə çevrilmiş Yaxın Şərq regionudur. Sözügedən regionda əsas aparıcı dövlətlərdən sayılan Türkiyə Respublikasının Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) ilə qarşılıqlı siyasi-diplomatik münasibətləri isə aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Müxtəlif dövrlərdə “gücləndirilmiş ortaqlıq”, “strateji ortaqlıq”, “model ortaqlıq” olaraq adlandırılan ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Belə ki, soyuq müharibə illərində Türkiyə Respublikası NATO çərçivəsində SSRİ-yə qarşı “cinah” ölkə rolunda çıxış etmişdir. Soyuq müharibənin bitməsi səbəbilə bəzi analitiklər Türkiyənin ABŞ və Qərb dövlətlərinin gözündə əhəmiyyətini itirməsindən qorxmış, bu səbəbdən də onlar xarici siyasətdə diqqətin daha çox SSRİ-nin süqutundan sonra yenidən müstəqillik qazanmış Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə ABŞ arasındakı əlaqələrin möhkəmləndirilməsində vasitəçilik edilməsinə yönəldilməsini məqsədəuyğun hesab etmişlər.

Ümumilikdə ABŞ-Türkiyə münasibətlərində XX əsrin 90-cı illərini, daha dəqiq desək, 1990-1991-ci illəri əhatə edən Körfəz böhranını əsas dönüş nöqtəsi hesab etmək olar. Birinci Körfəz müharibəsi dövründə ABŞ administrasiyası NATO-nun Şərq cinahı olan Türkiyə Respublikasının rəhbərliyindən əsasən üç məsələdə köməklik göstərməsini istəmişdi:

1. NATO hərbi-hava bazalarının İraqa qarşı hava hücumları zamanı istifadə edilməsi;

2. S.Hüseynin Küveyt cəbhəsində əsgər sayını azaltması üçün Türkiyənin İraqın şimalına əsgər göndərməsi;

3. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında yerləşdirilən müttəfiq qoşunlarına yardım məqsədi ilə Türkiyənin buraya hərbi qüvvə göndərməsi (Oran, 2010, s.255).

TSQ-nin kəskin etirazı nəticəsində T.Özal hökuməti ABŞ-ın üçüncü istəyi reallaşdırmamış, lakin İncirlik hava bazası koalisiya qüvvələrinin ixtiyarına verilmişdi. Habelə 180 min türk əsgərinin İraqın şimalında yerləşdirilməsi, burada bir növ İraq əleyhinə ikinci cəbhənin açılması və nəticədə S.Hüseynin ordusunun 8 diviziyasını şimal sərhədlərinin qorunması üçün Küveytdən geri çəkməsi müttəfiq qoşunların quruda İraqa qalib gəlməsinin ən önəmli səbəbi olmuşdur.

Müharibədən sonra S.Hüseyn rejiminin İraqın Şimalındakı kürdlərin qiyamını yatırması və onlara qarşı qırğınlar törətməsi nəticəsində minlərlə qaçqın kürd Türkiyə və İran sərhədinə toplaşmışdı. Məhz T.Özalın gərgin çalışmaları və Prezident C.H.U.Buşla “telefon diplomatiyası” sayəsində aprelin 5-də BMT TŞ-nin 688 sayılı qətnaməsi qəbul edilmişdi. Bununla da İraqın şimalında- Zaho ərazisində kürdlər üçün “təhlükəsiz zona” yaradılmış və 1991-ci ilin mayında 11 ölkədən 20 minə yaxın beynəlxalq qüvvənin Türkiyənin Silopi ərazisinə yerləşdirilməsilə “Sükunəti Təmin etmə Əməliyyatı” başlamışdı (Hale, 2000, s.222; Боратыров, 2010, s.433).

Əməliyyat nəticəsində kürdlərin demək olar ki, mütləq əksəriyyəti geri qayıtmış, lakin Türkiyə torpaqlarına yeni bir köçün qarşısını almaq və Şimali İraqa humanitar yardım çatdırmaq məqsədilə 16 iyul 1991-ci ildən etibarən “Sükunəti Təmin etmə Əməliyyatı-2” həyata keçirilmiş, bu əməliyyatı yerinə yetirən hava birliyinə “Hazır Tətik” adı verilmişdir. (Tuncer, 2016, s.34). Qeyd olunan faktlar ABŞ-ın Türkiyədən regional maraqlarının yerinə yetirilməsi naminə istifadə etdiyini bir daha sübuta yetirmişdir.

2003-cü ildə ABŞ tərəfindən S.Hüseyn rejiminə qarşı həyata keçirilən İraqa müdaxilənin Türkiyə hökuməti tərəfindən dəstəklənməməsi və TBMM tərəfindən “1 Mart” qanun layihəsinin ratifikasiya olunmaması iki dövlət arasındakı münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, Türkiyənin Yaxın Şərq regionunda malik olduğu geostrateji güc və əhəmiyyət qısa zamanda ABŞ administrasiyasının yenidən onunla münasibətləri düzəltməyə cəhd göstərməsinə səbəb olmuşdur. 2004-cü ildə Böyük Səkkizliyin Si-Aylənddə görüşü zamanı Prezident C. Uolker Buşun Türkiyə ilə bağlı müsbət fikirlər söyləməsi, 2007-ci ildə ABŞ-İraq-Türkiyənin PKK-ya qarşı “üçlü mexanizm” təşkil edərək hava əməliyyatı həyata keçirməsi, 2011-ci ildə Türkiyənin hələ NATO-nun Lissabon sammitində əsası qoyulmuş “Raket əleyhinə müdafiə layihəsi”nə qoşulması və Malatyanın Kürəcik əyalətində İranın təxmin edilən ballistik raket layihəsinə qarşı raket əleyhinə radar sisteminin quraşdırılmasına razılıq verməsi buna misal ola bilər (Çakmak, 2012, s.1091; Sönmezoglu, 2012 s.339).

“ƏRƏB BAHARI” VƏ TÜRKIYƏ

2011-ci ildən başlayaraq Yaxın Şərqdə alovlanan “Ərəb baharı”, İŞİD təhlükəsi və Suriyada baş verən çaxnaşmalar ABŞ ilə Türkiyə arasında fikir ayrılığına səbəb olmuş və Obama hökumətinin ilk vaxtlar Suriya hadisələrində fəal olmaması səbəbilə Türkiyə hökuməti Suriyadan gələn təhlükənin qarşısının alınması üçün 2012-ci ildə məhz NATO-dan dəstək istəmiş və “Patriot” raketlərinin ərazisində yerləşdirilməsini xahiş etmişdi. Türkiyə Suriya Milli Şurasının “mühacirət hökuməti” olaraq İstanbulda qərargah yaratmasına şərait

yaratmış, B.Əsəd rejiminə qarşı cihadçıların iştirak etdiyi “hibrid müharibə”ni həyata keçirmişdi. Ərdoğan hökuməti Suriyanın ABŞ və koalisiya qüvvələri tərəfindən müdafiə olunmasını, burada “təhlükəsiz zona” yaradılmasını istəmiş, lakin ABŞ yalnız İD-yə qarşı mübarizə ilə kifayətlənmişdi.

Ümumilikdə, Suriya hadisələri 2011-ci ildən sonra ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin korlanmasına səbəb olmuşdur. İki ölkə rəhbərliyi daha çox B.Əsəd rejiminə, Suriya müxalifətinə və hərbi birləşmələrə münasibətdə fikir ayrılığına düşmüşdür. Belə ki, Suriya böhranının ilk illərində birmənalı olaraq B.Əsəd rejiminin uzaqlaşdırılmasını tələb edən ABŞ sonradan bu fikrini dəyişmiş və 2013-cü ildə Suriyadan kimyəvi silahların çıxarılması ilə bağlı razılaşma imzalamışdı.

ABŞ ilə Türkiyə arasındakı əsas ziddiyyətlərdən biri də İŞİD, Cəbhət ən-Nusra və Suriya kürdləri məsələsi ilə əlaqədar olmuşdur. 2014-cü ilin yayında, Rakka, Mosul, Kobani kimi şəhərlərin İD-in nəzarəti altına keçdiyi dövrdə ABŞ təhlükəyə qarşı “beynəlxalq koalisiya”nın yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmiş, Türkiyə isə yalnız 2015-ci ilin iyulunda koalisiyaya qoşulmuş və İncirlik bazasının istifadəsinə icazə vermişdi (Sly, 2015). ABŞ-ın Kobani ərazisinin müdafiəsi zamanı kürdlərlə əməkdaşlıq etməsi, özünün havadan, kürdlərin isə qurudan İD-ə qarşı hücumlar təşkil etməsi, İD-in Suriyadakı paytaxtı Rakkanın azad olunmasından sonra KİV-də PKK bayrağı və A.Öcalanın şəkilləri təsvir olunmuş kürd silahlıların rəsmlərinin paylaşılması iki ölkə rəhbərliyinin kürd məsələsi ilə bağlı fikirlərinin müxtəlif olmasının və Obama administrasiyasının Yaxın Şərq regionunda özünə Suriya kürdlərinin təmsalında yeni müttəfiq tapmasının göstəricisi olmuşdur.

ABŞ-Türkiyə münasibətlərində gərginliyin artmasına təsir edən daha bir hadisə 15 iyul 2016-cı ildə R.T.Ərdoğan və AKP-yə qarşı həyata keçirilmiş dövlət çevrilişi cəhdi olmuşdur. ABŞ administrasiyasının Türkiyənin tələbinə baxmayaraq, F.Güləni ekstradisiya etməməsi isə iki ölkə arasındakı gərginliyi bir qədər də yüksəltmiş, artıq Türkiyənin siyasi və ictimai dairələri arasında ABŞ-a inam tamamilə azalmışdı.

Tramp administrasiyası dövründə ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına səy göstərilməsinə, 2018-ci ildə birgə strateji tərəfdaşlıq planı hazırlanmasına baxmayaraq, ABŞ-ın Türkiyə ilə gərgin münasibətləri davam etmişdir (Joint Statement, 2018). Bu gərginliyin əsasını isə Türkiyə hökumətinin Rusiya ilə hərbi-strateji tərəfdaşlığı təşkil etmişdir. Belə ki, hələ B.Obamanın prezidentliyi dövründə ABŞ-ın Türkiyə ərazisindən “Patriot” raket kompleksini yığırdırmasından sonra, Ərdoğan hökuməti Rusiya ilə 2,5 milyard dollar dəyərində S-400 zenit raket kompleksinin alınması ilə bağlı razılaşma imzalamışdı. Türkiyənin orbitindən kənara çıxmasına yol vermək istəməyən ABŞ isə Ərdoğan hökumətini F-35 təyyarəsinin istehsalı ilə bağlı hərbi əməkdaşlıq konsorsiumundan çıxarmaqla və ona qarşı sanksiyalar tətbiq etməklə “itaətkar” müttəfiqini geri qaytarmağa cəhd etmişdir (Безруков, 2017, s.13; Братерский, 2019). S-400-lər ilə yanaşı “Türk axını” adlı Avropanı maye-qazla təmin edəcək qaz kəməri haqqında Rusiya hökuməti ilə razılığa gəlmiş Türkiyə üçün hələ də Suriya ərazisindəki kürd birləşmələrini müdafiə edən ABŞ-la münasibətlər artıq etibarsızlıq və antoqonizm dövrünə qədəm qoymuşdur (Ялчин, 2020).

NƏTİCƏ

Bununla belə, Türkiyə ABŞ üçün, ABŞ isə Türkiyə üçün həmişə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ən əsası odur ki, Türkiyə bir NATO dövləti olaraq Qərb üçün lazımlıdır. Son zamanlarda baş verən və siyasi gündəmi sarsıdan hadisələr bunu bir daha sübuta yetirir.

1. İsveç və Finlandiyanın NATO-ya üzv olması məsələsi;

2. Ukrayna hadisələri fonunda Ukraynanın NATO-ya qəbul edilməsi problemi.

Bildiyimiz kimi, Finlandiyanın NATO-ya qəbul edilməsinə etiraz etməyən R.T.Ərdoğan hökuməti İsveçin sözügedən təşkilata daxil olmasına veto qoymuşdur. Buna səbəb olaraq, İsveçin PKK ilə əlaqələrinin olduğu əsas göstərilmişdir.

Lakin ABŞ İsveçin NATO-ya qəbul edilməsi naminə Türkiyəyə F-16-ların satışı və onun Avropa İttifaqına qəbul ediləcəyinə yenidən baxılacağına söz vermişdir. Habelə, 11-12 iyul 2023-cü il tarixlərində Vilnyusda keçirilən NATO-nun növbəti sammitində Ukraynanın təşkilata daxil edilməsi istiqamətində Türkiyənin dəstəyinin qaçınılmaz olduğu da vurğulanmışdır.

Bütün bu qeyd olunan faktlar bir daha sübut edir ki, ABŞ və Türkiyə Respublikası regional çərçivədə bir-birinə ehtiyac duyan iki tərəfdaşdırlar və bu iki dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər davamlı olacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Безруков, А.Е. (2017). Дональд Трамп: Профессиональный профиль нового президента США / А.Е. Безруков, О.Ребро, А.Сушенцов // Международный дискуссионный клуб Валдай, – 16 с.

Богатуров, А.Д. (2010). История международных отношений.1945-2008. Учебное пособие для вузов / А.Богатуров, В.Аверков – Москва: Аспект Пресс, – 520 с.

Братерский, А. (2019). Сделка на \$100 млрд: Трамп подкупает Эрдогана: [Электронный ресурс]

URL: https://www.gazeta.ru/politics/2019/11/13_a_12809894.shtml

Çakmak, H. (2012). *Türk dış politikası (1919-2012)* / H.Çakmak. – Ankara: Barış Platin, – 1244 s.

Hale, W. (2018). *Turkish Foreign Policy. 1774-2000* / W.Hale. – London: Frank Cass, – 375 p.

Joint Statement on Turkey-U.S. Strategic Partnership. (2018). [Electronic resource]

URL: <https://az.usembassy.gov/joint-statement-turkey-u-s-strategic-partnership/>

Oran, B. (2010). *Turkish foreign policy, 1919-2006. Facts and Analyses with documents* / B. Oran. – Utah: University of Utah Press, – 968 p.

Sönmezoğlu, F. (2012). *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının analizi* / F.Sönmezoğlu, Ö.Baklacioğlu, N.T.Özlem – İstanbul: DER Yayınları, – 904 s.

Sly L., DeYoung K. (2015). *Turkey agrees to allow U.S. military to use its base to attack Islamic State* : [Electronic resource] / *Washington Post*.

URL: https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/turkey-agreesto-allow-us-military-to-use-its-base-to-attack-islamic-state/2015/07/23/317f23aa-3164-11e5-a879-213078d03dd3_story.html

Tuncer, H. (2016). *Küreselleşme Döneminde Türk Dış Politikası* / H.Tuncer. – İstanbul: Kaynak Yayınları, – cəmi 157 s.

Ялчин, Р. (2020). «Турецкий поток» усилит геополитические позиции Анкары и Москвы – эксперт: [Электронный ресурс]

URL: <https://eurasia.expert/turetskiy-potok-usilit-geopoliticheskie-pozitsii-ankary-i-moskvu-ekspe>

BƏXTİYAR VAHABZADƏ ŞEİRLƏRİNDƏ SUALLAR

Azad Mirzəbəyov

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi

azadmirza86@gmail.com

Xülasə

İnsan həyatında vacib olan sual vermək, insanın varlığının və var olanı bilmək üçün göstərdiyi marağın nəticəsidir. Bütün suallar, həll olunmayan sirlərin və problemlərin nəticəsində ortaya çıxır. Şairlər şeirlərdə sual cümlələrini oxucunun emosiyalarını və düşüncələrini artırmaq üçün istifadə edir. Şeirlərdə sual cümlələrinin istifadəsi oxucunun təfəkkürə təşviq edir və bu, oxucunun şeirin mənasını dərinlənən anlamağa, şeirin mövzularını və məzmununu dəyərləndirməyə və öz düşüncələrini və hisslərini ifadə etməyə imkan verir. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirləri də, onun öz düşüncələrini, hisslərini və müşahidə etdiklərini suallar vasitəsilə özünə məxsus bir üslubla ifadə etdiyi zəngin bir mənbədir. B. Vahabzadənin şeirləri, sualların gücünü və onların bir sənətkarın və ya hər hansı bir insanın düşüncələrini, hisslərini ifadə etmədə necə yardımcı ola biləcəyini göstərir. Bu, sual vermənin sənətə, təfəkkürə və insan münasibətlərinin inkişafına necə yardımcı ola biləcəyinin mükəmməl bir nümunəsidir. Şairin bir çox şeirində yaradılışın məqsədi, həyatın mənası, insanlar arasında ədalət, kollektiv şüur, sevgi, dostluq, vətənpərvərlik kimi universallıqda olan mövzuları sorğulayır.

Bu çalışma, şairin özünü və cəmiyyəti anlamaq üçün təzadlar ilə dolu bir dünyaya baxışını dəyərləndirir. Şair, var olanı, onun təzadları və qarşıtlıqları ilə tanımaq və başa düşmək üçün daxili özünə qarşı bir sorğulama aparır. Bu sorğulama, şairin öz dünyagörüşünü, dəyərlərini və hisslərini öyrənməyə kömək edir. Şairin bu şəxsi sorğulama prosesi, onun topluma və geniş kollektiv bilincə necə baxdığını da təyin edir. Şair, toplumu və ona qarşı üzləşdiyi çətinlikləri, zorakılıqları və mübarizələri anlamaq üçün bu daxili sorğulamadan istifadə edir. Şairin toplumu anlama üsulu, bir çox faktorun – tarixi, sosial, politiki, iqtisadi və mədəni təhlilini əhatə edir. Bu prosesin sonunda, şair, axtarış və həlləmə cəhdinin bir nəticəsi olaraq çıxış yolu tapır. Bu həlləmə, həm şairin öz iç dünyasını, həm də daha geniş toplumu anlamaq üçün gerekli olan dərin anlayışları və fikirləri ortaya çıxarır. Bütün bunlar, okuyucuların da öz düşüncələrini, hisslərini və inanclarını sorğulamasına və daha geniş bir düşüncə perspektivi qazanmasına yardımcı olur.

Abstract

The act of asking questions, which is crucial in human life, is a result of a person's curiosity about existence and the known. All questions arise as a result of unsolved mysteries and problems. Poets use interrogative sentences in their poems to intensify the reader's emotions and thoughts. The use of interrogative sentences in poems encourages the reader to contemplate, allowing the reader to deeply understand the meaning of the poem, evaluate the topics and content of the poem, and express their own thoughts and feelings. The poems of Bahtiyar Vahabzade also serve as a rich source of his unique style of expressing his own thoughts, feelings, and observations through questions. B. Vahabzade's poetry showcases the power of questions and how they can assist an artist or any individual in expressing their thoughts and feelings. This is a perfect example of how questioning can contribute to art, contemplation, and the development of human relationships. The poet questions universal

topics such as the purpose of creation, the meaning of life, justice among people, collective consciousness, love, friendship, and patriotism in many of his poems.

This study evaluates the poet's view of a world filled with contrasts in order to understand himself and society. The poet conducts an internal inquiry to understand and comprehend the existing world, its contrasts, and contradictions. This inquiry aids in learning about the poet's own worldview, values, and emotions. This personal inquiry process of the poet also determines how he perceives society and the broader collective consciousness. The poet uses this internal inquiry to understand society and the difficulties, compulsions, and struggles he faces against it. The poet's method of understanding society encompasses a multitude of factors - historical, social, political, economic, and cultural analysis. At the end of this process, the poet finds a way out as a result of the search and attempt at resolution. This resolution brings forth deep insights and thoughts necessary to understand both the poet's inner world and the wider society. All of these help the readers to question their own thoughts, feelings, and beliefs and gain a broader perspective of thought.

Açar sözlər: suallar, yaradılış, varlıq, kollektiv şüur, milli kimlik, daxili “mən”, dil

Giriş

Sual verməklə insanlar şüursuz həyatdan qurtulur və fərdiləşmə və sosiallaşma yolunda böyük addım atır. Başqa sözlə desək, o, özünü, ətrafını və digər insanları tanıyır.

Fərd sual verərək;

ərdən, hadisələrdən, canlılardan xəbərdar ola bilər.

axili dünyasından - fizioloji reaksiyalarından, duyğularından, düşüncələrindən, istəklərindən xəbərdar ola bilər.

aşqalarının daxili dünyasından xəbərdar ola bilər, yəni onlarla empatiya qura bilər.

ainatın bütövlüyünü dərk edə bilər.

Daxili özü ilə kainatdakı özünü sorğulayan fərd, həyatına məna verir. Başa düşə bilmədiyi məqamlarda yenidən sorğu-sual etməyə başlayır. Həyat haqqında yeni məlumatı öyrənmək və mənimsəmək üçün ömrün sonuna qədər vaxt lazımdır; çünki kainat genişdir və sonsuzdur. Bu xüsusiyyətləri ilə sual elmin və fəlsəfənin əsas başlanğıc nöqtəsinə çevrilir. Buna görə də sual, öyrənmə və öyrətmə mənbəyinə çevrilir.

Əsas

Həyatın mənasını dərk etməyin ən asan yolu sual verməkdir. Suallar düşüncələrdən gəlir və düşüncə çıxılmazlığının nəticəsidir. Dünyanı dərk etməyə və dəyərləndirməyə kömək edən suallar körpəlikdən başlayır və həyat boyu davam edir. Fərdi və ya sosial ünsiyyətdə bu proses psixoloji və sosial cəhətdən fərdin inkişafına kömək edir. Bu inkişafı yaşamış şəxslərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir yer tutan Bəxtiyar Vahabzadədir. Lakin onun təbiətə, insanlığa baxışını, ona bir çox insanda olmayan bir xüsusiyyət - şairliyi qazandırır. Bəxtiyar Vahabzadə həyatı boyu yaşadıklarını sorğulayır və qarşılaşdığı çətinliklərin həlli yollarını axtarır. İnsanlara, dünyaya varlıq pəncərəsindən baxan şair, şeirlərində sual cümlələrindən istifadə edərək, özünüdərk və başqa insanları marifləndirmək məqsədi güdür.

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərindəki sualları belə təsnif etmək olar:

- 1- Yaradılış qayəsini sorğulamaq və varlığı dərk etmək,
- 2- Kollektiv şüur və şüursuzluğun sorğulanması.

Yaradılış qayəsini sorğulamaq və varlığı dərk etmək

Bəxtiyar Vahabzadə, bütün həyatı boyunca öz kimliyini anlamaq üçün çox çalışmışdır. O, öz başlanğıcını, əbədiliyini, zaman və məkan içərisindəki yerini, məqsədini, inanclarını və düşüncə sistemini sorğulayaraq özünə bir baxış əldə edir. O, həyatın, insanın və cəmiyyətin mənasını dərk etməyə çalışır. B.Vahabzadə düşüncələrinin dərinliyinə və mənaların geniş spektruna daxil olur, nəhayət, onun şairlik yolu və fərdi həyatı, daimi öz-inkişaf və özünüdərk prosesinin bir təzahürüdür. Bu, oxucunun da şairin perspektivindən dünyaya baxmasına, öz düşüncələrini, hisslərini və fikirlərini dərk etməsinə və şairin kəşf etdiyi yolu anlamasına imkan verir. Bir şeirində;

Mən kiməm?

Bu sualı

Hər il doğum günümdə,

Öz-özümə vermişəm.

Cavab tapa bilməyib,

Bu sualın önündə

Başımı endirmişəm.

Mən kiməm?

Mən nəçiyəm?

Eşqim, diləklərim nə?

Niyə gəldim dünyaya,

Bu dünyada yerim nə?

Sağ ikən də bilmirəm

Ölüyəm, diriyəm mən?

Əvvəlini, sonunu

Dərk etməyən ən adi

Kəslərdən biriyəm mən

Vahabzadənin özünə "Mən kiməm?" sualını verməsi, öz varlığını bir şəxsiyyətə əsaslanaraq izah etmək, varlığını mənalı etmək meyindən qaynaqlanır. O şüursuz həyatı tərک etməyin yolunu, suallarla əqlin dərinliklərinə enməkdə görür. Şair "Mən kiməm?" sualına cavab tapdıqda düşüncələr və davranışlar bir məna kəsb edir və öz reallığını mənimsəyir. Amma bu suala tam cavab tapa bilməyəndə, mənliyinin və fəhminin ona yad olduğundan şikayətlənir:

Elə ki, soruram kiməm, nəyəm mən?

Usanıb baxıram yoxdan varıma.

Anlayıb, eşidib, gördüklərimdən

Min pay çox borcluyam duyduqlarıma

Bir başqa şeirində uzaqlaşdığı dünya həqiqətlərinin öhdəsindən gələ bilməyən şair, özünün vəziyyətindən narahat olaraq onu xilas etmək üçün sığınacaq axtarır. Yəni həyat eşqi sönən mənlilik dünya ilə əlaqəsini itirir, özünü dərk etməməyin sancısını yaşayır. Zaman, məkan və mühit bu sancının içərisində itir:

Özümü axtardım, hey aradım mən

*Tapmadım, axırda bezdim özümdən.
Məgər mən suyam ki, çağlayıb axam?
Məgər atəşəm ki, yandırılıb yaxam?
Özümü bihudə axtarmışammış...
Axı, mən var ikən, bir heçəm, yoxam.
Var ikən yoxamsa...*

təbiətimdən

Olmayan bir şeyi necə tapım mən?

Ölümlə məhdudlaşan həyata mənə qata bilməyən şair ontoloji təlaşa qapılır. Nəticədə şairdə boşluq hissi yaranır və bu onu fanilik anlayışına sövq edir. Varlıq şüurundan uzaqlaşan Bəxtiyar Vahabzadə həqiqət inamını itirir, şair tənhalıq və bədbinliyə düşür. Dünyaya gəlməyin fərdin əlində olmaması və yaşamalması olduğu dünya nizamı onu seçməyə məcbur edir. Ya seçim etməklə varlığın dərkinə nail olacaq, ya da məsuliyyətdən qaçmaqla həyatın məqsədini və ahəngdarlığını təşkil edən özünüdərkə məhv olacaq.

*Mən kiməm? Nəçiyəm? Məqsədim nədir?
Bildim ilk həddimi, son həddim nədir?
Nə idim, görəsən, cövhərdən əvvəl?
Burdayam, hardaydım bu yerdən əvvəl?
(...)
Axı, sən ki, bizi hürr yaratmışsan
Hürriyyət içində neçin insanı
Sən özü-özünə sirr yaratmışsan?*

Dünyada azad olan fərd özünü dərk edə bilməlidir və yalnız bu yolla ruhunun evini inşa edə bilər, bədəninə və kainata uyğunlaşır. Bu inşa mütləq varlığa əsaslandıqda güclənir. Amma fərd bəzən öz əqidəsi ilə ona gizli olan dünya arasındakı uçuruma düşür. Öz sirrini həll etməkdə çətinlik çəkir. Boşluqdakı insan əgər azad yaradılmışdırsa, niyə hələ də özünü qavraya bilmədiyini dərk etməyə çalışır. Bəxtiyar Vahabzadə də yaradılışın məqsədini dərk etmək, Allah qarşısında məsuliyyətinin nə qədər böyük olduğunu görmək və həyatını bu məsuliyyətə uyğun idarə etmək istəyir.

Kollektiv şüur və şüursuzluğun sorgulanması.

Şüur özünü sağlam şəkildə qavramaq, özünü tanımaq və mövcud mühitlə münasibət qurmaq ehtiyacı ilə ortaya çıxır. Bəşəriyyət mövcud olduğundan bəri insan özünü dərk etmək və həyata keçirmək ehtiyacına sahibdir. Bu ehtiyaclar insanın həm özü, həm də digər insanlar və təbiətlə harmoniyasını təmin edir. Fərqli bir dəyişlə fərdi və kollektiv şüur formalaşdırır. Buna görə də şüur həm fərdi, həm də sosial quruluşda doğulur və yaşadığı cəmiyyətin mədəniyyət, inanc, hiss, dəyər və s. görə formalaşır.

Öz mahiyyətini dərk etməyən bir insanın cəmiyyət içərisində davranışı qeyri-sağlam olur və yaşadığı cəmiyyət üçün təhlükə yaradır. Kollektiv şüura zidd olan hərəkətlər sosial qarşılıqlı əlaqə ilə birlikdə cəmiyyətdə güc qazanır və kollektiv şüurun itirilməsinə səbəb olur. Fərdiyətçilik kollektiv şüurun yaratdığı mədəniyyətin məhvinə sonra isə genişlənərək milli mədəniyyətin məhvinə səbəb olur. Hər hansı bir ölkənin iqtisadi və siyasi təsiri altında olan cəmiyyətlərdə kollektiv şüur unudularaq cəmiyyəti dəstəkləyən dəyərlər zənciri

məhv edilir. Bu baxımdan mədəniyyət birləşdirici və bütünləşdirici qabiliyyətini itirir; ənənələri, adətləri pozulmuş və başqaları kimi olmağa məcbur olan bir cəmiyyətdə fərdi və sosial yadlaşma özünü göstərir. Milli kimlikdən ayrılan ictimai şüur "digərinin" əlinə keçir. Düşüncə tərzini və buna görə münasibət, davranış, dil, maddi və mənəvi dəyərlər mədəniyyət hegemonluğu tərəfindən tapdalanır və yox olur. Bəxtiyar Vahabzadənin yaşadığı dövərdə də eyni təzyiqlərə məruz qalırdı. Bastırılmış, zorla unudulmuş dəyərləri qorumaq, canlandırmaq üçün şairlər səslərini şeirlərində yüksəltməyə çalışırdılar. Bəxtiyar Vahabzadə də şeirlərində unudurulmaq istənən kollektiv şüurun sözcüsüdür. “Xalq təkə bu gün yaşayanlar deyil. Xalq dünən və bu gün yaşayanların və sabah yaşayacaq nəsillərin bütünü və birliyidir. Biz dünən bu torpaqda yaşayanların və sabah yaşayacaq nəvələrimizin və nəsillərimizin ruhunu bu gün öz qanımızda yaşadırıq. Əgər belə olmasaydı, yəni nəsillər arasındakı əlaqə pozulsaydı, dünənki kök bizi keçməz və sabaha çatmazdı. Vay o adamın halına ki, ən qədim əcdadlarından miras qalan əmanətə, qana, qanda olan ruha xəyanət edib onu sonrakı nəsillərə çatdırıb bilmir!” (B. Vahabzadə 2000, 185) Sovet rejiminin zülmü altında olan Azərbaycanda insanlar öz mənliliklərini və milli kimliklərini inkar etməyə məcbur edilirdilər;

*İtirmişik kökdən gələn
Əslimizi, mayamızı.
Saqqız kimi çeynəyirik
Abrımızı, həyamızı.
Niyə unutduq dünəndən
Yaxşını götürməyi biz –
Geriyə baxdığın qədər
İrəlini görməyi biz?
Ölü dədə-babamızdan
Biz dirilər kəsən olduq.
Nəfsimizin bıçağıyla
Əslimizi kəsən olduq.*

Kollektiv xatirələri canlandırmaq və əbədiləşdirməyin yolu onları sonrakı nəsillərə tam şəkildə çatdırmaqdır. Bu xatirələr yaddaşlarda toplanır: dil, mədəniyyət və əxlaq anlayışları tarixi yaddaşın ötürülməsi sayəsində qorunur. Bəxtiyar Vahabzadə, fərdin kollektiv şüurunu oymaq və diqqətini "milli varlıq" yönəltmək üçün tarixi yaddaşla bağlı suallar verir:

*Özünü kiçildən ey türk, bir düşün,
Varaqla tarixi bir də dərinədən.
Niyə batılılar utanmır bu gün
Dünənki o xaçlı yürüşlərindən?
Rəhmət oxumuruq amma bir kərə
Tarix qoyub gedən rəhmətliklərə.
Bir soruşan yoxdur, axı, sən nədən?
Bəs sən bu millətə nə gətirmisən?*

Mədəni və milli davamlılığın təmin edilməsi keçmişlə bütünləşərək bu günün və gələcəyin yaradılmasıdır. Varlığın evi olan ana dili isə keçmiş təcrübələri bu günə köçürmək üçün vasitə

rolunu oynayır. Həm fərdin, həm də cəmiyyətin özünüdərkə ana dili ilə təmin olunur. Fərd kollektiv süüraltı sayəsində doğulduğu andan etibarən bu dilin daşıyıcılığına boyun olur;

*Məni həm babamla, həm də nəvəmlə
Bağlayıb, uzanan tarix bağımisan.
Dünənim, sabahım, üstəlik hələ
Mənim söz hünərim, səs bayrağımisan
(...)
Nə yarpaq, nə külək, nə metal, nə quş
Səslənmir, oxumur özgə dilində.
Bəs sənə nə düşüb, ay dili yanmış,
Yad dildə ötürsən öz mənzilində?*

Nəticə

Bəxtiyar Vahabzadənin sual vermə anlayışı, mənəvi həyatın ölçülərinin genişləndirilməsi və şüursuz varlıqdan azad olmaq anlamına gəlir. Onun şeirlərində suallar, həm fərdi həm də ictimai şüurun oyanmasına xidmət edir və bu suallar daxili "mən"ə və kollektiv şüuruna verilir. Daxili dialog vasitəsilə yaradılışa və varlıq şüurunu sorğulayan şair, həm özünü həm də oxucunu təfəkkürə çağırır. Böyük bir sənətkar kimi, Vahabzadə, dərin düşüncələrinin ifadəsində suallardan faydalanır, bu da şeirlərini həm mürəkkəb həm də çox yönümlü edir. Bu suallar, oxucunun da öz düşüncələrini, hisslərini və fikirlərini sorğulamasına imkan verir, bu da onların daha dərin anlamağa və mənaları öyrənməyə təşviq edir.

Ədəbiyyat siyahısı;

ə, B. (2000). Bəxtiyar Vahabzadə: Əsərləri. Bakı: Elm.

ə, B. (2002). Bəxtiyar Vahabzadə: Əsərləri. Bakı: Elm.

əxtiyar Vahabzadənin şeirlərində mənlik anlayışı". Türk Dünyası Araştırmaları.

abbay, A. (2016). Sual vermənin əhəmiyyəti. Elmi məqalələr.

əbəyli, T. (2011). Fərdiləşmə və sosiallaşma prosesi. Sosial psixologiya.

Bəxtiyar Vahabzadə-şair və müəllim

Elza Babayeva

ADPU-nun Quba filialı

elza babayeva@inbox.ru

Xülasə

Qlobal dünyada eyni bir–birini tamamlayan, heç bir fərqi olmayan varlıqlar var desək, bu bir az düşündürücü ola bilər, lakin ədəbiyyat, incəsənət sahəsi müxtəliflik, əlvanlıq, rəngarənglik çalarları, zənginliyi ilə hər zaman fərqlidir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə məhz öz yaradıcılıq ampulası ilə hər zaman seçilir. Bəxtiyar Vahabzadə sevrələr, tədqiqatçılar onu xalqın ənənələrinə bağlı yenilikçi şair kimi tanıyırlar.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xalqa bağlı novatorluğunun fikirlərinin, hisslərinin yeniliyində, müasir gəncliyin zövq çalarlarında, əsrarəngiz təbiət gözəlliklərində axtarmaqla, duyğuların, yaşamağın, yaşatmağın ənənəyə, kökə sədəqətin parlaq prizmasından baxmaq lazımdır.

Uşaqlığını göy çəmənli, meşəli dağlarda keçirən, təbiət gözəlliklərindən zövq alan, həmçinin nənəsinin, anasının danışdığı nağıllar aləminin sehri ilə yuxularında, xəyallarında həmin qəhrəmanların yol yoldaşı olan şair Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Hər bir kəlməsi hikmətlə yığılmış şairin əsərləri gənclərin daxili dünyasından, daim təzələnen həyat və insan münasibətlərindən söz açır, gerçəkliyin ən müxtəlif bucaqlarına diqqətli cəlb edir.

1950-ci ildən Azərbaycan Dövlət Universitetində müəllim kimi fəaliyyətə başlayan şair uzun müddət ali məktəblərdə dosent və professor vəzifələrində çalışmışdır. Gənclərin şairlə görüşlərində səsləndirilən suallardan biri də məhz müəllimliklə bağlı olurdu. O zaman şair “Müəllimlik yaradıcılığımıza mane olurmu?” sualına “Yox” cavabı verirdi və cavabına belə haqq qazandırır: “...əvvəla, gənclərlə bir yerdə olmaq, onların istək və arzularını bilmək və bu arzularla yaşamaq, gənclik duyğuları ilə nəfəs almaq məni həyata bağlayır, ilhamımı hər gün təzələyir. Gənclik həyatı tükənməz ilham qaynağıdır. İkinci tərəfdən, yazıçılıqla bərabər, müəllimliyin də ilkin vəzifəsi insanlarda gözəl duyğular oyatmaq, onları böyük fikirlərin arxasınca qanadlandırmaq deyilmi? Beləliklə, mənim şairliyimlə müəllimliyim bir nöqtədə birləşir, eyni hədəfə yönəlir, eyni məqsədə xidmət edir”.

Yarıya bölünür günüm, saatım,

Vaxt mənim sərvətim, mənim varımdır.

Müəllimlik - mənim günüm, həyatım,

Şairlik - ən uca duyğularımdır (Bəxtiyar Vahabzadə).

Hələ müasir həyatın ziddiyyətləri, mənəvi sarsıntıları şairin yaradıcılığında yüksək, pak və ülvi hisslərin tərənnümü ilə öz həllini tapır. Şairin müasir dövrə uyğun yazdığı “Fəryad”, “Cəzasız günah”, “İkinci səs”, “Vicdan”, “Yağışdan sonra”, “Yollara iz düşür”, “Hara gedir bu dünya?”, “Özümüzü kəsən qılınc”, “Dar ağacı” və “Rəqabət” kimi lirik-psixoloji pyesləri günün aktual problemlərini qabarıq şəkildə oxucuya təqdim edir.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, xalq şairi, ədəbiyyat, müasirlik, gənclik

Summary

Bakhtiyar Vahabzade is loved, researchers know him as a poet connected with the traditions of the people. If we say that there are the same complementary, indistinguishable beings in the world, this can be a little thought provoking. However, literature and art love nuances of difference, variety, sophistication and color.

The innovation of the national poet Bakhtiyar Vahabzade in relation to the people should be sought in the novelty of his thoughts and feelings, in the shades of taste of

modern youth, in the mysterious beauty of nature, viewed through the bright prism of emotions, life and loyalty to traditions and roots.

An important role in the upbringing of the younger generation is played by the work of Bakhtiyar Vahabzadeh, a poet who spent his childhood in forests and mountains with blue grass and enjoyed the beauty of nature. The works of the poet, whose every word is woven with wisdom, reveal the inner world of young people, constantly renewing life and human relationships, draw attention to the most diverse aspects of reality.

The poet, who began working as a teacher at the Azerbaijan State University in 1950, worked for a long time as an associate professor and professor in higher educational institutions.

One of the issues raised by the young people in their meetings with the poet was related to teaching. At that time, the poet asked: "Does teaching interfere with your creativity?" he answered "No" to the question and justified his answer as follows: "... above all, being together with young people, knowing their desires and dreams and living these dreams, breathing youthful emotions, connects me with life and renews my inspiration every day. Young life is an inexhaustible source of inspiration. On the other hand, is not the primary task of education, along with writing, to awaken good feelings in people, to give them wings in the pursuit of great ideas? Thus, my poetry and my teaching are united at one point, directed towards the same goal and serve the same goal.

My day, my hour is divided in half,
Time is my wealth, I have it.
Teaching is my day, my life
Poetry is my highest feeling (Bakhtiyar Vahabzade).

The contradictions and spiritual upheavals of modern life are resolved in the poet's work with the glorification of high, pure and sublime feelings. "Scream", "Unpunished sin", "Second voice", "Conscience", "After the rain", "Traces lie on the roads", "Where is this world heading?", "Gallows", "Competition" were written by the poet in modern times. , and lyrical-psychological plays, such as "The Sword that Cuts Us", vividly present the reader with the actual problems of our time.

Key words: Bakhtiyar Vahabzadeh, people's poet, literature, modernity, youth.

OKEANIYA XALQLARI ARASINDA YAYILMIŞ ƏNƏNƏVİ DİNLƏR

Baxışov Vüsal Bünyamin oğlu

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU-nun Şəki filialı

E-mail:ofis_dpseki@mail.ru

Orcid id:0000-0002-5391-2527

XÜLASƏ

Okeaniya dedikdə, Sakit Okean adalarının və bəzən Avstraliyanın da aid edildiyi coğrafi və geosiyasi bölgə nəzərdə tutulur. Okeaniya Sakit okeanın mərkəzi və qərb

hissəsində yerləşən adalar qrupuna verilən addır. İnsanların Okeaniya adalarında məskunlaşmasının bir neçə min əvvəl baş verdiyi güman edilir. Okeaniya etnoqrafik baxımdan çox rəngarəngdir. Hazırda Okeaniya əhalisi yerlilərdən, gəlmələrdən və qarışıq nəsillərdən ibarətdir. Yerli əhali bir-birindən təkcə irqinə görə deyil, həmçinin dilinə və məişətinə görə də fərqlənir. Dilinə görə Okeaniya xalqları Malay-Polineziya dil ailəsindən olan tayfalara və əsasən Yeni Qvineya adasında məskunlaşan papua tayfalarına bölünür. Bu xalqların sosial inkişaf səviyyəsi Avstraliyanın yerli əhalisindən yüksək olsa da, eyni deyil. Sosial və mədəni inkişafın bu qeyri-bərabər səviyyəsi dində də özünü göstərir. Bütün Okeaniyada dini inancların ümumi xüsusiyyətlərinin mövcudluğu kontekstində Okeaniyanın müxtəlif yerlərində onların formaları çox fərqlidir. Təqdim edilən məqalədə Okeaniya xalqları arasında yayılmış ənənəvi dinlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: Okeaniya, Sakit Okean, Maori, din, qəbilə, inanc, mif

РЕЗИЮМЕ

К Океании относятся географический и геополитический регион, включающий острова Тихого океана и иногда Австралию. Океания — это название, данное группе островов, расположенных в центральной и западной части Тихого океана. Считается, что люди поселились на островах Океании несколько тысяч лет назад. Океания этнографически очень разнообразна. В условиях существования общих черт религиозных верований по всей Океании, в разных частях Океании их формы весьма различны. В представленной статье рассматриваются традиционные религии, распространенные среди народов Океании.

Ключевые слова: Океания, Тихий океан, Маори, религия, племя, вера, миф

SUMMARY

Oceania includes a geographic and geopolitical region that includes the Pacific Islands and sometimes Australia. Oceania is the name given to a group of islands located in the central and western Pacific Ocean. It is believed that people settled on the islands of Oceania several thousand years ago. Oceania is ethnographically very diverse. In the conditions of the existence of common features of religious beliefs throughout Oceania, in different parts of Oceania their forms are very different.

This article discusses the traditional religions common among the peoples of Oceania.

Keywords: Oceania, Pacific Ocean, Maori, religion, tribe, faith, myth

GİRİŞ

Okeaniya dedikdə, Sakit Okean adaları və bəzən Avstraliyanın da aid edildiyi coğrafi və geosiyasi bölgə nəzərdə tutulur. Okeaniya Sakit okeanın mərkəzi və qərb hissəsində yerləşən adalar qrupuna verilən addır. Ümumi sahəsi 1.3 mln km²-ə bərabər olub, 7 minə qədər adanı özündə birləşdirir. Coğrafi cəhətdən Şimal yarımkürəsinin subtropik qurşağından Cənub yarımkürəsinin mülayim qurşağına qədər ərazidə yerləşmişdir. Sakit Okean səthinin 2%-i Okeaniya adalarının payına düşür. Adaların sahəsinin çox hissəsi Yeni Qvineya, Yeni Zelandiya, Havay, Fici, Tuamotu və s. adalarını əhatə edir. Okeaniya adaları belə qruplaşdırılır:

- Melaneziya (yunanca — "qara adalar")
- Mikroneziya (yunanca — "kiçik adalar")
- Polineziya (yunanca — "çoxlu adalar")

- Yeni Zelandiya — İki böyük və bir neçə xırda adadan ibarətdir.

Asiyaya daha yaxın olan Malay arxipelaqıdır; onun şimal-şərqində Mariana, Karolinq və Marşal adalarının aid olduğu Makroneziya yerləşir. "[4].

TƏDQIQATIN ƏSAS HİSSƏSİ

Okeaniya avropalılara XVI əsrdən Fernan Magellanın ilk dünya səyahəti zamanından məlum olmuşdur. Adaların kəşfində və öyrənilməsində Ceyms Kuk, Abel Tasman, Fyodor Litken, Nikolay Mikluxo-Maklay, Tur Heyerdal və başqalarının xidmətləri vardır.

İnsanların Okeaniya adalarında məskunlaşmasının bir neçə min əvvəl baş verdiyi güman edilir. Onların bura necə gəldiyi haqqında bir neçə fərziyyə var. Bir fərziyyəyə görə, insanlar Okeaniya adalarına Cənub-Şərqi Asiyadan gəlirlər. Müasir Norveç səyyahı Tur Heyerdala görə isə, yerli əhali Cənubi Amerikadan köçüb gələnlərdir. Hazırda Okeaniya əhalisi yerlilərdən, gəlmələrdən və qarışıq nəsillərdən ibarətdir. Yerli əhali bir-birindən tək-cə irqinə görə deyil, həmçinin dilinə və məişətinə görə də fərqlənir. Melaneziya adalarında (Yeni Qvineya, Solomon, Fici və s.) ekvatorial irqə mənsub olan papuaslar məskunlaşmışlar. Mikroneziya və Polineziyada isə xüsusi Polineziya qrupuna aid edilən xalqlar yaşayırlar. Onlar papuaslardan dərilərinin rənginin bir qədər açıq olması və buruq saçları ilə fərqlənirlər. Yeni Zelandiyanın yerli əhalisi maori adlanır. Lakin əhalinin çoxunu Böyük Britaniyadan gələnlər təşkil edir.

Dilinə görə Okeaniya xalqları Malay-Polineziya dil ailəsindən olan tayfalara və əsasən Yeni Qvineya adasında məskunlaşan papua tayfalarına bölünür. Bu xalqların sosial inkişaf səviyyəsi Avstraliyanın yerli əhalisindən yüksək olsa da, eyni deyil.

Okeaniyanın müasir əhalisi başlıca olaraq əkinçiliklə məşğul olur, kokos palması, banan, ananas, şəkər qamışı və s. bitkilər becərir. Balıqçılıq təsərrüfatı burada ənənəvi sahə hesab olunur. Adalarda əlvan metallar, daş kömür, fosforit və s. faydalı qazıntılar hasil edilir. Okeaniya uzun müddət müstəmləkə olmuşdur. Burada yalnız Yeni Zelandiya müstəqil dövlət idi. Hazırda müstəqil dövlətlərin sayı 15-dən çoxdur. Qalan adalar isə ABŞ, Fransa, Avstraliya və s. dövlətlərin müstəmləkələri olaraq qalır.

Okeaniya etnoqrafik baxımdan çox rəngarəngdir. Danışıq dillərinə görə Okeaniya xalqları iki qeyri-bərabər hissəyə bölünür: papuas tayfaları (onlar əsasən Yeni Qvineyada yaşayırlar) və Okeaniyanın əksər hissəsində məskunlaşan və melaneziyalılara, mikroneziyalılara və polineziyalılara parçalanan Malay-Polineziya dil ailəsinin nümayəndələri. Bu xalqların bütövlükdə sosial və mədəni inkişaf səviyyəsi Okeaniyanın müxtəlif yerlərində fərqli olsa da, avstraliyalılardan xeyli yüksək hesab oluna bilər. Hər yerdə iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir, oturaq həyat tərzinə uyğunlaşmış əhalinin əksər hissəsi balıqçılıqla məşğul olur. Bütövlükdə Okeaniya xalqlarının sosial sistemini və mədəniyyətini qərbdən şərq istiqamətində yəni – Yeni Qvineyadan Polineziya adalarına doğru müşahidə etsək, mədəni səviyyənin tədricən yüksəlməsini söyləyə bilərik. Papuas tayfaları arasında, xüsusən Yeni Qvineyanın qərb hissəsində yaşayanlar arasında, avstraliyalılardakı ilə demək olar ki, eyni olan ibtidai icma sistemi bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır. Melaneziya tayfaları arasında icma-tayfa quruluşunun parçalanmasının bütün mərhələlərinə rast gəlinir. Bununla belə, Şimal-Qərbi Melaneziyada nisbətən çoxlu arxaik formalar (ikili-ekzoqam bölünmə, anaxaqanlıq – matriarxat və s.) saxlanılır. Cənub-şərqə doğru qəbilə sisteminin parçalanması prosesi getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Belə ki, Yeni Kaledoniya və Fici adalarında biz artıq erkən sinfi cəmiyyətə və ibtidai yarım-dövlətlərə

keçidi görə bilərik. Demək olar ki, eyni inkişaf səviyyəsində Cənub-qərbi və Qərbi Polineziya xalqları - Yeni Zelandiya, Samoa, Polineziyanın başqa yerlərində, xüsusən də Havay adaları qurupuna daxil olan Tahiti adalarında ibtidai icma sisteminin parçalanması prosesi demək olar ki, başa çatmış, orada erkən sinfi (kasta) quruluş və kiçik dövlətlər formalaşmışdır. Mikroneziyada arxaik və inkişaf etmiş sosial formalar olan matriarxat və kasta sistemləri özünəməxsus şəkildə birləşmişdir. Sosial və mədəni inkişafın bu qeyri-bərabər səviyyəsi dində də özünü göstərir. Bütün Okeaniyada dini inancların ümumi xüsusiyyətlərinin mövcudluğu kontekstində Okeaniyanın müxtəlif yerlərində onların formaları çox fərqlidir.

Okeaniya adalarının yerli sakinlərinin xarakterik dini inancları sırasında ilk növbədə “mana” inancını və “tabu” təlimini qeyd edə bilərik. Hər iki istilah mənşəyini Okeaniyanın yerli-aborigen əhalisinin dillərindən götürür. “Mana” istilahı adını Yeni Zelandiya adasında məskun olan Maori qəbiləsinin adından, “tapu”, “kapu” kimi variantlarına da rast gəlinən “tabu” istilahı isə mənşəyini Polineziya dillərindən götürür. Melaneziyalıların “mana”ya olan inancını ilk dəfə üzə çıxaran və təsvir edən R.Kodrinqton olmuşdur. O, 1878-ci ildə Maks Müllərə ünvanladığı məktubunda yazır: “Melaneziyalıların dini inanclarının əsasında hər yerdə gözəgörünməzə aid olan fəvqətəbii qüvvənin olmasına inam dayanır. Praktiki mənada isə bu fəvqətəbii qüvvəni öz xeyrinə çevirmək üçün vasitələrdən istifadə etməyə səy göstərilir. Fiziki gücdən fərqli olan və xeyir və şər üçün ən müxtəlif yollarla işləyən bir gücə inanc var və ona sahib olmaq və ya onu yönləndirmək ən böyük üstünlükdür. Mana elə budur. Bütün Melaneziya dini mahiyyət etibarilə bu mananı özü üçün əldə etmək və ya öz xeyrinə istifadə etməkdən ibarətdir...”[1]

“Mana” cisimlərin, ruhların və ya insanların bəzi fəvqətəbii özəlliklərini özündə əks etdirir ki, bu da onlara xüsusi güc və bəzi müstəsna hərəkətləri yerinə yetirmək qabiliyyəti verir. Çox vaxt avropalı tədqiqatçılar ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari olaraq “mana”nı enerji anlayışı ilə yaxınlaşdırırdılar. Bu bənzətmə xüsusilə “mana”nın sanki axıcılıq xüsusiyyətinə malik olması ilə daha da qüvvətlənir. Sanki o, uyğun anda bir obyektə və ya şəxsə digərinə keçə bilir, çoxalır və ya azalır, toplanır və lazımı anda xərclənir. Obyektlər onun vasitəsiyə bir-birindən yüklənə - enerji yığa bilirlər və s. Güclü mana daşına sahib olan kəs, onların bu daşın yanında başqa daşlar saxlamaları və sonuncular da mana daşı xüsusiyyəti əldə etsinlər deyərək onu istifadə etmək üçün öz qəbilə yoldaşlarına verirdilər. Bununla belə, mananın bir növ enerji maddəsinin analoqu kimi başa düşülməsi anlayışının əleyhdarları da var idi. M.Eliade hesab edirdi ki, mana ali varlıqların insanlara və əşyalara bəxş etdiyi və ilk növbədə sosial uğur və böyük nailiyyətlərlə bağlı olan keyfiyyətdən başqa bir şey deyildir [2].

“Tabu” anlayışı mana ilə sıx bağlıdır və əşyaların və insanların ilk baxışdan bəd – neqativ qorxulu təsir göstərməsini ifadə edir. Nəticədə onlardan ehtiyat etməyi tələq edir və onlarla təmasları qadağan edir. “Tabu” daimi və ya müvəqqəti ola bilər. Tayfa başçıları kultunun geniş yayıldığı Polineziya və Cənub-Şərqi Melaneziyada tayfa başçılarının tabusu daimi tabu kateqoriyasına aid edilirdi. Qəbilənin adı, sıradan bir üzvü üçün nəinki liderin özünə yaxınlaşıb ona toxunmaq, hətta onunla dolayı əlaqə qurmaq da tabudur. Rəhbər kiminsə daxmasına girərsə, sahibləri bir daha heç vaxt ora daxil ola bilməzlər və özlərinə yeni yaşayış sahəsinin tapılması qayğısına qalmalı idilər. Onların inancına görə, belə olduqda rəhbər yeməyin bişirildiyi qazanın altındakı odu körükləməyəcək, çünki bu halda liderin “mana”sı oda, oddan qazana, qazandan yeməyə keçəcək və bu da şübhəsiz ki, bu

yeyməkləri yeyən kəsləri öldürəcək. Hətta bir çox hallarda tayfadaşları üçün torpağın tabulaşmaması üçün tayfa başçıları ayaqları ilə torpağa toxunmaqdan belə yayınır, yük daşıyanların xidmətindən yararlanırdılar.

Totemizmin əsas tabuları da demək olar ki, sabitdir. Okeaniyada totemist inanclar Papuas tayfaları arasında qorunub saxlanılmışdır. Totem hesab edilən heyvanı öldürməmək və ətini yeməmək, habelə qohumlar və tayfa qollarının nümayəndələri arasındakı münasibətləri qarışdıran mürəkkəb hallara qarşı qadağalar sistemi də tabu hesab olunurdu.

Müvəqqəti tabular sisteminə adi icma üzvlərinin həyatlarının müəyyən dövrlərində şamil oluna bilinən tabuları aid edə bilərik. Hərbi yürüslərdən qayıtdıqdan sonra döyüşçülər, doğuşdan sonra qadınlar, hər hansı bir dövr ərzində (yəni yaşlı dövrü bitənədək) mərhumun qohumları (xüsusilə dəfn mərasimləri ilə əlaqəli olanlar) tabu hesab edilirdilər. Bu zaman tabulanmış şəxslərin və onlarla əlaqəli əşyaların adları da tabu hesab edilirdi.

Okeaniyanın bütün yerli – aborijen əhalisinin dinin inancalarının başlıca elementlərindən biri də magiyadır. Magiyanın – təsərrüfat, hərbi, müalicəvi, ziyanverici, sevgi və s. kimi bir neçə növünə rast gəlinir. Təsərrüfat magiyalarının üsulları olduqca maraqlıdır. Praktiki olaraq hər yerdə magiyanın ayrıca sahəsi üzrə ixtisaslaşmış şəfaçılar, sehrbazlar, şamanlar mövcuddurlar. Hərbi magiya əsasən tayfa rəhbərlərinin əlində cəmləşmişdi. Bununla belə, magiya rituallarında üstünlük təkcə “peşəkarlar” da deyildi. Bu ritualları hamı həyata keçirə bilirdi və magik prosedurlar ada sakinlərinin hər addımbaşı rast gəlinən həyat tərzinə uyğun həyata keçirilirdi. Bayramlar zamanı da icra edilən rituallar magik əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu zaman onların motivi kimi ruhları sakitləşdirmək arzusu ola bilirdi. B.Malinovski məhz Okeaniyada – Trobrian adalarında uğuru təminat altına alınmamış və təhlükəli faktorlarının üstünlük təşkil etdiyi sahələrlə magik prosedurların əlaqələrinə dair məşhur müşahidələrini aparmışdır. Uğuru nəzarət altına alınmayan sahələrdə magiyadan istifadə edilmirdi. B.Malinovski yazırdı: “Bəzi çox vacib və həyati əhəmiyyətli fəaliyyətlər var ki, orada sehrin olmaması diqqəti çəkir. Heç bir yerli heç vaxt sehrə müraciət etmədən qarğıdalı və ya taro bağını becərməz. Bununla belə, bəzi vacib bitkilərin – kokos və areka xurması, banan, manqo və çörək meyvəsi kimi – becərilməsi sehlə əlaqələndirilmədiyi halda miqyas və əhəmiyyətinə görə kənd təsərrüfatından sonra ikinci yeri tutan balıqçılıq bəzi formalarda mürəkkəb sehlə əlaqələndirilirdi. Köpəkbalığı, naməlum kalala və ya tulam kimi təhlükəli ov sehlə örtülmüşdür. Bununla belə, eyni dərəcədə həyati əhəmiyyət kəsb edən, lakin asan və etibarlı şəkildə balıqları ovlama üsulu olan tixnama əldə edilməsinin heç bir sehri yox idi. Texniki çətinliklərlə dolu, mütəşəkkil əmək və sonrakı təhlükəli səyahətlər tələb edən bir iş olan kanoələrin hazırlanmasında ritual mürəkkəbdir, işlə sıx bağlıdır və tamamilə zəruri hesab olunur. Yaşayış binalarının tikintisində - texniki cəhətdən eyni dərəcədə mürəkkəb, lakin nə təhlükə, nə də şans ehtiva edən və kano tikmək kimi qabaqcıl əməkdaşlıq formalarını tələb etməyən bir peşə - iş heç bir sehlə müşayiət olunmur.

Müharibə və məhəbbət kimi nəsnələr, ölümcül təzahürlər və təbii qüvvələr, xəstəliklər, külək, günəş, yağış yerli fikirlərə görə, demək olar ki, tamamilə sehrə tabedir "[3].

Nisbətən ən erkən din formaları əsasən sosial inkişaf baxımından Okeaniyada ən aşağı səviyyədə olan və bir çox cəhətdən Avstraliya aborijenlərinə yaxın hesab edilə bilinən qəbilələrin yaşadığı Melaneziyanın qərb hissəsində saxlanılmışdır. Belə ki, Papuas və Mirind-Anim (Yeni Qvineya) tayfaları arasında inancların üstünlük təşkil edən forması totemizmdir, inisiasiyalar (avstraliyalılardan daha az sərt formada olsa da), həmçinin

Avstraliya arandası (Mərkəzi Avstraliyadakı Alice Springs şəhəri ərazisində yaşayan avstraliyalı aborijenlərin proto-etnik qrupu) əhalisinin ritual və əfsanələrini tam təkrarlayan əcdad ruhlarına həsr olunmuş inanclar və rituallar qorunub saxlanılmışdır. Əcdadlara ehtiramla bağlı olan xarakterik kultlardan biri “kəllə” (qafata) kultu idi. Belə ki, Yeni Qvineyanın şimal-şərq hissəsində ağacdan başları ölü insanların əsil kəllələrini xatırladan korvar adlanan əcdadların heykəlcikləri, hazırlanırdı. Ümumiyyətlə, əcdadlara pərəstiş bütün Okeaniyada yayılmış bir kult hesab edilməlidir, baxmayaraq ki, bu kultun formaları və intensivlik dərəcəsi çox fərqlidir. Bu baxımdan B.Malinovskinin Trobriand adalarında yaşayan Şimali Massim tayfası arasında əcdadlara pərəstişin və axirət dünyası haqqında təsəvvürlərin təsviri böyük maraq doğurur. Trobriand yerliləri inanırlar ki, insan öldükdən sonra onun bir deyil, “baloma” və “kosi” adlandırdıqları iki ruhu yaşamağa davam edir. Hər cür hiylələrə, kobud zarafatlara və xırda çirkin oyunlara meyilli olan “kosi” adlandırılan ruh ölümdən sonra bir müddət mərhumun yaşadığı kəndin yaxınlığında qalır, lakin heç vaxt ciddi ziyan vurmur ki, bu səbəbdən də canlılarda çox qorxu yaratmır və ümumiyyətlə, bu ruha o qədər də ciddi əhəmiyyət verilmir. Sözügedən iki ruh arasında insanlar tərəfindən baloma daha çox əhəmiyyətli hesab edilir. Onların inanclarına görə, bu ruh ölümlər ölkəsi sayılan Tuma adasına gedir. Əslində bu ada canlı insanların yaşadığı adi kəndlərin də olduğu çox real bir adadır, lakin onların qonşuluğunda balomaların yaşadığı görünməz kəndlərin mövcudluğuna inanılır. Onların Topileta adlı öz liderləri var. O, hər yeni gələnlə görüşür və ona getməli olduğu yolu göstərir. Tumda ruh xoşbəxt bir varlıq tapır, mütləq evlənir və başqa yeni bir həyat yaşayır, bundan sonra yenidən ölür. Bu növbəti ölümdən sonra o, körpəyə, hətta dölə (daha doğrusu, doğulmamış uşağın ruhuna) çevrilir və qadının bətninə nüfuz edərək yeni bir həyata (beləliklə, şəxsi ölümsüzlük reinkarnasiya kimi başa düşülür) başlanğıc vermiş olur. Lakin bu baş verənə qədər baloma canlılar aləmi ilə əlaqə saxlayır, kəndinə baş çəkir, yuxuda qohumlarına görünür və məhsul yığımından sonra gələn milamala bayramında bütün balomalar mütləq yaşadıkları kəndə gəlir və bayram şənliklərində iştirak edir, adət-ənənələrə riayət olunmasına ciddi nəzarət edir, hədiyyələr qəbul edirlər.

Mərkəzi Melaneziyada kişi ittifaqları əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Məsələn, Bismark arxipelaqında müxtəlif sehr növləri ilə məşğul olan gizli cadugərlik cəmiyyətləri olan İngiet və üzvləri vaxtaşırı qorxulu geyim və maskalarda ritual yürüşlər (bu yürüşlər ildə bir dəfə baş verir və bir ay davam edir) təşkil edən Duk-Duk birliyi (duk mərhumun ruhu deməkdir) vardır. Eynilə, Yeni Hebridesd adasında Tamate adlanan dini-sehrli birlik ölümlərin ruhlarının kultu ilə əlaqəlidir və onun üzvləri də maskalar və geyimlərdən ritual geyimli, nizə ilə Duk-Duk birliyinin üzvü (Yeni Britaniya adası) istifadə edərək ruhları təsvir edirlər.

Polineziyalıların dini bölgələrin mədəniyyətlərinin ümumiliyi səbəbli Melaneziya dini ilə böyük oxşarlıq kəsb edir. Bununla belə, polineziyalıların Okeaniyanın digər aborijen əhalisi ilə müqayisədə ümumi sosial inkişaf baxımından nisbətən yüksəkdə olmaları səbəbli bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Adaların əksəriyyətində artıq mülki və sosial təbəqələşmə baş vermiş və kasta sistemi formalaşmışdır. Nəticədə rəhbərlər, əsilzadələr, asılılar və ya yarımqullar kastaları formalaşmışdı. Dində bu, ilk növbədə liderlər kultunun güclənməsində (əslində liderin sakrallaşdırılması baş verir) və peşəkar kahinliyin xüsusi sosial qrup kimi ayrılmasında əksini tapırdı. Melaneziya və Mikroneziyanın az inkişaf etmiş cəmiyyətlərində kult sahəsində sehrbazlar və falçılar, nadir hallarda isə xüsusi sosial təbəqə formalaşdırmayan kahinlər peşəkarlar hesab olunurdular. Sosial təbəqələşmənin izlərinə

axirət dünyası haqqında təsəvvürlərdə də rast gəlinir. Belə ki, onlar arasında belə bir təsəvvür var idi ki, liderlərin və adi insanların ruhlarını öldükdən sonra başqa – fərqli aqibət gözləyir: liderlərin ruhları cənnətə bənzəyən, bəzən göydə, bəzən isə qərb adalarında yerləşdiyinin ehtimal olduğu xoşbəxt ölkəyə, adi insanların ruhları isə yeraltı – qaranlıq bir yerə gedir. Tonqo adasında yaşayanlar inanırdılar ki, yalnız liderlərin ruhları ölümdən sora yaşayır, digər insanların ruhları isə ölümdən sonra yaşamırlar. Ölümdən sonra liderin ruhuna çox vaxt ilahi kimi hörmət göstərilir, başçıların və zadəganların dəfn olduğu yerlər ziyarətgahlara çevrilir, orada mərasimlər keçirilir, qurbanlar verilir, tanrıların təsvirləri ucaldılırdı.

Qurbanvermə Polineziya dinlərinin özəlliklərindən biridir. Adətən toyuqlar, donuzlar, itlər və müxtəlif meyvələr qurban olaraq təqdim olunurdu. Keçmiş zamanlarda insanlar da qurban verilir. Məsələn, Ceyms Kuk (1728-1779) 1777-ci ildə Taiti adasında insanı qurban vermə ayinini müşahidə etmişdir.

Etioloji miflər və əsasən əksəriyyəti əkiz olan mədəni qəhrəmanlar haqqında çoxsaylı mifləri özündə cəmləşdirən mifologiyanın kifayət qədər primitiv olduğu Melaneziyadan fərqli olaraq, Polineziya zəngin mifologiyaya, o cümlədən kosmoqonik miflərə, eləcə də geniş və mürəkkəb tanrılar panteonuna malikdir (bütün Polineziya adalarında bu və ya digər oxşar cəhətləriylə, lakin müxtəlif variatsiyalarla). Maori adasında yayılmış dünyanın mənşəyi haqqındakı mifdə deyilir: Dünyanın başlanğıcında kök, başlanğıc mənasını verən Pu olmuşdur. Ardıcıl həlqələr silsiləsindən sonra buradan Kore (boşluq) kaos yarandı. Kore-dən Po – gecə formalaşdı. Bu kəlmə ilə həm də yeraltı dünya ifadə edilirdi. Gecə Po-dan Aonun şəfqətinin birləşməsindən ailə cütü səma və yer – Ranqi və Papa yarandı. Onlar bir-birinə pərçimlənmiş və bir-birilərini ağışlarında saxlayırdılar. Onlardan 7 ali ilahi – allah törəmişdir. Bu ilahlərdən biri günəşin, ağacların allahı Tane quşu idi. O, səmanı torpaqdan yuxarı qaldıraraq yeri və göyü bir-birindən ayırır. Bir-birilərdən ayrı qalan Ranqi və Papa acı göz yaşları tökdülər və bütün atmosfer yağ buxarlarla doldu. Bu fenomenin qarşısını almaq üçün Tane yeri üzəsağı çevirdi və bu andan o, göyə arxası üstə çevrilmiş haldadır. Göylə yerin izdivacından doğulan ilahlər biri ayın şəkildəyişməsi olan Ronqo – kişi başlanğıc, Tane ilə ayın şəkildəyişməsi qadın olan Hinanın birləşməsindən mədəni qəhrəman Maui doğulmuşdur. Bundan sonra, böyük ilahlər sırasında dəniz və balıqların şəkildəyişməsi olan Tanqaroanı görürük. Nəhayət, müharibələr allahı, eyni zamanda insanın yaradıcısı Tu allahı. O, ilk insan, maori xalqının əcdadı hesab edilən Tiki-ni doğmuşdur. Bu yeddi böyük allahdan ikinci dərəcəli allahlar – dahilər, ruhlar, daha sonra insanlar və bütün maddi təbiət formalaşmışdır [1; s. 103–104].

Mikroneziya inancları içərisində haqqında K.Zamperin və N.N.Mikluxo-Maklayın təsvirini verdiyi Pelay adası əhalisinin “kalit”lər haqqındakı təsəvvürləri maraqlıdır. “Kalit” kəlməsi fəvqəltəbii güclərlə münasibəti olan insanlara və heyvanlara aid nəsneləri – əşyaları ifadə edir. Kahinləri, falçıları, ruh çağıranları kalit adlandırırdılar. Hər kəndin öz kaliti vardı. Kənd kalitlərindən başqa bütün ada əhalisinin hörmət etdiyi baş kalitlər var idi. Vəfat etmiş kalitlər – kalit-allahlara çevrilirdilər.

Heyvanlar arasında yalnız təhlükəliləri və əcdad ruhlarının yaşadığına inanan suda yaşayanlar kalit hesab olunurdular. “Kalit” anlayışı ilə paralel olaraq, onunla əks olan “karam”- incidilmiş, murdar anlayışı mövcud idi. “Karam”- əsasən heç zaman kalit ola bilməyən ev heyvanlarına şamil edilirdi.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Okeaniya xalqlarının mifik görüşləri və ilkin dini təsəvvürləri olduqca mürəkkəb xarakterli olub, insanların dünyanın yaradılışı, bəşər övladının var olma səbəblərinə dair arxaik təsəvvürlərini əks etdirir. Bir növ insan və təbiət münasibətlərinə, var olmaq və ölmək, ölümdən sonrakı həyat kimi olduqca mürəkkəb suallara cavab tapmağa istiqamətlənir. Eyni zamanda da bölgə insanların təbii proseslərə təsir etməyə cəhd göstərmə söylərini özündə əks etdirir. Digər diqqət çəkən məqam Okeaniya əhalisinin ilkin mifik görüşlərinin və erkən dini inanclarının dünyanın digər bölgələrində yaşayan insanların mifik görüş və inancları ilə oxşar süjet xəttinə malik olması faktıdır.

ƏDƏBİYYAT

окарев С. Л. Религия в истории народов мира. М., 1965. С. 86.

лиаде М., Кутано И. Словарь религий, обрядов и верований. М.: СПб., 1997. С. 236.

алиновский В. Миф в примитивной психологии // Малиновский В. Магия, наука и религия. М., 1998. С. 135–136

MİFİN JANR İMKANLARI GENRE POSSIBILITIES OF MYTH

Bilal Hüseynağa oğlu HÜSEYNOV

ADPU Cəlilabad Filialının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmlər doktorluğu üzrə dissertantı

bilalalarli58@mail.ru

ORCID İD 0000-0002-2249-6487

Özət

Mif söyləmələr vasitəsilə ötürülən və inanışlardan qidalanan hekayədir. Gerçəkliyi, olayları və onların səbəbini, mahiyyətini dərk etmək üçün nəql olunan, tətbiq və icra edilən nümunələrin məcmuyu mifoloji mahiyyətli mətnlər sayılır. Beynəlxalq araşdırmalarda daha çox kosmoloji, geneoloji (etnoqonik) və təqvim mifləri bölgüsünə üstünlük verilir. Ümumi fikir belədir ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrı olan mif təbiət hadisələri, səma cisimləri haqqında təsəvvürləri özündə birləşdirir. Azərbaycanda mifik təfəkkür folklorun əsəti, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan (epos), xalq şeiri, xalq oyunları və xalq tamaşalarında ifadə olunmuşdur. Mifoloji mətnlərin, xüsusən xalq oyunlarının məqsədi söz və hərəkət vasitəsilə təbiət qüvvələrinə təsir göstərmək olmuşdur.

Miflərin qruplaşdırılması iki formada aparılır: a) Struktural; b) Tematik. Struktural qruplaşdırma üçün şəkli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən miflər əsas götürülür. Tematik qruplaşdırma üçün məzmun və icra oxşarlığı əsasdır. Mifoloji mətnlər həm də sintaqmatik və paradiqmatik düzümlərə haçalanır. Söylənən və təsəvvür edilən mifik mənbələr icra məqamı, icra ortamı və icra formasına görə fərqlənir. Mifin çoxanlamlı mahiyyət daşımaları sintaqmatik təhkiyə hadisəsi olmaqla yanaşı, paradiqmatik təsəvvürləri də özündə əks etdirməsi ilə bağlıdır. Mifoloji mətnlər daha çox iki aspekt üzərində qurulur: a) Rəvayət və əfsanə mətnləri; b) Mifoloji obrazların təsviri. Dünya haqqında təsəvvürlər, ilkin, əski obrazların təsviri (arxitep), rəvayət, əfsanə, hekayət, söyləmə şəklində ifadə olunur. Mifik düşüncənin məhsulu olan magik təsəvvürlər, rituallar, kultlar, mətnlərin əsasında dayanır.

Magik təsəvvürlər totem, animastik, antropomorf, magiya, fetiş mifoloji düşüncə səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Mifin nağıl, rəvayət və əfsanələrin tərkibində ifadəsi mətndaxili əlaqələr kimi xarakterizə edilə bilər. Belə keçidlər və çevrilmələr modulyativ xarakterdə olur, janrdaxili dəyişmələrə zəmin yaradır. Mifin janrdaxili dəyişmələri ayrıca mövzu kimi araşdırılmasa da, ayrı-ayrı kitablarda bu mövzuya toxunulmuşdur. Şəkildəyişmələri nəzərə alan folklorşünaslar Azərbaycan miflərinin toplandığı kitaba mifoloji rəvayət və əfsanələrlə yanaşı, mifoloji inamları, yasaqları, sınımaları, yozumları və ovsunları eyni mahiyyətli, lakin fərqli ifadə formasında olan örnəklər kimi daxil etmişlər.

Beləliklə, mifin janrdaxili dəyişmələri rəvayət, hekayət, əfsanə, söyləmə, əsətir, dönərgə, inanış və sair adlar altında yazıya alınmışdır. İnamlar, yasaqlar, sınımalar, ovsunlar, bəzi türkcəyə məsləhətləri və yuxu yozumları da janr fərqi baxmayaraq, mifik mahiyyətlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, miflər, mifin janrdaxili dəyişmələri.

Summary

A myth is a story that is passed down through retellings and is fueled by beliefs. The set of examples narrated, applied and executed to understand the reality, events and their reason and essence are considered to be texts of mythological nature. In international studies, cosmological, geneological (ethnogenic) and calendrical myths division is preferred. The general opinion is that myth, the oldest genre of oral folk literature, combines ideas about natural phenomena and celestial bodies. Mythic thinking in Azerbaijan is expressed in folk tales, legends, narratives, fairy tales, epics, folk poetry, folk games and folk performances. The purpose of mythological texts, especially folk games, was to influence the forces of nature through words and actions.

Myths are grouped in two forms: a) Structural; b) Thematic. For structural grouping, myths that differ in their shape characteristics are taken as a basis. Similarity of content and execution is key to thematic grouping. Mythological texts are also divided into syntagmatic and paradigmatic arrangements. Spoken and imagined mythical sources differ according to the moment of performance, the environment of performance and the form of performance. The fact that the myth carries a multi-meaning essence is related to

the fact that it reflects paradigmatic ideas as well as being a phenomenon of syntagmatic development. Mythological texts are mainly based on two aspects: a) Narrative and legend texts; b) Description of mythological images. Concepts about the world are expressed in the form of descriptions of original, old images (archetypes), narratives, legends, stories, narrations. It is the basis of magical ideas, rituals, cults, texts, which are products of mythical thought. Magical imaginations are determined by the level of totem, animistic, anthropomorphic, magic, fetish mythological thinking.

The expression of myth in fairy tales, narratives and legends can be characterized as intratextual relations. Such transitions and transformations are modulatory in nature, creating the basis for intra-genre changes. Although the changes of the myth within the genre are not investigated as a separate topic, this topic has been touched upon in separate books. Folklorists who take into account the transformations have included mythological beliefs, prohibitions, trials, interpretations and charms as examples of the same essence, but in

different forms of expression, in the book where Azerbaijani myths are collected, along with mythological narratives and legends.

Thus, the changes within the genre of the myth are recorded under the names of revayət, hekayət, efsanə, soylama, esatir, donerge, inanış and so on. İnamlar, yasaqlar, sinamalar, ovsunlar, some Turkish cure tips (turkechare meslehetleri) and dream interpretations (yuxu yozumları) are also mythical in nature, despite the difference in genre.

Keywords: Azerbaijani folklore, myths, intra-genre variations of myth.

Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyinin təşkili tarixi və fəaliyyəti

Cabbarova Elnarə Oktay qızı

ADPU-nun Şəki filialının

Humanitar Fənlər kafedrasının baş müəllimi

e-mail: el_cabbarova1980@mail.ru

Xülasə

Məqalədə- Azərbaycan və ümumən türk dünyası ədəbiyyatında özünəməxsus yeri, dəsti-xətti olan, istisnasız olaraq millətin bütün nümayəndələrinin, hər bir vətəndaşın sevgisini, rəğbətini qazanmış nadir söz sənətkarlarından, Azərbaycan xalqının taleyüklü məsələlərinə həssas, milli mənafeləri müdafiə edən istiqlal mücahidi, bir ziyalı, görkəmli şair, dramaturq, tərcüməçi, SSRİ və Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatları laureatı, ədəbiyyatşünas-alim, akademik publisist və ictimai xadim olan Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyinin təşkili tarixi və fəaliyyəti haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: muzey, xatirə muzeyləri, qərar, Heydər Əliyev, İlham Əliyev

Key words: museum, memorial museums, decision, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev

Giriş

Məlumdurki, xatirə muzeyləri bu və ya digər elm, mədəniyyət, siyasi-ictimai xadimin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə təşkil edilərək fəaliyyət göstərən muzeylərdir. Xatirə muzeyləri - milli mədəniyyətimizin ayrılmaz bir hissəsi olub, müxtəlif sahələri əhatə etməklə, konkret şəxsiyyətin bu sahədəki xidmətlərini ictimaiyyətə nümayiş etdirir, eyni zamanda müəyyən zaman kəsiyində ölkənin yaşadığı ictimai siyasi və mədəni səviyyəli prosesləri maddi sübutlar və dəlillər əsasında göstərməyə çalışırlar. Bu muzeylərin məxsus olduğu Azərbaycan xalqının görkəmli mədəniyyət, ictimai siyasi xadimləri mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş insan tərbiyə etmək üçün kox önəmli nümunələr verir, xalqda özünün görkəmli tarixi şəxsiyyətlərinə qürur hissi formalaşdırır, onu mədəni tərəqqi naminə yeni uğurlara ruhlandırır. Bu baxımdan da Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyinin təşkili tarixi və fəaliyyəti mövzunun öyrənilməsi, işlənilməsi və bu haqda əldə olunan məlumatların geniş ictimaiyyət kütləsinə çatdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Mövzunun əsas məzmunu

Respublikamızda ilk xatirə muzeyi — Azərbaycan yazıçısı, Azərbaycan dramaturgiyası və Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi tənqidin banisi Mirzə Fətəli Axundovun 1940-cı ildə Şəkidə yaradılan ev muzeyi olmuşdur. Beləki, yazıçının zəngin bədii yaradıcılıq irsinin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1940-cı il 9 yanvar tarixli 37Nəi qərara

əsasən- M.F.Axundovun doğulduğu və uşaqlıq illərini keçirdiyi ev muzey elan olunmuşdur. [1.s,150]

Sonralarda bu proses davam etdirilmiş, Respublikanın müxtəlif şəhər və rayonlarında xatirə muzeyləri yaradılmışdır.

Azərbaycanda muzey işinə qayğı və diqqət Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycana rəhbərliyə gəldikdən sonra bütün sahələrdə əsaslı dönüş, canlanma yarandı. Bu canlanma muzeylərə də öz təsirini göstərdi. Ulu öndər milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafına və qorunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. 70-ci illər Azərbaycanda muzey şəbəkəsinin daha sürətli inkişafı ilə yadda qaldı. Bu dövrdə və sonrakı illərdə Azərbaycanın görkəmli incəsənət və ədəbiyyat xadimlərinin xatirə muzeyləri açıldı. [2.s,7]

Azərbaycan ərazisindəki xatirə muzeyləri Azərbaycan SSR KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1976-cı il iyun tarixli "Dahi ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında" və Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin 1979-cu il 31 oktyabr tarixli qərarından sonra növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu ki, muzeylərin, o cümlədən xatirə muzeylərinin yaradılmasının zəruriliyi və məqsədəuyğunluğu Ulu Öndər Heydər Əliyevin fikri ilə bir daha təsdiqlənir: "Azərbaycan xatirəsinin əbədiləşdirməyi vacib olan dahi şəxsiyyətlərlə şöhrətlənmişdir. Gələcək nəsillər onların həyat və yaradıcılığını bilmir. Bu sahədə müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazımdır". [3.s,72]

Məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1980-cı ilin yanvarında muzey işinə aid qəbul etdiyi qərardan sonra Respublikamızda xatirə muzeylərinin yaradılması prosesində yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Rayon mərkəzlərində, hətta kəndlərdə muzeylər yaradıldı.[4]

Hal- hazırda bu proses Tarixi zəfərimizin banisi, ali baş komandan, Cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilir. Ümummillə liderimiz, Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu sahədə uğurlu addımlar atılır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hər zaman vətənin dəyərli ziyalılarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə, onların yaradıcı irsinin qorunaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasına xüsusi diqqət yetirir, bu istiqamətdə müxtəlif sərəncamlar imzalayır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində İstiqlal muzeyinin yaradılması və İstiqlal abidəsinin ucaldılması haqqında" 2006-cı il 18 dekabr və "Müasir İncəsənət Muzeyinin yaradılması haqqında" 2006-cı il 19 dekabr tarixli sərəncamları muzey işinə dövlət qayğısının aydın təzahürüdür. [5]

Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılmasının ölkəmizin mənəvi həyatının inkişafı baxımından əhəmiyyətini və perspektivlərini nəzərə alaraq, Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycanda Muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında" 2007-ci il 6 mart tarixli Sərəncamı və 2009-cu il 22 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən müasir standartlara uyğun təmirinə, yeni avadanlıq və zəruri eksponatlarla təchizatına dair xüsusi tədbirlər planı" bu sahənin hüquqi bazasının formalaşdırılmasına, dünyanın nüfuzlu muzeyləri ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə yol açıb. [6]

Cənab prezidentimiz İlham Əliyevin muzeylər şəbəkəsinin genişləndirilməsinə xüsusi qayğı və diqqətin ifadəsi olaraq yeni muzeylərin yaradılması, mövcud muzeylərdə təmir

bərpa işlərinin aparılması, onların yeni avadanlıq və texnika ilə təchiz olunması baxımından müntəzəm olaraq addımlar atılır.

Beləki, Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin 27 oktyabr 2015-ci il tarixli sərəncamı ilə Şəki şəhərində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, xalq şairi, tanınmış ictimai xadim, SSRİ və Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatları laureatı, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyi yaradılmışdır. [7]

Məlumdurki, Şəki şəhəri Azərbaycanın ədəbiyyat, mədəniyyət tarixində öz yeri olan böyük şəxsiyyətlərin vətənidir. Gələcək nəsillər üçün zəngin irs və dəyərli nümunələr yadigar qoyan bu insanların xatirəsi həm ölkəmizdə, həm də – Şəkidə daima əziz tutulur. Şəki şəhəri Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, musiqisinə böyük şəxsiyyətlər, dühalar bəxş edib. Onlardan biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. [8]

Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən 2017–2018-ci illərdə aparılan bərpa, yenidənqurma və bədii tərtibat işlərindən sonra isə 31 avqust 2018-ci ildə muzeyin rəsmi açılış mərasimi olmuşdur. [9]

Muzey Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə irsinin dərinədən öyrənilməsinə həyata keçirən, aidiyyəti materialları toplayan, qoruyan, elmi cəhətdən araşdırılmasını təşkil edən mədəniyyət, elmi-tədqiqat müəssisəsidir. Muzey Bəxtiyar Vahabzadə kimi bir şəxsiyyətin ömür yolunu, fəaliyyətini işıqlandırmaq və öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Muzeyin binası Şəkidə, Bəxtiyar Vahabzadənin vaxtilə yaşadığı, sonradan uşaq bağçası kimi fəaliyyət göstərən evdə yerləşir. [10]

Bu ev XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində tikilib. 1930-cu illərdə Bəxtiyar Vahabzadənin ailəsi evi tərk edərək Bakıya köçüb. Şairin halallıq və razılığı ilə bu binada 3 nömrəli uşaq bağçası fəaliyyət göstərmişdir. Bağçanın kollektivi binaya, həmçinin şairin özünün onlara hədiyyə etdiyi dədə-baba eviçi avadanlıqlarına – stol, stul, dolablara olduqca qayğı ilə yanaşmışdır. Onlar Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olduğu, döşəməsi bişmiş kərpicdən ibarət otaqda şairin həyat və yaradıcılığını əks etdirən guşə yaradıblar. Qeyd olunduğu kimi, Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə həmin evdə muzey yaradıldı. Uşaq bağçasına isə ayrıca, müasir üslubda yeni bina inşa olundu. [11]

Ev muzeyinin ekspozisiyası 70m² təşkil edir və 3 otaqdan ibarətdir. Burada həmçinin inzibati və fond otaqları da vardır. Muzeyin ekspozisiyasının əsasını şairin ailəsi tərəfindən təqdim edilmiş sənəd, kitab, əlyazma, foto və arxiv sənədləri, şəxsi əşyalar təşkil edir. Burada ümumilikdə 735 ədəd eksponat ziyarətçilərə nümayiş olunur. [12]

Nəticə: Beləliklə mövzu üzərində işlədikdən sonra belə bir qənaətə gəlirik ki, Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyinin təşkil edilməsi və muzeyin fəaliyyəti Bəxtiyar Vahabzadə kimi bir şəxsiyyətin ömür yolu, fəaliyyəti haqqında daha ətraflı şəkildə məlumat almaq, əldə olunan məlumatları geniş ictimaiyyət kütləsinə çatdırmaq, ən əsası isə şairin zəngin yaradıcılıq irsinin qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından əvəzolunmaz rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSRİ Hökuməti qərarlarının xronoloji külliyatı (1936-1945) Bakı 1961.
2. Xalq qəzeti.- 2009.- 26 iyul.- s, 7.

3. Bayramov A.H. Heydər Əliyev və Muzeylərimiz. Bakı –Şur, 1999, 90s
4. "Heydər Əliyev muzey quruculuğunu həmişə diqqətdə saxlayıb". <https://www.medeniyyet.az/page/news/66386>
5. "Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında. Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı". <https://e-qanun.az/framework/13004>
6. "Mədəni sərvətlərimizin keşiyində: muzeylərimizin inkişaf yolu". <https://525.az/news/215586>
7. "Şəki şəhərində Bəxtiyar Vahabzadənin ev-muzeyinin yaradılması və yaşadığı binaya xatirə lövhəsinin vurulması haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı" <https://e-qanun.az/framework/31097>
8. "Şəkiddə Bəxtiyar Vahabzadənin ev-muzeyinin açılışı oldu". <http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/sentyabr/603536.htm>
9. "Bəxtiyar Vahabzadənin ev-muzeyindən fotoreportaj". <https://aqrqator.az/az/medeniyyet/2244343>
10. "Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyi". <https://m.facebook.com/museumaze/posts/607309773261391/>
11. "Bəxtiyar Vahabzadənin ev-muzeyi. Maddi-Mədəni İrs" <https://sheki.heritage.org.az/heritage/37>
12. "Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyi". <http://anl.az/el/emb/b.vahabzade/xatire10.htm>

**ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN POEZİYASI: ŞAİRƏ MAHİRƏ
NAĞIQIZININ ŞEİRLƏRİNDƏ SÖZƏ SÖZ, MƏNAYA MƏNA
MƏNZİLLƏRİ**

**CONTEMPORARY AZERBAIJAN POETRY: POET MAHIRA NAGIQIZIN
WORD TO WORD, MEANING TO MEANING IN HIS POEMS**

ƏBÜLFƏZ ƏZİMLİ

Dos.Dr. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Tarix-Filologiya Bölümü, Dil və Ədəbiyyat;
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu Dil və Edebiyyat bölümü, Azərbaycan.
ORCID: 0009-0001-1327-3425,
ezimliebulfez@yahoo.com.tr

ÖZƏT

İlk söz: Mahirə Nağıqızı: sözə söz, mənaya- mənə verən şairə.

Şairə Mahirə Nağıqızı...Poetik mənzilin mənzilində məqam tutan şairə; bütün düşüncələri, hiss və duyğuları, vəcd və coşquları ilə şeirlərindəki mən-məzmun qatları yenidir: mənada-mənə, fikirdə fikir poetizmi və ifadətmə təqtilə yenidir.Poetik mənzilləri ilə yenidir.

1. Həsrət mənzili, yaxud məkan-mənzil həsrəti: "Həsrət yordu, Alçalıq". Çox hörmətli şairəmizin bu misralarında həsrətin dağı var, dağın da həsrəti: dağ dağa qovuşmaz-

deyib atalar və babalar: biz də şairəmizin bu həsrət nəğməsindən gələn bir yeni məzmunu-mənanı belə dilə gətiririk ki, həsrət qovuşar dağlara, dağlar da həsrətə qovuşar

2. **“Yükün çəkisini diz çökən bilər”:** Bu hansı yüküdür ki, belə yüklənib insanın çiyinə? Bu yükün ağırlığından insan diz çökür. Halbuki, insan özü ən ağır haldadır.

Və bir şairə kimi, onun özü də, lirik ”Mən”i də. Məna qatlarına görə, Mənzildə Mənzildir. Bu müasir şeirimizdə yeni mənzil-mərtəbədir. Mahirə Nağıqızının poeziyasında Lirik Qəhrəman bütün ağırlıqlardan ağır olan bir həsrət içərisindədir. O yükün- həsrətin adı da Nisgildir, Qübardır.

3. **Durna mənzili: “Qürbət eldə qərib baxtı oyanmaz”:** : köçdə göynəyən köçkünlərin qəlbi kimi, göy üzündə naçar-naçar qanad açıb ağlar-ağlar uçan durnaların həsrəti kimi. Durna mənzili də mənzilləri bol olan məqamdır. Mənzil və mənzildə mənzil: Biz mənzil sözünü elə-belə sözgəlişi işlətmirik. Bu sözlər yalnız Mahirə Nağıqızının o yığcam və bitkin bəndlərini, bəndlərdəki misraların fikir təqtini, hərəkət ruhunu və üslubunu gördükdən sonra təhlil-düşüncəmizə gəldi.

4. **Həsrətin Dağ mənzili: “Olubmu heç mənim kimi, Özündən bezdiyin, dağlar!”:** ucalığına dağların ucalığı çatmaz, dərdinə hayan olmağa dağların daşı dözməz. Dağlar dağ çəkər həmişə. Ancaq Mahirə xanımın lirik “Mən”i-nin köksündəki dağ kimi dözümlü ola bilməz.

5. **Qəlb mənzili və mənzildə mənzil: “Dağlarnan qoşa könlüm”:** dağın ucalığı-vüqarı- paşalığı ilə yar könlünün paşalığı arasındakı bağlılığın daha bir oxşatması- ucalıqda, əzəmət və vüqarlıqda dağı yara nisbət verməsi nədəndir? Yarın yar oluşundan: yar uca olandır: onun həsrəti də ucadır. Harda mənzil tutursa-ora ucadır və ucalığa ucalıq verən nə gözəl yardı! Uca olanın məqamından gələn ucalığın-mübarək könül!

6. **Hər mənzildə bir mənzil, Ana mənzilində Min mənzil:** Hər mənzildə bir mənzil: Mənzildə mənzil var: birincisi Ana mənzilidir: necə də yanğılı mənzildir: Ananın sevməyi və ananı sevmə arasında qalan bir Eşq var bu mənzildə: mənzildə mənzil var: lirik “Mən”in doğma mənzili- Ana mənzilidir. Ana Özü bir mənzil deyilmi?

7. **Ürfani mənzil: bütün mənzillərin mənzili.** Mahirə Nağıqızı sözə söz verir və onun mehrində sözün özü dil acır. Bu, şairin məna və hikmət mehrindən gələn bir həsrət yanğısıdır və bu, Eşq mənzilində özünü anlamaq feyzi, ürfani məftunluqdur.

Mahirə Nağıqızı da öz halını anlama halındadır: burada onun mənalari həm idraki, həm də duyğulu haldadır. Başqa bir hal- eyhamla anlatmaqdır.

Açar sözlər: Şairə Mahirə Nağıqızında poetik mənzillər

ABSTRACT

First word: Mahira Nagygizi: the poetess who gives words to words, meaning to meaning

Poet Mahira Nagygizi...The poet who occupies the position in the apartment of the poetic apartment; All his thoughts, feelings and emotions, ecstasy and enthusiasm, the layers of self-content in his poems are new: meaning-meaning, idea poeticism and expression are completely new.

1. **Home of longing, or longing for place-home:** "Longing tired, Humiliation." In these verses of our highly respected poetess, there is a mountain of longing, and the longing

of the mountain: the mountain does not join the mountain - fathers and grandfathers said: we express a new content-meaning from this song of longing of our poetess in such a way that longing meets the mountains, and mountains meet longing.

2. **"The weight of the burden can be borne by the one who kneels down"**: What kind of burden is this that has been placed on a person's shoulder? A person falls to his knees from the weight of this burden. However, man himself is in the worst case.

And as a poet, she herself and her lyrical "I". According to layers of meaning, Apartment in Apartment is Apartment. This is a new level in our modern poetry. In the poetry of Mahira Nagygyzi, the Lyrical Hero is in a longing that is heavier than all the weights. The name of that longing is Nisgil, Gubar.

3. **Crane's house: "The happiness of a stranger does not wake up in a foreign land"**: like the heart of the displaced people who are moving away, like the longing of the cranes flying in the sky with their wings in vain. Durna apartment is also a place where there are many apartments. Apartment and apartment in an apartment: We do not use the word apartment just like that. These words came to our analysis and thinking only after seeing those concise and exhausted stanzas of Mahira Nagygyzi, the thought of the verses in the stanzas, the spirit of movement and style..

4. Mountain apartment of longing: "Have you ever been like me, you are tired of yourself, mountains!": the height of the mountains cannot reach your height, and the stone of the mountains cannot tolerate your pain. Mountains always make mountains. However, it cannot be tolerated like the mountain at the root of Mahira Khanum's lyrical "Men".

5. **The apartment of the heart and the apartment in the apartment: "My double heart from the mountains"**: another simile of the connection between the loftiness of the mountain and the pasha of the small heart - what is the reason for the comparison of the mountain in the loftiness, majesty and splendor? From tomorrow being half: half is high: his longing is also high. Wherever he dwells, he is exalted, and what a wonderful helper gives exaltation to the exalted! Blessed heart of the highness from the position of the high!

6. **The apartment of the heart and the apartment in the apartment: "My double heart from the mountains"**: another simile of the connection between the loftiness of the mountain and the pasha of the heart - what is the reason for the comparison of the mountain in the loftiness, majesty and splendor? From tomorrow being half: half is high: his longing is also high. Wherever he takes up residence, he is great, and what a wonderful helper that gives greatness to greatness! to be in the position of the high-highness

7. **Traditional apartment: apartment of all apartments.** Mahira Nagygyzi gives her word for word, and the word itself is tongue-in-cheek in her love. It is a fire of longing that comes from the poet's love of meaning and wisdom, and it is the divine fascination of self-understanding in the apartment of Love.

Mahira Nagygyzi is also in a state of understanding: here her meanings are both cognitive and emotional. Another case is to tell by allusion.

KEY WORDS: Poetic flats in poetess Mahira Nagygyzi

İLK SÖZ:

Bir xatırlatma:

Mahirə Nağıqızı- şairə, filoloq alim, folklor, aşiq şeiri üzrə bədii-poetik özəlliklərə, üslubi uyğunluqların tədqiq və təhlilinə dair kitabların müəllifidir. Qərbi Azərbaycan aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığından bəhs edən kitabları vardır. Bir şairə kimi, 2006-cı ildən- 2021-ci il də daxil- 14 şeirlər kitabı işıq üzünə görüb. Kitablarının adına fikir versək, şairənin poetik mənzillərinin əhatə dairəsini də təsəvvür edə bilirik:

“Mənim anam” (2006), “Su at dalımca, ana” (2006); “Ana sevgisindən doğan nəğmələr” (2008); “Yaşadacaq anam məni” (2009); “Ana kəndim -Xalxalım” (2010); “Ömrün çıraqdır sənin(2010); “Sözün hikməti” (2012); “Analı dünyam” (2015); “Haqqa çağıran səs” (2015); “Bayatılar” (2015); “Bayatılar və üç şeir” (2015); “Ruhuna beşiksə, tanı, Vətəndir. (2017); "Səlam Olsun” (2021). /Bax: 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16;17; 18/

Mahirə Nağıqızı kimilər həm bir vətən övlədidir, həm də məkandır: dağın-daşın, bağın-bağçanın, Meşənin, çayın-bulağın məkanıdır. Bir övlad, vətəndaş kimi- Məkanda məkandır, bir şairə kimi- mənada mənədir. Hər sözü bir közdür-yandırır: həm sözünü, həm özünü:

**Nağıqızı sözdü,-dedi,
Hər sözü bir közdü- dedi.
Namərd haqdan bezdi, dedi-
Xırdalana- xırdalana.**

(“Xırdalana-xırdalana”)

Namərdin bütün varlığını yandıran- köz. Xırda kol-koslar yanan kimi- namərd də xırdalana-xırdalana yoxa çıxar.

Bir üzündə göyüzü, bir üzündə yerüzü olan ellərin həsrətindən dağlarda qar da qalmır- hamısı əriyib Arpaçayına qarışıb.

Bu həm də o yer, yurd-yuva, dağ, meşə, çay sahiblərinin yurd-yuvasından qovulması dəridir: Dərd də əriyib axıb, sel-sel olub dərə, Arpaçayı boyu coşmasına bənzər. Saranı da bir vaxt coşub aparıb o çay: bir həsrətli nəğmə alıb Saradan: “Arpaçayı aşdı-daşdı/ Sel Saranı aldı- qaçdı”?

MƏNZİL VƏ MƏNZİLDƏ MƏNZİL POETİZMİ

Bir sözüstü epiqraf bizdən:

**Bütün həsrətlər zamanda əriyib gedər.
Və bütün zamanlar da eşqdə əriyib gedər.
Əbülfəz Əzimli**

HALI NƏ HALDI DAĞLARI?!”

Mahirə xanım sözdən söz alan şairədir; söz də ondan söz alır. Söz ondan mənə alır, mənə ondan yol alır, güc alır, qılınc alır, ritm alır. Dağların halına bəzər halı: halda haldır.

Yeni- mənə içində mənədir- halı Lirik "Mən" in. Mənə-mənə açılar onun vəsflərinin səhifələri. Məsələn dörd misralıq deyimə görün necə dağlar sığışıb:

**Halı nə haldı dağların,
Nəfəsi baldı dağların.
Kim oldu Mahirə kimi-
Qadasın aldı dağların.**

Dağın dərini almaq, qadasın almaq nədir belə? Bu necə dağdır ki, Lirik "Mən" onun qadasın alır? Dağ onun səmasından sallanan ucalıqdır: göyün göy səması var, yerin yer səması, dağın da dağ səması var. Dağın halında hallar var: "halı nə haldı dağların"- ifadənin özü heyrətdən gəlib. Başqa bir vəsf: "nəfəsi baldı dağılın"- demək ki, dağlar da nəfəs alırlar ona baxıb vüqar, əzəmət alan kimi. Mahirə kimi elə bir aşiq varmı ki, o nazlı dağların, vüqarlı dağların, hallı və halsız dağların həsrət qadasını alsın?! Varmı elə bir kəs?

Bütün uca dağlar- Tanrı dağlarıdır. Ağrı Dağıdır, Səhənd Dağıdır, Savalan Dağıdır, İlanlı dağıdır, Dərəlyəz dağlarıdır- Qibləbulaq dağı, Qırxbulaq dağı, Soğanlı dağları, Canı dağları, Səlimölən dağları, Ələyəz dağları, Qızertqaçan dağı, Təzəkli dağları, Qovuşuq dağları, Rusqırılan dağı, Qalaser, Qaraqaya, Gədikvəngi, Qabaxlı məkan dağları. Harda var bu qədər dağlar?! hamısı Həsrət dağlarıdır. Orda yatanların, ordan qovulanların qubar dağlarıdır. Ruhun qanad açıb seyr etdiyi dağlardır. Ağlayan yurdların dağlarıdır. Və mənada mənə, sözdə söz: bir də Ən uca dağ Nazlı Ana dağıdır. Bütün dağların nazından naz gəlib ona. Həsəratın nazları onda mənzil salıb. Ana Mənzili. Həsrət mənzili, Sözü zövqündən heyrət inciləri səpələnər- dağların başına qar ələnən, səpələnən kimi, yağın yağışlar kimi leysan olar-həsrət leysanı.

Dağlar vüqar və həsrət dağıdır, ayrılıqla canbirqəlib olan dağlardır

Mahirə Nağıqızının mövzuları laybalay bir birinə bağlanıbdır. Kitablarından gələn mövzulay silsiləvi məzmun və mənə, fikir və düşüncə, ideya axarlarını belə düzgüyə almaq olar:

Ana- bütün mənzillərin ordan başlayır, səfərə çıxana yurd-yuvasına qayıtsın deyər, su atmaq- mənzilə dönmək mənasındadır. Ana sevgisi və ana nəğmələri: anaların səsi körpələrin mənzilidir- orada rahat olurlar, söz və onun hikmət mənzilləri var, Səs mənzili- haqqa çağırır. Bütün səslər çağırışdır. Bayatı mənzilləri- bütün halları ilə Anaların və nənələrin dastan-qoşqularıdır.

Ruhun mənzili- azaddır: ancaq bir başlantı var: vətən ruhun beşiyidirmi? Bütün ruhlar öz doğma yerlərinin həsrətində olar. Həftənin bir günü ruhlara azadlıq verilir- doğma yerlərinə, ocağına gəlib baş vurmaq üçün. Bu halda, ruhun bağına oxlar tuşlanmazmı? Yurdun sahibləri hardadır? Sahibsiz yurdlarda ruhların halı necə olar? Və Səlam olsun- bütün mənzillərə və Ruhlara və həsrət qatarıyla gecə-gündüz yol gedən yurd əhlinə, doğma ellərə-oblara.

Və Mahirə Nağıqızı: sözə söz, mənaya- mənə verən şairədir. Söz onun mehrindədir, o da- sözün. Bu poetizmə dair ifadə gizlinləri vardır. O, Poetik Mənzilin mənzilində məqam tutan şairədir; başqa bir ifadə mizanı ilə desək, Mahirə xanımın özü sözlə mənzil qurub; və o, mənzilbəməzil tablo və təsvirlərini ən həssas və kövrək düyğulardan və düşüncələrdən

ifadə edir. Mahirə Nağıqızı şeirlərindəki mənzil-məzmun qatları da yenidir: mənada-məna, fikirdə fikir poetizmi və ifadətmə təqtilə yenidir. Poetik mənzilləri ilə yenidir

Biz mənzil sözünü elə-belə sözgəlişi işlətmirik. Bu sözlər yalnız Mahirə Nağıqızının o yığcam və bitkin bəndlərini, bəndlərdəki misraların fikir təqtini, hərəkət ruhunu və üslubunu gördükdən sonra təhlil-düşüncəmizə gəldi.

ƏSRƏT MƏNZİLİ, YAXUD MƏKAN-MƏNZİL HƏSRƏTİ:

“HƏSRƏT YORDU, ALÇALIQ”.

Mahirə Nağıqızı bir şairə kimi, deyimləri bütün düşüncələri, hiss və duyğuları, vəcd və coşquları ilə yenidir və bir şairə kimi, onun hər bir şeiri mətnaltı mənaları olan Mənzildir. Mətnaltı söyləmə tərzini həm xalq poetikasına, həm də klassik ürfani halların ifadə poetizminə xas olan mənalandırmadır. Onun bayatı və gəraylı, qoşma tərzində hərəkətli söyləmələr qabarıqdır: o formanı deyil, ifadələrdəki məzmun və mənaları fərqli tərzdə ifadə etmək özəlliyinə malik şairədir. Bu təbillik və coşquluq ona soydan və məkandan gələn özəlliklərdir: Dərələyəzin- ona yaxın olan Göyçənin səma aydınlığından gəlir, xalq dilinə məzsusu ifadətmə incəliyindən gəlir, xülasə, Anasının dilinə məxsus olan laylalı və işarəli yatımlardan irəli gəlir. Dərələyəz mahalında xalq danışığına xas olan özəlliklər Dədə Qorqud dastanlarında ifadə olunan sözlərin nizamına bağlıdır: aydın və axarlı bulaqlar kimidir, Arpaçayı kimidir: Otaybulağı kimidir, Hava meşəsi bulağı kimidir, Qızılı bulaq kimidir, Qırxbulaq kimidir, Qıbləbulağı kimidir. Ana dilinə baxışında qədim dünyanın yaddaşı var:

Bu dünyanın yaşı qədər tarixin var,

Sonu qədər, başı qədər tarixin var.

Dağı qədər, daşı qədər tarixin var,

Ha baş vursam bitməz qatı, ana dilim,

Dədəm-babam amanatı, ana dilim!

Başqa bir halda: onun şeirləri Mənzildə Mənzil olma mənsubluğuna görə- yeni mənalandırma tərzindədir. Bu, şairənin Mənada iç-mənzil mənaları verən tərzidir. Orada ruhun özü var, ruha xas olan mənzil yaşı da var.

Mahirə Nağıqızının mövzularının hamısı həsrət yanğılarından gəlir. O canlı və sərrast anlatmaları ilə bütün nişanları lövhələr- mənzillər şəklində ifadə edir. Bu həsrət yanğıları-nə qədərdir? Bu qədər ağırlıq içində Lirik "Mən"-in inadları həsrətin özünü yormuş olur. Budur, bir bayatının harayı:

Həsrət yordu, Alçalıq,

Türkün yurdu Alçalıq.

O bəxtəvərdir səndə,

Binə qurdu, Alçalıq

Çox hörmətli şairəmizin bu misralarında həsrətin dağı var, dağın da həsrəti: dağ dağa qovuşmaz- deyib atalar atalar: ardıca deyib ki, insan insana qovuşar. Biz də şairəmizin bu həsrət nəğməsindən gələn bir yeni məzmunu-mənanı belə dilə gətiririk ki, həsrət qovuşar dağlara, dağlar da həsrətə qovuşar. "O bəxtəvərdir səndə"- yəni o el-oba, dağ, Alçalıq dağı, milyon dağlar kimi, Türkün həyat-yaşam bəxtiyarlığıdır. Alçalıq bəxtəvər olan elin bəxtəvər zamanlarının nişanıdır: sözsüz ki, həsrətlər o zamanlar qovuşubdur bir-birinə.

Dağlar harda olur-olsun, həmişə qovuşuq halındadır- ellərin qovuşuğu da həsrət halındadır. Dağ- həsrətin, həsrət dağın qovuşuğundadır. Və Lirik "Mən" də hər ikisinin qovuşacağındadır. İfadənin daha bir həsrətli mənası var: "Həsrət yordu, Alçalıq!"- kimi yordu, nəyi yordu? həsrət həsrəti yordu, elin həsrətini yordu. nəyi yordu: əlbəttə ki, dağa can atmaqla ömrünü nisgildə keçirən eli yordu-yurd-yuvanı yordu. Burdan başqa bir nişan da gəlir, o dağa sığınan məzarlarda uyuyan sakinləri də yordu: ən etibarlıdır onlar: gözləyirlər, hökmən qovuşuq halı olacaq."Türkün yurdu Alçalıq"- əlbəttə, elin milli-dünyəvi varlığının nişanı olduğunu söyləyir şairə Mahirə Nağıqızı.

"Binə qurdu, Alçalıq"- Tükrün Binəsi var orda. Burda həm də ona nisbət var ki: Alçalıq özü də Binədir və ona nişan verən Binələr var idi- el o binələrdə Bina etmişdir- yaşamışdır. Bir işarə də gəldi: bugünədək bu zahiri aləmdə olmayanlar ruhən yenə də yaşayır.

Həsrət—Mahirə xanımda bir Dağdır: burada belə bir icaz timsalı verək ki, insan insana qovuşmaz, Həsrət Həsrətə qovuşar. Çün Həsrət Eşq sarayının mənzilində bir mənzildir: bu mənzildə aşıq- Lirik "Mən" həmişə qovuşuq halındadır.

Zərrən olaydım sənin
Dərdin alaydım sənin
Alçalıq, yan-yörəndə
Bitib qalaydım sənin

Başqa bir mənada,- həm dağda həsrət var, həm insanda. Həm insan həsrətlə öz istəyinə qovuşur, həm də dağ özündə bir qovuşuq yaradır. Necə ki, Dərələyəz ellərində kəndlərin-ellərin bir qovuşuq mərkəzi var idi- Qovuşuq kəndi. Orada məskən mənzildə daha başqa mənzillər var: sözlü-sözəhbətli, şücaətli və iradəli, ürfani mənzillərin mənzil- kişiləri var: Deyimlərinə aydındır- duruluq var. Şairə təbiətən də aydın və durudur. Ancaq həmişə nisgilli bir səsləniş var. Burada Göyçə gölündən belə- Dərələyəzə enən dağların yollarının bir uca-uca həsrəti var kimidir.

Görürsünüzmü, insan dünyadan səslidir: dünyanın səsi batıb, ya da səs çıxartmaq istəsə- xırıldayır. İnsan dünyadan səslidi. Gözəl təsvir edibsiniz. Fikirləriniz tam və bitkidir. Bütün cümlələriniz səslidir. Çünki idrakiniz çoxqanadlıdır: sözlər də qanad acır- hər qanad çırpımında nə qədər səslər səslənir-yurda səslənir, yurddan qovunlanlara səslənir, məzarlara səslənir, məzarlarda həsrət çəkən sakinlərə səslənir.

Yer-yurduna gedə bilməyənlərə səslənir.

Dərələyəzdən Naxçıvana, İrəvana gəlib çıxan yelkənlər var- bunlar dağlardan, Arpaçay qayıqlarından, gələn yelkənlərdir. Ruhən o ellərin genetik ruhu da var onun bu nisgillərində. Bir də Dərələyəzdən axan köçün dərdi var- sanki. Mahirə xanımın ana babası ruhaniyyət bilgini olmuş İbrahim Mirzalıoğlunun, Qaçaq Süleymanın, Həsən Mirzənin, Qara Həsənin, onun həyat yoldaşı Pərixanın, Kərəm babanın, onun həyat yoldaşa Maya xanımın, Əli müəllimin /şair Əli Əkbərin/, onun xanımı Tümen Mikayılqızının, Qabaxlı kəndindən Qara Seyyidin, onun yoldaşı Səkinə xanımın, Miryusif ağanın, onun həyat yoldaşı Süsənbər xanımın hikmətlərindən hikmət gəldi. Analardan-nənələrdən: Şairə Mahirə Nağıqızının anası Nazlının, Xalası Züleyxanın, Qaçaq Süleymanın həyat yoldaşı Gülsüm xanımın, mənim Bahar bibimin, onun həyat yoldaşı Şirin kişinin, Nənəqız xanımın da məkan və yurd-yuva, nəsil-soy bağları da mənəvi-iradi, ədəb-ərkan kimi ruhani-mənəvi elmlərindən hikmət var, ruhlarından ruhlar var. Mahirə Nağıqızının anası Nazlı xanımın dilindən düşməyən bir

bayatıdan bəhs edir və o bayatı çağırmanın məna mənzilində nələ saxlanıb: həsrət var, doğma yerləri görmək. Mahirə xanımın anasının dilindən söylənən bu bəndi də o sim üstə, ilmə qatları ilə həmahəng olub: Deyir, anam həmişə gəbə-xalı toxuma zamanı söyləyərdi:

Könlüm, nə sevdadasan?

Ömrüm verdin bad sən.

Ləngərsiz gəmi kimi

Hərdən bir dəryadasan.

=bu tərz həsrətli sözləm həm də xanımın naxış və ilmələrinə nizam verirdi; rəhg verib rəng alırdı: həsrətdən yanan qəlblər kimi haldan hala düşürdü- o xalılarının naxışları, ilmələri.

Ana bir ruhi təskinlik içərisində olub O bayatını söyləyəndə: ananın içindəki həsrət yangılarına sanki su səpəlirdi. Mahirə xanım söyləyir ki, hamı otuub hananın qarşısında: xalının ilmələri ilə ilmələnən bir həsrət var idi. Xalı toxuyan zaman deyərdi- bayatı ahəngilə. Bizdən yansıma: sanki bütün həsrət yangılarını ilmələrlə nizama salardı. Xalı da o ritmlə, o ahəg və ritmik axarla toxunardı.

O həsrət tutumları ilə ömür ilmələndi-bada getdi. Hər gün o həsrətlə ah çəkəsən, xalının rəngi də o rəngdə- həsrət rəngində olar, ahəngi də. Naxışları da o haldan hallanar, məkan-mənzil tapar. Ləngərli gəmi kimi hərdən bir dəryada yelkən alıb fikir- həsrət gəmissi. O həzin və sakit bir halın içində fırtınalar var- ancaq onun gəmissi çox ahəstəli, təmkinlidir: ona görə çox dəryalarda yol alıb.

Bütün bunlarla Ana Nazlı xanım da, onun qızı şairə Mahirə xanım da Vətən-doğma yurdlar həsrətinin laylasını çalır. Ana hansı layla üstündə köklənibsə, sözsüz ki, övladlar da o kökdə olacaqlar.

Və düşüncələrinin mənzilləri var: düşüncələri həsrət yansıdır-nisgil ağrısıdır: ruhani mənzilləri var onun bu məna-fikir yelkənlərində- dəryada yola düşmək həsrətindədir.

Şairənin ən incə icazla bir dastan söz söyləmi var. Hər söyləmədə də Həsrət nişanları gül açır. Gül açılıdısa, demək ki, HƏSRƏT HƏSRƏTƏ QOVUŞACAQ

Bir bayatısından gələn həsrət:

Biçər bitən kolları,

Açar nisgil yolları.

Aparar Dərələyəzə-

Bizi sevda qolları.

= Əsgərlərin yürüşünə bənzər üslub... hərəkətdə olmanın min fəndi--ifadə tərzindən gələr poetik hərəkət. Hərəkətdə hərəkət: üç söz: bitən, kol, biçər-Açar nisgil yolları,

Söz azaldı- yəni məsafə daraldı: aparar, Dərələyəzə; güc artdı: bizi, sevda, qolları. Qol-birləşmək, birlikdə hərəkət etmədir.

Bütün hallar özündən xəbərsiz olur: zaman və yol və sevda yolları və hərəkətdə güclü iradə-- hamısı sevdanın qollarıdır. Bütün zamanlar yurd həsrətində əriib gedir. Yollar da özündə olmur—yolların gedişində olur. Yol alıb getməlisən ki, vaxtlar- eşqdə əriyib gedir. Aşıqın qazancı bilirsinizmi nədir? Eşqində dönməz olmaq. Bu halda, Zaman da, Məkan da- Aşıqın özü də, Canan da bəxtiyar halda olurlar.

AĞDAN AĞIR YÜKLƏR DƏ VAR: “YÜKÜN ÇƏKİSİNİ DİZ ÇÖKƏN BİLƏR”.

Mahirə Nağıqızının hər təzə şeirini oxuduqca, 800 yüz illik hikmət dünyasının söz səmasında qalan Məhsəti Gəncəvi qəlir gözümlün qarşısına: başqa sözlə, Məhsətinin incə və yığcam söyləmi gözümlün önünə gəlir. Həkimanə bir deyimlə Məhsətiyə bənzər mənələrdən

**Yükün çəkisini diz çökən bilər,
Onu görməyənin növrəği ayrı.
Ömür də dünyadır, bil ki, əzəldən--
Aranı ayırır, yaylağı ayrı.**

Bu hansı yüküdür ki, belə yüklənib insanın çiyinə? Bu yükün ağırlığından insan diz çökür. Halbuki, insan özü ən ağır haldadır: Bir müraciət ayədə deyildiyi kimi: *“Ey ağır yükü olan insan... (Rəhman surəsi,31).* Bunu hər adam bilməz. Bu həm də ürfani yüküdür. Yəni hər adam adımı bilməz; yalnız daşdığı yük bilər insanın məqam ucalığını. Bu ucalığı görməyən daha nələri görə bilər ki? Onu görməyənin növrəği-yaşam əhvalı ayırır: o yük çəkənə özünü tay tuta bilməz. Onun Növrəği olmaz- yəni gözəl yaşam tərzi olmaz- düşüncəsində növrəqliq- gözəllik, təzəlik, parlaqlıq olmaz. Yaşamında nizam olmaz: Düzəni də olmaz.

Ömür elə bir dünyadır ki, onun hər növrəği bir-birindən fərqlidir, gözəldir: onun aranı ayırır, yaylağı- ayrı. Mətnəli işarə: Yəni hər adam bunu bilməz.

Bu aşıqlərin yüküdür. El-el, oba-oba yaşadığı yerin halına və ruhuna həsrət çəkən aşıqlərin yüküdür. İnsan özü bir yükdaşıyandır) ona görə o ağırlıq beləcə yüklənib insanın çiyinə? Bu yükün ağırlığından insan diz çökər. Ancaq o ağırlıq aşıqlərin çiyində çox rahat oturub və aşıq də o ağırlığın altında özünü rahat his sedir. Burada Lirik qəhrəman bütün ağırlıqlardan ağır olan bir nisgil içərisindədir. O yükün adı da Nisgildir, Qübardır. Kimdi o yükün ağırlığına dözən? Əlbətdə, Lirik “Mən”dir.

Və bir şairə kimi, onun lirik ”Mən”i də Həsrətin ağırlığı altındadır: həsrətin xəbəri varmı bu haldan. Əlbəttə ki, var. Həsrət həsrət gətirər, hər həsrət bir mənəzildir. Aşıqsənsə, getməlisən mənəzilmənəzil, yükü aparmalısən mənəzəl-mənəzil. Bu halda, Aşıq özü, nağıllarda deyilən o 40 otaqlı mənəzil olur. Söz-məna icadına fikir verdinizmi? Məna qatlarına görə, bu poetizm Mənəzildə Mənəzildir. Və bu müasir şeirimizdə yeni mənəzil-mərtəbədir.

Bir bayatı qoşqusunda həsrətin coşqusunu, sevincini və məyus olma halını belə düzüm halından verir:

**Çölləri qonçalı yar,
Bağları alçalı yar
Düzdüm, gəlib çıxmadın,
Yolları xalçalı yar.**

Nə ağır bir haldır: vəsf halları ilə gözlədim, daxilən qoşqular qoşdum, həm qəlbimdə mənəzil bəzədim, həm də gəlişinlə yollara xalça döşədim: aman nə ağır bir həyəcan və halsız olma tərzi!

Və Mahirə Nağıqızının poetik düşüncələri min növrəqli bir-zəmin çiçəklərinə bənzəyir. Bu, söz dünyasına məxsus bağçadır. Bu bağça aləmində çəkilməsi ağır olan bir

Həsərət var. Nədir bu həsrət? Bunu yalnız Lirik “Mən”in mübhəm, yəni gizli mənzillərində görmək olar

Onun vəsflərində insanla ömü ömrü arasındakı rəhglər də hikmət rəhglərilə bərq vurur:

**Demirdimmi qismət özgə, ayrı bəxt,
Yarı qismət, yarı bəxtədi, yarı sən.
Demə, dünya sən deyəndi: bəxtəbəxt,
Bəxtdən deyil, əmələdən yarı sən
 (“Sən”)**

Ustadlar dünyanı necə görüb və necə təsvir edib? Əlbəttə. Dünyanı gördükləri qədər. Mahirə xanımın dünya qənaətləri gizlin olanlar aışarə edir:dünya,həyat bəxtlə deyil, əməllə bəlli olur.

**Həvəs yolun cilvəsidi, rəngidi,
İllər keçdi, həyat yordu, səngidi.
Kimlər gördüm yarıyolda təngidi,
Düşmə ümid lövbərindən ayrı sən.**

İnsan həvəslə yaşamalı- ömür yolun cilvəsi sənənin həvəsin qədərdir. İllər ötür,həyat yorur,şmür səngiyir, yarıyolda tənqiyənlər olur—onların ümid lövbərləri zəifdir, ona görə də sən”ümid lövbərindən ayrı düşmə”. Yəni həyatı şövqlə, zövqlə yaşa. Bir kəlam varki, “heç vaxt ölməyəjəyin insan kimi yaşa. Həm də hər gün özünü o halda olmağımı da unutma” (Əli ibn Əbitalib). Yəni Alahın verddiyi şövqləyaşa, yəni dünyaya bağlanma-həris olma.və bir çox də qürrələnmə, hər vaxt o kəcavəyə yuyulmuş halda gör.

**Bir dünya var, yolu gediş-gəlimsiz,
Duyğusu da, istəyi də çəlimsiz.
Adamları daşürəkli, rəhimsiz,
Ha bağ becər, görəməzsən barı sən.**

Və bu dünyanın daha nələri olduğunu da unutma:

**Ayaq üstə dayanarsan, durarsan,
Ocaq tikib, ev yaradıb qurarsan,
Ömrü gözəl, xoşbəxt başa vurarsan-
Seçə bilsən- ömrə məlhəm yarı sən.**

Allah sizin şahanə həvəs və iradəni davamlı eləsin-- sözləriniz bir güllə qırmsı kimi hər tərəfə səpələnilir.bu sizin- atəş üslubunuzdan irəli gəlir.

**Mahirədə yoxdu sirrin açarı,
O da sənək bu dünyanın naçarı.
Kim olubsa yollarının düçarı,
Sənsən, onun dünyası sən, varı sən.**

Mahirə Nağıqızında sözlər və mənalar hərəkəddir: niyə hərəkət deyirik? Çünk bir söz var-onda içdə gizlənen başqa bir söz var, o başqa sözlə sözün qovuşuğundan başqa bir mənə üzə çıxır: bunu biz sözün və mənənin poetik hərəkəti adlandırırıq. Bunlar xalq deyimlərinin çevikliyindən gələn yansımalarıdır Çünk: “*Xalq poeziyasında həm səslər, həm də sözlər*

hərəkətdədir, hərəkəti poetik və dinamikdir: səhraları açıq və aydın olan bir məkanın yol hərəkətinə bənzəyir. Mənalı aydın və tipikdir, sözlərin məna qoşqusu ilə bədii ifadə üslubu bir-birinə qoşulu vəziyyətdədir: sözdən söz yaranır və hər yaranan söz yenidi; bu, məna, üslub, obraz, bədii ifadə yeniliyi deməkdir. Hər söz poetik hərəkəti nizamlayan, onu irəliyə aparan təkarə bənzəyir (İƏzimli Ə.T. (2008) s. 46).

Bədii ifadənin özündə nə qədər məhrəmlilik vardır: tərənnüm obyektinə də canlı görünür: əhsən bu görünümə: həsrət görünür, sevgi görünür, dağlar, dağların döşündəki meşələr, aşağıya doğru axıb gedən bulaqların suyu görünür.

Şairənin təsvir lirizmindən səsinin titrəyişini də görmək olur: əsir səs-yada düşən sellər əsdirir, həsrətli-gözü yolda qalan ellər əsdirir, ellərin eşidilməyən səsləri əsdirir.

Şairənin nəfəsindən nəfəsalma da titrəyir- adam ağlayıb özünün içindəki ağırlıqları səpələmək istəyir. Nəfəs nəfəs gətirir: itkin düşən insanların harayı var o nəfəsdə. Heç vaxt axtarıb tapmaq istəyənlərə acıqlı, qəzəbli nəfəslər axır. Bütün bunlar şair səmalarının rənglərindəki səsləridə ifadə edir. Lirik “Mən” nisgilli halının tələşi var bu axarda Şairənin üz tutduğunu nöqtədə nöqtələrin səpələnmiş halı var: nöqtə olmamalı:hələ heç nə hasil olmayıb: həsrətin qübarı getdimi? Yetim-yesir qalan yurdların acıları artır hər gün. Məzarların səslərini eşidən varmı?- am olan deməkdir.

4. DURNA MƏNZİLİ: “QÜRBƏT ELDƏ QƏRİB BAXTI OYANMAZ”

Qürbət-qürbətdir- onun qərbindən bəxti qara varmı? Köçdə göynəyən köçkünlərin qəlbi kimi, göy üzündə naçar-naçar qanad açıb ağlar-ağlar uçan durnaların həsrəti kimi.

Mahirə Nağıqızının poetik düşüncələri uçuş halındadır: qanad acır, yelkənli, dalğalı dəniz halındadır- dayanma, ancaq öz yolunda olar. Vəsf və tərənnümləri durnalar necə qanad açır kimi- səmanın dərin üçündə amanda olan halda olur, Mahirə Nağıqızında da sözlər və mənalı o cür qanad açar, göy üzündə süzər kimidir:

Kim dedi ki, göyə qalxan durnalar

Elə-belə, qarasına uçacaq...

Hərəsinin içində bir sevda var,

Baxmaz hicran yuvasına, uçacaq.

Məna həyəcanına fikir verdinizmi? Durnalar necə uçur? Başqa bir sual: məgər durna özü-özünə uca bilərmə? Əlbəttə, yox. Ayələr var ki, deyilir: quşların qanad açıb göyüzündə süzməsi Allahın hökmü ilədir. Şairə sorur: məgər o durnalar öz qaralarına uçurlar? “Qarasına uçmaq” ifadəsi xalq düşüncəsinin eyhamıdır. O durnaların “hərəsinin içində bir sevda var”: deməli, qanad çalmaq durnanın daxilindəki hökm ilədir: onun içərisində Eşq, Sevgi mənzili vardır: o sevgilə səmanın ucalığında qanad açıb süzür:

Qürbət eldə qərrib baxtı oyanmaz,

Bir çalardı, başqa rəngə boyanmaz.

Bilir qəlbim həsrətinə dayanmaz,

Qayıtmağın havasına, uçacaq.

. Onun ayrılıq-hicran yuvası vardır, o yuvaya qovuşmaq üçün göyə qalxıb. Hicranın və həsrətin yolları- özünə bənzər: həsrət ucadır, mənzili də ucalardadır. Eşq mənzili uca

deyilmi? Durna o hicran yuvasına doğru yola çıxıb. Burada durnanın hicran eşqinə işarə edilir: lirik “Mən”in daxilindəki həsrət mənzinə işarələr var. Bu tərz bənzətmə ilə şairənin Lirik qəhrəmanı Hicranı da sevir, Həsrəti də. Çünki onlar olmasa, Aşiq coşa gəlməz: durna dura ola bilməz.

**Hər aşğın bir növrəği vaxtı var
Şahdı, quldu-qisməti var, baxtı var
Sevənlərin sevda adlı taxtı var
Ürəyinin süfrəsini sər, gedək.**

= Mahirə Nağıqızı özü- özüynəndi, sözü- sözüynən

Özüynən də dərdlərşir, sözüynən də

Özünü ifadəsində Sözü- ün nisgili var, niyəti- həsrətin səslə səsi, sözlü sözü var:

Mahirə Nağıqızında hər səs, söz, ifadə, vəsf, tərənnümündə mənalar nizam tapır. O, Sözü söz ritm verən, mənaya mənə aşılardan şairə kimi- özünün poetik mənəzillərində məkən tutub.

5. HƏSRƏTİN DAĞ MƏNZİLİ:

**“OLUBMU HEÇ MƏNİM KİMİ,
ÖZÜNDƏN BEZDİYİN, DAĞLAR!”:**

Ucalığına dağların ucalığı çatmaz, dərdinə hayan olmağa dağların daşı dözməz. Dağlar dağ çəkər həmişə. Ancaq Mahirə xanımın lirik “Mən”i-nin köksündəki dağ kimi dözümlü ola bilməz.

Onun Həsrəti ağırlığına görə, sanki dağa- daşa dönüb:

**Belə durma əmin kimi,
Qismətinə qənim kimi,
Olubmu heç mənim kimi,
Özündən bezdiyin, dağlar!**

=bu nə dərddir? Bu şairə Mahirə Nağıqızının Poetik mənəzillərindən bir mənəzildir: ucalığına dağların ucalığı çatmaz, dərdinə hayan olmağa dağların daşı dözməz. Dağlar dağ çəkər həmişə. Ancaq Mahirə xanımın lirik “Mən”inin köksündəki dağ kimi dözümlü ola bilməz- o dağlar; ağırlığa tab etməkdə gücü yetməz dağların özünə.

Şairə Mahirə Nağıqızının həsrəti onun lirik qəhrəmanının Qəlbi və Əqli ilə sirdəşdir. Qəlbi və Əqli ilə həsrət çəkən insanın həsrətindən üstün- dağlı həsrət olmaz. Mahirə xanımın söz mənəzillərində həsrətin də dağı var: özündən bezən halı var o həsrətin. Dağda olsa- dağı da bezdirər o həsrət.

Lirik mən dağa tənə edir: özündən əmin kimi olma, belə durumunla mənədən əminli ola bilməzsən. Qismətin var, ancaq mənim halımda ola bilməzsən- mən qismətimə qənim olan bir nisgildəyəm. Çox da dağ olmağında, belə görünməyində deyil- dözümlü, mənim dözümlü kimi ola bilməz.

Ey dağım, sən özündən bezmənin nə olduğunu bilirsənmi? Bilməzsən, çünki sən özünü yaxşı tanımırsan: erk etməklə sənə sığınandan soruş halını. Halıma yana bilməzsən: çünki halımın dağ ağırlığına gücün çatmaz: halımın halını anlaya bilməzsən.

Və Lirik “Mən”in dərinliyə enən gizli bir halı da var: mənim kimi olsaydın-tez parçalanardın, toz olardın...

5. QƏLB MƏNZİLİ VƏ MƏNZİLDƏ MƏNZİL: “DAĞLARNAN QOŞA KÖNLÜM”:

= dağın ucalığı-vüqarı- paşalığı ilə yar könlünün paşalığı arasındakı bağlılığın daha bir oxşatması- ucalıqda, əzəmət və vüqarlıqda dağı yara nisbət verməsi nədəndir? Yarın yar oluşundan: yar uca olandır: onun həsrəti də ucadır. Harda mənzil tutursa-ora ucadır və ucalığa ucalıq verən nə gözəl yardır! Uca olanın məqamından gələn ucalığın-mübarək könlü!

Bir bayatısında yarla dağ arasındakı mehrə işarə edir:

**Dumanı şalı dağlar,
Çəmənli xalı dağlar,
Görünüm, yar gələndə--
Düzəlsin halı, dağlar.**

“dumanı şalı dağlar”- dağın başına, boynuna dolanıb o şar. Yar yarın boynuna sarılmış kimidir.

= bu deyimindən mənada mənalar var: dağ var, dağdaucalıq var, çəmən var, çəmənlin xalısı var, xalı döşənib gələcək yarın ayaqları altına; mənalar yara və dağa və onun yolunu gözləyən sevgili.

Dumanı şalı dağlar,- yəni dağda olan duman dağın şalıdır- atıb çiyinə,

Burada duman dağın başına dolanması da var, yar yarın başına dolanmazmı.

Bu halda duman nə mehrivbandır, yarın başına örtük olub, çiyinə sərilib- çəmən sərilən kimi.

**Halı nə haldı dağların,
Nəfəsi baldı dağların.
Kim oldu Mahirə kimi,
Qadasın aldı dağların.**

Mənada mənə: çəmənler dağın xalısıdır- yar üçün toxunan xalılarının ona bənzəri var.

Çəmənli xalı dağlar- dağın çəmənli onun xalısıdır.

Görünüm, yar gələndə-- burda dağa mehr var: yarın yarı görməsi üçün dağa ehtiyac var.

Mənada mənə: dağ ucalıqdır- yar o ucalıqda olan yarı tez görür, hala gələr, çünki yarıdan uzaq olduğu ayrılığın ucbatından halsız olubdur-halsızlıq onu üzübür. dağa örtük olan dumanın halı nə halda olar?-- Əlbəttə ki, yar halında olar. Yar Halı da dağ halıdır:əzəmətli, vüqarlı.

Dağın üstə çıxıb görünüm ki, uzaqdan görünüm yarın gözünə- yarın halı düzəlsin.

Şairə Mahirə Nağıqızı sözlərə vəsf libası geyindirir- ona oxşama söyləyir: bənzətmələri yeni və tutarlıdır: hər mənənin yeni bir mənə açımları zühur edir.

Bir bayatısında da dağa üz tutur: lirik “Mən” özünü dağlar ilə Könlü qoşa adlandırır:

Ay səni paşa könlüm!

Dağlarnan qoşa könlüm.

Əyilmədin, sınımadın

Səni yüz yaşa, könlüm!

Belə deyək ki, Könlü də bir dağdır: Yar könlündə nə qədər ucalıqlar var: yar könlü Paşa Könlüdür: dağın ucalığı-vüqarı- paşalığı ilə yar könlünün paşalığı arasındakı bağlılığın daha bir oxşatması- ucalıqda, əzəmət və vüqarlıqda dağı yara nisbət verməsi nədəndir? Yarın yar oluşundan: yar uca olandır: onun həsrəti də ucadır. Harda mənzil tutursa-ora dəucadır və ucalığa ucalıq verən nə gözəl yarıdır! uca olanın məqamında olmaq-ucalığın

Lirik “Mən”in könlü də dağlar kimi əyilməzdir, sınımazdır. Bütün bunlar Könlün Yar Eşqindəndər: Ona görə deyir: “Səni yüz yaşa, dağlar”.

Halı nə haldı dağların,

Nəfəsi baldı dağların.

Kim oldu Mahirə kimi,

Qadasın aldı dağların.

Mahirə Nağıqızın şeirlərində sözlər, misralar, bəndlər çox sərbəst və bitkindir. Onun lirik ifadə-bənzətmə-oxşama vəsfləri də xalq poetikasından gələn əlamət və nişanlardır: bütün sözlər mənaların çiraqlarıdır: yəni onun şeirlərində söz xatirinə, söz, qafiyə xatirinə qafiyə yoxdur. Onun təsvir və oxşamaları ilə sözlər həmişə hərəkətdədir. Şairənin Məna Ağaçlarında yamyaşıl və hərəkətdə olan yarpaqlar məqamında olan sözlər vardır ki, onlar qanad aç-aça mənzil başına gedirlər.

Mahirə xanım mənaların açarını da, qıfılını da yaxşı tanıyır. Mahirə xanım **mənaları işələyir. Müxtəlif tərkibli işarələr var. Xalq nəğmələrinin hamısı bayatı işarələrinə aiddir. Mahirə xanımda da işarələrin mətnüstü və mətnaltı gizlinləri vardır. Ümumiyyətlə, “səsin hərflə işarələnməsi- nitqin şəkil və məna işarələnməsi deməkdir. Hərflə işarəsi-“səs işarəsi”, “məna işarəsi deməkdir. Habelə məna işarələnməsi- səsin söz oluşumundan sonrakı məna hasilidir”** (Əzimli Ə.T. (2021), C.2. s.128).

Onun şeirlərinin məna işarələri yeni və məzmunludur. Lirik vəsflərin özündə hikmətli anlatmalar var. Bu mənada, Mahirə xanımın Hikmət deyimləri ayrı bir aləmdir: Onlarada mənalar, mənalarda sözlər, sözlərdə təşbihlər qanad acır.

Çün onun ruhani başlanğıcında uzaq-yaxın zamanların genetik mənsubluğu var. Bu mənada, obrazlı desək, Mahirə Nağıqızı bir şairə, alimə və insan kimi genetik fərd kimi-- o zamanın zamanlarından gələn Qəlbi, Əqli, İradəni, Mənsubluq qaynağını daşıyır özündə. Bu zamanlardan gələn zamandır.

Bir də var- məkan bağlılığı—dağların dağ məkanı var,

Dağ aşqıdan baxandauca görünər, çünki dağ- ucalıq deməkdir.

Dağ zirvəsindən baxanda çox-çox çənişməkanlar- görünər= Azərbaycan bu genişlik və böyüklük deməkdi.

6. HƏR MƏNZİLDƏ BİR MƏNZİL, ANA MƏNZİLİNDƏ MİN MƏNZİL

Hər mənzildə bir mənzi: Mənzildə mənzil var: birincisi Ana mənzilidir: necə də yanğılı mənzildir: Ananın sevməyi və ananı sevmə arasında qalan bir Eşq var bu mənzildə: mənzildə mənzil var: lirik “Mən”in doğma mənzili- Ana mənzilidir. Ana Özü bir mənzil deyilmi?

Mahirə xanımın poetik aləmində nə qədər mənzillər var: həsrət mənzili, uzaq-uzaq ellərimizin dərddli mənzilləri.

Hər mənzildə bir mənzil: Mənzildə mənzil var: birincisi Ana mənzilidir: necə də yanğılı mənzildir: Ananın sevməyi və ananı sevmə arasında qalan bir Eşq var bu mənzildə: mənzildə mənzil var: lirik “Mən”in doğma mənzili- Ana mənzilidir. Ana Özü bir mənzil deyilmi? Şairə Mahirə xanımın söylədiklərinin yarpaqları altında adam əsməcə tutur: Ana eşqindən titrəyən görmüsünüzmü? Yayda da titrəyər, qışda da. Şairənin vəsfini oxuduqca adamın bağı çatdılayar. Ana Eşqinin mənzilindən geniş və uca mənzil vardı? Ana Eşqinin yükündən ağır yük varmı? O mənzilində bayatı çağırmağın eşqinə fikir verin::

Sevirəm!

Mən səni--

dağlar çəni sevən kimi;

ana balasını,

arılar yuvasını,

ağ ciyər havasını,

xəstə davasını sevən kimi

sevirəm!

Ana...

talesiz balasını

sevən kimi

mən səni elə sevirəm ki...

sən mənim

arzularımın göyərən daşısan.

içimdə saxladığım

göz yaşısan.

Sən mənim

əlini tuta bilməyəcəyim,

istisini unuda bilməyəcəyim

yol yoldaşımsan!

Sən mənim

“Ana!”- deyib sığındığım,

yar deyib duyğulandığım-

başına dolandığım

məhək daşısan!

səni elə sevdim ki...

8. ÜRFANİ MƏNZİL: BÜTÜN MƏNZİLLƏRİN MƏNZİLİ.

Mahirə Nağıqızı sözə söz verir və onun mehrində sözün özü dil acır. Bu, şairin mənə və hikmət mehrindən gələn bir həsrət yanğısıdır, bu, Eşq mənzilində özünü anlamaq feyzi, ürfani məftunluqdur. Ürfani, təsəvvüfi hal, “*təsəvvüf -Allaha məxsusolmanı anlama halıdır: yalnız bununla insan özünü idrak edə bilər. İnsan, cövhərində öz halındadır- başlanğıcını anlamaqdır*” (Əzimli Ə.T. (2021), s.57). Mahirə Nağıqızı da öz halını anlama halındadır: burada onun mənaları həm idraki, həm də duyğulu haldadır. Başqa bir hal- eyhamla anlatmaqdır. Məsələn aşağıdakı deyimlərdə şairə nələrə işrə edir?

Bir bəndində dedi ki kimi:

**Ruhum zamanın yaşadı,
Onunla bir yük daşdı.
Bu dünya elçi daşdı-
Dilək diləməyə gəldim.**

Bu halda deyək ki, onun aləmində Zaman da bir mənzildir; o bu mənzildə məqam tutub və bu mənzilə ona görə gəlir ki, “onunla yük daşsın”. Yükün mübarək şairə. Və bununla, bir haqq olaraq, şairə dünyaya yeni bir bənzətmə verir: “bu dünya elçi daşdır, ora dilək diləməyə gəlir”-deyir. Bu nə diləkdir. Dilək yüzmü, minmi? Ha istə-qurtarmaz. Çünki insanın daxili mənzili dəryalardan da genişdir. Buradan milyon diləklər gəlir bir-birinin ardınca...

Yaxud:

**Hanı Bu dünyanın Haqqı?
Axtarıram, kitab haqqı,
Boynuma əhdimin haqqı-
Körpümdü , keçə bilmirəm**

Yaxud:

**Qəlbim naçardı neynim
Eşqə düçardı neynim
Təbibdən xəbər aldım
Sevgin açardı, neynim**

Bütün müdriklər Ürfani Eşqlə kamala dolub; əslində ürfani eşq- elə kamaladolma elmidir. Mahirə Nağıqızının təbində və ifadə , mənə-məzmun və ideya, düşüncələrində nizamlı hikmət ağırlığı var: ustadlar və bütün Ürfani Eşq heyərətində olanlar özlərini hikmət gövhərləri vəsf ilə ifadə ediblər.

Ürfani düşüncələriylə Ruhuna vəsf verir, onun halını işarələyir:

**Özü bir aləm ruhum
Haqqına ələm ruhum
Sinəm dəftər elədi
Yazmadı qələm ruhum**

Mahirə xanımın sözləmlərində ozanların, aşıqların, eşq fəzasından gələn ağırlıqlar var: bu ozan dili ilə dil açmadır. Məsələn, iki bəndəki mənə bəndlərinə diqqət yetirin:

**Kənar olan nəfsə quldan,
Baxəbərdir əhli-haldan
Ziyanlıqda yarı yoldan,**

Dönən yarıyar, yarıyar

Ustad nə söyləmiş? Burada deyilir ki, nəfs- qul, əhli-hal, ziyanlı yol və yoldan geri dönən insan—xilas olar əsirlikdən. Nəfsə qul olmaqdan kənar olan, hal əhlindən xəbərdar olar. Hal əhli hansı əhldir? Ürfan əhldir. Ürfan əhli olmaq – aşıqlıya işarədir. Ziyanlı yoldan dönən—nicata çatar- ürfan məqamına qədəm qoya bilər. Yalnız bu halda insan nicat tapar-yarıyar halından.

Bu düşüncələrin mənzilində nə qədər sözlər, mənalar mənzil tapıb. Şairə Özünün məqam mərtəbəsini gözəl idrak edir:

Mahirə nə vaxtdan bəri,

Bilir nədi söz gövhəri.

Düzlüyünü can cövhəri.

Sayan yarıyar, yarıyar

Sözlər, söz altındakı sözlər, o sözlərdən gələn nidalar, həyəcan və həsrətlər, canlı nəfəs, canlı mənalar---hamısında bir gizlin var- o gizlinləri aşkara çıxaran bir elm var, onun adı- elmi-nəqddir, yəni təhlil elmidir.

Demə ki saxtadı dünya,

Bir alabaxtadı dünya.

Bilməzə dəmir parçası,

Bilənə taxtadı dünya.

NƏTİCƏ

Mahirə Nağıqzının poetik düşüncələrində daha Bir Mahirə var= sözün təskinliyi var- o Mahirənin düşüncəsində. Nə söyləyirsə- qəlbindən yangıyla sözləyir. Həsərləli söyləyir. Musiqili söyləyir. Sözü söz, mənaya mənə vəsfi verir: Onun şeirlərində, poetik ifadə mənzillərində nə qədər mənzillər vardır: hər şeiri bir mənzil məqamındadır və bu məqamlarda hər mənzil öz vəsfində və hikmətində, hikmət də öz hikmətində-- öz mənzilindədir...

ƏDƏBİYYAT

“Qur`ani-Kərim”

1. Əzimli Əbülfəz Tahiroğlu. Folklor cilası: poetik hərəkət. Naxçıvan, “Məktəb” 2018, 144 səh. /Əzimli Ə.T.(2008) s. 46
2. Əzimli Əbülfəz Tahiroğlu. Səsin təbiəti və mənə poetikası. Əsərləri 100 cildə, Cild 2. Naxçıvan, “Əcəmi” 2021. 320 səh. (Əzimli Ə.T. (2021), c.2)
3. Əzimli Əbülfəz Tahiroğlu. Təsəvvüf ədəbiyyatı. Əsərləri 100 cildə. Cild 3. Naxçıvan, “Əcəmi” 2021. 328 səh. (Əzimli Ə.T. (2021), c.3.
4. Mahirə Nağıqızı. Mənim anam. (şeirlər) Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2006
5. Mahirə Nağıqızı. Su at dalımca, ana. (şeirlər) Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2006
6. Mahirə Nağıqızı. Ana sevgisindən doğan nəğmələr. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2008
7. Mahirə Nağıqızı. Yaşadacaq anam məni. (şeirlər). Bakı: “Qismət” nəşriyyatı, 2009
8. Mahirə Nağıqızı. Ana kəndim Xalxalım. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2010
9. Mahirə Nağıqızı. Ömrün çıraqdır sənin. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2010
10. Mahirə Nağıqızı. Sözü hikməti. (şeirlər) Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2012

11. Mahirə Nağıqızı. Analı dünyam. (şeirlər) Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2015
12. Mahirə Nağıqızı. Haqqa çağırən səs. (şeirlər) Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2015
13. Mahirə Nağıqızı. Bayatılar. Bakı: “Apostroff” nəşriyyatı, 2015
14. Mahirə Nağıqızı. Bayatılar və üç şeir. Bakı: “Apostroff” nəşriyyatı, 2015
15. Mahirə Nağıqızı. Ruhuna beşikse, tanı, Vətəndir. Bakı: Afpoliqraf mətbəəsi, 2017
16. Mahirə Nağıqızı. Dilimiz - varlığımızdır. Bakı, 2021
17. Mahirə Nağıqızı. "Salam Olsun (Vətənpərlik şeirləri)". Bakı, 2021
18. Mahirə_Hüseynova <https://az.wikipedia.org/wiki>

BASQAL QƏSƏBƏ MƏDƏNİYYƏT EVİNİN TARİXİ

Basqal Qəsəbə Mədəniyyət Evi

Mədəni təşkilatçı

Ələsgərova Nahidə

basqal_medeniyyetevi@mail.ru

Bəşər sivilizasiyasının ilkin ocaqlarından olan Azərbaycan zaman-zaman dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çox töhfələr verib. Yaşı minillərlə ölçülən şəhər və yaşayış məntəqələri, xalq ustalarının böyük sənətkarlıqla inşa etdikləri tarixi abidələr, yaşayış evləri, müxtəlif təyinatlı dini-ictimai binalar və s. şərəfli keçmişimizin yadigarları, qürur və iftixar mənbəyimizdir. Bu sıraya mənəvi mədəniyyət yadigarlarını - ulu dastanlarımızı, nağıllarımızı, rəvayətlərimizi, bal kimi süzülən bayatı və nəğmələrimizi, elm-ədəbiyyat, şeir-sənət, təbabət və s. sahələr üzrə təqdim etdiyimiz mədəniyyət nümunələrini də əlavə etsək, böyük bir siyahı alınar.

Qədim və müasir yurdumuz Azərbaycanın bölgələrinin hər birinin öz füsunkarlığı, tarixi, əzəməti var. Vətənimizin qopmaz bağlarından biri də İsmayılı diyarıdır. İsmayılı deyəndə ağıla ilk gələn qədimliyi, mədəniyyəti, əzəməti ilə seçilən Basqal qəsəbəsidir. Basqal qəsəbəsi nadir memarlığı, qədim ipəkçilik, dəmirçilik kimi xalq sənətkarlıq ənənələri və orta əsr şəhərsalma mədəniyyəti ilə Azərbaycanın mədəniyyət tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Belə ki, tarixi ilə seçilən Basqal qəsəbəsi ərazisində yerləşən mədəniyyət ocaqlarından biri də Basqal Qəsəbə Mədəniyyət evi olmuşdur. Bu mədəniyyət evinin inkişaf yolu 1924-cü ildən başlayır. O gündən bu yana müntəzəm olaraq mədəniyyət evi rayon tədbirlərində uğurlu çıxışlar edir, Azərbaycan xalq musiqisinin, Azərbaycan qədim xalq sənətinin təbliğində əməli iş aparır.

Bu məqalədə bir əsrə yaxındır fəaliyyət göstərən Basqal Qəsəbə Mədəniyyət evinin 1924-cü ildən bu günə kimi keçdiyi inkişaf yolundan bəhs olunacaq.

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜAKTUALLAŞDIRMA PROBLEMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Prof. Elmar Hüseynov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ümumi psixologiya kafedrasının professoru

**MÜASİR CƏMIYYƏTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN
ÖZÜNÜAKTUALLAŞDIRMA PROBLEMİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİ**

Prof. Elmar Hüseynov
elmar-boks@rambler.ruhttps
000-0002-8373-5664

XÜLASƏ

Müasir cəmiyyətdə şəxsiyyətin formalaşması prosesi bu günki texnologiyanın, informasiya texnologiyalarının və innovasiyaların sürətli inkişafı ilə müəyyən edilir. Daim dəyişən dünya bir çox ənənələri pozur, insanı eyni vaxtda müxtəlif mədəni təbəqələrdə mövcud olmağa, şəraitə uyğunlaşmağa məcbur edir. İnsanın şəxsiyyətlərarası əlaqələri, interaktiv ünsiyyət, birgə fəaliyyət, bir tərəfdən, fərdləri vahid bütövlükdə birləşdirir; digər tərəfdən isə informasiyalaşdırmanın virtual reallığı, mənəvi yadlaşma – insanı insandan təcrid edir, ayırır. Psixologiyada şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırılması insanın potensialının üzə çıxarılması, onun qabiliyyət və istedadlarının inkişaf etdirilməsi, onun “mən”inə çevrilməsi prosesidir. Özünüaktuallaşdırma ehtiyacı A.Maslovun piramidasında ən yüksək səviyyədə yerləşir. Bu, hər bir insana xasdır, lakin inkişaf şərtlərinə görə, bütün insanlar bu səviyyəyə çatmır. Cəmiyyət insanın özünü həyata keçirməsinə təsir edir, lakin onun şəxsi inkişafını müəyyən etmir. Özünüaktuallaşdırma nədir, psixologiyada onun tərifi nədir? Özünüaktuallaşdırma şəxsiyyətin formalaşması, onun psixoloji inkişafı prosesidir. Hər bir insanın öz qabiliyyətlərini, meyllərini, imkanlarını maksimum dərəcədə reallaşdırmaq arzusu var. Özünüaktuallaşdırma insanın daxili motivlərinə əsaslanır. “Özünüaktuallaşdırma” anlayışına passivlik daxil deyil. Özünü reallaşdıran bir insan özü yeni fəaliyyətlərə yiyələnməyə çalışır, həmişə çoxlu planları və məqsədləri var. Dünyanın ona nəşə təklif etməsini gözləmir, özü fürsət axtarır.

ACAR SÖZLƏR: psixologiya, cəmiyyət, şəxsiyyət, özünüaktuallaşdırma, özünü tanıma, problem, öyrənmə, inkişaf, formalaşdırmaq, motivlər, fəaliyyət.

GİRİŞ

Dünya iqtisadiyyatının böhranı şəraitində fərdin sosial adaptasiyası problemi aktuallaşır. Bugünkü cəmiyyətdə uğur qazanmaq və rəqabətə davamlı fərd olmaq üçün insan daim özünü inkişaf etdirmək və özünü aktuallaşdırmaq məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Fəlsəfədə “özünü aktuallaşdırma” anlayışı fərdin özünü həyata keçirmə istəyi, əxlaqi, intellektual, yaradıcı potensiallar kimi ehtiva edənlərin reallaşması kimi qəbul edilir. Özünüaktuallaşdırmanın həyata keçirilməsi şəxsiyyətin mahiyyətini təşkil edir və insanın özünü, qabiliyyətlərini, mahiyyətini daim təcəssüm etdirmək, reallaşdırmaq istəyi kimi qəbul edilir. Şəxsiyyətin özünü həyata keçirməsinin keyfiyyətə ölçülməsi, şəxsiyyət üçün əhəmiyyətli olan dəyərlərə və məqsədlərə nail olmağın müsbət mənasını əks etdirən həyatdan məmnunluqdur [1;4].

İnsan həyatı çoxşaxəlidir və müxtəlif fəaliyyət növləri onun üçün müxtəlif mənalara malik ola bilər. Biri üçün özünü həyata keçirmənin əsas sahəsi peşəkar iş, digəri üçün ailə, üçüncüsü üçün ictimai-siyasi fəaliyyət, dördüncüsü üçün qeyri-peşəkar hobbilər, “hobbilər”dir. Müasir cəmiyyətdə bir insanın özünü həyata keçirməsinin bəzi yollarını nəzərdən keçirək, ona öz mövcudluğunun təsadüfi və passivliyindən yuxarı qalxmağa və bununla da müsbət azadlıq və özünə dəyər əldə etməyə imkan verir [6;7].

Özünüaktuallaşdırma prosesində insan varlığının iki xətti birləşir - özünü tanımaq və özünü təkmilləşdirmək. Hər bir fərd təbiətin ona verdiyi qabiliyyət və imkanları reallaşdırmaq üçün onun sosial həyatının ən yaxşı, fırvan təşkilini təmin edəcək üsullar

axtarışında yaşayır. Özünü mümkün qədər tanımaq, istedad, qabiliyyət və imkanlardan maksimum istifadə etmək bacarığı kimi özünü reallaşdırmaq üçün əsas əldə etmək deməkdir. Özünü tanımaq fərdin daxili aləmindən kənara çıxmağı, onun daxili mənəvi dünyasını təkmilləşdirmək üçün hərəkətlərini diqqət mərkəzində saxlamağı, xarici dünyaya köçürməyi əhatə edir.

TƏDQIQAT

Öz tədqiqat işimizdə bizi maraqlandıran sual: niyə bütün insanlar özünü aktualaşdırma səviyyəsinə çatmır omuşdu və biz ubu mövzu ilə bağlı elmi işləri və kitabları araşdırsıq və aşağıda göstərilənləri müəyyən etdik.

Özünü aktualaşdırma anlayışı özünü reallaşdırma anlayışı ilə sıx bağlıdır. Birincisi, “Mən kiməm, nə olmalıyam?” sualına cavab axtarışıdır. İkincisi, “Olmalı olduğum şəxs olmaq üçün nə edirəm?” sualına cavab axtarışıdır. Elmdə insanın özünü aktualaşdırması və özünü həyata keçirməsi nəzəriyyəsi humanist psixologiya ilə sıx bağlıdır. Bunda özünü aktualaşdırma konsepsiyası əsasdır. Termini nəzəriyyənin müəllifi olan K.Qoldşteyn təqdim etmişdir. Lakin ondan başqa problemi K.Rocers və A.Maslovu da öyrənmişlər. Və onlar psixologiyada daha tez-tez məsələyə baxışları haqqında danışırlar [3;4].

Bütün bunlar Maslounun müəyyən etdiyi ehtiyaclar piramidasından gedir. Əvvəlki səviyyənin ehtiyaclarını ödəmədən yeni səviyyəyə keçid mümkün deyil. Maslova görə özünü aktualaşdırma prinsiplərini qısaca nəzərdən keçirək.

Həyat burada və indidir. Hər insan onun ətrafında və daxilində baş verənləri başa düşür. Hər dəqiqə yaşamağı və dərk etməyi öyrənməlidir. Həmişə böyüməyi, yəni təcürbə və yeni bir şey öyrənməyi seçməli. Bu prosesdə bilinməyən qorxusu ilə sıx bağlıdır. İnsan hər zaman sevdiyi işlə məşğul olmalıdır, sevmədiyini etməməlidir. Başqalarının naminə öz maraqlarını qurban vermək lazım deyil [2].

Özünü və başqalarına qarşı dürüst olmalı, məsuliyyət götürməyi bacarmalıdır. Özünə, impulslarına və hisslərinə güvənib, cəmiyyətdə qəbul edilənləri nəzər alaraq, lakin yenədə istəklərinə, arzularına doğru hərəkət etmək lazımdır.

İnsanın doğulduğu andan ölümünə qədər başqa insanlara ehtiyacı olur ki, onların köməyi ilə özünü tanısin, onların nəzərində daha önəmli olsun. “Mən” obrazı başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır. “Özgə” obrazı həmişə beynimizdə mövcuddur. Adətən köçürmə obyektini sevilmə bir insandır - əks cinsin ət və qan elementi, özünü həyata keçirmə yolunu təmin edir. Bir sevgiliyə köçürmə prosesi çox vaxt gizli istedadların və böyük potensialın üzə çıxarılmasını tələb edir. Həm də qəhrəmanlıqlar. Bütün dövrlərdə məhəbbət naminə qurbanlar və əməllər haqqında hekayələr olub. Qəhrəmanlıq hərəkəti özünü aktualaşdırma növlərindən biridir. Qəhrəmanlıq insan varlığı üçün lazım olanı təmin edir. Hər kəsə insanın özündə hiss etdiyi böyük imkanları və istedadları reallaşdırmaq imkanı verir. Qəhrəmanlar passiv şəkildə zəifliklərinə təslim olmur və xəyallarını susdurmurlar. Onlar böyük işlər görür və onlara layiq görünən vəzifələri həll edirlər [3;5;8].

Müasir dünyada özünü reallaşdırmağın yollarından biri kibermədəniyyətlə tanışlıqdır. Bu, ətrafımızdakı dünyada həyata uyğunlaşmaq, uyğunlaşmaq cəhədidir. Baxmayaraq ki, virtual məkan istifadəçinin öz yuvasını və özünü ifadə etmə yolunu tapmaq üçün 100% imkanını əvvəlcədən müəyyən edən ən yüksək dərəcədə çoxvariantlılıq və dinamizm ilə seçilir, idrak fəaliyyəti çərçivəsində bir insanda baş verən ən əhəmiyyətli dəyişiklikləri ayırd etmək olar: çox yönlü, ahəngdar şəxsiyyət anlayışı keçmişdə olan bir şeydir. Dar peşəkar

bilik və virtual təcrübə İnternet dövrünün dərkedici şəxsiyyətinin aparıcı xüsusiyyətləridir. Lakin insanın real dünyasından daha zəngin və müəyyən xassə və xüsusiyyətlərə görə daha müxtəlif olan virtual reallıq olduğundan, ilk növbədə real dünyada həyata keçirilməsi çətin olan şey onda tapılır. Bu səbəbdən virtual məkanda çoxlu sayda yaradıcı davranış formalarına rast gəlmək olar. Cəmiyyətin inkişafının yeni mərhələsində yüksək texnologiyaların yaranması ilə əlaqədar olaraq insanda müstəqillik, tənqidi təfəkkür kimi müəyyən keyfiyyətlərə malik olmaq zərurət yaranmışdır; ümumi qəbul edilənlərdən fərqli olan problemlərin həlli üçün çoxlu sayda fikir və variantları istehsal etmək bacarığı; risk etmək istəyi; emal və məlumatların idarə edilməsinin sürətini artırmaq, yəni bu gün "yaradıcılıq" termini ilə anladığımız şey. Yaradıcılıq xüsusi, keyfiyyətə müəyyən edilmiş fəaliyyət tərzinin, insanın həyat vəzifələrinin həllinin konkret bir yolunun xarakterik xüsusiyyətidir, onun mahiyyətini açmağa, şəxsi təcrübəni dərk etməyə, peşəkar gələcək üçün strategiyalar qurmağa və özünü həyata keçirməyə imkan verir.

Qeyd olunur ki, müasir dünyada yaradıcı insanların özünü reallaşdırması daha uğurlu olur. Şəxsi, spesifik potensialını reallaşdırmış insanların şəxsiyyətini itirmədən, dəyərlərini qurban vermədən özünüaktuallaşdırmasının əsas yollarından birini yaradıcılıq adlandırma bilərik. Xarici ifadə vasitələrində insan öz fikirlərini, təcrübələrini, fantaziyasının obrazlarını başqalarının mülkiyyətinə çevirərək obyektivləşdirə bilir. Yaradıcılıq insana passiv yox, fəal şəkildə ətrafındakı dünyanı araşdırmaq və sosial ontologiyanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyə imkan verir.

Yaradıcı güc həyatda məqsədlərə çatmaq üçün strategiyaları müəyyənləşdirir, marağın inkişafına kömək edir, dünyagörüşünə və yaddaşına, təfəkkür və təxəyyülünə təsir göstərir; insanı daha azad və öz müqəddəratını təyin edən, özünü həyata keçirməyə can atır. Yaradıcı fəaliyyətdə insan təkcə əşyaları deyil, həm də özünü yaradır, təkmilləşdirir. Yaradıcılıq ona dünya qarşısında özünü təsdiq etməyə imkan verir.

Cəmiyyət, bir tərəfdən, insan üçün lazımdır, çünki o, özünü yalnız başqa insanlar arasında ifadə edə bilər. Digər tərəfdən, cəmiyyət mahiyyət etibarilə insanın özünü reallaşdırmaq istəyinə mane olmaya bilməz, çünki hər hansı bir cəmiyyət, A.Maslounun fikrincə, insanı öz mühitinin şablon nümayəndəsi etməyə çalışır, şəxsiyyəti mahiyyətindən, fərdiliyindən uzaqlaşdırır, onu uyğunlaşdırır. Özünü aktuallaşdırma özünü dərk etmək bacarığı ilə və bu təbiətə uyğun olaraq "uyğunlaşmağı" öyrənmək, onun əsasında öz davranışını qurmaq bacarığı ilə əlaqələndirilir [4].

İnsanın özünü dərk etmək istəyi və xarici aləmdə oriyentasiyası hazırda aktual problemdir, burada bir insan yarada, obyektiv reallıq və özünü yarada bilər, öz seçimi və qərarları üçün məsuliyyət daşıyır. Bu proseslərdə ən mühüm yeri insanın öz ehtiyac və qabiliyyətlərinə, meyl və davranış motivlərinə, təcrübələrinə, düşüncələrinə və hərəkətlərinə məqsədəuyğun münasibəti kimi özünüdərk tutur. Bir insanın varlığına münasibət, özünü həyata keçirə bilən bir insan kimi özü haqqında müəyyən bir təsəvvürün formalaşmasına kömək edir. Özünü reallaşdırma fərdi olmağın unikallığı ideyasına əsaslanır.

Hər bir problemlə rastlaşanda insan təkrarən yenidən doğulmalıdır. Lazım olduqda insan özünə və digər insanlara münasibətini dəyişdirərək təcrübələrin zirvəsinə çatmağa çalışmalıdır.

Həyatın növbəti səviyyəsinə keçmək, yeni ehtiyacları ödəmək – bunun üçün özünüqiymətləndirmə prosesinin inkişafına ehtiyac var. Birincisi, səriştəlilik və fərdi

nailiyyət arzusunun, iddia səviyyənin böyük rolu var. İkincisi, başqalarının təqdirinə və tanınmasına ehtiyac var. Bu ehtiyaclar ödənildikdə özümüzü inamlı, ustad və layiq hiss edirik.

Maslov, yuxarıdakıları ehtiyacları aşağıdakı kimi təsvir edir. Ancaq bu ehtiyaclar ödənildikdə, insanlar özünü həyata keçirmək olan növbəti səviyyəyə keçirlər. Bu proses, aşağıdakı kimi müxtəlif xüsusiyyətlərə aiddir:

- ▶ Reallığı necə qəbul etdiyimizdə və inkişaf üçün səmərəli yollar axtarmaqda
- ▶ Özümüzü və digər insanları qəbul etmək
- ▶ Dərin əlaqələr qurmağı bacarır
- ▶ Həyatı qiymətləndirir
- ▶ Öz daxili məqsəd və dəyərlərimizi rəhbər tuturuq duyğuları sərbəst və aydın ifadə edə bilir

Özünüaktuallaşdırma, müasir cəmiyyətdə insanların ən yaxşı səviyyədə olmağa şərait yaradan bir vəziyyətdir.

Bizcə praktiki psixoterapiyada özünüaktuallaşdırma məsələsini xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Psixoterapiyanın insan potensial hərəkəti ilə əlaqəsi, insan təbiətinin mahiyyət etibarilə yaxşı olduğunu təyin etməyə kömək edir və potensialını tam qazanmaq üçün bir sürücünün insan davranışını motivasiya etdiyinə işarə edir. Bu, insanların cinsi istəklər və təcavüzdən qaynaqlandığını iddia edən Ziqmund Freyd kimi insanların fikirlərində dəyişiklik olduğunu nümayiş edir.

Psixoterapiyada psixoterapevt və müştəri bərabər bir şəkildə fərdi münasibət qurur və psixoterapiya iştirakçısı psixoterapiya seanslarının açılma istiqamətini seçir. Özləri haqqında mənfi hiss edənlər və ya həyatla əlaqəli gözləntiləri olmayan insanlar öz-özlərini reallaşdırmağı çətin hesab edə bilər, lakin bu öz-özünə konsepsiya və terapiyadakı digər mənfi düşüncələrin həlli tez-tez fərdlərin fərdi üstünlüklərinə yönəlmiş öz-özünü reallaşdırma istiqamətində hərəkət etmələrinə kömək edə bilər. fərdi uğursuzluqlardan daha çox.

Və əsas qeyd etməliyik ki, insan müasir cəmiyyətdə özünü təsdiqləməyə necə nail ola bilər.

Özünüaktuallaşdırmağın bir necə yolu var. Maslovun ehtiyaclar hiyerarşisi, özünü reallaşdırma vəziyyətinə çatmaq üçün bir insanın özünü reallaşdırması üçün bir çox digər əsas ehtiyacların ödənilməsinə təklif edir. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, özünü aktuallaşdırma bundan daha mürəkkəb ola bilər və hətta Maslov “hiyerarşisini” indiki dövrdə etmək üçün populyar olduğu kimi yuxarıdan aşağıya, piramida qaydasında konseptləşdirməmiş ola bilər.

Həyatlarında daha çox özünü həyata keçirmək istəyən şəxslər aşağıdakı strategiyalardan birini və ya bir neçəsini tapa bilərlər:

NƏTİCƏLƏR

Və sonda qeyd etmək istərdik ki, hər bir insan bugün bunlara diqqət yetirməlidir, keçmişdə və ya gələcəkdə qalmaqdansa, mövcud ətrafınızı, düşüncələrinizi və duyğularınızı almaq üçün şüurlu bir şey göstərmək, spontanlığa və daha çox barış hissəyə kömək edə bilər.

▶ Özünüzü hər gün yenidən kəşf et və ətrafına diqqət et. Özünüzü bilmək özünü aktuallaşdırmağın bir açarı olsa da, diqqətinizi özünüzdən kənar tutma qabiliyyətiniz də

vacibdir. Başqalarına qarşı şəfqət və qayğı üzərində dayanmaq və hər gün üçün minnətdar olmaq üçün bir şey tapmaq başlamaq üçün bir neçə yoldur.

▶ Şiddətli şəkildə orijinal olun. Öz ehtiyaclarınız, bacarıqlarınız və maraqlarınızla uyğunlaşdığınız zaman onları əhatə edin. Niyə müəyyən bir qərar verdiyinizi soruşmaq, özünüz və ya başqası üçün həyat yaşadığınızı anlamağa kömək edə bilər.

▶ Sizə sevinc gətirən şeylərin ardınca gedin. Güclü tərəflerinizi, xəyallarınızı və həvəsli olduğunuz hər şeyi müəyyənləşdirin. Özünüzü yerinə yetirdiyini hiss edən şeyləri həyatınıza daxil etmək üçün daha çox yol tapın.

Özünü həyata keçirən və bu sahədə əhəmiyyətli uğurlar qazanmış bir şəxs aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

- ▶ onun sevimli şeyidir;
- ▶ digər insanların təsirinə məruz qalmayacaq;
- ▶ oxumaq və inkişaf etdirməyi sevir;
- ▶ yaradıcı bir şəxsdir;
- ▶ müsbət düşüncə tərzini tətbiq edir;
- ▶ emosional olaraq açıq;
- ▶ özünə inamlı;
- ▶ özünü hər kəsə məxsus olan periodik qıcıqlandırıcılığı bağışlayır.

İnsanın özünü dərk etmək istəyi və xarici aləmdə oriyentasiyası hazırda aktual problemdir, burada bir insan yarada, obyektiv reallıq və özünü yarada bilər, öz seçimi və qərarları üçün məsuliyyət daşıyır. Bu proseslərdə ən mühüm yeri insanın öz ehtiyac və qabiliyyətlərinə, meyl və davranış motivlərinə, təcrübələrinə, düşüncələrinə və hərəkətlərinə məqsəduyğun münasibəti kimi özünüdərk tutur. Bir insanın varlığına münasibət, özünü həyata keçirə bilən bir insan kimi özü haqqında müəyyən bir təsəvvürün formalaşmasına kömək edir. Özünü reallaşdırma fərdi olmağın unikallığı ideyasına əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cabbarov R.V., Psixologiyada özünügerçəkləşdirmə probleminin tədqiqi istiqamətləri // Psixologiya – jurnalı, Bakı, 2007, №3, s. 116-131.
2. Əliyev R.İ., Psixologiya, Bakı: Nurlan, 2008, 352 s.
3. Əliyev R.İ., Humanist psixologiya, Bakı: ADPU, 2023, 198 s.
4. Маслоу А.Х., Мотивация и личность, Переводчик: Гутман Т., Мухина Н. Редактор: Ильин Е., Питер, 2019, 400 с.
5. Выготский Л.С., Психология развития человека, М.: Издательство: Эксмо, Смысл, 2005, 194 с.
6. Гусейнов Э.А., Психологические особенности формирования личности студента. Махачкала: ДГУ, 2006, 55 с.
- Орлов А. Б., Спиваковская А. С., Гуманистическая психология и психотерапия семьи, М
еломбицкая М.П., Способы самоактуализации личности в современном обществе // Новые идеи в философии, Пермь, 2015, с. 76-81.

**AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏDƏBİ MOTİVLİ XALÇALARINDA
ŞƏRQ POEZİYASININ TƏRƏNNÜMÜ**

Elnarə KAZIMOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, doktorant

e-mail: elnare.kerimli.91@mail.ru

Summary

This article provides detailed information about Azerbaijani carpet and its main historical stages. This type of decorative art, the examples of which are preserved in world museums, has added a special color to the art and culture of Azerbaijan with the depiction of realistic motifs. Taking into account that examples of classical Eastern literature are widespread in the real images depicted in Azerbaijani carpets, at the next stage, the issues of chanting oriental poetry in Azerbaijani carpets were touched upon.

Key words: carpet, culture, literary, plot, art, cultural heritage, decorative applied art

Резюме

В данной статье представлена подробная информация об азербайджанском ковре и его основных исторических этапах. Этот вид декоративно-прикладного искусства, образцы которого сохранились в музеях мира, внес особый колорит в искусство и культуру Азербайджана с изображением реалистических мотивов. Учитывая, что в реальных образах, изображенных на азербайджанских коврах, широко распространены образцы классической восточной литературы, на следующем этапе были затронуты вопросы воспевания восточной поэзии в азербайджанских коврах.

Ключевые слова: ковер, культура, литературный, сюжет, искусство, культурное наследие, декоративно-прикладное искусство

Məsələnin qoyuluşu: Tarixi kökləri çox qədim dövrlərə aid olan Azərbaycan xalça sənəti zamanla tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Geniş mənbəşünaşlıq bazasına əsaslanan Azərbaycan xalçaları diqqətlə araşdırılmalı, təhlil və tədqiq edilməlidir. Tədqiqat mənbəyi çoxşaxəli olan Azərbaycan xalçalarının real təsvirlərlə zəngin olan ədəbi motivli nümunələrinin Şərq poeziyasında tərənnümü məsələlərinin araşdırılıb tədqiq edilməsi də vacib prioritet kimi qarşıya qoyulan məqsədlərdəndir.

İşin məqsədi: Azərbaycan mədəniyyətinin ədəbi motivli xalçalarında Şərq poeziyası nümunələrinin araşdırılması qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdəndir.

Azərbaycan xalçası. Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı zəngin mədəni irsilə həmişə diqqəti özünə çəkə bilmişdir. Bu mədəni irs nümunələrini qorumaq, nümayişi və təbliğini həyata keçirmək hər birimizin məsuliyyətidir. Xalqın mədəni irsini özündə əks etdirən mədəni sərvətlərdən biri də xalçaçılıqdır. Azərbaycan mədəniyyət sahəsində özünəməxsus yer tutan xalçaçılıq sənətinin tarixi çox qədimdir. Yaranma tarixi və inkişafı çox qədim dövrlərə təsadüf edilən Azərbaycan xalçaları haqqında dünya tarixçiləri və səyyahları zəngin məlumat vermişdir. Azərbaycan xalçalarının əsas istehsal mərkəzləri Təbriz, Şamaxı, Bərdə şəhərləri olsa da xalçaçılıq məktəblərinin təsnifatında digər coğrafi məkanların da adları qeyd olunur. Azərbaycan xalçalarında xalqın intellekti, dünyagörüşü, estetikası və həyat fəlsəfəsinə xas olan köklü xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Xalça Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına, memarlığına, bədii miniatür və dekorativ- tətbiqi sənət növlərinə öz təsir gücünü göstərmişdir. Azərbaycan xalçalarının tədqiqi geniş mənbəşünaşlıq

bazasına əsaslanır. Buraya həm eneolit dövründən başlayaraq arxeoloji abidələr, həm antik və orta əsrlərin müəllif və səyyahlarının məlumatları, həm epiqrafik abidələr, xalq folkloru və klassik ədəbiyyat nümunələri, miniatürlər, Avropa rəssamlarının əsərləri, tarixi sənədlər, Avropa, Rusiya, Amerika və ən əsası Azərbaycan alimlərinin elmi tədqiqat işləri daxildir (Kərim Tahirov 2012: 5-7).

Azərbaycan xalçalarının tədqiqinə zəmin yaradan əsas təsirli vasitələr forma, toxunma texnikası, süjet, ornament, rəng və kompozisiya rəngarəngliyidir. Süjet xəttindəki mövzu çoxşaxəliliyi Azərbaycan xalçalarının orijinallığına xüsusi rəng qatmışdır. Nümunələri dünyanın ən yaxşı muzeylərində qorunub saxlanılan dekorativ sənətin bu növünün çoxəsrlik inkişaf tarixi olduqca zəngin bədii ənənələr yaratmışdır. Süjetli tematik xalçaların bütün tarixi realist motivlərin təsviri fonunda zənginləşərək milli ənənələrin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Bu xalçaların spesifik bədii hadisə kimi inkişaf və ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təkamül tarixi xalqın ovçuluq və əkinçilik ənənələrinin təkamül tarixindən başlamış mədəniyyətin inkişaf formaları dövrünədək, xüsusən klassik şərq ədəbiyyatının parlaq inkişafınadək süjetli-tematik komplekslərin meydana gəlmə ardıcılığı ilə əlaqədardır. Bütün bu süjet motivlərinin təkamülünün təhlili göstərmişdir ki, onların hamısı ideya müxtəlifliklərinə baxmayaraq xalqın dünyagörüşünü və onun bədii inkişaf dərəcəsini əks etdirir. Süjetli-tematik xalçaların inkişaf tarixini 6 əsas mərhələyə ayırmaq mümkündür. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi sıralasaq daha düzgün olar:

1. Heyvanların və ovçuların primitiv fiqurları təsvir edilmiş ən qədim xalçalar və parçalar

2. Əkinçilik mədəniyyətini özündə əks etdirən xalçalar

3. Orta əsrlərin erkən klassik dövründən əvvəlki dövrü xarakterizə edən xalçalar

4. XVI əsrin klassik dövrünü xarakterizə edən xalçalar

5. XVII və XVIII əsrləri xarakterizə edən xalçalar

6. XIX əsrin sonlarını xarakterizə edən xalçalar (Pойна Тагиева 1988: 52-56)

Süjetli xalça toxuculuğunun çiçəklənmə dövrü XVI əsrə təsadüf edir. Elə bu dövrdən başlayaraq XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda ornamental və bədii süjetli xalçalar toxunmağa başlandı. Miniatür sənətinin inkişafının da bu dövrə təsadüf etməsi bu xalçaların ideya bədii istiqamətinin formalaşmasına təsirsiz ötürməmişdir. Süjetli xalçaların xüsusi bir qrupunu Şərq ədəbiyyatının motivləri əsasında hazırlanan xalçalar təşkil edir. Bu tip xalçaların təsviri üçün əsas informasiya mənbəyi Nizami Gəncəvinin, Firdovsinin, Xaqani Şirvaninin əsərləri təşkil edir. Ədəbi motivli xalçaların əsas süjet xətti Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirin, Rüstəm və Söhrab, Fərhad kimi ədəbi qəhrəmanların obrazları və əməlləri ilə bağlıdır. XIX-XX yüzillikdə Təbrizdə toxunan “Dörd fəsil” adlı xalçanın süjet xətti də xüsusi maraq doğurur. Adından da göründüyü kimi bu xalçanın əsas mərkəz sahəsi dörd süjet təsvirli hissəyə bölünür. Onların kəşifdiyi və yaxud birləşdiyi nöqtədə verilən medalyonda İran klassik poeziyasından götürülmüş bir beytin illüstrasiyası verilir. Qalan dörd süjetli kompozisiyaların hərəsi ilin bir fəslini qış, bahar, yay, payız fəslini özündə ehtiva edir. Bu xalçanın kompozisiyasında diqqəti çəkən digər məqamlardan biri də İran və Azərbaycanın bir sıra görkəmli memarlıq abidəsinin (Təbrizin Göy məscidi, Mədain xarabalıqları, Sultaniyədəki Olcaytu türbəsi və Persopolis tikililəri) təsvirinin yəqin almasıdır. Bu cür xalçaların haşiyəsində İranın tarixi əks etdirilir. “Dörd fəsil” xalçalarının ikisi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində, digər nümunələri isə Azərbaycan

Milli Xalça Muzeyində və Azərbaycan Milli İncəsənəti Muzeyində qorunub saxlanılır(URL-7).

Orta əsr Şərq müəlliflərinin yazılarında da Azərbaycan xalçaçılığı haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir. Bu yazılardan bir daha aydın olur ki, Azərbaycanın xalça mədəniyyəti həm şifahi həm də yazılı ədəbiyyata öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan xalçaları haqqında məlumata xalq folklorunda, dastanlarında, o cümlədən XI əsrin məşhur “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında rast gəlmək olur. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının tarixi abidəsidir. Dastanın boylarında təsvir edilən hadisələr milli mədəniyyətimizin tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin ekspozisiyasında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri əks olunan eksponatlardan biri də üzərində “Dədə Qorqud” dastanı süjeti verilən xalçadır. Xalçanın müəllifi Afaq Kərimovdur. Dastanın min illik tarixi olsa da xalçanın müasir dövrdə toxunması tamaşaçını düşünməyə vadar edir. İlk dəfə olaraq bütünlükdə ilmələrə hopan bu əsər haqqında Afaq Kərimov deyir: "Əsərdə məqsəd qədim oğuz eli ilə bu günümüz arasında vəhdət yaratmaqdır" (Kərim Tahirov 2012: 5-10).

XII əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatında da Azərbaycan xalçaları haqqında çox dəyərli məlumatlar verilir. Bu məlumat bazasına Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsləri olan Qətran Təbrizi, Nizami və Xaqaninin əsərlərində rast gəlinir. Bu əsərlərdə xalçaçılıqla bağlı çoxlu terminlərdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnamə” poemalarında “həsir”, “kilim”, “gəbə” kimi xalça məmulatlarının adları, “əriş”, “arğac”, “cəhrə” terminləri verilir. “İsgəndərnamə” poemasında həmçinin “kəndir”, “çuval”, “çul”, “xalı” terminlərinə də rast gəlinir. Nizami bir yerdə hətta “xətay çullar” haqqında bəhs edir ki, bu da hələ o zamanlar “xətai” xalça kompozisiyasının mövcud olduğuna sübutdur. “Yeddi gözəl” poemasında “palaz”, “fərş” adlarına rast gəlinir.

Azərbaycan xalçaları haqqında həm tarixi, həm də ədəbi mənbələrdə verilən bu məlumatlar xalça sənətinin mədəni irsimizdə əhəmiyyətinin bariz nümunəsidir. Tədqiqat zamanı dekorativ tətbiqi sənətin bir qolu olan Azərbaycan xalça sənəti haqqında bədi ədəbiyyatda öz əksini tapan xalça terminlərini qeyd etsək də, Azərbaycan xalçalarının təsvirinə bədiilik, poetiklik, estetiklik gətirən Şərq poeziyası nümunələrinin milli kimliyimiz olan xalçalarda əks olunması haqqında mənbələri də qeyd etməyi unutmaq.

Şərqin klassik ədəbiyyatı süjetlərinin xalça ustaları arasında geniş şöhrət qazanması onunla izah edilir ki, orta əsrlərin dahi şairləri öz ideyalarını, obrazlarını xalq əfsanələrindən və rəvayətlərindən alır. Şərq təsviri sənətinin ən böyük uğuru Təbriz sənətkarlarının Nizami poemalarının süjeti əsasında yaratdıqları miniatürlər olmuşdur. Ədəbi mənbədən bacarıqla faydalanan və Nizami yaradıcılığını dərk edən Təbriz sənətkarları yüksək zövqlü əsərlər-xalçalar yaradırdılar. Məlum olduğu kimi, böyük Azərbaycan mütəffəkiri və şairi Nizami Gəncəvinin yaratdığı süjetlər və obrazlar süjetli-tematik xalça sənətində bu günədək ən sevimli motivlər olaraq qalır. Çünki, Nizami öz poemalarının, demək olar, bütün süjetlərini qədim əfsanələrdən və rəvayətlərdən götürmüşdür. Məqalədə aparılan tədqiqatlar mühüm bir faktın da ortalığa çıxmasına zəmin yaradır. Şərqin orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış böyük şairləri Firdovsi, Nizami, Xaqani mömünlük pərdəsi altında ən mühüm sosial və fəlsəfi məsələləri bacarıqla həll edirdilər. Nə xalçaçılıq ustalarını ruhlandırان miniatür ustaları, nə də xalça toxuyanlar dekorativ tətbiqi sənətin xüsusiyyətlərinə görə həmin məsələləri bilavasitə qaldıra bilməzdilər, lakin onlar bu məsələlərin aktuallığını duyurdular. Buna görə də onlar ədəbiyyat klassiklərinin əsərlərinə müraciət edirdilər.

Nizami poemalarının motivləri əsasında toxunmuş “Xosrov Şirini çimən yerdə görür”, “Leylinin səhrada Məcnunla görüşü” süjetli xalçaların bizə gəlib çatan ən qədim nümunələridir

(Röya Tağıyeva 1988: 5-8). Klassik Şərq ədəbiyyatının ənənəvi ədəbi motivlərini təfsir edən xalçaların ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təkamülünün təhlili üçün əsərin müəllifi “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Yusif və Züleyxa”, “Rüstəm və Söhrab”, “Rüstəm ağ divi öldürərkən”, “Şeyx Sənan” mövzularında və digər mövzularda xalçaların ən xarakterik nümunələrini araşdırmışdır.

Xalçaların ideya bədii xüsusiyyətlərinin təkamülündə aşağıdakı qanunauyğunluqlar aşkara çıxarılmışdır. Orta əsrlərdə xalçaçılıq sarayla bağlı olduğuna görə bu sənətdə ədəbi motivlərin incə zövqlə üslublaşdırılması, süjetlərin son dərəcə estetik mahiyyət kəsb etməsi üstünlük təşkil edirdi. Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi kolleksiyasında olan “Leyli və Məcnun”mövzusunda Təbriz xalçasında, məsələn, real hadisələri real şəkildə təsvir etmək meyli aydın nəzərə çarpır. Nizaminin Xosrov və Şirin poeması ilə bağlı populyar və ənənəvi ədəbi motivli təfsirinin necə dəyişdiyi də maraq doğurur. Məhəbbət mövzusunda bəhs edən xalçalar miniatur rəngkarlığın və saray xalça sənətinin klassik əsri üçün daha səciyyəvi idi. Paris Dekorativ Sənət muzeyində saxlanılan “Şirin çimərkən Xosrovun tamaşa etməsi” xalçası deyilənlərə əyani sübutdur. Sonrakı dövrdə zəhmətsevər, əsl xalq əməkçisi Fərhadın faciəsi daha güclü səslənir, hərçənd poemada o, epizodik təmsil olunmuşdur. Nizami muzeyində saxlanılan “Fərhad və Şirin” adlı Təbriz xalçasında mərkəzi süjet hissəni Fərhadın həlak olması və sevgilisinin onun cənazəsi üstündə göz yaşları axıtması epizodu təşkil edir.

Xalq dastanının qəhrəmanı, Şərqlin böyük şairi Firdovsinin “Şahnamə” poemasında baş qəhrəman Rüstəmə həsr edilmiş Qarabağ və Şirvan xalçaları olduqca səciyyəvidir. “Rüstəm və Söhrab” xalçalar seriyası miniatur rəngkarlığı üçün ənənəvi olan kompozisiya prinsiplərinin xalq ruhunda təfsiri ilə diqqətəlayiqdir. Bunlar öz ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə xalq xalçaçılıq sənətinin xalq xalçaçılıq sənətinin sözün əsl mənasında tayı-bərabəri olmayan incilərindəndir. Beləliklə süjetlərin təfsirinə, kompozisiya üsuluna görə ənənəvi olan ədəbi mövzularda toxunmuş xalçalarda yeni üslubun cizgiləri aydın nəzərə çarpır. “Ağaclı” və “Bide-Məcnun”, “Tağlı” və ya “Mehrablı”tipli xalçaların tərtibatında ədəbi obrazların semantikasi başqa səpkidə təfsir edilir.

Xalçalar üzərində görkəmli ədiblərin şərləri ilə yanaşı bəzən elə yazılar verilir ki, onu anlamaq çətinlik törədir “(Ellwanger W.D 1909:163). Xalça üzərində yazılar adətən haşiyədə və ya haşiyəyə yaxın yerlərdə rast gəlinir. Burada əsasən Qurani-Kərimdən ayələr, rəssamın adı, xalçanın toxunduğu yer və tarixi yazılır. Təəssüfki nə şərq, nə də qərb qədim xalça nümunələrinin heç birində məlumata rast gəlinmir. İntibah dövrü rəssamları çəkdikləri rəsm əsərlərində XV-XVI əsr xalçaların kompozisiya və rəng həllini elə dəqiq təsvir edə bilməmişlər ki, yalnız bu sayədə biz o dövr xalçaları haqqında bəzi məlumatlar əldə edə bilirik. Üzərində toxunduğu tarix, Qurani-Kərimdən ayələr, həmçinin XVI əsrdə xalçanın poetik tərifi yazılan xalçalarda bu yazılar qızıl və ya gümüşlə toxunurdu (Harold.O 1975:19).Nizami muzeyindəki “Yusif və Züleyxa” süjetli xalçanın bala haşiyəsindəki on iki beyt hər iki tərəfdə səkkiz misra, yuxarı və aşağı hissədə hərəsində dörd misra olmaqla kiçik kətəbələr içində yerləşdirilib. Bu misraları bir-birindən xalçanın küncələrində verilən kiçik gül təsvirləri ayırır.

Azərbaycan xalçalarının həm ölkə miqyasında, həm də beynəlxalq miqyasda əhəmiyyətini nəzərə alaraq 2010-cu ildə Azərbaycan ənənəvi xalça sənəti UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə representativ siyahısına daxil edilmişdir. Bundan əlavə Azərbaycan xalça mədəniyyətinin inkişafı istiqamətində Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin gördüyü işləri də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Muzey xalça nümunələrinin tanınması istiqamətində ölkə daxildində bu sahə üzrə yeganə ixtisaslaşmış elmi tədqiqat və mədəniyyət müəssisəsidir.

İşin elmi nəticəsi: Məqalədə Azərbaycan mədəniyyətində ədəbi motivli xalçaların Şərq poeziyasında tərənnümü məsələləri ön plana çəkilərək, süjetli xalçaların inkişaf tarixi və bu xalçaların Şərq poeziyasına təsiri məsələləri araşdırılmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin əsas elmi yeniliyi onun mövzusunun orijinallığı ilə müəyyənləşir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyətində ədəbi motivli xalçaların Şərq poeziyasında tərənnümü məsələləri müxtəlif aspektlərdən ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə Azərbaycan xalqının mədəni irs nümunələrindən olan xalça sənətinin Azərbaycan mədəniyyətində və Şərq poeziyasında yerini müəyyənləşdirməkdə böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalçası: biblioqrafiya /tərtibçi-müəllif K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2012.- 469 s
2. Tağıyeva Röya. Nizami obrazları xalçalarda. Bakı: İşıq, 1991
3. Тагиева Ройа. "Сюжетные ковры Азербайджана". Баку "ЭЛМ"1988
4. Ellwanger W.D. "The Oriental rug" New York-"Dodd/Mead company"-1909
5. Harold O. "The Oxford companion to the decorative arts". Great Britain-"University printing house"-1975, 865 p.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCjetli_xal%C3%A7alar

ƏTRAF MÜHİT AMİLLƏRİNİN BİTKİ ZƏRƏRVERİCİLƏRİNƏ VƏ ENTOMOFAQLARA TƏSİRİ

Dosent Elnurə Səfərova¹

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Kimya biologiya fakültəsi, Biologiya və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Bakı, Azərbaycan

¹<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>

¹seferovaelnure@mail.ru,

Baş müəllim Zərifə İsmayılova²

²Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Kimya biologiya fakültəsi, Biologiya və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Bakı, Azərbaycan

²<https://orcid.org/0000-0002-9700-0116>

²durna.huseynli.00@list.ru

Xülasə

Abşeronda müxtəlif bitkilər əkilən senozlarda zərərvericilərin və onların təbii düşmənlərinin (entomofaqların) həyat fəaliyyətlərinə say etibarı ilə çox və ya az olması,

onlara təsir edən ətraf mühit amillərindən çox asılıdır. İstər zərərvericinin və istərsə də onun parazit və yırtıcısının həyat fəaliyyətinə mənfi və ya müsbət təsir edən amillər mövcuddur. Onların öyrənilməsi elmi-metodiki və praktiki əhəmiyyətə malik olmaqla ən vacib məsələlərdən biridir. Ağac və kol bitkilərinə zərərverən cücülərin və onların entomofaqlarının həyat fəaliyyətinə təsir edən abiotik, biotik, antropogen amillərin rolu danılmazdır. Bitkilərin əkilməsi, becərilməsi, onların sağlam inkişafı deməkdir. Onların inkişafını, məhsuldarlığını azaldan amillərdən biri onlara ciddi ziyan vuran zərərvericilərdir. Kənd təsərrüfatı, o cümlədən dekorativ meşə və meyvə bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı inteqrirlənmiş mübarizədə aqrotexniki tədbirlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu tədbirlər zərərli cücülərin kütləvi çoxalmasının qarşısını alır və faydalı növlərin, o cümlədən entomofaqların sayının çoxalması üçün zəmin yaradır.

Açar sözlər: Ətraf mühit, bitki, mühit amilləri, zərərverici, entomofaq.

Abstract

In Absheron, the number of pests and their natural enemies (entomophages) in the cenoses where different plants are planted depends on the environmental factors affecting them. There are factors that have a negative or positive effect on the life activity of both the pest and its parasites and prey. Their study is one of the most important issues, having scientific-methodical and practical importance. The role of abiotic, biotic, anthropogenic factors influencing the life activity of tree and shrub pests and their entomophages is undeniable. Planting and cultivation of plants means their healthy development. One of the factors that reduce their development and productivity are pests that seriously damage them. The role of agrotechnical measures in the integrated fight against pests of agriculture, including ornamental forest and fruit crops is significant. These measures prevent the mass reproduction of harmful organisms and create the basis for the increase in the number of beneficial species, including entomophages.

Keywords: Environment, plant, environmental factors, pest, entomophagus.

DEYİMLƏRDƏ GİZLƏNƏN XALQ TƏFƏKKÜRÜ

Folk thinking hidden in idioms

Elşən Abdurahmanov

AMEA-nın

Şəki Regional Elmi Mərkəzinin

Elmi katibi

abdurrahmanov.elshen@mail.ru

Reyhən Mənfəfova

AMEA-nın

Şəki Regional Elmi Mərkəzinin

İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin rəhbəri

mecidova.reyhana@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan-Türk mifik təfəkküründə, folklorunda özünəməxsus yeri olan deyim və zərb-məsəllərin mahiyyətinə nüfuz edilir, onların semantikasına aydınlıq gətirilir. Müəlliflər kiçik janrlardakı məna yükünə diqqət çəkərək, özündə dərin məna daşıyan, xalqın keçmiş və gələcəyə baxışını, özünü və dünyanı dərkini daha dəqiq və lakonik şəkildə ifadə edən nümunələrin tədqiqini diqqət mərkəzində saxlamışlar. Tədqiqat işində deyim və zərb məsəllərin mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsi üçün tarixi, arxeoloji, mifoloji, etnoqrafik materiallara müraciət edilmiş, folklorşünaslıqda mövzu ilə əlaqədar olan əsərlərlə yanaşı, müəlliflərin şəxsi müşahidələri zamanı əldə etdikləri faktlar və topladıqları materiallar elmi araşdırma müstəvisinə çıxarılır.

Açar sözlər: *Etnoqrafiya, folklor, deyim, inanc, ritual, mifik düşüncə.*

The article penetrates into the essence of sayings and proverbs that have a special place in Azerbaijani-Turkish mythical thinking and folklore, and their semantics is clarified. The authors drew attention to the meaning load in small genres and focused on the study of examples that have a deep meaning and express the people's view of the past and future, their understanding of themselves and the world in a more precise and concise manner. Historical, archaeological, mythological, ethnographic materials were used to clarify the essence of sayings and proverbs in the research work, along with the works related to the topic in folklore studies, the facts and materials collected by the authors during their personal observations were brought to the level of scientific research.

Keywords: Ethnography, folklore, idiom, belief, ritual, mythical thought.

Giriş

Ümumtürk tarixinin, o cümlədən Qafqazda yaşayan əhalinin mədəni özünəməxsusluğunun, milli irsinin, mifik təfəkkürünün, dünyagörüşünün öyrənilməsi və araşdırılması aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Qədim zamanlardan Qafqaz dağlarının ətkələrini, Alazan (Qanıx), Kür və Araz çaylarının sahillərini özlərinə yurd yeri seçmiş əhali qonşu etnoslarla tarixi-mədəni əlaqələr zamanı qaynayıb-qarıssa da, öz kökünə bağlı xüsusiyyətləri miflərində, ritual, inanc və adət-ənənələrində qoruyub saxlamışlar. Xalqların milli kimliyini, dəyər və düşüncələrini ifadə edən komponentlərdən biri də kiçik həcmli folklor nümunələri-deyimlər və zərbi-məsəllərdir.

Müxtəlif ifadə, deyim, atalar sözləri və zərb-məsəllərdə ayrı-ayrı xalqların minilliklər ərzində yaratdığı, formalaşdırdığı adət-ənənələr, inanc sistemində əks olunan, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və dini-əxlaqi həyat tərzinin meyarına çevrilən önəmli faktorlar, real və mifik hadisələr yer almaqdadır. Folklorun tərkib hissəsi kimi kiçik janrlar xalqın keçmişə və gələcəyə baxışını, özünü və dünyanı dərkini ifadə etmək baxımından daha dəqiq və lakonik səciyyə daşıyır. Belə nümunələr böyük məna yükü və koloriti ilə seçilir, fikirlər bəzən konkret, bəzən isə semantik ifadə şəklində hər hansı bir təcrübəni, inancı, etiqadı və ənənəni yaddaşlara ötürür.

Dilimizdə sabitləşən bu cür ifadələrin mahiyyəti, işlənmə yeri və funksiyası barədə indiyədək bir sıra dəyərli tədqiqatlar aparılmış, elmi və publisistik əsərlər nəşr etdirilmişdir. Dilçi alimlər, professorlar Musa Adilov¹ (*Adilov, 2019*) və Məmmədəli Qıpçağın² (*Qıpçaq, 2002*) apardığı tədqiqatlar xüsusilə qeyd edilməlidir. Eyni zamanda, bəzi arxeoloji

¹ Musa Adilov. *Niyə belə deyirik* (IV cild) I-II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 432 səh

² M.Qıpçaq. *Söz aləminə səyahət*. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 242 səh.

ədəbiyyatlarda mifologiyaya aid olan elmi-tədqiqat əsərlərində bir sıra deyimlərin izahına rast gəlmək mümkündür. Bununla belə, geniş bir ümman olan folklorumuzun tərkib hissəsi kimi deyimlərin, zərb-məsəllərin, ifadələrin etnoqrafik xüsusiyyətlərinə, mifik səciyyəsinə nüfuz etməklə, tarixi, arxeoloji baxımdan səciyyələndirilməsinə, politeist və monoteist dinlərə aid mətnlərlə müqayisəsinə, onların daşdığı mənə yükünə aydınlıq gətirilməsinə ehtiyac vardır.

Daşı atılmaq və ya daşını atmaq

İstər şifahi nitqimizdə və folklorumuzda, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda təsadüf etdiyimiz deyimlər içərisində “daşı atılmaq” və ya “daşını atmaq” ifadəsi yer alır. “Daşı atılmaq” ifadəsi ilə bağlı mərhum dilçi alim, professor Musa Adilov yazırdı: “Məcəzi mənada əl çəkmək, istəməmək, boşlamaq və boşamaq, xilas olmaq, yaxasını xilas etmək deməkdir. İfadə qədim adət və təsəvvürlərlə əlaqədardır. Vaxtı ilə arvad boşayan kişilər bir neçə daş (adətən üç) götürər, “nikahım boş olsun” deyib istənilən istiqamətə atardılar. Bununla da nikah pozulmuş hesab olunardı. Çox qədim ibtidai təsəvvürə görə insanların ruhu daşlara keçir və daşlar insanın özünü tamamilə əvəz edə bilər. Hər kəsin bir daşı var imiş (ola bisin ki, “Daşım başına düşsün” qarğış ifadəsi də bununla bağlıdır). Bu daşlar da insanlar kimi həyat keçirir, hərəkət edir, həm də müəyyən vaxtda insana çevrilə bilər. Daşını atmaqla sanki bu daşın sahibi olan adamı da atır, özlərindən uzaqlaşdırırdılar”.³ (Adilov, 2019) Görkəmli alimin qeyd etdikləri ilə qismən razılaşmaqla yanaşı, deyimin meydana gəlməsi ilə bağlı olan izahda müəyyən boşluqların, ziddiyyətli və sual doğuran məqamların olduğu qənaətinə gəlirik. Zənnimizcə, “daşı atılmaq” və “daşını atmaq” ifadələrinin mənalarına nüfuz etmək üçün aşağıdakı suallara adınıq gətirilməsi zəruridir: nikahın pozulması üçün daş atılması hansısa dinlə və ya dini əqidə ilə əlaqədardır mı, yaxud batil inanclar mı? Hər kəsin öz daşı olması fikri nə ilə bağlı idi? Mifoloji mətnlərdə, folklor nümunələrində, xalq inanclarında, dini məxəzlərdə və artefaktlarda daşlarla bağlı hansı məlumatlara rast gəlinir və bu məlumatların hansı mifoloji, dini, ictimai, fəlsəfi əsasları vardır? Nə üçün qədim dini təsəvvürlərdə ruhun daşlara keçməsi, onun insanı əvəz etməsi kimi fikirlər yer almışdır?

İlk öncə bildirmək istərdik ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, boşanma prosesi zamanı kişilərin “nikahım boş olsun” deyib daş atmasına İslam qaynaqlarında rast gəlinir. Belə ki, İslam hüququna görə, boşanma prosesi zamanı kişinin-ərin üç dəfə “talaq”-boşadım sözünü ardıcıl olaraq işlətməsi nigahın pozulması üçün əsas verir. Lakin bu proses zamanı daş atılması ayini icra edilmir^{4,5}. (Döndüren, 2011), (İslam Ansiklopedisi, 1970) Ehtimal edirik ki, qeyd olunan adət nə zamansa, hansısa lokal xarakterli ərazidə ya xurafa, ya da örfi bir proses olaraq icra edilib.

Məlumdur ki, ibtidai insanların ilk əmək alətləri, silahları daşlar, sığınacaqları daş mağaralar, təhlükə və soyuqdan qorunmaq üçün odun əldə edilmə vasitəsi çaxmaqdaşları olmuşdur. Daş qayalar və mağaralar həm də ibtidai insanın ən müqəddəs, ən doğma, əlçatmaz arzularının, düşüncələrinin, həyat tərzinin inikas obyektinə olmuşdur. Faydalılıq, yararlılıq vasitəsi olan daşın insan həyatında əvəzsiz rola malik olması onun ilahiləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Hətta daşlar Azərbaycan

³ Adilov, yenə orada, səh 248

⁴Hamdi Döndüren . *Dəlilləriylə ailə elmihali*. Bakı, İpək yolu nəşriyyatı, 2011, 407 səh. Səh. 211-278.

⁵ İslam Ansiklopedisi. *Tarih, coğrafiya, etnografiya və biyoqrafiya luğeti*. 11. cilt. İstanbul, Milli təhsil basımevi, 1970, 799 səh, səh 689.

ərazisində ilahiləşdirilmiş ən qədim təbii obyektlərdən hesab edilmişdir⁶. (Əfəndiyev, 1980)

Daşlarda fəvqəltəbii bir xüsusiyyət, ilahilik, müqəddəslik, əlçatmazlıq axtarılmış, daşlar Tanrı ilə, göylə əlaqələndirilmiş, dağlara, daşlara canlı varlıq, artım və bərəkət rəmzi kimi baxılmışdır. Daşlarda ruhun olmasına, onların artım verməsinə, insanın ruhunun daşa keçməsinə və onda yaşamasına inanılmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı eneolit dövründən başlayaraq mərhumun başı və digər əzələrinin altına daş qoyulması faktına rast gəlinmişdir.

İbtidai icma dövrünün müxtəlif mərhələlərində insanlar pis ruhlardan, şər qüvvələrdən qorunmaq ümidilə daş bütələr hazırlamış, həmin bütələrdən dini-magik əhəmiyyəti ilə yanaşı, hakimiyyət simvolu, zinət əşyası, aksesuar kimi də istifadə edilmişdir. (şəkil 1. Oğuz-Dərəzəmin ərazisindən aşkar edilmiş, Son Tunc-Erkən dəmir dövrünə aid daş büt. Şəki-Oğuz arxeoloji ekspedisiyasına məxsus arxeoloji muzeydə mühafizə edilir).

1949-1950-ci illərdə arxeoloqlar İ.M.Cəfərzadənin rəhbərlik etdiyi Yaloylutəpə, O.Həbibullayevin başçılıq etdiyi Kültəpə⁷, (Qabibullayev, 1982) Y. İ. Qummelin rəhbərlik etdiyi Xankəndi qazıntılarında bu adət qeydə alınmışdır⁸. (Qummel, 1929) Arxeoloqlar Nəsim Muxtarov və İntizar Bədəlova Şəki rayonu ərazisində arxeoloji qazıntı işi apararkən Fazıl kəndindəki Təpəbaşı və Kiş Doxun nekropollarında antik dövrə aid analoji faktla qarşılaşmışlar (şəkil 2. Fazıl Təpəbaşı nekropolu. Antik dövr.).

İnsan ruhunun daşa keçməsi və ya daşda ruh olması, müxtəlif əzələr altına qoyulan ruhların insana güc-qüvvət bəxş etməsi inancına nağıl və dastanlarda da rast gəlinir⁹. (Xalqımızın deyimləri və duyumları, 1986).

Daşda ruhun olması və ya ruhun daşa keçməsi ilə əlaqədar inanclar Azərbaycanın bir sıra bölgələrində indi də qalmaqdadır. Məsələn, Gəncədə ölənlər üçün çətin can verərkən onun əlinə daş verirər ki, ruh bədəndən dərhal daşa keçsin və ölənlər canvermə əzabından qurtarsın. Bakıda mərhumun ruhunun daşa keçməsi üçün onun can verdiyi yerə qara daş qoyurlar. Qarabağda cənazəni qaldırarkən yerinə daş qoyurlar ki, ruh həmin daşda qalsın¹⁰. (Göyüşov, 1983)

Şəkinin bir çox yerlərində, mərhumun can verdiyi yerə, meyidin altındakı palazın, kilimin altına daş qoyulur, sonra isə, həmin daş cənazənin arxasınca atılır. Digər bir variantda isə meyid yuyulmazdan əvvəl qoyulduğu yerdən yuyulmaq üçün aparılırsa, götürüldüyü yer boş qalmasın deyərək daş qoyulur və ölü dəfn etmək üçün aparılanda həmin daş onun arxasınca atılır. Eyni zamanda, evdən qız köçərkən gəlinin əyləşdiyi miniyin arxasınca daş atılması adəti də mövcuddur¹¹. (Abdurahmanov, 2008)

⁶ Rasim Əfəndiyev. *Daşlar danışır...* Gənclik, Bakı, 1980, səh 5-11.

⁷ Qabibullayev O.A. *Eneolit. Bronza na territorii Naxçıvanskoy ASSR*. Bakı, 1982, str 47-50.

⁸ Qummel Y.İ. *Nekrotie pamyatniki rannebronzovoy epoxi Azerbaydjana*. KSIUMK XX, 1929, str. 70.

⁹ *Xalqımızın deyimləri və duyumları*. Bakı, 1986., s.206 və 8. S.11.

¹⁰ R. Göyüşov. *Arxeologiya və Din*. Bakı, 1983, səh 18.

¹¹ Abdurahmanov E. *Ay daş atan bəxtəvər*. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, XI Respublika emi konfransının materialları. Bakı: Nuran, 2008, 434 səh., s. 180.

Azərbaycan xalq təfəkküründə daş həmçinin, müalicə vasitəsi, nicat, şəfa tapılmasına ümid bəslənilən nəsənə, bərəkət, düzlük, paklıq rəmzi kimi də qəbul edilir¹².

Türk xalqlarına aid mifik mətnlərdə daşın hakimiyyət, dövlət bəxş etməsi inamı, daş vasitəsilə yağış yağdırılması (“yata-yada, “yeşim daşı” anlayışları), ilahilik və müqəddəslik rəmzi olması, insanın daşdan yaranması, daşın göydən düşməsi və ya göydən daş yağması haqqında məlumatlar yer alır¹³. (*Seyidov, 1994*)

İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”in Bəqərə surəsi, 60-cı (“Vaxtilə Musa öz qövmü üçün su istəmiş, Biz də: “Əsan ilə daşa vur!” - demişdik. Beləcə, oradan on iki çeşmə fışqırmış və hər qəbilə öz çeşməsinə tanımışdı”) və 74-cü (“Bundan sonra qəbləriniz daş kimi qatılaşdı, hətta daha da sərt oldu. Həqiqətən, bəzi daşların içərisindən çaylar axar, bəzisi yarılıb içindən su fışqırar, bəzisi də Allahın qorxusundan yuvarlanıb düşər. Allah etdiklərinizdən qafil deyildir”) ayələrində daşların içərisindən su çıxması ilə bağlı mətnlər əks olunmuşdur.

Daşın göydən düşməsi, və ya göydən daş yağması ilə bağlı nüanslara qədim şumer dastanı olan “Bilqamış” dastanında¹⁴ (*Bilqamış dastanı, 1985*), həmçinin “Qurani-Kərim”in müxtəlif surə və ayələrində rast gəlinir.

“Bilqamış” dastanında oxuyuruq:

Ovçu xəbər gətirib atasına söylədi:

Ata, dağlardan enmiş bir igid kişi gəlmiş,

Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz.

Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri,

Bütün dağları gəzir, veyllənir, dolaşır

İslam dininə aid tədqiqat əsərlərindən birində göstərilir ki, Hz.Adəm cənnətdən yer üzünə endirilib, bugünkü Kəbənin ətrafına buraxıldığına cənnətdən ayrılma izzirabı içində idi. Bu vaxt cənabı Haqq təsəlli üçün cənnətdən həcərül-əsvədi göndərir. O vaxtlar daş ağappaq olub, ətrafına işıqlar saçır¹⁵ (*Hüseyn, 1986*).

“Qurani-Kərim”in Hud surəsi, 77-ci ayə və sonrakı ayələrdə Lut peyğəmbərin qövmü olan Sədum camaatının üzərinə Allah c.c. tərəfindən edilən xəbərdarlıqlara rəğmən əxlaqsız davranışlarına davam etdiklərinə görə özü göydən daş yağdırılması, hətta həmin daşların “Rəbbinin dərgahında işarələnməsi” bildirilir¹⁶. (“Qurani-Kərim”. *Hud surəsi, 77-83-cü ayələr*).

“Qurani-Kərim”in Fil surəsində 570-ci ildə Kəbəni dağıtmağa gedən Əbrəhənin başçılıq etdiyi xristian həbəş qoşununun üstünə tanrı dimdiklərində daş parçaları götürmüş quş dəstələri (Əbabil quşları) göndərdi. Quşlar qoşunun başına daş yağdırıb çoxunu yerə sərdi¹⁷. (*Bəlaği, 2001*)

Bu da səbəbsiz deyil ki, xalq arasında bir kəsə lənətli və izzirablı ölüm arzulayanda “kaş sənə başına bir daş düşsəydi!” (“Başaa daş düşsün!”) deyirlər. Qarğışın bu formada ifadə

¹² Abdurahmanov, yenə orada səh 180.

¹³ Seyidov M. *Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış*. Bakı, 1994. s.136-140.

¹⁴ Bilqamış dastanı. Bakı, 1985.4, s. 11.

¹⁵ Aygül Hüseyn. *İslam tarixi*. I cild, İstanbul, 1986.10, s. 78.

¹⁶ “Qurani-Kərim”. *Hud surəsi, 77-83-cü ayələr*.

¹⁷ Bəlaği Sədrəddin. *Quran qissələri*, Bakı, 2001., s. 196-200.

edilməsi daşın ağır, sərt, öldürücü olması ilə heç şübhəsiz, qarğışa məruz qalmanın göylərin qəzəbinə gələrək, cəzasını Göydən-tanrıdan alacağına olan inamla bağlıdır.

Ənfal surəsi 32-ci ayədə müşriklərin Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.v.), Qurani-Kərimin Allah c.c. tərəfindən göndərilməsinə şübhə ilə yanaşmasından, bununla belə, göydən daş yağmasına olan inamından bəhs olunur: “Onlar vaxtilə belə demişdilər: “Ey Allahım! Əgər bu (Quran) Sənin dərgahından gələn həqiqətdirsə, onda başımıza göydən daş yağdır, yaxud bizə acı bir əzab gətir!”¹⁸ (*Qurani-Kərim, Ənfal surəsi, 32-ci ayə*).

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, “daşı atılmaq” və ya “daşını atmaq” ifadəsinin meydana gəlməsi təkəllahlı dinlərə qədər bəşəriyyətin, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan etnosların yaşam tərzini, həyat təcrübəsi, mifiki və fəlsəfi düşüncəsi ilə bağlı olub, daşın sadalanan xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Mifoloji mətnlərdə, folklor nümunələrində, xalq inanclarında, dini məxəzlərdə və artefaktlarda daşlarla bağlı yer alan məlumatların sabitləşmiş formada, əsrlər ərzində, ritual şəklində icra edilməsi təktanlı dinlərin meydana gəlməsilə tam şəkildə aradan qalxmamış, müəyyən forma və məzmun dəyişikliyinə uğrasa da, günümüzədək davam etmişdir. Daşlarda fəvqəltəbii qüvvənin olmasına, onun da canlı varlıq hesab edilməsinə, insan ruhunun daşıyıcısı olmasına inam davam etmiş və daşın insanı əvəz etməsi fikrinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İslam qaynaqlarında Allahın (c.c.) hikməti və təqdiri ilə daşlarda müəyyən spesifik xüsusiyyətlərin olduğunu, onlar vasitəsilə bəla və cəzaların göndərilməsinin əks olunması zənnimizcə, yalnız olaraq, daşla bağlı ritualların İslam qiyafəsinə bürünmüş xürafa şəklində, batil inanc kimi yaşamasına imkan vermişdir.

Pulu üstündə paylanmaq

İfadə qarğış xarakterli olub, hər hansı bir şəxsə mal-mülkünün qismət olmaması, yadlara-özgülərə miras qalması, ölümündən sonra malik olduğu sərvətin camaat arasında paylanması arzusu ilə işlədilir.

Şəki şəhərinin bir sıra kəndlərində apardığımız etnoqrafik tədqiqatlar zamanı bəzi kəndlərdə vaxtı ilə mərhumun dəfn olunduğu gün, qəbirin üstündə dəfn mərasiminə gələnlərə mərhumu məxsus pulun bir hissəsinin paylandığı, digər kəndlərdə isə əksinə, məzarın üstündə pul yığıldığı haqqında məlumatlar əldə etdik.

Mahiyyət etibarilə oxşar, forma etibarilə fərqli adətə Azərbaycanın şimal-qərb regionunda tarixən rast gəlinmişdir. Bölgəyə aid folklor örnəklərində belə bir qeyd öz əksini tapır: “Yaşlı avar qadınları özləri üçün yeni alt və üst paltarını, sabun, ətir və s. tədarük görürlər. Sandıqda yasa gələn qadınlara veriləcək paylar da (şal, yaylıq, dəsmal, corab və s.) yığırlar. Yasdan sonra bu əşyalar ehsan kimi paylanır. Ölü basdırılan gün qəbiristanlıqda ölünün basdırılmasında iştirak edənlərə bişmiş ət tikəsi və halva (asda, bakuk) ilə dördə bir təndir çörəyi paylayırlar¹⁹. (*Region Folkloru Antologiyası, 2018*)

Cənazənin dəfnindən 40 gün keçdikdən sonra, mərhum tək adamdırsa, adna günü (*cümə axşamı-müəlliflər*), arxası (varisi) olan adamdırsa cümə axşamı günü kişili-qadınli səhər gün çıxana qədər qəbir üstünə gedilir, sədəqə paylanır, sonra hamılıqla evə qayıdır, mərhumun adamları yas verirlər²⁰. (*Region Folkloru Antologiyası, 2018*)

¹⁸Qurani-Kərim, *Ənfal surəsi, 32-ci ayə*.

¹⁹ Region Folkloru Antologiyası (*Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri*). Bakı, Elm və təhsil, 2018, 512 səh.

²⁰ Yenə orada, səh.19

Qeyd edilən adətlərə və onunla bağlı yaranan deyimə hazırda İslam dininə sitayiş edən əhali arasında təsadüf edilməsinə baxmayaraq, prosesin İslamla heç bir əlaqəsi və bağlılığı yoxdur. Ümumiyyətlə, İslam dini qəbirlər üzərində keçirilən hər hansı bir ayini və mərasimi, qəbirlərə inventar qoyulmasını qadağan etmişdir²¹. (*İslam Ansiklopedisi*, 2001)

Lakin Azərbaycanda çoxtanrılıq dinlərinə sitayişin mövcud olduğu dövrlərdə dəfn mərasimi ilə əlaqədar müxtəlif ayinlər icra edilmişdir ki, bunlardan biri də mərhumun qəbirinə onun sağlığında işlətdiyi nəsnelərin-əmək alətləri və silahların, zinət əşyalarının, məişətdə işlənən qabların və s. qoyulması idi^{22,23}. (*Azərbaycan Arxeologiyası*, 2008, *Çoruhlu*, 2016) Axirət dünyasına inamla bağlı icra edilən bu proses xristianlığın, daha sonra İslam dininin yayılması ilə qadağan edildiyindən mərhumun varidatının, mülkünün, daha sonra pulunun bir hissəsi sədəqə şəklində paylanmış, bu vasitə ilə mərhumun savabının artmasına, ona dualar edilməsinə, bir növ təskinlik tapacaqlarına inanılmışdır. Bununla belə, pulun, malın, mülkün paylanması həmin şəxsin ölümündən sonra icra edilən mərasim olduğu üçün, son nəticədə ölümü ifadə edirdi və beləlikə, qarğış xarakteri daşıyırdı.

Nəticə

Məlum olduğu kimi folklor örnəklərinin formalaşması, sabitləşməsi müəyyən tarixi zaman çərçivəsində baş verməklə yanaşı, toplumun həyat tərzini, dini inancları, mifik təfəkkürü, adət-ənənələri, dünyagörüşü ilə sıx şəkildə bağlıdır. Həmin örnəklər müəyyən etnosun yaşadığı tarixi, dini, etnik prosesləri, təbiət qarşısında hiss və həyacanlarını, qorxu və tərəddüdlərini, cəmiyyətin inkişafının gedişində qazanılan təcrübəni ehtiva edir, lokal xarakterli rituallar, inanclar, sınımlar təkmilləşərək, ümumxalq fəlsəfi düşüncə sistemində, ümumxalq təfəkkürünə çevrilir, özünə yaşam hüququ əldə edir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz deyim və zərb-məsəllərin mahiyyətinə, meydana gəlmə zərurətinə nəzər saldıqda qeyd etdiyimiz sistemə inkişafın izləndiyinin şahidi oluruq. Bu kiçik həcmli folklor örnəkləri özündə bəşəriyyətin, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan etnosların çoxtanrılıqdan təkallahlı dinlərəqədərki inancları, yaşam tərzini, həyat təcrübəsi, mifik və fəlsəfi düşüncəsi ilə əlaqədar müəyyən təsəvvür yaradır, təkallahlı dinlərin qəbul edilməsindən sonra cəmiyyətin həyatında baş verən yenilikləri əks etdirir.

Ədəbiyyat

Abdurahmanov E. Ay daş atan bəxtəvər. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, XI Respublika emi konfransının materialları. Bakı: Nuran, 2008, 434 səh.,

Adilov M. Niyə belə deyirik (IV cild) I-II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 432 səh
Azərbaycan Arxeologiyası. Daş Dövrü. Altı cildə, I cild. Bakı 2008, s.142.

Bəlaği S. Quran qissələri. Bakı, 2001., s. 196-200.

Bilqamış dastanı. Bakı, 1985.

Çoruhlu Y. Eski Türklerin Kutsal Mezarları. Kurqanlar. Orta ve İç Asyanın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme. İstanbul Ötüken 2016, s.361-364.

²¹ İslam Ansiklopedisi. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001. Cilt 24, s. 36.

²² Azərbaycan Arxeologiyası. *Daş Dövrü*. Altı cildə, I cild. Bakı 2008, s.142.

²³ Çoruhlu Y. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları. Kurqanlar. Orta ve İç Asyanın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*. İstanbul Ötüken, 2016, s.361-364.

- Döndüren H. Dəlilləriylə ailə elmihalı. Bakı “İpəkyolu nəşriyyatı” 2011, 407 səh.
- Əfəndiyev R. Daşlar danışır... Gənclik, Bakı 1980, səh 5-11.
- Göyüşov R. Arxeologiya və din. Bakı,1983.
- Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı, 1986., s.206 və 8. S.11.
- İslam Ansiklopedisi. Tarih, coğrafiya, etnografiya və biyoqrafiya lüğeti. 11. cilt. İstanbul, Milli eğitim basımevi, 1970, 799 səh
- Jurayev-Resulova, 2013:227. S. 1497.
- Qabibullayev O.A. Eneolit. Bronza na territorii Naxçıvanskoy ASSR. Baku, 1982, str 47-50-kirillə yaz
- Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 242 səh.
- Qummel Y.İ. Nekotorie pamyatniki rannebronzovoy epoxi Azerbaydjana. KSİUMK XX, 1929, str. 70
- Qurani-Kərim. AnkarA, 2020, 613 səh.
- Region Folkloru Antologiyası (Qax, Zaqatala, balakən rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 512 səh.
- Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, 1994. s.136-140.
- Şahbaz M. İslamiyyət Öncəsi Türklərdə Saç Kültürü. Tarih Okulu Dergisi (TOD). Haziran 2020, Sayı XLVI (46), ss.1490-1507. Səh 1493-1494.

AİLE ŞÛRALARINDA ÇOCUK-GENÇLİK VE EDEBİYAT

Prof.Dr. Emine KOLAÇ²⁴

Öğr.Gör. Gönül YÜKSEL²⁵

ÖZET

Şûralar, bir alanla ilgili danışma kurulu niteliği taşımaktadır.

İlki 1990 yılında olmak üzere 1994, 1998, 2004, 2008, 2014 ve 2019 yıllarında toplamda 7 defa toplanan Aile Şûraları; “aile ile ilgili görüş ve yaklaşımları ele almak, tartışmak, milli bir politika oluşturma amacına yönelik olarak çalışmalarını yürütür.

Aile Şûraları; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı olarak çalışmalarını yürüten ve sosyal sorunların belirlenmesi, çözümler üretilmesi, aile bütünlüğünün korunması, güçlendirilmesi amaçlarına dönük olarak çalışmalar gerçekleştiren Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenmektedir.

Aile Şûralarının her birinde farklı konular ele alınmıştır. 1. Aile Şûrasında aile konusunda üniversitelerin, çeşitli kurum ve kuruluşların görüşleri alınarak *milli bir aile politikası oluşturma* amacı söz konusuysen II. Aile Şurası “*Değişim Sürecinde Aile, Toplumsal Katılım ve Demokratik Değerler*” konulu Aile Kurultayı şeklinde gerçekleşmiştir.

III. Aile Şurasında çeşitli komisyonlar aracılığıyla görüşlerin dile getirilmesi söz konusu olmuş, IV. Aile Şurası *yoksulluk* konusuna, V. Aile Şurası *aile destek hizmetleri*, VI. Aile Şurası *aile merkezli koruyucu ve önleyici sosyal hizmetler*, VII. Aile Şurası ise *aile birliğinin korunması, toplumda çocuk algısı ve çocuğun hayata hazırlanması, kadın ve aile*,

²⁴ Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ekolac@anadolu.edu.tr

²⁵ Anadolu Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü, gyuksel@anadolu.edu.tr

aileye yönelik sosyo-ekonomik destek mekanizmaları, engellisi- yaşlısı ile büyük aile başlıklarına odaklı olarak çalışmalarını yürütmüştür.

Bu araştırmada Aile Şûralarında ele alınan konuların nasıl bir dağılım gösterdiği ve bu dağılımın içinde çocuk-gençlik-edebiyat konularına yer verilme durumları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada tarama modeli kullanılmış, doküman incelemesi tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmada Aile Şûralarının raporları incelenmiş, Şûralarda alınan kararlar temel veri kaynaklarını oluşturmuştur. Elde edilen verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Şûralar, Aile Şûrası, Çocuk, Gençlik, Çocuk Edebiyatı

**XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN NEFTİ RUSİYA
DÖVLƏTİNİN SİYASİ VƏ İQTİSADİ MARAQLARINDA
AZERBAIJANI OIL IN THE POLITICAL AND ECONOMIC INTERESTS OF
THE RUSSIAN STATE IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY**

Eminova Mirvari Abduləli qızı

**AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı, Azərbaycan Dövlət
Pedoqoji Universiteti (ADPU) Şəki filialı, tarix-coğrafiya fakültəsi**

baş.müəllim, mirvarieminova@mail.ru

ORCID NO: <https://orcid.org/0000-0003-1187-8006>

XÜLASƏ

Azərbaycanın ən zəngin və qiymətli sərvəti olan neft tarix boyu ölkəmizə gələn səyyahların və bölgədə marağı olan dövlətlərin nəzər diqqətini cəlb etmişdi. Xüsusilə XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotr tərəfindən neftə marağ daha kəskin şəkildə almışdı. İnkişaf etməkdə olan Rusiya sənayesinin və dövlətinin güclənməsində neft olduqca qiymətli xammal idi. Təsədüfi deyildi ki, I Pyotr Bakı nefti ilə bağlı məmurlarına xüsusi tapşırıq vermiş, Rusiyanın Qafqaz siyasətində Bakının tutulmasına önəm artırılmış və şəhərin istilası atəşfəşanlıqla qeyd edilmişdi. Bu, Bakının həm zəngin neft mərkəzi, həm də Xəzər dənizində ən böyük liman şəhəri olması ilə bağlı idi. Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, müraciət edilən bu aktual mövzu milli tarixşünaslığımızda kifayət qədər geniş araşdırılmamışdı. Müəllif tərəfindən qeyd edilən mövzuya nəzər-diqqət artırılmış və yenidən tədqiq edilmişdir. Məqələnin fərqli xüsusiyyəti müxtəlif arxiv sənədlərindən və müasir dövr tarixşünaslığının ən əhəmiyyətli ədəbiyyatlarından istifadə edilməklə işlənilməsidir.

Açar sözlər: Abşeron nefti, ağ neft yataqları, Suraxanı “əbədi alovu”, neft hasilatı.

Abstract

Oil, which is the richest and most valuable resource of Azerbaijan, has attracted the attention of travelers to our country and countries interested in the region throughout history. Especially at the beginning of the 18th century, the interest in oil became more acute by Peter I. This product was an extremely valuable raw material in the strengthening of the developing Russian industry and state. It was not by chance that Peter I gave a special task to his officials regarding the oil of Baku, and the importance of the capture of Baku in Russia's Caucasus policy was increased, and the invasion of the city was celebrated with fireworks. This was due to the fact that Baku is both a rich oil center and the largest port city on the

Caspian Sea. However, it should be noted that this relevant topic was not investigated widely enough in our national historiography. The topic mentioned by the author has been re-examined and re-examined. A distinctive feature of the article is the use of archival documents and the most important literature of modern historiography.

Key words: Absheron oil, white oil fields, Surakhani "eternal flame", oil production.

Giriş

Xəzər hövzəsinin enerji qaynaqları tarix böyünca böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının mərkəzində yer almışdı. Xəzər regionu özünün əlverişli mövqeyi, zəngin təbii karbohidrogen və digər sərvətləri, xammal ehtiyatları ilə nəzər diqqəti cəlb etmişdi[1,s.39] Qədim və orta əsrlərdə bu daha çox səyyahların gündəliklərində, diplomatların qeydlərində özünü göstərsə də, XVIII əsrdən siyasi və iqtisadi maraq dairəsinə çevrilmişdir. Xəzər regionuna və onun sərvətlərinə, xüsusilə neftinə sənaye miqyasında maraq göstərən ilk dövlət Rusiya olmuşdu[2,s.13] Rusların Xəzər sahilinə ilk yürüşü IX-X əsrlərə təsadüf etsə də, Xəzər dənizinə doğru irəliləmə və onun şimal və şimal-qərb sahillərində möhkəmlənmə istəyi XVI - XVIII əsrlərdə baş vermişdi.

XVIII əsrdə Rusiyanın siyasi, ictimai-iqtisadi həyatında bir canlanma müşahidə olunur. Bu bir sıra səbəblərlə bağlı olmuşdu. I Pyotrun islahatları, isti dənizlərə çıxmaq istəyi, Baltik dənizinə çıxış, Volqa -Xəzər yolunun gücləndirilməsi bu səbəblərin əsasını təşkil edirdi. Lakin Rusiyanın geosiyasi planları daha genişmiqyaslı idi [2,s.13]. Öz sərhədlərini genişləndirməyə, Xəzəri daxili dənizə çevirməyə cəhd edən, təcavüzkar siyasət yürüdən I Pyotrun planlarında Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. Azərbaycanın Şərqi ölkələri içərisində mühüm rol oynamasının başlıca səbəblərindən biri strateji mövqeyi ilə yanaşı xarici bazar üçün qiymətli olan məhsulların əksəriyyətinin burada cəmlənməsi, istehsal olunması idi. Bu qiymətli xammal sırasına neft də daxil idi. Neftdən əsasən təbabətdə və sarayların işıqlandırılmasında, həmçinin hərbi yürüşlərdə istifadə olunurdu. 1637-ci ildə Moskva dövlətinin sənədlərində “Piyada ehtiyatları haqqında” qeydlərdə, o cümlədən 1640-cı ilin materiallarında qeyd edilirdi ki, Bakı nefti yanar formada qorxulu silah idi[7 s.19]. Rusiya kapitalının ilkin formasının tarixən ticarət kapitalı olduğundan çar, ticarəti inkişaf etdirmək və bu əsasda tədricən sənaye kapitalını formalaşdırmaq siyasətini həyata keçirirdi. Sənaye kapitalının inkişafı üçün zəngin xammal vacib idi. Xəzər regionları, həmçinin Azərbaycan xammalla zəngin ölkə idi və Rusiyanın maraqlarına cavab verirdi [4,s.63]. Bütövlükdə Rusiyanın strateji planlarında Qərbi Asiya, Qafqaz, Xəzər regionları, xüsusən də Şərqi ipək ticarətinin mərkəzləri olan Bakı, Şamaxı, Gilan, eləcə də Hindistan əsas yeri tuturdu. Lakin bu maraqlar digər dövlətlərin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir və bölgədə gərgin rəqabət vəziyyəti yaradırdı. Geosiyasi baxımdan Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı, təcavüzkar siyasət yürüdən I Pyotrun digər ölkələrlə müqayisədə Şərqi, Qafqaz və Azərbaycanla bağlı planları daha iddialı idi. Rusiya dövləti Volqa-Xəzər yolu vasitəsilə Şərqi və Qərb ticarətində vasitəçiliyi öz əlinə almağa çalışırdı. I Pyotr hesab edirdi ki, məhz Bakı neftinə sahiblənmə Rusiyanın Şərqi və Avropa ilə xarici ticarət əlaqələrini möhkəmləndirə bilər[8, s.23]

I Pyotrun Şərqi yürüşünə kimi neft Səfəvi dövlətinin nəzarətində idi. Neft quyulardan əldə edilir və dövlətin əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil edirdi. Quyulardan çıxarılan neft müxtəlif ölkələrə daşınırdı. Rus tacirləri də neftin Rusiyaya və Avropaya aparılmasında iştirak edirdilər.

XVII əsrin əvvəllərində Əmin Əhməd əl-Razinin məlumatına görə Abşeronda qara və ağ neftin çıxarıldığı 500-ə qədər quyu mövcud olmuşdu. Alman diplomatı və səyyahı Adam Elşleqer də (ədəbiyyatda Oleariy kimi məşhurdur) Bakı neft quyuları haqqında məlumat vermişdi. Quyularda çeşmə kimi çağlayan neftdən bəhs edən müəllif göstərir ki, bu quyulardan həm qara, həm də ağ neft çıxarılır, ancaq qara neft ağ neftdən daha çoxdur. [8,s.9]

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, XV-XVIII əsrlərdə bir çox Avropa və Şimali Amerika ölkələrində nefti primitiv üsulla çıxarırdılar. B elə ki, onlar müxtəlif parçaları çox da dərin olmayan quyulara və göllərin dibinə sallayırlar, sonra onları qabların içərisinə sıxırdılar. Abşeron sakinləri isə bu dövrdə artıq dərinliyi 10 sajinə (1 sajin =2,13 m.) çatan neft quyularını və şaxtaları qaza bilirdilər və nefti at dartsı ilə çıxarırdılar. [8,s.9]

Ağ neft daha qiymətli neft hesab edilirdi. Ağ neftin çıxarılmasını X əsr müəllifi əl-Məsudu və Bakıya Olearidən 100 il sonra gəlmiş ingilis-rus şirkətinin direktorlarından biri olan İ. Hanvey də təsdiq etmişdir. Bakıda təbii yanar qaz da mövcud idi. İ. Hanveyin “Xəzər dənizində ingilis ticarətinin xülasəsi haqqında” kitabında (1754-cü il) qeyd edilirdi ki, bakılılar qazdan yemək bişirmək, su qaynatmaq məqsədilə artıq çoxdan istifadə edirlər. Suraxanı ağ nefti isə çox nadir hesab edilir və müxtəlif ölkələrə daşınır. Ondan daş xəstəliyinə, sinə ağrılarına və qıcolmalara qarşı müalicə vasitəsi kimi istifadə edirlər [9,s.174].

Bu faktı daha sonralar Abşerona (Bakı) gəlmiş məşhur şəxslər də təsdiq etmişlər: İohan Lerx, Samuill Qmelin və b. 1729-cu ildə Rusiyanın İrandakı səfirliyinin əməkdaşı və həkimi İoann Lerx Bakıya gəlmiş və Abşerondakı neft yataqları haqqında ətraflı məlumat verərək burada əsrlər boyu neftin hasil edildiyini, məişətdə və sənayedə yanacaq kimi geniş istifadə olunduğunu təsdiqləmişdir. [9,s.173] Qeyd edilən müəlliflər özlərindən sonra neftin, neft quyularının və əbədi odun təfərrüatlı təsvirini qoyub getmişlər.

Verilən bütün bu məlumatlar I Pyotr üçün də cəlbədicə idi və gələcək planlarının reallaşmasında həlledici rol oynaya bilərdi. Ona görə də I Pyotr Xəzərin qərb sahilinə can atır və burada hərbi dəniz bazası olan böyük bir şəhər salmaq [5, s.88] və onu Şərqdəki rus hökumranlığının mərkəzinə çevirmək istəyirdi [2,s.14]. Bu plan onun Cənubi Qafqazda və İranda Rusiyanın nüfuzunun gücləndirilməsi niyyəti ilə bağlı idi. Bu məqsədlə 1719-cu ildə hidroqraf F.İ.Soymonova Xəzər dənizini tədqiq etmək, öyrənmək və təsvir etmək əmri verilmişdi.

Xəzərətrafi mineral sərvətlər arasında ən əsas yerlərdən birini neft tuturdu. Neft Dərbənd və Bakı əyalətlərində yerləşirdi ki, bu ərazilərdə Rusiya tərəfindən tutulması labüd idi. Təsədüfi deyildi ki, Bakının alınması münasibəti ilə atəşfəşanlıq təşkil edilmişdi.

Göründüyü kimi Azərbaycanın zəngin ticarət mərkəzlərinin və təbii sərvətlərin yerləşdiyi Dərbənd və Şirvan bölgəsi Rusiya üçün xüsusi maraq kəsb edirdi. Bu torpaqların təbii sərvətləri – neft, xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. rusları xüsusi olaraq maraqlandırır [8,s.6]. Rusiyanın iqtisadi maraqları və Səfəvilər dövləti ilə yanaşı əlaqələrin müəyyənləşməsi, rus hökumətini Xəzərin şərq və qərb sahillərinin təbii-coğrafi şəraitini dərinlən öyrənməyə vadar edirdi. Bəzi məlumatlara əsasən, artıq XVII əsrin sonundan başlayaraq, Rusiya səfirləri Xəzər dənizi sahillərinin tədqiqinə cəhd gösərirədilər.

I Pyotrın dövründən başlayaraq isə Xəzərin həm qərb, həm də şərq ərazilərinə ekspedisiyalar təşkil edilmişdir. Ekspedisiyanın nəticəsi olaraq məlumatlar toplanır, xəritələr tərtib edilir, kitablar nəşr olunurdu. 1739-cu ildə akademik İ. V. Veytberxtin

qeydləri əsasında Abşeron nefti haqqında maksimum məlumatı əks etdirən ilk “Neft haqqında” əsəri nəşr edilmişdi. Bu “Neft haqqında” traktat məşhur hidroqraf, daha sonralar dövlət xadimi olmuş F.İ.Saymonovun səhih məlumatlarına əsaslanırdı, adı çəkilən alim apardığı tədqiqatların məlumatlarını hələ 1728-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərmişdi. O, bir neçə dəfə Azərbaycanda (Abşeronda) olmuş, oradakı neft quyularını təfəsilatı ilə təsvir etmiş və neft qazları yataqlarının planını təqdim etmişdi. 1719-cu ildən 1722-ci ilə qədər Xəzər dənizini tədqiq etmiş F.İ.Saymonovun ümumi rəhbərliyi altında 1731-ci ildə Xəzər dənizinin ilk atlası mətnlə bərabər çap edilmişdir[8,s.21].

Ciddi hazırlıqlardan sonra I Pyotr 1722-si ildə Şərqi yürüşünə başladı. Lakin çar bütün Azərbaycana sahiblənmək istəsədə buna nail ola bilmədi. Osmanlı dövləti 1724-cü il İstanbul sülh müqaviləsi ilə bunun qarşısını aldı. Azərbaycan qonşu dövlətlər arasında bölündü. Rusiya dövləti Xəzərsahili ərazilərə 1723-1735-ci illər ərzində sahiblik etdi.

Bakı və Abşeronun çar qoşunları tərəfindən işğal dövründə (1723-1735-ci illər) əvvəllər şah xəzinəsinə məxsus neft mədənləri rus hərbi idarəsinin sərəncamına keçmişdi. Çar hökuməti Bakı neft mədənlərinin istismarında maraqlı idi. Ona görə də Azərbaycanın Xəzərətəfə əraziləri istila edildikdən sonra təbii sərvətlərin səfərbər olunması üçün bir sıra işlər görüldü. Bu məqsədlə I Pyotr 1723-cü ildə Sankt Peterburqdan Qafqaz və Xəzər dənizində bütün orduların komandanı general-mayor M.A.Matyuşkinə yazdı: “Bakıdan bir neçə pud ağ neft götürməyə tapşırıq ver, ya göndər, ya da özün gətir...” Daha sonra başqa bir əmr verilmişdi: “Min pud, yaxud daha çox, nə qədər mümkünsə ağ neft göndər“[9,s.174].

Rusiyanın məşhur ictimai xadimi, tarixçi Butkov özünün “Qafqazın yeni tarixi materialları” əsərində qeyd edirdi ki, Bakı alındıqdan sonra “... dövlət xəzinəsinin mülkiyyəti və ya gəliri Rusiya idarəçiliyinə götürülmüşdü”. Onlar satışa daxil olan iki əsas predmetdən ibarət idi: duz və neftə görə dövlət xəzinəsinə ildə 5 min rubl daxil olmuşdu [8,s.23]. Lakin bununla belə 1723-cü il yürüşünün iştirakçısı, artilleriya mayoru İ.Q.Gerber xəbər verirdi ki, İran hökuməti dövründə, yəni, 1723-cü ilədək neftdən ildə 50000 rubl, yaxud 5000 tükən gəlir götürülürdü ki, bu da XVIII əsrin əvvəllərində neft hasilatının aşağı düşdüyünü göstərir. [6,s.89; 3,s. 164].

Soymonovun məlumatına görə, ruslar şəhəri tutduqdan sonra neft dövlət gəliri üçün xəzinədən satılırdı ki, bu da ildə 20 000 rubl yaxud 200 tükən gəlir gətirir [9,s.174]. Göründüyü kimi gələn gəlirlə bağlı rəqəmlər olduqca müxtəlifdir. Lakin əsas odur ki, bütün məlumatlarda rus hakimiyyəti dövründə neft hasilatının aşağı düşməsi təsdiqlənir.

Rusların hakimiyyəti dövründə neftdən götürülən gəlirin aşağı düşməsi çar inzibati orqanlarının icarə sistemi tətbiq etməsi ilə izah edilirdi. Lakin neft hasilatının kəskin surətdə aşağı düşməsinin səbəbi təkcə bu deyildi. Gerber, Lerx və digər şahidlər bu dövrdə işləyən quyuların çox az olduğunu söyləyirlər. Bakının hərbi idarəsi tərəfindən tərtib edilmiş "Bakı əhalisinin göstərdiyi çöldə və şəhər darvazalarının hündürlüyündə olan yararlı və yararsız quyularının və anbarların sayı və onların aralarındakı məsafəyə dair reyestr"də göstərilir ki, bu zaman Bakının ətrafında 70 "yararlı quyu", 18 yararsız quyu, 30 "yararlı anbar", 23 yararsız - "adi" və " zədəli" anbar var idi. Onlar şəhərdən 10-20 verst aralı idi. Quyulardan bir neçəsi Bayıl ətrafında, Bakı qalasının yaxınlığında idi [3,s.165].

Bizim fikrimizcə isə neftin azalmasına əsas səbəb quyuların daha çox istismarı idi. Çox neft əldə etmək üçün quyular daha çox istismar olunur və dağılıb tökülürdü.

XVIII əsrin əvvəlində bütün ölkənin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi, Türkiyə və Rusiya arasında hərbi əməliyyatlarla əlaqədar satış bazarlarının məhdudlaşması ilə bağlı olaraq Bakının İran, Türkiyə və digər Şərqi ölkələri ilə ticarəti müvəqqəti olaraq aşağı düşmüşdü. Digər tərəfdən, neftin Şərqi və Qərbi ölkələrinə ixracının kəskin surətdə azalmasının əsas səbəblərindən biri də XVII əsrdə və XVIII əsrin əvvəlində Səfəvilər dövlətində və başqa ölkələrdə neftdən hərbi texnikada istifadə olunmasını sıxışdırıb aradan çıxaran odlu silahın geniş yayılması idi. XVIII əsrin birinci yarısında Abşeronda neft hasilatının və ondan dolayı Bakıda şəhər həyatının tənəzzülə uğramasını bununla və qismən siyasi hadisələrlə izah etmək olar [3,s.165].

Neftdən müxtəlif məqsədlərlə - evi qızdırmaq, yemək hazırlamaq və evi işıqlandırmaq üçün istifadə edilirdi. F.İ.Soymonov yazırdı: «Bakı şəhəri Rusiya hakimiyyəti altında olduğu zaman zabit və əsgərlərin hər birinə istifadə etmək üçün odun əvəzinə müəyyən miqdarda neft verilir» (9, s.74). Səyyah İ.Lerx zabit və əsgərlərə odun əvəzinə verilən neftin miqdarını dəqiq göstərərək yazırdı: «Bakı rus qoşunları tərəfindən ələ keçirildikdən sonra hər bir əsgərə 7 batman, kapitana 50 batman, qərargah zabitinə 100 batman, polkovnikə 130 batman işlətmək üçün odun əvəzinə neft verilir»[7,s.107].

I Pyotrun planlarının genişliyinə baxmayaraq o Xəzərətrafi bölgədə məskunlaşmaq və Azərbaycan sərvətlərinə və xüsusən neftinə sahib olmaq istəyinə nail ola bilmədi. Nadirin uğurlu qələbələri buna mane oldu.

NƏTİCƏ

XVIII əsrin birinci yarısı Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən olmuşdur. Bu zaman Azərbaycan dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirirdi. Səfəvi imperiyası zəifləmiş, təcavüzkar strategiyə məqsədlərə malik olan qonşu Rusiya dövləti isə güclənərək vəziyyətdən istifadə etməklə nəinki Azərbaycan torpaqlarını tutmaq, hətta Şərqi doğru genişlənərək yeni ərazilərə yiyələnmək istəyini qarşısına məqsəd qoymuşdu. Əlverişli coğrafi mövqeyə və zəngin sərvətlərə malik olan Azərbaycan xammal bazası kimi I Pyotrun daha çox nəzərdiqqətini cəlb edirdi. Bu sərvətlər içərisində neft daha cəzbedici idi. Neftlə bağlı I Pyotrun xüsusi planları vardı.

Rusiya dövlətinin bu təcavüzkar siyasəti digər dövlətləri, xüsusilə də qonşu Osmanlı Türkiyəsini narahat etməyə bilməzdi. Bu proseslər bölgənin rəqabət meydanına çevrilməsinə və Azərbaycan torpaqlarının 1724-cü il İstanbul müqaviləsi ilə bölünməsinə gətirib çıxardı. Bununla belə bu vəziyyət uzun müddət davam etmədi. Tezliklə Səfəvi sərkərdəsi Nadirqulu torpaqları geri alaraq yeni bir türk imperiyasının əsasını qoydu. Beləliklə Nadir şah torpaqların geri qaytarılmasına nail olaraq çarın niyyətlərinin reallaşmasına imkan vermədi. Lakin Rusiya dövləti bölgədə Nadir imperiyasının süqutu və siyasi pərakəndəlikdən istifadə edərək yenidən, I Pyotrun ölümündən 88 il sonra Azərbaycanın şimalını və Bakı neft rayonunu Rusiyaya birləşdirə bildi. Beləliklə də tarixi faciələrimizin əsası qoyuldu.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. *Алиев Т. Ф.* К вопросу об исторической географии Ширвана в первой трети XVIII в. (по сочине нию И. Г. Гербера) // Изв. Акад. наук Азербайдж. ССР. 1989. № 2. С. 39—46).

нисимов Е.В.(Санкт-Петербург) Петр Великий и основы восточной политики
Институт Петра Великого Пётр I и Восток. Материалы XI Международного

- петровского конгресса. 1–2 июня 2018 года. — Санкт-Петербург — Издательство «Европейский Дом» — 2019 — 560 с.,
3. Aşurbəyli 2006 – Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi [История города Баку]. Bakı: Avrasiya press, 2006. 416 səh
  4. Эминова М.А. Торговые связи Азербайджана с Россией в первой половине XVIII в. // История и архивы. 2023. Т. 5. № 1.
  5. Курукин И. В. Персидский поход Петра Великого: Низовой корпус на берегах Каспия: 1722–1735. М.: Квадрига; Объед. ред. МВД России, 2010. С. 88)
  6. Qarayev 2005 – Qarayev E.T. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyahələrinin təsvirində Bakı, 2005.160 s.
  7. Qarayev E.T. F.İ.Soymonovun «Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri» adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı 2006
  8. Mirbabayev M.F. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı. Azərneşr. 2007-296 səh
  9. Соймонов, Федор Иванович (1682 - 1780). Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний, яко часть истории государя императора Петра Великого, - Санктпетербург : при Императорской Академии наук, 1763. - 380 с.

MUSIQI DİLİ İLƏ EMOSİONAL ƏLAQƏ YARATMAQ

Faiq Yusifli

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi

faiq.yusifli@mdu.edu.az

Musiqi insanlar arasında əlaqə qurmağın güclü bir yolu hesab olunur. Musiqi bir çox duyğuları ifadə etmək və insanlar arasında emosional əlaqələr yaratmaq üçün istifadə olunan bir vasitədir. Musiqi şifahi nitqlə ifadə edilə bilməyən duyğuları, düşüncələri və təcrübələri ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. Musiqi hər bir insanın əhval-ruhiyyəsinə müxtəlif yollarla təsir edə biləcək ən təsirli vasitələrdən biridir. Musiqi dili insanlara fərqli mədəniyyətlərə mənsub olmalarına baxmayaraq bir-biriləri ilə ruhi əlaqələr qurmağa imkan verir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə musiqi dilinin rolu mükəmməl bir nümunədir. Musiqi yalnız insanları bir-birinə bağlamaq üçün güclü bir yol deyil, eyni zamanda fərqli dillərdə danışan insanlar arasında da fərqli formada əlaqələr yaradır. Məsələn mahnı oxuyarkən və ya musiqi alətində ifa edərkən, musiqi sözləri başqa dildə yazılsa belə, notlar eyni yazılır, bu zaman musiqini düzgün oxumaq və aləti düzgün ifa etmək müxtəlif xalqlara mənsub olan insanlar arasında əlaqə yaradır. Bu mədəniyyətlərarası ünsiyyəti təşviq edir. Buna görə musiqi dili insanlar arasında vacib bir ünsiyyət vasitəsi hesab olunur. Musiqi əsərləri mədəni və sosial dəyərləri, düşüncə və hissləri ifadə edir. Buna görə musiqi dilini ideal qeyri-maddi mədəni irs olduğunu söyləmək səhv olmaz.

Musiqi insanlara hisslərini ifadə etməyə kömək edən bir sənət növüdür. Sözlər, melodiyalar və ritmlər insanların emosional vəziyyətini əks etdirir və dinləyicilərdə oxşar emosional reaksiyalara səbəb olur. Musiqi insanların daxili aləminə nüfuz etməyə kömək edir. Musiqi mədəniyyət və cəmiyyət arasında ortaq bir dil rolunu oynayır və bir araya gətirmək üçün istifadə olunur və musiqi dili bu əlaqəni gücləndirməyə kömək edir. Bundan

əlavə, musiqi insanlara bir-birilərinə hörmət etməyi də öyrədir. Müxtəlif xalqların mahnıları, rəqsləri və oyunları beynəlmiləçilik hissini oyadır və xalq adət və ənənələrinə maraq artırır.

QURBAN SƏİDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏT ANTROPLOGIYASI : GEYİM VƏ EV TƏRZLƏRİ

f.ü.f.d. Fidanə Musayeva

Bakı Slavyan Universiteti

e-mail.fidana.musayeva@yandex.ru

Qurban Səidin “Əli və Nino” əsəri vasitəsi ilə isə 1915-1920- ci illər Azərbaycan cəmiyyəti haqqında müəyyən tarixi, etnoqrafik, ictimai-siyasi mahiyyətli təsəvvür əldə etmək mümkündür. Biz əsərin baş qəhrəmanları ilə bərabər həmin dövrün bir sıra məkanlarını seyr edir , cəmiyyətin ab-havanı hiss edir, xüsusən zadəgan silkinin, bəzən isə müxtəlif təbəqədən olan insanların dünyagörüşünü , hadisələrə münasibətini izləyirik.

Qurban Səid “Əli və Nino”və “Qızıl buynuzdan olan qız” əsərlərində mühafizəkar İstanbulun, eləcə də Şərq və Qərb mədəniyyətini özündə cəmləşdirən Bakının XX əsrin əvvəlində hansı mənzərəyə malik olmasını bizə göstərmiş olur. Məsələn , məktəbin yuxarı sinfində təhsil gənc Nino və Aişənin timsalında qızların başıaçıq gəzməsi və oğlanların Əlinin həmin məktəbin həyətinə girib onlarla görüşə bilməsi maraq doğurur. Əsərin baş qəhrəmanları daha sonra qubernat bağında görüşür və öz sevgilərini hamıya göstərmiş olurlar .Lakin elə bu görüş zamanı yerli Bakı qadının birinin qubernat bağında çadralı təsviri də diqqəti çəkir.

Qurban Səidin başqa bir əsəri “Qızıl buynuzdan olan qız” romanında isə İstanbulda doğulub boya başa çatmış türk qızı Asiya öz vətəninə hicabda olsa da Almaniyaya köçdükdən sonra çadrasız gəzir və bu onun üçün də qeyri-adi hal hesab olunur. Bu da bir daha göstərir ki, ,XX əsrin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyəti qonşu islam ölkələri – Türkiyə və İrandan və eləcə də Rusiyadan fərqli və özünəməxsus bir şəkildə, inkişaf səviyyəsində olmuşdur.

Adı çəkilən əsərlərdən yalnız yüksək təbəqəyə mənsub zəngin həyat yaşayan insanların ev interyeri haqqında məlumatlar əldə edirik. Bu evlərdəki xalçalar haqqında verilən məlumatlar şərqli insanların bu sənətə verdiyi dəyəri göstərir

Açar sözlər: Qurban Səid, Bakı, İstanbul, geyim, ev, çadra,xalça

**Şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində Bəxtiyar Vahabzadənin pədaqoji irsinin
rolu və əhəmiyyəti**

**The role and importance of Bakhtiyar Vahabzade's pedagogical legacy in the
spiritual and moral education of personality.**

**Роль и значение педагогического наследия Бахтияра Вагабзаде в духовно-
нравственном воспитании личности.**

Göyçək İspəndiyar qızı Pirverdiyeva

Gəncə Dövlət Universiteti

Ümumi pədaqogika kafedrasının baş müəllim

pgoycek@mail.ru

РЕЗЮМЕ:

В статье говорится, что Бахтияр Вагабзаде является выдающимся народным поэтом, занимающим уникальное место и положение в азербайджанской литературе, мастером слова с богатым литературным наследием. Выдающийся поэт, завоевавший уважение всего народа своими глубокими, удобочитаемыми стихами с национальными и духовными ценностями, также завоевал вечную славу своими произведениями с патриотическими идеями. Поэтому, пробуждение в народе национального самосознания, возрождение национальной культуры, использование опыта и педагогического наследия наших предков в воспитании подрастающего поколения, связаны с национальными корнями и духом народа. Показано, что своё первое воспитание как человек, гражданин дети получают в семье, поэтому их первая школа – семья, а первыми учителями становятся родители и другие члены их семьи. В семье у них формируются морально-духовные качества, физическая сила, трудовые привычки, правила поведения и др. Таким образом, исследование и анализ литературного наследия Бахтияра Вагабзаде в научно-педагогическом аспекте показывают, что он трудился и боролся не покладая рук, чтобы воспитывать детей родины с высокими идеалами, чистой духовностью, борцами и патриотами, подал пример высокого патриотизма поколениям. И сегодня это поэтическое наследие чрезвычайно важно с точки зрения формирования подрастающего поколения в духе уважения к духовно-нравственным ценностям.

Ключевые слова: *Национально-нравственные ценности, Родина, патриотизм, нравственные качества, интеллигентность, мастер крепкого слова, педагогическое наследие, ум*

Summary

The article states that Bakhtiyar Vahabzade is an outstanding folk poet with a unique place and position in Azerbaijani literature and a powerful master of words with a rich literary heritage. An outstanding poet who won the respect of all people with his profound, readable poems with national and spiritual values, he also gained eternal fame with his works with patriotic ideas. Therefore, it is very important to awaken the national self-consciousness in the people, to revive and raise the national culture, to use the past experience and the pedagogical heritage of our ancestry in the education of the growing

generation, and to cultivate a personality connected to the national root and the spirit of the people. It is shown that children receive their first education as a person and a citizen from the family, so their first school is the family, and their first teachers are their parents and other members of the family. In the family, they teach moral and spiritual qualities, physical strength, work habits, rules of conduct, etc. gains the first germ of such qualities. Thus, the research and analysis of Bakhtiyar Vahabzadeh's literary heritage in the scientific and pedagogical aspect shows that he worked and fought tirelessly to raise and educate the children of the country with high ideals, pure spirituality, fighters, and patriots, and set an example of high patriotism to the generations. Even today, this poetic heritage is extremely important in terms of the formation of the growing generation in the spirit of respect for spiritual and moral values.

Key words: National - spiritual values, Motherland, patriotism, moral qualities, intelligence, master of powerful words, pedagogical heritage, mind

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri və mövqeyi olan görkəmli xalq şairi və zəngin ədəbi irsə malik qüdrətli söz ustasıdır. Milli-mənəvi dəyərlərə malik dərin məzmunlu, oxunaqlı şeirləri ilə bütün insanların hörmətini qazanmış görkəmli şair, həm də vətənpərvərlik ideyalı əsərlərilə əbədi şöhrət qazanmışdır. Ona görə də xalqda milli mənlük şüurunun oymatmaq, milli mədəniyyəti dirçəltmək və yüksəltmək, yetişən nəslin tərbiyəsində keçmiş təcrübədən, soykökümüzün pedaqoji irsindən istifadə etmək, milli kökə, xalq ruhuna bağlı olan şəxsiyyət yetişdirmək böyük aktuallıq kəsb edir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Bəxtiyar Vahabzadə haqqında danışarkən bildirmişdir: “Mən hələ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində işləyən zaman Bəxtiyar Vahabzadənin həbs olunması məsələsi meydana çıxmışdı. “Gülüstan” poemasını yazmışdı. Ondan ötrü o zaman həbs etmək məsələsini qoymuşdular. O vaxt mən onu xilas etdim, qoymadım həbs olunsun. Nəinki qoymadım, onunla dəfələrlə söhbətlər apardım, öz məsləhətlərimi verdim. Belə bir insan o vaxtlar böyük fəlakət qarşısında idi. Nəyə görə? Heç bir cinayət yox idi. Ona görə ki, millətini sevirdi, millətin qayğıları haqqında yazılar, şeirlər yazırdı”.

Prezident İlham Əliyev xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 2015-ci il 14 yanvar tarixində Sərəncam imzalamışdır. Bu Sərəncamdan irəli gələn tədbirlərin keçirilməsi milli ədəbi fikrin inkişafına dəyərli töhfələr bəxş edən ədəbiyyatşünas və ictimai xadimin əməyinə verilən yüksək qiymətin bariz nümunəsidir.

Görkəmli şair Bəxtiyar Vahabzadənin sənət dünyasında Vətən müqəddəsliyi, xalq məhəbbəti, vətənpərvərlik, el həqiqətləri bədii yaradıcılığının əsasında dayanır. Bəxtiyar Vahabzadə şeirinin hər sətiri, təqdim və təsvir olunan hər bir insan obrazının detallarını ifadə edir. Ədibin əsərlərinə gətirdiyi hər söz parçası, hər misra, Vətən əzəmətini, el sevgisini, yurd müqəddəsliyini ifadə edir. Bu baxımdan Nəbi Xəzri doğru deyirdi: “Bəxtiyar Vahabzadəni təbiət şair yaradıb. Poeziya elə bil, onun üçün, o da poeziya üçün doğulub... Mən heç cür təsəvvür edə bilmirəm ki, əgər yer üzündə şairlik sənəti olmasaydı da, o, yenə şeir yazacaqdır, bayatı deyəcəkdir, nəğmə qoşacaqdır”. (F.Xubanlı, Bakı, 2005, səh.43)

Sabir Rüstəmxanlı şair haqqında yazırdı: “Əgər Bəxtiyar Vahabzadənin kitablarının əsas poetik məqamlarını qısaca ifadə etmək lazım gəlsəydi, deyərdik: mənalı yaşamağa çağırış!

Ölümdən qorxmayan de kimdir, de kim?

Mənasız yaşamaq ondan qorxulu...

Əlbəttə, mənalı yaşamaq müxtəlif cür və bəzən də bir – birinə zidd izahlara yatan sözdür. Yaşamağın mənasını hərə öz dünyagörüşünə və ictimai ideallarına uyğun başa düşür. Bəxtiyar Vahabzadəyə görə sonradan peşmançılıq doğurmayan, ləyaqətli yaşayış yalnız o vaxt mümkündür ki, insan öz ömrünü böyük ideallara bağlayır, övladı olduğu xalqın, üstündə gəzdiyi torpağın mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən yüksək tutur, ucalığa, kamilliyə can atır, haqqın, ədalətin yolunda hər şeyi qurban verməyə hazırdır. Məhz buna görə də o, özünü “ümid şairi” adlandırır və “Payız düşüncələri”nin bütün poetik ruhunda bir bahar tərəvəti, gənclik ümidi var”. (B. Vahabzadə, Bakı, Yazıçı, 1981. Səh.7)

Akademik Yaşar Qarayev isə şair Bəxtiyar Vahabzadəni belə dəyərləndirirdi: “Bu gün çox zirvəli Azərbaycan poeziyasında Bəxtiyar zirvəsi təkrarsız qranit – qaya zirvəsi kimi, bütün cinahlardan görünür”. Belə bir zirvəyə ucalan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında vətən sevgisi, vətənpərvərlik, ümumiyyətlə, milli – mənəvi dəyərlər, tərbiyənin bütün tərkib hissələrinə münasibət motivləri öndə gəlir. Şair Vətən haqqında deyirdi:

Azərbaycan mənim eşqim,
Mənim andım, mənim anam,
Biz ikimiz bir torpağıq,
Mən də sənə bir parçanam.

“Mən də sənə bir parçanam”, - deyən sənətkar bütün varlığı ilə özünü Vətənə həsr etdiyi şeirlərində əsl, nümunəvi bir vətəndaş kimi ifadə edir, xalqına bağlı olan ədib bütün yaradıcılığı boyu əsərləri ilə bütün insanlara vətəndaşlıq hissləri aşılayırdı.

“Azərbaycan oğluyam” adlı şeirində “Mənim gələcəkdə də öz əhdi – peymanım var, Azərbaycan oğluyam” deyərək fəxr edən şair yüksək vətəndaşlıq hisslərini dəyərləndirir, o, vətənə məsuliyyətini dərk edərək gəncləri Vətəni sevməyə səsləyir, Vətən sevgisini insanlara təlqin edərək deyirdi:

O bizi yaradan
Biz ona bəndə
Yaradan uğrunda
Ölməyə gəldik.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Azərbaycan oğluyam” və bu silsilə şeirlərindən bəhs edəndən sonra akademik Mirzə İbrahimov yazırdı ki, “biz Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsas məzmununu, onun leytmotivini təşkil edən məsələyə yaxınlaşmış oluruq. Bu, Vətənə eşqi, Vətən mövzudur. Şair özünü bir insan kimi dərk etməsini, bir vətəndaş kimi formalaşmasını, əsərlərinin ruhunu Vətən eşqinin ürəyinə dolması ilə bağlayır:

Yurdum, Vətənim, şöhrətim, andım
Bir vaxt ki, sənə eşqinə yandım,
Bildim ki, əsil insanam, insan!
Bildim ki, nədir istəyim, arzum bu cahanda”. (Azərbaycanın Bəxtiyarı, Bakı, Azər nəşr, 1995. səh.9) .

Vətəndaş – ən zəruri vəzifə və mənəvi keyfiyyətdir. Vətəndaş dərin siyasi, fəlsəfi mənalara daşısa da, yeniyetmələrin, gənclərin dərk edə biləcəyi, həyat idealına çevirəcəyi bir

anlayışdır. Bütün kitablarda vətən kəlməsi tez-tez səslənir, onu əziz və müqəddəs tutmağın zəruri olması gənclərə daim göstərilir. Bu cəhətdən Bəxtiyar Vahabzadə “vətəndaş” anlayışını poetik çalarlarla təsvir edir:

Vətəndaş!

Nə gözəl səslənir bu söz,
Yəni - bir Vətənin övladıyıq biz.
Anamız eynidir, qardaşıq demək,
Mən sənə arxayam,
Sən mənə kömək.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Vətən sevgisi, vətənpərvərlik motivləri öndə gəlir. O, gənclərə “Mənim şerim”də təkə Vətəni sevməklə, keşiyini çəkməklə vəzifəsini bitmiş hesab etmədiyini, həm də lazım gələrsə Vətən üçün şirin canını fəda etməyi təlqin edirdi:

Əmin kimi vurul, oğlum,

Bu Vətənin

Torpağına, daşına sən!

Vurul dedim!..

Bu sözdəki hikmət ilə yaşa oğul,

Zaman-zaman...

Mən deyərdim, yaşamayır

Vurulmayan!

Vurulanda biz həyata

Bənd oluruq.

Doğularkən vuruluruq

Vurulanda doğuluruq!..

Şair gəncləri ədidəyə, amala, məsləkə səsləyərək, onları Vətənin keşiyində ayıq - sayıq olmağa səsləyir, bunu şərəf hesab edərək bildirdi ki, vətəni sevən onun müqəddəsliyini dərk edərən insan Vətəndən başqa heç kimin qarşısında əyilməz:

İstəyirəm, yaşayasan əsgər kimi...

Sən nəyinsə keşiyini çəkə-çəkə...

Vüqarını əyməyəsən,

Tək vətənin qarşısında

Əyiləsən əsgər kimi!

İstəyirəm, sən alışıb,

Sən yanasan,

Əsgər kimi.

Bəxtiyar Vahabzadə 1990-cı ilin qara yanvar hadisəsinə görə “Şəhidlər” şeirini yazdı, bu şeiri ilə o, gənclərdəki mərdliyi, cəsəretini, qorxmazlığı, igidliyi yüksək qiymətləndirirdi, onun uzaqgörənliyi bu şeirində açıq – aşkar hiss olunur. Bu şeirini sanki o, II Qarabağ müharibəsində canını fəda edən belə oğullarımız üçün yazılıbmış:

Tarixi yaşadır diləyimizdə,

Bir yumruğa döndük o gecə biz də,

Yıxıb köləliyi ürəyimizdə,

Cəsarət mülkünü tikdi şəhidlər.

Xalqımız bu müharibədə birlik, güc nümayiş etdirdilər, əsgərlərimiz işğal olmuş torpaqlarımızı şirin canlarından keçərək, şəhidlik zirvəsinə yüksələrək azad etdilər.

Böyük pedaqoq, şair vətənpərvərliklə bərabər ana dilimizə də böyük dəyər verirdi, gənclərin öz dilimizdə danışmasını, ana dilinin ülvi, lazımlı və gərəkli olduğunu poetik şəkildə tövsiyə edirdi:

Məni ana Vətənimin

Bütün oğul – qızlarına

Qohum edən ana dilim!

Sən gözlərə görünməyən

Bir telsən ki,

Yol açmışan keçmişimdən gələcəyə,

Ana yurdun öz ruhunu keçirirsən

Bu nəsilədən o nəsilə,

Bu ürəkdən, o ürəyə

Öz dərdimi, sevincimi

Dodağım da çağladanım,

Məni ana Vətənimə,

Bugünümə, sabahıma, dünənimə bağladanım.

Böyük rus pedaqoqu K. D. Uşinski ana dilinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərkən “Ana dili” haqqında demişdir: “Xalqın dili onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzədən çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlamış boyasıdır. Dildə bütün xalq və onun bütün vətəni canlanmış olur. Vətənin göyü, onun havası, fiziki hadisələri, iqlimi, çölləri, dağ və düzənlikləri, meşə və çayları, fırtına və tufanları xalq ruhunun bütün yaradıcılıq qüvvəsi ilə ana dilində fikirlərə, şəkillərə və səslərə çevrilir...Hər bir nəsil dərin səmimi hislərinin bəhrələrini, tarixi hadisələrin, inamının, görüşlərinin bəhrələrini, başına gələn bəla və keçirmiş olduğu sevinclərinin izlərini ana dilinin xəzinəsində toplayır – bir sözlə xalq mənəvi həyatının bütün izlərini qayğı ilə ana dilində mühafizə edir. Dil xalq içərisindən ölüb gedənləri, yaşamaqda olanları və gələcək nəsilləri böyük, tarixi və canlı bir tam şəkildə birləşdirən ən canlı, ən məhsuldar və ən möhkəm əlaqədir. Dil nəinki xalqın həyatiliyini özündə ifadə edir, o eyni zamanda, məhz həyatın özüdür. Ana dili məhv olarkən, xalq artıq yox olur!”. Rus pedaqoqunun fikirlərinə uyğun olaraq böyük şair, pedaqoq Bəxtiyar Vahabzadə ana dilimizə böyük önəm verirdi və ana dilimizi dəyərləndirərək deyirdi: “Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti, ey dilim qüdrətinlə dünyalara yol açmış”. Bəxtiyar Vahabzadə “Ana dili”adlı şerində dilimizin müqəddəsliyini qorumağı, gələcək nəsillərə hədiyyə etməyi tövsiyə edirdi:

Bu dil – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil – bir – birimizlə əhdi- peymanımızdır.

Bu dil – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, Onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda əqli tərbiyə tərbiyənin tərkib hissəsindən birincisi hesab edilir və bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda isə ona zehni tərbiyə və ya ağıl tərbiyəsi də deyilir. Ağıl tərbiyəsi adamların şüurundan süzülüb gələn təfəkkür hadisələri ilə bağlı olan məsələləri öyrənir. Ağıl insanları başqa canlılardan fərqləndirən keyfiyyətlərdən biridir. Yunan filosofu Aristotel bildirirdi ki, “insanın digər canlılardan başlıca üstünlüyü onun ağılıdır. Əqli fikirləşmək qabiliyyətidir, öz iradəsini formalaşdırmaqdır”. Bəxtiyar Vahabzadə də ağıl tərbiyəsinə böyük qiymət verərək, insanın təvazökar olmasını, ağılsız iş gördüyündə ondan nəticə çıxarmağı tövsiyə edərək onu poetik dildə belə ifadə edirdi:

Ey könül möhkəm ol, keşməkeşlərdə
Çoxda öyünmə ki, mən ağıllıyam
Ağılsız işimi bildiyim yerdə,
Mən ən ağıllı, ən ağıllıyam!

Böyük rus tənqidçisi V.Belinski “Ədəbi düşüncələr” adlı məqaləsində yazırdı: “Xəlqi şair sözün fəlsəfi mənasında həqiqi bir hadisədir. Onun şairlik istedadı çox böyük olmasa da, o, həmişə möhkəm bir özülə, öz xalqının təbiətinə istinad edir və xalqın ona diqqət yetirməsində, həmin xalqın özünü dərk etməsində ifadə olunur. İstedadlı, lakin milli zəmindən məhrum bir şair isə həmişə az və ya çox dərəcədə müvəqqəti və kiçik bir hadisədir. Bu elə bir ağacdır ki, əvvəlcə gur qol-budaq atıb göyərir, sonra isə kökü torpağın dərinliklərinə işləmədiyindən tezliklə quruyur. Buna görə də şairdə xəlqilik çox zaman dərinlik və çoxnövçülük mənasında olmasa da, lakin həmişə orijinallıq mənasında bir növ dahilikdir”. Şair-pedaqoq Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına V. Belinskinin fikirlərini şamil etmək tam yerinə düşür.

Bəxtiyar Vahabzadənin zəngin pedaqoji irsi, təlim-tərbiyə, pedaqoji-psixoloji görüşləri, eləcə də əxlaq tərbiyəsi və s. ilə bağlı pedaqoji irsi böyüyən nəslin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayır. O, insanları əqidəsinə sadıq qalmağa, əqidə bütövlüyünə, ölənə qədər onu uca tutmağa səs-ləyirdi:

Özüm öz əllərimlə bir gün bal içirəmsə,
Bir gün zəhər içirəm.
Mən həyat yollarımdan ayaqlarımla deyil
Əqidəmlə keçirəm.

Özünü tərbiyə -adamın öz xarakterini müsbət mənada dəyişmək, təkmilləşdirmək, formalaşdırmaq üçün öz üzərində işləməkdir, yəni səhvlərdən nəticə çıxararaq adamın özünü saflaşdırmasıdır. İnsanlar böyüdükcə onların tərbiyəsi də müsbət və ya mənfi istiqamətlərdə dəyişə bilər. Özünü tərbiyə işi insanı kamilləşdirmək, öz idealları uğrunda yüksəltmək üçün şəxsiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır. Bunu şair obrazlı şəkildə “Özümdən narazıyam” adlı şeirində belə ifadə edirdi:

...Səhv atılan addımları sonradan anlayıram;
Baxıb vicdan güzgüsünə, özümü danlayıram.
Siz ey yanlış addımlarım, məni dərdə saldınız.

Mən sizinlə döyüşdükcə, gün – gündən çoxaldınız.

Mən haqq – hesab istəyirəm, gecələr gündüzümdən;

Narahatam, narazıyam, Ömrüm boyu özümdən.

Bizim sənət dünyasının qırıq telli sazıyam;

Bircə ondan razıyam ki, özümdən narazıyam.

Bu misraları ilə o, insanın həddən artıq özündən razı olmasına öz mənfi münasibətini bildirərək, özündən razılığı mənfi əxlaqi keyfiyyət kimi xarakterizə edir, hətta özünü belə digər insanlardan üstün tutmur. O, şəxsiyyətin inkişafında, onun mənəvi aləminin formalaşmasında, özünütərbiyəsində, özünüdərk etmə prosesində tərbiyəyə böyük yer vermiş, yaradıcılığında əxlaq tərbiyəsini mühüm və köklü problemlərinə toxunmuş, onları fəlsəfi aspektdən təhlil etmiş, yetişən nəsildə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsini konkret və praktik məsələlərin izahına nail olmuşdur. O, səhvlərdən nəticə çıxarmağın ən düzgün yolunu etirafda görürdü və bunu poetik dillə belə şərh edirdi:

Səhvlər üstündə boy atmışam mən,

Özümü təzədən yaratmışam mən.

Hazırkı dövrdə yetişən nəslin nümayəndələrinə məhz belə mənəvi keyfiyyətlərin aşılınması məqsədə müvafiq hesab olunur. Bu gün müstəqil respublikamızın inkişafı ilk növbədə böyüyən nəslin təlim-tərbiyə işinin düzgün təşkilindən, vətəndaşlıq hazırlığından asılıdır. Böyüməkdə olan nəslə qayğı göstərmək hamının borcudur. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin uşaqların bir vətəndaş kimi böyüməsində və ailədə, cəmiyyətdə, ümumilikdə mühitdə rolu böyükdür. Şair-pedaqoqa görə, yeniyetmələrimiz savadlı olmalı, vətəninin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini bilməli, vətəni sevməlidir. O, uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin başqasının kölgəsində daldalanmasına etiraz edir, özlərinin “yarpaq da olsa kölgə” salmalarını arzulayırdı:

Çınarın kölgəsində böyüsədə bir çınar,

Yenə kiçiyin üstə böyüyün kölgəsi var,

Razı olma heç zaman kölgələrdə qalasan,

Çalış yarpaq da olsan özün kölgə salasan!

Beləliklə, Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbi irsinin elmi-pedaqoji aspektdə tədqiqi və təhlili göstərir ki, o, vətən övladlarını yüksək ideallı, saf mənəviyyətli, mübariz, vətənpərvər şəxslər yetişdirmək və tərbiyə edə bilmək üçün yorulmadan çalışmış, mübarizə aparmış, nəsillərə yüksək vətənpərvərlik nümunəsi göstərmişdir. Bu gün də bu poetik irs yetişən nəslin mənəvi-əxlaqi dəyərlərə ehtiram ruhunda formalaşması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Bəxtiyarı: Bəxtiyar Vahabzadənin həyat və yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu.- Bakı,: Azər nəşr, 1995. səh.9
2. Fərhad Xubanlı “Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı və şagirdlərin milli – mənəvi ruhda tərbiyəsi məsələləri” Metodik vəsait. “Adiloğlu nəşriyyatı”, Bakı, 2005, səh.43
3. Sevdə Kərimova “Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında tərbiyə məsələləri” Monoqrafiya. Nəşriyyat: Bakı,Nurlan, 2009

Bəxtiyar Vahabzadə “Payız düşüncələri” Şeirləri, Bakı, Yazıçı, 1981. Səh.7

F. Rüstəmov “Pedaqogika tarixi” Nəşriyyat: Bakı, Nurlan, 2006

Bəxtiyar Vahabzadə. ”Özümlə söhbət”. Bakı: Azərnəşr, 1985.

**Təhsilənlərin qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılması və
tətbiqi texnologiyası**

**Technology of planning and application of the form of cognitive movement of
students in a group**

**Технология планирования и применения формы познавательного движения
учащихся в группе**

Firədun Nadir oğlu İbrahimov,

ADPU-nun Şəki filialı, pedaqoji elmlər doktoru, professor

ORCID ID: 0000-0002-0775-1048

E-mail: firedun52@mail.ru

Gülarə Abdurahman qızı Abdullayeva

ADPU-nun Şəki filialı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ORCID ID: 0000-0003-1162-0275

gularabdullayeva@mail.ru

Xülasə. Məqalədə təhsilənlərin qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılmasının didaktik anlayış olaraq necə dərk olunmasından, başlıca əlamətlərinin fərqləndirilməsindən, metodik sistemin digər komponentləri ilə dialektik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsindən, komponenti olduğu təlim sisteminin emergent təbiətindən, təhsil məkanının formalaşmasına sənaye inqilabının çağırışlarından, idarəetmənin paradıqmasından, paylaşılan təcrübənin (bəşər mədəniyyətinin – təcrübəsinin zəruri hissəsinin) ehtiva etdiyi elementlərdən, gözlənilən nəticələrdən, standartlardan, təbii və süni intellektin imkandaşıyıcılıq yükündən asılılığına diqqət yönəldilir. Bildirilir ki, söylənilən arqumentlərin mövcudluğu sözügedən gerçək hadisənin mənimsəmə subyektlərinin qrup halında idraki hərəkət forması olması ilə bağlıdır. Hərəkət forması kimi qəbul edilən bu mövcudluq üsulunun keyfiyyətliliyi onun standartların, normaların, ictimai–iqtisadi inkişafın tələblərinə, dövlətin, cəmiyyətin və əsas komponent funksiyalı şəxsin maraqlarına uyğunluğu ilə müəyyən olunur.

Açar sözlər: təlim prosesi, komponent, metodik sistem, məzmun və forma, dialektik vəhdət, gözlənilən nəticə, standart.

Summary. In the article, how to understand the planning of the form of cognitive movement of students in a group as a didactic concept, distinguishing its main features, determining the dialectical relationship with other components of the methodical system, the emergent nature of the training system of which it is a component, the challenges of the industrial revolution to the formation of the educational space, the paradigm of management,

the shared experience (human culture) - the necessary part of his experience) attention is focused on the dependence of natural and artificial intelligence on the elements it contains, expected results, standards, and the carrying capacity of natural and artificial intelligence. It is stated that the existence of the mentioned arguments is related to the fact that the subject of mastering the real event in question is a form of cognitive action in a group. The quality of this mode of existence, which is considered as a form of movement, is determined by its compliance with standards, norms, social-economic development requirements, the interests of the state, society and the person with the main component function.

Keywords: learning process, Component, methodological system, content and form, dialectical unity, expected result, standard.

Краткое содержание. В статье как понимать планирование формы познавательного движения учащихся в группе как дидактическое понятие, выделяя его основные черты, определяя диалектическую связь с другими компонентами методической системы, эмерджентный характер системы обучения составной частью, вызовов промышленной революции, формирования образовательного пространства, парадигмы управления, общего опыта (человеческой культуры) - необходимой части его опыта) акцентируется внимание на зависимости естественного и искусственного сведения о содержащихся в нем элементах, ожидаемых результатах, стандартах и пропускной способности естественного и искусственного интеллекта. Утверждается, что наличие указанных аргументов связано с тем, что предмет овладения рассматриваемым реальным событием является формой познавательной деятельности в группе. Качество этого способа существования, рассматриваемого как форма движения, определяется его соответствием стандартам, нормам, требованиям социально-экономического развития, интересам государства, общества и человека с основной составляющей функции.

Ключевые слова: учебный процесс, компонент, методологическая система, содержание и форма, диалектическое единство, ожидаемый результат, стандарт.

Məlum olduğu kimi, “təlim” pedaqogikanın başlıca anlayışlarından biridir. Təlim “tədris fəaliyyəti”nin mühüm xarakteristikası olsa da, onun bütün tərəflərini əhatə etmir. Təlim, sözün geniş mənasında, yeni bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsini nəzərdə tutur.

Elmi mənbələrin təhlilindən aydın görünür ki, XX əsrin əvvəllərində “təlim” anlayışına bu prosesi təşkil edən iki komponenti - tədris və öyrənmə anlayışlarını da daxil etmişlər. “Tədris” dedikdə dərs materialının mənimsənilməsini təşkil etmək üçün müəllimlərin fəaliyyəti, “öyrənmə” dedikdə isə keçilən materialı mənimsəmək üçün şagirdlərin fəaliyyəti başa düşülür. Şagirdlərin idrak fəaliyyətini formalaşdırmaq üzrə müəllimin idarəedicili fəaliyyəti, müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti də təlim anlayışında öz əksini tapır.[12; 132] Fikrimizcə, təlim prosesinin, onun komponentlərinin (o cümlədən təşkilat formasının -hərəkətin mövcudluq halının) dialektik münasibətlərinin, hər bir komponentin “imkandaşılıq funksiyaları”nın təkmilləşdirilməsi, funksiyalarının müasir sənaye inqilabının çağırışlarına adekvat formalaşan təhsil məkanında reallaşdırılması kimi aktual problemlərin həllində “sistem-struktur” yanaşmadan faydalanmaq etibarlı çıxış yollarındandır.

Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, “təlim sistemi” dedikdə müəyyən meyarlara görə seçilən bütöv, tam bir gerçəklik başa düşülür. Təlim sistemləri təlimin, təhsil-tərbiyənin məqsədlərinin, qanunauyğunluqlarının, təşkili prinsiplərinin, məzmununun, forma və metodlarının birliyi ilə yaranan strukturlarının daxili bütövlüyü, tamlığı ilə xarakterizə olunur. [7; 266-268]

XXI əsr qloballaşma əsridir. Buna görə də təhsil-tərbiyə prosesinin məzmununda XXI əsr bacarıqları da nəzərə alınmalıdır. Biliklə yanaşı, kompleks problem həllətmə, tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, liderlik, rəqəmsal savadlılıq, emosional zəka, qlobal vətəndaşlıq, əməkdaşlıq, müzakirə, mühakimə və qərar vermə kimi qabiliyyət və bacarıqların inkişafı da əsas öyrənmə nəticəsi olaraq qəbul ediləcək və edilməlidir. [13-14;330-343]

Məlumdur ki, sənayedə və texnologiyada baş verən dəyişikliklər həm cəmiyyətin ehtiyaclarını, həm də müxtəlif sektorların ehtiyac duyduğu işçi qüvvəsini lazımi bacarıqlarla təhciz etmək üçün hər dövrdə təhsil müəssisələrinin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Sənaye inqilabına uyğun olaraq, təhsil də “Təhsil 1.0-dan” ... → ...“Təhsil 4.0-a qədər” inkişaf prosesi keçmişdir. “Təhsil 4.0” IV sənaye inqilabı dövründə qlobal və rəqəmsal iş mühitində fəaliyyət göstərəcək şəxslərin hazırlanmasına xidmət edir. Təhsil 4.0 “uşaqlıqdan→ məktəb dövrünə → oradan iş həyatına” qədər daim (davamlı, fasiləsiz, permanent) öyrənməni təmin edən, dünyada önəmli yer tutmağa və dəyişiklik etməyə imkan verən bir təhsil sistemidir. [15;25-30-16;558-564]

Təhsil 4.0 cəmiyyətdəki dəyişikliklərə müvafiq olaraq təhsilalanların inkişafına kömək edən yeni texnologiyalardan istifadə bacarıqlarının formalaşmasına xidmət etməli, təhsilalanlarda sadəcə oxumaq və yazmaq deyil, bütün həyatı boyunca istifadə edə biləcəyi bilik və bacarıqlar formalaşdırılmalıdır.[16;558-564]. Sözügedən sistem insan kapitalının ehtiyacını ödəmək üçün sosial və iqtisadi mühitdəki dəyişikliklərə cavab verməlidir. Təhsil 4.0 fərdləri yaradıcı və yenilikçi olmağa hazırlamaq məqsədi daşıyır.

Tam sistem olan təlim prosesinin idarə olunmasının səmərəliliyi onun məzmun və forması arasında düzgün nisbətə tapılmasından asılıdır. Təlim praktikası təsdiq etmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin əsas mövcudluq üsulu “dərs” termini ilə interpretasiya olunan hərəkət formasıdır. Elmi mənbələrdə göstərilir ki, dərs təlimin elə təşkilat formasıdır ki, təlimin məzmunu, prinsip və metodları təmin olunur, müəllim tərəfindən müəyyən vaxt çərçivəsində planlaşdırılır və tənzim edilir, müəllim-şagird münasibətlərinin məcmuyu kimi meydana çıxır”. [5; 232]

Psixoloqlar haqlı olaraq vurğulayırlar ki, təlimin əsas təşkilat forması təkəcə özünün elmi-nəzəri səviyyəsinə görə deyil, həm də pedaqoji konsepsiyasına - yeni pedaqoji təfəkkür ölçüləri ilə qurulmasına görə müasir olmalıdır. [6;147]

Danılmazdır ki, hazırda ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlərin bir qrupu uzun müddət ənənəvi təlim modelindən faydalanmışdır və xeyli uğurlar da əldə olunmuşdur. Odur ki, bu modeldən tamamilə imtina olunmasını məqbul dəyərləndirmək olmaz. Yaxşı olar ki, ənənəvi adlandırılan həmin təlim modelinin üstün cəhətləri müasir təlim yanaşmalarında nəzərə alınsın.

Burada sözügedən təlim modelinə aid tematik və dərs (tərəfimizdən hərəkət forması anlayışı ilə şərh olunan “təlimin təşkilat forması”) planlaşmasına diqqətin yönəldilməsini lazım bilir. Əldə olunmuş tədqiqat materiallarına dayanan ümumiləşmələrimiz söyləməyə əsas verir ki, bu təqdimat tələbələrin ümumi hazırlığına müsbət təsir göstərir.

Ənənəvi təlim modelinə uyğun tematik planın bölmələrinə: 1. Təhsilalanların qrup halında idraki hərəkət formasının mövzusu (proqramdan götürülür), 2. Aktuallaşdırma (Planın bu bölməsini iş prosesinin özü müəyyən edir.), 3. Yeni anlayış və fəaliyyət üsullarının formalaşdırılması, 4. Tətbiqetmə, 5. Ev tapşırığı daxildir.

Uğurları ilə ictimaiyyətin rəğbətini qazanmış müəllimlər dərsə hazırlaşarkən, plan qurarkən aşağıdakı əsas məsələləri diqqət mərkəzində saxlamışlar. Bu qənaətə bizi apardığımız pedaqoji araşdırmalarımız gətirmişdir:

1. Məşğələdən əvvəlki iş; 2. Müştərək məqsədin müəyyən edilməsi; 3. Təhsilalanların anlama və ehtiyaclarının fəal şəkildə müəyyən olunması; 4. Uyğunlaşdırılmış köməyin müəyyən olunması; 5. Məqsədin həyata keçirilməsini dəstəkləmə; 6. Əks əlaqənin yaradılması; 7. Məyusluğa və riskə nəzarət; 8. Müstəqilliyə kömək və digər kontekstlərə uyğun ümumiləşdirmə.

Fənn kurikulumları əsasında gündəlik planlaşdırma seçilmiş təşkilat forması üzrə gözlənilən nəticələrini müəyyən etmək; seçilmiş təşkilat forması üzrə prosesin (idraki hərəkət sisteminin sonunda şagirdlərin hansı nəticələrə (ümumiləşdirmələrə) gələcəklərini müəyyənləşdirmək; forması müəyyən olunmuş prosesin motivasiyasını hazırlamaq (problem situasiyasının yaradılması, motivasiya növünün seçilməsi, tədqiqat sualının düzgün qoyulması); tədqiqat zamanı yeni biliyi toplamaq üçün istifadə olunan bilik mənbələrini müəyyənləşdirmək; müəyyən edilmiş gözlənilən nəticələrə gətirə biləcək tədqiqat tapşırıqlarını hazırlamaq; tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirmək; lazımı materialları və iş vərəqlərini hazırlamaq, tədqiqatın təqdimat formasını müəyyənləşdirmək; müzakirə zamanı istifadə olunan yönəldici sualları ifadə etmək; məlumatın sistemləşdirilməsi (sxem, düstur, qrafik, cədvəl, layihə və s.); güman edilən yeni nəticələri nəzərə alaraq əlavə məlumat, tapşırıqlar hazırlamaq; prosesin hər mərhələsi üçün vaxtı müəyyən etmək; təhsilalanların idraki hərəkət formasının yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi üçün tapşırıqlar hazırlamaq; qiymətləndirmə formasını (üsulunu) seçmək, meyarları müəyyənləşdirmək; müəllim və şagirdlərin tələbatlarına əsaslanan refleksiyanın gedişatını müəyyənləşdirmək; seçilmiş hərəkət formasında istifadə olunacaq texniki vasitələri müəyyənləşdirmək; müəyyənləşdirilmiş forma üzrə prosesdə istifadə olunacaq dəftərxana ləvazimatlarını hazırlamağı əhatə edir. [6;245]

Nəticə. 1) Təşkilat forması üzrə gözlənilən nəticələri hədəfləyən (məqsədin nəticəyə çevrilməsini şərtləndirən) planının (layihəsinin) hazırlanması didaktik anlayış olaraq necə dərk olunmasından (hansı kateqorial anlayışa və ya aparata aidliyi) asılıdır: qəbul olunur ki, təşkilat forması qrupun hər bir üzvünün potensial imkanlarını səfərbər edən idraki hərəkət formasıdır; 2) Təşkilat formasının layihəsinin səmərəlilik səviyyəsi o zaman yüksək olur ki, onun başlıca əlamətləri düzgün fərqləndirilir; metodik sistemin digər komponentləri ilə dialektik əlaqələri müəyyənləşdirilir; komponenti olduğu təlim sisteminin emergent təbiətindən, təhsil məkanının formalaşmasına sənaye inqilabının çağırışlarından, idarəetmənin paradigmasından, paylaşılan təcrübənin (zəruri hissənin) ehtiva etdiyi elementlərdən, gözlənilən nəticələrdən, standartlardan, lahiyələşdirilən prosesdə qarşılıqlı əlaqəyə daxil olanların (öyrənən və öyrədən) məkan halından, təbii və süni intellektin “imkandaşıyıcılıq yükü”ndən asılılığına diqqət yönəldilir; 3) Hərəkət forması kimi qəbul edilən təşkilat formasının keyfiyyətliliyi onun standartların, normaların, ictimai–iqtisadi inkişafın tələblərinə, dövlətin, cəmiyyətin və əsas komponent funksiyalı şəxsin maraqlarına uyğunluğu ilə müəyyən olunur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Məmmədzadə R.R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxəbat (Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2021.
2. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2012.
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür (dərs vəsaiti). Bakı, 2001.
4. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın kurikulum modelinə əsaslanan tədrisi metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, "Mütərcim", 2016.
5. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın didaktikası (dərs vəsaiti). Bakı, "Mütərcim", 2017.
6. İbrahimov F.N. Orta ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın fəlsəfəsi, didaktikası, həyata keçirilmə texnologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, "Mütərcim", 2018.
7. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika (dərslik). 2-cildə. I cild. Bakı, "Mütərcim", 2013.
8. İsmayılova S.C., Hüseynova A.T. "Riyaziyyat-6". Dərslik (Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün). Bakı: "Şərq-Qərb", 2013.
9. İsmayılova S.C., Hüseynova A.T. "Riyaziyyat-6" (müəllim üçün vəsait). Bakı: "Şərq-Qərb", 2013.
10. Qəhrəmanova N.M., Hüseynov F.H. "Riyaziyyat" (Ümumtəhsil məktəblərinin 5-sifi üçün dərslik). Bakı: "Radius", 2016.
11. Qəhrəmanova N.M., Hüseynov F.H. "Riyaziyyat-5" (Müəllim üçün metodik vəsait). Bakı: "Radius", 2016.
12. Pşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil", 2017.
13. World Economic Forum (2016a). Chapter 1: The future of jobs and skills. <http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2016/chapter-1-the-future-of-jobs-and-skills>;
14. Airil Haimi M.A. Rafidah A. Mohd Haniff M.T., Nurul Nadian M.K., Ahmad M.Y. Education 4.0 Technologies, Industry 4.0 Skills and the Teaching of English in Malaysian Tertiary Education // Arab World English Journal (AWEJ), 2019, Vol 10, №4 pp.330-343.
15. Ercan Ö. Eğitimde Yeni Yönelimlerin Değerlendirilmesi ve Eğitim 4.0 // Üniversite Araştırmaları Dergisi, 2018, Vol 11, №1, pp.25-30.
16. Priya S. Digital Revolution of Education 4.0 // International Journal of Engineering and Advanced Technology (İJEAT), 2019, Vol 9, №2, pp.558-564.
17. Vichian P. Education 4.0: New Challenge of Learning // St. Theresa Journal of Humanities and Social Sciences, 2016, Vol 2, №2, pp.92-97.

ƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA YARANAN PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏR

Gülzar Məmmədova

Nərgiz Niftəliyeva

Mingəçevir Dövlət Universitetinin

Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimləri

gulnar.hasanova@mail.ru

nnifteliyeva@list.ru

Açar sözlər: məktəbəqədər, uşaq, sosiallaşma, tərbiyə, prinsip, şəxsiyyət.

Müasir cəmiyyət "özünü" və həyatda öz yerini tapmağa, milli mənəvi mədəniyyəti bərpa etməyə qadir olan mənəvi cəhətdən dayanıqlı, sosial cəhətdən uyğunlaşmış, özünüinkışafı və özünütəkmilləşdirməyi bacaran təşəbbüskar insanların olmasını tələb edir. Sosial inkişaf bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olan və uşağın sosiomədəni mühitə daxil edilməsinə istiqamətlənmiş iki prosesin: sosiallaşma və interiorizasiya proseslərinin nəticəsi prosesidir. Uşaqların sosiallaşması və mənəvi tərbiyəsinə təsir edən amillər çoxdur. Məqalədə bu amillərin sosial-mənəvi tərbiyəyə təsiri araşdırılır. Cəmiyyətə və ətraf aləmə sosial-psixoloji adaptasiya üçün ilk solumların – ailənin və uşaq bağçalarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Uşaqların mükəmməl şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində, gələcək məktəb həyatına hazırlanmasında erkən sosiallaşma, öz yaşlıları və böyüklərlə ünsiyyətin rolu böyükdür.

Ailədə və uşaq bağçasında xeyirxah əhvalla fəaliyyət göstərən valideyn və pedaqoqlar uşaqlara ən yaxın insanlardır. Onlar uşağın daxili aləminin formalaşmasında həlledici rol oynayırlar.

Məktəbəqədər yaş dövrü hər bir insan həyatının çox parlaq və təkrarolunmaz səhifələridir. Məhz bu dövrdə uşağın sosiallaşması dövrü başlayır, məişət sferalarının – insanlar aləmi, təbiət, əşya aləmi ilə əlaqələri qurulur, mədəniyyətə və ümumbəşəri dəyərlərə münasibət formalaşdırılır. Məktəbəqədər yaş dövrü həmçinin şəxsiyyətin formalaşması, özünüdərkətmənin və fərdiləşmənin əsasının qoyulması dövrüdür. Sosiallaşma təhsil və tərbiyə ilə əlaqədar olsa da, onu bütövlükdə bu amillərlə şərtləndirmək düzgün olmaz. Şəxsiyyətin sosiallaşması sosial nəzarət, təşkilatı – isiqaməterici, həmçinin spontan yaranan kortəbii şərtlərin məcmusunun təsiri ilə həyata keçir. O, şəxsiyyətin həyat tərzini göstərir və onun şərti və nəticəsi kimi də izah oluna bilər.

Uşağın sosiallaşmasının xarici amillərinə sosial institutlar aiddir. Onlar uşağın sosiallaşmasının məzmun və formalarını, sosial kompetensiyaların formalaşması istiqamətini müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətin sosiallaşması funksiyasını daşıyan xüsusi sosial institutlara məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəblər, peşə məktəbləri, uşaq və gənclər təşkilatları və ailə aiddir.

Daxili amillərə uşağın yaş dövrləri və fərdi xüsusiyyətləri aid edilir. Bunlar uşaqların sosial münasibətlərində və dünya təsəvvürünün formalaşması sistemində özünü büruzə verir. Sosiallaşmanın ən mühüm amillərindən biri də şəxsiyyətin mədəni surətdə özünüaktuallaşdırması, sosial cəhətdən kamilləşməsi üçün öz üzərində işləməsidir ki, bu proseslər daha yuxarı mərhələlərdə həyata keçirilir.

Cəmiyyətə və ətraf aləmə sosial-psixoloji adaptasiya üçün ilk sosismların – ailənin və uşaq bağçalarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Uşaqların mükəmməl şəxsiyyət kimi yetişməsində, gələcək məktəb həyatına hazırlanmasında erkən sosiallaşma, öz yaşlıları və böyüklərlə ünsiyyətin rolu böyükdür. İnsanın gələcək həyatının necə qurulması, demək olar ki, bu dövrdən çox asılıdır. Çünki bu mərhələdə insan şəxsiyyətinin 70% formalaşmış olur.

Beləliklə, sosiallaşan uşaq üçün sosial mühitin dəyişkənliyinin müvafiq etalonları ailə, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və ətrafındakılardır. Bir sosial mühitdən digərinə keçid zamanı uşaq böhran keçirir, adaptasiya ləngiyir və fərdiləşmə prosesi həmin sosial mühitə inteqrasiya ilə başa çatır. Bu cür hallarda uşaqlarla aparılan oyun texnikləri onların yeni sosial şəraitə adaptasiyasını yüngülləşdirir, özünü və başqalarını adekvat qəbul etməyə, konstruktiv davranış formalarını və cəmiyyətdə kommunikaqabiliyyətin əsaslarını mənimsəməyə kömək edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında və gələcək cəmiyyətin fəal üzvü kimi yetişməsində onun sosial-mənəvi inkişafının izlənilməsi və daim diqqətdə saxlanılması vacib şərtlərdən biridir. Çünki məktəbəqədər yaş uşağın fəal sosiallaşması, böyüklər və yaşlıları ilə daha çox ünsiyyət qurması, mədəni vərdisləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hisslərin oyanması dövrüdür.

Uşaqların sosial-mənəvi inkişafında bir sıra çətinliklər özünü göstərir. Bu çətinliklər uşaqların böyüklər aləmində yaşamaları, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər və ünsiyyət mədəniyyəti, xeyirxahlıq və diqqət azlığının hiss etmələri ilə izah olunur. Bu çətinlikləri doğuran səbəblərdən biri kimi KİV-ni də qeyd etmək olar.

Sosiallaşma təhsil və tərbiyə ilə əlaqədar olsa da, onu bütövlükdə bu amillərlə şərtləndirmək düzgün olmaz. Şəxsiyyətin sosiallaşması sosial nəzarət, təşkilati-istiqlamətverici, həmçinin spontan yaranan kortəbii şərtlərin məcmusunun təsiri ilə həyata keçir.

Müasir uşaqlar əxlaqi normaları çətinliklə mənimsəyir, egoistik, çilgünlük nümayiş etdirir və bəzən də idarə olunmurlar. Bunun nəticəsində valideynlərlə uşaqlar arasında və yaşlıları ilə qarşılıqlı ünsiyyət çətinləşir. Bu zaman sosial-psixoloji problemlər kompleks (aqresivlik, utancaqlıq, hiperaktivlik, passivlik) yaranır.

Sosial-mənəviyyat normaları anadangəlmə deyil, uşağın ətrafdakı insanlarla ünsiyyəti prosesində yaranır və onların verdiyi tərbiyədən, yaşadığı sosial mühitdən asılıdır. Bu prosesdə ictimai münasibətlər, ailədəki abu-hava, sosial və iqtisadi amillər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqda konkret tərbiyə daha çox inkişaf etdiyindən bu normaların ümumi abstrakt formada mənimsənilməsi çətinlik törədir. Buna görə də uşaq tərəfindən dərk edilməsi üçün mənəviyyat normalarının konkretləşdirilməsi və tərbiyə prosesində tətbiq edilməsi məsələləri qarşıya bir problem olaraq çıxır. Məsələn, məktəbəqədər yaşlı uşağın əyani-obrazlı tərbiyəsini nəzərə alaraq “insanlara humanist münasibət olmalıdır” anlayışını necə izah etmək olar? Uşaq yalnız dostcasına yanaşmaq qaydası ilə kifayətlənə bilməz. Çünki situasiyadan asılı olaraq o, bir halda güzəştə getməli, o biri halda kömək etməli, üçüncü halda isə ona dəstək verməli olur. Konkret situasiyada uşaqların davranışlarındakı çətinliklər onunla izah olunur ki, onlar kiçik təcrübə ilə yaranmış vəziyyətin mahiyyətini anlamır və əldə etdiyi tanış qaydaları tətbiq edə bilmir. Məsələn, oyuncağını itirmiş uşaq ağlayır. Buna görə həmyaşadı “ağlayan uşağa yazıq kimi” baxaraq

onun başını tumarlayır. Lakin bu hərəkət yaranmış situasiyanın mahiyyətinə uyğun gəlmir. Bu cür halda o, dostunun oyuncağını tapmaqda ona kömək etməli idi. Bəs mənəvi qaydaların mənasının ədalətliliyinin uşaqlar tərəfindən dərk edilməsinin hansı metodları mövcuddur? Necə etmək lazımdır ki, yaranmış situasiyada uşaq müstəqil olaraq mənəvi qaydalara müvafiq olaraq düzgün çıxış yolu tapsın?

A.N.Leontyevin, S.P.Rubinşteyinin, L.S.Viqotskinin, A.V.Zaporojetsin və başqa alimlərin tədqiqatlarında psixi proseslərin inkişafında praktik fəaliyyətin, şəxsi davranışın təşkili və nizamlanmasının, sosial aləmdə və insanlara qarşılıqlı münasibətdə ictimai təcrübənin mənimsənilməsinin aparıcı rolu haqqında müddəalar əsaslandırılmışdır. A.N.Leontyev yazmışdır: “Uşağın psixi həyatının hər hansı bir hissəsini götürsək, onun inkişafının hərəkətverici qüvvəsinin təhlili bizi əsas fəaliyyət növlərinə onları təhrik edən motivlərə gətirib çıxarır”[6, 32]. A.V.Zaporojets isə qeyd edirdi ki, “... uşaqların ətrafındakı insanlarla qarşılıqlı münasibət təcrübəsi qayğısına qalmayaraq yalnız əxlaqi təsəvvürlərin formalaşmasına diqqət yetirsək, əxlaqi formalizm” halları yarana bilər. Belə ki, uşaqlar qaydaları, mənəvi normaları yaxşı bilir, hətta onlar haqqında mühakimə də yürüdürlər, lakin başqalarını nəzərə almadan bu normaları pozurlar”[4]. Bilik və real davranış arasında bu cür fərqin qarşısının alınması üçün elə etmək lazımdır ki, uşağın mənəvi normalar haqqında təsəvvürləri onun davranışının hərəkətverici motivlərinə çevrilsin. Uşaqda yalnız anlayışlar deyil, həm də öz mənəvi borcuna emosional münasibət yaranmalıdır. Bu cür vəzifə yalnız uşaqlar üçün müxtəlif fəaliyyət növlərinin təşkili zamanı həll oluna bilər. Fəaliyyət zamanı onlar öz davranışlarının qiymətləndirilməsi təcrübəsi qazanırlar. Kiçik uşaqlar fəallıqla sosial münasibətlər aləminə daxil olur, elementar mənəvi tələbləri mənimsəyir və onları yerinə yetirməyi bacarırlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müəlliflər bu cür münaqişəli situasiyalara daha çox diqqət yetirirlər. Bu anlayışın mahiyyətini açarkən müəllif qeyd edir ki, onlar birgə fəaliyyət zamanı fikir ayrılığı, maraq və təkliflərin müxtəlifliyi ilə izah olunur. Uşaqlara mənəvi normaları razılığa gəlmək vasitəsi kimi təklif etməklə pedaqoq yalnız pozulmuş fəaliyyətin gedişini bərpa etmir. O, həmçinin əldə edilmiş təcrübənin tənzimləmə vasitəsi kimi müstəqil tətbiqinə xeyirxah münasibətlərin qurulması üçün onun mahiyyətinin dərk edilməsinə kömək edir. A.A.Royak münaqişəli adlanan situasiyaların növlərini təsvir edir: uşaqlar arasında fikir ayrılığı situasiyalarında yaranan münaqişə, uşaq və onun təklifini qəbul etməyən yaşadı arasında münaqişə, iki normadan birini seçmə şəraitində uşağın özündə yaranan daxili münaqişə. N.N.Podyakov sonuncu münaqişəyə daha çox diqqət yetirmişdir. O, bu anlayışı situasiyalarda yaranmış ziddiyyətlərin həll edilməsində mənəvi normalardan birinin seçiminin tələb olunmasının təsvir edilməsində də istifadə edir. N.N.Podyakov qeyd edir ki, iki mənəvi norma arasında seçimi əks etdirən davranış təcrübəsi uşaqlarda müstəqilliyi, öz seçimini arqumentlərlə izah etməyin zəruriliyini inkişaf etdirir, daha doğrusu öz davranışlarının nizamlanmasının aktiv mövqeyini tərbiyə etməyə təsir göstərir.

Çətinliklərin mövcud olması uşaqlarda kədər, marağın itməsi və fəaliyyətdən imtina edilməsi kəmiyyət uğursuz halların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Fəaliyyətdə uğursuzluq situasiyaları müxtəlif səbəblərdən yarana bilər: müvafiq vərdişin kifayət qədər mənimsənilməməsi, uşaqlara məxsus iradi davranışın-pedaqoqun izahının dinlənilməməsi, tələskənlik, diqqətin yayınması və s. Uğursuzluq halları “səhf etmək” qorxusunun yaranmasına da səbəb olur: tapşırığı yerinə yetirməyə başlamazdan əvvəl uşaq gələcək

uğursuzluğu və pedaqoqun danlamasını təsəvvür edərək görəcəyi işdən imtina edir ki, bu da onda emosional diskomfort yaradır.

Uşaq kollektivində xeyirxah abu-havanı saxlamaq üçün pedaqoq nəyin yol verilməsinin və nəyin yol verilməməsinin daimiliyini qoruyub saxlamalıdır. Uşaqların aqressivliyinin aradan qaldırılmasında böyüklərin reaksiyalarının qısa və dəqiq olması məqsədə uyğundur. Hər bir münaqişə zamanı pedaqoq və ya valideyn öz fikrini bildirərək uşağın özünü yox, onun hərəkətini tənqid etməlidir. Uzun nəsihətlərə ehtiyac duyulmur. Ona görə ki, həyəcanlı vəziyyətdə onlar böyükləri dinləmirlər, əgər cəzasız keçinmək mümkün deyilsə, qısa müddətə onu oyuncaqdan və yaxud hansısa üstünlükdən məhrum etmək olar. Hərdən münaqişənin müstəqil həll edilməsi üçün də şərait yaratmaq lazımdır. Bu proses böyüklərin nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. Uşaqlar bundan təcrübə qazanır və problemi müstəqil həll etdikləri üçün sevinirlər.

Uşaq problemi təkbaşına yaratmır. Onların münaqişə və aqressivliyinin səbəblərini daim aydınlaşdırmaq zəruridir. Əgər pedaqoq və ya valideyn uşaq tərəfindən səmimi etiraf görürsə, mütləq onu tərifi etməli və bunu məhz hansı hərəkətinə görə etdiyini söyləməlidir. Bəzi hallarda rəqibinin marağını təmin etmək üçün uşağa münaqişəli situasiyadan çıxmaq üçün alternativ yol da istifadə etməyi təklif etmək xeyirli olur.

Münaqişəni həll edərkən uşağın davakarlıqla özünü müdafiə etməməsi üçün pedaqoqun səsinin tonu sakit və mehriban, üzünün ifadəsi xoş təəssürat bağışlamalıdır. Bu cür yanaşma daha düzgün cavab almağa kömək edir. Bununla yanaşı pedaqoq öz hisslərini də ona bildirə bilər: “Sən məni məyus etdin...” və yaxud “Mən sənə görə çox həyəcan keçirdim”.

Uşaqlarla sosial mənəvi normaların formalaşdırılması üzrə aparılan işlər zamanı dostlarla ünsiyyət qaydalarını təqdim etmək yaxşı nəticə verir. Bu qaydaların əyani olması üçün jurnal səhifələrindən şəkilləri, uşaqların çəkdikləri şəkilləri və müxtəlif situasiyalarda çəkilmiş fotoları göstərmək olar:

- oyunağı başqasının əlindən almaq olmaz;
- məşğələ və oyun zamanı bir-birini itələmək, mane olmaq olmaz;
- başqalarının qurduqlarını dağıtmaq olmaz;

ə sataşmaq olmaz;

- başqalarına kömək etmək və qızlara güzəştə getmək yaxşı keyfiyyətlərdir.

Uşaqlar pedaqoqla birlikdə şəkilləri seçir və böyük kağıza yapışdırırlar. Beləliklə, münaqişələr zamanı bu qaydaları yada salmaq olar.

Uşağın öz təşəbbüskarlığına təzyiq göstərmədən onun dostu və məsləhətçisi olmaq, mülayim şəkildə fikrini düzgün istiqamətə yönəltmək ailədə mənəvi tərbiyənin əsas şərtidir. İnsanların emosional vəziyyətini, əxlaqi, şəxsiyyətyönlü işgüzar keyfiyyətlərini, müxtəlif fəaliyyət növlərində imkanlarını dərk etmək üçün təbii yaranmış situasiyalardan və ya xüsusi təşkil olunmuş situasiyalardan istifadə etmək zəruridir.

Uşağın yaşadığı, inkişaf etdiyi cəmiyyətin, ailənin və təhsil müəssisəsinin daxili mədəniyyətinin əsasını mənəvi-əxlaqi tərbiyə təşkil edir. Ailədə və uşaq bağçasında xeyirxah abu-hava ilə fəaliyyət göstərən valideyn və pedaqoqlar uşaqlara ən yaxın insanlardır. Onlar uşağın daxili aləminin formalaşmasında həlledici rol oynayırlar.

Ailədə sosial-mənəvi tərbiyə əvvəllər olduğu kimi valideynlərin maarifləndirilməsi hesabına uşaqların uğur qazanmaları və problemləri həll etmələri deyil. Yeni pedaqoji

paradiqma (fəal tərbiyə, inkişafetdirici təlim, pedaqoqların peşəkarlığının yüksəldilməsi və ailənin pedaqoji potensialının artırılması) informativ-ibrətamiz tərbiyə modelindən uşaq və böyüyün əxlaqi şüurunun, hisslərinin və davranışının inkişaf modelinə, pedaqoq və valideynlərin psixoloji və pedaqoji kompetensiyalarının artırılması modelinə, uşağın təlimi və sosiallaşması üçün şəxsiyyətlərarası və ailədaxili sosiomədəni texnologiyaların mənimsənilməsi modelinə keçməyi tələb edir.

Məlumdur ki, tərbiyədə uşaq-valideyn münasibətləri çox əhəmiyyətlidir, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlər mexanizmi isə sosial-mənəvi tərbiyənin inkişafında müstəsna rol oynayır. Bəzi valideynlər uşaqlarının istəyini, tələbatlarını başa düşmür, hər şeyi təzyiq vasitəsi ilə həyata keçirmək istəyir. Onlar öz şəxsi işləri ilə məşğul olaraq uşaqları ilə ünsiyyət etməyə, gəzməyə, oynamağa, maraq və istəklərini təmin etməyə vaxt çatdırmırlar. Uşaqlarda sosial-mənəvi inkişafı təmin etmək üçün məktəbəqədər yaşlı uşaqların bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir.

Ədəbiyyat

zərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı, 2009

ərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin kurikulumu (3-6 yaş). Təhsil problemləri əzeti, 24 mart,2

уря Р.С. Социально-нравственное воспитание дошкольников. Методическое пособие. Москва, 2011, с. 33 (63 с).

апорожец А.В. Воспитание эмоций и чувств у дошкольника. // Эмоциональное развитие дошкольника. Москва, 1985, с. 8

аиченко Н.У. Конфликт как непонимание себя и другого // Мир психологии. 2001. №3 (27). с. 197-208

еонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, 1965, с. 527

оаяк А.А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка. Москва, Педагогика, 1988, с. 120

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “SANDIQ ŞEİRLƏRİ”NDƏ MİLLİ MÜCADİLƏ

Gülşən Ağabəy

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəxtiyar Vahabzadə sovet dövründə çap problemi yaşamayan, istədiyini yazan və dərc etdirən şairlərimizdən biri olub. Ən azından onun oxucularının nəzərində belə qalmışdır. Məsələn, şair “Gülüstan” poemasında, “Bakı”, “Ana dili” və başqa onlarla şeirlərində siyasi-ictimai mesajlar vermiş, milli mücadiləni bədii düşüncədə davam etdirmişdir. Onun bu şeirləri ədəbi, ictimai prosesə də təsir göstərmiş, çap olunan və olunmayan şeirləri əl-əl gəzmişdir. 80-ci illərin sonlarında başlayan milli hərəkatını formalaşdıran amillərdən biri də B.Vahabzadənin milli mücadilə şeirləri idi. Müstəqillikdən sonra isə B.Vahabzadənin hələ çap olunmayan, necə deyərlər, mövcud senzuranın şairin bütün imkanlarına və nüfuzunun genişliyinə baxmayaraq, çapa lazım görmədiyi şeirlərinin olması ortaya çıxdı. Şair özü bu şeirləri “Sandıq şeirləri” adlandıraraq sonralar “Seçilmiş əsərləri”nə daxil etdi. Bu onu göstərir ki, B.Vahabzadə bir şair kimi xalqın milli mücadilə duyğusunu həmişə yüksək tutmuş, lakin mövcud ideologiya bu şeirlərin çap olunmasına imkan verməmişdir. Bu

şeyrlər haqqında şair sonralar yazırdı: “O dəhşətli illərdə çapa verə bilmədiyim, yalnız yazmaqla təsəlli tapdığım bu şeyrlər qəlbimin fəryadı-yəni, o zamanın ağrı-acılarıdır”. Şairin 50-ci illərdən Sovetlər dağılana qədər yazılmış və müəyyən səbəblərdən gizli qalmış həmin şeyrləri şair “Nağıl-həyat” (1991), “Ümidə heykəl qoyun” (1993), “Körpü çaydan uzaq düşüb” (1996) kitablarında, tam halda 7 cildlik “Əsərləri”nin 6-cı cildində (2003) “Sandıqdan səslər” başlığı altında dərc edilmişdir. Bu şeyrlərin yazılma tarixi 50-ci illərin sonlarından başlasa da, ədəbi prosesə daxil edilməmişdir.

B.Vahabzadənin bu şeyrlərində “Nağıl-həyat” (1964-65), “Hörümçək tor bağladı” (1968), “Qorxu” (1972), “Belə olmaz” (1974), “Diz üstə” (1976), “Müsavat” (1977), “Səbr elədik” (1979), “Lal-kar” (1979), “Başqasının yasında” (1981) milli-mənəvi dəyərləri, azadlıq duyğusunu, dil problemini qoyur, özünün vətəndaşlıq mücadiləsini verirdi. Əlbəttə, bu şeyrlər içərisində elələri var ki. onları başqa çap olunan şeyrlərində bu və ya digər şəkildə ifadə edə bilmişdir. Məsələn, çap olunan “Ana dili” şeirində şair lazım olan bütün ictimai, mənəvi mesajları vermişdir. Eləcə də, digər şeyrlərində xalqın keçmişi, milli-mənəvi varlığı, ikiyə bölünməsi və s. təsvirini tapır. Lakin elə məqamlar da var ki, onun çap olunmasını mümkünsüz edir. “Müsavat” şeiri də belələrindəndir. B.Vahabzadə bu şeiri o dövrün ruhuna uyğun olmayan, rişəsini türk istiqlalını tərənnüm edən Mehmet Akif Ersoydan və Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə yazılan marşlardan almış və marş ruhunu ifadə etmişdir:

Zülmətlə savaşlarda zəfər çaldığı gündən,
Qəblərdə azadlıq odu yandırdı Müsavat.
Ulduz və hilal eylə ki, üç rəngə qovuşdu,
Boz qurdu könüllərdə oyandırdı Müsavat.

B.Vahabzadə “Hörümçək tor bağladı” şeirində tariximizin danılmasını, milli kimliyimizin uydurma adlarla adlandırıldığını, öz kökünü bilməyənlərin bizim kökümüzü bəzirlədiyini dilə gətirir və bütün bu uydurma tarixin bizi öz kökümüzdən, anamızdan ayırdığını təsvirirdi. Getdikcə siyasi, ictimai mesajların dozunu artıran şair eddaha sərt dillə bizi bu duruma salan mövcud şəraitə etiraz edirdi: “Dilimiz yasaq oldu. /Ruhumuz qəlbimizdə əbədi dustaq oldu. /Ruhsuz yaşadığca biz Vicdanımız, eşqimiz /Üzümüzə ağ oldu./Biz beləcə yaşadığ, / yaşamadıq, süründük, /Əməlimizdə deyil, sözümüzə göründük. /Ruhumuz qan ağladı, /Məscid qapılarında hörümçək tor bağladı”.

B.Vahabzadə “Qorxu” şeirində mövcud ideologiyanın insanları xof, qorxu içərisində saxladığına poetik etirazını bildirir və bu qorxunun insanların içindən qurd kimi yediyini bəyan edir. Şair beynimizə gələn fikirlərdən qorxmağımızla bağlı özümüzü də günahlandırır və bu duruma etiraz edərək “Nə gözləyir bizdən Vətən?”,-deyə ritorik sual edir. Şeirdən çıxan poetik nəticə isə belədir: “Qorxu bizim dilimizdə kilid olur, Beynimizdə qıfıl olur. Dərd budur ki, bu dərdi də, Biz qanırıq, biz bilirik. Qorxa-qorxa Özümüz də özümüzçün Biz qorxuya çevrilirik”.

B.Vahabzadənin “Sandıq şeyrləri” ədəbi prosesə zamanında daxil olardısı oxucuların milli mücadilə duyğusuna daha tez təsir göstərər və onu istiqlala gedən yolda milli yöndə formalaşıdır bilərdi.

Açar sözlər: Vahabzadə, sovet, “sandıq şeyrləri”, milli mücadilə, ictimai mesajlar

Summary

Bakhtiyar Vahabzade, one of our poets who did not have printing problems during the Soviet era, wrote and published what he wanted. At least, that's how it was in the eyes of his readers. For example, the poet gave political and social messages in the poems "Gulustan", "Baku", "Mother Language", and dozens of other poems and continued the national struggle in artistic thought. His poems influenced the literary and social process, and his published and unpublished poems travelled hand in hand. One of the factors that shaped the national movement that started in the late 80s was B. Vahabzade's national struggle poems. After independence, it was revealed that B. Vahabzade's poems still needed to be published; as they say, the current censorship did not consider it necessary to publish despite all the poet's possibilities and vast influence. The poet called these "Chest poems" and later included them in his "Selected Works". This shows that, as a poet, B. Vahabzadeh has always held the people's sense of national struggle high, but the existing ideology did not allow these poems to be published. The poet later wrote about these poems: "These poems, which I could not publish in those terrible years, and which I found solace only by writing, are the cries of my heart, that is, the pains of that time." Those poems of the poet, written from the 50s until the collapse of the Soviet Union and remained secret for certain reasons, were published by the poet in the books "Fairytale-life" (1991), "Put a sculpture in hope" (1993), "The bridge is far from the river" (1996), in total volume 6 of the 7-volume "Works" (2003) under the title "Voices from the Chest".

In these poems of B. Vahabzade, "Fairytale-life" (1964-65), " Spider Spread Nets " (1968), "Fear" (1972), "It won't happen" (1974), "On the knee" (1976), "Musavat" " (1977), "We were patient" (1979), "Dumb - deaf" (1979), "In memory of someone else" (1981), he put the national and moral values, the sense of freedom, the language problem, and gave his citizenship struggle. Of course, there are some in these poems. He could express them in one way or another in his other published poems. For example, in the published poem "Native Language", the poet gave all the necessary social and spiritual messages. Also, in his other poems, he describes the nation's past, national-spiritual existence, division into two, and so on. But some points make it impossible to publish it. The poem "Musavat" is one of them. B. Vahabzade took this poem from Mehmet Akif Ersoy, who glorified Turkish independence, and from the marches written during the Azerbaijan Republic, which did not correspond to the spirit of that time and expressed the spirit of the march:

Zülmətlə savaşlarda zəfər çaldığı gündən,
Qəlblərdə azadlıq odu yandırdı Müsavat.
Ulduz və hilal eylə ki, üç rəngə qovuşdu,
Boz qurdu könüllərdə oyandırdı Müsavat.

B.Vahabzadeh in his poem "Spider Spread Nets", expressed the denial of our history, the fact that fictitious names call our national identity, that those who do not know their roots identify our roots, and described that all this fantastical history separates us from our roots, our mother. Increasing the dose of political and social messages, the poet objected to the conditions that put us in this situation with even harsher language: "Our language is forbidden. / Our soul became a prisoner in our hearts forever. / As we lived

without a soul, our conscience, our love refused outright. /Our soul complained bitterly, /A spider spread nets at the mosque doors”.

In his poem "Fear", B. Vahabzade expresses his poetic objection to the current ideology keeping people in a state of fright and fear and declares that this fear eats away at people like a worm. The poet also blames us for being afraid of the ideas that come to our mind and protesting this situation; he asks rhetorically, "What does the Motherland expect from us?" The poetic conclusion of the poem is as follows: "Fear is a lock on our tongue, a lock on our mind. The pain is that this pain, We are bleeding, we know. Fear by fear, we become fear for ourselves."

If B. Vahabzade's "Crate Poems" had entered the literary process in time, it would have influenced the readers' sense of national struggle more quickly and could have formed it in a federal direction on the way to independence.

Keywords: Vahabzadeh, Soviet, box poems, national struggle, social messages

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEMALARINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ

PATRIOTIC MOTIVES IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S POEMS

Gülyaz HÜMMƏTZADƏ

Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili müəllimi

gulyaz.hummetzade@gmail.com

ORCID İD: 0000-0002-1419-3486

Xülasə

İki əsrin qovşağında (1925-2009) yaşayan, mürəkkəb həyat sınaqlarından qürurla çıxmış Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə dövrünün ən dəyərli poeziya nümunələrinin müəllifi, müasir şeirin ustası, ədəbiyyatın hər üç növündə əvəzsiz əsərlər yaradan unudulmaz söz sənətkarımızdır. Onun yaradıcılığının müəyyən bir hissəsi ədəbiyyatın Sovet dönməni, bir hissəsi isə müstəqillik dövrünü əhatə etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsas qayəsi Vətən, ana dili, xalqın azadlığı olmuşdur.

“Sizin yaradıcılığınızda doğma Vətəniniz öz əksini necə tapmışdır?” – sualına Bəxtiyar Vahabzadə belə cavab vermişdir: “– Mən bir çox Avropa və Afrika ölkələrində olmuşam. Əgər siz soruşsaydınız ki, məsələn İngiltərə sizin əsərlərinizdə öz əksini necə tapmışdır? – Mən buna çox asanlıqla cavab verə bilərdim. Lakin doğma Vətənimin mənim əsərlərimdə necə əks olunduğunu demək çətindir. Çünki mənim əsərlərim başdan-başa Vətənimin bu günü və keçmişinin sevinci və ağrı-acılarının ifadəsindən ibarətdir”.

Bəxtiyar Vahabzadənin poema yaradıcılığı müəyyən dərəcədə tədqiqata cəlb olunsa da bir qisim əsərlərində vətənpərvərlik motivləri xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu araşdırmanın elmi yeniliyi də şairin poemalarının hər birinin tədqiqata cəlb olunması ilə onlarda əksini tapan vətənpərvərlik motivlərinin aşkara çıxarılması və elmi təhlilidir.

Araşdırmanın obyektini Bəxtiyar Vahabzadənin poemaları təşkil edir. Şairin göstərilən janrda qələmə aldığı əsərlərini müasir ədəbiyyatşünaslıq tələbləri çərçivəsində təhlil edib,

onlardakı vətənpərvərlik motivlərinin bədii ifadəsini ortaya qoymaq isə araşdırmanın predmetidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında Vətən müxtəlif fikirli və əqidəli vətən övladlarını birləşdirən yeganə məfhum kimi dərk olunur. Onun uğrunda ölüm isə zamanından və məkanından asılı olmayaraq, şəhidlik kimi qiymətləndirilir.

Bəxtiyar Vahabzadə poemalarında da vətən uğrunda ölümün gözə alındığı bir dəyər kimi tərənnüm edilir. Vətən valideynlərdən də, canından da artıq sevilən, onlardan da qiymətli olan varlıq kimi əks olunur. Şairin “Yollar-oğullar” poemasında oğul və atanın maraqlı dialoqu ilə qarşılaşırıq:

-Ata, səni sevirəm.

Ancaq özümdən də çox bu vətəni sevirəm

-Vətən, vətən nə verib axı bu vətən sənə?

-Vətən borclu deyildir, bir borcluyuq vətənə

Xalq şairi xalqın azadlıq yolunda qələmi ilə vuruşmuş, istiqlal qazanana kimi istiqlal üçün çarpışmış, istiqlal qazandıqdan sonra onu qorumaq və torpaq itirməmək üçün mübarizə aparmışdır.

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadə haqqında aparılan bir sıra yeni elmi tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur. Düşünürük ki, mövzu ilə bağlı aparılan son araşdırmaların nəticələri əsasında aparılan təhlillər mühüm elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: B.Vahabzadə, poema, vətən, vətənpərvərlik, istiqlal

Abstract

Bakhtiyar Vahabzadeh, the People's Poet of Azerbaijan, who lived at the junction of two centuries (1925-2009) and proudly emerged from complex life trials, is the author of the most valuable examples of poetry of his time, a master of modern poetry, and an unforgettable wordsmith who created invaluable works in all three types of literature. A certain part of his creativity covered the Soviet period of literature, and a part covered the period of independence. The main rock of Bakhtiyar Vahabzade's creativity was the Motherland, the mother tongue, and the freedom of the people.

"How is your native country reflected in your creativity?" Bakhtiyar Vahabzade answered the question: "I have been to many European and African countries. If you were to ask, for example, how is England reflected in your works? - I could answer that very easily. However, it is difficult to say how my native country is reflected in my works. Because my works consist of expressing the joys and pains of my homeland today and in the past."

Although Bakhtiyar Vahabzade's poetic creation has been studied to a certain extent, patriotic motives in some of his works have not been the object of special research. The scientific novelty of this study is the discovery and scientific analysis of the patriotic motives reflected in each of the poet's poems.

The object of the research is Bakhtiyar Vahabzade's poems. The subject of the study is to analyze the works written by the poet in the specified genre within the framework of the requirements of modern literary studies, and to reveal the artistic expression of patriotic motives in them.

In the poems of Bakhtiyar Vahabzade, the Motherland is perceived as the only concept that unites the children of the motherland with different opinions and beliefs. Death for him, regardless of time and place, is considered as martyrdom.

Bakhtiyar Vahabzade's poems also glorify death for the country as a value. Motherland is reflected as a being that is loved more than parents and life, and is more valuable than them. In the poet's poem "Yollar-oğullar" we encounter an interesting dialogue between a son and a father:

- Dad, I love you.

But I love this country more than myself

- Motherland, what did the motherland give you?

- The country is not a debtor, we owe a debt to the country

The folk poet fought with his pen on the path of the people's freedom, fought for independence until it was won, and after winning independence, he fought to protect it and not lose land.

A number of new scientific studies conducted on Bakhtiyar Vahabzade were used in the article. We think that the analyzes conducted on the basis of the results of recent research on the subject have important scientific and practical importance.

Key words: B. Vahabzade, poem, homeland, patriotism, independence

AZAD QARADƏRƏLİNİN ROMANLARINDA MAGİK – REALİZ

Magic - realism in the novels of azad qaradareli

Günel ƏSKƏROVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Ünvan: Bakı Şəhəri, Yasamal. Hüseyn Cavid 115

MAIL: lisey.thtft@mail.ru

X Ü L A S Ə

Azad Qaradərəlinin sosial-psixoloji romanlarının - "Günəş tutulan yerdə" (2011), "Kuma-Manıç çökəkliyi" (2012), "Şəhərcik" (2011-2012), "Əllidən bir kəm" (2016-2017), "Morq çiçəkləri" (2017-2018) və s.-in təhlili də göstərdi ki, yazıçı realist yazı tərzinə üstünlük verir. Bununla belə, bu əsərlərin yarandığı dövrün modern və postmodern estetikası da romanlara təsirsiz ötürmüşdür. Bunu ilk növbədə XXI yüzildə postmodernizmin intensiv şəkildə Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsinə, ədəbi mühitə və geniş oxucu auditoriyalarına nüfuz edib estetik zövqləri müəyyənləşdirməsi ilə izah etmək olar. Müasir roman haqqında məqaləsində Tehran Əlişanoğlu yazır: "*Roman* ümumən Fərdin ətrafı-əhatəsi ilə (ictimai-mənəvi-əxlaqi-fəlsəfi-psixoloji... və s.) münasibətlərini cızan-çözən-görk və dərk edən – bədii modelləşdirən janrdır. Romanın son iki əsrdə intensiv gəlişməsi həmin müstəvilərin sayını daha da artırmışdır; əlavə olaraq indi Fərdi həm də: *magik-mistik-fövqəl- və təhtəlşüür-elmi-fantastik-kosmik-texnogen-qlobalist- (və antiqlobal) - kriminal-detektiv və s. və s. əhatələrdə* almaq-ələmək-ələşdirmək romanın janr qeydiyyatını olduqca diferensiallaşdırmışdır." (27, s. 551-552) və tənqidçi bu sıradan Azərbaycan ədəbiyyatının "ən yeni romançılıq" mərhələsinə qədəm qoyduğunu vurğulayır: "*Ən yeni romançılıq* deyəndə, romanın *yaşadığımız postmo-*

derin epoxanın havası-ruhu, poetika və estetikasını ehtiva eləməsi nəzərdə tutulur...” (27, s. 551)

Açar sözlər: magik-realizm, postmodern epoxa, paralel təsvirlər, sosial-psixoloji nəsr, sosial-psixoloji roman, Qarabağ mövzusu, sosial partlayışlar, qaçqınlıq problemi, cəmiyyət reallıqları, vətəndaşlıq mövqeyi

Postmodern epoxada romanın müxtəlifləşməsi ənənəvi romanları dəyişdirsə də əsas hədəfindən - sosial gerçəklikdən yayındırmır. Ədəbiyyatşünas Qorxmaz Quliyev yazır: “Problemi bir qədər başqa rakursdan işıqlandıran Z.Bauman postmodernizmi "sosial gerçəkliyin inkişafında yeni dövr olmaqdan daha çox şüurun irəliləyişində yeni dönəm" kimi dəyərləndirmişdir. Göründüyü kimi, tədqiqatçı heç də postmodernizmin sosial gerçəkliklə bağlı olması faktını inkar etmir, lakin onu bir növ "daxililəşdirərək" qnoseoloji aspektini ön plana çəkmişdir” (81, s. 14)

Bütün bu prosesləri Azad Qaradərəlinin romanlarının nümunəsində də görmək olar. Yazıçı sosial-psixoloji romanlarında ictimai mühitin, sosial gerçəklərin bədii təsviri və tədqiqini verməkdə davam edir, amma eyni zamanda cəmiyyətdə və insan içində dağılma proseslərinə diqqət cəlb etmək üçün modern roman vasitələrindən, postmodernizm estetikasından da bəhrələnir. Bu prosesin Azad Qaradərəlinin yaradıcılığında romandan-romana daha da intensivləşdiyini, inkişaf etdiyini görürük.

SUMMARY

Azad Garadareli's socio-psychological novels - "In the setting of the sun" (2011), "Kuma-Manich Depression" (2012), "City" (2011-2012), "One less than fifty" (2016-2017), "Morgue flowers" (2017-2018) and etc.'s analysis also showed that the writer prefers a realistic writing style. However, the modern and postmodern aesthetics of the era in which these works were created are not without influence on the novels. First of all, this can be explained by the fact that in the XXI century, postmodernism intensively penetrated the literary and artistic thought of Azerbaijan, the literary environment and the wide readership and defined aesthetic tastes. Tehran Alishanoglu writes in his article about the modern novel: "The novel is a genre that draws, solves, sees and understands - artistically models the relationships of the individual with his environment (social-spiritual-moral-philosophical-psychological-... etc.). The intensive development of the novel in the last two centuries has further increased the number of those levels; in addition now Individual also: magical-mystical-supernatural- and subconscious-science-fiction-space-technogenic-globalist- (and anti-global) - criminal-detective and etc. have differentiated the novel's genre registration quite a bit." (27, pp. 551-552), and the critic emphasizes that Azerbaijani literature has entered the "newest novelistic" stage: "When we say the latest novelism, it is meant that the novel contains the air-spirit, poetics and aesthetics of the postmodern era we live in..."

Key words: magic-realism, socio- psychological prose, postmodern era, parallel images, socio- psychological novels, Karabakh issue, social explosions, social realities, civil position.

LİTERATURE

1. Aliyev Rahim, Tribal disease // Tangid.net magazine, No. 3, 2007, p. 80-86.

2. Alishanoglu, Tehran, the image of Azerbaijan in national prose. Baku, "Science and Education", 2017, 616 pages.
3. Hajili Asif, Postmodernism // Tangid.net magazine, No. 3, 2007, p. 69-70.
4. Karadareli Azad, the truth of "The Last One" //
5. Azad Karadareli, Renaissance Longing. Baku, Law
6. Azerbaijani literature of the period of independence, in 2 volumes. Volume I, Baku, "Science and Education", 2016, 888 pages.
- ustamkhanli Sabir, The writer's victorious battle, 09/27/2016 // www.Writer's the war that ended in victory – VHP An interview with a famous writer. October 21, 2016 / Well-known writer: "Tehran Alishanoglu takes revenge from me" (telegraf.com)
8. Umberto Eco, Postmodernism, ironic pleasure. Translated by Asif Hajili // Tangid.net magazine, no 3, 2007, p. 70-73
9. Yusifli Vagif, about Aslan Guliyev's book "Writer's War" and other works // Adalat newspaper, November 24, 2012

Reviewer: Corresponding member of ANAS Mustafayev Tehran Alishan oghlu.

Seyran Səxavətin “Ağrı” povestlərində mənəvi-əxlaqi dəyərlər

Günel Hümətova (Pəniyeva) Saleh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi, f.ü.f.dok

Mail: gunelpenyeva@mail.ru

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

Xülasə

Seyran Səxavətin müharibə dövründən sonrakı kənd həyatını təsvir etdiyi və 1977-ci ildə qələmə aldığı iri həcmli əsəri olan “Ağrı” povestinin əsas mövzusu müharibədə həyat yoldaşı həlak olmuş, dörd uşaqla başsız qalmış bir qadının həyat yolundan bəhs edir. Eyni zamanda, müharibənin ağır günlərində kənd adamlarının mətinliyi, əzmi, iradəsi Firəngiz xalanın, Abuzərin, Əhlimanın, Xıdırın, Lətifənin, el ağsaqqalı Qurban kişinin, ümumiyyətlə Qarabağın Yağlıvənd kənd camaatının şəxsində öz bədii həllini tapmışdı.

Povestin baş qəhrəmanlarından olan Firəngizi kənd camaatı öz adı ilə yanaşı bir neçə adla da çağırırdılar. Beləki müharibə dövrü olduğu üçün artıq bəzi adların qoşmaları və ayamaları olurdu ki Firəngizin də buçür adlardan “Əsgər ailəsi”, “Gəlmə”, “Yetim anası...” kimi ayamaları var idi. Məhz bu ayamaların hər birinin öz səbəbləri və işlənmə məqamı var ki, bunu da yazıçı əsərin ilk səhifəsində öz açıqlamasını vermişdir. Müharibənin tüğyan etdiyi bir zamanda arxa cəhbədə öz sevgiləri ilə müharibənin çətinliyindən özlərini ovudan, övladları, yoldaşları müharibədə əsgər olan kənd ailələrin “Əsgər ailəsi” adlandırılması həmin zamanın gərcək reallıqlarından idi ki, məhz belə bir ailənin də Firəngizin ailəsi olması ilə əlaqədar ona bu ayamaları qoşmuşlar. Çünki, Firəngizin əri müharibədə idi və o əsgər ailəsi sayılırdı. Yazıçı Firəngizə qoşulan hər bir ləqəblə əsərin əsas inkişaf xəttin göstərməklə yanaşı, ilk səhifədə oxucusuna əsas qəhrəmanın bütün tale yolunun üç ifadə ilə göstərməyə çalışmışdır.

Digər bir qəhrəman isə hələ də mənəviyyatca yüksək olan insanların varlığını simasında təsvir etdiyi, hər şərə və pisliyə nifrət edən, hətta qardaşı Mustafanı, onun harın ailəsini də lənətləməkdən çəkinməyən namuslu el ağsaqqalı obrazlarda müharibə dövründə belə el ağsaqqallarının kənddə, el-obada etdiyi xeyirxahlıqları ümumiləşdirmiş qəhrəmanı Qurban kişidir ki, yazıçı bu surətdə xalqımızın əsirlərin sınaqlarından çıxmış ən yaxşı milli keyfiyyətlərini özündə birləşdirir. Ümumilikdə götürdük də yazıçı istər müharibə dövründən sonrakı həyat tərzini, istərsə də bu dövrün ağrı-acısını duyan və onun zülmü altında yaşamağa çalışan insan obrazlarını, onların həqiqi həyat hadisələrini gerçəkliyi ilə "Ağrı" povestində təsvir obyektinə çevirmişdi.

Açar sözlər: Seyran Səxavət, müharibə, ayama, yazıçı, povest

SUMMARY

The main theme of Seyran Sakhavat's 1977 large-scale narrative "Pain", which describes rural life after the war, is about the life path of a woman whose husband was killed in the war and who was left alone with four children. At the same time, during the difficult days of the war, the determination, determination, and will of the villagers found their artistic solution in the person of Aunt Firangiz, Abuzar, Ahliman, Khidir, Latifah, the elder Qurban, and the Yaglivand village community of Karabakh in general.

Firengiz, one of the protagonists of the story, was called by several names in addition to his own name. Since it was the war period, some names already had suffixes and endings, and Firangiz also had endings such as "Soldier's family", "Gelma", "Orphan mother...". Each of these periods has its own reasons and points of development, which the writer gave his explanation on the first page of the work. At the time when the war was raging, it was one of the realities of that time that the village families, whose children and comrades were soldiers in the war and whose children and comrades were soldiers in the war, were called "Soldier's family" at the rear front with their love. Because Firengiz's husband was in the war and he was considered a soldier's family. In addition to showing the main development line of the work with each nickname attached to Firangiz, the writer tried to show the reader the entire fate of the main hero in three phrases on the first page.

Another hero is an honest el elder, who still depicts the presence of morally high people, who hates all evil and evil, and who does not hesitate to curse his brother Mustafa and his family. The victim is a man, in this way the writer combines the best national qualities of our people that have emerged from the trials of the captives. In general, the writer made the images of people who felt the pain of this period and tried to live under its oppression, their real life events into the object of description in the narrative "Pain".

Key words: Seyran Sakhavat, war, ayama, writer, narrative

**Şəki Xan məscidi və Xan qəbiristanlığının bərpası Heydər Əliyev siyasətinin
davam etdirilməsinin bariz nümunəsi kimi**

Habil Xəlilov

AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin əməkdaşı

Şəki Xan məscidi, imam müavini

habil.xelilov777@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, məqsədyönlü siyasət, Xan məscidi və qəbiristanlığı, mənəvi dəyərlər, multikulturalizm.

Ümummillî liderin siyasətinin əsasında milli kimliyin mənəvi dəyərlərlə vəhdətindən yaranan “Azərbaycançılıq” məfkurəsi, xalqın milli dəyərlərinin, ölkəmizdə multikulturalizmin tarixi köklərə malik olmasının dünyaya çatdırılması dayanır.

Onlarla yeni dini ibadət gahın inşa olunması, bir çox dini abidələrin bərpa edilməsi, dini dəyərlərimizin yenidən canlandırılması Heydər Əliyevin xalqın inancına olan sonsuz ehtiramının əyani göstəricisi idi. Azərbaycanda xristian, yəhudi və digər icmaların dinc və yanaşı yaşaması üçün əlverişli şəraitin yaradılması da Ulu öndərin müdrikliyinin yüksək göstəricisi olaraq dəyərləndirilməlidir. Bu gün Heydər Əliyev siyasi kursunun uğurlu davamçısı olan Prezident İlham Əliyev ulu öndərin miras qoyub getdiyi hər bir dəyəərə xüsusi həssaslıqla yanaşır, xalqımızın xoşbəxt gələcəyi naminə mübarizə meydanında inamla addımlayır. Cənab Prezident İlham Əliyevin göstərişi və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə bir çox dini-mənəvi abidələrin inşasına və bərpasına xüsusi diqqət göstərilir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin göstərişi və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 2021-ci ildə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda 8 məscidin təmiri, bərpası və tikilməsi, eyni zamanda, “Yuxarı GövhərAğa”, “Aşağı GövhərAğa” məscidlərinin əsaslı təmiri, 2022-ci ildə Qobustandakı XV əsr nümunəsi olan “Diri baba” türbəsinin bərpa olunması və ətrafındakı 40 məzarın tədqiqatə cəlb edilməsi, 2022-ci il dekabr ayının 2-də XVIII əsr abidəsi olan Şəki Xan məscidinin bərpa olunub ictimaiyyətin ixtiyarına verilməsi ölkə rəhbərinin diqqət və qayğınının bariz nümunəsidir.

Tezisdə əsas məqsəd xalqımızın liderlərinin dinimizə münasibətini, tolerant mühitin yaradılmasındakı xidmətlərini dini abidələrin bərpası fonunda təqdim etmək və xalqın mənəviyyatının zənginləşdirilməsindəki rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, məqsədyönlü siyasət, Xan məscidi və qəbiristanlığı, mənəvi dəyərlər, multikulturalizm.

Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlığın dövlət tərəfindən himayə edilməsində ulu öndər Heydər Əliyevin əvəzsiz rolu olmuşdur. Ulu öndər həm multikulturalizmi, həm də tolerantlığı möhkəm və monolit cəmiyyətin var olmasının əsas amillərindən hesab etmiş, həmin dəyərlərin Azərbaycanda bu günə kimi yaşandığını vurğulamışdır. O demişdir: "Azərbaycanın vətəndaşları dini, irqi, siyasi, dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hamısı eyni hüquqa malikdir və onların hüquqları Azərbaycan tərəfindən qorunur və mühafizə olunur. Siz əmin ola bilərsiniz ki, biz bu məqsədlərimizə, bu prinsiplərimizə daim sadıq olacağıq və gələcəkdə də Azərbaycan vətəndaşlarının dini mənsubiyyəti, yaxud dil mənsubiyyəti, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bir-birilə münaqişəyə girməsinə yol

verməyəcəyik". Əsrlər boyunca müxtəlif dini etiqada və fərqli mədəniyyətə malik olan xalqların nümayəndələrinin Azərbaycanda bir arada, uyumlu şəkildə yaşaya bilməsi qeyd edilən dövlət siyasətinin bariz nümunəsidir.

Ümummillî liderin siyasətinin əsasında millî kimliyin mənəvi dəyərlərlə vəhdətindən yaranan "Azərbaycançılıq" məfkurəsi, xalqın millî dəyərlərinin, ölkəmizdə multikulturalizmin tarixi köklərə malik olmasının dünyaya çatdırılması dayanır.

Heydər Əliyev millî-mənəvi dəyərlərin bir hissəsi olan dini dəyərləri hər zaman yüksək qiymətləndirmiş, dinimizi xalqımızın millî-mənəvi sərvəti hesab etmiş "Biz öz millî-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim millî-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Millî-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz. Bizim üstünlüyümüz ondan ibarətdir ki, gənc və güclü dövlətimiz möhkəm təməl üzərində qurulub. Çoxəsrlik tarix, mədəniyyət üzərində qurulub. Millî-mənəvi dəyərlər bizim üçün ən vacib məsələdir. Biz təbii ki, ümumbəşəri dəyərləri bölüşürük. Ancaq bizim üçün başlıca dəyərlər öz millî Azərbaycan dəyərlərimizdir" demişdir.

Onlarla yeni dini ibadətğahın inşa olunması, bir çox dini abidələrin bərpa edilməsi, dini dəyərlərimizin yenidən canlandırılması Heydər Əliyevin xalqın inancına olan sonsuz ehtiramının əyani göstəricisi idi. Azərbaycanda xristian, yəhudi və digər icmaların dinc və yanaşı yaşaması üçün əlverişli şəraitin yaradılması da Ulu öndərin müdrikliyinin yüksək göstəricisi olaraq dəyərləndirilməlidir. Bu gün Heydər Əliyev siyasî kursunun uğurlu davamçısı olan Prezident İlham Əliyev ulu öndərin miras qoyub getdiyi hər bir dəyərə xüsusi həssaslıqla yanaşır, xalqımızın xoşbəxt gələcəyi naminə mübarizə meydanında inamla addımlayır. Cənab Prezident İlham Əliyevin göstərişi və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə bir çox dini-mənəvi abidələrin inşasına və bərpasına xüsusi diqqət göstərilir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin göstərişi və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 2021-ci ildə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda 8 məscidin təmiri, bərpası və tikilməsi, eyni zamanda, "Yuxarı GövhərAğa", "Aşağı GövhərAğa" məscidlərinin əsaslı təmiri, 2022-ci ildə Qobustandakı XV əsr nümunəsi olan "Diri baba" türbəsinin bərpa olunması və ətrafındakı 40 məzarın tədqiqatla cəlb edilməsi, 2022-ci il dekabr ayının 2-də XVIII əsr abidəsi olan Şəki Xan məscidinin bərpa olunub ictimaiyyətin ixtiyarına verilməsi ölkə rəhbərinin diqqət və qayğının bariz nümunəsidir.

Məlumat üçün qeyd etmək istərdik ki, Xan Məscidi (şəkil 1, 2) 1769/70-ci ildə Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xan tərəfindən inşa etdirilmiş, Şəki xanlığı dövründə Cümə məscidi, müəyyən dövrlərdə isə həm də mədrəsə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məscid iki mehrablıdır (şəkil 3, 4). Qeyd edək ki, Şəki şəhərində bu tipli daha iki məscid mövcuddur. Digər iki məscid XIX əsr abidəsidir ki, bunlardan biri "Topqarağac" məscidi, digəri isə "Cumayçay" məscididir.

Xan məscidində aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı birinci mehrabın yanında Məhəmmədhüseyn xanın məzarı aşkar edilmiş, bu barədə hələ 1925-ci ildə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Salman Mümtazın verdiyi məlumat öz təsdiqini tapmışdır. Məscid zalının şərq hissəsindən son antik, ilk orta əsrlərə aid keramika nümunələri, həmçinin XVIII əsrə aid olan şəhərin su təchizatını təmin etmək üçün istifadə edilən saxsı boruların-tünglərin qalıqları aşkarlanmış, məscidin restavrasiyasından sonra xüsusi ekspozisiya guşəsində nümayişə təşkil edilmişdir (şəkil 5, 6).

Xan məscidinin şimal-qərb hissəsində “Heydər Əliyev” fondunun təşkilatçılığı və dəstəyi ilə bərpa edilən digər bir tarixi abidə - XIX əsrdə Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Ömər Faiq Nemanzadənin “Üsuli-cədid” məktəbi kimi fəaliyyət göstərmiş “Tətbiqi sənət” muzeyidir (şəkil 7,8).

Xan məscidinin meşrab hissəsində-cənub istiqamətində salınan qəbiristanlıq ərazisi də daxil olmaqla, kompleks şəkildə aparılan bərpa işləri zamanı abidələrin unikalılığı və memari xüsusiyyətindəki vahidlik prinsipi qorunub saxlanmışdır (şəkil 9, 10).

Ölkəmizdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi multikulturalizm siyasətinin davamının nəticəsidir ki, bu gün Xan məscidində məzhəb ayrışçılığını etmədən hər kəs öz ibadətini maneəsiz, sərbəst şəkildə həyata keçirir.

Şəki Xan məscidinin və Xan qəbiristanlığının bərpa olunması dövlətin milli, dini və mədəni tariximizin, dəyərlərimizin təbliği istiqamətində Heydər Əliyev siyasətinin davam etdirilməsinin bariz nümunəsidir.

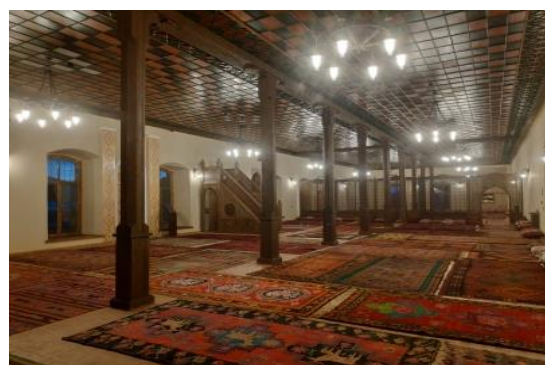
FOTOŞƏKİLLƏR

Şəkil 1. Xan məscidi bərpadan öncə

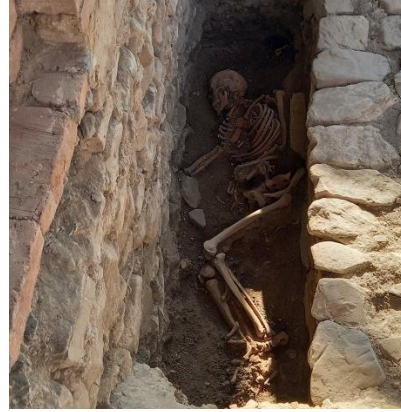
Şəkil 2. Xan məscidi bərpadan sonra

Şəkil 3. Məscidin zalı, bərpadan öncə.

Şəkil 4. Məscidin zalı, bərpadan sonra.

Şəkil 5. Nümayiş etdirilən eksponatlar

Şəkil 6. Hüseyin xanın qəbiri.

Şəkil 7. XIX əsrə aid bina.

Şəkil 8. Hazırkı "Tətbiqi sənət" muzeyi.

Şəkil 9. Mehrab hissə və Xan qəbiristanlığı
qəbiristanlığı
bərpadan öncə.

Şəkil 10. Mehrab hissə və Xan
qəbiristanlığı
bərpadan sonra.

**HƏR ZAMAN MİLLƏTİNİN, ÜMUMİLİKDƏ, TÜRK DÜNYASININ
İSTİQLALINI VƏ İSTİQBALINI DÜŞÜNƏN TÜRK SEVDALISI BƏXTİYAR
VAHABZADƏ**

**BAKHTIAR VAGABZADE, WHO ALWAYS THOUGHT ABOUT
INDEPENDENCE AND A HAPPY FUTURE FOR HIS NATION, THE TURKISH
WORLD AS A WHOLE**

Arş.grv. Habil XƏLİLOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şəki Regional Bölməsi,
habil.xelilov777@mail.ru

Doç.dr., Rəşad ƏSGƏROV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
asgarov_rashad@mail.ru

Doç.dr., Etibar MUSAYEV,

Gəncə Dövlət Universiteti, etibaradiloğlu@mail.ru

Doç.dr., Bağır BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, baqirbabayev59@mail.ru

Xülasə:

Şair Bəxtiyar Vahabzadə türklərin tarixini müdrikliklə anlayan və anladandır, Türk tarixinin gözəl bilicisidir. Şairin ruhunun kökündə, təməlində türkçülük sevdası, türkçülük savaşı dayanır. Belə böyük sənət adamının əqidə, ideya mənbəyi olan türkçülük Vətən övladlarını birliyə və soykökə, yəni türk əxlaqına, türk düşüncəsinə sahiblənməyə çağırır. “Türküstan, Türküstan”, “Yunus İmrə”, “İstiqlal nəğməkarı”, “Əhməd Cavad”, “Böyük türkçü”, “Ey qocaman Türkiyə” adlı əsərlərində, dramaturgiyasında Türk dünyası mövzusu, türkçülük düşüncəsi və mücadiləsi, turançılıq, türkçülük və azərbaycançılıq baxışları təbliğ, tərənnüm və təcəssüm etdirilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin tarixi dramlarında türklərin tarixən zaman-zaman yaşadığı acı aqibətlər və başlarına gətirilən müsibətlər göz önündə canlandırılır. “Dar ağacı” dramında Türk insanının yenilməzliyi, milli-mənəvi dəyərlərlə yaşamı və mübarizələri ifadə olunub. “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”) dramında müdrik bir vətəndaş, sənətkar kimi, o, qardaşın qardaşla savaşmasını qorxulu ənənəyə, türk dünyasını parçalayan başlıca faktor sayır, savaşı türk dünyasına yaşatdığı acı aqibəti müdrikcəsinə anladır.

Şair “Özümüzü kəsən qılınc”da ortaq soykökə malik olan türklərin ulu keçmişinin tarixi məqamlarını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu əsər boyunca böyük şairin vətəndaşlıq mövqeyi, missiyası görünür. Türklər üçün müqəddəs sayılan yurd və ocaq sevgisindən, deməli, türkçülük düşüncəsindən uzaq düşənlər əslində öz keçmişlərinə arxa çevirənlərdir. Bu vətəndə oda, anda, şərəfə hörmət, sitayiş fikri əsl türk düşüncəsi, türk fədakarlığı üçün bütün hər şeydən irəli bir ideyadır. Xalqın gözündə vətənə xəyanət ən böyük namussuzluqdur.

Əsər türkçülük düşüncəsi ilə əsarətə qarşı çıxan, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəyə qalxan xalqın istək və arzularının, idealının təcəssümüdür. Əsərdə aparıcı rol oynayan türkçülük düşüncəsi, sarsılmazlıq, dönməzlik, vətənpərvərlik, cəsarət və mənəvi yenilməzlik olduqca aktual və müasir səslənir. Şairin dram əsərlərinin aşıladığı ən əsas olan əbədi

missiya isə türk düşüncəsində vətən, əxlaq, ailə cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyət duyğusunun hər cür şəxsi istək, şəxsi rahatlıq, şəxsi məhəbbətdən üstünlüyüdür. Yəni, Bəxtiyar Vahabzadə türkçülük düşüncəsinin dönməz təbliğatçısı, türk varlığının, türk xarakterinin və türkün azadlıq mücadiləsinin dönməz tərənnümçüsüdür.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, dram əsərləri, türkçülük düşüncəsi, azadlıq mücadiləsi, sarsılmazlıq, dönməzlik, vətənpərvərlik, mənəvi yenilməzlik

Summary:

The poet Bakhtiar Vagabzade wisely understood and understood the history of the Turks, was an excellent connoisseur of Turkish history. At the root, at the heart of the poet's soul is the love of Turkism, the militancy of Turkism. Being a source of beliefs, ideas of such a great artist, Turkism calls the children of the Fatherland to unity and root, that is, to own Turkish morality, Turkish thought. In the works "Turkestan, Turkestan", "Yunus Imra", "Singer of Independence", "Ahmed Javad", "The Great Turkist", "O Old Turkey", in the dramaturgy, the themes of the Turkic world, the thought and struggle of Turkism, the propaganda of Turkic and Azerbaijani views are glorified and embodied.

The historical dramas of Bakhtiar Vahhabzade depict the bitter fates that the Turks historically experienced from time to time, and the hardships that befell them. The drama "Dar-aghajy" ("The Gallows") expresses the invincibility of the Turkic man, his life and struggle with national and spiritual values. As a wise citizen, the artist in the drama "The Sword that cuts us" ("Geiturkler"), he considers the war between brother and brother a terrible tradition, the main factor tearing apart the Turkish world, wisely comprehends the bitter fate that the war has befallen the Turkish world.

In "The Sword that Cuts Us", the poet draws attention to the historical moments of the great past of the Turks, which have a common origin. Throughout this work, the civic position, the mission of the great poet is visible. Those who turn away from the love of the community and the hearth, which are considered sacred to the Turks, and hence from the thought of Turkism, in fact turn away from their past. In this Homeland, the moment, the veneration of honor, adoration, respect for honor, the idea of worship is a real Turkish thought, the idea of Turkish self-sacrifice above all. In the eyes of the people, treason to the Motherland is the greatest dishonesty.

The work is the personification of the desires and aspirations, the ideal of the people who, with the idea of Turkism, rebelled against enslavement, rose to fight against foreign invaders. The idea of Turkism, invincibility, irreversibility, patriotism, courage and moral invincibility, which plays a leading role in the work, sounds quite relevant and modern. And the most important, eternal mission, which the poet's dramatic works inspire, is in Turkish thought the superiority of a sense of responsibility to the Motherland, morality, family, society over any personal desire, personal comfort, personal love. That is, Bakhtiar Vagabzade is an irreversible propagandist of Turkic thought, an irreversible glorifier of Turkish existence, Turkish character and the Turkish struggle for freedom.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, dramas, Turkism thought, freedom struggle, steadfastness, irreversibility, patriotism, spiritual invincibility

**NAVAI INFLUENCE ON THE CREATIVE HERITAGE OF AZERBAIJAN
POET MURTAZAGULU KHAN SHAMLU**

Könül Hacıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

ÖZƏT

Türk dünyasının parlaq siması, özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əlişir Nəvainin zəngin irsi XV yüzillikdən etibarən bir çox sənətkarın yaradıcılığına təsir etmişdir. XVI yüzilliyin sonu, XVII yüzilliyin əvvəllərində yaşamış Zəfər təxəllüslü şair Mürtəzaqulu Xan Şamlu Nəvai ədəbi ənənələrindən daha çox bəhrələnən, Nəvai dilinin güclü təsir dairəsindən daha çox nəsibini alan qələm sahiblərindəndir. Bir dövlət adamı olan Mürtəzaqulu Xan Səfəvi şahları Şah Səfi və II Abbasın dövrlərində divanbəyi, gərçubaşı kimi fəaliyyət göstərmişdi. O, həm də Kirman valisi vəzifəsində çalışırdı. Diqqətçəkən bir məqam var ki, Əlişir Nəvai də Xorasan hakimi olan Hüseyn Bayqaranın yanında divanbəyi olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz bu azərbaycanlı şair ictimai və ədəbi fəaliyyətini yanaşı sürdürmüşdür. Əsərlərini Zəfər təxəllüsü ilə yazan Mürtəzaqulu Xanın farsca və türkcə şeirlər divanı var. Qaynaqlarda daha çox türk cığatay şeirinin ünsürlərini daşıyan əsərlər qələmə aldığı, Əlişir Nəvainin təsiri altında şeirlər yazdığı qeyd olunan şairin yaradıcılığında Xətai şeirinin də əhəmiyyətli təsiri duyulmaqdadır. “Söz mülkünün sultanı” sayılan Nəvai özünün zəngin ədəbi irsi ilə Türk şeirinin aparıcı qüvvəsi kimi daim istinad edilən, qibtə və təqdir olunan sənət mənəbəyi rolunu daşımışdır. Mürtəzaqulu Xan Şamlunun yaradıcılığında Nəvai ilə yanaşı, Füzulinin şeir ənənələri, deyim üslubu da özünə möhkəm yer etmişdir. Bu cəhətlər ömrünü sənət eşqi ilə başa vuran bir dövlət adamının şeirə, ədəbiyyata olan böyük sevgisinin bariz göstəricisidir. Ən başlıcası isə, əsərlərini Zəfər təxəllüsü ilə qələmə alan bu şairimiz məhz türkcə yazmağa üstünlük verən söz ustalarına rəğbət bəsləmiş, anadilli şeirin ən parlaq nümunələrinə nəzirələr yazmışdır. Zənnimizcə, şairin türkcə divanı daha geniş tədqiqatə cəlb olunmalı, məna və məzmun xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır. Bu məsələ, həm də Nəvai ədəbi məktəbinin özəlliklərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Türk dünyası, Azərbaycan, Mürtəzaqulu Xan Şamlu, Nəvai, cığatay

ABSTRACT

The rich heritage of Alishir Nevain, a bright figure of the Turkish world and one of the leading representatives of Uzbek literature, has influenced the creativity of many artists since the 15th century. The poet Murtazaqulu Khan Shamlu, who lived at the end of the 16th and the beginning of the 17th century and wrote under the pen name Zafar, is one of the poets who benefited most from the Nawai literary traditions and was most influenced by the Nawai language. Murtazaqulu Khan, a statesman, was the leader of the Safavid rulers Shah Sefi and II Abbas period. He also worked as a divanbek and Kirman governor. It is noteworthy that Alishir Nawai also served as a councillor alongside Hüseyn Baygara, the judge of Khorasan.

This Azerbaijani poet we are talking about continued his social and literary activities at the same time. Murtazaqulu Khan, who wrote his works under the pen name Zafar, has a

collection of Persian and Turkish poetry. The important influence of Hatayi poetry is also heard in the works of the famous poet, who wrote works with elements of Turkish Cigatai poetry and wrote poems under the influence of Alişir Nevai. Navai, who is accepted as the "sultan of the world of speech" with his rich literary heritage, has taken on the role of an art source that is constantly mentioned, envied and appreciated as the guiding power of Turkish poetry. Besides Navai, the poetic traditions and style of Fuzuli also had a strong place in Murtazagulu Khan Shamlu's works. These aspects are a clear indication of the great love for poetry and literature of a statesman who has completed his life with a love of art. Most importantly, this poet, who wrote his works under the pseudonym Zafar, sympathized with the wordsmiths who preferred to write in Turkish, and wrote praises to the brightest examples of poetry in his mother tongue. In our opinion, the poet's Turkish divan should be handled in a wider study, and its meaning and content features should be investigated. This subject is also important in terms of examining the characteristics of the Navai literature school.

Keywords: Turkic world, Azerbaijan, Murtazagulu Khan Shamlu, Navai, Cigatai

GİRİŞ

Şərq ədəbi təfəkkürünün daha dərin və əhatəli olub, daha çox təsir gücünə malik olması bir həqiqətdir və dünya ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən qəbul edilmiş danılmaz fakt olaraq qalır. Görkəmli alim A. Dadaşzadənin dediyi kimi: “Şərq poeziyası...indi də öz poetik dəyərini qoruyub saxlayan dərin hikmətli, yüksək təfəkkürlü, zərif və iti obrazlar, rəngarəng və əlvan təsvir və ifadə vasitələrinə malik bir ədəbiyyatdır ki, bu da ona ümumdünya mədəniyyəti səhnəsində layiqli mövqə qazandırmışdır”.(Dadaşzadə, 1980, s.87) Ümumiyyətlə, Şərq aləmi dünya mədəniyyəti daxilində nəinki özünəməxsus ədəbiyyatı ilə, həm də bütövlükdə qədim və zəngin mədəniyyəti ilə də mühüm yer tutur. Sözsüz ki, müsəlman Şərq mədəniyyətinin daxilində müxtəlif etnik mədəniyyətlər də özünü qoruyub saxlaya bilirdi. Bu mənada türk mədəniyyətinin mühüm hissəsini təşkil edən türk ədəbiyyatı Nəsimi, Nəvai, Füzuli və s. kimi parlaq simaların sayəsində güclü inkişaf yolu keçmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik İ. Həbibbəyli Nəvai haqqında yazır: “Əlişir Nəvai türk xalqları ədəbiyyatının yeni bir mərhələsinin dahi yaradıcısıdır”. (Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı beynəlxalq elmi konfransın materialları, 2017, s.4) Böyük ədib və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin poetik irsi özündən sonra gələn şairlərə ilham mənbəyi olmuş, həm şairin öz dövründə, həm də sonrakı yüzilliklərdə Nəvai sənətinin sirli cazibəsinə düşərək əsərlərinə nəzirə yazan, Nəvainin dil və üslubunu şeirlərində tətbiq və davam etdirən sənətkarlar olmuşdur. Osmanlı divan ədəbiyyatında Əhməd Paşa, Nədim, Ziya Paşa, Azərbaycan klassik şeirində isə Kişvəri, Füzuli, Zəfər kimi şairlərin yaradıcılığında Nəvai poeziyasının təsirini açıq-aşkar görmək mümkündür.

ARAŞDIRMA

XVI yüzilliyin sonu, XVII yüzilliyin əvvəllərində yaşamış Zəfər təxəllüslü şair Mürtəzaqulu Xan Şamlu Nəvai ədəbi ənənələrindən daha çox bəhrələnən, Nəvai dilinin güclü təsir dairəsindən daha çox nəsibini alan qələm sahiblərindəndir. Bir dövlət adamı olan Mürtəzaqulu Xan Səfəvi şahları Şah Səfi və II Abbasın dövrlərində divanbəyi, gərçubaşı kimi fəaliyyət göstərmişdi. O, həm də Kirman valisi vəzifəsində çalışırdı. Diqqətçəkən bir məqam var ki, Əlişir Nəvai də Xorasan hakimi olan Hüseyn Bayqaranın yanında divanbəyi

olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Nəvainin “Mizanül-övzan” əsərini özbəkçədən dilimizə çevirən T.Quliyevin yazdığı ön sözdə bu barədə oxuyuruq: “Sarayda tutduğu yüksək ictimai-siyasi vəzifəsinə görə, daim xalqın qayğısına qalan Nəvai bir sıra abadlıq işləri aparmış, yollar çəkirmişdir. O, eyni zamanda özündən sonra böyük bir ədəbi irs qoyub getmişdir.” (Nəvai, 2006, s.8) Haqqında bəhs etdiyimiz bu azərbaycanlı şair də ictimai və ədəbi fəaliyyətini yanaşı sürdürmüşdür. Əsərlərini Zəfər təxəllüsü ilə yazan Mürtəzaqulu Xanın farsca və türkcə şeirlər divanı var. Qaynaqlarda daha çox türk cığatay şeirinin ünsürlərini daşıyan əsərlər qələmə aldığı, Əlişir Nəvainin təsiri altında şeirlər yazdığı qeyd olunan şairin yaradıcılığında Xətai şeirinin də əhəmiyyətli təsiri duyulmaqdadır. Belə ki, Nəvainin Məhəmməd peyğəmbərə yazdığı qitələrdən birində xalqların onun dininə iman gətirməsinin onların özünə fayda gətirəcəyindən bəhs edilir. Zəfər təxəllüslü şairimiz də “Mühəmmədi ərəbi şanı ondan əzəm erür ki, nuqs bolğay ulus bolsa nafiyə gəyil. Quyaş aşasığa lama andin ortuq erür ki, zarra kasrati bolğay ziyasığa qoyil” (haqqında.az,2015) deyər Allahın elçisinə təriflər yağdıran Nəvainin şeirinə nəzirə olaraq yazır:

Məhəmməd Ərəbi şanı ondan artıqdır
Ki qeyr millət əgər olmaya ona qail.
Günəş kimi bu cahanı tutubdur ənvarı,
Həqir zərrə nədir kim, ola ona hail.
Onun yolunda fəna mütləq olmayan nə bilir
Ki oldur səbəbi külli-afərinəş gil (Şamlu, 2006, s.23)

Nəvai peyğəmbərimizin günəşə, insanların isə onun şualarına bənzədiyini söyləyərək zərrələrin heç bir zaman günəşə əngəl ola bilməyəcəyini dilə gətirir. Zəfər bu fikrin davamı olaraq “yalnız və yalnız peyğəmbərin yolunda fəna mütləq olanların onun bütün yaradılışın səbəbi olduğunu bildiyini vurğulayır”. (Şamlu, 2006, s.23) Zəfər Nəvai şeirlərinin bir çoxuna nəzirə yazmışdır. Onun farsca şeirlərinin sayı yüz min beytə yaxındır. Şairin türkcə divanının yazılması isə onun ahıl vaxtlarına təsadüf edir.

Şairin divanının dibaçəsinə nəzər saldıqda Nəvai divanının dibaçəsi ilə çox bənzərlik təşkil etdiyini görürük. Nəvai yazır: “Şükr və sipas ol qodirğa kim, çün adam osoyış-qohidin vucud oroyişi oqohlariğa cilva berdi. İnsönni soyir maxluqotdin nutq şarafi bila mumtaz qıldı.” (haqqında.az, 2015) Böyük ustad insanı digər canlılardan üstün bilərək onu nitq demək, söz söyləmək kimi şərəfli bir məziyyətlə fərqləndirən tanrıya şükr edir. Mürtəzaqulu Xan Şamlu da dibaçəsini az qala eyni tərzdə başlayır: “Şükrü sipasi-namütənahi ol qadiri-biçunə kim, çün ədəmi-asayışgahidin vucudi-arayışi agahlərinə cilvə verib insanı sair məxluqatdin bərgüzidə edib nitqi-şərifinə mümtaz qıldı”. (Şamlu, 2006, s.21) Nəvai həmçinin dünyanın əşrəfi olan insanı daxili və zahiri məziyyətləri ilə, mənəvi keyfiyyətləri ilə də bütün yaradılmışlardan üstün tutur.

QƏNAƏTLƏR

Şairin irsində gözəllik və məhəbbət motivlərinin yer aldığı şeirlər daim qələm sahiblərinin diqqətini çəkmiş, onların hər biri bu poeziya nümunələrindən ilhamlanaraq rəngarəng nəzm əsərləri ortaya qoymuşlar. Nəvai şeirlərində mey, saqi, badə kimi eşq motivini əks etdirən simvollara tez-tez rast gəlirik. Türkiyəli ədəbiyyatşünas Halil İnalçık Nəvai barədə yazır: “Nəvayi eserlerinde, özellikle qazellerinde, dünyevi güzellik ve aşkı, sakinin sunduğu şarab ve neş’eyi terennüm eder, ayş u işret meclislerindeki havayı yansıtır ve sonunda tövbeyi ilave eder.” (İnalçık, 2016, s.185) Tədqiqatçı hicran dərdinə yalnız şarab

ilə əlac etmək mümkün olduğunu vurğulayan şairin qəzəllərindən misallar gətirərək diqqəti həm də Nəvainin “Saqinamə” əsəri üzərinə çəkir. Nəvainin bu əsəri saraylarda qurulan eys-ışrət və içki məclislərini özündə əks etdirməklə bərabər, şərabın tibbi cəhətdən malik olduğu faydalardan, musiqinin ruhun qida aldığı zəngin mədəniyyət xəzinəsi olmasından bəhs edir. Nəvai yazır:

Saqiya, badə kətir yakuti
Ruhnunq quvvəti canunq kuti...
Saqiya, tut meyi-fərxundə əsər
Fərrux ayın qılıb altun sağər (İnalcık, 2016, s.190)

Şair yaquta bənzər meyin qan artırmasına işarə edərək ruha cana qüvvət verməsindən danışıq, “altın sağər” deyərək mey badəsini günəşə bənzədir. Günəş isə xaqanın simvoludur. Mürtəzaqulu Xan da bənzər ifadələrlə şərabdən bəhs edir:

Saqiya, düşdün xumarə, ver bizə altun ayağ
Kim küdurətdən çıxıb meydən olalım tərdimağ (Şamlu, 2006, s.60)

Bu sətirlərin müəllifinin Nəvainin “Saqinamə”sindən təsirləndiyi şübhəsizdir. Daha bir saqiyyə müraciəti ifadə edən beytə nəzər salaq:

Bir qədəhkeş müğbeçə könqlüm alıbdır
Dünü-təkva canibindən ey hayali -ham kit (İnalcık, 2016, s.185)
Zəfərin qələmə aldığı misralar sanki burdakı fikrin davamıdır.
Ta açə bağlı qapı yüzünə fəth ilən Zəfər,
Müğbəçə sevdin çu hindu rahi-atəşxanə tut. (Şamlu, 2006, s.37)

Beytlərin deyilişindəki bənzərlikləri, ifadə tərzindəki yaxınlıqları görməmək mümkün deyil. Şeirlərdəki oxşarlıq diqqətə çarpacaq şəkildə özünü göstərməkdədir. Burada həm dil, üslub baxımından, həm də mövzu baxımından təsirlənmə vardır. Orta əsrlər ədəbiyyatında təsirlənmə, hətta təqlid etmə təbii hal idi. Bundan əlavə, “söz mülkünün sultanı” sayılan Nəvai özünün zəngin ədəbi irsi ilə Türk şeirinin aparıcı qüvvəsi kimi daim istinad edilən, qibtə və təqdir olunan sənət mənəbəyi rolunu daşımışdır. Təsadüfi deyil ki, Nəvai barədə türkiyəli tədqiqatçıların qeydlərində oxuyuruq: “Manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının önde gelen simalarındandır.” (Şentürk, Kartal, 2004, s.159)

NƏTİCƏ

Mürtəzaqulu Xan Şamlunun yaradıcılığında Nəvai ilə yanaşı, Füzuli və Xətəinin şeir ənənələri, deyim üslubu da özünə möhkəm yer etmişdir. Bu cəhətlər ömrünü sənət eşqi ilə başa vuran bir dövlət adamının şeirə, ədəbiyyata olan böyük sevgisinin bariz göstəricisidir. Ən başlıcası isə, əsərlərini Zəfər təxəllüsü ilə qələmə alan bu şairimiz məhz türkcə yazmağa üstünlük verən söz ustalarına rəğbət bəsləmiş, anadilli şeirin ən parlaq nümunələrinə nəzirələr yazmışdır. Zənnimizcə, şairin türkcə divanı daha geniş tədqiqata cəlb olunmalı, mənə və məzmun xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır. Bu məsələ, həm də Nəvai ədəbi məktəbinin özəlliklərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

QAYNAQLAR

Dadaşzadə, A. (1980), *XVIII əsr Azərbaycan lirikası*. Bakı, “Elm” nəşriyyatı

Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı beynəlxalq elmi konfransın materialları. (2017), Bakı, AMEA nəşrləri

İnalcık, H. (2016), *Has-bağçede ayş u tarab. Nedimler Şairler Mütribler.* İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Nəvai, Əlişir. (2006), “*Mizanül-övzan*”. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı

Şamlı, Mürtəzaqulu Xan. (2006), *Divan.* Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı

Şentürk A., Kartal A. (2004), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi.* İstanbul, Dergah Yayınları

<https://haqqinda.az/Azərbaycanla+bağlı+tayfa+və+qəbilələr/44227Mürtəzaqulu+xan+Şamlı.html>

BƏZİ SÖZLƏRİN FORMALAŞMASI

Prof. Dr. Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti,

Filologiya fakültesi,

hacerhuseynova@mail.ru;

<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Xülasə

İnsan cəmiyyətini dilsiz, dili isə cəmiyyət olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Xalqın həyatında baş vermiş bütün hadisələr dil vasitəsilə öz ifadəsini yazılarda tapa bilir. Xalqın dilində bütün baş vermiş hadisələr sözlər vasitəsilə ifadə edilir. Deməli, sözlər də mənsub olduğu xalqın maddi və mənəvi həyatı ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bu cəhətdən də didə mövcud olan sözlərin etimologiyasının tədqiqi, araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözlərin tarixinin öyrənilməsi, xalqın tarixinin öyrənilməsi deməkdir. Böyük dilçi Ə.Dəmirçizadənin bu sahə ilə əlaqədar maraqlı fikirləri olmuşdur. Alimin “50 söz” (Bakı.1962) əsəri həmin fikirlərinin toplusu kimi qəbul edilə bilər. Kitabda müxtəlif sözlərin yaranması, etimologiyası, formalaşması haqqında alimin dəyərli fikirləri əks olunmuşdur.

Həmin kitabda Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan, Kəsp, Alban, Xəzər, Qafqaz, Midiya, Muğan və digər sözlərin etimoloji izahını vermişdir. Etimologiyası izah edilən bir qrup sözlər isə dilimizin saylarıdır. Alim qeyd etmişdir ki, dilimizdə say bildirən sözlər çox olsa da, fərqlidir və onları nəzərdən keçirmək faydalıdır (səh.92). Dəmirçizadə göstərmişdir ki, dilimizdə saylar 22 sözdən ibarətdir. Onların bir çoxunun tərkibində on sözünün elementləri müşahidə edilir. Bəs, o zaman “20, 60, 70 və s.” sayların tərkibində on sözü işlənmişdirmi? Bu məsələni izah etmək üçün həmin sayların tarixi inkişafı izlənməlidir. Bunu alim belə aydınlaşdırmışdır ki, həmin sayların birinci komponenti “iki, altı, yeddi” sözlərinin izləridir. “-mi, -miş” elementləri isə on sayını bildirən sözlərdir.

Açar sözlər: etimologiya, söz, məna, say, əl, milli, inkişaf ...

Summary

It is impossible to imagine human society without language, and language without society. All the events that happened in the life of the people can find their expression in writings through language. In the language of the people, all events are expressed through words. Therefore, the words are closely related to the material and spiritual life of the people

they belong to. In this respect, the study of the etymology of the words present in taste is of great importance. Studying the history of words means studying the history of the people. The great linguist A. Demirchizade had interesting ideas about this field. The scientist's work "50 words" (Baku, 1962) can be considered as a collection of those ideas. The book contains valuable opinions of the scientist about the origin, etymology, and formation of various words.

In that book, A. Demirchizade gave the etymological explanation of "Azerbaijan, Caspian, Albanian, Khazar, Caucasian, Midian, Mughan and other words." A group of words whose etymology is explained are the numbers of our language. The scientist noted that although there are many words denoting number in our language, they are different and it is useful to review them (p. 92). Demirchizade showed that numbers in our language consist of 22 words. Many of them contain elements of the word ten. But then "20, 60, 70, etc." Is the word ten used in numbers? To explain this issue, the historical development of those numbers should be followed. The scientist made it clear that the first component of those numbers are the traces of the words "two, six, seven". The elements "-mi, -mish" are words indicating the number ten.

Keywords: etymology, word, meaning, number, hand, national, development...

Özet

İnsan toplumunu dilsiz, dili de toplumsuz tasavvur etmek imkansızdır. İnsanların hayatında meydana gelen tüm olaylar, dil aracılığıyla yazılarda ifadesini bulabilmektedir. Halk dilinde tüm olaylar kelimelerle ifade edilir. Dolayısıyla sözler ait oldukları insanların maddi ve manevi hayatlarıyla yakından ilgilidir. Bu bakımdan lezzette bulunan kelimelerin etimolojisinin incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Kelimelerin tarihini incelemek, insanların tarihini incelemek demektir. Büyük dilbilimci A. Demirchizade'nin bu alanla ilgili ilginç fikirleri vardı, bilim adamının "50 kelime" (Bakü, 1962) adlı eseri bu fikirlerin bir derlemesi olarak kabul edilebilir. Kitap, çeşitli kelimelerin kökeni, etimolojisi ve oluşumu hakkında bilim adamının değerli görüşlerini içermektedir.

A. Demirçizade o kitapta "Azerbaycan, Hazar, Arnavut, Hazar, Kafkas, Midyan, Muğan ve diğer kelimelerin" etimolojik açıklamasını yapmıştır. Etimolojisi açıklanan kelime grubu dilimizin sayılarıdır. Bilim adamı, dilimizde sayı ifade eden birçok kelime olmasına rağmen, bunların farklı olduğunu ve bunları gözden geçirmekte fayda olduğunu kaydetmiştir (s. 92). Demirchizade, dilimizdeki sayıların 22 kelimedenden oluştuğunu göstermiştir. Birçoğu on kelimesinin unsurlarını içerir. Ama sonra "20, 60, 70, vb." On kelimesi sayılarda kullanılır mı? Bu konuyu açıklamak için, bu sayıların tarihsel gelişimi takip edilmelidir. Bilim adamı, bu sayıların ilk bileşeninin "iki, altı, yedi" kelimelerinin izleri olduğunu açıkça ortaya koydu. "-mi, -mish" unsurları on sayısını gösteren kelimelerdir.

Anahtar kelimeler: etimoloji, kelime, anlam, sayı, el, millî, kalkınma...

AXC-nin və Dağlı Respublikasının Denikin tərəfindən işğalına qarşı mübarizəsi

Həsənova Leyla Nizami qızı

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun

Beynəlxalq münasibətlər tarixi ixtisası üzrə

doktorantı Həsənova Leyla Nizami qızı

E-mail: ley.hasan@gmail.com

Xülasə.

Əsrlərin mücadiləsi kimi XX əsrin əvvəllərində - 1918-ci ilin 28 mayında müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan xalqı müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən bu nemətin şirinliyini uzun müddət dada bilmədi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1919-cu ilin əvvəlində Şimali Qafqazın Denikin tərəfindən işğalına qarşı Dağlılar hökumətinə həm də diplomatik və hərbi yardım göstərdi. Fevralın 25-də öz səlahiyyətli elçisi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi Temirxan-Şuraya göndərdi. Martın 1-də Azərbaycan hökuməti Denikinə qəti etirazını bildirdi. Şimali Qafqazın işğalını beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq üçün addımlar atdı. Parlamentin xüsusi diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin tənzimlənməsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağıstan xalqlarının Denikinə qarşı mübarizəsini dəstəkləmişdi.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Şimali Qafqaz Dağlı Respublikası, mübarizə, xalqlar, tarixi əlaqələr

Abstract.

The people of Azerbaijan, who declared their independence at the beginning of the 20th century - on May 28, 1918, as a struggle of centuries, could not taste the sweetness of this blessing for a long time due to certain objective and subjective reasons: At the beginning of 1919, the Azerbaijan Democratic Republic provided diplomatic and military assistance to the government of the Highlanders against the occupation of the North Caucasus by Denikin. On February 25, he sent his authorized envoy Abdurrahim Bey Hagverdiyev to Temirkhan-Shura. On March 1, the Azerbaijani government expressed its firm objection to Denikin. He took steps to bring the occupation of the North Caucasus to the attention of the international community. One of the problems that the Parliament paid special attention to was the regulation of Azerbaijan's relations with neighboring countries. The Azerbaijan Democratic Republic supported the struggle of the people of Dagestan against Denikin.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Mountainous Republic of the Northern Caucasus, struggle, peoples, historical relations*

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasına baxmayaraq, ölkənin şimal sərhədlərindəki vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Denikin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. Azərbaycan rəhbərliyi başa düşürdü ki, Sovet hökumətinin əsas məqsədi bu gənc respublikanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb edib zəiflətmək, sonra isə onun istiqlalıyyətinə son qoymaqdır. AXC-nin xarici işlər naziri F.Xoyski cavab notasında yazırdı ki, Denikinlə Sovet hökuməti arasındakı mübarizə rus xalqının daxili işidir və Azərbaycan hökuməti Rusiyanın daxili işinə qarışmaq

niyyətində deyil. Çiçerin yanvarın 23-də ikinci notasında Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətini bildirməkdən yan keçir və Azərbaycan hökumətini Denikinə qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etməkdə günahlandırır. F.Xoyski isə notasında Azərbaycanın istiqlaliliyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən qeyd-şərtsiz tanınmasını təkid edirdi. Çiçerinin martın 7-də göndərdiyi növbəti nota baş aldatmaqdan və vaxt uzatmaqdan başqa bir şey deyildi. Getdikcə aydın olurdu ki, Rusiyanın bu hərəkətləri Azərbaycana qarşı hazırlanan hərbi müdaxiləni pərdələmək və Azərbaycan hökumətinin sayıqlığını azaltmaq məqsədi güdür. Sovet Rusiyasının Azərbaycana əsl münasibətini V.Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin Hərbi-İnqilab Şurasının üzvləri Smilqa və Orconikidzeyə göndərdiyi teleqram dolğun əks etdirir: "Bakını zəbt etmək bizə olduqca və olduqca zəruridir, bütün söylərinizi buna verin". (1)

Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri Ə.Topçubaşovun ABŞ prezidenti T.V.Vilsona 28 may 1919-cu il tarixdə təqdim etdiyi yaddaş kitabçasında deyilirdi ki, "biz nə Kolçakın, nə Denikinin, nə də bütün Rusiya ərazilərinə öz hakimiyyətini yaymaq istəyən hansısa başqa birinin hakimiyyətini tanıya bilmərik: biz işimizdə əminik, Azərbaycan üçün yalnız bizim parlamentin və bizim hökumətin hakimiyyətini qəbul edəcəyik. Biz yalnız bizimlə itifaqı mümkün olan Qafqaz xalqları erməni, gürcü və bizim əziz qonşularımız dağlılarla vahid Qafqaz haqqında danışa bilərik və danışırıq, hansıların ki, nümayəndələri ilə Sizin yanınızda olmaq şərəfi bizə nəsib olmuşdur".(3)

1918-1919-cu illər ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı ən böyük təhlükə bolşevikliyə qarşı qiyam qaldırmış və keçmiş çar zabıtları olan generallar, daha dəqiq desək Şimali Qafqaz hündəvərində möhkəmlənən General Anton Denikindi. Bolşevikliklərlə AXC arasında qərar tutan Denikin keçmiş imperiyadan ayrılan heç bir respublikanı tanımadığını, keçmiş imperiyada mərkəzi hakimiyyət bərpa olunduqdan sonra bunların yenidən ələ keçiriləcəyini bildirirdi. AXC-ə də bir neçə dəfə hücum etmiş, demarkasiya sərhədlərini pozmuş Denikin 1920-ci ilin ilk aylarında ardıcıl məğlubiyyətlərə uğradı və Londona mühacirətə getdi. Bununla da, bolşevik qüvvələri 1920-ci ilin aprelində AXC-nin şimal sərhədlərinə gəlib çatdılar. Artıq bu zaman AXC-nin daxili vəziyyəti də pisləşməyə doğru getməkdə və hökumət böhranları bir-birini izləməkdə idi. (2)

Denikin Azərbaycan mətbuatında ona və "Könüllü Ordu"ya edilən hücumlardan çox narahat olduğunu bildirmişdi. C.Rüstəmbəyli bunun səbəblərini izah edərək göstərmişdir ki, xüsusən, "Könüllü Ordunun" Dağlı Respublikası ərazilərinə müdaxilə etməsi, Dağlı xalqlarının özünü təmizləmə hüququnun pozulması Azərbaycanda narahatlıqla qarşılanmışdır və elə fikir formalaşmışdır ki, AXC-yə qarşı da bu cür hərəkətlər baş verə bilər. Denikin Dağlı Respublikasını, Petrovsk və Dərbəndi tutmasını onunla izah edirdi ki, guya Xəzər dənizi vasitəsilə gətirilən yüklərin qəbul olunmasını tezləşdirsin. Eyni zamanda, Denikin Xəzər dənizinə çıxmaqla həm də Ural kazakları ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. Dağlı Respublikası öz ərazisindəki dəmiryollarına nəzarət edə bilmirdi və Denikin üçün nəzərdə tutulan yüklər vaxtılı-vaxtında gəlib çatmırdı. Bu səbəbdən də Denikin Həştərxan bolşevikləri ilə mübarizə aparmaq imkanları azalmış olmuşdu. Eyni zamanda dəmir yolları Kolçakdan ayrı düşmüş və yardıma ehtiyacı olan Ural kazakları ilə əlaqələr üçün də vacib idi. Denikin onlar vasitəsi ilə Həştərxan bolşeviklərinə arxadan zərbə vurmağı planlaşdırırdı.

9 iyun 1919-cu il tarixdə Tiflisdə Cənubi Qafqaz Respublikalarının nümayəndələrinin iclası keçirildi. Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri başda F.X.Xoyski olmaqla öz iclaslarını keçirdilər və iclasda müzakirə olunan əsas məsələ "Könüllü Ordu"nun Dağlı

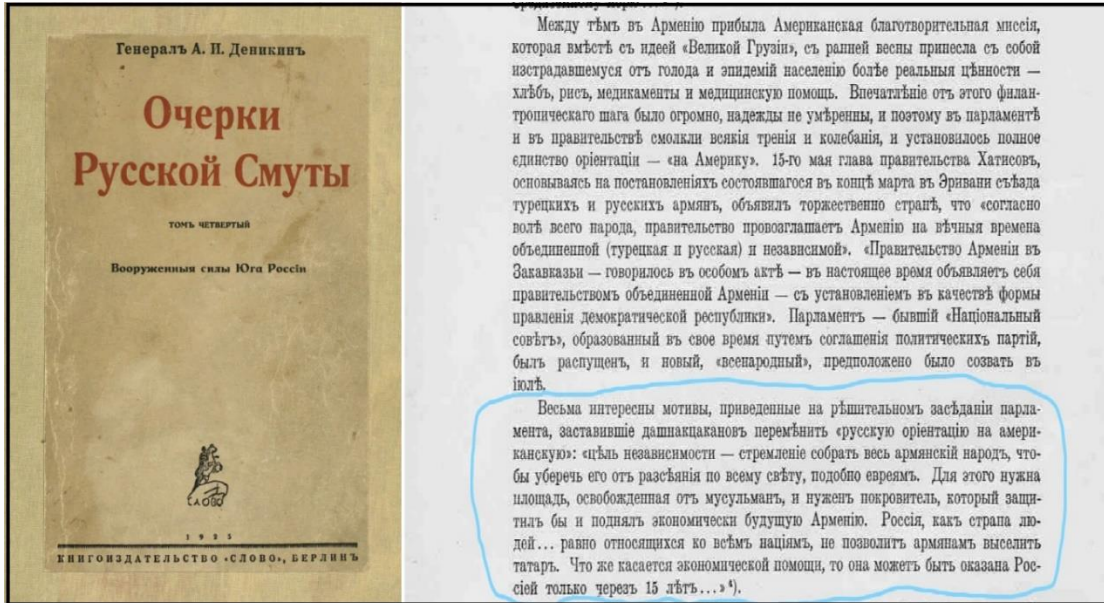
Respublikasına təcavüzü idi. Denikin ordusunun Şimali Qafqazı işğalı iclas iştirakçıları tərəfindən təcavüz, burada yaşayan xalqların öz müqəddaratını təyin etmə hüququnun pozulması kimi qiymətləndirildi. Eyni zamanda, iclasda qəbul olunan yekun sənəddə Cənubi Qafqaz respublikalarının Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizədə bütün hərbi-diplomatik qüvvələrini birləşdirmək haqqında qərar qəbul edildi. (3)

Bolşevik Rusiyasının AXC-ə ünvanlanan ilk notası 1920-ci ilin yanvarın 2-də göndərildi. Çiçerin bu notasında AXC-i Denikinə qarşı mübarizəyə qatılmağa dəvət edirdi. Lakin sonradan bunun sadəcə AXC hökuməti daxilində mübahisələri qızıqdırmaq üçün atılmış addım olduğu bəlli oldu. AXC-nin Çiçerindən danışıqlar üçün ilkin olaraq AXC-nin müstəqilliyinin tanınmasını tələb etmələrinə baxmayaraq, Çiçerin bu məsələyə cavab vermədi və AXC-i Denikinə qarşı mübarizədən yayınmaqda ittiham etdi. Xoyski, bolşeviklərin xalqların öz müqəddaratını təyin etmə prinsipinə hörmət etməsini tələb etməsindən sonra, sanki bu notaya cavab olaraq bolşevik ordusu Dağıstanı işğal etdi. Aprelin 15-ə qədər bolşeviklərin AXC sərhədlərinə böyük ordu toplanmaları ilə yaxında bolşeviklərin Azərbaycana hücum edəcəkləri bəlli oldu. Xoyski bu zaman göndərdiyi notada yenə də xalqların öz müqəddaratını təyin etmə prinsipindən bəhs edərək, hökumətinin hələ də yaxşı qonşuluq münasibətlərinin formalaşdırılması barədə təklifinə cavab almadığını əlavə etdi. Lakin Azərbaycanı silah gücünə ələ keçirməyi artıq məqsəd kimi qəbul etmiş Bolşevik Rusiyası bu notaya heç vaxt cavab vermədi. (2)

Sivasdakı 3-cü Ordu Kolordu rəisinin imzaladığı qəzet xülasələrinin yer aldığı hesabatda və kəşfiyyat hesabatında Çiçerin Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinə nota verdiyi və Denikin ordusunun kiçik ordunun müstəqilliyinə qarşı olduğu ifadə edildi. hökumətlər, Sovet Rusiyası ilə müharibə aparmaq və ittifaq qurmaq təklif olunurdu. Notada Azərbaycanın bolşeviklərə qarşı müdafiə komitəsi yaratdığı və Antanta dövlətlərinin müvəqqəti hərbi yardım göstərəcəyini vəd etdiyi bildirilirdi. İzmir Hüquq Cəmiyyətinin Müdafiəsi Kəşfiyyat İdarəsinin əldə etdiyi məlumata görə, Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin prezidenti Əbdülməcid Tapa Çermoyevin fevralın 11-də qəzetlərə verdiyi qeyddə deyilir ki, Bolşeviklərin Avropaya hücumu ilə üzləşəndə Gürcüstan və Azərbaycan təkcə özlərinə deyil, həm də Dağıstan daxilində kömək istəyirdilər. Onlar bolşevik istilasına qarşı çıxacaqlarını bəyan edərək Dağıstanın suverenliyinin tanınmasını və Denikin ordusunun həyata keçirdiyi əməliyyatın dayandırılmasını tələb ediblər. Həmin görüşdə nümayəndələr Ermənistanın da tanınmasına cəhd ediblər. Hərbi yardım məsələsi İngiltərənin qoşun yeridəcəyi ilə bağlı bəzi söz-söhbətlərə səbəb oldu və beş min ingilis əsgərinin Azərbaycana göndəriləcəyi xəbəri Nümayəndələr Komitəsi tərəfindən böyük narahatlıqla qarşılandı. Fransa hərbi dəniz dəstələrinin Bakıya göndəriləcəyi xəbəri üzə çıxandan sonra aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, hər iki xəbər əsassızdır. (4)

Sizə erməni daşnaklarının Azərbaycan torpaqlarında dövlət yaradaraq, yerli müsəlman əhalisinin təmizləmək niyyətinin açıq şəkildə bildirildiyi haqqda Denikin mühacirətdə yazdığı “Очерки русской смуты Ген, Т.4 Вооруженные силы Юга России” kitabına əsasən - Denikin Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmış Könüllü ordu hərbi qüvvələrinin başçılarından biri idi. “Vahid və bölünməz Rusiya” şüarı ilə çıxış edən Denikin Rusiya imperiyasının əsarəti altında olan xalqların öz müqəddaratını təyin etmək hüququnu qətiyyənlə qəbul etmirdi. Bu səbəbdən Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi-müdafiə paktı imzalandı. Eyni zamanda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağıstan xalqlarının Denikinə qarşı mübarizəsini

dəstəkləmişdi. Lakin hərbi uğursuzluqlar, sovet ordusunun qaçılmaz qələbəsi şəraitində Denikin 1920 il fevralın 7-də Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanıdığını bildirmişdi. 1920 ilin martında Könüllü ordu Şimali Qafqazda sovet ordusu tərəfindən məğlub edildikdən sonra xaricə mühacirət etmişdir. O yazır ki, erməni daşnaklarının müstəqillikdəki məqsədləri, dünyaya səpələnmiş erməniləri bir yerə toplamaqdır. Bunun üçün müsəlmanlardan təmizlənmiş bir ərazi və onları qoruyaraq, iqtisadiyyatlarını qaldıracaq bir himayəçi lazımdır. Denikin isə deyir ki, Rusiya ermənilərə türkləri oradan qovmağa icazə verməyəcəkdir. Əlbətdə, sonrakı tarixdə Sovetlərin azərbaycanlıları indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya olunmaları bunun əksini göstərdi. (5)

Şimali Qafqazda isə Pyatiqorsk şəhərində Terek Sovet Respublikası quruldu. Bu respublika noyabrdan dekabra qədər Osetiya və Çeçenistanın böyük hissəsini ələ keçirdi. Bolşeviklərin regiona hücumunun qarşısını almaq üçün 1917-ci ilin dekabrın 21-də Dağlı İttifaqının Mərkəzi Komitəsi öz müstəqilliyini elan etdi (Marshall, 2010:67). Zaqafqaziya Müsəlman Komitəsinə göndərilən teleqramda deyilirdi: “Dağlı hökuməti qəti ümid edir ki, bu qərar qardaş Azərbaycanla dostluq əlaqələrini daha da möhkəmləndirəcəkdir” (Əliyeva, 2010 :331). Bolşeviklər 25 yanvar 1918-ci ildə Terek xalqlarının I regional qurultayını, 16 fevral 1918-ci ildə isə II qurultayını çağırdılar. Bu qurultaylarda Dağlı İttifaqının öz müstəqilliyini elan etməsi pisləndi, Şimali Qafqaz Sovet Rusiyasının muxtar ərazisi elan edildi (Zlatopolski və Çistyakov, 1972:81-82). 1918-ci ilin ilk ayları Dağlı hökuməti üçün ağır keçdi. Terek Sovet Respublikasının qoşunları Şimali Qafqazda böyük ərazilər ələ keçirərək Dağlı hökumətinin paytaxtı Temir-Xan-Şura (indiki Buynaksk) şəhərinə yaxınlaşdı. Martın 18-də bolşeviklər müqavimətə rast gəlmədən Vladiqafqaz şəhərini ələ keçirdilər (Yançevski, 1927:203). Mayın əvvəlində bolşeviklərin paytaxta daxil olması ilə Dağlı hökuməti süqut etdi və hökumət üzvləri Gürcüstana qaçdılar (Marshall, 2010:71).(6)

1919-cu il aprelin əvvəllərində general Denikinın bölmələri Terek Sovet Respublikasının nəzarətində qalan bütün ərazini ələ keçirdilər. Bu hadisədən sonra Dağlı Respublikası nümayəndələri arasında Azərbaycanla birləşmə ideyaları gücləndi. Dağıstanın ictimai xadimləri ADR-in Dağlı Respublikasındakı səfiri Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə müraciət edərək Azərbaycan hökumətindən bu məsələ ilə bağlı razılıq verməsini xahiş etdilər. Haqverdiyevin aprelin 15-də xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərova göndərdiyi teleqramda regiondakı vəziyyəti belə təqdim edirdi: “Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsi

məsələsi çox ciddi müzakirə olunur. Bir çox ictimai xadimlərin xahişi ilə mən sizə gizli teleqram göndərirəm. Artıq 10 qəzadan 4-ü açıq şəkildə Azərbaycana birləşmək tərəfdarıdır, digərləri isə gizli formada bunu istəyir. Bu məsələ ilə bağlı Bakıya keçmiş hərbi nazirin müavini, general Mikail Xəlilov gələcək. Bu məsələni dərhal həll etmək lazımdır. Denikin cənuba doğru həmləsi zamanı Dağıstan etibarlı müdafiə oluna bilməz. İcazə verin, Temir-Xan-Şuraya bir Azərbaycan alayının göndərilməsi barədə hökumətlə danışım, çünki Dağıstanın müdafiəsi Azərbaycanın taleyindən birbaşa asılıdır.” (ADR, 1998:165). (6)

Şimal qonşusu olan Rusiya ilə münasibətlər də gərgin olaraq qalırdı. 1920-ci ilin yanvar-mart aylarında Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı Georgi Çiçerin göndərdiyi notalar ilə Azərbaycan hökumətinə Denikin əleyhinə hərbi ittifaq təklif etmişdi. Azərbaycanın xarici işlər naziri F.Xoyski isə cavab notasında Denikinlə mübarizənin Rusiyanın daxili işi olduğunu, Cümhuriyyətin buna qarışmaq niyyətində olmadığını bildirmiş və hər dəfə cavabında da sovet hökumətindən Azərbaycanın müstəqilliyini qeyd-şərtsiz tanınmasını istəmişdi. Azərbaycana qarşı həyata keçirilən planlarda sovet hökuməti öz hərəkətlərini Azərbaycandakı daşnak və bolşeviklər ilə sıx əlaqələndirirdi. Məhz Moskvanın təhriki ilə daşnaklar və bolşeviklər 1920-ci il martın sonunda Qarabağ və Gəncəbasarda qiyam qaldırdılar. Bolşevik planının bir hissəsi olan bu qiyamların qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti özünün əsas qüvvələrini qiyamçılara qarşı göndərməli oldu ki, bununla da XI Qırmızı ordunun bilavasitə hücumu ərəfəsində Azərbaycanın şimal sərhədləri, demək olar ki, müdafiəsiz qaldı. Digər tərəfdən isə, bolşeviklər daşnak qiyamından istifadə edərək, ölkənin daxilində Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik təbliğatını daha da gücləndirir və hökuməti Qarabağda milli münaqişəni həll etməkdə acizlikdə günahlandırırdılar.(7)

1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarının məğlub edən XI Qırmızı ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərinə çıxdı. Aprelin 15-də F.Xoyskinin Çiçerinə göndərdiyi notada göstərilirdi ki, "hazırda Sovet Rusiyası qoşunlarının Dərbənd rayonunda Azərbaycan sərhədi boyunca cəmlənməsi müşahidə olunur. Azərbaycan hökuməti sovet hökumətinin məqsədlərindən xəbərsiz olduğu üçün xahiş edir ki, ordunun göstərilən rayonda toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verəsiniz". Lakin Çiçerin Azərbaycan hökumətinin notasını cavabsız qoydu. Bu da onunla izah edilirdi ki, Azərbaycana qarşı hərbi müdaxilə qərarı verilmiş və hərəkətə keçilmişdi. Dinc əhali arasında qurbanlara və qan tökülməsinə yol verməmək üçün Azərbaycan Parlamenti həmin gün axşam saat 22-də hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxardı və bir gün sonra - 1920-ci il aprel 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi, xüsusən də parlament tarixində dərin və zəngin iz qoydu. Siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmırdı.(7)

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1) <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2014/may/372601.htm>
- 2) https://www.etekyazi.com/az%C9%99rbaycan-xalq-cumhuriyy%C9%99tinin-ismali/#_ftn6

- 3) İkrəm Ağasıyev; Kuban Xalq Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Əlaqələri (1918-1920). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın Dövlətçilik Tarixinin Parlaq Səhifəsi (S.26-27) [http://www.anl.az/down/meqale/axc_bey_elmi-konf_material/2018/74-75-76/06\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/axc_bey_elmi-konf_material/2018/74-75-76/06(meqale).pdf)
- 4) **Selda Kaya Kılıç: 1917 Rus İnqilabının Azərbaycana Təsirləri Arxiv Sənədlərinə görə: s.696**
- 5) <https://millikimlik.az/2021/3370/>
- 6) (<https://politicon.co/az/tehliller/166/azerbaycanin-dagistan-iddiasi-1918-1928>)
- 7) <https://kaspi.az/az/axc-azerbaycan-dvletciliyi-tarixinde-derin-iz-qoyub/?action=disablemobile>

ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR ÖYRƏTMƏ TEXNİKALARINI EHTİVA EDƏN METOD.

Həsənova Vüsalə Fərrux qızı

Dissertant (ADU)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şəki filialı (baş müəllim)

vusalahasanova1986@gmail.com

Orcid Id : 0000-0003-3529-032X

XÜLASƏ.

Müəllimlərin dərş prosesinin mərkəzi elementini təşkil etdiyi və tələbələrin passiv olduğu ənənəvi sinif otağı modeli artıq pedaqoqlar tərəfindən bir neçə oillikdirki yetərli hesab olunmur. Bu dəyişiklikdə texnologiyanın və informasiya bolluğunun rolu danılmazdır. Təhsil, təlim, tələbə, müəllim, öyrənmə mühiti, öyrənmə prosesi kimi anlayışlar artıq tamamilə başqa sferaya doğru inkişaf etdikcə, həm müəllimlərin, həm də tələbələrin öyrənmə prosesində yeri daha fərqli mənə qazanır və hər iki tərəfinin ehtiyaclarına cavab verən yeni yolların və təlim metodlarının tapılmasına ehtiyac duyulur. Flipped Classroom (tərsinə çevrilmiş sinif otağı-V.F.) artan və fərqli istiqamətdə şəxələnən öyrənmə ehtiyaclarına cavab fonunda yaradılmış modellərdən biridir. Məqalə, Flipped Classroom modelinin nəzəri əsasları, tətbiq olunmasındakı üstünlüklər və çatışmazlıqlar və ikinci dil dərşlərinin tədrisində rolu haqqındadır.

Açar sözlər: flipped classroom, davranış nəzəriyyəsi, konstruktivizm, müasir texnologiya, original materiallar.

SUMMARY.

The traditional classroom model, where teachers are the central element of the learning process and students are passive, has not been considered sufficient by educators for several years. The role of technology and information abundance in this change is undeniable. As concepts such as education, training, student, teacher, learning environment, and learning process have already developed into a completely different sphere, the place of both teachers and students in the learning process acquires a different meaning and there is a need to find new ways and teaching methods that meet the needs of both sides. Flipped Classroom is one of the models created in response to growing and diverging learning needs. The article is

about the theoretical basis of the Flipped Classroom model, its advantages and disadvantages and its role in second language teaching.

Keywords: flipped classroom, behaviorism, constructivism, modern technology, authentic materials.

Flipped Classroom və dil öyrənmə bir-biri ilə çox bağlıdır desək yanılmırıq. Əsasında dil öyrənmənin təməl daşlarını təşkil edən iki pedaqoji istiqaməti birləşdirən bu

model, ikinci dil tədrisi baxımından bir çox boşluqları doldurur. Danılmazdır ki, ikinci dilin öyrədilməsi və öyrənilməsində qrammatik əsasların mənimsənilməsi, lüğət əzbəri, öyrənilən nəzəri biliklərin sıxıcı çalışmalara tətbiqi və təkrarlar ilə yadda saxlanılması fonunda təşkil olunan qrammatik tərcümə metodu və audiolinqual metodun bazasını təşkil edən (1. Səh.41). B.F.Skinnerin Davranış Nəzəriyyəsinə (2. Səh.140-151) əsaslanan eyniadlı pedaqoji istiqamət indi də ikinci dil dərslərinin tədrisində xüsusi yer tutur. Digər tərəfdən, təlim prosesində müəllimin fasilitator rolu oynadığı, tələbələrin bir-biri ilə əməkdaşlıq və interaktivlik çərçivəsində araşdırdıqları və öyrəndikləri biliklərin mənimsənilməsinin bazasını təşkil edən, uşağın mədəni inkişafında hər funksiyanın birinci sosial –insanlararası (interpsixologiya) daha sonra individual- beyində (intrapsixologiya) səviyyədə iki dəfə üzə çıxdığını, dil və mədəniyyətin insanın təcrübə qazanması, inkişaf etməsi, gerçəkliyi başa düşməsi və dolayısıyla intellektual inkişafında danılmaz rolunu vurğulayan, Sovet psixoloqu Lev Vygotsky tərəfindən inkişaf etdirilən Sosial Konstruktivizm ikinci dil tədrisinin bugünkü istiqamətini müəyyənləşdirir. (3, səh. 57, 39). Flipped Classroom modeli bu pedaqoji istiqamətləri hər ikisini ehtiva edir.

Dərs müddətində geridə qalan tələbələrə vaxt tapmaqda çətinlik çəkən Jonathan Bergmann and Aaron Sams tərəfindən irəli sürülən və təcrübələri fonunda ənənəvi modelə müqayisəli şəkildə hazırlanmış əsərlə təfəssilatlı təqdim edilmiş Flipped classroom modeli, müasir texnologiyanın verdiyi üstünlüklərdən istifadə edərək, istənilən mövzu üzrə baza materiallarının tələbələr tərəfindən dərstdən əvvəl, video əsaslı izahatlarla başa düşməyə çalışması, tətbiq olunma və mənimsənilmənin isə dərs müddətində həyata keçirilməsidir. Bloom Taksonomiyasının (4, Səh. 188-190) yeni modeli əsaslı izah etsək, pramidanın ən aşağı səviyyəsini təşkil edən yadda saxlama və xatırlama hissəsi ənənəvi sinif otağından fərqli olaraq, müəllimin əvvəlcədən hazırladığı materiallar ilə tələbə tərəfindən dərstdən əvvəl həyata keçirilir. Dərs müddətində fasilitatorun əvvəlcədən tələbəyə təqdim olunmuş materiala geri dönməsi və izahatı istisna edilməsə də dərs müddəti tələbələrin daha düşüncəyönlü fəaliyyətinə həsr olunur ki, bu da tətbiqetmə, analiz, müzakirə, əməkdaşlıq kimi bacarıqların daha təbii formalaşması ilə nəticələnir.

Deməli Flipped Classroom modeli mühazirələri və ya birbaşa təlimatları aradan qaldırmır, əslində sinif otağından leksiyaların aldığı vaxtı məhdudlaşdıraraq, fərdlərlə müəllimin keçirdiyi vaxtın miqdarını artırır. Bu model mənimsənməli olan materialı qurban vermədən, fərdi yanaşma zəminində hər bir tələbənin ehtiyaclarını dəyərləndirməyə zaman qazandırır və daha aktiv və həvəsli öyrənmə mühitini formalaşdırır. Yaxşı öyrətmə mühitini yaradan yeganə model olmasa belə, effektiv öyrənmənin daha sürətlə inkişaf etdiyi mühit olaraq dəyərləndirilə bilər. (5, səh.11)

Hər bir təqdim olunan təlim modeli dərs prosesinin yükünü yüngülləşdirməklə məhsuldarlığı artırmağı hədəfləyən pedaqoji prosesi formalaşdırmağa xidmət edir. Ancaq, təqdim olunan hər bir modelin öz üstün və çatışmayan cəhətləri var. Flipped Classroom modeli üçün təqdim olunan üstünlükləri gözdən keçirək.

1. Tələbələrdə tədqiqat ruhunun aşılır. Təqdim olunan istənilən konseptdə avtonom araşdırma və götürülən qeydlər orijinal və unikal anlama ilə nəticələnir.

2. Ev tapşırığında verilən azadlıq istənilən konseptdə öz nöqteyi nəzərlərini izah etmək üçün tələbələrə seçim haqqı verir. Təqdim olunan dərstdən əvvəlki materiallar hər tələbənin öz tempinə uyğun olaraq oxunur, baxılır, müşahidə olunur, qeydlər götürülür və gələcək istifadə üçün saxlanıla bilər ki, bu da ənənəvi modeldə hər hansı bir fənn və ya mövzu üzrə başa düşmədə axsamalar səbəbli itirilmiş balları geri qazandırır..

3. Əməkdaşlıq çərçivəsində iş mədəniyyətini inkişaf etdirilir. Nəticədə hətta yavaş mənimsəyən tələbələr, öz fikirlərini paylaşaraq yaşadlarından öyrənmə yolunu seçir və əməkdaşlıq anlayışının öz mənasını taparaq inkişafı proyekt əsaslı öyrənmə metoduna (6, səh 775-776) təkan verir. Müəllimin qrupu hərtərəfli müşahidəsinə şərait yaradan Flipped classroom modeli həm gec mənimsəyən, həm qrup qabaqcılları, həm də özünəqapalı tələbələrin ehtiyacı olan dəstəyi müəllimdən uyğun şəkildə almalarına şərait yaradır. 4. Tələbəyönümlü sinif otaqları formalaşır. Tələbəyönümlü təhsil dərslərin mərkəzi obyektini müəllimdən tələbəyə çevirir. Mövzunun nəzəriyyəsi ilə artıq tanış olmuş tələbələr, praktiki bacarıqlara yiyələndikcə tətbiqatda ehtiyacları olan köməyi müəllimdən alaraq nəzəri biliklərinə həyati məna qazandırır. (7, səh.307-308) 5. Fərqli fəaliyyət sahələrini seçən məşğul tələbələr dərstdə iştirak etməsələr belə dərslər saatlarından əlavə vaxtlar üçün nəzərdə tutulmuş, video əsaslı təqdim olunmuş materiallara öz proqramlarına uyğun olaraq zaman ayırır. 6. Müasir təhsildə ən böyük problem olan fərqli bacarıqlara sahib tələbələrin eyni sinif otağında təhsil alması, müəllimin dərslər saatlarında tələbələrə yanaşaraq hər ehtiyacı yerində qarşılmasına şərait yaradan modelə aradan qaldırıla bilər və differensiallaşdırma tələbini tam ödəyə bilər. 7. Şəffaflıq prinsipi önə çəkilir. İnternet vasitəsilə müəllimin hazırladığı videolar və akademik səviyyə ilə tanış olan valideyn övladının təhsili haqqında düzgün qərar verə bilər bu da tədris ocaqları arasındakı rəqabəti və məhsuldarlığı artırır. (8, Səh.19-33)

Flipped Sinifotağı modeli müəllimləri ənənəvi yollarını dəyişməyə və texnologiyaları videoəsaslı dərslər, virtual sinif otaqlarından istifadəyə ruhlandırsa da bu modelin də özünəməxsus çatışmazlıqları var: 1. Müəllimlərin iş yükünün artması: Müəllimlər dərslər planlaşdırma hərəkatının videolara və dərstdən kənar vasitələrə əlçatanlığını təmin etmək, fərqli bacarıqlı tələbənin dərslər müddətində potensialını ölçmək üçün uyğun fəaliyyət növləri və tapşırıqlar hazırlamağa daha çox vaxt sərf edir ki, tələb olunan standart tələbənin arzuladığı yolla ödənilsin. 2. Texniki məsələlər: Tələbələrin proyekt işlərini və ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələri üçün internetə çıxış çox önəmlidir. Digər tərəfdən, kompüter qarşısında keçirilən vaxtın çoxluğu diqqət dağınıqlığına səbəb ola bilər. 3. İlk tətbiqat çox zaman alır: Tələbələrə maraqlı olması üçün müəllim həm fəaliyyət növlərini, həm də tapşırıqları uyğun şəkildə seçməli olur. Tələbələrin müəllimin tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkməsi modelin tətbiqolunmadakı məqsədini məhv etmiş olur beləliklə tələbələrin daha çox şey göstərdikləri az sayda şəhər ərazilərində onu təcrübədən keçirmək effektiv olur. Deməli sosial və iqtisadi mühitin düzgün dəyərləndirilməsi bu modelin əsas şərtlərindən biridir. 4. Hər tələbəyə uyğunluqda çatışmazlıq: İstər zəif, istərsə də tez mənimsəyən tələbələrin disiplin azlığı modelin mənasını itirməsi ilə nəticələnir. Buna texniki problemlərin yaranma ehtimalı və yeni yanaşmaya alışma q üçün sərf olunan zaman əlavə olunarsa, problemlər səbəbli dərslərin ilkin araşdırma hissəsini itirən tələbə motivasiyasını da itirmiş olur. 5. Olduca bahalı və riskli metod olması: İstər dərstdən əvvəl və dərslər müddətində tələb olunan texnika, istərsə də müəllimlərin metodla tanışlığı və bu işdə püxtələşməsi üçün tələb olunan təlimlərin maddiyyatı bu metodun bir digər mənfi cəhətidir. 6. Dəyişiklik həmişə çətinlik

yaradır. Belə ki, ənənəvi yolu artıq tam mənimsəmiş müəllimlər, yeniliyi inkar etməsələr belə, tələbədə olduğu qədər müəllimdən də səy və həvəs tələb olunur, ancaq yenə də qoyulmuş hədəfin tam və zamanında reallaşması sual altındadır. (7, səh.309)

Qloballaşan dünyada ortaqlıq dildən istifadə etmədən məqsədlərə nail olmaq üçün yol seçmək qeyri mümkündür. Buna görə də kommunikasiya müasir dil tədrisinin əsas xüsusiyyətidir. Xarici dil tədrisinin dörd məzmun xətti real həyat situasiyalarında öyrənilən dil biliklərinin anlam qazandığı bacarıqlardır. Ənənəvi tədris təcrübəsindən gəlinən nəticəyə uyğun olaraq, dilin həqiqi məna qazandığı ünsiyyətə xidmət edən bu bacarıqları yalnızca tədris üçün ayrılmış materiallar fonunda reallaşdırmaq qeyri mümkündür. Belə ki, ikinci dil üçün mühit olmadığına görə, həmin dilin əsl dil daşıyıcıları tərəfindən təbii istifadəsini aşılanaq üçün videoəsaslı dərslərə ehtiyac duyulur. (9, səh. 209). Bu baxımdan texnologiyanın dərsə inteqrasiyasını təmin edən və ənənəvi tədris xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirən Flipped Classroom dil bacarıqlarının formalaşmasında əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Xalqın psixi xarakteri, fikir tərz, fəlsəfəsi, elmi, incəsənəti və ədəbiyyatı, yəni —Xalq ruhu anlayışına daxil olan, xalqın dünyagörüşünü müəyyənləşdirən nə varsa, hamısı dildə öz əksini tapır. 10, Səh.136 İkinci dilin öyrənilməsi, dünyaya baxışda ikinci bir pəncərə yaradır və öyrənilən dilin sadalanan xüsusiyyətlərinin paralel olaraq formalaşması bu prosesdə sağlam təməllərə bağlı olaraq inkişaf edir.

NƏTİCƏ

İkinci dil öyrədilməsi və öyrənilməsində ənənəvi və müasir yanaşmanı özündə birləşdirən Flipped Classroom modeli tələbələrə dil səriştəsini həm sinif otağında, həm də müstəqil araşdırma ilə daha sürətli təkmilləşdirmək üçün effektiv metod ola bilər. Əməkdaşlıq çərçivəsində formalaşan, effektiv dəstək texnikasından istifadə ilə aktual sinifotağında tələbələrin dərsdə iştirakını artıran, təhsil praktikasına yeni üslub gətirən bu mühit tələbələrdə dörd bacarığın inkişafına əsaslı töhvə verir.

CONCLUSION

Combining traditional and contemporary approaches to second language teaching and learning, the Flipped Classroom model can be an effective method for students to improve their language skills more quickly, both in the classroom and through independent study. This environment, formed within the framework of cooperation, which increases the participation of students in lessons in the actual classroom with the use of effective support techniques, brings a new style to educational practice, makes a substantial contribution to the development of four skills in students.

ƏDƏBİYYAT

1. V.F. Həsənova, İkinci Dil Qrammatikasının Öyrədilməsi Və Öyrənilməsində Üç Əsas Metod . Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri” Respublika elmi-praktik konfransı TEZİSLƏR TOPLUSU Bakı, 23 dekabr 2021-ci il
2. William James and B. F. Skinner, Behaviorism, Reinforcement, and Interest Author(s): John C. Malone, Jr. Source: Behaviorism, Vol. 3, No. 2, 1975

3. Vygotsky, Lev. *Mind in Society*. London: Harvard University Press, 1978
4. Bloom, B, Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. London: Longman, 1956
5. Hamdan, N., McKnight, P., McKnight, K., Arfstrom, K. M. A review of flipped learning, 2013
6. Besa Bytyqi, Project-Based Learning: A Teaching Approach Where Learning Comes Alive The Journal Of Teaching English For Specific And Academic Purposes Vol. 9, No 4, Special Issue, 2021
7. R. Srilatha, Flipped Classrooms: Advantages And Disadvantages International Journal Of Interdisciplinary Research In Arts And Humanities (Ijirah) Impact Factor: 5.225, Issn (Online): 2456 - 3145 (Www.Dvpublication.Com) Volume 3, Issue 1, 2018
8. Bergmann, J., Sams, A. Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. Washington, 2012
9. V. F. Həsənova, İkinci Dilin Video Əsaslı Tədrisinin Əsas İstiqamətləri Və Faydalari, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu “Ümumi Təhsilin Dövlət Standartları Və Məktəb Təcrübəsi” Mövzusunda (Əyani Və Videobağlantı Formatlarında) Respublika Elmi-Praktik Konfransının Materialları Naxçıvan, 31 May 2023
10. Ə.Ə Rəcəbov, Dilçilik tarixi, Bakı 1987.

GÖYÇƏNİN ETNOQRAFİYASI: QARŞILIQLI YARDIM

T.ü.f.d. Həvilova Fəxriyyə Həvil qızı

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, müəllim

fexriyyehavilova@mail.ru

XÜLASƏ

Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən Göyçədə uzun müddət qarşılıqlı yardım institutu mühüm yer tutmuşdur. El köməkliyi hesab olunan qarşılıqlı yardım qədim ənənələrə söykənən etno-psixoloji, sosial-iqtisadi bir proses də hesab oluna bilər. Göyçədə bayram, toy və yas mərasimlərində, təsərrüfatda, təbii fəlakət zamanı da el yardımlaşması daim diqqət mərkəzində olmuş, məişətin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu proses yerli əhalinin vəhdətini, birliyini, milli kimliyini qoruyub saxlamağa imkan verən ən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Göyçə mahalı əhalisinin məşğuliyyətində əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, arıçılıq, xalçaçılıq, bağçılıq mühüm yür tutmuş, bu təsərrüfat sahələrinin hər birində əhali qarşılıqlı yardımdan faydalanmışdır. Burada “ortaqlıq və ya şəriklik” adlandırılan birliklər əkinçiliklə məşğul olan, “damazlıq”, “ziyanlıq” isə maldarlıqla məşğul olan kəndlilərin əsas kömək mənbəyi idi. Yardımlaşma nəinki kişilər, həm də qadınlar arasında geniş yayılmış, “iməlik” formasında əks olunmuşdur. Eyni zamanda, ev tikilərkən, bayram hazırlıqlarında, toy və yas mərasimlərinin bütün mərhələlərində qarşılıqlı yardım olmadan heç kim ehtiyaclarını ödəyə bilməzdi. Ümumkənd əhəmiyyətli məsələlərdə də bu proses izlənilirdi. Belə ki, daşqınlar, sel zamanı, su çəkilməsi, körpülərin yenilənməsi üçün el birliyi lazım olurdu. Yerli əhalinin müsəlman türklərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, Məhəmməd peyğəmbərin “özü tox, qonşusu ac olaraq yatan bizdən deyildir” sözlərinin də birbaşa ictimai mühitdə bərabərlik ideyasının əsas rol oynadığını göstərir. İnsanlar arasında belə münasibətlər cəmiyyətdə də tamlığın qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayırdı.

Açar sözlər: Göyçə, etnoqarfiya, xalq, yardım, kömək, birlik

ABSTRACT

In all regions of Azerbaijan, including Goyche, the institution of mutual assistance has long occupied an important place. Mutual assistance, which is usually considered a helping hand, can also be considered an ethno-psychological, socio-economic process based on ancient traditions. In the spotlight during holidays, weddings and funerals, in the household, during natural disasters and have become an integral part of everyday life. This process was one of the most important factors that made it possible to preserve the unity, cohesion, and national consciousness of the local population. In addition to agriculture and cattle breeding, beekeeping, carpet growing and gardening are important occupations of the population of the Goyche, and the population in each of these economic regions received mutual assistance. animal husbandry. Collaboration is widespread not only among men, but also among women. At the same time, no one could satisfy their needs without mutual assistance in building a house, preparing for the holiday, at all stages of wedding and mourning ceremonies. This process was also accompanied in matters of national importance. Thus, cooperation was necessary in case of floods and floods, in water abstraction, in the renovation of bridges. If we take into account that the local population consists of Muslim Turks, then the words of the Prophet Muhammad "that neighbor is not one of us" directly show that the idea of equality plays a key role in the social environment. Such relations between people played an important role in maintaining the integrity of society

Key words: Goyche, ethnography, people, help, help, unity.

GƏNCLƏRİN MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ŞƏXSİYYƏTİ PROBLEMİ:

SOSİOLOJİ ARAŞDIRMA

İbrahim Abdulsəlimli

Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU-nun Şəki filialının Humanitar fənlər

kafedrasının baş müəllimi

Email: ibrahimabdulsalimli@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə gənclərin müasir dünyada milli identikliyinə təyin olunması, şəxsiyyət kimi formalaşmalarında milli-mənəvi dəyərlərin rolunun vacibliyi, qərb mədəniyyətinin və bayağı dəblərin sosial şəbəkələr vasitələri ilə gənclərə aşılmasında cəmiyyətin adekvat reaksiyası, bu xüsusda ailəyə ayrılan missiyanın vacibliyindən geniş söhbət açılır. Məqalə gənclərin sosiologiyası silsiləsində sosioloji araşdırmaların geniş təhlili və fərdi sorğuların nəticəsində yazılmışdır.

Açar sözlər Gənclərin sosiologiyası, subkultura, mədəniyyət nümunələri, zərərli vərdişlər, sosial şəbəkələr, milli identiklik, milli-mənəvi dəyərlər.

GİRİŞ

Millətə aid bir çox keyfiyyətlər milli-mənəvi sima, özünəməxsusluq, milli xarakter, emosional psixi amillər milli şüurun komponentləri kimi çıxış edir. Milli psixologiya, həyat tərzi, adət və ənənələr, milli qürur milli şüurda anlayış və kateqoriyalar şəklində təzahür edir.

Milli şüurun daşıyıcıları təkcə elm adamları deyildir. Eyni zamanda vətən, xalq qeyrətini çəkən hər bir şəxs milli mənlik şüurunun daşıyıcısıdır. Bu bir həqiqətdir ki, insan mənsub olduğu milli gerçəkliyin ayrı-ayrı əlamətlərini öz şüurunda əks etdirməklə yanaşı, onlarda bir sevinc və fərəh də duyur, özünün milli mənsubiyyəti, tarixi keçmişi və soykökü ilə fəxr edir.

Xalqın tarixi, onun görkəmli mütəfəkkir və tarixi şəxsiyyətləri, müxtəlif milli atributlar insanın mənəvi aləminə daxil olub onun milli şüurunun formalaşmasına şərait yaradır. Milli şüurun mühüm tərkib hissələrindən biri də milli vicdandır (Vikipediya, https://az.wikipedia.org/wiki/Milli_%C5%9F%C3%BCCur).

Böyük Atatürkün sözləri ilə desək, “Milli şüur hər şeydən öncə müstəqillik şüurudur. Düşmən süngüsü altında milli şüur olmaz” (Yücel, Abubekir siddik . “Nutuk'ta Atatürk'ün milli şüur ilə ilgili görüşləri”,s.371). Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Bəxtiyar Vahabzadə isə milli şüuru həm də Vətən əxlaqı adlandırır. Onun fikrincə, Vətən əxlaqı güclü olmasa, biz nə müstəqilliyimizi, nə azadlığımızı, nə də bütövlüyümüzü qoruya bilərik. Bu gün Azərbaycan gəncliyi qarşısında duran ən mühüm vəzifə ölkəmizin gələcəyi, müstəqilliyinin dönməzliyi və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasıdır (Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri, I cild, s.35).

İnsan mənsub olduğu milli gerçəkliyin ayrı-ayrı komponentlərini özündə birləşdirən, onu öz şüurunda əks etdirən varlıq olduğundan, xalqının tarixi şəxsiyyətləri, görkəmli mütəfəkkirləri, tarixdə iz qoymuş xalq qəhrəmanları haqqında yazılanlardan xəbərdar olması onun soykökü, milli mənsubiyyətilə qürur duymasına gətirir ki, bu da kamil insanın formalaşmasında, onun vətəninin gələcəyini düşünən əsl vətəndaş kimi yetişməsində mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Hələ uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə öz millətinin ayrı-ayrı fərdləri barədə qürurverici faktlar əldə edən şəxs mənsub olduğu xalqın milli özəlliklərinə sahiblənməyə, onu daha dərindən dərk etməyə və yaşatmağa çalışır, bunu özünün həyat qayəsinə çevirir ki, bu da onun fərd olaraq millətə, dövlətə sayğı ruhunda böyüməsi və vətənpərvər insan kimi formalaşmasına stimül vermiş olur (Səfərova S., s.12).

Cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları, hadisələrin başvermə səbəbləri, hərəkətverici mexanizmi haqqında dialektik və metafizik inkişaf konsepsiyası mövcuddur. Təbii ki, insan-fərd bir varlıq kimi inkişaf edərək formalaşır. Bir çox görkəmli dünya alimləri fərdin inkişafına irsiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaqda haqlıdırlar. İnkişaf təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlıdır və hərəkətlə, tərəqqi ilə, yaradıcılıqla səciyyələnir. Bu, eyni zamanda mühit və tərbiyə ilə də şərtlənir. İnsanın inkişafı deyərəkən 3 mühüm əlamət-fiziki anatomik-fizioloji inkişaf, yəni insanın bioloji fərd kimi inkişafı, psixoloji inkişafı və sosial inkişaf, insanın vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetişməsi nəzərdə tutulur

Mühüm problemlərdən birincisi insanın cəmiyyətə münasibətidir, milli dəyərlərimizə və xalqımıza sədaqət, müstəqil respublikamıza məhəbbət, dövlətçiliyimizin xeyrinə vicdanla işləmək, milli sərvətlərimizi qoruyub saxlamaq, artırmaq qayğısına qalmaqdır.

İkinci məsələ insanların cəmiyyətdə bir-birinə qarşılıqlı münasibətidir. Buraya kollektivçilik və qarşılıqlı yoldaşlıq yardımı, vətəndaşlar arasında insanpərvərlik münasibətləri və qarşılıqlı hörmətdir.

Üçüncü məsələ insanın cəmiyyətdə mənəvi xasiyyətini təşkil edir, düzlük, mənəvi saflıq, ictimai və şəxsi həyatda çətinlik və təvəzökarlıqdır. Bu prinsiplər elə yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ifadə edir ki, bunlara yiyələnmədən ümumi əxlaq prinsiplərinə yiyələnmək olmaz. Təlim-tərbiyə prosesi dərin məzmunlu geniş bir elmdir (Həsənov C.,-2010. s. 6).

TƏDQIQAT

Gənclik mədəniyyəti gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas elementlərdən biridir. Gənclərin mədəniyyəti çərçivəsində dəyərləri, maraqları, həyat tərzini, davranış tərzini, dünyagörüşü, eləcə də sosial əlaqələri və dünyagörüşüformalaşır.

Gənclik mədəniyyəti ümumi maraqlar və dəyərlər ətrafında formalaşan müxtəlif subkulturalarla əks oluna bilər. Məsələn, musiqi, idman, rəqs, incəsənət, moda, elm və digər subkulturalar ola bilər.

Gənclik mədəniyyətinin ən parlaq təzahürlərindən biri müxtəlif geyim, saç düzümü, aksesuar və ayaqqabı üslublarını əhatə edən modadır. Moda tək fərdiliyi ifadə etmək üsulu deyil, həm də müəyyən bir gəncin subkulturaya mənsubluğunun göstəricisidir.

Gənclik mədəniyyəti gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasına da təsir göstərir. Gənclər öz dəyərlərini, maraqlarını və inanclarını ifadə edən müəyyən qruplarla eyniləşməyə meyillidirlər. Bu, gənclərə cəmiyyətdə öz yerlərini müəyyənləşdirməyə və fərdiliyini formalaşdırmağa kömək edir.

Bununla belə, gənclik mədəniyyəti müxtəlif gənclər qrupları arasında münaqişələrə də səbəb ola bilər, xüsusən də onların fərqli dəyərləri və maraqları varsa. Bundan əlavə, gənclər mədəniyyətinin bəzi antiformaları, məsələn, zorakı musiqi və ya narkotik subkulturaları gənclərə və ümumilikdə cəmiyyətə mənfi təsir göstərə bilər.

Beləliklə, gənclik mədəniyyəti gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, lakin onun təsiri həmişə müsbət olmur. Gənclərin öz dəyər və maraqlarını tanıya bilməsi, eləcə də digər insanların və bütövlükdə cəmiyyətin maraq və ehtiyaclarını nəzərə almaları vacibdir.

Gənclik mədəniyyətinin konstruktiv və cəmiyyət üçün faydalı olması üçün onun gələcək inkişaf mühitini yaratmaq lazımdır. Bu, mədəniyyət mərkəzləri, muzeylər, teatrlar, konsert salonları, idman klubları və digər yerlər kimi mədəni fəaliyyət formalarından istifadə edərək dövlətin, ictimai rəyə malik olan təşkilatların və icmaların dəstəyini ala bilər.

Gənclərin mədəniyyəti və kimliyi bir-biri ilə sıx əlaqəli anlayışlardır və gənclərin öz şəxsiyyətlərini və cəmiyyətdəki yerlərini necə formalaşdırdıqlarını təsvir edir. Müasir dünyada gənclik mədəniyyəti gənclərin şəxsiyyətinin və sosial kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Gənclər mədəniyyəti gənclərin maraqları, davranışları və həyat tərzini ilə bağlı mədəniyyət sahəsidir. Buraya musiqi, moda, incəsənət, idman, texnologiya, sosial media, əyləncə və gənclər üçün vacib olan digər aspektlər daxildir.

Gənclik mədəniyyəti çox vaxt müəyyən musiqi janrları, geyim tərzləri və ya həyat tərziləri ilə əlaqəli ola bilən müəyyən subkulturalarla əlaqələndirilir. Məsələn, pank mədəniyyəti, hip-hop mədəniyyəti, rave mədəniyyəti və s.

Gənclik mədəniyyəti musiqi, moda, film, televiziya, reklam, marketing, siyasət və ictimai hərəkətlər daxil olmaqla geniş sosial hadisələrə təsir göstərə bilər. Gənclik mədəniyyətinin bəzi aspektlərinin bütövlükdə cəmiyyət üçün mənfi nəticələri olduğuna inanılan yaşlı nəsillər və cəmiyyətin mühafizəkar elementləri tərəfindən də tənqid oluna bilər.

Gənclər mədəniyyəti müasir cəmiyyətin mühüm tərkib hissəsidir, çünki gənclər mədəni cərəyanların formalaşmasında və dəyişdirilməsində əsas rol oynayırlar. Gənclərin mədəniyyəti yeni ideyalara və yaradıcı layihələrə ilham verə bilər, həmçinin innovativ texnologiyaların və sosial fəaliyyətin yeni formalarının inkişafına kömək edə bilər.

Bəli, hər bir mədəniyyət kimi gənclik mədəniyyətinin də müsbət və mənfi tərəfləri ola bilər.

Gənclik mədəniyyətinin mənfi tərəfləri arasında:

– Mənfi obrazların və stereotiplərin təsiri: Bir çox gənc subkulturalar başqa insanlara qarşı ayrı-seçkiliyə və mənfi münasibətə səbəb ola biləcək mənfi obrazları və stereotipləri təbliğ edə bilər.

– Alkoqol və narkotik: sağlamlıq, davranış və sosial problemlərə səbəb ola biləcək spirt və narkotik istifadəsini təşviq edə bilər.

– Zorakılıq və təcavüz: cəmiyyətdə münaqişələrə və problemlərə səbəb ola biləcək zorakılıq və təcavüzü təşviq edə bilər.

– Qanuna hörmətsizlik: qanun və qaydalara hörmətsizliyi təşviq edə bilər ki, bu da qaydaların pozulmasına və qanunla problemin yaranmasına səbəb ola bilər.

– Cəmiyyətdən uzaqlaşma: gənclərin cəmiyyətdən ayrılmasına səbəb ola bilər ki, bu da sosial təcrid və digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə problemlərə səbəb ola bilər.

Ümumiyyətlə, gənclik mədəniyyətinin gənclərin dünyagörüşünə, davranışına böyük təsiri olduğu üçün gənclər mədəniyyətinin mənfi cəhətlərinə diqqət yetirmək və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək vacibdir.

Gənclik mədəniyyətinin mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaq üçün bir neçə yanaşma tətbiq oluna bilər:

– Sağlamlığın təşviqi: Sağlam həyat tərzinin və idmanın fəal təbliği gənclərin subkulturalarında alkoqol və narkotik istifadəsini azalda və gənclərin fiziki və psixi sağlamlığını yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

– Maarifləndirici proqramlar: Gənclərə narkotik istifadəsi, zorakılıq və aqressiyanın mənfi nəticələrini anlamağa kömək etmək üçün maarifləndirici proqramların yaradılması və həyata keçirilməsi, o cümlədən sosial davranış və qanunlara hörmətin öyrədilməsi.

– Gənclər layihələrinə dəstək: Gənclərin həyatını və inkişafını yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyan gənclər layihələrinin dəstəklənməsi və inkişafı gəncləri faydalı fəaliyyətlərə cəlb etməyə və neqativ gənc subkulturalarına alternativ yaratmağa kömək edə bilər.

– İctimai müxalifət: ictimaiyyətin diqqətini gənclərin mədəniyyətinin neqativ cəhətləri ilə bağlı problemlərə cəlb etmək və onları bu problemlərə qarşı mübarizəyə cəlb etmək vacibdir. Buna sosial tədbirlərdə problemlərin müzakirəsi və gənclərin mədəniyyətindəki neqativ hallara qarşı birgə mübarizə aparmaqla nail olmaq olar.

Ümumiyyətlə, gənclər mədəniyyətinin mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaq üçün cəmiyyətin, dövlətin, təhsil müəssisələrinin, gənclər təşkilatlarının birgə fəaliyyəti zəruridir. Yalnız bu yolla gənclərin sağlam və hərtərəfli inkişafına, bütövlükdə cəmiyyətin çiçəklənməsinə töhfə verəcək mədəniyyətin formalaşmasına şərait yaradıla bilər.

Bundan əlavə, gənclərin mədəniyyətinin mənfi təsiri zorakılıq, narkotik, alkoqol, ekstremizm və terrorizmin yayılmasında istifadə oluna bilən yeni texnologiyaların və medianın inkişafı ilə bağlı ola bilər. Məsələn, bəzi onlayn oyunlar zorakılığı və təcavüzü təşviq edə bilər, bəzi internet saytları və sosial şəbəkələr isə uyğun olmayan məzmunu yaymaq üçün istifadə edilə bilər.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, gənclər mədəniyyəti işsizlik, sosial təcrid, ayrı-seçkilik və zorakılıq kimi mənfi sosial hadisələrlə əlaqələndirilə bilər. Bir çox gənclər cəmiyyətdə problem və çətinliklərlə üzləşə bilər ki, bu da gənclər mədəniyyətində mənfi tendensiyaların inkişafına səbəb ola bilər.

Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün gənclərin təhsil, səhiyyə, məşğulluq və sosial xidmətlərə çıxışını təmin edəcək gənclərə dəstək və müdafiə sistemini inkişaf etdirmək lazımdır. Gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün şəraitin yaradılması, onların müxtəlif sosial-mədəni tədbirlərdə iştirakının təşviq edilməsi də vacibdir.

Bundan əlavə, gənclərin mədəniyyətini mənfi təsirlərlə mübarizə aparmaq üçün gənclər və ümumilikdə ictimaiyyət arasında məlumatlandırma işinin aparılması vacibdir. Tolerantlıq, başqa insanlara və mədəniyyətlərə hörmət, məsuliyyət və vətəndaşlıq kimi müsbət dəyərləri təbliğ etmək lazımdır. Gənclər arasında tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, onların özünüinkişafına və öz fikirlərinin formalaşmasına yardım etmək də vacibdir.

Gənclərin mədəniyyətinə və şəxsiyyətinə mənfi təsirlərlə mübarizədə gənclər təşkilatları və ictimai təşkilatlar mühüm rol oynayır. Gəncləri müxtəlif sahələrdə dəstəkləməyə yönəlmiş fəaliyyətlər həyata keçirə bilərlər, bu da öz növbəsində müsbət dəyərlər və gənclər arasında sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, gənclər və ictimai təşkilatlar gənclərə həyat problemlərinin həllində, onların inkişafı və karyerası ilə bağlı məsələlərin həllində məsləhətlər verə bilərlər.

Gənclər təşkilatları idman yarışları, yaradıcılıq müsabiqələri, maarifləndirici və mədəni tədbirlər, festivallar kimi müxtəlif tədbirlər keçirə bilərlər. Gənclər təşkilatları gənclərin inkişafında onlara dəstək olmaq, onların potensiallarını açmaqda və məqsədlərinə çatmaqda kömək etmək məqsədi daşıyır.

İdman yarışları gənclərin sağlam qalmasına, bədənlərinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Onlara həmçinin komanda ruhunu öyrədir, liderlik keyfiyyətlərini inkişaf etdirir və iştirakçılara emosiyalarını idarə etməyi öyrətməyə kömək edirlər.

Yaradıcı müsabiqələr gəncləri özlərini ifadə etməyə ruhlandırır və onlara istedadlarından gələcəkdə necə istifadə oluna biləcəyini göstərə bilər. Bu müsabiqələr həmçinin gənclərə komandada işləməyi öyrətməyə, ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və problemlərin yaradıcı həllini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Təhsil fəaliyyəti gənclərə elm, texnologiya, innovasiya, iqtisadiyyat, siyasət və s. kimi müxtəlif sahələrdə bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Bu fəaliyyətlər həmçinin gənclərə karyera seçimlərini anlamağa və gələcəkləri ilə bağlı daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər.

Mədəni tədbirlər gənclərə başqa xalqların müxtəlif mədəniyyətləri, adət-ənənələri və tarixi ilə tanış olmağa, həmçinin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və başqa mədəniyyətlərdən olan insanlarla necə ünsiyyət qurmağı başa düşməyə kömək edə bilərlər.

Festivallar müəyyən bir bayramı və ya hadisəni qeyd etmək üçün ölkənin hər yerindən və hətta dünyanın hər yerindən gəncləri cəlb edə bilər. Onlar gənclərin görüşməsi, fikirlərini bölüşməsi və yeni dostlar qazanması üçün imkanlar yaradır.

Ümumiyyətlə, gənclər təşkilatları müxtəlif tədbirlər və proqramlar vasitəsilə gənclərə öz potensiallarını reallaşdırmağa və məqsədlərinə çatmağa kömək edə bilərlər.

Bundan əlavə, gənclər təşkilatları da müxtəlif sahələrdə gənclərə dəstək olmaq üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirə bilər. Məsələn, karyera yönümlü proqramlar gənclərə gələcək peşələri barədə qərar verməyə və əmək bazarında naviqasiya etməyə kömək edir. Liderliyin inkişafı proqramları gənclərə qərar qəbul etməyi, insanları idarə etməyi və münasibətləri həll etməyi öyrənməyə kömək edə bilər.

Sosial bacarıq proqramları gənclərə başqaları ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa və insanlarla effektiv ünsiyyət qurmağı öyrənməyə kömək edə bilər.

Gənclərin üzləşdiyi müxtəlif problemlərin həllinə yönəlmiş sosial layihələrə gənclər təşkilatları da cəlb oluna bilər. Məsələn, narkomaniya və alkoqolizmlə mübarizə layihələri, gənclərin hüquqlarının müdafiəsi layihələri, ətraf mühitin mühafizəsi layihələri və s. Bu cür layihələr gənclərə konkret problemləri həll etməklə yanaşı, həm də onların təşkilatçılıq, liderlik və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Bundan əlavə, gənclər təşkilatları gənclər arasında ünsiyyət və təcrübə mübadiləsi üçün platforma rolunu oynaya bilər. Onlar gənclərə inkişaf etməkdə və məqsədlərinə çatmaqda kömək etmək üçün dəstək, mentorlar və dostlar tapmağa kömək edə bilərlər.

Nəhayət, gənclər təşkilatları gənclərin təşəbbüslərinin və sahibkarlığının inkişafına kömək edə bilər. Onlar gənclərə öz bizneslərini qurmaqda, layihələr hazırlamaqda və maliyyə dəstəyi almaqda kömək edə bilərlər.

Ümumiyyətlə, gənclər təşkilatları gənclərin həyatında mühüm rol oynayır. Onlar gənclərə öz potensiallarını reallaşdırmağa, yeni bacarıqlar öyrənməyə və başqaları ilə ünsiyyət qurmağa, həmçinin müxtəlif problemlərin həllində və hüquqlarının qorunmasında köməklik edə bilərlər.

Gənclər təşkilatlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi və üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməsi üçün onlara yaxşı işlənmiş strategiya və fəaliyyət planları lazımdır. Buraya məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi, fəaliyyət üçün prioritet sahələrin seçilməsi, proqram və layihələrin hazırlanması, tədbirlərin təşkili və s. Reytinq sisteminin olması da vacibdir ki, gənclər gələcək fəaliyyətlərini və işin nəticələrini təhlil edə, işlərini tənzimləyə və məqsədlərinə çata bilsinlər.

Effektiv strategiya və fəaliyyət planı hazırlamaq üçün gənclər təşkilatları aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdırlar:

Məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi. Anlamaq lazımdır ki, gənclər təşkilatının fəaliyyəti zamanı konkret hansı nəticələr və nailiyyətlər əldə edilməlidir. Məqsədlər və hədəflər ölçülə bilən, konkret və real olmalıdır.

Ətraf mühitin təhlili. Gənclər təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri sosial mühitdə öz yerlərini dərk etməlidirlər. Hədəf auditoriyasının ehtiyaclarını öyrənmək və onların vəzifələrinin həyata keçirilməsi imkanlarını müəyyən etmək lazımdır.

Prioritet fəaliyyət sahələrinin seçilməsi. Gənclər təşkilatları öz məqsədlərinə çatmağa kömək edə biləcək ən mühüm və perspektivli fəaliyyət sahələrini seçməlidirlər.

Proqram və layihələrin hazırlanması. Gənclər təşkilatları gəncləri məqsədlərinə çatmağa kömək edəcək müfəssəl proqram və layihələr hazırlamalıdırlar. Proqram və layihələr real, ölçülə bilən və hədəf auditoriyası üçün cəlbedici olmalıdır.

Tədbirlərin təşkili. Gənclər təşkilatları onlara öz proqram və layihələrini tanıtmaya kömək edəcək tədbirlər təşkil etməli, eləcə də onların piar qabiliyyətini artırmalı və tanıtım əhatəliliyini genişləndirməlidir.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi sistemi. Gənclər təşkilatlarında həyata keçirilən fəaliyyətlərin və nəticələrin qiymətləndirilməsi sistemi olmalıdır. Bu, onların fəaliyyətlərini nizamlamağa və məqsədlərinə çatmağa kömək edəcək.

Ümumiyyətlə, gənclər təşkilatlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi və qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməsi üçün onların yuxarıda qeyd olunan bütün amilləri nəzərə alan yaxşı işlənmiş strategiyaları və fəaliyyət planları olmalıdır.

Resurs səfərbərliyi. Gənclər təşkilatları öz proqram və layihələrinin həyata keçirilməsi üçün lazımı resursları müəyyən edib səfərbər etməlidirlər. Buraya maliyyə resursları, insan resursları, maddi resurslar və s. aid edilə bilər.

Ünsiyyət və əlaqələr. Gənclər təşkilatları gənclər ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa kömək edəcək effektiv ünsiyyət və şəbəkə sistemi yaratmalıdırlar. Bu prosesdə isə əsas hədəf auditoriya, tərəfdaşlar və digər maraqlı tərəflərdir. Bu, sosial media, e-poçt, mobil proqramlar, veb saytlar və digər ünsiyyət vasitələrindən istifadəni əhatə edə bilər.

Planlaşdırma və layihənin idarə edilməsi. Gənclər təşkilatları öz proqram və təşəbbüslərini uğurla həyata keçirmək üçün planlar hazırlamalı və layihələri idarə etməyi bacarmalıdırlar. Buraya məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi, cədvəllərin işlənilməsi, büdcələrin idarə edilməsi, tərəqqinin monitorinqi və nəticələrin qiymətləndirilməsi daxil ola bilər.

Liderliyin inkişafı. Gənclər təşkilatları öz üzvlərinin inkişafına kömək etməlidir - liderlik və müasir baxış bacarıqlarını inkişaf etdirmək. Gənclər təşkilatlarında liderliyin inkişafı üçün hansı üsullardan istifadə etmək olar. Gənclər təşkilatlarında liderliyi inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilən bir çox üsullar var. Onlardan bir neçəsini təqdim edirik:

Mentorluq. Təcrübəli rəhbərin istənilən gəncə mentor təyin edilməsi liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox təsirli bir üsul ola bilər. Mentor öz bilik və təcrübəsini bölüşə, gənc liderə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və qərar verməyə kömək edə bilər ki, bu da ona işində üzləşdiyi çətinlikləri asanlıqla dəf edə bilər. Mentorluq, təcrübəli liderin (mentorun) liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və şəxsi və peşəkar məqsədlərə çatmasına kömək etmək üçün gənc liderlə (mentee) işlədiyi bir prosesdir. Mentor gənc liderə insanlarla necə işləməyi, qərar qəbul etməyi, layihələri necə idarə etməyi və münəqişələri necə həll etməyi başa düşməyə kömək edə bilər.

Mentorluq bir neçə səbəbə görə liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməyin effektiv yolu ola bilər:

Təcrübəli liderin çoxlu təcrübə və biliyi var ki, onu gənc liderə ötürə bilər.

Mentor - gənc liderə güclü tərəflərini inkişaf etdirməyə və zəif tərəflərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər, özünə və qabiliyyətlərinə inamını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, problemləri həll etməyə və üzləşdiyi çətinlikləri dəf etməyə kömək edə bilər, gənc lider üçün nümunə ola bilər, ona necə effektiv lider ola biləcəyini göstərir. Bununla belə, mentorluğun effektiv olması üçün mentor və mentor müəyyən keyfiyyətlərə malik olmalı və müəyyən rolları yerinə yetirməlidir.

Mentor olmaq üçün sizə lazımdır:

- Rəhbərlik etdiyi sahədə təcrübə və biliyə sahib olmaq.
- Təcrübənizi və biliklərinizi menthiyə ötürməyə hazır olun.
- Menteelərin inkişafında və böyüməsində dəstək olmağa hazır olun.
- Menteinin ehtiyaclarına və problemlərinə həssas olun və müvafiq həllər təklif etməyə hazır olun.

- Menti ilə etibarlı münasibət qurmaq üçün dürüst və açıq olun.

Menti üçün sizə lazımdır:

- Öyrənməyə və inkişafa hazır və açıq olun.
- Konstruktiv rəyi qəbul etməyə və ondan bacarıqlarınızı artırmaq üçün istifadə etməyə hazır olun.

- Məqsədli olun və özünü inkişaf etdirməyə hazır olun.

- Mentorluq prosesinin aktiv iştirakçısı olun və mentorla işləməyə hazır olun.

- Həssas olmağa hazır olun və gəncin zəiflikləri və çatışmazlıqları haqqında açıq danışın ki, mentor onları aradan qaldırmağa kömək edə bilsin.

- Tamamilə mentora güvənmədən, şəxsi və peşəkar inkişafınız üçün onun məsləhət və tövsiyələrindən istifadə edərək, böyüməniz və inkişafınız üçün məsuliyyət daşımağa bacarın.

- Mentordan əldə edilən təcrübə və biliklərdən istifadə edərək, dəyişməyə və yeni vəziyyətlərə və problemlərə uyğunlaşmağa hazır olun.

- Fikirlərə hörmətlə yanaşın öz nöqteyi-nəzərinizdən fərqli olsa belə, qarşınızdakını nəzərə almağa hazır olun.

- Səbirli və anlayışlı olun, şəxsi və peşəkar məqsədlərə çatmağın vaxt və səy tələb etdiyini dərk edin.

- Bilik və bacarıqlarınızı genişləndirmək üçün digər mentorlar və mentilərlə əməkdaşlıq etməyə və təcrübə mübadiləsi aparmağa hazır olun

Mədəniyyət və mental kimlik hər bir insanın şəxsiyyətini müəyyən edən iki əsas cəhətdir. Gənclik mədəniyyəti gənclərin musiqi, moda, incəsənət və digər yaradıcılıq formaları vasitəsilə özlərini necə ifadə etmələrini təsvir etmək üçün geniş istifadə olunan termindir. Fərdi kimlik isə hər bir insanı özünəməxsus başqalarını digərlərindən fərqləndirən şeydir.

Gənclərin mədəniyyəti və şəxsiyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır. Gənclər öz şəxsiyyətlərini əks etdirmək üçün müxtəlif ifadə formalarından istifadə edirlər. Subkulturalar kimi gənclər qrupları gənclərin maraqlarını və dəyərlərini paylaşan başqaları ilə birlikdə bir araya gəlməsi və öz şəxsiyyətlərini ifadə etmələri üçün bir yoldur.

Gənclər mədəniyyətinin ən məşhur formalarından biri musiqidir. Gənclər qrupları rok, hip-hop, punk rok və s. kimi musiqi janrları ətrafında formalaşır. Musiqi qrupları və sənətçilər gənclər üçün ilham mənbəyidir, onlara öz düşüncə və hisslərini ifadə etməyə kömək edir.

Moda həm də gənclər mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Gənclər öz şəxsiyyətlərini və şəxsiyyətlərini əks etdirmək üçün dəbdən istifadə edirlər. Onlar müxtəlif geyim əşyaları və aksesuarlardan istifadə edərək öz üslublarını yaradırlar. Bəzi gənclər qruplarının digər gənclər arasında populyarlaşan öz moda meyilləri var.

Gənclərin mədəniyyəti və kimliyi incəsənət və ədəbiyyat vasitəsilə də ifadə oluna bilər. Bir çox gənclər rəssamlıq, fotoqrafiya, poeziya və digər sənət növlərinə maraq göstərirlər. Onlar öz düşüncələrini, hisslərini və ideyalarını əks etdirmək üçün bu yaradıcılıq formalarından istifadə edirlər.

Bununla belə, gənclərin mədəniyyəti və şəxsiyyəti antisosial davranış, narkomaniya və cinayət kimi mənfi nəticələrə də səbəb ola bilər. Bəzi gənclər qrupları öz mədəniyyətlərindən zorakılıq, irqçilik və digər mənfi dəyərləri təbliğ etmək üçün istifadə edə bilirlər. Belə hallarda gənclik mədəniyyəti cəmiyyətin müxtəlif qrupları arasında münaqişə mənbəyinə çevrilə bilər.

Anlamaq lazımdır ki, gənclik mədəniyyəti və şəxsiyyəti gənclərin şəxsiyyətinin inkişafının normal və təbii aspektləridir. Bununla belə, gənclərin mədəniyyətinin mənfi nəticələrə gətirib çıxarmaması vacibdir. Valideynlər, müəllimlər və icma liderləri idman, təhsil və könüllülük kimi sağlam və konstruktiv yollarla gənclərə öz şəxsiyyətlərini ifadə etməyə kömək edə bilirlər.

Gənclərin şəxsiyyətinin inkişafında gənclik mədəniyyəti və şəxsiyyəti mühüm rol oynayır. Gənclərin mədəniyyəti ilham, yaradıcılıq və sosial birləşmə mənbəyi ola bilər. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, gənclərin mədəniyyəti konstruktiv olmalıdır və mənfi nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Cəmiyyət gənclərin sağlam və güclü şəxsiyyət kimi böyüməsinə və inkişaf etməsinə kömək edəcək sağlam və müsbət gənclik mədəniyyətini dəstəkləməlidir.

Həmçinin yadda saxlamaq lazımdır ki, gənclərin mədəniyyəti və şəxsiyyəti dinamikdir və zamanla dəyişə bilər. Buna görə də, gənclər auditoriyasını daha yaxşı başa düşmək və dəstəkləmək üçün gənclər mədəniyyətindəki meyilləri və dəyişiklikləri izləmək və onlara uyğunlaşmaq vacibdir.

Gənclərin mədəniyyətinin və şəxsiyyətinin digər mühüm cəhəti müxtəliflikdir. Gənclər müxtəlif maraqları, dünyagörüşləri, mədəni və sosial mənşəyi olan insanlardan ibarətdir. Buna görə də inklüzivliyi və fərqliliklərə hörməti təşviq edəcək şərait yaratmaq lazımdır. Bu cür şərtlərə gənclərin öz ideya və mülahizələrini sərbəst ifadə edə biləcəyi məkanların yaradılması, mədəni ənənələrin və təcrübələrin müxtəlifliyini əks etdirən mədəni tədbirlərin təşkili, gənclərin təhsil, səhiyyə və digər vacib resurslara çıxışını yaxşılaşdırmağa kömək edən layihə və proqramların dəstəklənməsi daxil ola bilər.

Gənclərin söz sahibi olduğunu və sosial və siyasi dəyişikliklərin güclü təkançısı ola biləcəyini də başa düşmək lazımdır. Odur ki, gəncləri ictimai həyatda, o cümlədən seçkilərdə və vətəndaş aksiyalarında fəal iştiraka dəstəkləmək və ruhlandırmaq vacibdir. Bu, gənclərin cəmiyyətdəki əhəmiyyətini və rolunu dərk etməyə kömək edir, həmçinin demokratiya və ictimai həyatda iştirak səviyyəsini artırır.

Ümumiyyətlə, gənclərin mədəniyyətinə və şəxsiyyətinə hörmət etmək, onların dinamizmini və müxtəlifliyini dərk etmək, inklüzivlik üçün şərait yaratmaq və gənclərin sosial və siyasi fəaliyyətə can atmalarına dəstək olmaq vacibdir. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, gənclər təkcə mədəniyyət və sosial xidmətlərin istehlakçısı deyil, həm də mədəniyyətin formalaşması və sosial dəyişikliklər proseslərinin fəal iştirakçılarıdır. Buna görə də gənclərin sosial məsuliyyət, mədəni müxtəliflik və demokratik dəyərlərin inkişafına yönəlmiş təşəbbüs və layihələrinin dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Gənclərə dəstək olmağın daha bir yolu onların fəal ictimai-siyasi fəaliyyətinə şərait yaratmaqdır. Məsələn, gənclərin öz ideyalarını və layihələrini müzakirə edə biləcəyi, təcrübə mübadiləsi apara biləcəyi və həmfikirləri tapa biləcəyi gənclər forumları, konfranslar, seminarlar və müzakirələr təşkil etmək günümüzün vacib tələblərindən biridir. Bu məqsədlə cəmiyyətin hər bir üzvü sosial və mədəni layihələrlə məşğul olan gənclər təşkilatlarının və klubların yaradılmasına dəstək ola bilərsiniz.

Gənclərin ictimai həyatda daha fəal və maraqlı olması üçün onların mühüm qərarların qəbulunda iştirakına şərait yaratmaq lazımdır. Gənclərin seçkilərdə, referendumlarda və digər siyasi tədbirlərdə iştirakı demokratiya və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün təsirli vasitə ola bilər.

Gənclərin öz qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə və gələcəkdə uğur qazanmasına kömək edəcək informasiya və təhsilə çıxış imkanlarının təmin edilməsi də vacibdir. Məsələn, gənclərin marağına səbəb olacaq müxtəlif mövzularda pulsuz kurslar və seminarlar təşkil edə bilərik.

Nəhayət, gənclərin mədəniyyətinin inkişafı üçün şərait yaradılması vacibdir. Bu, gənclərin yaradıcılıq birliklərinə dəstək ola bilər, gənclər festivallarının və konsertlərinin keçirilməsi, gənclərin yaradıcı ola biləcəyi və yeni dostlar qazana biləcəyi gənclər mərkəzlərinin yaradılması ola bilər.

Ümumiyyətlə, gənclərə dəstək və gənclər mədəniyyətinin inkişafı bütövlükdə cəmiyyət üçün mühüm vəzifələrdir, çünki gənclər cəmiyyətin gələcəyidir və onların mədəniyyətin formalaşmasında və sosial dəyişikliklərdə iştirakı cəmiyyətin inkişafına davamlı və əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. .

Bundan əlavə, gənclərin dəstəyi bir sıra sosial problemlərin həllinə töhfə verə bilər. Məsələn, gənclərin təşəbbüsləri və layihələri işsizliklə mübarizə, kiçik şəhərlərdə həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi və digər mühüm ictimai vəzifələrə yönəldilə bilər.

Gənclərlə uğurlu işin əsas prinsiplərindən biri onların qərarların qəbulu prosesində fəal iştirakıdır. Gənclər öz maraq və problemlərinə aid olan layihələrin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etməlidirlər. Bu, layihənin icrasının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək etməklə yanaşı, gənclər arasında fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına da töhfə verəcək.

Gənclər təşkilatlarının və birliklərinin təşəbbüslərini dəstəkləmək də vacibdir. Onlar gəncləri sosial problemlərin həllində səfərbər etmək üçün güclü vasitəyə çevrilə və cəmiyyətin mədəni həyatının inkişafına töhfə verə bilərlər.

Nəhayət, gənclərlə səmərəli işləmək üçün onların peşəkar və şəxsi inkişafına şərait yaratmaq lazımdır. Bu, gənclərin həyatda öz yerini tapmasına və uğurlu mütəxəssis olmasına kömək edəcək. Bu müxtəlif proqram və layihələrin yaradılması yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Ümumiyyətlə, gənclərin dəstəklənməsi və gənclər mədəniyyətinin inkişafı cəmiyyətin gələcəyi üçün vacibdir. Onlar sosial-iqtisadi və mədəni proseslərin inkişafı üçün güclü alətə çevrilməklə yanaşı, gənclərdə fəal və vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına töhfə verə bilirlər. Ona görə də gənclərlə iş bütün səviyyələrdə dövlət orqanları və vətəndaş cəmiyyəti üçün prioritet vəzifə olmalıdır.

NƏTİCƏ

Gəncləri dəstəkləmək üçün keyfiyyətli təhsilə, peşə hazırlığına və bacarıqların inkişafına çıxışın təmin edilməsi də vacibdir. Bu, gənclərə uğurlu karyera və şəxsi inkişaf üçün lazımi bilik və bacarıqları əldə etməyə kömək edəcək. Eyni zamanda, təlim müasir tələblərə uyğunlaşdırılmalı, gənclərə bilik və bacarıqların praktiki tətbiqi üçün imkanlar yaradılmalıdır.

Digər mühüm cəhət gənclərin innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır. Xüsusilə İT və digər yeni texnologiyalar sahəsində gənclər ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının mühərrikinə çevrilə bilirlər. Ona görə də iqtisadiyyatın inkişafına və cəmiyyətin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verə biləcək startap və gənclər layihələrinin dəstəklənməsi vacibdir.

Gənclərə dəstək ictimai həyatda iştirak etmək və qərarların qəbulu proseslərində fəal iştirak etmək üçün şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir. Bura vətəndaş fəallığının inkişafı, gənclər təşkilatlarında və gənclər şuralarında iştirak, seçkilərdə və ictimai müzakirələrdə iştirak imkanları daxildir.

Həmçinin gənclərin vətəndaş hüquq və azadlıqları ilə bağlı məlumat və təhsil almaq imkanlarının olması vacibdir ki, onlar öz maraqlarını müdafiə edə, başqalarının hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində iştirak edə bilsinlər.

Ümumiyyətlə, gənclərə dəstək hərtərəfli olmalı və təhsil, innovasiya, ictimai həyatda iştirak və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi kimi müxtəlif aspektləri əhatə etməlidir. Bu, gənclərə öz potensiallarını reallaşdırmağa, ölkənin sosial və iqtisadi həyatında fəal iştirakçı olmağa kömək edəcək.

Bundan əlavə, sosial proqram və layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsində gənclərin rəy və ehtiyaclarının nəzərə alınması vacibdir. Gənclər öz sözünü deməyi, gələcəyinə təsir edən qərarların qəbul olunmasında iştirak etməyi bacarmalıdırlar.

Gənclərin məşğulluğu məsələlərinə də diqqət yetirilməlidir. Gənclər layiqli əmək haqqı qazanmalı, peşəkar inkişaf etməlidirlər. Ona görə də gənclər üçün iş yerlərinin yaradılmasına, o cümlədən yeni texnologiyalar sahəsində iş yerlərinin açılmasına kömək etmək, gənc sahibkarlara dəstək vermək vacibdir.

Nəhayət, gənclərin sağlam həyat tərzini sürməsi, fiziki və psixoloji sağlamlığının inkişafı üçün şəraitin yaradılması vacibdir. Bura idman obyektlərinə çıxış, mədəni tədbirlər və keyfiyyətli tibbi xidmət daxildir.

Ümumiyyətlə, gənclər cəmiyyətin və iqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün əsas resurs olduğundan gənclərə dəstək dövlətin sosial siyasətində prioritet olmalıdır.

Ekspertlərin fikrincə, toplumun, xüsusən cəmiyyətin dinamikasını təşkil edən gənc təbəqənin problemlərini öyrənməyin ən yaxşı yolu onlarla birbaşa ünsiyyətdə olmaq, problemləri öz ağızlarından dinləməkdir. Bəzən şəhər və kəndlərdə müvafiq icra nümayəndələri, məmurlar gənclərin problemlərini ört-basdır edir, yuxarılara düzgün

məlumat ötürümlər. Birbaşa sosioloji araşdırmalar belə halların aradan qaldırılması üçün də faydalıdır.

Məsələ ilə bağlı fikirlərini bölüşən sosioloq-alim, professor Əhməd Qəşəmoğlu bu metodun uzun zamandır vurğuladığı və gözlədiyi bir addım olduğunu deyib. Professorun sözlərinə görə, indiki vaxtda sosioloji araşdırmalar aparmadan hansısa sahədə idarəetməni təşkil etmək mümkün deyil:

“Dünyada olduğu kimi bizim ölkəmizdə də cəmiyyət gündən-günə mürəkkəbləşir. Mürəkkəbləşən cəmiyyətdə də hər hansı idarəetmə mexanizmini qurmaq, yeni qərarlar qəbul etmək üçün əvvəlcə idarəolunan obyekt əhatəli və dərinlən öyrənilməlidir. Sosiologiya elmi də məhz buna xidmət edir. Belə məqamlarda bu elmin imkanlarından istifadə etməmək doğru deyil. Sosioloji sorğular təşkil etmək və problemi ortaya çıxarmaq məsələyə yeni bir baxışdır” (Qəşəmoğlu Ə., s.12).

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov C. Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolu. Respublika, qəz - 2010. - 28 oktyabr.- s. 6.

2. Səfərova S. Hər bir gənc ölkəsinin gələcəyi haqqında düşünməlidir. Bakı xəbər.qəz, -2013.-4 dekabr.-s.12.

3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeyrlər). Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 328 səh.

Türk dilində

4. Yücel, Abubekir siddik . "Nutuk'ta Atatürk'ün milli şuur ile ilgili görüşleri". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / 2 (Aralık 1998): 371-382 .

Rus dilində

5. Айзенкоп Б.М. Молодёжная политика в Российской Федерации. – М., 2003. – 523 с.

6. Васильева Н.А. Молодежная культура как переоценка ценностей. Философия. – СПб.: 1999. – С. 347.

7. Иваненков Сергей. Проблемы социализации современной молодежи. –М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2010. – (электронная книга).

8. Левикова С.И. Молодежная субкультура. – М.: ФАИР-ПРЕСС.2004.

9.. Левикова С.И. Молодёжная культура. – М.: Вузовская книга, 2007. –357 с.

**Təhsilalanların qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılması və
tətbiqi texnologiyası**

**Technology of planning and application of the form of cognitive movement of
students in a group**

**Технология планирования и применения формы познавательного движения
учащихся в группе**

Firədun Nadir oğlu İbrahimov,

ADPU-nun Şəki filialı, pedaqoji elmlər doktoru, professor

ORCID ID: 0000-0002-0775-1048

E-mail: firedun52@mail.ru

Gülarə Abdurahman qızı Abdullayeva

ADPU-nun Şəki filialı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ORCID ID: 0000-0003-1162-0275

gularabdullayeva@mail.ru

Xülasə. Məqalədə təhsilalanların qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılmasının didaktik anlayış olaraq necə dərk olunmasından, başlıca əlamətlərinin fərqləndirilməsindən, metodik sistemin digər komponentləri ilə dialektik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsindən, komponenti olduğu təlim sisteminin emergent təbiətindən, təhsil məkanının formalaşmasına sənaye inqilabının çağırışlarından, idarəetmənin paradigmasından, paylaşılan təcrübənin (bəşər mədəniyyətinin – təcrübəsinin zəruri hissəsinin) ehtiva etdiyi elementlərdən, gözlənilən nəticələrdən, standartlardan, təbii və süni intellektin imkandaşılıq yükündən asılılığına diqqət yönəldilir. Bildirilir ki, söylənilən arqumentlərin mövcudluğu sözügedən gerçək hadisənin mənimsəmə subyektlərinin qrup halında idraki hərəkət forması olması ilə bağlıdır. Hərəkət forması kimi qəbul edilən bu mövcudluq üsulunun keyfiyyətliliyi onun standartların, normaların, ictimai–iqtisadi inkişafın tələblərinə, dövlətin, cəmiyyətin və əsas komponent funksiyalı şəxsin maraqlarına uyğunluğu ilə müəyyən olunur.

Açar sözlər: təlim prosesi, komponent, metodik sistem, məzmun və forma, dialektik vəhdət, gözlənilən nəticə, standart.

Summary. In the article, how to understand the planning of the form of cognitive movement of students in a group as a didactic concept, distinguishing its main features, determining the dialectical relationship with other components of the methodical system, the emergent nature of the training system of which it is a component, the challenges of the industrial revolution to the formation of the educational space, the paradigm of management, the shared experience (human culture) - the necessary part of his experience) attention is focused on the dependence of natural and artificial intelligence on the elements it contains, expected results, standards, and the carrying capacity of natural and artificial intelligence. It

is stated that the existence of the mentioned arguments is related to the fact that the subject of mastering the real event in question is a form of cognitive action in a group. The quality of this mode of existence, which is considered as a form of movement, is determined by its compliance with standards, norms, social-economic development requirements, the interests of the state, society and the person with the main component function.

Keywords: learning process, Component, methodological system, content and form, dialectical unity, expected result, standard.

Краткое содержание. В статье как понимать планирование формы познавательного движения учащихся в группе как дидактическое понятие, выделяя его основные черты, определяя диалектическую связь с другими компонентами методической системы, эмерджентный характер системы обучения составной частью, вызовов промышленной революции, формирования образовательного пространства, парадигмы управления, общего опыта (человеческой культуры) - необходимой части его опыта) акцентируется внимание на зависимости естественного и искусственного сведения о содержащихся в нем элементах, ожидаемых результатах, стандартах и пропускной способности естественного и искусственного интеллекта. Утверждается, что наличие указанных аргументов связано с тем, что предмет овладения рассматриваемым реальным событием является формой познавательной деятельности в группе. Качество этого способа существования, рассматриваемого как форма движения, определяется его соответствием стандартам, нормам, требованиям социально-экономического развития, интересам государства, общества и человека с основной составляющей функции.

Ключевые слова: учебный процесс, компонент, методологическая система, содержание и форма, диалектическое единство, ожидаемый результат, стандарт.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Təkzibedilməzdir ki, müəllim (bəşər təcrübəsinin paylaşılması ilə rəsmən və ya maraqlara dayanaraq məşğul olan şəxs, təbii intellekt (mütəxəssis şəxs) pedaqoji fəaliyyətində təhsilin həyata keçirilməsi formalarından istifadə edir. Paylaşılan materialı hansısa metodlarla hərəkət halına gətirərək xüsusi bir forma yaradır, hansı ki, biz bu hərəkət formasının “dərs” adlandırılmasına etiraz etmirik. Bu, ictimai xarakterli prosesin - təlim sisteminin komponentidir, idarə edilməsi məqsədilə layihələndirilir. Aid olduğu sistemin təkmilləşdirilməsi prosesi həmişəyaşar didaktik problem olduğundan, onun adekvat layihələrinin işlənməsi problemi də həmişəyaşardır. Tələbənin (sabahın müəlliminin) davamlı dəyişmələrə məruz qalan təlim yanaşmalarının idarə olunma formalarını layihələndirmək təcrübəsinə rəşional düşüncə məntiqi əsasında yiyələnməsi, sözügedən təcrübənin nəzəri əsaslarını mənimsəməsi zəruridir. Seçilmiş təlim yanaşmalarına əsaslanan “dərs layihələri”nin (hərəkət formalarının) işlənməsi texnologiyasının tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi, aidiyyəti biliklərin bacarıq halına salınması yolunun göstərilməsi aktual didaktik məsələlərdəndir. Odur ki, biz tədqiqat mövzusunun aktuallığını iddia edirik.

Tədqiqat materialları üzrə ümumiləşmələrin interpretasiyası. Məlum olduğu kimi, “təlim” pedaqogikanın başlıca anlayışlarından biridir. Təlim “tədris fəaliyyəti”nin mühüm xarakteristikası olsa da, onun bütün tərəflərini əhatə etmir. Təlim, sözün geniş mənasında,

yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Halbuki “mənimsəmə” və “tədris fəaliyyəti” mahiyyətcə müxtəlif hadisələrdir. Mənimsəmə təkcə təlim prosesinin deyil, hər bir fəaliyyət sahəsinin ayrılmaz tərəflərindəndir. Tədris fəaliyyəti isə fəaliyyətin bir növüdür, şəxsiyyətin sosial aktivliyinin özünəməxsus formasıdır. [3;150]

Prof.A.N.Abasovun fikrincə, təlim mürəkkəb tərbiyəvi - təhsilləndirici - inkişafetdirici funksiyalara malikdir. Təlimdə müəllim və məktəblilərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi iki tərəf çıxış edir: tədris və öyrənmə. Təlimin səmərəliliyi tədris prosesində müəllim və məktəblilərin (*təhsilalanların-kursiv bizimkidir*) düzgün qarşılıqlı fəaliyyətindən, təhsilalanların idraki fəallığının və müstəqilliyinin, öyrənmə maraqlarının səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Öyrənmə şəxsiyyətin xüsusiyyətlərindən, o cümlədən onu gələcəyə yönəldən hərəkətlərdən irəli gələn məqsədəuyğun bir prosesdir. [1; 210]

Elmi mənbələrin təhlilindən aydın görünür ki, XX əsrin əvvəllərində “təlim” anlayışına bu prosesi təşkil edən iki komponenti - tədris və öyrənmə anlayışlarını da daxil etmişlər. “Tədris” dedikdə dərs materialının (paylaşılması layihələndirilmiş, elmi-pedaqoji əsaslarla işlənmiş materialın) mənimsənilməsinə təşkil etmək üçün müəllimlərin fəaliyyəti başa düşülür. “Öyrənmə” dedikdə keçilən (layihələndirilmiş, zəruriliyi qəbul olunan məzmun) materialı mənimsəmək üçün şagirdlərin fəaliyyəti başa düşülür. Şagirdlərin idrak fəaliyyətini formalaşdırmaq üzrə müəllimin idarəedici fəaliyyəti, müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti də təlim anlayışında öz əksini tapır. [12; 132]

Bizim topladığımız məlumatlar əsasında işləmiş olduğumuz (hasil etdiyimiz) informasiyalara ümumiləşmələr edərək vurğulayırıq ki, təlim prosesinin, onun komponentlərinin (o cümlədən təşkilat formasının - hərəkətin mövcudluq halının) dialektik münasibətlərinin, hər bir komponentin “imkandaşılıq funksiyaları”nın təkmilləşdirilməsi, funksiyalarının müasir sənaye inqilabının çağırışlarına adekvat formalaşan təhsil məkanında reallaşdırılması kimi aktual problemlərin həllində “sistem-struktur” yanaşmadan faydalanmaq etibarlı çıxış yollarındandır.

Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, “təlim sistemi” dedikdə müəyyən meyarlara görə seçilən bütöv, tam bir gerçəklik başa düşülür. Təlim sistemləri təlimin, təhsil-tərbiyənin məqsədlərinin, qanunauyğunluqlarının, təşkili prinsiplərinin, məzmununun, forma və metodlarının birliyi ilə yaranan strukturlarının daxili bütöblüyü, tamlığı ilə xarakterizə olunur. [7; 266-268]

Bir qədər haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, XXI əsr qloballaşma əsridir. Buna görə də təhsil-tərbiyə prosesinin məzmununda XXI əsr bacarıqları da nəzərə alınmalıdır. Biliklə yanaşı, kompleks problem həllətmə, tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, liderlik, rəqəmsal savadlılıq, emosional zəka, qlobal vətəndaşlıq, əməkdaşlıq, müzakirə, mühakimə və qərarvermə kimi qabiliyyət və bacarıqların inkişafı da əsas öyrənmə nəticəsi olaraq qəbul ediləcək və edilməlidir. [13-14;330-343]

Məlumdur ki, sənayedə və texnologiyada baş verən dəyişikliklər həm cəmiyyətin ehtiyaclarını, həm də müxtəlif sektorların ehtiyac duyduğu işçi qüvvəsini lazımi bacarıqlarla təchiz etmək üçün hər dövrdə təhsil müəssisələrinin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Sənaye inqilabına uyğun olaraq, təhsil də “Təhsil 1.0-dan” ... → ...“Təhsil 4.0-a qədər” inkişaf prosesi keçmişdir. “Təhsil 4.0” IV sənaye inqilabı dövründə qlobal və rəqəmsal iş mühitində fəaliyyət göstərəcək şəxslərin hazırlanmasına xidmət edir. Təhsil 4.0 “uşaqlıqdan→ məktəb dövrünə → oradan iş həyatına” qədər daim (davamlı, fasiləsiz,

permanent) öyrənməni təmin edən, dünyada önəmli yer tutmağa və dəyişiklik etməyə imkan verən bir təhsil sistemidir. [15; 25-30, 16; 558-564]

Təhsil 4.0 cəmiyyətdəki dəyişikliklərə müvafiq olaraq təhsilalanların inkişafına kömək edən yeni texnologiyalardan istifadə bacarıqlarının formalaşmasına xidmət etməli, təhsilalanlarda sadəcə oxumaq və yazmaq deyil, bütün həyatı boyunca istifadə edə biləcəyi bilik və bacarıqlar formalaşdırılmalıdır. [16;558-564] Sözügedən sistem insan kapitalının ehtiyacını ödəmək üçün sosial və iqtisadi mühitdəki dəyişikliklərə cavab verməlidir. Təhsil 4.0 fərdləri yaradıcı və yenilikçi olmağa hazırlamaq məqsədi daşıyır.

Təhsil 4.0 yanaşmasında, konstruktivist təhsil sistemləri və Blum texnologiyasından kənara çıxmaqla, xüsusilə aşağıdakı sahələrə əsaslanan bir tədris prosesinin tətbiq ediləcəyi müəyyən edilmişdir: 1) Anlamı tənzimləyən 3R (Recalling -Yada salma, Relating - Əlaqələndirmə, Refining - Yeniləmə); 2) Araşdırmağa təşviq edən 3İ (Inquiring - Sorğulama, Interacting - Qarşılıqlı əlaqə, Interpreting - İzahetmə); 3) Nəticə çıxarmağa əsaslanan 3P (Participating - İştirak etmə, Processing -Tətbiq etmə, Presenting - Təqdim etmə).

IV sənaye inqilabı dövründə “ağıllı” təhsil vasitələri və resursları fərdlərin daha mükəmməl təcrübə, bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə, yenilikçi perspektivlərini üzə çıxarmasına imkan verməlidir. [17;92-97]

Müasir didaktikaya uyğun mövcud təlim sisteminin müxtəlif altsistem təbiətli tip və alttıpləri özünə transformasiya etdiyini iddia etmək olar. Bunların sırasına problemlə təlimi, alqoritmik təlimi, proqramlaşdırılmış təlimi, fəal təlimi, integrativ təlimi, inkişafetdirici təlimi, kooperativ təlimi, inklüziv təlimi bə s. aid etmək olar.Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “təlim tipləri”, “təlim yanaşmaları”, “təlimin alt sistemləri” ilə bağlı verilən şərhələrdə pedaqoqlar arasında fikir ayrılıqları da yox deyildir.

Müasir didaktikada özünə yer alan mühüm anlayışlar sırasında “metodik sistem” anlayışının məxsusi yeri vardır. Metodik sistemi məqsəd, məzmun, vasitə (resurs), metod (*şəxsin idraki hərəkət forması* - kursiv bizimkidir), təşkilat forması (*sosial münasibətlər əsasında, vahid məqsədli potensial imkanları səfərbər olunan subyektlərin formalaşan qrupunun idraki hərəkət forması* - kursiv bizimkidir) və nəticə arasındakı dialektika şərtləndirir. [2] Təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi onun təşkili formalarının sisteminin, bu sistemin digər təlim komponentləri ilə didaktik əlaqə və asılılıqlarının nəzəri və praktik əsaslarının şərhindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Təlimin təşkili forması anlayışının interpretasiyası ilə bağlı vahid fikir hələ də tam və qəti formalaşmamışdır. Lakin “təlimin təşkili formasına onun komponenti kimi baxılmasına qarşı çıxan yoxdur. Bizcə, onu “təlimin (dəyişmə və inkişaf prosesinin, əsasına “imkan-hərəkət-yeni keyfiyyət” paradigması qoyulan sistemin) məzmununun mövcudluq üsulu, məzmunun mövcud olmasını mümkün edən öz daxili təşəkkülüdür, quruluşudur”, - kimi dərk etmək lazımdır. Başqa sözlə, metodik sistemin elementləri sırasında yer alan “təşkilat forması” anlayışını təlim sistemində əhatə olunan qrupun (öyrənənlərin) idraki hərəkət forması kimi dərk etmək olar, hansı ki, bu forma yuxarıda vurğuladığımız kimi, idraki hərəkət halına gəlmiş təlim materialını və ona adekvat tətbiq olunan metodları vahidin tərəfləri kimi özündə saxlayan məzmun qismində ehtiva edir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, belə yanaşmada təlim metodu təlim materialının hərəkət forması kimi interpretasiya oluna bilər.

Tam sistem olan təlim prosesinin idarə olunmasının səmərəliliyi onun məzmun və forması arasında düzgün nisbətə tapılmasından asılıdır. Təlim praktikasını təsdiq etmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin əsas mövcudluq üsulu “dərs” termini ilə interpretasiya olunan hərəkət formasıdır. Elmi mənbələrdə göstərilir ki, “dərs (hansı ki, biz bunu yuxarıda interpretasiyasını verdikimiz məzmunun hərəkət forması kimi qəbul edirik) təlimin elə təşkilat formasıdır ki, təlimin məzmunu, prinsip və metodları təmin olunur, müəllim tərəfindən müəyyən vaxt çərçivəsində planlaşdırılır və tənzim edilir, müəllim-şagird münasibətlərinin məcmuyu kimi meydana çıxır”. [5; 232]

Psixoloqlar haqlı olaraq vurğulayırlar ki, təlimin əsas təşkilat forması təkəcə özünün elmi-nəzəri səviyyəsinə görə deyil, həm də pedaqoji konsepsiyasına - yeni pedaqoji təfəkkür ölçüləri ilə qurulmasına görə müasir olmalıdır. [6;147]

Danılmazdır ki, hazırda ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlərin bir qrupu uzun müddət ənənəvi təlim modelindən faydalanmışdır və xeyli uğurlar da əldə olunmuşdur. Odu ki bu modeldən tamamilə imtina olunmasını məqbul dəyərləndirmək olmaz. Yaxşı olar ki, ənənəvi adlandırılan həmin təlim modelinin üstün cəhətləri müasir təlim yanaşmalarında nəzərə alınsın.

Burada sözügedən təlim modelinə aid tematik və dərs (tərəfimizdən hərəkət forması anlayışı ilə şərh olunan “təlimin təşkilat forması”) planlaşmasına tələbələrə diqqətinin yönəldilməsini lazım bilirik. Əldə olunmuş tədqiqat materiallarına dayanan ümumiləşmələrimiz söyləməyə əsas verir ki, bu təqdimat tələbələrə ümumi hazırlığına müsbət təsir göstərir.

Ənənəvi təlim modelinə uyğun tematik planın bölmələri:

I. Təhsilənlərin qrup halında idraki hərəkət formasının (*və ya silsilə yaradan hərəkət formalarının*) mövzusu proqramdan götürülür.

1.1. Hərəkət formasının **məqsədi və yaxud mövzunun didaktik məqsədi** (Hansı ki, planlaşdırılan mövzunun məzmunundan irəli gəlir. Bu, tematik planda ümumi şəkildə ifadə oluna bilər).

1.2. Hərəkət formasının **tipləri** (*Təlim materialının məzmununa və hərəkət formalarının məqsədinə uyğun şəkildə bir və ya bir neçə növ göstərilir*).

1.3. Təlimin metodları (*Tematik planda yalnız ümumi metodlar göstərilir*).

2. Aktuallaşdırma. Planın bu bölməsini iş prosesinin özü müəyyən edir:

2.1. Əvvəlcədən öyrənilmiş hansı anlayışlar aktuallaşdırılmalıdır;

2.2. Hansı tip müstəqil işlər yerinə yetirilməlidir (əvvəlki bilikləri aktuallaşdırmaq və əvvəl mənimsənilmişləri dərinləşdirən müstəqil işlər müəyyənləşdirilir).

3. Yeni anlayış və fəaliyyət üsullarının formalaşdırılması. Bu bölmədə göstərilir:

3.1. Bu mövzuya daxil olan yeni anlayışlar (*və ya əvvəl daxil edilmiş anlayışların məchul əlamətləri*);

3.2. Şagirdlərin nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdislərinin təşkilat formasında (*və ya bir neçə hərəkət forması üzrə*) və ev məşğələsində artımı;

3.3. Hərəkət formasının (təşkilat formasının və ya bunların bir neçə silsiləsinin) əsas problemi.

4. Tətbiqetmə. Tematik planın bu bölməsinin məzmununda göstərilir:

4.1. Əvvəlki zaman kəsikləri üzrə tətbiq olunmuş hərəkət formalarında öyrənilmiş materialla yeni öyrənilən materialın müxtəlif səviyyə və variantlarda sintezini hədəfləyən müstəqil iş tipləri;

4.2. Biliklərin və dünyagörüşü sisteminin formalaşdırılması üçün zəruri fənlərarası əlaqə.

5. Ev tapşırığı. Tapşırığa daxildir:

5.1. Dərslərdən və digər informasiya mənbələrindən təkrar üçün material;

5.2. Növbəti təşkilat formasına hazırlıq üçün müstəqil iş tipləri.

Ənənəvi təlim yanaşması üzrə əsas təşkilat formasının planlaşması

Planın bölmələrinin məzmununa daxildir:

I. Hərəkət formasının (təşkilat formasının) mövzusu (adətən, dəyişiklik edilmədən tematik plandan götürülür).

1.1. Hərəkət formasının məqsədi (proqram materialının məzmunu əsasında müəyyən edilir);

1.2. Hərəkət formasının tipi (tematik planda göstərilən kimi olur, müəllim tərəfindən alttip kimi dəqiqləşdirilir);

1.3. Təlim metodları (dəqiqləşdirilir, öyrənmə və öyrətmə metodları göstərilir);

1.4. Təlimin vasitələri (təlimin metodları və təşkilat formasının növlərinə uyğun vasitələr planlaşdırılır).

2. Təşkilat formasının (hərəkət formasının) qarşısında qoyulmuş (müəllim tərəfindən formalaşdırılan) məqsəd və vəzifələrin şagirdin idrak məqsədinə (idrak tələbatının təmin olunma obyektinə) çevrilməsi

2.1. Əldə olunması nəzərdə tutulan bilik və fəaliyyət üsulları onların tədris və ya digər fəaliyyət üçün praktik və nəzəri əhəmiyyətinin, faydalılığının dərk olunması yolu ilə müəyyənləşdirilir;

2.2. Əyləncəli, təəccüb doğurması və başqa cəhətləri ilə şagirdlərdə idrak marağı yaradan üsul və vasitələr seçilir;

2.3. Şagirdləri problemlə vəziyyətə salmaq və dərslərin məqsədini problem şəklində formulə etmək vasitələrinin seçilməsi və tətbiq edilməsi yolları müəyyənləşdirilir;

3. Aktuallaşdırma

3.1. Təşkilat formasının tipi və məqsədindən, aktuallaşdırılacaq anlayış və fəaliyyət üsullarının mürəkkəbliyindən asılı olaraq aktuallaşdırmaya sərf olunacaq vaxt müəyyənləşdirilir;

3.2. İstinad bilikləri. Müəllim şagirdin şüurunda aktivləşməli olan bilikləri (əvvəl öyrənilmiş) zəruri əlaqə və münasibətlərlə müəyyənləşdirir;

3.2.1. Şagirdlərin yazılı və ya şifahi müstəqil işini (*frontal*) planlaşdırır;

3.2.2. Mövzuya şagirdlərdə maraq oyadılması, motivlərin formalaşdırılması üsulları seçilir;

3.2.3. İşin gedişi zamanı nəzarət forması müəyyənləşdirilir, şagirdlərin özünə nəzarət priyomları, onların qarşılıqlı nəzarəti, müstəqil işləri yerinə yetirmək, bilik, bacarıq və vərdisləri qiymətləndirmək üçün yollar nəzərdə tutulur.

4. Yeni anlayış və fəaliyyət üsullarının formalaşması

4.1. Müəyyənləşdirilmiş təşkilat formasında öyrənilməsi zəruri olan yeni anlayışlar, bacarıqlar, vərdişlər və onların mənimsənilməsi üsulları seçilir və planda göstərilir;

4.2. Mənimsəmə mərhələlərinin idraki vəzifələri formulə olunur;

4.3. Müəllim şagirdlər qarşısında qoyacağı problemlə və informasiyalı sualları formulə edir və bunların sırasından problemlə vəziyyətin yaranması üçün şagirdlərə təklif olunacaq suallar müəyyənləşdirilir;

4.4. Seçilmiş təkilat forması üzrə əsas və əlavə problemlər göstərilir, onların həlli üsullarının variantları formulə olunur (*analitik və evristik həll yolları*).

5. Tətbiq. 4-cü bölmədə göstərilmiş bacarıq və vərdişlər aidiyyəti təşkilat formasında möhkəmləndirilir (*burada mənimsənilmiş biliklərin müstəqil tətbiqi başlıca yol hesab edilir*).

5.1. Müəllim işlənmə üçün konkret bacarıq və vərdişləri göstərir;

5.2. Planda müstəqil işin tipi ilə yanaşı, növləri də göstərilir.

6. Təşkilat forması üzrə işin yekunlaşdırılması

6.1. Qarşıya qoyulmuş məqsəd əsasında (təlim prosesinin gedişi ərzində) şagirdlərin fəaliyyətinə və nəticələrinə qiymət verməyə, ümumiləşdirməni və psixoloji tamlığı təmin etməyə yönələn işin aparılması nəzərdə tutulur.

6.2. Şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi və əsaslandırılması planlaşdırılır.

7. Evdə işləmək üçün şagirdlərə tapşırıqların verilməsi. Hər bir şagirdin işləməsi üçün tövsiyələrin planlaşdırılması qaydaları müəyyənləşdirilir. [4; 207-209]

Uğurları ilə ictimaiyyətin rəğbətini qazanmış müəllimlər dərəcə hazırlaşarkən, plan qurarkən aşağıdakı əsas məsələləri diqqət mərkəzində saxlamışlar. Bu qənaətə bizi apardığımız pedaqoji araşdırmalarımız gətirmişdir:

1. Məşğələdən əvvəlki iş;

2. Müştərək məqsədin müəyyən edilməsi;

3. Təhsilçilərin anlama və ehtiyaclarının fəal şəkildə müəyyən olunması;

4. Uyğunlaşdırılmış köməyin müəyyən olunması;

5. Məqsədin həyata keçirilməsini dəstəkləmə;

6. Əks əlaqənin yaradılması;

7. Məyusluğa və riskə nəzarət;

8. Müstəqilliyə kömək və digər kontekstlərə uyğun ümumiləşdirmə.

Fənn kurikulumları əsasında gündəlik planlaşdırma

1. Seçilmiş təşkilat forması üzrə gözlənilən nəticələri müəyyən etmək (*alt-standart əsasında dərsin təlim nəticələrini müəyyənləşdirmək*);

2. Seçilmiş təşkilat forması üzrə prosesin (idraki hərəkət sisteminin sonunda şagirdlərin hansı nəticələrə (*ümumiləşdirmələrə*) gələcəklərini müəyyənləşdirmək;

3. Forması müəyyən olunmuş prosesin motivasiyasını hazırlamaq (*problem situasiyasının yaradılması, motivasiya növünün seçilməsi, tədqiqat sualının düzgün qoyulması*);

4. Tədqiqat zamanı yeni biliyi toplamaq üçün istifadə olunan bilik mənbələrini müəyyənləşdirmək;

5. Müəyyən edilmiş gözlənilən nəticələrə gətirə biləcək tədqiqat tapşırıqlarını hazırlamaq;
6. Tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirmək;
7. Lazımi materialları və iş vərəqlərini hazırlamaq, tədqiqatın təqdimat formasını müəyyənləşdirmək;
8. Müzakirə zamanı istifadə olunan yönəldici sualları ifadə etmək;
9. Məlumatın sistemləşdirilməsi (*sxem, düstur, qrafik, cədvəl, layihə və s.*);
10. Güman edilən yeni nəticələri nəzərə alaraq əlavə məlumat, tapşırıqlar hazırlamaq;
11. Prosesin hər mərhələsi üçün vaxtı müəyyən etmək;
12. Təhsilənlərin idraki hərəkət formasının yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi üçün tapşırıqlar hazırlamaq;
13. Qiymətləndirmə formasını (üsulunu) seçmək, meyarları müəyyənləşdirmək;
14. Müəllim və şagirdlərin tələbatlarına əsaslanan refleksiyanın gedişatını müəyyənləşdirmək;
15. Seçilmiş hərəkət formasında istifadə olunacaq texniki vasitələri müəyyənləşdirmək;
16. Müəyyənləşdirilmiş forma üzrə prosesdə istifadə olunacaq dəftərxana ləvazimatlarını hazırlamaq. [6; 245]

Fəal təşkilat formasının planı (sxematik):

Mövzu: (mövzunun adı yazılır).

Standart: (alt standart və ya alt standartlar qeyd olunur).

Məqsəd: (məqsədlər aydın və qısa şəkildə sıralanaraq yazılır)

İş forması: (məsələn, cütlərlə, kiçik və ya böyük qruplarla iş, frontal sorğu və s. yazılır).

İş üsulu: (məsələn, müzakirə, anlayışın çıxarılması).

Resurslar: (məsələn, müxtəlif şkillər, dərslik, hesablama, ölçmə alətləri və s.).

Təlim prosesinin seçilmiş təşkilat forması üzrə gedişi:

I mərhələ (*Motivasiya, problemin qoyuluşu*)

Yardımcı suallar: -----

Tədqiqat sualları: -----

II mərhələ: (*Tədqiqatın aparılması*)

İş vərəqi 1. ----- İş vərəqi 2. ----- İş vərəqi 3.

III mərhələ: (*informasiya mübadiləsi*).

IV mərhələ: (*informasiyanın müzakirəsi*):

Müzakirə sualları: -----

V mərhələ: (*nəticə və ümumiləşdirmə*).

VI mərhələ: (*yaradıcı tətbiqetmə*).

VII mərhələ: (*qiymətləndirmə və ya refleksiya*).

Qeyd:

• Təhsilalanların qrup halında idraki hərəkət formasının planlaşdırılması üçün onun bütün komponentlərinin bir-biri ilə uzlaşdırılması vacibdir;

• Tələbələrin qrup halında idraki hərəkət formasının təlim nəticələri tapşırıqlarla bilavasitə əlaqəli olmalıdır. Ümumiləşdirmələrə əsasən təşkilat forması üzrə tədqiqat sualı tərtib olunur. Bütün bunlar qrup üzvlərinin idraki hərəkətinin tamlığını və sistemliliyini (idraki hərəkətlərin əvvəlinin və sonunun sıx əlaqəsini) təmin edir, təlim nəticələrinə nail olunmasına xidmət edir.

Mövzu bir yox, bir neçə təşkilat forması üzrə tədris oluna bilər. Bu təşkilat formaları vahid struktura malik ola bilər. Hər hansı mərhələdə tətbiq olunan tapşırıqlar bir-birini məntiqi izləməlidir ki, şagirdin fikri fəaliyyəti (buna dayanan əməli fəaliyyəti) məqsədə yönəlsin. Məsələn, ola bilər ki, ümumiləşmədən sonrakı proses mövzuya həsr olunan ikinci təşkilat formasında həyata keçirilsin.

Nəticə. 1) Təşkilat forması üzrə gözlənilən nəticələri hədəfləyən (məqsədin nəticəyə çevrilməsini şərtləndirən) planının (layihəsinin) hazırlanması didaktik anlayış olaraq necə dərk olunmasından (hansı kateqorial anlayışa və ya aparata aidliyi) asılıdır: qəbul olunur ki, təşkilat forması qrupun hər bir üzvünün potensial imkanlarını səfərbər edən idraki hərəkət formasıdır; 2) Təşkilat formasının layihəsinin səmərəlilik səviyyəsi o zaman yüksək olur ki, onun başlıca əlamətləri düzgün fərqləndirilir; metodik sistemin digər komponentləri ilə dialektik əlaqələri müəyyənləşdirilir; komponenti olduğu təlim sisteminin emersent təbiətindən, təhsil məkanının formalaşmasına sənaye inqilabının çağırışlarından, idarəetmənin paradoksmasından, paylaşılan təcrübənin (zəruri hissənin) ehtiva etdiyi elementlərdən, gözlənilən nəticələrdən, standartlardan, lahiyələşdirilən prosesdə qarşılıqlı əlaqəyə daxil olanların (öyrənən və öyrədən) məkan halından, təbii və süni intellektin “imkandaşılıq yükü”ndən asılılığına diqqət yönəldilir; 3) Hərəkət forması kimi qəbul edilən təşkilat formasının keyfiyyətliliyi onun standartların, normaların, ictimai-iqtisadi inkişafın tələblərinə, dövlətin, cəmiyyətin və əsas komponent funksiyalı şəxsin maraqlarına uyğunluğu ilə müəyyən olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N., Məmmədşadə R.R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxəbat (Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2021.

2. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2012.

3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür (dərs vəsaiti). Bakı, 2001.

4. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın kurikulum modelinə əsaslanan tədrisi metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, “Mütərcim”, 2016.

5. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın didaktikası (dərs vəsaiti). Bakı, “Mütərcim”, 2017.

6. İbrahimov F.N. Orta ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın fəlsəfəsi, didaktikası, həyata keçirilmə texnologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, “Mütərcim”, 2018.

7. İbrahimov F.N., Hüseyinzadə R.L. Pedaqogika (dərslik). 2 cildə. I cild. Bakı, “Mütərcim”, 2013.

8. İsmayılova S.C., Hüseynova A.T. “Riyaziyyat-6” (Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013.
9. İsmayılova S.C., Hüseynova A.T. “Riyaziyyat-6” (müəllim üçün vəsait). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013.
10. Qəhrəmanova N.M., Hüseynov F.H. “Riyaziyyat” (Ümumtəhsil məktəblərinin 5-sinfi üçün dərslik). Bakı, “Radius”, 2016.
11. Qəhrəmanova N.M., Hüseynov F.H. “Riyaziyyat-5” (Müəllim üçün metodik vəsait). Bakı, “Radius”, 2016.
12. Pşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedagogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
13. World Economic Forum(2016a). Chapter 1: The suture of jobs and skills. <http://reports.weforum.org/futre-of-jobs-2016/chapter-1-the-future-of-jobs-and-skills>;
14. Airil Haimi M.A. Rafidah A. Mohd Haniff M.T., Nurul Nadian M.K., Ahmad M.Y. Education 4.0 Technologies, Industry 4.0 Skillis and the Teaching of English in Malaysian Tertiary Education//Arab World English Journal(AWEJ), 2019, Vol 10, №4 pp.330-343.
15. Ercan Ö. Egitimde Yeni Yönelitmlerin Degerlendirilmesi ve Egitim 4.0//Üniversite Araştırmaları Dergisi, 2018, Vol1, №1, pp.25-30.
16. Priya S. Digital Revolution of Education 4.0//International Journal of Engineering and Advanced Technology(IJEAT), 2019, Vol 9, №2, pp.558-3564.
17. Vichian P. Education 4.0: New Challenge of Learning // St. Theresa Journal of Humanities and Sosial Sciences, 2016, Vol 2, №2, pp.92-97.

**TÜRKMƏN DİLİNDƏ YAS MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI TERMİNLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
**LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE TERMS RELATED TO
THE MOURNING CEREMONY IN THE TURKMEN LANGUAGE**

İlahə MUSAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası müəllimi

<https://orcid.org/0000-0002-3411-1126>

Summary

Mourning ceremonies are a complex process with many stages, various details, connected to ancient customs and roots. Terminology related to death varies according to ethnic religion and culture. Turkmens, like most Turkic peoples, lived a lifestyle according to Islamic morals and beliefs. According to the Turkmen belief, death happens after the end of a person's "writing notebook" - notebook of deeds. As a cognitive model of ethnic thinking, this way of thinking is perceived as a positive connotation and is valuable from the perspective of calmly accepting death, obeying the laws of nature without rebellion. In the article, mourning rites and posthumous terms, arising from ethnic thinking and the system of

religious beliefs of the Turkmen people, are involved in the study. The semantic and conceptual meaning characteristics of lexemes related to the topic have been meaning.

Key words: Turkmen, lexicon, ceremony, mourning, death, semantics.

Açar sözlər: türkmən, leksika, mərasim, yas, ölüm, semantika

Xülasə: Yas mərasimləri çoxmərhələli, müxtəlifdetəllı, qədim adət və köklərə bağlı olan mürəkkəb bir prosesdir. Ölümlə bağlı terminologiya isə etnosun dininə və mədəniyyətə görə dəyişir. Əksər türk xalqları kimi türkmənlər islam əxlaqı və inancına uyğun yaşam tərzi keçirmişlər. Türkmən inancına görə insanın “yazgıt depderi” - yazı, əməl dəftəri bitdikdən sonra ölüm gerçəkləşir. Etnik təfəkkürün koqnitiv modeli olaraq bu düşüncə şəkli müsbət konnotasiya kimi qəbul olunur və ölümü sakit şəkildə qəbullanmaq, təbiətin qanunauyğunluğuna üsyan etmədən tabe olmaq prizmasından dəyərlidir. Məqalədə türkmən xalqının etnik təfəkkür və dini inanc sistemindən irəli gələn yas mərasimləri, ölüm terminalogiyası araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı leksemlərin semantik, həmçinin konseptual mənə xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ FOLKLORE MOTİFS IN THE WORKS OF BAKHTİYAR VAHABZADE

İlahə QOCAYEVA

11 nömrəli İnteqrasiya təlimli internat məktəbi, müəllim. Bakı, Azərbaycan.

ORCID ID: 0009-0007-03543-183X

mujkan@mail.ru

Özet

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan poeziyası tarixində fikir zənginliyi, müdrikliyi, lirik axıcılığı ilə vətənpərvərlik və vətəndaş ruhunun qüvvətlənməsində xüsusi xidməti olan xalq sənətkarıdır. El şairinin poetik dünyası çoxşaxəlidir. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı folklor elementləri ilə zəngindir. Xalq yaradıcılığına bağlılıq onun soykökünə bağlılığından irəli gəlir.

Ümumxalq mədəniyyətinin zəngin bir xəzinəsi olan bayatı folklorun ən geniş yayılmış janrıdır. Bayatı şifahi xalq ədəbiyyatının həcmcə kiçik janrı olsa da, mövzu baxımından rəngarəngdir. Xalqın həm sevinci, həm də kədərini ifadə edən bu şeir janrı Bəxtiyar Vahabzadə qələmində də özünü göstərmişdir. Bu janrı məhəbbətin tütünlənən ocağı, millətin kimliyini bildiren, dalğanan bayrağı kimi şairin şeirlərində qiymətləndirilib

Bəxtiyar Vahabzadəyə görə, bayatların hər biri bir taleyin uğursuzluğu, bir ömrün eniş-yoxuşu, elin-obanın dərdi-səri ilə bağlıdır. Onların hər biri bir hadisədə yaranıb ağızdan-ağıza keçir, illərin məhək daşına toxunub büllurlaşır, cilalanır, gəlib çağımıza çatır... Ona görə də bu gün biz onlardakı kamilliyə, bütövlüyə, gözəllik və dərinliyinə heyran qalmaya bilmirik.

Canlı dildən qidalanmaq, danışıq elementlərinə müraciət, folklorla əlaqənin özünəməxsus davamı şairin poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu gün Şəki

dialektində işlədilər "fişqıran", "yavan", "qarsıtmaq", "döyükmək", "latayır"... kimi sözlər şairin şeir dilində də işlədilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin pyeslərində də folklorla bağlılıq aparıcıdır. "Özümüzü kəsən qılınc" pyesində sənətkar əsərini əvvəldən axıra qədər milli folklor ənənələri üzərində qurmuşdur. Milli ənənələrə böyük dəyər verən dramaturq Göytürklər dönəmindəki türklərin həyat tərzini, adət-ənənəsini tarixi hadisələrlə canlandırır. Müəyyən bir dövrə qədər adsız olan türk kişilərinin göstərdiyi şücaət nəticəsində adverilmə ənənəsi "Dədə Qorqud" dastanlarında Dədə Qorqud tərəfindən icra olunur. "Özümüzü kəsən qılınc" əsərində bu ənənənin yaradıcısı Göytürk xaqanı Qara xaqan olması diqqətə çatdırılır.

Xalqın içərisindən çıxmış, bütün mənəviyyəti xəlqi ənənələrlə yoğrulmuş Bəxtiyar Vahabzadə Novruz nəğmələrinin, ümumən mərasim folklorunun nə qədər böyük milli bədii dəyərlərə malik olduğunu bildirdi. Bəxtiyar Vahabzadəyə görə, hər il azərbaycanlı mənəviyyatından boy verərək cücərən Novruz, əslində unudulmayan, yaşayan, ölməyən milliliyimizdir.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, şeir, folklor, bayatı, Novruz bayramı. poema

Abstract

Bakhtiyar Vahabzade is a folk artist who has a special service in strengthening patriotism and civic spirit with his wealth of ideas, wisdom, and lyrical fluency in the history of Azerbaijani poetry. The poetic world of El poet is multifaceted. Bakhtiyar Vahabzade's creativity is rich in folklore elements. The attachment to folk art comes from the attachment to its roots.

Bayati, a rich treasure of the national culture, is the most widespread genre of folklore. Although Bayati is a small genre of oral folk literature, it is diverse in terms of subject matter. This genre of poetry, which expresses both the joy and the sadness of the people, has also shown itself in the pen of Bakhtiyar Vahabzade. This genre was evaluated in the poems of the poet as a smoldering hearth of love, a fluttering flag that expresses the nation's identity.

According to Bakhtiyar Vahabzade, each of the badats is related to the failure of a fate, the ups and downs of a life, the troubles of the family. Each of them was created in one event, passed from mouth to mouth, touched the touchstone of years, crystallized, polished, and reached our age... Therefore, today we cannot help but admire their perfection, integrity, beauty and depth.

Feeding on the living language, addressing the elements of conversation, and the unique continuation of the connection with folklore are the main features of the poet's poetry. Today, words such as "fişqıran", "javan", "karsıtmak", "knöyükmek", "latayir"... are used in the language of the poet's poetry.

In Bakhtiyar Vahabzade's plays, adherence to folklore is the leading factor. In the play "The Sword that Cuts Ourselves", the artist based his work on national folklore traditions from the beginning to the end. The dramatist, who attaches great importance to national traditions, revives the lifestyle and traditions of the Turks during the Goyturks era with historical events. The tradition of being named as a result of bravery of Turkish men, who were nameless until a certain period, is performed by Deda Gorgud in the "Dade Gorgud"

saga. In the work "The Sword that Cuts Ourselves", it is pointed out that the founder of this tradition was the Goyturk Khagan Kara Khagan.

Bakhtiyar Vahabzadeh, who came out of the people and whose spirituality was mixed with folk traditions, knew how great national artistic values Novruz songs and ceremonial folklore in general have. According to Bakhtiyar Vahabzadeh, Nowruz, which grows out of Azerbaijani spirituality every year, is actually our unforgotten, living and never-dying nationality.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, poetry, folklore, stale, Nowruz holiday. the poem

**BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ŞEİRLƏRİNİN DİLİ İLƏ QƏRBƏ SƏYAHƏT
JOURNEY TO THE WEST THROUGH THE LYRICS OF BAKHTIAR
VAHABZADE'S POEMS**

İlahə İzzət qızı Süleymanova

Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

ilahe.abdurahmanova@mail.ru

XÜLASƏ

Yazılan məqalədə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin "Seçilmiş əsərləri"ndə yer alan səyahət şeirlərinin timsalında şairin gözü ilə qərbə baxış, şeirlərinin dili ilə müxtəlif mədəniyyətləri anlama bacarığı, duyğularının ifadəsi ilə hadisələrə, gördüklərinə yanaşma tərzini üzərində tədqiqat aparılıb. Hələ 60-cı illərdə, şairin gənclik dövründə yazdığı şeirlərdəki fəlsəfi məqamlar, duyum tərzini, ifadə qüdrəti, insani dəyərlərə göstərilən münasibət, filosof – şairin söz palitrasının çoxçalarlı rənglər harmoniyasını oxucu--tamaşaçının gözlərində sərgiləməsi, poetik imkanlarının nəhayətsizliyi Bəxtiyar Vahabzadənin lirik-fəlsəfi dünyasına təkrar-təkrar qayıtmağın təbii ehtiyacı olduğuna məni inandırır.

Şairin gözü ilə "Rafaelin qəbri üstündə" "Ağlayan pəri" ilə qarşılaşmaq, "Mikelancelonun kədəri önündə" "Fəryad" etmək, "Hayd parkda" "Sovxa medallar"ın izinə düşüb "Gəmilərin dili ilə " "Qürbətdə görüş"mək, "Kaman nalə çəkir" kən Bəxtiyar Vahabzadəni dinləmək, yenə dinləmək çox əsrarəngiz hissidir. Bu hissi başqaları ilə bölüşmək isə mənim ehtiyacımdır.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, qərb, mədəniyyət, poetika, fəlsəfə

SUMMARY

In the written article, a research was conducted on the way of looking at the west through the eyes of the poet, his ability to understand different cultures with the language of his poems, and the way of approaching events and what he saw with the example of the travel poems of the folk poet Bakhtiyar Vahabzade in "Selected works". Even in the 60s, the philosophical moments in the poems of the poet during his youth, the style of feeling, the power of expression, the attitude shown to human values, the multi-hued color harmony of the philosopher-poet's palette of words displayed in the eyes of the reader-viewer, the infinity of

poetic possibilities returned to the lyrical-philosophical world of Bakhtiyar Vahabzade. - convinces me that it is a natural need to return again.

Through the eyes of the poet, meeting the "Weeping Fairy" "on Raphael's grave", "Screaming" "in front of Michelangelo's sorrow"... "In Hyde Park" following the "Sovkha Medals" and "Meeting Abroad" with the "Language of Ships"... It is a very mysterious feeling to listen to Bakhtiyar Vahabzadeh while "The bow is moaning." Sharing this feeling with others is my need.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh, west, culture, poetics, philosophy

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında “Səyahət dəftərindən” adlı seçilmiş bir hissə var.Şairin müxtəlif illərdə Avropa, Asiya, Amerika, Afrika xatirələrini ifadə edən, gördüklərini şeirin dili ilə oxucularına nəql edən maraqlı bir bölmə.

Mən B.Vahabzadə” səyahətində” bu dəfə bizim “qərb” adlandırdığımız ölkələrdən başlayacaq, şairin səyahətində ona kənardan yol yoldaşlığı edəcəyəm. Hadisələrə Vahabzadə gözü ilə baxmağa, səhifələri Vahabzadə əli ilə çevirməyə, duyğularımı Vahabzadənin hiss etdiklərinin məndə buraxdığı təsir vasitəsilə danışmağa çalışacağam.

“Gözlərim” adlı şeirə diqqət yetirirəm, tarix 1961-ci ilə göstərir.Gənc şair hələ 36 yaşındadır.Gördüklərini gözlərinin dili ilə anladır və istəyinə nail də olur.

Ona bəxş olunan duyğu üzlərinin qoca dünyanın sirlərinə vaqif olmaqda müəyyən mənada işə yaradığını yazır şair, lakin mənə gözü ilə baxdığı hər şeyə şübhə ilə yanaşır, idrak da, ürək də bizi bəzən yanlışlıqlara sürükləyir,- deyir.Şair əsaslı şəkildə gözlərinə minnətdardır, çünki Vahabzadənin tükü-tükdən seçən gözləri eşitdiklərini yadda saxlayan qulaqları kimi özgələrinə deyil, ancaq və özünə inanır.

İndi bu gözlərin inandıqlarına baxaq, şairin gözü ilə “Rafaelin qəbri üstündə” Ağlayan pəri ilə qarşılaşaq, ”Mikelandelonun kədəri qarşısında “Fəryad” edək, ”Hayd parkda” “Sovxa medallar”ın izinə düşüb ”Gəmilərin dili ilə “ “Qürbətdə görüş” ü nəzərdən keçirək, ”Kaman nalə çəkir” deyən şairin pıçıltılarına qulaq verək.

Şair qədim Romada- Panteondadır. “Həzin-həzin ağlayan orqan” nın sədaları altında mermər daşlı ,bərbəzəkli, zər-zibalı qəbirlərin içərisindən sadə bir məzarın qarşısına gəlmək üçün tələsir. Burada “rənglərin sultanı” “ustaların ustası” yatır. Panteonda insanlar dəstə-dəstə bu məzarı ziyarətə gəlir, hörmətlə qəbrə baş əyir, yalnız bu məzarın üstündə gül dəstəsi var. Bu dünyada əlləri hər şeyə çatan yenilməz kralların özləri üçün tikdirdikləri Panteona şərəf verən yenə Pafaelidir,onun insanlığa bəxş etdiyi sənət nümunələri, insan duyğularını rıqqətə gətirən, insana hiss etməyin ən üstün səviyyəsini yaşadan ölməz və dahi sənətkardır. Orqanın həzin səsini dinləyən şair də “Ave Mariya” nı “Yaşa Rafael” deyər eşidir, şairin güvəndiyi gözləri qulaqlarına da güvən verir, şairi “Yaşa ,Rafael” sədaları ilə müşayət edir.

Şair bizi Roma şəhərinin ən gözəl sənət nümunələrini səyahət etməyə dəvət edir, lakin bu səyahətdə yenə Vahabzadə gözlərinin müşayətinə ,sözlərinin ifadə qüdrətinə ehtiyacımız olacaq. Bu dəfə şair “Pyeta” nın önündə dayanıb. Həzrəti-Məryəmin dizləri üstündə uzanmış cansız bədənə baxaraq sonsuz qəmin, tükənməz əzabın səsini eşidir.Şair gözləri sənətin möhtəşəmli qarşısında heyretə düşüb. Sənətkarın kədərə bəxş etdiyi canlılıqla, ölüyə boyadığı cansızlığın təzadları qarşısında Bəxtiyar Vahabzadənin həqiqəti görün gözləri şahidlik edir:

Heykələ baxıram, fikri dumanlı;

Ömür vəfasızdır,əcəl amansız.
Məryəmə baxıram, kədəri canlı,
İsaya baxıram ,cəsədi cansız (1.səh.144).

Roma səyahəti davam edir.Şairin gözləri gözəl bir qız heykəlinin qarşısında qərarlaşıb.Ağ mərmərdən yonulmuş bu mələk sol əlini yanağına qoyub için-için ağlayır.Ağ mərməri qaraya bulayan qara qəm soyuq daşı dilləndir, daşdakı ürək döyüntüsünü, hıçqırıqları ,isti göz yaşlarını seyirçiyə, tamaşaçıya çatdırır şair. Daşdakı göz yaşına barmağını qoyan, həmin qaynar kədəri yanmış barmağında duyan Bəxtiyar Vahabzadəyə, onun heykələ həyat verən sənətkara duyduğu ən üstün hisləri bütövlüklə oxucuya yönləndirən şairlik məharətinə ,ifadə tərzinə dönə-dönə minnətdar oluruq.

Bəlkə, çoxlarımızın bir ömür boyu görə bilməyəcəyi bu canlı seyrə Bəxtiyar Vahabzadə gözü ilə baxmaq, bu möhtəşəmliyi Bəxtiyar Vahabzadə qəlbi ilə hiss etmək, bu əsrarəngizliyi Bəxtiyar Vahabzadə düşüncəsi ilə duymaq, bu heyrətamizliyin Bəxtiyar Vahabzadənin sənətkar dili və ustad qələmi ilə söz rəsmini görmək, dərk etmək hər bir xalqın nümayəndəsinə də müəssər olmayan xoşbəxtlikdir.

Kitabın səhifələrini vərəqləyir, Pompeyin “Fəryad”ını Bəxtiyar Vahabzadənin şair hayqırtısı və ağı zümzüməsinə çulğanmış dili ilə eşidirik. Sənəti və sənətkarı, əsəri və mövcudatı poetik vəsfən ən xəfif pıçılıtlarına çevirərək nəql edən şair vahimənin, lərzənin, zəlzələnin, vulkanın, lavanın heybətə salan səs-küyünü, əcayib dəhşətli od-alovu, kiçik qiyaməti, dəhşət dolu ağrı-acını Karl Brülövün “Pompeyin son günü” tablosunun anadilli sözlə ən yarıqlı ifadəsi kimi eşidirik.

Minillik bir şəhərin bir anda yerlə-yeksan oluşu ,heybətli nidaların, dəhşətli bağırtıların qulaqları kar edən harayı, bircə anın içərisindəki yoxluğun təsəvvürəgəlməz ürpəntisi insan fəryadının təbiətin mərhəmətsizliyi fonundakı məğlubiyyəti canımızı ağrıdır, üzümüzdəki hər əzələnin tarıma çəkilərək vahiməli şəkil almasına səbəb olur:

Təbiətdən güclüdür insan əzəldən bəri,
Pompeyin birdən-birə batmasına baxma sən,
Təbiətin qəzəbi məhv etdi bir şəhəri,
Dünya dağıla bilər insan ın qəzəbindən(2.səh.137).

Əməli öz başına cıdar olan insana başqa bir insanın-- filosof sairin sualı var, həm də ritorik sualı, olmayan, cavabı tapılmayan, cavabsız sualı:

Biz batan bir şəhərin acısını düşünüb
ah çəkirik bu gün də,
Əgər dünya batarsa,bu dərdə ah çəkməyə bir nəfər qalacaqmı
dağılmış yer üzündə? (yenə orada).

Altında 1978-ci il tarixi qeyd olunan şeirlərinin bir qismini Bəxtiyar Vahabzadə Londonda yazıb. ”Sovxa medallar”şeirində şair nəql edir ki, Londonun köhnə Portobello bazarında faşist ordusundan qalma medallar satılır. Bu hadisə şair üçün qəribə və ağlasığmaz görünür.

İnsanlar unutqandırlar, dünən həmin medallar kimlərəşə şöhrət gətirirdi, bu günşə yarım funta bazar çıxarılib, həm də bu hadisə çoxlarını narahat belə etmir. Vaxtilə gümüş xaç nişanını almaq üçün faşist ordusunun rütbəli zabıtləri sıraya düzülərdi, bu günşə “gümüş xaç”

özünə müştəri axtarır.Dünən bu medal bir xalqın şərəfini müəyyənləşdiirdi, bu günsə dəyər yalnız metalın qiymətinə görə ölçülür.Şairə görə bu sovxa medalların yeri muzey olmalı, onları seyr edən seyirçi keçmişə dərin nifrət duymalı, müharibələrin ağrı-acısını unutmamalıdır. Lakin indi belə deyil:

Öyrənmək istədim:--bu medalların
Kimdir müştərisi?
Dedilər:--hər kəs.
Anladım faydası yox sualların,
Mənim duyduğumu o duya bilməz (1.səh.177).

Şair qəzəblidir, çünki bu medallar dünən Londonu yandıran faşistlərinindir. Şair bu alveri təşkil edən londonluya sual verirərək soruşur: -- Bəlkə də, bir pilot sizin hansısa şəhərinizi dağıtdığı, yaxud atanın qanını axıtdığı üçün bu nişanı alıb? Bunu dərk edə bilmirsinizmi? Əgər dəyər ölçüsü varsa, onda atanın qanının dəyəri yarım funtlamı ölçülür?

“Qürbətdə görüş”adlı şeirdə iki qardaş yad ölkədə görüşür.Bu görüşün adı “möcüzədir”. Bir vətənin oğulları , iki qardaş görüşmək üçün qürbətə gəlirlər,bir çayın o tay – bu tayında yaşamalarına rəğmən bir vətənin içində görüşmələri təşnədir, susuzluqdur.Bu görüşün hönkürtüsü adamı dəli edir:

İki qardaş görüşməkçün qürbətəmi gəlməli?
Bu görüşə hönkür-hönkür ağlamalı,
Qəhqəhəylə gülməli! (1.səh.179).
“Kaman nalə çəkir...” şeiri də bu şeirin davamıdır sanki.

Habilin kamanı uzaq Britaniyada nalə çəkir.Burada xalqın dili başqadır.Amma sənət daş sərhədləri aşsa bilir.

Kamanın səsində hıçqırıq ələm,
Duyan ürəklərə od ələnidir.
Xəzər ləpələri elə bil bu dəm
Temza sahilində ləpələnidir. (3.səh.307).

Kamanın hıçqırıqları bölünən xalqın könül tellərinin pıçılıtlarıdır. Şəhər meri Azərbaycandan gəlmiş nümayəndə heyətinin sərəfinə ziyafət verir.Habilə konsertdə bir cavan oğlan gül dəstəsi bağışlamışdı. Habil qonaqlıqda həmin buketin içindən çıxan kağızı şairə göstərir. Şair yazır ki, Arazın o tayından Temza sahillərinə təhsil almağa gələn qan qardaşımızın məktubunu qəlbimizin hönkürtüsü ilə oxuyuruq:

“Ulduzları saya-saya
Ayaq açır insan aya.
Mənim o taydan bu taya
Əlim çatmır sənə qardaş”. (Yenə orada)

Cavan oğlan dərddən şair olub. Qəribədir, insan təbiətin qayda-qanunlarını istədiyi şəkildə poza bilir ,ancaq özü yaratdığı həddi aşsa bilmir:

Hicran öz hökmünü verəndən bəri
Kaman nalə çəkir bir vüsal üçün.
Bölünən bir xalqın könül telləri

Kamanın səsində birləşir bu gün. (Yenə orada)

“Gəmilərin dili” şeirində şair Atlantik okeanında gəmi ilə səfərə çıxıb. Dənizin səsi, dalğaların uğultusu, vahiməsi şairi həyəcanlandır. Qaranlıqda heç nəyi görə bilməyən şairin bu, bəlkə də, gəmi ilə ilk səfəridir. Gəmilərin yorulmaq bilməyən səfərləri zamanı onların qaranlıqlar içərisindəki qorxunu yenə bilməmək düşüncəsi şairi narahat edir. Amma hansısa bir anda uzaqdan görünən, yanıb-sönən işıq qəlbə hərarət bəxş edir, gözləri nurlandır. Bəlkə də, bu işıq uğuldayaraq bir-birinə uğurlu səfər diləyən gəmilərin dilidir. Gəmilərin dorqlarından aslılan bayraqlar fərqli olsa da, onlar bu nəhayətsiz qaranlıq sulara işığa doğru yol tutub ümidlə şirin-şirin danışirlar.

Londonda “Haydпарк” adlı bir yerdə hər kəs istədiyini danışmaq, hətta hökuməti ittiham etmək hüququna malikdir”,-yazır şair. Burada istədiyini danış, burada yalan doğru kimi gözə dürtülmür. Görəsən, həqiqətin üzünü niyə qaradır? Sözdə həqiqət hakimdir, ancaq yalan qarşısında müttəhim kimi oturmaq məcburiyyətindədir. Hər yerdə düşüncələri boğurlar, gerçəyin yerinə ağ yalanlar həqiqət pedestalına qaldırılıb. Parkda bir adam həqiqəti danışaraq gül nəfəsi ilə qışın oğlan çağında sanki buranı yaşıllığa qərqləndirib. Amma həqiqət Haydparkda dustaqdır, buradan kənarda o yenə ağıza alınmayacaq:

Parkın dövrəsində dəmir çəpər var.

Haqq sözün önünü kəsir hasarlar.

Kaş bu park böyüyə, hasar dağıla,

Dünya başdan-başa Haydпарк ola.(3.səh.305).

Bəxtiyar Vahabzadə bu şeiri də 1978-ci ildə, Londona səyahəti zamanı qələmə alıb. Rəqəmlərin göstərdiyi tarix də, “Gülüstan” kimi möhtəşəm əsərin yazıldığı tarix də “Qırmızı imperiyanın” “Hayd парк” və “Haydпаркçıları” təqib etdiyi, etdirdiyi dövrləri əhatə edir. Qeyd etdiyim iki əsərin yazılma tarixləri arasında iyirmi ilə yaxın fərq var. Bu tarixlərdə də, həmin tarixlərdən on, on beş, iyirmi il sonra da Bəxtiyar Vahabzadə qələmi “Mikelancelonun kədəri önündə” heyretə düşüb sarsılan həzinliyə, həqiqəti yazmaq üçün dünyanın “Haydпарк” olmasını gözləməyəcək qədər dəhşət saçan, yeri yerdən oynadan, sarsıdan cəsarətə malik olub həmişə.

Nəticə

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında səyahət, səfər təəssüratları, qərbə baxış” a münasibət araşdırılmışdır. Şairin zəngin poetik irsinin kiçik bir qismini təşkil edən bu şeirlərinin mövzusu onların yazılma tarixi ilə əlaqəli şərh edilmişdir. Müxtəlif illərdə qələmə alınmış həmin şeirlərdə 60-70 –ci illər poeziyasının mövzular aləmi, Bəxtiyar Vahabzadənin dünya mədəniyyəti nümunələrinə münasibəti, siyasi hadisələrə baxışı, faşizmin tarixi gerçəkliklərinin unutmada olduğuna etirazı, ikiyə bölünmüş Azərbaycanın sağalmaz dərdi, həqiqəti hayqırmaq üçün şair cəsarətinin hər zaman var olması məsələləri tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1.Vahabzadə, B. (1981).Payız düşüncələri, Bakı: Yazıçı.

2.Vahabzadə, B. (1883). Seçilmiş əsərləri, I c.--Bakı: Yazıçı.

3.Vahabzadə, B. (2004). Seçilmiş əsərləri, I c.--Bakı: Öndər.

Turizmdə reklam-informasiya təminatının əsas məqsədi

İsmailova Ruqiyə

Azərbaycan Respublikasının

Dövlət Turizm Agentliyi

“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu

Ekskursiyaçı

basqalqorugu@gmail.com

Hazırda dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə beynəlxalq turizm xarici iqtisadi fəaliyyətin ən dinamik inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, turizm xidmətin xüsusi bir sahəsi olmaqla, insanların beynəlxalq hərəkəti və yaxud səyahəti ilə bağlıdır. Turizm sahəsinin inkişafı XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq geniş vüsət almışdır. Azərbaycanda dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən turizmin inkişafı iqtisadi tərəqqi və yüksəlişin mühüm amili kimi nəzərdən keçirilir.

Bu bir həqiqətdir ki, müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni ictimai-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan digər sahələrdə olduğu kimi turizm sahəsində də beynəlxalq əlaqələrini genişləndirib. Ölkəmizdə bu əlaqələrin bir qolu olan beynəlxalq turizm münasibətlərinin inkişafı istiqamətində də təqdirəlayiq işlər görülüb.

Turizmi inkişaf etdirməyin bir çox xidmət sahələri var. Bu xidmət sahələrindən biri də reklam informasiya yollarıdır. Bu məlumat sahəsi həm turistlər, həm də turizm təşkilatçıları üçün əlverişli bir vasitədir. Belə ki, turist səyahətə hazırlaşdıqda və səfər ərəfəsində turist mərkəzinin yeri, orada yaşayan insanlar, adət və ənənələri, mərkəzin gözəlliyi haqqında çoxlu məlumatlara ehtiyac duyur. Turizm məhsulunun reklama ehtiyacı olan ölkələrdən biri, bəlkə də birincisi elə öz ölkəmizdir. Bütün dünyada müxtəlif sahələrdə reklam əsas və aparıcı rol oynayır. O cümlədən ölkəmizin daxili bazarını xaricdə tanımaq üçün reklam bir növ yaxşı təbliğat vasitəsidir. Reklamın müxtəlif vasitələrindən istifadə edərək məhsulu hər bir şirkət, firma və s. daha geniş auditoriyaya təqdim edə bilər.

Bu məqalədə Azərbaycanda turizmdə reklam-informasiya vasitələrinin əsas aparıcı rolundan bəhs olunacaq.

**TƏHSİL SİSTEMİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN
FORMALAŞDIRILMASI**

**FORMING A CULTURE OF STUDENT COMMUNICATION IN THE
EDUCATIONAL SYSTEM**

İsmayılova Mehriban Cəlal qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

E.mail: mehriban_ismayilova_1962@mail.ru

XÜLASƏ

Ünsiyyət mədəniyyəti fərdin ümumi mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Onun formalaşması dəyərlərin və idealların yenidən qiymətləndirildiyi, yeni həyatı münasibətlər və qaydalar axtarışında tələbatdan irəli gəlir. Universitetdə tələbələr arasında ünsiyyət mədəniyyəti şəxsiyyətin intellektual yüksəlişi məqsədi ilə ali peşə təhsilinin ən mühüm yaradıcı resursu sayıla bilər. Ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafı ali təhsil müəssisəsində təhsilə cəmiyyətin sosial gözləntilərini yerinə yetirməyə və yüksək peşəkarlıq və səviyyəsinə çatmağa, onu universal xüsusiyyət kimi mənimsəməyə təhrik edir. Təhsil müəssisəsi təkcə gənc nəslin təlim-tərbiyəsi sahəsi deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi, əxlaqi və sosial sağlamlığının, bütövlükdə mədəniyyətin rifahının ən parlaq göstəricisidir. Təhsil sistemində humanist dəyərlərin təsdiqi şəxsiyyətin özünün dəyərini, onun mənəvi dünyasının zənginliyini prioritet mövqelərə çatdırır. Ünsiyyət mədəniyyəti, bir tərəfdən kommunikativ tolerantlıq, digər tərəfdən insanlarla qarşılıqlı münasibətdə ünsiyyət üslubları anlayışını ifadə edir.

Tələbə şəxsiyyətinin ünsiyyət mədəniyyətinin strukturunda biz aşağıdakı komponentləri ayırdıq: *koqnitiv* (şəxslərarası ünsiyyət haqqında biliklər, tolerant şəxsiyyətin xüsusiyyətləri haqqında fikirlər); *emosional və dəyər* (mənəvi dözümlülük, empatiya və birgə yaradıcılıq prioritetlərində digərini adekvat qiymətləndirmək bacarığı); *davranış* (dialoji qarşılıqlı fəaliyyətdə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və davamlı saxlanması).

Universitet tələbələri arasında ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsi üçün pedaqoji cəhətdən qurulmuş proses aşağıdakıları əhatə edir:

- müxtəlif mədəni, milli, konfessional, sosial qrupların həyatına və fəaliyyətinə marağın aktivləşdirilməsi və onların orijinallığının adekvat qavranılmasının tərbiyəsi (insanlar müxtəlif mədəniyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərini nə qədər çox öyrənsələr digər insanların mədəniyyəti bir o qədər başa düşüləcəkdir);

- qarşılıqlı əlaqə mədəniyyətinin dünya nailiyyətlərinə əsaslanan humanist ünsiyyət dəyərlərinin təbliği;

- bəşəriyyətin topladığı dünya qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq təcrübəsini mənimsəmək bacarığına əsaslanan tolerant ünsiyyətdə mədəni-yaradıcılıq qabiliyyətlərinin tərbiyəsi;

- ünsiyyət prosesində bu və ya digər etnik qrup tərəfindən müəyyən edilmiş mənəvi dəyərləri, norma və standartları nəzərə almaq bacarıqlarının formalaşdırılması və s.

Tolerantlıq təcrübəsi getdikcə qarşılıqlı olaraq zənginləşir ki, bu da emosional, intellektual və əxlaqi sahə yaradır, bunun əsasında münasibətlərin və ünsiyyətin müsbət təcrübəsi daha da artır.

Deməli, ünsiyyət mədəniyyəti insanın integrativ keyfiyyətidir, yəni tolerant şəxsiyyətin xüsusiyyətləri haqqında bilikləri obyektiv qiymətləndirmək, habelə insanlarla qarşılıqlı əlaqə dialoji münasibətlər və əməkdaşlıq qurmaq bacarığıdır. Ünsiyyət mədəniyyəti fərdin əsas mədəniyyətinin tərəflərindən biridir. Ümum- bəşəri və milli mədəniyyətə uyğun olaraq həm cəmiyyəti, həm də şəxsiyyətinin fərdi orijinallığını inkişaf etdirmək baxımından insanın yaşamasına imkan verən xüsusiyyətlərin məcmusudur. Ünsiyyət mədəniyyəti insanın digər insanlarla münasibətlərindən və həyatından məmnun olmasının ən vacib şərtidir.

Açar sözlər: ünsiyyət mədəniyyəti, kommunikativ tolerantlıq, humanist dəyərlər, birgə yaradıcılıq prioritetləri, emosional münasibətlər

SUMMARY

Communication culture is an important component of the general culture of an individual. Its formation comes from the need to reevaluate values and ideals, search for new life relationships and rules. The culture of communication among students at the university can be considered the most important creative resource of higher professional education for the purpose of intellectual growth of personality. The development of the culture of communication prompts the student to fulfill the social expectations of the society and to achieve a high level of professionalism and master it as a universal characteristic. An educational institution is not only a field of education for the young generation, but also the brightest indicator of the spiritual, moral and social health of the society and the well-being of the culture as a whole. The confirmation of humanistic values in the education system brings the value of the personality itself, the richness of its spiritual world to priority positions. Communication culture, on the one hand, means communicative tolerance, and on the other hand, the concept of communication styles in interaction with people. In the structure of communication culture of the student's personality, we distinguished the following components: cognitive (knowledge about interpersonal communication, ideas about the characteristics of a tolerant personality); emotional and value (spiritual tolerance, empathy and the ability to adequately evaluate the other in co-creative priorities); behavior (establishing and maintaining cooperative relations in dialogical interaction). Universitet quruluşu arasında mədəniyyətin tərbiyəsi üçün pedaqoji başa çatmaq üçün qurulmuş prosesləri əhatə edir:

- mədəni, milli, konfessional, sosial qrupların işinə və fəaliyyətinə marağın aktivləşdirilməsi və onların orijinallığının adekvat qavranılmasının tərbiyəsi (insanlar müxtəlif mədəniyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərini nə qədər çox öyrənsələr, digər insanların mədəniyyəti bir o qədər aşağı başa düşmək imkanı);

- dünya əlaqələr mədəniyyətinin əsaslanan humanist dəyərləri təbliği;

- bəşəriyyətin topladığı dünya əlaqələri və təcrübəni mənimsəmək üçün əsaslanan tolerant öyrənmədə mədəni-yaradıcılıq qabiliyyətlərinin tərbiyəsi;

- mənimsəmə prosesində və ya başqa bir qrupda müəyyən edilmiş mənəvi dəyərlər, norma və standartları əldə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması və s.

Tolerantlıq əldə etmək getdikcə yenidən qurulur ki, bu da emosional, intellektual əxlaqi sahə yaradır, bunun üçün məqsədyönlü münasibətlərin və zənginləşdirmənin inkişafı daha da artır.

- bəşəriyyətin topladığı dünya əlaqələri və təcrübəni mənimsəmək üçün əsaslanan tolerant öyrənmədə mədəni-yaradıcılıq qabiliyyətlərinin tərbiyəsi;

- mənimsəmə prosesində və ya başqa bir qrupda müəyyən edilmiş mənəvi dəyərlər, norma və standartları əldə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması və s.

Tolerantlıq əldə etmək getdikcə yenidən qurulur ki, bu da emosional, intellektual əxlaqi sahə yaradır, bunun üçün məqsədyönlü münasibətlərin və zənginləşdirmənin inkişafı daha da artır.

Deməli, mədəniyyəti insanın integrativ keyfiyyətidir, yəni tolerant şəxsiyyətin xüsusiyyətləri haqqında bilikləri obyektiv hesab edir, materiallarla əlaqəli dialoji münasibətlər və əməkdaşlıq qurmaqdır. Ünsiyyət mədəniyyəti fərdin əsas mədəniyyətinin tərəflərindən biridir. Ümum- bəşəri və milli mədəniyyətə uyğun olaraq həm cəmiyyəti, həm də şəxsiyyətinin fərdiliyini inkişaf etdirmək insanın yaşamasına imkan xüsusiyyətlərin məcmusudur. Ünsiyyət mədəniyyəti insanın digər insanlarla münasibətlərindən və onlardan istifadə edilməsinin ən vacib şərtidir.

Key words: culture of communication, communicative tolerance, humanistic values, co-creative priorities, emotional relationships

Xarici dilin öyrənilməsində anaqram və panqramların rolu **The role of anagrams and pangrams in foreign language learning**

Kərimova Dilarə

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

dilare_kerimova@mail.ru

Xülasə: Bir çox insanlar hər hansı bir xarici dili müxtəlif məqsədlər üçün öyrənirlər. Ancaq bir çoxlarımızın əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, ikinci bir dili həmin dilin daşıyıcısı kimi danışa bilmək. Bəs bir insan xarici dili öz ana dili kimi və ya o dilin daşıyıcısı kimi mənimsəyərək danışa bilərmi? Bunun üçün nələr etmək lazımdır? Buna hansı dərəcədə müvəffəq olmaq olar? Xarici dilin funksional istiqamətinin öyrənilməsi, inkişaf etdirilməsi yəni dilin danışanın fəaliyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlərin öyrənilməsi prosesi, nitq aktının düzgün inkişaf etdirilməsi ilə bağlı hansı addımlar atılmalıdır? Bu məqalədə xarici dilin öyrənilməsində anaqram və panqramların rolu araşdırılmışdır. Bu dil ünsürlərinin xarici dilin öyrənilməsi, mənimsənilməsi, inkişaf etdirilməsi prosesində nə kimi rol oynadığı, onun inkişafına necə təsir göstərdiyi öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Xarici dilin öyrənilməsi prosesi; anaqram nədir; panqram nədir; anaqram və panqramların dilin inkişafına təsiri; xarici dilin inkişaf etdirilməsi prosesi

Summary:

Many people learn every foreign language for various purposes. However, the main point of many of us is that a second language is a carrier of the language. However, the main

purpose of many of us is to be able to consult a second language as a speaker of the language. Can a foreign language be consulted by someone who is their native speaker or who is a speaker of that language? What should be done for this? How about being successful in this? The process of learning the functional use of the foreign language, its development, the process of learning the specialties connected with the client's activity of the new language, the proper development of the language act should be considered dependent on science. In this field, the role of anagrams and pangrams in learning foreign language has been researched. It has been learned how these language elements play a role in the process of learning, understanding and developing the foreign language, and how it affects its development.

Key words: The process of learning foreign language; what is anagram; what is pangram; the effect of anagrams and pangrams on the development of language; foreign language development process

INTRODUCTION

One of the reasons for the increase in the knowledge of foreign language learning in the contemporary world is the strength of the functional use of linguistics, that is, the strength of the language related to the client's activity. In this direction, psychological, sociological, pragmatic and cognitive aspects of language are in focus. In this direction, the study of the speech act is important.

In linguistics, the possibility of mastering a language as a mother tongue is not characterized by an age limit, but by a certain period of time. In other words, every person can learn any language as his mother tongue in a certain period of his life and become a speaker of that language. That period of time is called critical period (KD). In linguistics, the KD hypothesis was first proposed by Eric Lenneberg (1967). According to him, the process of language acquisition is directly related to biological maturation. Lenneberg suggested that KD for language acquisition begins in early infancy and continues into adulthood.

Every person should think about world view, science and self-improvement, and should know the benefits of learning other languages. Learning a foreign language primarily develops the human brain and reduces the risk of stroke. Learning a new language means strengthening your memory, increasing your vocabulary, getting to know different cultures, and getting to know different places. Learning a new language means getting younger and getting old later. Research shows that there is a direct inverse relationship between multilingualism and intelligence, memory capacity and higher academic achievement. As the human brain processes information more efficiently, it may be possible to slow age-related cognitive decline. Depending on your native language and the language you are learning, you can acquire skills that have the potential for both short- and long-term cognitive benefits.

SEARCH AND FINDINGS

But what are the effects of anagrams and pangrams on language development when learning any foreign language?

Researching the etymology of anagrams goes back to the time of the ancient Greeks and was used to find hidden and mystical meaning in names. It was popular in Europe in the

Middle Ages, e.g. In the 3rd century BC, the Greek poet Lycopron is said to have used anagrams in his poems; Anagrams were used in the Talmud and Midrashic literature, especially by Eleazar of Modiim for the interpretation of the Hebrew Bible. Later Kabbalists eagerly accepted this and called anagrams temurah.

What is Anagrams?

"Creating new words by changing the places of the letters that make up a sentence is called an anagram. An anagram is a word or phrase formed by rearranging the letters in another word or phrase. "

The word anagram is formed by combining the words " ana and gramma." Gramma means -word, and ana- means to change place. Deriving new words by changing the places of the letters in a word is called anagram. Subject anagrams are available in every language.

What is the Pangrams?

How often does every letter in the alphabet appear in a sentence? that's exactly what makes a "pangram" special. if possible with each letter only being used once: The most well-known such phrase is: "The quick brown fox jumps over a lazy dog."

A pangram is a sentence or expression that uses all the letters of the alphabet. Adjective: pangrammatic. Also called a holoalphabetic sentence or an alphabet sentence. The words in a "genuine" pangram (one in which each letter appears only once) are sometimes called non-pattern words.

The best known pangram in English is "The quick brown fox jumps over the lazy dog," a sentence that's often used for touch-typing practice.

"Sensewise," says Howard Richler, "pangrams are the antithesis to palindromes. For in palindromes the sense increases with the brevity of the palindromic statement; in pangrams sense usually deteriorates proportionately with brevity" (A Bawdy Language: How a Second-rate Language Slept Its Way to the Top, 1999).

Creating new words by arranging the vowels and consonants in a word in a new order is called an anagram.

How to Make an Anagram of a Word? Anagramming has certain rules:

- **Rule 1-** Only the letters in the word to be anagrammed can be used. Letters cannot be added to newly derived words.
- **Rule 2-** The number of letters of the anagrammed word and the other words must be equal.
- **Rule 3-** Letters cannot be extracted from either derived words or anagrammed words.

Examples of Simple Anagrams:

- angel = glean
- arc = car
- brag = grab
- bored = robed
- cat = act
- cider = cried
- dusty = study
- elbow = below

- inch = chin
- night = thing
- peach = cheap
- players = parsley
- sadder = dreads
- save = vase
- state = taste

Clever Anagram Examples :

- a gentleman = elegant man
- astronomer = moon starrer
- Christmas = trims cash
- conversation = voices rant on
- dormitory = dirty room
- eleven plus two = twelve plus one
- Fourth of July = joyful Fourth
- listen = silent
- schoolmaster = the classroom
- slot machines = cash lost in 'em
- snooze alarms = alas, no more Z's
- the detectives = detect thieves
- the eyes = they see
- the Morse Code = here come dots
- vacation time = I am not active

Famous Anagram Examples:

You can even create anagrams from a famous person's name. Some of these anagrams describe that person quite well, while others are quite silly! Examples of writers, actors, scientists, athletes, and politicians whose names work as anagrams include:

- Clint Eastwood = old west action
- Elvis Presley = Presley lives
- Emily Dickinson = income is kindly
- George Bush = he bugs Gore
- Jim Morrison = Mr. Mojo Risin'
- Madam Curie = me: radium ace
- Madonna Louise Ciccone = one cool dance musician
- Michael Jordan = jam on, rich deal
- Ronald Reagan = A darn long era
- Russell Crowe = scowler rules
- Saoirse Ronan = rare as onions
- Shaquille O'Neal = one equals a hill
- Thomas Edison = notes said "Ohm"
- T.S. Eliot = toilets

- William Shakespeare = I'll make a wise phrase

CONCLUSION

The US Foreign Service Institute (FSI) divides languages into four levels that native English speakers can learn.

★ The first group includes French, German, Indonesian, Italian, Portuguese, Romanian, Spanish and Swahili, which are considered the easiest. According to FSI research, it takes 480 hours of practice to become fluent in the first group of languages. As the list progresses, so do the levels of difficulty.

★ Learning to speak Bulgarian, Burmese, Greek, Persian, Hindi and Urdu requires 720 hours of practice.

★ This group includes Amharic, Cambodian, Czech, Finnish and Hebrew.

★ This group includes Arabic, Chinese, Japanese and Korean, which are considered the most difficult for many English speakers.

Note that each language has its own anagrams. If any foreign language is learned with the help of anagrams, cognitive processes of analysis and synthesis develop, according to research conducted by Northwestern University at the time of creating a new word from letters, in order to maintain balance in the human brain when trying to create a new word (anagram) in a new language - inhibitory control, working memory and executive functions such as cognitive flexibility work flexibly, quickly and generally lead to brain development and memory as well as vocabulary development. Because the language learning systems are always active and in competition with each other, and thus the control mechanisms of the brain are continuously strengthened and developed. The process of learning a foreign language through anagrams and pangrams develop the speech act.

REFERENCES

1. Henry Benjamin Wheatley, On Anagrams (1862), p. 58.
2. "Anagram". Collinsdictionary.com. Harper Collins Publishers. 22 September 2017
3. <https://www.yourdictionary.com/articles/examples-anagrams-functions>
4. Edwards, RJ (1978). Puzzle Anagram Dictionary. London: Barrie and Jenkins
5. The History of Anagrams: A Monograph Covering Their History from the Ancient Times to the Present Day. Williams and Norgate, 1862.
6. <https://elmi-spektr.com>
7. A Bawdy Language: How a Second-rate Language Slept Its Way to the Top, 1999
8. Of Anagrams, By H.B. Wheatley pg. 72, printed 1862 T. & W. Boone, New Bond Street, London
9. "internet anagram server".
10. Weiss, EA, ed. (1987). " Bir pangram arayışında " . New York, NY: Springer-Verlag. s. 200–220.

**QABDULLA TUKAYIN BƏDİİ PUBLİSİTİKA YARADICILIĞININ
URALSK ŞƏHƏRİ DÖVRÜ VƏ YA ERKƏN MƏRHƏLƏSİ
(1904–1907-Cİ İLLƏR)**

Könül Şahin qızı İbrahimova

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

konul_ibrahimova_82@mail.ru

Qabdulla Tukay (1886 –1913) iyirmi yeddi illik qısa ömrünün on iki ilini müasir Qazaxstan Respublikasının Uralsk şəhərində yaşamışdır. Belə ki, 1895-ci ilin əvvəllərində bibisi Əzizə (Qazizə) balaca Tukayı yaşadığı Uralsk şəhərinə gətirmiş və “Mutıqıyyə” adlı mədrəsəyə qoymuşdur.

Tukay bədii yaradıcılığa və jurnalistliyə həmin mədrəsədə oğuduğu illərdə başlamışdır. 1904-cü ildə müəllimi Kamil Töhfətullin mədrəsə şagirdlərinin köməyi, Tukayın da yaxından iştirakı ilə tatar dilində “Əl-Məqarif” (“Maarif”) adlı ilk əlyazma (divar) qəzeti, bir ildən sonra isə “əl-Qəsr əl-Cədid” (“Yeni əsr”) adlı aylıq əlyazma (divar) jurnalı buraxmışdır. Tukay ilk yazılarını bu qəzet və jurnalda çap etdirmişdir.

Tukayın Uralskdə təhsil və yaşadığı illər (1895–1907) Rusiyada 1905–1907-ci illərdə baş verən Birinci rus inqilabı illərinə təsadüf emişdir. İmperiyanın hər yerində çar mütləqiyyətinə qarşı nümayişlər və yürüşlərə başlamışdı. Nümayişçilərin tələblərini qismən də olsa ödəmək üçün hökumət müəyyən güzəştlərə getməyə məcbur olmuş və 17 oktyabr 1905-ci ildə çar imperiya vətəndaşlarına bəzi imtiyazlarla bərabər söz və mətbuat azadlıqları verən Manifest imzalamışdır. Bu Manifest imzalandıqdan sonra Qabdulla Tukayın yaşadığı Uralsk şəhərində bir-birinin ardınca çap üsulu ilə qəzet və jurnallar nəşr edilmişdir.

Uralskda Qabdulla Tukayın müəllimi Kamil Töhfətullinin (1883–1941) nəşirliyi və redaktorluğu ilə tatar dilində “Əl-Qəsr əl-Cədid” (“Yeni əsr”, 1905–1907) və “Fiker” (“Fikir”,1905–1907) adlı qəzetləri, “Uklar” (“Oxlar”, 1906-cı ilin iyun – noyabr ayları) satirik jurnal nəşr olunmuşdur. Tukay bu jurnal və qəzetlərin işıq üzü görməsində bilavasitə yaxından iştirak etmiş, çap olunduqları mətbəədə şriftiyyə (naborşik) kimi işləmişdir. Onların nəşiri və redaktoru Kamil Töhfətullin olsa da, əslində Tukayın rəhbərliyi ilə çapdan çıxmışdır.

Tukay bu jurnal və qəzetlərdə jurnalistlik edib, şeirlərini, tərcümələrini, məqalə və bədii publistik əsərlərini, əsasən də satirik felyetonlarını, pamfletlərini və s. onların səhifələrində çap etdirmişdir.

Bu məqalədə Qabdulla Tukayın bədii publistika yaradıcılığının Uralsk şəhəri dövrü və ya erkən mərhələsi (1895–1907-ci illər) kimi səciyyələndirilən dövrdə çap etdirdiyi bədii publistika örnəkləri haqqında məlumat verilir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ŞEİRLƏRİNDƏ ANA DİLİNİN TƏRƏNNÜMÜ

The song of the mother language in the poems Of Bakhtiyar Vahabzade

Ləman Əlizadə

leman.alizade@internet.ru

XÜLASƏ

Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Kollektivləşmə əleyhinə Şəkiddə baş verən xalq üsyanı, xalqın igid oğullarını rus ordusunun amansızlıqla qətlə yetirilməsi, atasının, əmilərinin həbsi kiçik Bəxtiyara ağır təsir etmiş, onun bütün sonrakı həyatında dərin iz buraxmışdır.

Şəkiddə ibtidai məktəbdə oxuyan Bəxtiyar represiyalardan qorunmaq üçün 1934 cü ildə ailəsi ilə Bakıya gəlmiş və təhsilini burada davam etdirmişdir. Orta məktəbdə təhsil aldığı dövrdə o, ədəbi dərnəklərdə fəal iştirak etmiş, ədəbiyyata böyük maraq göstərmişdir.

Bakı dövlət Universitetin filologiya fakültəsinə daxil olan B.Vahabzadə Mir Cəlalın rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnəyinin fəal üzvlərindən olmuş, şeirləri poeziya almanaxlarında çap olunmuşdur. Gənc şairin “Ana və şəkil” adlı şeiri 1943 cü ildə dərc olunmuşdur. “Mənim dostlarım adlı kitabı 1949 cu ildə işıq üzü görmüşdür.

Müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda gedən mübarizə günlərində meydana çıxmış “Ömür qatırı” “Mən aldanmaq istəyirəm” “Sənsizliyin içində” “Borcludur” və başqa lirik şeirləri xalq şairinin yaradıcılıq imkanlarının tükənməzliyini nümayiş etdirir. Mühəribə dövrünün ovqatı ilə yazılmış “Ana və şəkil” şirində övladını cəbhəyə yola yalan salan ananın hislər tərənnüm edilir. “Yaşıl çəmən, ağac altı, bir də ki tünd çay” şeirində cəbhədəki dostundan ürək dolusu danışan azərbaycanlı döyüşçü obrazı yaradılmışdır.

“Məktəb yolları” “İlk cığır” “Tələbə müəllim” “Yazı taxtası” şeirlərini şair məktəb, təhsil mövzusunda yazmışdır. B.Vahabzadənin lirikasında vətəndaşlıq duyğularına, ana dilinə həsr olunmuş şeirlər mühüm yer tutur.

„Ana dili” əsərində şair doğma dilimizdə danışmağı ar bilən insanlara vətən çörəyini haram bilir. „Latın dilində” nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, hətta keçmiş Sovet İttifaqı miqyasında milli azadlığın vacib şərtlərindən olan ana dili uğrunda mübarizədən söz açılır

B.Vahabzadənon poema yaradıcılığı mövzu problem əlvanlığı ilə seçilir. Onun ilk poeması Məhəmməd Hadiyə həsr olunmuş „Xəzan bülbülü” əsəridir. 60 cı illər ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələri olan „Şəbi-hicran” Füzuliyə, “Ağlar güləyən” M.Ə.Sabir həsr olunmuş, “Muğam” poemasında musiqi sənətimizin nadir incisi olan muğamlarımızdan söz açılmışdır.

Tarixi faciə olan, mövzusu İmadədin Nəziminij dövründən, hürufillikdən götürülmüş “Fəryad”da fikir və şəxsiyyət azalığı problemi qoyulub. Əsərdə azadlıq uğrunda mübarizə aparın, ölümə gedən insanın haqq səsinin-fəryadının eşidilməsi niyyəti ön planda durur.

“Kitabi-Dədə Qorqud, un mötiyləri əsasnda yazılmış “Özümüzü kəsən qılnc” dramında ədib ortaq soykökünə malik türklərin ulu keçmişinin tarixi məqamlarını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Son əsərlərindən biri olan “Özümüzü kəsən qılnc” şairin türk dünyasına vəsiyyətnaməsi kimi səslənir.

Açar sözləri: şair, Bəxtiyar Vahabzadə, Şəki

SUMMARY

Bakhtiyar Mahmud oglu Vahabzade was born in the city of Sheki. The people's uprising against collectivization in Sheki, the merciless killing of the brave sons of the people by the Russian army, the arrest of his father and uncles had a heavy impact on little Bakhtiyar and left a deep mark on his entire subsequent life.

Bakhtiyar, who attended primary school in Sheki, came to Baku with his family in 1934 to protect himself from repressions and continued his education there. During his studies in high school, he actively participated in literary circles and showed great interest in literature.

B.Vahabzadeh, who entered the philology faculty of Baku State University, was an active member of the literary association led by Mir Jalal, and his poems were published in poetry almanacs. The young poet's poem "Mother and Picture" was published in 1943. "My Friends" was published in 1949. has seen the face.

"Train of Life", "I want to be deceived", "Without you", "Obcludur" and other lyrical poems, which appeared during the struggle for independence, demonstrate the inexhaustibility of the creative possibilities of the folk poet. The feelings of the lying mother are glorified in the poem "Green grass, under the tree, and a dark river" the image of an Azerbaijani warrior who speaks heartily about his friend on the front was created.

The poet wrote the poems "School Roads", "First Path", "Student Teacher", "Writing Board" on the topic of school and education. In the lyrics of B. Vahabzade, poems dedicated to feelings of citizenship and mother tongue occupy an important place.

In the work "Native language", the poet says that the bread of the country is forbidden for people who can't speak our native language.

B.Vahabzadenon's poem creativity is distinguished by the simplicity of the theme and problem. His first poem is "Khazan bulbulü" dedicated to Muhammad Hadi. "Shabi-hijran" is a valuable example of our literature of the 60s, "Shabi-hijran" is dedicated to Fuzuli, "Ağlar güleyan" is dedicated to M.A. Sabir. In the poem "Mugham" we mentioned about our mughams, which are a rare pearl of our musical art.

In "Faryad", which is a historical tragedy, the theme of which is taken from the era of Imadedin Naziminij, the problem of lack of thought and personality is set.

"Kitabi-Dada Gorgud, in the drama "Sword that Cuts Ourselves" written on the basis of the motifs of literature, drew attention to the historical moments of the great past of the Turks who have a common ancestry. One of his last works, "The Sword that Cuts Ourselves", sounds like the poet's testament to the Turkish world.

Keywords: poet, Bakhtiyar Vahabzadeh, Sheki

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏN SEVGİSİ

Love of the country in the creation of Bakhtiyar Vahabzade

Nuray Əlizadə

Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi

Alman dili və ədəbiyyatı ixtisası

nurayalizade24@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan şairi, dramaturqu, ədəbiyyatşünası, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan SSR xalq şairi, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı, millət vəkili Vahabzadə Bəxtiyar Mahmud oğlu və ya Zəkəriyyə oğlu 16 avqust 1925-ci ildə Şəki şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə yeddi yaşı olmamış məktəbə gedib, sonra Bakıya köçmüş təhsilini burada davam etdirmişdir. O, 1942-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olmuşdur. Təhsil aldığı vaxtlarda yazıçı-alim Mir Cəlal Paşayevin rəhbəri olduğu ədəbiyyat dərnyəsinin fəal üzvü olub. “Ağac altı, yaşıl çəmən, bir də ki tünd çay” şeiri ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Səməd Vurğunun zəmanəti ilə o, Yazıçılar İttifaqına üzv olmuşdur. Ona “Səməd Vurğunun yaradıcılıq yolu” mövzusunda dissertasiyasına görə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir.

O, Azərbaycan Dövlət Universitetində 40 il elmi, elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmişdi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olan Bəxtiyar Vahabzadə, hər şeydən öncə, qüdrətli şair, nüfuzlu ictimai xadim idi.

Onun ilk mətbu əsəri “Ədəbiyyat qəzeti”də 1943-cü ildə dərc olunmuş “Ana və portret” şeiridir. “Mənim dostlarım” adlı ilk kitabı 1948-ci ildə nəşr olunmuşdur. Sonrakı illərdə onun “Bahar”, “Dostluq nəğməsi”, “Əbədi həyat”, “Çinar” və “Sadə adamlar” kitabları işıq üzü görmüşdür.

“İnsan və zaman” adlı kitabı şairə böyük şöhrət gətirmiş və 1964-cü ildə böyük tirajla buraxılmışdır. Onun bədii əsərlərinin qəhrəmanlarının bir qismi tarixi şəxsiyyətlərdir.

Şair 70-dən çox şeir və 11 elmi publisist kitabının, 2 monoqrafiyanın, yüzlərlə məqalənin, həmçinin tarixi və müasir mövzuda 20-dən çox iri həcmli poemanın müəllifidir. Şairin əsərləri – şeir kitabları, dramaları və publisistik yazıları dünyanın bir sıra – həmçinin ingilis, fransız, alman, fars, türk, polyak, ispan, macar, keçmiş Sovetlər Birliyi xalqlarının dillərinə tərcümə edilmişdir.

Xalqı oyandırmaq niyyətilə əsərlərini qələmə alan Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində; vətən, millət, ailə, təbiət, dil, azadlıq həsrəti kimi bir sıra mövzuları ən güclü və dərin məzmunlarla izah etmişdir.

Vahabzadənin şeirlərinə nəzərdən keçirdiyimiz zaman gözə dəyən ilk mövzu vətən sevgisi olmaqdır.

Açar sözlər: şair, ədəbiyyat, Bəxtiyar Vahabzadə

Summary

Azerbaijani poet, dramatist, literary critic, member of the Union of Azerbaijan Writers, People's Poet of the Azerbaijan SSR, doctor of philology, professor, full member of the Azerbaijan National Academy of Sciences, laureate of the State Prize of the Azerbaijan SSR, laureate of the USSR State Prize, deputy of the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan, MP Vahabzade Bakhtiyar Mahmud oğlu or Zakariyya oğlu was born on August 16, 1925 in the city of Sheki in a family of workers.

Bakhtiyar Vahabzade went to school before he was seven years old, then moved to Baku and continued his education there. He was admitted to the Faculty of Philology of Azerbaijan State University in 1942. During his studies, he was an active member of the literary association headed by writer-scientist Mir Jalal Pashayev. The poem "Under the tree, green grass, and a dark river" attracted the attention of the public. With the guarantee of Samad Vurgu, he became a member of the Union of Writers. He was awarded the scientific degree of doctor of philological sciences for his dissertation on "Creative path of Samad Vurgu".

He worked in Azerbaijan State University for 40 years as a scientist and teacher. Bakhtiyar Vahabzade, a full member of the Azerbaijan National Academy of Sciences, was, first of all, a powerful poet and an influential public figure.

His first printed work is the poem "Mother and Portrait" published in "Literary Newspaper" in 1943. His first book "My Friends" was published in 1948. In the following years, his books "Spring", "Song of Friendship", "Eternal Life", "Plantain" and "Simple People" were published.

The book "Man and Time" brought great fame to the poet and was released in 1964 with a large circulation. Some of the heroes of his works are historical figures.

The poet is the author of more than 70 poems and 11 scientific publicist books, 2 monographs, hundreds of articles, as well as more than 20 voluminous poems on historical and contemporary topics. The poet's works - books of poetry, dramas and journalistic writings - have been translated into English, French, German, Persian, Turkish, Polish, Spanish, Hungarian, and the languages of the former Soviet Union.

In the poems of Bakhtiyar Vahabzade, who wrote his works with the intention of awakening the people; He explained a number of topics such as homeland, nation, family, nature, language, longing for freedom with the strongest and deepest contents.

When we look at Vahabzade's poems, the first theme that comes to mind is the love of country.

Key words: poet, literature, Bakhtiyar Vahabzade

DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI VƏ ONUN MƏNİYYƏTİ
КОНЦЕПЦИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ЕЕ СУЩНОСТЬ
CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ITS ESSENCE

Lətifova Elnurə Şakir qızı
Qərbi Kaspi Universiteti maqistrant
elnura.latifova@bk.ru

Xülasə:

«Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki nəslin ehtiyaclarını ödəyən inkişafdır». Bu ifadə 1987-ci ildə Beynəlxalq Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının "Ümumi gələcəyimiz" adlı hesabatında təsbit edilib və bu günə qədər geniş şəkildə istifadə olunur.

Təqdim olunan məqalədə davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması haqda və davamlı inkişaf strategiyasının biznes tərəfindən həyata keçirilməsi amillərinin təhlili verilir.

Açar sözlər: inkişaf, dünya, iqlim dəyişikliyi, biznes, region, ölkə.

Резюме:

«Устойчивое развитие — это развитие, которое удовлетворяет потребности нынешнего поколения, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности.» Эта фраза была установлена в 1987 году в докладе Международной комиссии по окружающей среде и развитию под названием «Наше общее будущее» и до сих пор широко используется

В представленном тезисе проводится анализ достижения целей устойчивого развития и факторов реализации стратегии устойчивого развития при помощи бизнеса.

Ключевые слова: развитие, мир, изменение климата, бизнес, регион, страна.

Summary:

"Sustainable development is development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs." This phrase was established in 1987 in the report of the International Commission on Environment and Development called "Our Common Future" and is still widely used today.

The presented thesis analyzes the achievement the purposes of sustainable development and the factors for implementing the sustainable development strategy with the help of business.

Key words: development, world, climate change, business, region, country.

Qlobal ekoloji problemlər sosial problemlərlə birlikdə müasir dövrdə bəşəriyyət üçün son dərəcə vacib hesab olunur. Onların həlli yollarının axtarışı XX əsrin 80-ci illərində

davamlı inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxardı. Sonrakı illərdə isə artıq bu konsepsiyada əksini tapan tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində ilk addımların atılmasına başlandı. Davamlı inkişaf konsepsiyası BMT, Dünya Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və s. beynəlxalq təşkilatların, habelə (AŞ, NAFTA North American Free Trade Agreement) və s. regional inteqrasiya sazişlərində, eləcə də ayrı-ayrı dövlətlərin məqsədlərində əksini tapır.

Bu konsepsiya BMT-nin Minilliyin İnkişaf Məqsədləri konsepsiyasının həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə dayanıqlı inkişaf ideyasının meydana gəlməsi tarixini araşdırmağa çalışsaq onda görürük ki, ilkin dövrlərdə bu konsepsiyaya birmənalı münasibət göstərilməmiş, o dünyanın inkişafına maneə kimi qəbul edilmişdi. O.D.Kol qeyd edir ki, “dayanıqlı inkişaf” termini ilk dəfə Stokholmda (1972) BMT-nin ətraf mühit üzrə birinci konfransının Bəyannaməsində, eləcə də 1970-ci illərin əvvəllərində Roma Klubun işlərində istifadə edilmişdir. Məhz XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında ekoloji problemlər və müvafiq sosial-iqtisadi inkişaf arasında sıx əlaqə dərk olundu. Belə ki, XVIII və XX-ci əsrlərdə formalaşmış iqtisadi nəzəriyyələr və bu nəzəriyyələr əsasında yaranmış və özündə o zamankı böyük biznesin maraqlarının gündəmə gətirdiyi və diqtə etdiyi çağırışlar bu konsepsiyanın məhz belə qəbul edilməsi ilə nəticələndi.

Bu anlayış iqtisadi inkişafı ənənəvi makroiqtisadi göstəricilərin (ilk növbədə ÜDM) artımı ilə əks olunan dar kəmiyyət aspektinə qədər azaldır. Lakin sonralar, xüsusən də iqtisadi artımın keyfiyyəti haqqında fikirlərin formalaşması ilə davamlı inkişaf ideyası getdikcə daha çox stimullaşdırıcı dəyər kimi qəbul edilməyə başlandı. Son illərdə bu konsepsiyanın inkişafına bəşəriyyətin qalıq enerji mənbələrindən istifadə etməsi nəticəsində davam edən iqlim dəyişikliyi, XXI əsrin ilk onilliyindəki maliyyə-iqtisadi böhran kontekstində yeni təkan vermişdir. Təbii sərvətlərin qıtlığı, ərzaq və əmtəə qiymətlərinin artması, bunun nəticəsində əhalinin ən yoxsul təbəqələrinin daha çox əziyyət çəkdiyi dərk edilmişdir. Davamlı inkişaf ideyalarının həyata keçirilməsinə bu gün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlər, biznes, ictimai təşkilatlar, beyin mərkəzləri və təhsil müəssisələri, ayrı-ayrı vətəndaşlar daha isti münasibət göstərirlər.

Davamlı inkişaf -“gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki nəslin ehtiyaclarını ödəyən inkişafdır” [2]. Bu ifadə 1987-ci ildə Beynəlxalq Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının "Ümumi gələcəyimiz"adlı hesabatında təsbit edilib və bu günə qədər geniş şəkildə istifadə olunur. Ekoloji problemin qlobal xarakter daşdığı, təbii sərvətlərin tükənməsini, iqtisadi artımın və əhali artımının sürətini dərk edən dünya ictimaiyyətini planetin və təbiətin qorunub saxlanması məsələsi getdikcə daha çox narahat edir. Sivilizasiyanın bütövlükdə regionun, ölkənin və onun inzibati vahidlərinin dayanıqlılığa doğru irəliləyişini qiymətləndirmək üçün və ya əksinə, onun itirilməsi, kəmiyyət xüsusiyyətləri, ümumi olaraq davamlı inkişafın göstəriciləri adlanan xüsusi qurulmuş göstəricilər lazımdır. Bu göstəricilər özlüyündə vacib deyil, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq və bu inkişafı korreksiya etmək üçün bir vasitədir. Onlar həm də davamlı inkişaf istiqamətində fəaliyyətlərin planlaşdırılması və proqramlaşdırılması, bu sahədə siyasətin hazırlanması üçün əsas rolunu oynayır. Belə göstəricilərin işlənilib hazırlanması zərurəti artıq 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransında qəbul edilmiş, “XXI əsrin gündəliyi”ndə qeyd edilmişdir. Sənədin “Qərarların qəbulu üçün məlumat”adlanan 40-cı fəslində qeyd olunur: “Bütün səviyyələrdə qərarların qəbulu üçün əsaslı baza təmin etmək və mürəkkəb ekoloji və inkişaf sistemlərinin özünü

tənzimləyən davamlılığını asanlaşdırmağa kömək etmək üçün dayanıqlı inkişaf göstəriciləri inkişaf etdirilməlidir”[1]. Bu tapşırığın aktuallığı 20 il sonra BMT-nin “Rio+20” konfransında öz təsdiqini tapdı. Konfransın mühüm qərarlarından biri də 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün prioritet sahələri əhatə edən davamlı inkişaf hədəflərinin və bu məqsədlərə nail olunması prosesinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq göstəricilərin hazırlanması zərurətidir. Bu zərurətlər sırasında birinci olaraq hökumətlərin öz ölkələri üçün bu cür inkişaf proseslərini təşviq etmələrinin vacibliyi qeyd edilir. Burada söhbət əslində 2000-2015-ci illərdə BMT-nin əsas “göstərici” sənədi olan Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə (Millennium Development Goals) qlobal miqyasda oxşar olan məqsəd və göstəricilər sistemindən gedir. Həmin sənədə əsasən ikinci zəruri məqam kimi davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsi, bu prosesin səmərəli idarə edilməsi, istifadə olunan vasitələrin adekvat qiymətləndirilməsi və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq səviyyəsinin dayanıqlı inkişaf göstəriciləri olmadan mümkün olmaması qeyd edilir. Dayanıqlı inkişafa keçid problemini həll etmək üçün BMT sənədlərində qəbul edilmiş “təbiət – iqtisadiyyat – əhali” sisteminin vəziyyətinin təsvirində (diaqnostikasında) bu cür göstəricilər toplusu – göstəricilər və meyarlar əsas rol oynamaq və davamlı inkişafa keçidin mümkünlüyünü təmin etməlidir və proqramın hazırlanması əsasında bu vəziyyətin düzəldilməsidir. Bununla belə, bir sıra göstəricilər tərkibinin lazımı tamlığı və hesablamanın dəqiqliyi ilə davamlılığın üç aspektinin - ekoloji, sosial-tibbi və sosial-humanitar aspektlərin təsviri vasitəsilə bu problemin fərqli təqdimatı ilə oxşar problemi həll edə bilər. Hələlik dayanıqlı inkişafın göstəriciləri toplusunun tamlığı və ya onların hesablanması kifayət qədər dəqiqliyi haqqında danışmaq tezdir, lakin davamlılıq göstəricisi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi davam edir.

Davamlı inkişafın prioritet iqtisadi göstəriciləri o göstəricilər hesab edilə bilər ki, ilk növbədə təbii ekosistemlərin sonrakı məhvinin dayandırılmasına, sonra isə belə ekosistemlərin olduğu ərazilərin genişləndirilməsinə effektiv kömək edə bilsin. Bu xüsusilə təbii meşə ekosistemlərinə və bataqlıq ərazilərə və əlbəttə ki, dünya okeanının təbii ekosistemlərinin qorunmasına aiddir.

Biznes (kiçik və orta ölçülü şirkətlər də daxil olmaqla) bütün innovasiya zəncirində mühüm rol oynayır. Tədqiqat və təkmilləşdirmələrin aparılması, eko-innovasiyaların tətbiqi və yayılması şirkətlərə istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına və bununla da rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə geniş imkanlar açır. Şirkətlərin innovasiyalara əhəmiyyətli miqyasda sərmayələr qoymaq üçün daha çox imkanları var. Məsələn, qlobal investisiyaların böyük əksəriyyəti ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların alınmasına və tətbiqinə qoyulub. 2006-2008-ci illərdə bu istiqamətli investisiyaların həcmi 60% artaraq 148,4 milyard dollara çatmışdır ki, demək olar bu investiyaların əsas sərmayədarları özəl şirkətlər olmuşlar.[3]

XXI əsrdə dövlət və beynəlxalq idarəçilikdə böyük biznesin rolunun getdikcə artması, davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində şirkətlərin əhəmiyyətini daha da artırır. Beləliklə, bu yolla dövlət və cəmiyyətin lazımı nəzarəti ilə qeyd olunan dövlət-özəl tərəfdaşlığı davamlı inkişafa töhfə verə bilər.

Son onilliklərdə biznesin davamlı inkişafa və sosial məsuliyyətli fəaliyyətə münasibəti bir sıra amillər nəticəsində müvafiq məqsədlərin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli təkamülə məruz qalmışdır. Dövlət tənzimlənməsi, şirkətlərin səlahiyyətlərinin artırılması - reputasiyanın yüksəldilməsi, kapitallaşmanın artırılması,

ekoloji və sosial risklərin azaldılması, istehsal xərclərinin azaldılması, yeni bazarların əldə edilməsi, rəqiblərin aradan qaldırılması və s.

Xarici amillər müəssisələrin dayanıqlı inkişaf yoluna qoyulması üçün əsas stimül olaraq qalır. İlk növbədə bunun əsasında əsasən beynəlxalq müqavilələrə əsaslanan dövlət tənzimləmələri durur.

Biznes məqsədlərinin yenidən istiqamətləndirilməsində ən mühüm daxili amillərdən biri artan global rəqabət şəraitində xərclərin azaldılması, eləcə də yeni bazarlarla bağlı olan strateji resurslara - enerji, su, xammal və ərzağa olan ehtiyac ilə əlaqəli imkanların olmasıdır. Məsələn, su qıtlığı, xüsusilə sellüloz və kağız, toxuculuq, dəri emalı və polad istehsalı kimi su tutumlu sənayelərdə biznes əməliyyatları üçün artıq məhdudlaşdırıcı amildir və əlaqəli sənaye sahələrinin başqa bölgələrə köçürülməsinə səbəb ola bilər. Biznes tərəfindən ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi resurs istehlakının azaldılmasını və tullantıların səmərəli idarə edilməsini nəzərdə tutur ki, bu da istehsalın səmərəliliyini artırır və xərcləri azaltmağa kömək edir. Müasir ekoloji cəhətdən təmiz və eyni zamanda qənaətcil texnologiyalardan istifadə təkcə istehsalı modernləşdirməyə və xərcləri azaltmağa deyil, həm də müəssisənin rentabelliyini artırmağa imkan verir. Bir qayda olaraq, biznesin davamlı inkişafa istiqamətləndirilməsinin birbaşa təşəbbüskarı resursdan istifadənin səmərəliliyini və tullantıların təkrar emalı dərəcəsini artıran innovativ həllər təqdim etməklə dəyişən qanunvericilik və rəqabət mühitinə cavab verməyə məcbur olan şirkətlərin rəhbərliyidir, habelə işçilərin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması məsələləri də burada əsas faktorlardan hesab edilə bilər.

Davamlı inkişaf strategiyasının biznes tərəfindən həyata keçirilməsi amillərinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, inkişafın indiki mərhələsində bu, şirkətlərin fəaliyyətinin əsas məqsədinə - mənfəətin maksimumlaşdırılmasına nail olmaq üçün getdikcə daha çox uyğunlaşır.

Tədqiqatlar göstərir ki, dayanıqlı inkişafın təfsiri ilə bağlı çoxlu və müxtəlif sayda təriflərin və yanaşmaların olması həm məsələnin nəzəri araşdırmalarında, həm də inkişafın formalaşması üçün davamlı inkişafı üçün konsepsiyalar, strategiyalar və proqramların, normativ sənədlərinin hazırlanmasında həm də davamlı inkişaf prinsiplərinin praktikada həyata keçirilməsində, kompromislərin axtarışında və cəmiyyətin müxtəlif subyektlərinin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsində xaos və anlaşılmazlıq yaradır. Bu dayanıqlı inkişafı anlamaq üçün müxtəlif milli yanaşmaların bəzən diametral şəkildə ziddiyyət təşkil etdiyi və maraqların əlaqələndirilməsi və birgə fəaliyyətlərin inkişafı platformasından daha çox mübahisə sahəsinə çevrildiyi beynəlxalq səviyyədə xüsusilə aydın görünür.

Hazırda mövcud olan davamlı inkişaf konsepsiyasının müxtəlif şərtləri mənasız və hətta bəşəriyyət üçün zərərli olandan tutmuş dünya üçün vacib və həqiqətən xilasedici səviyyəyə qədər çox geniş şərtlərə malikdir. Beləliklə, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, davamlı inkişaf konsepsiyası hazırkı formada ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsi və "ədalət" in bərqərar olması üçün hərbi münaqişələr də daxil olmaqla, yüksək dərəcədə fikir ayrılıqlarına və tərəflər arasında münaqişələrə səbəb olur ki, bunu bu gün dünyanın bir çox bölgələrində cərəyan edən hadisələr, müharibə və münaqişələr təsdiqləyir.

Bu problemi aradan qaldırmaq üçün həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə konkret elmi yanaşmanın seçilməsi vacibdir. Bütövlükdə dünyanın davamlı inkişafa keçidi üçün güc strukturları nümayəndələrinin, siyasətçilərin, ictimai təşkilatların bütün spektrlər üzrə global

problemlərin həllində qərarların qəbulu və real nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün həmrəylik nümayiş etdirmələri günümüzün tələbindən doğan zərurətdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

удущее, которого мы хотим. Итоговый документ Конференции ООН. Рио-де-Жанейро. 19 июня 2012.

Устойчивое развитие [Электронный ресурс] // Официальный сайт ООН. – Режим доступа: <https://www.un.org/ru/ga/president/65/issues/sustdev.shtml> (дата обращения:

отрудничество в природоохранной сфере в контексте «зеленого» роста: Quo vadis, Восточная Европа, Кавказ и Центральная Азия? Аналитическая записка Секретариата ОЭСР/СРГ ПДООС. Ежегодная встреча Специальной рабочей группы по реализации Программы действий в области охраны окружающей среды. 15–16 октября 2009 г., Париж.

оль О. Д. Проблемы обеспечения устойчивого развития СанктПетербурга как туристской дестинации // Вестник ИНЖЭКОНа. Сер.: Экономика. – 2012. – № 7 (58). – С. 114-120.

Historical development of loanwords of Persian origin in English

Lətifova Kəmalə Yaşar

ADPU Şəki filiali

dissertant

e-mail:latifovak@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8735-3703

Xülasə

Mədəniyyət və təhsil dili kimi xidmət edən fars dili ingilis dilinin lüğət sistemini əsasən dolay yolla, bir sıra dillərin vasitəsilə zənginləşdirmişdir. Eyni dil qrupuna aid olan fars və ingilis dillərinin ortaq tarixi kökləri, bunun sayəsində də müəyyən dəyişiklik olmasına baxmayaraq müəyyən oxşar sözləri vardır. Vasitəçi dillərin əsasında ingilis dilinə hələ qədim zamanlardan təsir edən yunan, latın və fransız dilləri ilə yanaşı Osmanlı imperiyasının genişləndiyi vaxtlarda farslarla olan ticarət və diplomatik əlaqələrinin qurulması nəticəsində türk dili, ingilislərin müstəmləkə siyasəti əsasında hind və urdu dilləri, İslamın yayılması ilə başlayan fars-ərəb əlaqələrinin möhkəmlənməsi ilə ərəb dili kimi dillər daha çox təsir etmişdir. Fars dilinin bir neçə əsr boyu Orta Şərq və Hindistan yarımadası dillərinə göstərdiyi mədəni təsir sayəsində qeyd edilən dillər arasında da fars dilindən qalan ortaq mədəni irsi təmsil edən bir leksik fond vardır.

Fars dili tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, fars ədəbiyyatının incilərini də tərcümə etmişlər. Fars dilindən alınan sözlərin sayı da müxtəlif tədqiqatçılara əsasən fərqli göstərilmişdir, tədqiqatçılardan Q.Kanonun araşdırması daha müfəssəl təsir bağışlayır.

Açar sözlər:alınma söz, dil əlaqəsi, leksikon, bilvasitə, ölkələrarası

Summary

Serving as a language of culture and education, Persian has enriched the vocabulary of the English language, mostly indirectly, through a number of languages. Belonging to the same language group, the Persian and English languages have common historical roots, due to which they have certain similar words despite some changes. In addition to the Greek, Latin, and French languages, which have influenced the English language since ancient times, there is also affection for some languages, like the Turkish as a result of the establishment of trade and diplomatic relations with the Persians during the expansion of the Ottoman Empire; the Indian and Urdu languages based on the colonial policy of the British; and the Arabic with the strengthening of Persian-Arabic relations that began with the spread of Islam. Due to the cultural influence of the Persian language on the languages of the Middle East and the Indian subcontinent for several centuries, there is also a lexical fund representing a common cultural heritage of the Persian language among the mentioned languages.

The Persian language has been the focus of researchers' attention, and they have also translated the pearls of Persian literature. The amount of borrowing words taken from the Persian language is shown differently according to the various researchers; the work of G. Cannon gives a more detailed effect on it.

Keywords: loan word, language contact, lexicon, directly, across country

Giriş: İki minillikdən çox zəngin və çoxşaxəli tarixə malik olan fars dili Yaxın Şərq və Asiya ölkələrində danışılmış və dünyanın bir çox ölkələri arasında körpü rolunu oynamışdır. Onun təkamülü, təsiri və əhəmiyyəti müxtəlif bölgələrdə mədəniyyətlərin, ədəbiyyatın və cəmiyyətlərin formalaşmasına töhfə vermişdir. Dünyanın ən qədim yazılı dillərindən biri olan fars dili Cənubi Asiyada ikinci dil kimi istifadə edilmiş və mədəniyyət və təhsil dili kimi xidmət etmişdir.

İngilis dili kimi, fars dili də tarix boyu bir çox dəyişikliklərdən keçmişdir. Hər iki dil Hind-Avropa dil ailəsinə məxsus olduğundan əcdadlarından qalan ortaq bir lüğət özəyinə sahibdirlər. Dilin lüğət tərkibi bu oxşarlığı görməyin müvafiq yoludur. Məsələn: dodaq sözü fars dilində “ləb”, ingilis dilində “lip” kimi, ana sözü fars dilində “madər”, ingilis dilində “mother” kimi, ad sözü fars dilində “nam”, ingilis dilində “name” kimi işlədilir. [4,səh.625-628]

Əlbəttə, əsrlər boyu mədəni qarşılıqlı təsir və tarixi mübadilələr nəticəsində hər iki dildə müəyyən dəyişiklər olmuş, müstəqil olaraq sözlər alınmış və ya təkamül etmişdir.

Fars dili ilə ingilis dili arasında çox dərin əlaqələr vardır. Dildə olan sözlər dillərarası ümumi cəhətləri görməyin ən asan yollarından biridir. Fars dilindən keçən leksik alınmalar ingilis dilində Şərq dillərindən alınan sözlər sırasındakı əsas yerlərdən birini tutur. Qədim Şərqdə qədim dünyanın güclü dövlətlərindən biri olan Fars imperiyası yarandığı vaxtdan qısa müddət ərzində öz sivilizasiyasını qura bilmişdir. Farslar hərbi uğurları və böyük bir dövlət yaratmaları ilə tanınırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, belə güclü olmalarında yalnız özləri maraqlı deyildilər. O dövrdə Qərbi Asiyanın demək olar ki, bütün əhalisi ticarətlərini genişləndirmək və Qərblə Şərq arasında vahid bazar açmaq istəyən tacirlərin fəaliyyəti üçün ticarət yollarının təhlükəsizliyini və nisbi sabitliyi təmin edə biləcək güclü bir dövlətə ehtiyac duyurdular. Bu baxımdan fars dilindən alınan sözlərin əsas tarixi dedikdə XV-XVII əsrləri yəni Avropa ilə ticarət əlaqələrinin yaranmasını göstərə bilərik. Fars dilindən alınan sözlər də ingilis dilinə əsasən bu dövrlərdə keçməyə başladı və bu sözlər çox vaxt incəsənət, mədəniyyət, elm, ticarət və digər sahələrlə bağlı sözlərdir.

Tarixi baxımdan fars sözləri ingilis dilinə qədim dövrlərdə yunan və latın dilləri vasitəsilə, Orta əsrlərdə farsdilli dünya ilə Avropa arasında ticarət və mədəni əlaqələrin genişlənməsi

nəticəsində fransız dili, Osmanlı imperiyasının qüdrətli vaxtlarında türk dili və İngiltənin müstəmləkə siyasəti səbəbli hind/urdu dilləri, erkən müasir ingilis dili dövründə çox az sayda sözlər orta əsr latın dili vasitəsilə keçmişdir. [16]

Antik dünyada geniş yayılan fars dilindən alınan yetəri qədər çox sayda sözlərin ərəb, yunan, türk və ya hind dili kimi dillərdə mövcud olması heç də təəccüblü deyil. Bu da, eyni zamanda o deməkdir ki, məhz bu dillər vasitəsilə də ingilis dilinin lüğətinə axın edə bilmişdir.

Buradan da göründüyü kimi fars dili sadalanan dillər vasitəsilə dolaylı yolla ingilis dilinə təsir etmişdir. Məsələn: VI Daranın zamanında işlədilən “xəthrapavan” sözündən yaranan “əyalət qubernatoru” (satrap), və fars şahlarının geyindiği qiymətli daşlarla bəzədilən papaq növü (tiara) sözləri yunan dili, XIII-XIV əsrlərdə “al-qırmızı” (scarlet) rəng, “səma mavisi” (azure) rəngi fransız dili [12, səh.31], XV əsrdə fars dilində “iti uclu” mənasını kəsb edən pələng (tiger) latın, şurma (shawarma) türk dili vasitəsilə keçən sözlərdən bir neçəsidir. [17]

Belə demək olar ki, XVI əsrdən sonra (XV əsrin sonundan bu günə qədər) bilavasitə yolla alınan sözlər çoxluq təşkil edir.

Qeyd edildiyi kimi fars sözlərinin ingilis dilinə təsirində müəyyən vasitəçi dillər mühüm rol oynamışdır. Onlardan biri olan türk dili ilə əlaqələr əsrlər boyu qüdrətini qoruyub saxlayan Osmanlı imperiyasının genişlənməsi və farslarla olan ticarət və diplomatik əlaqələrin qurulması nəticəsində fars sözlərinin türk dilinə keçməsi ilə nəticələnmişdir. Osmanlı İmperiyasının coğrafi imkanları və Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi səbəbindən bəzi türk sözləri Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə keçmişdi.

Fars-Türkiyə münasibətləri əsrlər boyu əməkdaşlıq, rəqabət və qarşıdurmalardan ibarət mürəkkəb və çoxşaxəli bir tarixə malikdir. Hələ Səlcuq imperiyası dövründən fars dili rəsmi idarəetmə dili və ədəbiyyat dili idi. Türk Səlcuqlarının öz İslam ənənələri və güclü ədəbi irsləri olmadığı üçün fars İslam müəllimlərinin mədəni dilini mənimsəmişdilər. [15,səh.372]

Monqol istilasası zamanı İran və Anadolu bir hakimiyyət altında idarə olunmuş, fars alim və sənətkarlarına önəm verildiyindən yenə də fars dili mədəni və inzibati dil olaraq qalmışdır.

Q.Kanon belə hesab edir ki, fars dilinin ingilis dilinə təsirinin ən yüksək həddi Səfəvilər sülaləsinin çiçəkləndiyi dövrə təsadüf edir. [6,səh.450-451] Bu zaman hər iki dövlət arasında qarşıdurma baş almış və Osmanlı türk ədəbiyyatı klassik fars ədəbiyyatının təsiri altına düşmüş, gündəlik həyatda işlədilən alınma sözlər çoxalmışdı.

Beləliklə, 1500 il boyu sürən qədim türk-fars əlaqələri çox sayda sözün ortaq olmasına səbəb olmuşdur. Türk dili fars dilindən alınan sözlərlə həm öz lüğətini zənginləşdirmiş həm də fars sözlərinin ingilis dilinə ötürülməsində vəsivə olmuşdur. Bu sözlərdən biri “candy” (konfet) sözüdür. Fars dilində şəkər mənalı “qand” sözü türk dilində “qandi,” ingilis dilində isə “candy” formasını almışdır. Fars dilində mövcud olan “dulband” sözündən yaranan “çalma” sözü daha sonralar “dağlaləsi” sözü mənasında da işlədilmişdir. Belə ki, müsəlman kişilərin baş örtüyü olan çalma türk (tülbent) və italyan (turbante) dilləri ilə yanaşı 1560-cı ildə fransız (turbant) dilində də işlədilərək XIX əsrin əvvəllərində ingilis dilinə keçmişdir. Forma baxımından dağlaləsinə oxşadığından “çalma” sözü yeni mənası ilə XVI əsrdə türk dilindən Hollandiya və Almaniya kimi ölkələrə yayılmış və Osmanlı İmperatorluğunun gücünü təmsil edən lalə bitkisi Avropada da əkilmişdir.

Hind dili vasitəsilə ingilis dilinə keçən fars sözlərinin tarixi Hindistan yarımadası, farsdilli dünya və daha sonra Britaniya müstəmləkəçiliyi arasındakı mədəni, siyasi və linqvistik qarşılıqlı əlaqələr ilə sıx bağlıdır. Hindistan yarımadasına gedən dəniz yolunun

1492-ci ildə açılması ilə müstəmləkə ticarətinin əsl partlayışına səbəb oldu və bu da ingilislərin fars dilli xalqlarla aktiv şəkildə çoxsaylı əlaqələr qurmasına imkan verdi. Hindistan yarımadasının böyük hissəsini əhatə edən Moğolların hakimiyyəti dövründə fars və ingilis dilləri arasında dil və mədəniyyət mübadiləsi Hindistan vasitəsilə aparılırdı. O zamanlar Hindistanın mədəniyyət və təhsili fars dilinin təsiri altına düşmüş və iki xalq arasındakı əlaqələr ədəbiyyat və elm baxımından ən yüksək həddə çatmışdı. İngilislərin müstəmləkəçiliyi dövründə fars dilindən əsasən Hindistanın şimal bölgələrində rəsmi və inzibati vəzifələrdə istifadə olunurdu. Bu dövrdə, fars dili demək olar ki Hindistanda mövcud olan bütün dillərə də təsir etmişdi.

Digər tərəfdən yalnız Hindistan ədəbiyyatı deyil, həm də sadə insanların nitqi də fars dilindən təsirlənmişdir. Elə bu səbəbdən də Hindistan əhalisinin əksəriyyətinin dili olan hind dilində çox sayda fars sözləri vardır. A. Səfəvi qeyd edir ki, "bütün hind dillərində sinonimi olmayan çox sayda fars sözləri və ifadələri vardır" [13]

Eyni zamanda belə hesab edilir ki, ingilis dilinə fars sözləri məhz hind dili vasitəsilə keçmişdir. [6, səh.9] Bunun səbəbi Hindistan ilə İran arasında olan yaxınlığın nəticəsi olaraq insanların gündəlik həyatı və yaşam tərzini səciyyələndirən sözlərin alınmasıdır.

Bu kimi sözlərə şal (shawl), fars dilində "barāmada" sözündən qaynaqlanan eyvan (veranda) sözləri hind dili vasitəsilə ingilis dilinə keçən sözlərdir.

İngilislərin müstəmləkəçiliyi dövründə bir çox fars sözləri ingilis dilinə hind dili ilə yanaşı urdu dili vasitəsi ilə də daxil olmuşdu. XV əsrin sonunda portuqallların Hindistan sahillərinə enməsi, onun ardınca holland, fransız və ingilislərin də gəlməsinə səbəb oldu. Bu "axının" qalibi ingilislər oldu və ingilislərin yarım kürədə nüfuzları artdıqca urdu dilinin də ingilis dilinə təsiri artdı. İki dil arasındakı qarşılıqlı əlaqə ümumiyyətlə ikitərəfli olur və beləliklə urdu dilinin bəzi yerli söz ehtiyatları ingilis dilinə daxil olmağa başladı və ingilis dili başqa bir ekzotik mənbədən gələn sözləri mənimsəməyə başladı.

Urdu dili XVIII əsrdə Hindistan cəmiyyətində əsaslı yerlərdən birini tutmuşdur. Belə ki, Hindistanın şimalındakı yerli əhali Hindistani dilində danışsa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ingilislərin Hindistandakı hökmranlığından əvvəl Moğol sarayının dili fars dili idi. Onu da nəzərə alaraq ki, fars dili burada ingilislərdən əvvəl türklər və monqollar tərəfindən yayılmışdır. Urdu dilinin inkişafının ən əhəmiyyətli səbəbi, Dehlinin fəthindən sonra türk xalqının və əsgərlərinin Dehliyəki sadə insanlarla qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gəlirdi [1,səh.2362]

Beləliklə, urdu dili ingilis dilinə həm türklərin vasitəsilə əldə etdiyi fars kəlimlərini həm də Hindistanın tərkib hissəsi olaraq urdu-hind mənşəli sözlər ilə töhfə verdi.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edir ki, hind və urdu dili "Hindistani", "Hindi-Urdu" kimi fərqli adlara malik olan eyni dildir. Hər iki dilin oxşarlıqlarını öyrənmək üçün Urdu-Hindi və ya Hindi-Urdu terminlərindən istifadə etsələr də aralarında fərq vardır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, hər iki dil ana dili olaraq Sanskrit dilinə aid olsa da, urdu dili Hindistanda yaşayan müsəlmanlar tərəfindən ərəbləşən/farslaşan dildir. [10,səh.5]

İngilis dili lüğətindəki sözlərin etimoloji analizinə nəzər saldıqda sözlərin hind-urdu və fars-urdu olaraq fərqləndiyini görmək mümkündür. Fars-urdu mənşəli sözlər hind-urduya nisbətən azlıq təşkil edir. Fars-urdu sözlərinin bir neçəsinə nəzər salaq: I və II Dünya müharibəsi zamanı ölkəsindən kənarında xidmət edən ingilis əsgərlərinə qeyri-rəsmi formada verilən və böyük B hərfi ilə işlədilən "Blighty" sözü, fars dilində "kamar" (bir şeyi bağlayan)

sözündən yaranan “kəmə” (cummerbund) kimi sözlər lüğətdə də mənşə etibarilə fars və urdu olaraq göstərilmişdir. [14,səh.79, 188, 812]

Fars mənşəli sözlərin ingilis dilində yayılmasına orta əsrlərdə Pireney yarımadasındakı mavrlar və xristianlar arasında mədəni əlaqələr təkan verdi. Ümumiyyətlə İslamın Qızıl dövründə ərəb dili əsas elm və mədəniyyət dili olduğundan fars və ərəb mədəniyyətləri bir-birinə qarışmış və bir çox fars sözləri ərəb dilinə qəbul edilmişdi. Mədəni, ticarət və diplomatik əlaqələrlə yanaşı hər iki dil müxtəlif dillərdə olan mətnlərin İslam dünyasına tərcüməsində ortaq idilər. Bildiyimiz kimi, ərəb dili Quran dili idi və islam filosofları və alimləri çox vaxt ərəb dilində əsərlər yazırdılar. Dini, fəlsəfi və elmi anlayışları ifadə edən fars sözləri ərəb mətnlərinə daxil edilir, ərəb dilindən ingilis dilinə tərcümələrin tərkibində fars sözlərindən də istifadə edilirdi. Ərəb dilinin elm və beynəlxalq ünsiyyət dili olduğu dövrlərdə fars sözləri ingilis dilinə ərəb dili vasitəsilə elm, riyaziyyat, astronomiya və tibb sahəsini əhatə edən sözlərlə nüfuz etmişdir. [7,səh.1018-1025]

Ərəb dili vasitəsilə ingilis dilinə alınan sözlərin bir neçəsinə nəzər yetirək. Kökü farsca "za'ferān" sözündən yaranan zəfəran (saffron) sözü ingilis dilinə ərəb variantı "za'faran" olan sözdən keçmişdir. Və ya “mumiya” sözü farsca “mum”, ərəbcə "mūmiyā",ingiliscə isə “mummy” formasını almışdır.

Fikrimizi ümümləşdirsək, fars dilinin bir neçə əsr boyu Orta Şərq və Hindistan yarımadası dillərinə göstərdiyi mədəni təsir sayəsində bu dillər arasında fars dilindən qalan ortaq mədəni irsi təmsil edən bir leksik fond vardır. Ona görə də, bir çox hallarda fars, ərəb, türk və hindistan dillərindən olan bir çox sözlər forma və mənə baxımından eyni və ya oxşardılar. Bu baxımdan əsrlər boyu fars dilində danışan ərazilərdə bu cür qarışmaya məruz qalan sözlərin formasının etimologiyasındakı dəqiq ardıcılıq təyin etmək çətindir.

Buna misal kimi corab/ papuc (pâpūš (pâ-ayaq, pūšidan- geyinmək, örtmək) sözünü göstərə bilərik. Bu söz müxtəlif illərdə fərqli variantlarda işlənmişdir. 1682-ci ildə “papooş” Türkiyə və Şərqə məxsus çəkələk, 1687-ci ildə “babouche” ərəb dilində dabansız Şərq ayaqqabası mənasında, 1690-cı ildə “pabouch” yumşaq ayaqqabı mənasında işlənmişdir. [14,səh.540]

Fars dili uzun illər bir sıra tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuş, fars sözlərinin mənşəyi və ingilis dilində rolunu axtarmışlar. Yaxın Şərq tədqiqatçısı Lindsey Alan [9] və İranşünaslıq üzrə mütəxəssis F.Kreyenbrok [8,səh.47-54] fars dilinin digər bölgələrlə tarixi və mədəni əlaqəsini araşdırmış, fars dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı mövzularda çoxlu yazıları vardır. Fars ədəbiyyatı, xüsusən də poeziyasının da ingilis ədəbiyyatı və mədəniyyətində yeri böyük olmuşdur. Ö.Xəyyam, Firdovsi yaradıcılığı Qərbdə geniş araşdırılmışdır. Tomas Hayd (Thomas Hyde) Ö.Xəyyam yaradıcılığını araşdıran ilk ingilis şərqşünası, E. Fitzgerald isə onun Rübaiyələrini ilk və müfəssəl tərcümə edən yazıçı idi. [2,səh. 21]

Fars dilindən alınan sözlərin miqdarı da müxtəlif mənbələrdə fərqli formada göstərilmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə ingilis dilində 60 fars sözü vardır. [7, səh.1022]

R.Deverö “Webster” və “Qısa Oksford” lüğətinə əsasən ingilis dilində 250 fars sözünü, bunların da 91-nin birbaşa yolla keçən sözlər olduğunu qeyd edir. [11]

İslam və Orta Şərq tədqiqatçısı M.S.Tacara görə bu sözlərin sayı 600-dən çoxdur. [3,səh.13]

Şərqsünas Q. Kanon ingilis dilində 811 fars sözü olduğunu və bu sözlərin 214-nün fars dilindən birbaşa, 597-nin dolay yolla, əsasən hind, ərəb, türk dilləri vasitəsilə keçdiyini qeyd edir. [6,səh.156] Aparılan müqayisələrə görə İslam alimi M.S.Tacarın araşdırması digərlərinə nisbətən daha müfəssəldir. O, hər bir sözün fars və ingilis dilində qarşılıqlı mənasını göstərmişdir.

Nəticə: Beləliklə, Qərb və Şərq ölkələri arasındakı dil əlaqələri ingilis və fars dillərinin inteqrasiyasında əsas amil oldu. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində insanlar öz mədəniyyət normalarını paylaşdılar. İran həyatının xüsusi hadisələrinin və obyektlərinin adları yeni anlayışlar fonunda bir sıra dillər vasitəsilə dolay yolla ingilis dilinə nüfuz etdi. İngilis dilində möhkəm kök salmış, elm və ədəbiyyatdan tutmuş ingilis dilli əhalinin həyatının bütün sahələrində geniş istifadə olunan fars alınma sözləri dünyanın müxtəlif dillərinin qarşılıqlı zənginləşməsində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin rolunun bariz nümunəsidir. Bu mədəniyyətlərarası mübadilə dillərin dinamik təbiətinə və onların digər mədəniyyətlərlə təmas vasitəsilə təkamül qabiliyyətinə sübut kimi xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Ali Akbar Khansir, Nasrin Mozafari, The Impact of Persian Language on Indian Languages, Theory and Practice in Language Studies, Vol. 4, No. 11, pp. 2360-2365, 2014
2. Bahman Solati, Ruba'iyat of Hakim 'Umar Khayyām: Selected Quatrains of Khayyām Translated into Simple English with Spiritual Interpretation, 2015, pp.110
3. Danial Bahador, Prof. M.S. TAJAR, Contribution of Persia to the World Civilization 2015, p.2-40
4. Dr Ali Nourai, An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages: Vol 2: - Etymological Charts 2011, pp.884
5. E.V. Gatenby Material for a Study of Turkish Words in English, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi , 12 (3-4) , 85-144
6. Garland Cannon and Alan S.Kaye, The Persian Contributions to the English Language, An Historical Dictionary, Iranian Studies 39 (3): 450-451
7. Haja Mohideen, Bin Mohamed Ali, Shamimah Binti, Haja Mohideen, The Contribution of Languages of Muslim-Majority Speakers to English Vocabulary, International Journal of Asian Social Science, 2012
8. Kreyenbroek, Philip G., On the Construction of Zoroastrianism in Western Iran, Harrassowitz 2013, pp.277
9. Lindsey Alen Allen, Lindsay, The Persian empire : a history / Lindsay Allen. British Museum Press, 2005.pp.208
10. Riaz Ahmed Islam, The Morphology of Loanwords in Urdu: the Persian, Arabic and English Strands, Newcastle University, 2011, pp.212
11. Robert Devereux, The Persian Contribution to English Islamic Quarterly; London 2000 (Vol. 44, no. 4)
12. Robert Stockwell and Donka Minkova, English Words: History and Structure, Cambridge University Press 2001, pp.205
13. Safavi A.D.,Untroduction. International Seminar on Impact of Persian Language and Culture on India, Department of Persian, Aligarh Muslim University, Aligarh: India 2006

14. T.F.Hoad, The Concise Oxford Dictionary of English Etymology, Publisher: Oxford University Press, 2003
15. Zahra Yazdani, Muhammad Jafari, Fariborz Hussienjanzadeh, Role of Seljuk Turks in Evolution of Arabic and Persian Languages, International Journal of Scientific Study | July 2017 | Vol 5 | Issue 4
16. Бруннер К. История английского языка. – М.: Изд. ЛКИ, 2010. с–720
- 17.Е.А. Сараева, Персидские Заимствования в Английском Языке Как Следствие Межкультурной Коммуникации, Сборник статей XXVI Международной научной конференции 2016, с-351-354

**XALQIN GÖZÜNDƏN BƏXTİYAR VAHABZADƏ
IN THE EYES OF THE PEOPLE, BAKHTIYAR WAHABZADE**

Mahmudlu Əminə

Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı

Filologiya fakültəsi

Ədəbiyyatşünaslıq (Türk xalqları ədəbiyyatı)

Əlaqə: mahmudlu.amina@mail.ru

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə öz əsərlərinin fikir və məna tutumuna, ideya-məzmun silqətinə daim diqqət yetirmişdir. Digər ədəbi növlər kimi, poeziyanın “dönəmin siyasi və sosial şərtləri ilə birbaşa əlaqəli olması” Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında da özünü aşkar şəkildə büruzə verir. Şairin istiqlal poeziyası, vətənpərvərlik motivləri istər forma, istərsə də məzmunca xalqa bağlıdır ki, bu cəhət onun yaradıcılığına sözün geniş mənasında xəlqilik keyfiyyəti aşlamışdır. Xəlqilik şairin yaradıcılıq dünyasının bütün sferalarında bu və ya digər şəkildə özünü göstərməkdədir. Xüsusilə, bunu şairin poetik üslubunda aydın müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, müəllifin üslubu xalq danışığı dilinin bütün zənginliyini, sadəliyini və aydınlığını ehtiva etməkdədir. Bəxtiyar Vahabzadə yalnız öz doğma vətəmində deyil, bütün türk dünyasında tanınan, sevilən qüdrətli qələm sahiblərindən biridir. O, öz dövrünün siyasi rejiminin ən mürəkkəb, amansız dövrlərində yaşayıb-yaratmış, son dərəcə zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Milli dövlətçilik uğrunda mübarizənin ön sıralarında gedən mütəfəkkir şair Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra yaradıcılığını davam etdirmiş, istiqlal poeziyasının bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Şairin yaradıcılığında azərbaycançılıq elementləri, ana vətənə sonsuz sevgi, Azərbaycan dilinin mübariz mühafizəçisi, onun keşiyində duran, onu yorulmadan təbliğ edən və böyük bir ədəbi irs yaradaraq bizə yadigar qoyub getmiş, ədəbiyyatımızda böyük bir zirvəni fəth etmişdir.

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına geniş yer verilmiş və xalqın mənəvi problemləri publisistik bir dildə oxucuya çatdırılmışdır.

Açar sözlər: Poeziya, xalq, ustad

People's poet of Azerbaijan, Bakhtiyar Vahabzade, has always paid attention to the idea and meaning of his works, the quality of ideas and content. Like other literary genres, poetry's "direct connection with the political and social conditions of the era" manifests itself clearly in the works of Bakhtiyar Vahabzade. The poet's independence poetry and patriotic motives are related to the people, both in form and in content, and this aspect has infused his work with the quality of nationalism in the broadest sense of the word. Humanity is manifested in one way or another in all spheres of the poet's creative world. In particular, it is possible to clearly observe this in the poet's poetic style. Thus, the author's style includes all the richness, simplicity and clarity of the spoken language. Bakhtiyar Vahabzadeh is one of the powerful writers who are known and loved not only in his native land, but also in the entire Turkish world. He lived and created in the most complicated and ruthless periods of the political regime of his time, and left an extremely rich literary heritage. The poet thinker, who was in the forefront of the struggle for national statehood, continued his work after the independence of Azerbaijan and created a number of valuable examples of independence poetry. The elements of Azerbaijaniism in the poet's work, endless love for the motherland, a militant protector of the Azerbaijani language, standing on its guard, promoting it tirelessly and leaving us a great literary legacy, conquered a great peak in our literature.

In the article, Bakhtiyar Vahabzade's creativity is given ample space and the moral problems of the people are conveyed to the reader in journalistic language.

Keywords: Poetry, folk, master

**USING BAKHTIYAR VAHABZADEH'S POETRY FOR THE INCULCATION
OF PATRIOTIC FEELINGS IN STUDENTS IN MATHEMATICS CLASSES**
**RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK
HİSSLƏRİNİN AŞILANMASINDA BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDAN
İSTİFADƏ**

Assoc. Prof. Dr. Malahat ABDULLAYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Mathematics

Department of Mathematics and its teaching technology

azeriteacher@yahoo.com

ORCID NO: 0000-0002-2228-1224

ABSTRACT

The global problem of recent years is the problem of man in the changing world, and the solution to this problem should be sought in education. Article 13 of Chapter 2 of the Law of the Republic of Azerbaijan on General Education states that the educational process in general educational institutions is carried out on the basis of primary, general secondary, and full secondary education programs (curricula) with an educational, upbringing and developmental character, whereas each level has an educational purpose.

One of the most important subjects taught in secondary schools is mathematics. Due to the exceptional role of mathematics in the formation of personality, special attention is paid to the study of mathematics in the educational systems of advanced countries.

The article describes the integration of literature as a subject while teaching mathematics in instilling patriotic feelings in students in secondary schools. Poems written by the great poet of the Turkic world Bakhtiyar Vahabzade on patriotism are used in accordance with the objectives of the lesson.

The integration of mathematics and literature helps to realize interdisciplinary relations. At the same time, students develop mathematical knowledge, as well as love for the motherland, love for the land, and feelings such as protection of land are inculcated:

Son of the country, your blood is full of yeast
From this land, from this Motherland.
Stand up,
Motherland is expecting help from you.
If we don't break the fire with our chests,
If we don't recover the lost lands,
Motherland will not forgive us,
The land will not forgive us...

This means the realization of the upbringing purpose of training. In the lesson, which is an important part of the training process, along with knowledge, skills, habits, mental, spiritual, aesthetic, physical, etc. the foundation of education is also laid. If a place is given to the promotion of our history, cultural monuments, national and spiritual values, homeland, citizen, and patriotism concepts in all subjects taught in general education schools, including mathematics, then we can achieve the growth of our students in the spirit of patriotism and as real citizens.

Keywords: *Mathematics, literature, interdisciplinarity, upbringing, motherland, land, patriotism, citizen*

XÜLASƏ

Son illərin global problemi - insanın dəyişən dünyadakı problemdir və bu problemin həllini isə məhz təhsil sahəsində axtarmaq lazımdır. Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci fəslinin 13-cü maddəsində ümumi təhsil müəssisələrində təhsil prosesinin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici xarakter daşımaqla ibtidai, ümumi orta, tam orta təhsil proqramları (kurikulumlar) əsasında həyata keçirildiyi və hər bir səviyyə üzrə təhsilin məqsədi qeyd edilmişdir.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ən mühüm və vacib fənlərdən biri Riyaziyyatdır. Şəxsiyyətin formalaşmasında riyaziyyatın müstəsna rolu olduğundan qabaqcıl dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində riyaziyyatın öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məqalə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə vətənpərvərlik hissələrinin aşılmasında riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı ədəbiyyat fənninə inteqrasiyadan bəhs edir. Türk dünyasının dahi şairi Bəvtiyar Vahabzadənin vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı şeirlərindən dərsin məqsədlərinə uyğun istifadə edilir.

Riyaziyyat və ədəbiyyatın inteqrasiyası fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsinə kömək edir. Şagirdlərdə eyni vaxtda həm riyaziyyat bilikləri formalaşır, həm də vətəne məhəbbət, torpağa sevgi, onu qorumaq və s. kimi hisslər aşılır:

Vətən oğlu, maya tutmuş sənin qanın

Bu torpaqdan, bu Vətəndən.

Qalx ayağa,

İmdad umur Vətən səndən.

Sinəmizlə od-alovu biz yarmasaq,

İtirilən torpaqları qaytarmasaq,

Vətən bizi bağışlamaz,

Torpaq bizi bağışlamaz...

Bu iş təlimin tərbiyəvi məqsədinin həyata keçirilməsi deməkdir. Təlim prosesinin mühüm hissəsini təşkil edən dərstdə bilik, bacarıq, vərdişlərlə yanaşı zehni, mənəvi, estetik, fiziki və s. tərbiyənin də əsası qoyulur. Ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən bütün fənlərin, o cümlədən riyaziyyat fənninin tədrisində tariximizin, mədəni abidələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, vətən, vətəndaş, vətənpərvərlik anlayışlarının təbliğinə yer ayrılarsa, o zaman şagirdlərimizin vətənpərvərlik ruhunda, əsil vətəndaş kimi böyüməsinə nail ola bilərik.

Açar sözlər: Riyaziyyat, ədəbiyyat, fənlərarası əlaqə, tərbiyə, vətən, torpaq, vətənpərvərlik, vətəndaş

GİRİŞ

Son illərin global problemi - insanın dəyişən dünyadakı probleimidir və bu problemin həllini işə məhz təhsil sahəsində axtarmaq lazımdır. Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci fəslinin 13-cü maddəsində ümumi təhsil müəssisələrində təhsil prosesinin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici xarakter daşımaqla ibtidai, ümumi orta, tam orta təhsil proqramları (kurikulumlar) əsasında həyata keçirildiyi və hər bir səviyyə üzrə təhsilin məqsədi qeyd edilmişdir.

“İbtidai təhsilin məqsədi təhsilənlərə oxu, yazı və hesablama bacarıqları, vətənpərvərlik və Azərbaycan xalqının dəyərlərinə, dövlət rəmzlərinə hörmət hissi aşılamaq, onlarda insan, cəmiyyət və təbiət haqqında ilkin biliklər, şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş həyati bacarıqlar, sadə əmək vərdişləri, məntiqi təfəkkür elementləri, bədii-estetik keyfiyyətlər və digər xüsusiyyətlər formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Ümumi orta təhsilin məqsədi təhsilənlərdə nitq, yazı və ünsiyyət mədəniyyətinin, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasını, onların dövlətə və dövlətçiliyə, Azərbaycan xalqının dəyərlərinə və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasını, insan hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmasını, idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafını, müvafiq təhsil proqramı üzrə əldə etdiyi bilikləri tətbiq etmək, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək, cəmiyyətdə baş verən hadisələri dəyərləndirmək, öz gələcək həyat yolunu və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, müstəqil öyrənmə və qərar qəbul etmə bacarığını, peşə seçiminə və əmək fəaliyyətinə hazırlığını təmin etməkdən ibarətdir.

Tam orta təhsil səviyyəsində təhsilalanların istedad və qabiliyyətinin reallaşdırılması, müstəqil həyata hazırlanması, onlarda fəal vətəndaş mövqeyinin və rəqabət qabiliyyətliliyin, ümumbəşəri dəyərlərə tolerant münasibətin formalaşdırılması, müasir informasiya mənbələrindən sərbəst və səmərəli istifadə etməsi, iqtisadi dünyagörüşə yiyələnməsi, xarici dillərdən birində, yaxud bir neçəsində ünsiyyət saxlaması və s. təmin olunur” (Əliyev İ. Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 29 mart 2019-cu il). Bu isə o zaman mümkündür ki, təhsil səviyyələrində öyrənilən fənlər və onların əhatə etdiyi mövzular ayrı-ayrı deyil, əlaqəli-integrativ şəkildə tədris olunsun.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ən mühüm və vacib fənlərdən biri Riyaziyyatdır. Şəxsiyyətin formalaşmasında riyaziyyatın müstəsna rolu olduğundan qabaqcıl dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində riyaziyyatın öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Riyaziyyat zehni inkişafın əvəzedilməz bir vasitəsidir. Riyaziyyat məntiqi təfəkkürün formalaşmasında, mühakimə və dərk etmə qabiliyyətlərinin yüksəlməsində əsas rol oynayır. Riyaziyyat şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm vasitədir. Riyaziyyat şəxsiyyətin ümumi inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, onun xarakterinin formalaşmasına, mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafına da təsir göstərir, eyni zamanda intellektual dürüstlüyün, obyektivliyin, inadkarlığın, vətənpərvərlik hisslərinin və əməksevərliyin formalaşmasına şərait yaradır.

Dünyanın təhsil təcrübəsi göstərir ki, təlim prosesində müxtəlif inteqrasiya üsullarından istifadə etmədən heç bir fənnin, o cümlədən ətraf aləmin miqdar və forma münasibətlərini öyrənən riyaziyyatın tədrisində istənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyil. Belə ki, təlimin stimullaşdırılmasında, şagirdlərin fəallığının təmin edilməsində, nəzərdə tutulan məzmunun ətraflı mənimsədilməsi və şagirdlərin həm elmi, həm də ümumi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında inteqrasiyanın rolu inkar olunmazdır.

Məktəbin, müəllimin vəzifəsi yalnız bilik, bacarıqlar aşılamaq deyil, həm də Vətəninə sevən, onu qorumağı bacaran layiqli şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev vətənpərvərlik hisslərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, vətən torpağına, millətə sədaqət, vətən uğrunda şəhidliyə hazır olmaq hisslərini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir”. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan hər bir fənnin, o cümlədən riyaziyyat fənninin tədrisində də inteqrasiyanın imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərə vətənə, torpağa sevgi aşılamaq mümkündür. Nəzəri bilik, bacarıqlarla yanaşı vətənpərvərlik tərbiyəsi hər zaman ön planda olmalıdır.

Torpaqlarımızın 20%-i 30 ilə yaxın müddət ərzində işğal altında oldu. Bu dövrdə ümumtəhsil məktəbləri böyük bir missiyanı yerinə yetirirdi: vətəninə sevən, torpağını qorumağı bacaran vətəndaşlar yetişdirmək. Mən də üzərimə düşən missiyanı uğurla yerinə yetirməyə çalışırdım. Riyaziyyat dərslərində fənlərarası inteqrasiyanın imkanlarından istifadə etməklə torpağına, vətəninə “Ana” deyəcək, torpaqlarımızı düşmən tapdağından azad edəcək, vətəninin daşı olmağı bacaran, dövlətə və dövlətçiliyə, Azərbaycan xalqının milli dəyərlərinə sədaqət ruhunda formalaşan şagirdlərin tərbiyə olunmasına çalışırdım.

Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında Bəxtiyar Vahabzadənin şeirləri əvəzedilməzdir. Vətənpərvərlik mövzusu şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Məhz bu da imkan verir ki, riyaziyyat dərslərində vətənin dəyərini, müqəddəsliyini və onun uğrunda candan keçməyə hazır olmağı təlqin etmək üçün Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasına müraciət edək.

Araşdırma

Torpaqlarımız işğal altında olduğu illərdə Bakı şəhəri 21 nömrəli tam orta məktəbin 7-ci sinfində riyaziyyatdan fəal təlimlə keçirdiyim açıq dərs şagirdlərimiz üçün böyük maraq kəsb etdi. Riyazi bilik-bacarıqlarla yanaşı Vətənə, torpağa sevgi, hörmət hisslərinin aşılınması növbəti dərslərə daha hazırlıqlı olmalarına şərait yaratdı.

Dərs fəal təlimin əsas prinsiplərinə əməl olunmaqla hazırlanmışdı:

- *Şagirdlərə yönəlmiş təlim* – dərstdə şagird əsas tərəf kimi təqdim edilir, onun idrak marağı, imkan və qabiliyyətləri önə çəkilir;

- *İnkişafetdirici təlim* – təlim prosesi şagirdlərin bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin potensial imkanlarına yönəlməlidir, bu isə müəllimin köməyi ilə aşkara çıxarılır;

- *“Qabaqlayıcı təlim”* – cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirməli və yaxın gələcəkdə fəaliyyət göstərəcək yeni nəsillə hazırlanmalıdır;

- *Əməkdaşlıq* – təlim prosesi zamanı müəllim-şagird-valideyn “bərabərhüquqlu tərəflər kimi çıxış” edirlər;

- *Qrup təlimi* – hər bir şagirdi kiçik qrup işinə cəlb etmək, qrup halında qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq etmək.

Fəal (İnteraktiv) təlimin aşağıdakı dörd xüsusi cəhətini də nəzərə almaqla dərsi günün tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlamağa nail oldum:

1. *Problemlə situasiyanın yaradılması;*
2. *Dialog və əməkdaşlıq şəraitinin yaradılması;*
3. *Şagird - tədqiqatçı, müəllim - bələdçi kimi;*
4. *Psixoloji dəstək, qarşılıqlı hörmət və etibar.*

Dərsimiz “Üçbucaq mövzusunun ümumiləşmiş təkrarı” idi. Dərsin məqsədi müxtəlif tərəfli, bərabəryanlı, bərabərtərəfli, düzbucaqlı üçbucaqlar və onların xassələri, üçbucağın bərabərlik əlamətləri, üçbucağın daxili və xarici bucaqlarına aid ümumiləşmiş təkrar aparmaq, eyni zamanda şagirdlərdə tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək və vətənpərvərlik hisslərinin aşılınması idi.

Dərsi kollektiv və qruplarla iş formaları, beyin həmləsi, problemlə situasiya, müzakirə, klaster, sinektika iş üsullarından istifadə etməklə planlaşdırdım.

Dərstdə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarından istifadə etməklə məqsədimi reallaşdırmağa çalışıram. Riyaziyyatın yaxın fənlərə - fizika, kimya, informatika, coğrafiya, texnologiya fənlərinə interqasiya imkanları çox genişdir və bir çox mövzuların tədrisində tez-tez istifadə edilir. Lakin riyaziyyatın ədəbiyyat fənni ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərdə böyük maraq doğurmaqla bərabər, riyaziyyatı zəif qavrayan şagirdlərin fəallaşmasına stimül verir, onların fərqli bacarıqlarının aşkarlanmasında böyük rol oynayır.

Təhcizat - qruplara ayırmaq üçün istifadə ediləcək rəngli kağızlar, qiymətləndirmə vərəqi, vatman kağız, rəngli markerlər, qrup tapşırıqları yazılmış iş vərəqləri, Bəhtiyar Vahabzadənin seçilmiş əsərləri, müxtəlif növ üçbucaq modelləri, flipçartlardan ibarət idi.

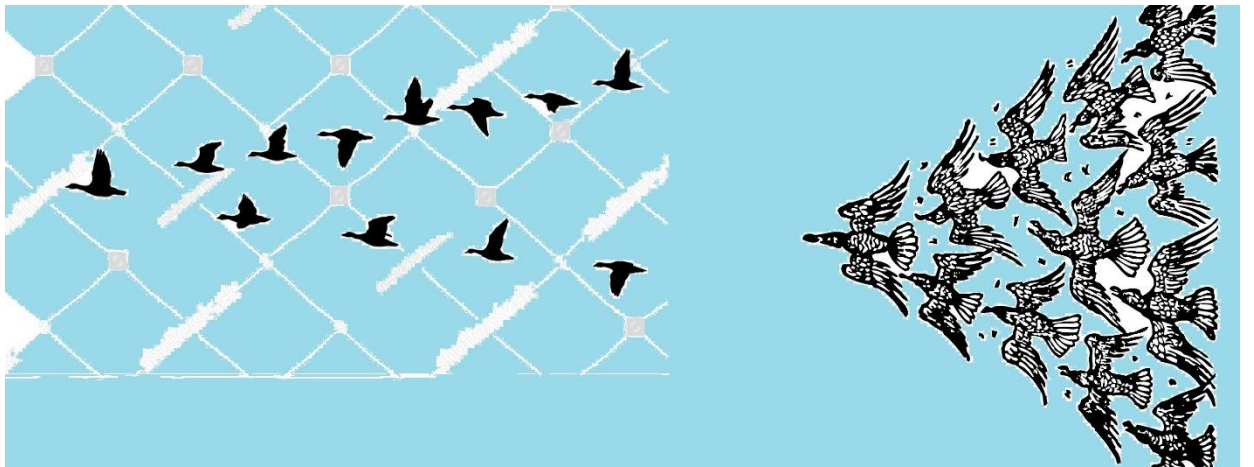
İlk növbədə şagirdlərə bir neçə obyektin təsvirini nümayiş etdirirəm. Şagirdlər təqdim olunan obyektlərdə daha çox üçbucaqdan istifadə olunmasını qeyd etdilər. Bunu üçbucağın həndəsi fiqurlar içərisində ən möhkəmi olması ilə əlaqələndirirəm. Üçbucaq deformasiyaya

məruz qalmır, tərəfləri onun bucaqlarını unikal şəkildə təyin edir. Üçbucaqların möhkəmliyi adlanan bu xassəsindən praktikada geniş istifadə edilir. Memarların istifadə etdikləri ən sevimli forma üçbucaqdır. Möhkəm bazaya malik olduğundan öz formasını daim saxlaya bilir. Dünyanın ən məşhur memarlıq abidələri olan Eyfel qülləsi, Böyük Giza Piramidaları və Luvr Piramidasında (Şəkil 1) möhkəm, davamlı strukturlar yaratmaq üçün üçbucaqlardan istifadə edilmişdir.

Şəkil 1. Eyfel qülləsi, Böyük Giza Piramidaları, Luvr Piramidası

Quşlar bir ölkədən başqa ölkəyə uçduqları və ya uzaq məsafə qət etdikləri zaman üçbucaq formasında düzülürlər. Qarşıda bir özünə güvənli quş, arxasında iki, üç, dörd və s. uçur. Bəzən ikinci sıradan başlayaraq sona qədər quşlar elə formada düzülür ki, hər biri qarşıdakını görə bilir (Şəkil 2). Beləliklə, bir-birilərinə arxa-dayaq olmaqla öz təhlükəsizliklərini qoruyur və mənzil başına çatırlar.

Şəkil 2. Quşların səmada uzaq məsafələrə ucması

Bəs insanlar necə? Bir-birilərinə arxa-dayaq olmağı bacarırlarmı, mehribandırlarmı?

Şagirdlər Bəxtiyar Vahabzadənin “Azərbaycan” şeirindən bir hissəni səsləndirirlər.

Nəfəsimiz – ulu Qorqud dədəmizin öz nəfəsi,

Mahnımızda yaşar bizim babaların addım səsi.

Bu torpaqda, bu diyarda dünən vardıq, bu gün varıq,

Biz keçmişə güvəndikcə gələcəyə addımlarıq.

Qardaşlıqdır şüarımız, biz həmişə əl tutanıq,

Düşmən bizə əl uzatsa, düşmənləyi unudanıq.

Könlümüzdə bir vahiddir güneyimiz, quzeyimiz,

Vətən – bizim namusumuz, biz Vətənik, Vətən də biz.

Şəkil 3. Azərbaycan Gerbi

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbinin (Şəkil 3) üzərindəki tədqiqatın nəticələri ilə əməkdaşlıq etməklə şagirdləri dörd qrupa ayırıram. Rəng seçimi şagirdlərin istəyinə bağlıdır. Qruplara adlar verilir, liderlər seçilir. Qruplardan rənglərin mənası soruşulur. Şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin rəmzi Dövlət gerbimizdir. Gerbdəki ideyalar - dünya xalqlarına əmin-amanlıq, firavanlıq, xoşbəxtlik və səadət arzulayır. Gerbin üzərindəki simvollar “Müharibə istəmirik, lakin hər cür hücumdan da müdafiə olunmağa hazırıq” fikrini verir (<https://oxucumedia.blogspot.com/p/dovlt-rmzlri.html>).

Qrup işi iki mərhələdə aparılır: I mərhələdə Üçbucaqlara aid nəzəri biliklər üzrə diskussiya aparılır. Qruplararası diskussiya üçün vaxt müəyyən edilir və qiymətləndirmə meyarları (tam və doğru cavab, əməkdaşlıq, dinləmə) şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Vaxt çərçivəsində qruplar qoyulmuş problemlə bağlı sualları cavablandırırlar. Suallar da qrup üzvləri tərəfindən verilir. Vaxt bitdikdə qruplar qiymətləndirilir.

II mərhələdə qruplara Üçbucaqlara aid tapşırıqlar yazılmış iş vərəqləri təqdim edilir. Tapşırıqlar praktik yerinə yetirilir və flipçartda qeyd edilir. Bu mərhələyə görə də qruplara qiymətləndirmə meyarları (tapşırıqlar tam və düzgün yerinə

yetirilib, əməkdaşlıq, təqdimat, vaxtdan səmərəli istifadə)

və qrup tapşırıqlarının yerinə yetirilmə vaxtı elan edilir. Vaxt bitdikdə flipçartlar qruplardan götürülür, növbə ilə lövhədən asılır və hər bir qrupun təqdimatı dinlənir.

Təqdimatda üçbucaqların tərəflərinə və bucaqlarına aid növlərinin bütün xassələri səsləndirilir. Hər bir qrup onlara təqdim edilmiş məsələlərin həllini lövhədə yazaraq şərh edir. Qrup üzvləri bir-birinin cavabını dinləyir, lazım gəldikdə münasibət bildirirlər. Şagirdlər fikirlərini sərbəst ifadə etməyə çalışırlar. Cavablar müzakirə edilir, qrupların sualları cavablandırılır. Beləliklə, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət şəraitində “Üçbucaqlara aid ümumiləşmiş təkrar” məqsədə uyğun səviyyədə sona çatır. Bir daha həndəsi fiqurlar içərisində üçbucağın ən möhkəm fiqur olduğu diqqətə çatdırılır. Şagirdlərə xatırladıram ki, biz elmi biliklərə dərinlən yiyələnsək, hamımız bir olsaq, mehriban olsaq, möhkəm olsaq, sizlərin gücü ilə torpaqlarımızı yaxın zamanlarda düşməndən azad edərik. Qoy bu dərsimiz Qarabağ torpaqlarımızdakı müharibəyə etiraz olsun!

Şagirdlər Bəxtiyar Vahabzadənin 1993-cü ildə qələmə aldığı “Qalx ayağa” şeirini səsləndirirlər:

**Vətən oğlu, maya tutmuş sənin qanın
Bu torpaqdan, bu Vətəndən.
Qalx ayağa,
İmdad umur Vətən səndən.
Sinəmizlə od-alovu biz yarmasaq,
İtirilən torpaqları qaytarmasaq,
Vətən bizi bağışlamaz,
Torpaq bizi bağışlamaz.**

**Sinəmizi dağ-dağ edən kinimizdən
Yadelliyə pay verməsək,
Biz barıta döndərməsək,
Dağlar boyda dərdimizi
Natəvanın, Üzeyirin ölməz ruhu
Danlar bizi!**

**Biz çoxunun gözlərinə
Tarix boyu ox olmuşuq.
Kişi kimi yaşamağı bacarmasaq,
Kölə kimi yaşamağa haqqımız yox!
Düşdüyümüz müsibətə,
Bu əzaba, bu zillətə
Yoxsa, kuruq, yoxsa, kırıq?
Bu torpağın qabağında
Biz hələlik günahkırıq.
Bu günahla bağışlamaz Vətən bizi.**

**Gülləliyək
Bu milləti xəcil edən səbrimizi.
Qalx ayağa!
Öz haqqındır zəfər sənin,
Carçısı ol qələbənin!
Qalx ayağa!
Qaldır döyüş dostlarını «Vur!» - səsinə.
Qalx ayağa,
Diz qatlamaq yaraşarmı
Bilgə xanın nəvəsinə?**

Tülkülərin qabağından qaçmağımı

Axı, sənə bağışlamaz qurd babamız.

Qalx ayağa!

Xankəndinə çatmalıdır

Bizim zəfər arabamız.

Vətən oğlu,

Maya tutmuş sənin qanın

Bu torpaqdan, bu Vətəndən.

Qalx ayağa,

İmdad umur Vətən səndən. (Bəxtiyar Vahabzadə, 2008)

Qrupları əvvəldən elan edilmiş meyarlar üzrə qiymətləndirirəm. Hər bir qrup üzvü isə beş ballıq şkala üzrə qrup lideri tərəfindən qiymətləndirilir və həmin qiymətlər şagirdlərin gündəliklərində qeyd edilir. Qiymətləndirmə meyarlarına uyğun bilik və bacarıqları tam doğru olan qrup qalib olur və mükafatlandırılır.

Ev tapşırığını lövhədə yazıram. Dərsin məqsədlərinə uyğun şifahi refleksiya edirəm. Əldə etdiyimiz bütün bilik və bacarıqlarımız azad, firavan Vətənimizin gələcəyi üçündür - deyərək dərsi Bəxtiyar Vahabzadənin 1992-ci ildə qələmə aldığı Vətənə aid misraları ilə yekunlaşdırıram:

Vətən eşqindən ucalsın bütün istəklərimiz

Yaşasın arzuda, məqsəddə, təmənnada Vətən! (B.Vahabzadə, 2008).

NƏTİCƏ

Təlim prosesinin mühüm hissəsini təşkil edən dərsdə bilik, bacarıq, vərdişlərlə yanaşı zehni, mənəvi, estetik, fiziki və s. tərbiyənin də əsası qoyulur. Ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən bütün fənlərin, o cümlədən riyaziyyat fənninin tədrisində tariximizin, mədəni abidələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, vətən, vətəndaş, vətənpərvərlik anlayışlarının təbliğinə yer ayrılırsa, o zaman şagirdlərimizin vətənpərvərlik ruhunda, əsil vətəndaş kimi böyüməsinə nail ola bilərik.

Riyaziyyat fənnini ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya etmək müəllimdən böyük ustalıq, gərgin zəhmət tələb etməsinə baxmayaraq sonda şagirdlərimizin təlim nəticələrindən belə qənaətə gəldik ki, riyaziyyatın ədəbi fikirlərlə, poeziya ilə əlaqələndirilməsi təlimdə yüksək keyfiyyətin əldə edilməsi üçün çox faydalıdır.

Türk dünyasının ölməz şairi Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərindən dərsin mövzuna uyğun olaraq məqsədəuyğun şəkildə yararlanmaqla şagirdlər ən böyük sevginin Vətən sevgisi olduğunu anladılar. Onlar həm də anladılar ki, Vətən sevgisi həm də hər an onun müdafiəsinə hazır olmaq deməkdir, eyni zamanda torpaq uğrunda can qurban verməyə də dəyər. Şəhidlik vətənpərvərliyin ən uca zirvəsidir - qənaətinə gəldik. Şəhidlər başımızın tacı, qürur yerimizdir:

Gəldi ürəkdəki arzular dilə,

Silahı məhəbbət, son sözü Vətən.

**Şəhidlər göstərdi ölümləriylə,
Ölüm aşağıdır Vətən eşqindən!** (Bəxtiyar Vahabzadə, 2004)

ƏDƏBİYYAT

liyev İ. Ümumi təhsil haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU. 29 mart 2019-cu il.

ərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı ər). Bakı, 2013.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası-1. Bakı, «Elm və təhsil», 2020, 208 s.

ə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild (Poemalar). Bakı, «Öndər nəşriyyat», 2004, 328 s.

ə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild (Poemalar). Bakı, «Öndər nəşriyyat», 2004, 320 s.

ə, VI cild (1990-1999). Bakı, «Elm», 2008, - 738 s.

**TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİMƏ ADAPTASIYASINDA ƏQLİ İŞ QABİLİYYƏTİNİN
DİNAMİKASI**

İsmayılova Mehriban Cəlal qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

E.mail: mehriban_ismayilova_1962@mail.ru

XÜLASƏ

Ali təhsil müəssisələrində tələbələr kifayət qədər gərgin iş rejimində oxuyurlar. Təlim prosesi tələbələrin əqli fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin növbələşmə şəraitində keçirilməsi ilə xarakterizə olunaraq tipoloji fərqlərlə bağlıdır. Tələbələrin əqli iş qabiliyyətinin gündəlik ritmi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

I mərhələdə tələbələrin əqli iş qabiliyyəti aşağı olur. Zəng vurulduqdan sonra tələbələr auditoriyada fikirlərini və enerjilərini təlim prosesində birbaşa yönəltməkdə çətinlik çəkirlər. 10-15 dəqiqə sonra tələbələr əqli iş üçün münasib vaxt qazanırlar. Tələbələrin dərs günü o qədər də yüksək məhsuldarlıqla başlamır. Bu dövr mərhələlərlə artaraq bəzi dəyişikliklərlə xarakterizə edilir və “*alışma*” mərhələsi adlanır. Müəllim çalışmalıdır ki, problemlə situasiya yaradaraq tələbələrdə maraq oyada bilsin.

II mərhələ “optimal mərhələ” adlanır ki, onun müddəti 1,5-3,5 dəqiqə davam edir. Tələblərin funksional vəziyyəti orqanizmin funksiyalarının dəyişməsi ilə səciyyələnir. Məhz bu mərhələdə müəllim müəllim yüksək enerjivə əqli güc tələb edən mürəkkəb tapşırıqların tələbələr tərəfindən yerinə yetirilməsi planlaşdırılmışdır.

III mərhələ “tam bərpaetmə” mərhələsidir. Burada yorğunluğun ilkin əlamətləri iradi səylə və müsbət motivasiya ilə kompensasiya olunur. Bu mərhələdə tələbələrdə yorğunluğun birinci simptomları təzahür edir. Müəllim psixoloji yüklənmələrin qarşısını almaq üçün seminar məşğələlərdə polemikalardan və müzakirələrdən istifadəyə daha çox yer ayırmışdır.

IV mərhələ “qeyri sabit kompensasiya” xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyindən “*qeyri sabit kompensasiya*” mərhələsi adlanır. Yorğunluq artır, iradi səyde dəyişikliklər nəzərə çarpır, təlim fəaliyyətinin məhsuldarlığı aşağı düşür. Funksional fasilələr psixi funksiyalarda, sistem və orqanlarda dəqiqi şəkildə ifadə edilir. Təlim fəaliyyətində həmin dəyişikliklər tələbə üçün

mühüm əhəmiyyət kəsb edir, məsələn, tələbənin diqqətinin davamlılığı tərəddüd edir, o diqqətini mərkəzləşdirməyə nail olmaqda çətinlik çəkir.

V mərhələdə əqli iş qabiliyyətinin səviyyəsi aşağı düşür, işin sonunda qısamüddətli olur. Həftəlik üzrə əqli iş qabiliyyətinin dinamikası özünün spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu mərhələ əqli iş qabiliyyətinin progressivlik səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Bu mərhələdə əqli iş qabiliyyəti orqanizmin ehtiyatlarının mobilləşməsi hesabına qısamüddətdə yüksəlir.

Təlim həftəsinin əvvəlində əqli iş qabiliyyəti bir qədər aşağı olur. Bu mərhələdə yüksək əqli iş qabiliyyəti nəzərə çarpır. Həftənin sonunda əqli iş qabiliyyətinin zəifləməsi müşahidə edilir. Bu mərhələdə təlim məşğələlərinin yüksək səviyyədə keçirilməsinə və materialların tam mənimsənilməsinə ümid etmək mənasızdır. Dərs günü müddətində tələbələrin əqli iş qabiliyyətlərinin dinamikasını təhlil edərək növbəti nəticələrə gələ bilirik: Tələbənin dərs günü müddətində: I qoşa saatlarda mobilləşmə mərhələsi başlayır ki, burada işin ritmi, qərarın qəbulunun təhlili baş verir. Bu qoşa saatda yaradıcı tapşırıqlardan test tapşırıqları planlaşdırılır ki, əsas məqsəd əmək fəaliyyəti şəraitinə orqanizmin adaptasiya olunmasıdır. Getdikcə tələbələrin əqli iş qabiliyyəti yükəlidir. Bu saatlarda mürəkkəb tapşırıqlar, yüksək mərkəzləşdirmə tələb edən gərginləşmə müşahidə edilir. Tələbələrin 30%-də yorğunluq əqli iş qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Bu mərhələ yüksək emosional güc tələb etməyən optimal mərhələ kimi xarakterizə olunur.

Açar sözlər: əqli iş qabiliyyəti, gərgin iş rejimi, progressivlik səviyyəsi, yaradıcı tapşırıqlar, problemli situasiya

SUMMARY

In higher education institutions, students study in a rather intense working mode. The training process is characterized by alternating different types of mental activity of students and is related to typological differences. The daily rhythm of students' mental capacity consists of the following stages: At the first stage, students' mental capacity is low. After the bell rings, students in the audience find it difficult to focus their thoughts and energy directly on the learning process. After 10-15 minutes, students get enough time for mental work. Students' school day does not start with such high productivity. This period is characterized by increasing in stages and some changes and is called "getting used to" stage. The teacher should try to arouse students' interest by creating a problem situation. The second stage is called "optimal stage", which lasts 1.5-3.5 minutes. The functional state of requirements is characterized by changes in the body's functions. It is at this stage that the teacher planned to perform complex tasks requiring high energy and mental strength by the students. Stage III is the "full recovery" stage. Here the initial signs of fatigue are compensated by voluntary effort and positive motivation. At this stage, the first symptoms of fatigue appear in students. In order to prevent psychological stress, the teacher allocated more space to the use of polemics and discussions in the seminar. Stage IV is called the stage of "unstable compensation" because it differs in the characteristics of "unstable compensation". Fatigue increases, changes in voluntary effort are noticeable, and the productivity of training activities decreases. Functional breaks are clearly expressed in mental functions, systems and organs. Those changes in the learning activity are important for the student, for example, the student's attention span fluctuates, he finds it difficult to focus his attention. In the V stage, the level of mental work ability decreases, and at the end of the work, it is short-term. The

dynamics of mental work capacity on a weekly basis has its own specific characteristics. This stage is accompanied by a decrease in the progressive level of mental work ability. At this stage, the mental work capacity increases in the short term due to the mobilization of the body's resources. At the beginning of the training week, mental capacity is slightly lower. At this stage, high mental capacity is noticeable. At the end of the week, the weakening of mental capacity is observed. At this stage, it makes no sense to hope for a high level of training sessions and full mastery of the materials. Analyzing the dynamics of students' mental work abilities during the school day, we can come to the following conclusions: During the student's school day: In the I double hours, the mobilization phase begins, where the rhythm of work, the analysis of decision-making takes place. In this double hour, test tasks from creative tasks are planned, the main goal of which is the adaptation of the body to working conditions. The mental capacity of students is increasingly burdened. In these hours, complex tasks, tension requiring high concentration are observed. In 30% of students, fatigue is accompanied by a decrease in mental performance. This stage is characterized as an optimal stage that does not require high emotional strength.

Keywords: mental capacity, intense work routine, level of progress, creative tasks, problem situation

**AZERBAIJAN VE ANADOLU FOLKLORUNDA NAZARDAN KORUNMAK
İÇİN YAPILAN UYGULAMA VE RİTÜELLER
PRACTICES AND RITUALS IN AZERBAIJAN AND ANATOLIAN
FOLKLORE THAT PROTECTS FROM THE EVIL EYE**

Doç.Dr. Meleyke Nizami kızı Memmedova

AMEA Folklor Enstitüsü

Mitoloji Bölümü'nde aparıcı elmi işçi

ORCID: 0000-0001-7714-4668

melikememmed@gmail.com

Bakü/Azerbaycan

Özet

Arapça “nızr” (نظر) kökünden olan “nazar” kelimesi Türkçe’de “bakma, bakış” anlamına gelmektedir. Bu kelime “bakış, iltifat” manasında tarihte ilk kez Aşık Paşa'nın Garib-name (1330) eserinde yer almıştır. Halk edebiyatında sık sık karşılaştığımız nazar kelimesi bakma anlamına geldiği gibi aynı zamanda halk arasında “kem göz”, yani kötü niyetli bakış anlamında da kullanılmaktadır. Kem gözün yakıcı bir bakış gibi nesnelere bile çatlatabileceğine inanıldığı gibi, kem gözlerden, kötü nazarlardan korunmak için bir takım yöntemler de uygulanmaktadır. En yaygın yöntemlerden biri nazar boncuğu gibi bilinen mavi boncuk, benzeri bir takım takılar takmak, üzerinde dua yazılmış muska taşımaktır. Bir başka yöntem ise göz altına kömürle siyah çekilmesidir. Ve böyle yapmakla kötü bakıştan yayılan nazarı, kötü enerjiyi yok edeceği düşünülmektedir.

Folklorumuzda, halk edebiyatında nazara karşı yapılan uygulama ve ritüeller de önemli yer tutmaktadır. Bu uygulama ve ritüeller genellikle iki şekilde gerçekleşmektedir.

Birincisi nazardan korunmak, nazara karşı yapılan ritüel ve uygulamalardır. İkincisi ise nazara uğramış, göz değmiş birini bu durumdan kurtarmak, üzerindeki kötü enerji ve nazarı kaldırmak için yapılan ritüel ve uygulamalardır.

Makalede Azerbaycan ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde halk arasında nazara karşı ve nazar değmiş birini bu durumdan kurtarmak ve korumak amacıyla yapılan ritüel ve uygulamalar çeşitli antolojiler, kitaplar, makaleler araştırılarak, kaynak kişilerden toplanan bilgiler karşılıklı şekilde incelenerek yer almıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Anadolu, ritüel, halk edebiyatı, nazar.

Abstract

The word "evil eye" (nazar) comes from the Arabic "nazar" (نظر) pumpkin, which means "don't look, gaze" in Turkish. This word, in the sense of "gaze, compliment", appeared for the first time in history in Aşık Paşa's Garib-name (1330). The word evil eye (nazar) is frequently encountered in folk literature, it means looking and it's also used colloquially as "kem göz" which means malicious gaze. As it is believed that the evil eye can crack objects as a burning look, some methods are also applied to protect from the evil eye. One of the most common methods is to wear a set of jewels such as blue beads, known as the evil eye beads, and to carry an amulet with a prayer on it. Another method is to draw black lines under the eyes with coal. And by doing so, it is thought that the evil eye and evil energy that spreads from it will be destroyed.

In our folklore, practices and rituals against the evil eye in folk literature have an important place. These practices and rituals usually take place in two ways. The first one is protection from the evil eye and rituals, practices against it. The second one is the rituals and practices performed to save someone who has been smitten with evil eye and to remove the bad energy and evil eye from them.

In the article, the rituals and practices performed among the people in various regions of Azerbaijan and Anatolia in order to save and protect someone who has been affected by the evil eye, various anthologies, books and articles were searched and the information collected from the tradition bearers were examined mutually.

Key words: Azerbaijan, Anatolia, ritual, folk literature, evil eye.

Giriş. İslam ülkelerinin hemen hepsinde olduğu gibi Anadolu ve Azerbaycan'da da nazar inancı çok yaygındır. Arapça "nazar" (نظر) kökünden gelen "nazar" kelimesi Türkçe'de "bakma, bakış" anlamındadır. Bu kelime "bakış, iltifat" manasında tarihte ilk kez Aşık Paşa'nın Garib-name (1330) eserinde yer almıştır. Halk edebiyatında sık sık karşılaştığımız "nazar" kelimesi "bakma" anlamına geldiği gibi, aynı zamanda Azerbaycan ve Anadolu'da halk arasında "kem göz", "bed nezer", "göz", "göz değmesi", "pis göz", "kötü göz", "göze gelme", "kötü niyetli bakış" gibi kelimelerle de ifade edilmektedir. Kem gözün yakıcı bir bakış gibi nesnelere bile çatlatabileceğine inanıldığı gibi, kem gözlerden, kötü nazarlardan korunmak için bir takım yöntemler de uygulanmaktadır. En yaygın yöntemlerden biri nazar boncuğu gibi bilinen mavi boncuk, dağdağan gibi süs nesnelere hazırlanmış kolye, bileklik gibi takılar takmak, üzerinde dua yazılmış muska taşımaktır. Aynı zamanda evin duvarlarına nazar boncuğu, üzerlikten yapılmış süslü ev nazarlıkları, dualar yazılmış tablolar da asılmaktadır. Bahçe duvarına, evin giriş kapısının üst kısmına boynuzlu koç kafası, at nalı

gibi nazarı geri çevirdiğine inanılan nesnelere de asılır. Bir başka yöntem ise göz altına veya altına kömürle siyah çekilmesi, üzerlik, tuz, hamur yakılmasıdır. Böylece bu yöntem ve ritüelleri uygulamakla kötü bakıştan yayılan nazarı, kötü enerjiyi yok edeceği düşünülmektedir.

Halk arasında özellikle dağlık bölgelerde yaşayan insanların gözlerinden yayılan enerjinin kötü nazara dönüştüğüne inanılmaktadır. Aynı zamanda çok hasetçi ve kıskanç insanlarda da kendinde olmayan bir şeyin başkasında olmasından dolayı duyduğu rahatsızlık kötü enerji şeklinde karşı tarafa yansımaktadır. Bu tip kişilerle karşılaşıldığında insanın işleri iyi gitmez. Bu yüzden hayırlı bir iş için gidildiğinde ilk olarak o tip gözü nazarlı insanlarla karşılaşılmasına dikkat edilir. Hatta istemeden karşılaşıldığında ona fark ettirmeden yanını kaşıman gerekir. Özellikle renkli (mavi) gözlü olanların nazarının keskin olduğuna inanılır. Genel bilgi olarak da nazarın sadece insanları değil, canlı cansız bütün varlıkları, nesnelere etkilediği, hatta ölüme, hastalığa, kırılıp dökülmeğe götürdüğü bile bilinmektedir. Nazar konusunda özellikle anneler çocuklara dikkat etmeğe çalışır. Kırklı çocuklara, oğlan çocuklarına daha çok nazar değdiğine inanılır. Özellikle çocuğu olmayanların ağır enerjisinden, nazarından korumak için o kişilerden uzak tutulmaya, üzerlerinde göz boncuğu, muska, nazarlık taşımaya dikkat edilir. Hatta bazen çocuklar kirli ve pis, yırtık pırtık giydirilerek dolaştırılır ki, kem gözlerin nazarına uğramamış olsun. Sık sık üzerlik yakmak, başına tuz dolandırıp yakmak, dualar okuyup üfleme gibi yöntemlerle de çocuk nazardan korunmaya çalışılır.

Nazar değmiş veya nazara uğramış kişilerdeki belirtiler halk arasında tesbit edilmiştir. Özellikle çocuklarda şu şekilde kendini gösterir; çocuk sık sık esner, sürekli ağlar, ateşlenir, huysuzlanır, doğru dürüst uyumaz, morarır, bağırır, rengi solar sararır, birdenbire hastalanır, zayıflar, kusar, sık sık gerinir, kiprikleri tortop olur, gözleri sulanır, gözleri çapaklanır, ishal olur, gözleri aralıklı uyur, sancılanır vb. (Örnek, 2015, s.213-215). Yıkıcı göze maruz kalmış kişilerde oluşan sıkıntılar; adımlarda ağırlaşma, takatsizlik, grip olmadığı halde grip belirtileri gösterme, algıda bozukluk, dikkat eksikliği, tahamülsüzlük, halsizlik, ruhsal bitkinlik, sıkça iç çekme, gözkapaklarında ağırlaşma, zayıf bağışıklık, çarpıntı, vücut ısısında artış, sperm sayısında düşüklük, süt veren kadınların sütünün kesilmesi, yüzde ve vücutta oluşan nedensiz yaralar, bedende oluşan yumrular, aile ilişkilerinin bozulması, işsizlik, aksilik vb. görülmektedir (Mansur, 2021, s.144-145). Aynı zamanda büyüklerde görülen şiddetli baş ağrısı, renginin saralıp solması, geçmek bilmeyen, tedaviye cevap vermeyen nedensiz hastalıklar, işlerin yolunda gitmemesi, üzerinde, omuzlarında bir ağırlık hissetmesi, halsizlik, enerjisinin olmaması, işlerini zorlukla yapabilmesi vb. şeklinde görülen sıkıntılar nazarın belirtileri olarak bilinmektedir. Göz ve nazar sadece başkalarından gelmez. Kişi kendi kendini de nazarlamış olur. Kendiyle ilgili yaptığı bir şeye veya sahip olduklarına hayret edince, hayranlıkla dile getirince, ayna karşısında çok vakit geçirince kendine nazar etmiş olabilir. Evin ve ailenin uğradığı nazar ise, evde ailede geçimsizliğin olması, evde sürekli bir şeylerin bozulması, bardak, tabak gibi eşyaların elden düşerek paramparça halde kırılması, evde, bahçede yaşayan canlıların (tavuk, kedi, köpek vb.) ölmesi gibi olay ve haller evde, ailede olan nazarın belirtileridir. Ninem hep şöyle derdi: “Malına bir zarar geldiyse üzülme, önemli olan cana gelmesin. Cana geleceğine mala gelsin”. Ayrıca şunu da belirtirdi ki, bir nazar varsa, o eve, aileye bela gelecekse, önce o evde hayvan varsa onlara gelir, eşyalara gelir, onlara gelmezse insanın kendisine gelir. Bu yüzden de eskiden ninelerimiz, dedelerimiz evde bir şeyler kırılıp bozulunca, hayvanlar hastalıktan, ya da sepepsiz ölürken,

üzülmek yerine şükür eder, evlatlarına ve kendi canlarına bela, kötülük gelmediği için dua ederler. Bazen de böyle olayları önlemek için sadaka, nezir verilirdi. Fakir fükaraya yardım edilir, ihsanlar verilirdi.

Nazara Karşı Yapılan Ritüel ve Uygulamalar. Nazara karşı korunmak için öncelikle nazara uğramadan, nazar değmeden önce yapılan ritüel ve uygulamalar vardır. Bu ritüeller ve uygulamalar büyüklere yapıldığı gibi çocuklara, hatta sahip olduklarımız değerli şeyler için de yapılmaktadır. Öncelikle en çok annelerimiz, büyüklerimiz çocuklar üzerinde daha titiz davrandığını, onları nazara karşı korumak için dede babalardan öğrenip bildiklerini günümüze kadar aktararak yaşatmaya devam etmişler. Günümüzde çocukları korumak için yapılan uygulamalar şunlardır: Çocuğun omuzuna, görünür yerine, gömleğinin içine nazarlık muskası, mavi boncuk, maşallah takılır. Aynı zamanda çocuğun odasına, yatağına, yastığının altına Kur'an, iğne, makas, bıçak, demir parçası, soğan, sarımsak kabuğu, kekik otu, iğde dalı, kaplumbağa kemiği, tazı boncuğu (küçük deniz kabuklarının kabuğundan yapılan boncuk), süpürge, ekmek, şap, çörek otu dikilir, asılır, konur. Bazı bölgelere (Adana, Adıyaman, Bilecik, Çanakkale, Kırşehir, Malatya, Rize, Sakarya, Samsun, Sivas, Tokat) göre kulağın ardına kara bir şey sürülür, bazı bölgelere (Edirne, Gümüşhane, Kastamonu, Tokat) göre ise alnın ortasına kara bir şey sürülür (Örnek, 2015, s.215-216). Aynıısı Naxçıvan ve Ordubad yörelerinde görülmektedir. Şöyle ki, kara kömür veya yakılmış pamuğun karası nazara karşı çocuğun alnına sürülür. Ankara, Afyonkarahisar, Aydın, Bilecik, Burdur, Çanakkale, Çorum, Denizli, Elazığ, Gaziantep, Isparta, İçel, Konya, Maraş, Muş, Niğde, Rize, Sinop, Sivas, Tokat, Trabzon, Urfa, Uşak, Van, Yozgat, Zonguldak vb. illerinde nazar değmiş çocuk okutulur. Afyon, Ağrı, Amasya, Elazığ, Eskişehir, Gaziantep, Isparta, İçel, Kayseri, Konya, Malatya, Nevşehir, Rize, Sakarya, Sivas, Tokat, Trabzon, Tunceli, Urfa, Uşak, Van, Yozgat, Zonguldak gibi illerde ise çocuk nazarı degeceğine inanılan kimselere gösterilmez, onlardan uzak tutulur. Bilecik, Bolu, Bursa, Çorum, İstanbul, Tokat'ta yüzüne mavi örtü örtülür. Afyonkarahisar, Balıkesir, Bolu, Kocaeli, Kütahya, Malatya, Niğde, Sivas, Tokat, Trabzon, Uşak, Yozgat'ta tütsü yapılır (Örnek, 2015, s.216). Anadolu'nun farklı bölgelerinde yapılan bu uygulamaların çoğu Azerbaycan'ın bir çok yörelerinde de aynı veya benzer şekilde yapılmaktadır. "Göz muncuğu" denilen nazar boncuğu, dadağandan hazırlanmış takılar vb. çocuğun kıyafetine, bileğine takılarak nazardan korunacağına inanılır. Aynı zamanda kem gözlü insanlardan kaçmak, onunla karşılaşılmasına dikkat edilmesi de saptanmıştır.

Nazara karşı korumak için daha çok çocuğun üzerine göz boncuğu, muska takıldığını biliyoruz. Bunun yanında çok değişik nesnelere de kullanıldığı kaynak kişilerden toplanan bilgilerden elde edilmiştir: "Sarmaşık kökü, yılanın bel kemiği, çörek otu, yedi delikli boncuk çocuğun üstünde bulundurulur. Ayrıca çörek otu, şap ve it pisliği çocuğun omuzuna dikilir." (Örnek, 2015, s.217). Nahçıvan, Şerur, Ordubad ilçe ve köylerinde nazardan korumak için, aynı zamanda nazara uğradığına inanılan çocuğun boynuna dağdağandan kolye, bileğine dağdağandan yapılan bileklik takılmaktadır. Nazar olduğu zaman dağdağan çatlar ve böylece nazarin çıktığına inanılır.

Adana yöresinde çocuğu nazardan, kem gözden korumak için urasacı kadın çöküştürür, üç defa başını ovalar ve şunları söyler:

Gören gözler çatlasın

Söyleyen diller patlasın

Ulu ağaç dibinde bulduysan
Köklü taş dibinde bulduysan
El benim elim değil
Benden daha yüksek urasacıların eli,
Fadime anamızın, huri kızlarımın,
Evliaların eli (Örnek, 2015, s.218)

Kocaeli`de nazara karşı çocuğu korumak için ise böyle bir ritüel yapılıır: “Çocuğa tüstü yapılıır. Mangaldaki köz ateşin üzerine biraz tuz, biraz üzerlik otundan atılır. Mangaldan çıkan duman üzerinde gezdirilen çocuğa `altmış yetmiş, çıkmış gitmiş` denilir.” (Örnek, 2015, s.217). Bu ritüelin benzeri Nahçıvan ve Ordubat ilçelerinde ve bu ilçelere bağlı köylerde de görülmektedir. Nazar değmesin diye kötü gözden korunmak için aynı ile ya mangala, ya evdeki ocağın üzerine tuz veya üzerlik atılıp yakılır. Atmadan önce üç kere hem çocuğun, hem de evdekilerin başına dolandırılıp sonra ateşe atıp yakılır. Bunu yaparken de aşağıdaki sözler söylenmektedir:

Üzerliksen, havasın,
Bin bir derde devasın.
Çıktım yüce bir dağa
Çok yalvardım Allah`a.
- Dedi, nedir, biçare?
- Dedim, biçareye bir çare.
- Dedi, memeli üzerlik,
Dibi gölgeli üzerlik,
Der, sal oda çatlasın,
Yaman gözler pırtlasın.
Bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yedi,
Gada bela bizden gitti.
Üzerliğim çırtladı,
Yaman gözler pırtladı.
Başı börklü üzerlik,
Kömecli, köklü üzerlik.
Seni salıram bu oda,
Göster hükmün üzerlik (Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 2009, s.88)

Halk edebiyatında sık sık karşılaştığımız nazara karşı korunmak için uygulanan ritüeller içinde üzerlikle bağlı olanlar özellikle dikkat çekmektedir. Tıpta ve halk hekimliğinde de bir çok hastalıkların tedavisinde kullanılan üzerlik, mifolojide ve inançlarda üzerliğe olan inam onun kötü nazardan korunması ile ilgilidir. Bunun için de üzerliğe her evde raslamak mümkündür. Kötü güçleri kovmak ve nazardan korunmak için onun gücünden medet umulmaktadır. Yaşam alanından uzak olan, horoz sesi duyulmayan yerlerden üzerliğin toplanılmasına dikkat edilmektedir ve bu şekilde toplandıığında etkisinin daha çok olacağına inanılmaktadır. Bitkinin yuvarlak tohumlarını koparıp biraz sarımsak kabuğu ve tuzla birlikte ısınmış demir parçası üzerine atılarak yakılır. Halk arasında yaygın inanca

göre, üzerliğin tüstüsü ve aynı zamanda tuzun çırtaçıt yanması nazarin çıkmasına işaredir. Aslında üzerlik yanınca ondan çıkan koku baş ağrısına iyi gelmekte, kötü enerjiyi temizlediği için ise, insanın ahvali, ruh hali hoş olmaktadır.

Tuzla nazara karşı koruma ritüeli Malatya'da biraz farklı yapılmaktadır: “Dini bütün bir kadın, eline bir miktar tuz alır, dualar okur, tuzu çocuğun başında vücudunda gezdirir. Bu işlem birkaç defa tekrarlanır. Kadın elindeki tuzun birazını parmağını ıslatarak çocuğun alınına sürer, arta kalanını da bir bardak suda karıştırdıktan sonra, kapının sağına ve soluna serper.” (Örnek, 2015, s.217).

Aydın'da nazara uğramasın diye çocuk için çok değişik bir nazardan koruma ritüeli uygulanmaktadır: Ocakta yanan közden bir parça alınıp içi su dolu bakır tabağın içine atılır. Tabakta yirmibeş kuruş, bir parça ekmek ve iğne vardır. Üç yol ortasına dökülür bu su. Ocaktan alınan köz bakır tastaki suya atılmadan şöyle denir:

Dağda geyiğim otlar

Yavrusunu saklar

Gören gözler patlasın

Söyleyen diller çatlasın (Örnek, 2015, s.217).

Nazar Değmiş Kimseye Yapılan Ritüel ve Uygulamalar. Nazara uğramadan, nazar değmeden önce nazardan korunmak için yapılan ritüel ve uygulamaların yanında, nazara uğradığında, nazar değdikten sonra bu nazarı, kem gözü, kötü enerjiyi yok etmek için hem Azerbaycan, hem de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, ilçe ve köylerinde de bir takım ritüel ve uygulamalar yapılmaktadır. Bunların başında kurşun dökmek, tüstülemek, hocaya okutmak, nazarı değenin giyiminden bir parça alıp yakılarak nazara uğramış kimseye koklatmak, üzerlik otundan tüstü yapmak, yatıra, türbeye, ocağa götürmek, tuz çatlatmak, tuz çevirmek, mum dökmek, çamaşırı değiştirmek, sacı ayağından geçirmek vb. uygulamalar gelmektedir. Nazar için yapılan değişik ritüeller sayesinde nazara uğramış kimsenin üzerinden nazarin kalktığına inanılmaktadır. Öncelikle şunu belirtelim ki, her iki bölge halkı gök, mavi gözlülerin nazarinin çok değeceğine inanılır. Çanakkale'de gök gözlü birinin nazarina uğramış çocuk için şöyle bir ritüel yapılmaktadır: “Nazarı değenin kapısından yonga koparılır, yakılır, dumanı çocuğun üstüne verilir.” (Örnek, 2015, s.217).

Anadolu'da nazar değmiş çocuğun üzerinden nazarı götürmek için üzerlik ritüeli yapılır ve üzerlik yakılırken aşağıdaki sözler çabuk çabuk söylenir:

Üzerliksin havasın

Her dertlere devasın

Ak göz, kara göz,

Mavi göz, yeşil göz,

Sarı göz, ela göz

Hangisi nazar etmişse

Onların nazarinı boz.

Ya da onun yerine “Elemtere fiş, Kem gözlere şiş. Üzerlik çatlasın, Nazar eden patlasın” denir (Örnek, 2016, s.232).

Nahçıvan'ın Şerur ilçesinde nazara uğramış çocuk için hamuru, üzerliği, her köşeden alınmış toprağı tandıra atar ve çocuğun vücuduna sürerler. Tandırda atılanlar partladıkça

nazar çıkar ve çocuk iyileşir. Üzerlik ritüeli uygulandığı zaman üzerlikle ilgili söylenen sözler de bölgelere göre farklılık göstermektedir:

Havdı havdı üzerriy,	Üzerliyi dener dener,
Çakmak aldı üzerriy.	Yandırsın herzi çener.
Dedim nedi, Gember ağa,	Yad ola, gahım ola.
Dedi, nedi ey bekara.	Bed nezer bırda yana.
Dişi seyrehden,	Höhlü höhlü üzerriy,
Göy gözden,	Dibi köklü üzerriy
Gangal ile,	Üzerriyim çırtdasın,
Sal bu ocağa.	Yaman gözder pırtdasın.

(Şerur Folklor Örnekleri, 2018, s.288) Ganga gaviş, gada savış (ŞFÖ, 2018, s.289).

Amasya`da nazara uğramış çocuk için bu ritüel yapılmaktadır: “Kurşun dökülür. Bir kalbur hazırlanır. İçine dört tane kaşık, bir dilim ekmek, bir tas içinde su konur. Bu şekilde kalbur hazırlanmış olur. Kurşun ayrı bir yerde, bir tavada eritilir. Çocuk oturtulur. Üzerine bir tülbent örtülür. Kalbur çocuğun başı üzerinde tutulur. Tavada eritilen kurşun tasın içindeki suya dökülür. Bu işlem üç kez tekrarlanır. Daha sonra kurşun döken kişi kalburdaki kaşıkları çocuğun başından üç defa atar. Kaşıkların dördü de yere kapalı olarak düşerlerse, çocuk ölür denir. Açık düşerse kaşıklar, nazardan kurtulmuş olur. Bunlar yapılırken üç defa İhlas Suresi, bir defa da Fatıha Suresi okunur. Kalburdaki ekmek köpeğe verilir. Tastaki su da ocağa serpilip, tas olduğu yerde ters çevrilir” (Örnek, 2015, s.219-220). Benzeri Ordubat ilçesinde ve ona bağlı köylerde yapılmaktadır. Şerur`da ise, nazara uğramış çocuğun üzerinden nazarı götürmek için çok ilginç bir ritüel gerçekleştirilir: Hamurdan yuvarlak yuvarlak kırk göz şeklinde parçalar yapıp tandıra atılır. Bu zaman şöyle denir: “Kim buna nefes salmış, göz vurmuşsa, gözü partlasın”. Sonra nazarı değdiği düşünülen kişinin bez gibi her hangi bir şeyini getirip tandırda yakıyorlar. Aynı zamanda nazar etmiş kişinin ayakkabısı da pisletilerek geri yerine konur. Bu şekilde nazarin geri götürüleceğine inanılmaktadır (Şerur Folkloru Örnekleri, 2018, s.288-289). Afyonkarahisar`da ise, kahve, tuz, şeker ve üzerlik birlikte kurşun bir kepçe içinde yakılır, dumanı kem göze, nazara uğramış çocuğa doğru üflenir (Örnek, 2015, s.220).

Konya`da katran veya zeytin yağına mavi bez batırılır, üzerlik ve soğan kabuğu ile tütürülür ve şöyle denir:

Yüzerlik yüzbinerlik
Gitsin nazarlık, gelsin sağlık.
Yüzerliksin hevasın
Her dertlere devasın
Kara taştan ela gözden alasın.
Enneşelin, menneşelin
Yeryüzünde kaynaşanın
Bağdat`daki bitli Ayşe`nin
Gözleri patlasın (Örnek, 2015, s.220).

Yine Konya yöresinde nazara uğramış çocuğu tüstüledikten sonra şöyle denir:

Gittsin nazarlık
Gelsin güzellik
Nazarı deęen patlasın
G beęinden atlasın ( rnek, 2015, s.220).

Büyükler ve ocuklar iin yapılan üzerlik rit elli zamanı, etkili gücü olduęuna inanılan sözler bölgelere göre farklılık göstermektedir. Özellikle Nahivan`ın Őerur bölgesinde üzerlik yakılırken birbirine benzese de farklı sözler kullanılmaktadır:

 zerriysen havasan,
Nahan derde devasan.
Hansı bir evde olsan,
Nee gada savarsan.
Atın g yd ,  zerriy.
Donun g yd ,  zerriy.
M Őg l iŐim d Ő bd ,
Hal g n nd , üzerriy.
 zerriyeler ırtdasın,
Yaman gözler pırtdasın.

***

 zerriy dene dene,
ekilsin perde dene.
Yad ola, gohum ola,
G zderi burda yana.

***

 zerriysen havasan,
Gada bala savasan,
Her derddere davasan.
ıkdım Turun daęına,
Baktım cennet baęına.
aęırdım, yani sen ey,
Get g r bed nezer, bed nefes,
Atım k ze, ıksın g ze (Őerur Folkloru  rnekleri, 2018, s.286).

***

Aman, hoydu  zerriy,
T st n göydə  zerriy.
Bed nezeri, bed nefsi,
Amandı, kov üzerriy.

***

 zerriyeler hazardı,
Hazar derde devadı.

Hansı evde olsa,

Gada bela savandı.

Üzerriyer çırtıdasın,

Yaman gözler pırtıdasın (Şerur Folkloru Örnekleri, 2018, s.287).

Anadolu'nun Kastamonu bölgesinde ise, nazarı değdiği inanan kimseler için farklı bir tüstüleme ritüeli yapılmaktadır. Şöyle ki, nazara uğramış kişilerin isimleri bir kağıda yazılır. Daha sonra zeytin yağına bastırılıp tüstülenir (Örnek, 2015, s.221).

Şerur'da nazara gelmiş kişi yere yatırılır. Pamuk alıp ayaktan başa kadar dizilir. Sonra "ben bunun korkuluğunu alıyorum" der ve pamuk yakılır. Pamuk yanıp kül olunca adamın korkuluğu, nazarı gitmiş olduğuna inanılır (Şerur Folklor Örnekleri, 2018, s.288).

Adıyaman'da nazar değmiş çocuğun nazarını götürmek için farklı bir ritüel yapılmaktadır: Çocuğa nazar değiren kişinin bastığı yere önce çiş yapılır. Daha sonra bu kişinin bastığı yerden toprak alınır, üzerine su konur, bu su çocuğa serpilir. Erzurum'da ise nazara uğramış çocuğa yedi komşuya su veya şeker okutulur (Örnek, 2015: s.221)

Azerbaycan'da halk hekimliği dediğimiz türkeçarelerde kötü nazardan dolayı kişide oluşan yarayı iyileştirmek için bahçede yetiştirilen tavuğun petenesi kına ve tere yağı ile karıştırılıp yaranın üzerine konur ve yara iyileşince nazarin da gitmiş olduğuna inanılır (Nebiyev, s.321).

Sonuç. Nazar genel olarak gözle (köz nazarı), dille (til nazarı), ayna ile (közğü nazarı), parmakla gösterilmekle (sug nazarı) değiştirilmiş olur. Göz kelimesinin eski Türkçeden "köz"den geldiği bilinmektedir. Aynı zamanda köz kelimesi kor halinde yanan kömür parçası anlamına geliyor olmasının nedeni de gözün aslında kor kadar yakıcı olduğundan dolaydır. Gözden gelen bu kötü, yıkıcı enerjiyi, bed nazarı yok etmek için tüstü, üzerlik yakılmasının yanında o enerjiyi geri kaytaracak göz boncuğu gibi ilk bakışta dikkat çeken takılar, muskalar takılarak önlem alınmaya çalışılır. İşaret parmağı ile gösterildiğini anladığında ise kalp hizasında işaret ve ortak parmak makas şeklini alarak kalp üzerine konulur ve gelen enerjinin geri ötürüldüğüne inanılır. Dille hakkında birşeyler söyleyen kişinin nazarına gelmemek için dili hafifçe dışarı çıkarıp üç defa ısırarak gerekir. Közğü, yani ayna nazarina gelmemek için sık sık aynaya bakılmamalı, yatak odasında ayna bulundurulmamalıdır. Aynı zamanda ta eski çağlardan günümüze kadar gelen bir yöntem ise nazar değmemesi için öncelikle "tü tü" denilerek hafiften tükürüp "bin bir kere maşallah", "Allah nazarlardan korusun" vb. söylenmesidir.

Kökeni çok eski Türk inançlarına, şaman gelenek ve göreneklerine dayanan nazar, göz değmesi, nazarla ilgili inançlar, uygulamalar, ritüel ve yöntemler hala günümüzde ister Anadolu'nun, isterse de, Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde zenginliği ile dikkati çekmektedir. Makalede giriş kısmında nazar kelimesinin anlamları, kökü araştırılırken, nazarin belirtileri, nazara uğramış çocuk ve büyüklerde, canlı cansız çevremizde olan eşya, nesne ve hayvanlardaki, aile ve evdeki sıkıntıları saptanmıştır. Ayrıca nazara uğramadan önce kem gözden korunmak ve nazar değmişler için yapılan uygulama ve ritüeller iki başlık halinde toplanarak Azerbaycan ve Anadolu'nun bölgelerine göre karşılıklı şekilde incelenmiştir.

KAYNAKLAR

Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2009). Nahçıvan Folkloru I, Nahçıvan: Ecemi Neşriyatı.

Örnek, S.V. (2015). Geleneksel Kültürümüzde Çocuk. Ankara: BilgeSu yayıncılık.

Örnek, S.V. (2016). Türk Halk Bilimi, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Şerur Folklor Örnekleri. (2018). Nahçıvan: Ecemi Neşriyatı.

Mansur, A. (2021). Şaman Gözü. İstanbul: Destek Yayınları.

Nebiyev, A. (2009). Azərbaycan Halk Edebiyatı. Bakü: Çırag.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRDƏ YARANAN PROBLEMLƏR

PROBLEMS ARISING IN FAMILY RELATIONSHIPS

Məmmədova Münəvvər İsmayıl qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi

E.mail: sehran61@mail.ru

XÜLASƏ

Yeniyyətlik yaş dövrü bütün ailə üzvlərinin sosial fərdi və ailə yetkinliyinin yoxlanması dövrüdür. Bu dövrdə bütün gizli işlər üzə çıxır, böhran və konfliktlər nəzərə çarpır. Yeniyyətlər və valideynlər arasında qarşılıqlı qarşılıqlı başlayır. Yeniyyət- mələr kobud, sərt olur, valideynlərini və başqa şəxsləri tənqid edir. Əksər hallarda valideynlər nəyə icazə vermək və ya nəyə qadağa qoymaq lazım olduğunu bilmirlər. Bütün bunların hamısı valideynlərlə yeniyyətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətdə bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu yaranmış vəziyyətə uyğun olaraq ailələri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

Valideynlərlə uşaqlar arasında çox yaxın dost münasibəti olan ailələr. Bu cür abuhava bütün ailə üzvləri üçün münasibdir. Belə ki, valideynlər həyatın müəyyən bir sahəsində övladlarına təsir etmək imkanına malikdirlər. Lakin başqa ailələrdə bu münasibət şübhə altında olur. Belə ailələrdə valideynlər uşaq və böyüklərin fikir və arzularını nəzərə alırlar. Uşaqlar da valideynlərə qulaq asır, onların fikirləri ilə razılaşırlar və ortaq məxrəcə gəlirlər. Belə uşaqlar aktiv, dostcanlı, mehriban və bir sıra müsbət xüsusiyyətlərə malik olurlar.

Yaxşı münasibətlər atmosferi hökmranlıq edən ailələr. Bu cür ailələrdə valideynlər uşaqların inkişafını izləyir, onların həyatı ilə maraqlanırlar, öz şəxsi-mədəni imkanları ilə onlara təsir etməyə çalışırlar. Belə ailələrdə konfliktlər olsa da bu münasibətlər aydın və tez öz həlli yolunu tapır. Uşaqlar valideynlərdən heç nə gizlətmir, onlara inanırlar. Belə ailələrdə böyük və kiçiklər arasında müəyyən sərhəd olur. Uşaqlar mədəni, sözə qulaq asan, hörmətçil böyüyürlər. Çox nadir hallarda müstəqil olmaqlarını onlara bildirirlər.

Dözülməz şəraitdə olan ailələr. Burada uşaqlar və valideynlər arasında münasibətlər qeyri-normal xarakter daşıyır. Belə ailələrdə atmosfer hər zaman gərgin olur. Dözülməz şəraitdə olan ailələrdə əksər vaxtlar valideynlərdən biri və ya hər ikisi müxtəlif alkoqol vasitələrlə meyilli olurlar. Bu cür vəziyyət çox vaxt cinayət hadisəsinə gətirib çıxara bilər.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, valideynlərin yeniyetmələrlə qarşılıqlı münasibətləri ailədə olan psixoloji iqlimindən çox asılıdır. Əgər uşaqlar valideynlərindən diqqət, qayğı və yaxşı münasibət görürsə yeniyetmələrdə bu dövr rahat, səlis və asan keçir. Əgər yeniyetmələr sevilmədiyini hiss edərsə onda başqalarına qarşı eqoizm, aqressiya, sərtlik və nifrət yaranır. Əgər valideynlərin yeniyetmə ilə ünsiyyətində mürəkkəblik açıq-aydın görünürsə, onda bu hər şeydən əvvəl uşaqların sərbəst olmağa can atmaqları ilə əlaqələndirilir.

Valideynlərin yeniyetmələrlə sosial-psixoloji mövzularda söhbətləri də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Valideynlərin ictimai hadisələrə verdikləri qiymətlər əslində onlar üçün vətəndaşlıq dərslidir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin heç də hamısı bu imkanlardan eyni dərəcədə istifadə edə bilmirlər. Lakin bir cəhət də şübhəsizdir ki, valideyn-uşaq arasındakı qarşılıqlı münasibətlər nə qədər əlverişli olarsa onların şəxsiyyətinin formalaşması bir o qədər düzgün istiqamətdə gedər.

Açar sözlər: ailə münasibətləri, ailə yetkiliyi, konfliktlər, qarşılıqlı münasibətlər, psixoloji iqlim

SUMMARY

Adolescence is a period of checking social individual and family maturity of all family members. During this period, all hidden affairs are revealed, crises and conflicts are noticeable. A conflict between teenagers and parents begins. Adolescents are rude, harsh, criticize their parents and other people. In most cases, parents do not know what to allow or what to prohibit. All this causes a number of problems in the interaction between parents and teenagers. According to this situation, families can be divided into the following groups: Families with very close friendships between parents and children. This kind of atmosphere is suitable for all family members. So, parents have the opportunity to influence their children in a certain area of life. But in other families, this relationship is in doubt. In such families, parents take into account the ideas and wishes of children and adults. Children also listen to parents, agree with their opinions and come to a common denominator. Such children are active, friendly, kind and have a number of positive characteristics. Families in which the atmosphere of good relations prevails. In such families, parents monitor children's development, are interested in their lives, and try to influence them with their personal and cultural capabilities. Even if there are conflicts in such families, these relationships find a clear and quick solution. Children do not hide anything from their parents, they trust them. In such families, there is a certain boundary between the big and the small. Children grow up cultured, obedient and respectful. They are rarely told to be independent. Families in unbearable conditions. Here, the relationship between children and parents is abnormal. The atmosphere in such families is always tense. In families in unbearable conditions, most of the time, one or both parents are addicted to various alcoholic means. Such a situation can often lead to a criminal incident. It can be concluded from this that the interaction of parents with teenagers is highly dependent on the psychological climate in the family. If children receive attention, care and good attitude from their parents, this period in teenagers is comfortable, smooth and easy. If teenagers feel unloved, they develop selfishness, aggression, harshness and hatred towards others. If the complexity in the communication of parents with a teenager is obvious, then this is primarily associated with children's desire to be free. Families in unbearable conditions. Here, the relationship between children and

parents is abnormal. The atmosphere in such families is always tense. In families in unbearable conditions, most of the time, one or both parents are addicted to various alcoholic means. Such a situation can often lead to a criminal incident. It can be concluded from this that the interaction of parents with teenagers is highly dependent on the psychological climate in the family. If children receive attention, care and good attitude from their parents, this period in teenagers is comfortable, smooth and easy. If teenagers feel unloved, they develop selfishness, aggression, harshness and hatred towards others. If the complexity in the communication of parents with a teenager is obvious, then this is primarily associated with children's desire to be free. Conversations between parents and teenagers on socio-psychological issues are also of great educational importance. The values that parents give to social events are actually a lesson in citizenship for them. Psychological studies show that not all parents can use these opportunities to the same extent. However, one thing is certain: the more favorable the mutual relations between parents and children are, the more their personality formation will go in the right direction.

Key words: family relations, family authority, conflicts, mutual relations, psychological climate

Nə üçün beynimiz ağızımızdan daha sürətli danışır?

Why does our brain speak faster than our mouth in English?

Məsmə Rəhimova Rasim

Odlar Yurdu Universiteti, K. Rəhimov küçəsi 13, 1072, Bakı, Azərbaycan

ORCID NO: 0000-0002-5798-2151

Mesme.rehimova.98@inbox.ru

XÜLASƏ

Bu suala çoxlu səbəb saya bilərəm. Bu özünə güvənməmək, çox söz bazasına malik olmamaq və ya əksinə, qrammatik biliyə çox sahib olmaqdan və s. ola bilər. Ümumiyyətlə, bunun psixoloji və ya linqual səbəbləri və ya hər ikisi olur.

İcazənizlə, bu səbəbləri bir-bir izah edirəm.

Hər şeydən öncə, əminəm ki, onun daha çox psixoloji maneələri var. Xüsusilə, mən özünə inamsızlığı vurğulayıram. Səbəbini soruşsanız, onlar deyirlər ki, “Mən qorxuram ki, ingilis dilim pis səslənir”, “İngilis dilim haqqında daha yaxşı hiss etmək istəyirəm”, “Mən səhv etməkdən qorxuram”. Bu problemləriniz varsa, narahat olmayın. Əgər cəhd etsəniz, əlbəttə ki, bir həll var. Mən sizinlə bəzi məsləhətləri bölüşəcəm.

Açar sözlər: maneələr, danışmaq, psixoloji səbəblər, linqual səbəblər.

ABSTRACT

I can count a lot of reasons for this question. It might be because of not being confident, having a low vocabulary base, or, on the contrary, having a lot of knowledge of grammar, etc. In general, there might be psychological or linguistic reasons, or both of them.

Let me explain these main reasons one by one.

First of all, I'm sure that it has more psychological barriers. I'm especially underscoring non-self-confidence. If you ask the reason, they say, "I'm afraid my English sounds bad", "I want to feel better about my English" or "I'm afraid of making mistakes". If you have these problems, don't worry. There is a solution, of course, if you try. I'm going to give you some advice.

Keywords: barriers, speaking, psychological reasons, lingual reasons.

**AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV ROMANTİZMİN
LİŊVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**

**On the linguistic and poetic features of the romanticism of academician Mamed
Jafar Jafarov**

Mətanət Mirzəxan qızı Xudiyeva

Azərbaycan Respublikasının

Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin

baş mütəxəssisi, fil.üzrə f.d., Bakı, Azərbaycan

E-mail: metanet-xudiyeva@mail.ru

Akad. Məmməd Cəfər Cəfərovun Azərbaycan ədəbiyyatındakı romantizm cərəyanı ilə bağlı tədqiqatlarından, ədəbi-nəzəri fikir tarixindən, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı araşdırmalarından ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafındakı mühüm rolundan söhbət açılır.

Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının elmi-nəzəri konsepsiyasının yaradılmasının banisidir. O, romantizmi ilk dəfə hərtərəfli tədqiq etmiş alimdir.

Akad. Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi, ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi əlaqələr istiqamətləri ilə yanaşı, dilçilik, sənətşünaslıq, folklorşünaslıq, estetik kimi sahələrdə də professional elmi söz demək istedadına malik olmuşdur. Akademikin dilçiliyə dair elmi fikirləri, dil haqqındakı elmi qənaətləri nəinki dilçi alimlərin əsərlərindəki müddəalardan geri qalmır, bir çox cəhətdən daha da irəli getmişdir. Milli romantizm ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından olan Hüseyn Cavidə həsr olunmuş sanballı monoqrafiyası Azərbaycan cavidşünaslığının möhkəm elmi bünövrəsidir. Dahi şair-dramaturq Hüseyn Cavid Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatında bir filosof, yenilikçi şair, mütəfəkkir romantik kimi təqdim edilir. Tədqiqatçının fikrincə, romantik sənətin və fəlsəfi-müdrək şeirin ustad yaradıcısı Hüseyn Cavid bədii fikir xəzinəmizə yeni mərhələ kimi daxil olur. Onun yaradıcılıq diapazonu olduqca geniş olduğundan yaradıcılığının janr və üslub sferası da əhatəlidir.

Bir dilçi alim kimi o, "Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında", "Dil və müasirlik" adlı məqalələrində dilçilik elminin ən aktual məsələlərindən bəhs etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyanın inkişafı, poetika məsələləri Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi-nəzəri görüşlərində geniş yer tutur. Azərbaycan şeirşünaslığının inkişafı sahəsində Məmməd Cəfər Cəfərov yeni mərhələ yaratmışdır. Heç tərəddüd etmədən demək olar ki, Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan şeirşünaslığının əsas yaradıcılarından biridir.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cəbhəsinə, molla-nəsrəddinçi şairlərə həsr etdiyi tədqiqatlarında o, romantik və tənqidi realist şeirin estetikası və poetikasına dair kifa-

yət qədər qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələləri üzərində ardıcıl dayanmış, bədii dildə, ədəbi mətndə obrazlı ifadənin imkanlarını açmağa hər zaman xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu mənada Məmməd Cəfər müəllimin əsərlərində dil və ədəbiyyatın qovuşduğu linqvopoetik təhlil çox qabarıq görünür. Romantizmə aid məşhur monoqrafiyasında Azərbaycan romantizminin “ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri” ilə bərabər rəngarəngliyi, sənətkarların “fərdi üslubları, sənətləri, zövqləri, tematikaları, hətta fəlsəfi-estetik görüşləri” etibarilə müəyyən məsələlərdə fərqləndiyi nəzərə alınmışdır. Akad. Məmməd Cəfər Cəfərovun dilçilik görüşləri və onun romantizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri haqqında fikirlərinə dair yuxarıdakı yığcam xülasədən belə nəticəyə gəlmək olur ki, böyük alimin əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: *romantizm cərəyanı, poetika, dilçilik, tədqiqatlar, dil-üslub xüsusiyyətləri*

The article describes the studies of academician Mamed Jafar Jafarov on the course of romanticism in Azerbaijani literature, the history of literary and theoretical thought, his research on the theory of literature, discusses his important role in the development of literary criticism.

Mamed Jafar Jafarov is the founder of the scientific and theoretical concept of the trend of romanticism in Azerbaijani literature. He is a scientist who first carefully studied romance.

Along with literary theory, criticism, literary history, Mammad Jafar Jafarov had the ability to speak professionally in the fields of linguistics, art history and aesthetics. His monograph on the outstanding creator of national literary romanticism G. Javid is the scientific justification of Azerbaijani javidology. According to the researcher, the creator of romantic art and philosophical poetry G. Javid entered our treasury as a stage of new ideas. As a scientific linguist, in the article “Language and Modernity” he covered some issues of the Azerbaijani literary language. In Azerbaijani literature, the development of poetry, poetic issues occupy a large place in the scientific and theoretical meetings of M. Jafarov, as well as in the creation of the development of Azerbaijani poetry. In his studies of the literary front of the romanticism of Azerbaijani literature, he provided quite valuable information about the aesthetics and poetics of romantic poetry. Mammad Jafar Jafarov constantly paid attention to issues of artistic excellence in literature, as well as the possibilities of figurative expression in a literary language and text. In this sense, the linguistic-poetic analysis of language and literature in the works of Mamed Jafar is very obvious. In the well-known monograph, along with the “general features” of romance in Azerbaijan, it is noted that artists differ in certain issues by their “individual styles, art, tastes, and thematic, even philosophical and aesthetic meetings.” The above summary of the linguistic encounters of Mamed Jafar Jafarov and his views on the linguistic and poetic features of romance allow us to conclude that the works of the great scientist are still relevant.

Key words: flow of romanticism, poetics, linguistics, research, features of language styles

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI VƏ MODERNLƏŞMƏ NƏZƏRİYYƏSİ.

Mina Elcan qızı Əliyeva

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

minaliyeva935@gmail.com.

Müxtəlif dövrlərdə inkişaf və yenilik cəhdləri olmuşdur. Bu zaman ənənəvi qaydalarla, yenilik cəhdləri müəyyən təzadlar yaratmışdır. İctimai quruluş dəyişiklikləri səbəbindən yeni dünyaya qədəm basan cəmiyyətlər baş verən dəyişikliklər qarşısında adekvat addımlar atmaq məcburiyyətində qalmışlar. Beləliklə “modernləşmə” adlanan bu proses bütün sahələri əhatə etməyə başlamışdır. Modernizasiya anlayışını aydınlaşdırmaq üçün tədqiqatçılar modern cəmiyyətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Müasir dünyada modern cəmiyyətlərin müxtəlif növləri mövcuddur. Modern cəmiyyətlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bildiyimiz kimi modernləşmə prosesini həm də “qərbləşmə” prosesi kimi qəbul edilir. Bu hər sahədə yenilik, tərəqqi, müasirlik anlayışından dolayı həmçinin, qərb ölkələrinin təsiri ilə bağlıdır.

Azərbaycan tarixinə modernləşmə nəzəriyyəsi aspektindən nəzər yetirsək görərik ki, A.A.Bakıxanov məhz köhnə ənənəvi cəmiyyətlə, yeni cəmiyyətin astanasında qalan son mütəffəkkir olmuşdur. Azərbaycan tarixində müasirlik və modernləşmə prosesi A.Axundovun adı ilə bağlıdır. Demək olar ki, A.Axundov təfəkkürü yalnız Azərbaycanın deyil bütün şərq aləminin modern fikir carcısı olmuşdur. Beləliklə şərq ideyasından qərb ideyasına doğru uzun və çətin proses başlamışdır. Elmi-fəlsəfi maariflənmə prosesi bütün sahələri əhatə edərək modernləşmə prosesini başlatmışdır. Azərbaycanda modernləşmə prosesi özünəməxsus dəstxəttə malik olmuşdur.

Açar sözlər: Modernləşmə nəzəriyyəsi, tarixşünaslıq, inkişaf, elm.

HƏR YETƏN GÖZƏLƏ GÖZƏL DEMƏRƏM, YAXUD GÖZƏLLİK SÜJETYARADICI ESTETİK KATEQORİYA KİMİ

PhD Mövlamova Mehriban

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

m.movlamova@gmail.com

ORCHID NO: 0000-0002-8293-0708

ÖZƏT

Gözəllik bədii ədəbiyyatın yaranmasında bilavasitə qüvvəyə malik estetik kateqoriyadır. “Gözəllik- gerçəkliyin idrakının xüsusi forması, estetik idealın ifadəsidir” [4, s.165]. Bədii-estetik kateqoriya kimi onu əsərlərdəki mövqeyinə görə bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür.

1. Qadınların xarici görünüşünün təsvirinə həsr olunmuş lirik nümunələr;
2. Süjet xəttinin birbaşa obrazın xarici görünüşü ətrafında qurulduğu bədii nümunələr.
3. Gözəlliyin modifikasiyasının aparıcı olduğu bədii əsərlər

Lirikanın incəsənət obyektini kimi qadın, əsrlərdən bəri hüsnü-camalı ilə yaradılan nümunələrin baş obrazı kimi diqqət çəkir. Ədəbiyyatımızda “Kitabi- Dədə Qorqud”da qoşa badam sığmayan dar ağızlım”, “qurulu yaya bənzər çatma qaşlım”, “Küz almasına bənzəyən al yanaqlım” və s. şəklində rast gəldiyimiz gözəllik stereotipləri uzun zaman dəyişməz qalmış və klassik ədəbiyyatda da eyni epitet və təşbehlər təkrarlanmışdır.

Klassik ədəbiyyatda daha çox statik vəziyyətdə təsvir olunan gözəl xalq şeir üslubuna doğru irəlilədikcə canlanır. Vaqif qoşmasında qaşı, gözü, dəhanı təriflənən gözəlin bir də şirin söz-söhbəti diqqət çəkir. Vaqif lirikasında **gözəlliyin harmoniya, qrasiya, simmetriya, tamlıq kimi modifikasiyaları** təsvir olunan obrazın estetik siluetinin çizilməsində aparıcı rola malikdir.

Aşıq Ələsgər qələmində gözəlin inkişafı daha dinamik təsir bağışlayır. Aşıq gözəlin əsl gözəl olmasında “kamal və camal” paralelini ümdə xüsusiyyət kimi qeyd edir. Danışan, dəyən-gülən, küsən gözəl onun üçün daha cəlbedicidir. Klassik gözəllik stereotiplərinə əlavə olunan bu cizgilər yaradılan gözəl obrazının psixoloji xarakteristikasını açmağa yardımcı olur. Sözügedən hal estetikada kalokaqatiya adlanır. Bu prinsip Antik ədəbiyyatda olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da gözəlliyin estetikasından danışarkən aparıcı prinsipi kimi diqqət çəkir. Azərbaycan aşığı poeziyasında gözəllik stereotipləri həmin dövr Azərbaycan estetik düşüncəsinin birbaşa təzahürü olub özündə XVII -XX əsrin əvvəlləri üçün populyar olan gözəllik stereotiplərini ehtiva edir:

Açar sözlər: gözəllik, estetika, obraz, arxetip, müqayisə

DİLÇİLİK VƏ TƏHSİL

Musayeva Gülnar Elmaz qızı

ADPU-nun Şəki filialı

Guln994@gmail.com

XÜLASƏ

Dil insan olmanın mərkəzidir. Həyatımızı, xüsusən də söhbət tədrisdən gedirsə onu təsəvvür etməmək mümkünsüz olardı.

Dilçilik və təhsil təhsilin istənilən aspektini araşdırarkən bir sıra metodologiyaları özündə vəhdətini təşkil edir. Dilçilik və təhsilin kəşf etməsində öyrənilən sahələrə sosiolinqvistika, diskurs təhlili, tənqidi diskurs təhlili, danışmaq təhlili, linqvistik antropologiya, ünsiyyət etnoqrafiyası, dilin sosiallaşması, povest tədqiqatları, ünsiyyət, sosial semiotika, savadlılıq tədqiqatları, dil siyasəti, dil ideologiyası, funksional qrammatika və ya mətn/korpus linqvistikası aiddir.

Təhsil dilçiliyi tədqiqat, nəzəriyyə, siyasət və praktika sahəsidir ki, onun əsas qayğısı dilin tədrisi və öyrənilməsidir. 1960-cı illərdə sosiolinqvistikanın yaranması ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan təhsil dilçiliyi dilin tədrisi və öyrənilməsinin təkə linqvistik, pedaqoji və inkişaf aspektlərini deyil, həm də dilin sosial kimliklərini, mənalarını, münasibətlərini, kontekstlərini və (dil) tədrisindəki rollarını əhatə edir.

Açar Sözlər: Dil, dilçilik, söz, dilçi, təhsil

GİRİŞ

Dilin və onun təhsildəki imkanlarının konseptuallaşdırılması tələbələrin dil resursları ilə təhsil sistemlərinin tez-tez gizli dil tələbləri və praktikaları arasındakı əlaqəni anlamaq üçün faydalı çərçivə təmin edir. Təhsil dilçiliyi tədqiqat, nəzəriyyə, siyasət və praktika sahəsidir ki, onun əsas qaygısı dilin tədrisi və öyrənilməsidir. Etimoloji cəhətdən dilçilik dil mənasını verən latın sözüdür. Linqvistik terminlərə müxtəlif başqa dillərdə də rast gəlmək olar, məsələn, dil mənaları olan fransız, ingilis, italyan və ispan dillərində. Bu arada, terminologiyada dilçilik anlayışı dil komponentlərinin ən kiçik elementlərindən ən böyük strukturlarına qədər dərin və elmi şəkildə öyrənilməsidir. Ədəbiyyat mütəxəssisi Kridalaksananın fikrincə, dilçilik dilin incəliklərini, təbiətini öyrənən, tədqiq edən və tədqiq edən bir elmdir. Odur ki, dilçilik həm struktur, həm də sözdən-söz infrastrukturuna görə dili təfərrüatlı və elmi şəkildə müzakirə etməyə daha yaxındır. Dilçiliklə maraqlananlar üçün dilçilik termini əlbəttə ki, yad deyil, çünki o, öyrənilməsi lazım olan məcburi fənlərdən biridir. Buna görə də dilçilik ünsiyyətin mənasını necə başa düşmək üzərində dayanmır, lakin dilçilik həm də dili və onun psixologiya və sosiologiya ilə əlaqəsini öyrənir. Əgər dilçiliklə psixologiya arasındakı əlaqəni öyrənsək, psixolinqvistikani, dil və sosial həyat əlaqəsini öyrənərkən, sosiolinqvistikani öyrənəcəyik.

TƏDQIQAT VƏ NƏTİCƏLƏR

Dilçiliyin predmetinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsi tarixi XIX əsrdən başlayır. Belə ki, ilk dəfə olaraq görkəmli dilçimütəfəkkir Vilhelm fon Humboldt 1820-ci ildə Berlin Elmlər Akademiyasında dillərin müqayisəli öyrənilməsinə dair məşhur məruzəsində qeyd edirdi ki, dillərin müqayisəli öyrənilməsinin dil, xalqların inkişafı və bəşəriyyətin formalaşması haqqında doğru nəticələrə gəlməsi üçün müstəqil predmeti olmalıdır. Və o, dil haqqındakı elmin predmetini müəyyənləşdirərkən “fəlsəfə”yə əsaslanırdı. Dilçi-mütəfəkkirin ən mühüm xidməti də ondan ibarət olmuşdur ki, dili fəlsəfənin müstəqil araşdırma obyektinə çevirə bilmişdir. V. fon Humboldt “xalqın ruhu onun dili, xalqın dili onun ruhudur” deməklə dilə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşırdı. Eləcə də dahi dilçinin davamçıları dilçiliyin predmetini “dildən dilçiliyə” istiqamətində axtarırdılar. Bir sözlə, F. de Sössürə qədərki dilçilik dili digər mövqelərdən (rasional, fəlsəfi, bioloji və s.) izah edirdi. (Qismət, C. (2020), p. 7-8)

Əbdül Çær isə dilçiliyi iki yerə bölməyə, yəni ümumi dilçilik və xüsusi dilçilik. Ümumi dilçilik ümumi olaraq dilçiliyi, xüsusi dilçilik isə yalnız bir dili öyrənir. Digər tərəfdən, dilçi və linqvistik ekspert Noam Komski dilçiliyi dilin səriştəsini izah edən bir elm kimi müəyyən edir. Dilçiliyi öyrənməyin gənclər üçün 10 faydası:

1. Bədii mətnləri başa düşməyə kömək edir.

Dilçiliyi öyrənməyin faydası ondan ibarətdir ki, o, ədəbi əsərlərdə dilin quruluşunu və təbiətini anlamağa kömək edir. Ədəbi əsərlər söz və cümlə quruluşunun müxtəlif formalarına malikdir. Buna görə də, dilin incəliklərini öyrənən bir elm sahəsi kimi dilçilik həm mətn, həm də kontekstual mənaları təhlil etməkdə bizə kömək edə biləcək. Ədəbiyyat və regional dillər arasındakı əlaqəni araşdırmaq istəsək belə, etno-dilşünaslıqdan analitik vasitə kimi istifadə edə bilirik.

2. Dil bacarıqları təcrübəsi verir.

Dilçilikdə dilin ən kiçik və sadə elementlərindən başlayaraq mürəkkəb və çətin elementlərinə qədər müxtəlif növ tədqiqatlar mövcuddur. Linqvistik tədqiqatlarda insanlar fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika, praqmatik leksikologiya və diskurs təhlili

haqqında məlumat əldə edəcəklər. Dillə ictimai həyat əlaqəsinə dair xüsusi bir araşdırma varsa, yəni sosiolinqvistika, dillə ruh əlaqəsi isə psixolinqvistikadır. Beləliklə, dilçiliyi öyrənməyin faydaları bizi yaxşı və bacarıqlı dil bacarıqlarına sahib olmağa təşviq edəcəkdir.

3. Dil qaydalarını izah etmə bacarığı verir.

Dilçilik müxtəlif müəllimlər, tədqiqatçılar və müəllimlər tərəfindən başa düşülməli olan əsas elmdir, çünki gündəlik fəaliyyətlərdə tədrisi dildən ayırmaq olmaz. Buna görə də dilçiliyi öyrənməyin faydası ondan ibarətdir ki, müəllim yaxşı dil qaydalarından istifadə edərək biliyi başqalarına paylaya bilər. Yaxşı təşkil edilmiş və yaxşı dil qaydaları ilə qarşıdakı insan dediklərimizi və istədiyimizi asanlıqla başa düşəcəkdir. Məsələn, ingilis dilində tələffüzdə “book” və “qapı” sözləri eyni iki sait “o” olsa da, tələffüzdə fərqlər var. Dil biliyi olan birisi bu hadisəni mütləq izah edə bilər. Deməli, dilçilikdə dilin izahı həmişə təsviri xarakter daşıyır, göstəriş və normativ xarakter daşımır.

4. Yaxşı tərcüməçi olmağa kömək edir.

Bir dildən digər dilə tərcümə edərkən biz yalnız mətni başa düşürük, həm də kontekstlə başa düşə bilməliyik. Məsələn, sual cümləsində ingilis dilini İndoneziya dilinə tərcümə edərkən What is Your Name? Əgər məndə İndoneziya dilində bu, adın nədir? deməkdir. Baxmayaraq ki, sual cümləsində uyğun tərcümə What's your name? . Buna görə də tərcüməçi kontekstual məna ilə bağlı məsələləri də mənimsəməlidir.

5. Müxtəlif söz diksiyaları seçiminə sahib olma imkanı verir.

Bir gənc olaraq, dilçiliyi öyrənməyin faydası danışarkən, mühazirə oxuyarkən və ya çıxış edərkən lüğət lüğətinin seçimini artırmaqdır. Yaxşı ictimai nitq bacarıqlarına malik olan insanlar, insanların müxtəlif və müxtəlif lüğət diksiya seçimlərinə sahib olduqlarını bildirir. Buna görə də dilçiliyi öyrənməklə insanlar həm yazıda, həm də nitqdə istifadə etdikləri bir çox texniki dil terminləri ilə tanış olacaqlar.

6. Lüğətçini yaxşı anlama imkanı verir.

Dil mərkəzlərində və ya dil lüğətlərinin hazırlanması ilə bağlı qurumlarda işləyənlər üçün. Dilçilik leksikoqrafiyanızı yaxşı tərtib etməyə kömək etmək üçün faydalıdır.

7. Yaxşı yazıçı olma imkanı verir.

Yazmaq sadə məsələ deyil, çünki yazı kiminsə fikirlərini, fikirlərini yazı vasitəsilə çatdırmasının bir yoludur. Məna və niyyətin düzgün bölüşdürülməsinə nail olmaq üçün yazının cümlələr qurmaq və yaxşı söz ehtiyatı seçmək bacarığı olmalıdır. Bu ona görədir ki, oxucu yazdığımız məlumatın məramını və məqsədini anlaya bilsin. Bu asan problem deyil, lakin dilçiliklə yaxşı yazıçı ola bilərik.

8. Diskurs təhlilini anlama imkanı verir.

Jurnalistin hər gün media ilə məşğul olması üçün o, yaxşı diskurs təhlili bacarığına malik olmalı, məsələləri kontekstlə başa düşməlidir.

9. Sizi bir dil tədqiqatçısı edir.

Təhsil və Mədəniyyət Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, İndoneziyada bütün əyalətlərdə yayılmış 718 regional dil var. Buna görə də İndoneziyada xüsusilə regional dillər üzrə dil tədqiqatçısı olmaq üçün çoxlu imkanlar var. Qeyd alınmış 718 dildən hətta 326 fərqli dilə Papuada rast gəlinir. Şərqi İndoneziya regional dillərinin dilçiliyi ilə bağlı İndoneziyanın tanınmış alimlərindən biri də Dr. Inyo Yoz Fernandezdir. Onun işi sonrakı nəsillər tədqiqatçılar tərəfindən geniş istinad edilmişdir. Əlbəttə ki, alim olmaq, xüsusən də dil

sahəsində asan deyil, lakin İndoneziyada hələ öz sahəsində ixtisaslı regional dil tədqiqatçıları yoxdur.

10. Açıq düşüncə tərzini inkişaf etdirir.

Dil tədrisində adətən perspektiv və normativ xarakter daşıyır, lakin dilçiliyin təsviri öyrətmə üsulu var. Buna görə də dilçiliyi öyrənməyin faydaları dillərin açıqlığı və müxtəlifliyi haqqında anlayışı təmin etməkdir. (<https://mudabicara.com/en/10-benefits-of-learning-linguistics-for-young-people/>)

Bununla belə, dilçilik analitik metodun məcmusu deyil. Dilçilik çox vaxt dilin sistemli tədqiqi kimi müəyyən edilir. Düzdür, bir şərtlə ki, bir nizam-intizam onun ərazisi ilə müəyyən edilmir ancaq axtarışı ilə - nə ilə deyil, nəyi öyrənməyə çalışdığı ilə baxdığı hadisələrlə müəyyən olunur. Bu günlərdə demək olar ki, hamı dil öyrənməklə məşğuldur. Onların dili sual vermək üçün istifadə etdikləri bir alətdir. Dilçilər üçün isə dil bir obyektir. Dilçiliklə məşğul olmaq o deməkdir ki, dil sizin tədqiqat obyektinizdir; verdiyiniz suallar dilin özü haqqında suallardır. Bu suallara cavab vermək üçün təbii ki, dildən kənar bir çox başqa şeyləri araşdırmaq lazımdır. Antropoloq üçün "obyekt" nədir, deyək ki, qeyri-lingvistik semiotik sistemlər. (M.A.K. Halliday, 2007, p.332-333)

Mədəniyyətlərimizi, icmalarımızı və kimliklərimizi alqışlayırıqsa sinifimizdəki tələbələrə, onların olduğunu anlayaraq başlamalıyıq. Dil istifadəçiləri üslub və sosial ətraflarını, eləcə də onun bir hissəsi olan özünü və başqa şəxsiyyətləri yenidən qurmaq üçün dayanmadan üslub yaratmalıdırlar (Jaspers). Mədəniyyətin, identikliyin və icmanın yaranan və dəyişən kimi tanınması mütləq var olmur. (Kasper & Omori). (Nancy, H. H, and Sandra, L. M. (2010), p.578)

NƏTİCƏ

Beləliklə, dilçiliyi ciddi şəkildə öyrənməyin faydaları bizə tədqiqatçı olmaq üçün açıq imkanlar qazandıracaq. Təəccüblü deyil ki, lingvistik mütəxəssislər geniş ictimaiyyət arasında fərqləri qiymətləndirməkdə müdrikdirlər. Dilçilik ingilis dili üzrə təlimat verən dil müəllimləri üçün eyni dərəcədə vacibdir. Dilçilik tələbələrə regional dialektləri və danışıq dilini anlamağa kömək edir. O, həmçinin tələbələrə zaman keçdikcə inkişaf etmiş, lakin müasir cəmiyyətdə eyni aktualıq və ya məna daşımayan deyimlərin və ifadələrin mənşəyini müəyyən etməyə kömək edir.

Dil müəllimi yazı və kompozisiya üzrə təlimat verdikdə, dilçiliyi başa düşmək şagirdlərə nəzərdə tutulan təsirə malik materialı tərtib etməyə kömək etmək üçün vacibdir. Göründüyü kimi dilçilik təhsillə bilavasitə bağlıdır və bir-birilərini qarşılıqlı tamamlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Halliday, M.A.K. (2007). Language and education, 332-333
2. <https://mudabicara.com/en/10-benefits-of-learning-linguistics-for-young-people/>

ət, C. (2020). Ümumi dilçilik etüdləri, 7-8

MOTIFS OF INDEPENDENCE IN THE CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE

Senior Lecturer Mujkan MEMMEDZADE

doctor of philosophy in pedagogy,

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports, Baku, Azerbaijan.

ORCID ID: /0000-0001-5693-3748

mujkan@mail.ru

Abstract

During the time of the Soviet Union, one of the main problems related to the national issue was the falsification of national culture, national language, national literature, or our national and moral values as a whole under the name of internationalism. Thus, the Soviet ideologues, under the slogan of building a communist society, destroyed all the cultural and philosophical heritage of the Azerbaijani people, including its culture, literature, history, etc. they tried to adapt it to colonial interests by revising it. Undoubtedly, all these did not go unanswered, and our national-spirited thinkers fought for the survival of the national idea of Azerbaijan at different times.

In particular, in the 1940s and 1950s, even the slightest inclination towards nationalism of any Azerbaijani thinker was considered as a speech against colonialism and centralism. While Zoroastrianism was shown as the germ of philosophical thought in Azerbaijan in the main arguments about national culture and religion, "Kitabi-Dada Gorgud" was not given the proper value as a historical, philosophical and scientific literature, moreover, it was criticized as a remnant of feudalism. The reason for this was that "Kitabi-Dade Gorgud" clearly belongs to the Turkish cultural heritage, unlike "Avesta". From this point of view, most of the intellectuals either did not refer to the national culture and literature, or were only engaged in writing criticism. Few thinkers found courage in themselves and emphasized national culture and national uniqueness.

Starting from the 1950s, Bakhtiyar Vahabzadeh was one of our thinkers who worked in the way of national culture, national language, and national literature, and in a word, defended the national idea of Azerbaijan. During the period of the Soviet Union, the attitude towards the national idea of Azerbaijan in the work of Bakhtiyar Vahabzade is in two directions: 1) the division and occupation of Azerbaijan; 2) reflected in the national language.

Vahbazade, who first brought to life the idea of national independence in literature under the name of the issue of the integrity of Azerbaijan, showed the political-ideological reasons for the division of the Motherland into two parts in his poem "Gulüstan". By writing this work, he gave a solid answer to those who celebrated the reunification of northern Azerbaijan with Russia as a holiday. He wanted to say that, in fact, both Azerbaijanians are under occupation now, as it was then. However, already in this poem, the philosopher-poet expressed his serious protest against the slavery of Soviet Russia. Because the Persians and the Russians played an important role in the division of Azerbaijan then and now.

Keywords: language, literature, poetry, independence, independence

INTRODUCTION

During the time of the Soviet Union, one of the main problems related to the national issue was the falsification of national culture, national language, national literature, or our national and moral values as a whole under the name of internationalism. Thus, the Soviet

ideologues, under the slogan of building a communist society, destroyed all the cultural and philosophical heritage of the Azerbaijani people, including its culture, literature, history, etc. they tried to adapt it to colonial interests by revising it.

Undoubtedly, all these did not go unanswered, and our national-spirited thinkers fought for the survival of the national idea of Azerbaijan at different times. In particular, in the 1940s and 1950s, even the slightest inclination towards nationalism of any

Azerbaijani thinker was considered as a speech against colonialism and centralism. While Zoroastrianism was shown as the germ of philosophical thought in Azerbaijan in the main arguments about national culture and religion, Kitabi-Dada Gorgud" was not given the proper value as a historical, philosophical and scientific literature, moreover, it was criticized as a remnant of feudalism.

The reason for this was that e Kitabi-Dade Gorgud" clearly belongs to the Turkish cultural heritage, unlike "Avesta". From this point of view, most of the intellectuals either did not refer to the national culture and literature, or were only engaged in writing criticism. Few thinkers found courage in themselves and emphasized national culture and national uniqueness.

RESEARCH

Starting from the 1950s, Bakhtiyar Vahabzadeh was one of our thinkers who worked in the way of national culture, national language, and national literature, and in a word, defended the national idea of Azerbaijan. During the period of the Soviet Union, the attitude towards the national idea of Azerbaijan in the work of Bakhtiyar Vahabzade is in two directions: 1) the division and occupation of Azerbaijan;

2) reflected in the national language.

Vahabzade, who first brought to life the idea of national independence in literature under the name of the issue of the integrity of Azerbaijan, showed the political-ideological reasons for the division of the Motherland into two parts in his poem e Gulüstan;. By writing this work, he gave a solid answer to those who celebrated the reunification of northern Azerbaijan with Russia as a holiday. He wanted to say that, in fact, both Azerbaijanans are under occupation now, as it was then. However, already in this poem, the philosopher-poet expressed his serious protest against the slavery of Soviet Russia. Because then and now, Persians and Russians played an important role in dividing Azerbaijan into two parts:

A nation was split in half by a single sword.

This feather pen with its pointed tip,

He broke his chest with Azerbaijanans...

They cut the voice of Azerbaijan.

It should be noted that this national spirit in Vahabza, the survival of the national idea in Azerbaijan under the symbol of the integrity of the Motherland was also manifested in other poems and poems. From this point of view, Vahabzades poem of the same name, which he dedicated to the Azerbaijani-Turkish thinker Jalil Mammadguluzades My Mothers Book", is also instructive. In this poem, he shows that Azerbaijan was once occupied by the Arabs and the situation in Azerbaijan is no different.

Vahabzadeh writes:

I am the son of Azerbaijan,
My own name for a thousand years
I stand on guard,
When I dont have a gun
Gunpowder alone my hatred

I filled my heart...
Unless you show skill
I lived without a name.
My grandfather named Gorgud
To me from his skill.

Vahabzade also spoke out against the denial of national history in his poem Spider netted; and protested against those who wrote a fictional history of the Azerbaijani-Turkish nation and falsified our national identity. Because those who penned the three-volume History of Azerbaijan at that time claimed that Azerbaijanis are not Turks by nationality, but only an Iranian-speaking or Caucasian-speaking people who spoke Turkish after the Seljuk Turks marched into Azerbaijan in the 11th-12th centuries. Vahabzade wrote in response to this writing of national history and the denial of Turkish identity of Azerbaijanis:

Fictional history has separated us from our mother
Swaddled in the womb of a strange mother,
Our foundation is weak.

The one who tells and writes the history of this nation correctly
In the history books, the spider has woven its web.

Regarding the issue of the national language, the poem Latin languages, the poem Mother languages; and other works written by Vahabzade during this period were very important steps taken in the way of preserving and preserving the Azerbaijani-Turkish language. In particular, the fact that the leaders and ideologues of the USSR, after replacing the Turkish language with the Azerbaijani language, further lowered its status and instead tried to declare the Russian language almost the state language, did not pass without echoes in different layers of the Azerbaijani society. By writing such works, he brought to the attention of the leaders and ideologues of the USSR that to carry out assimilation against the mother tongue of any nation means to destroy it. In this sense, the presence of mother tongue is the most important for the people of Azerbaijan.

It is interesting that Vahabzade did not use the word Azerbaijani languages; in this poem. In our opinion, when the poet-thinker said Mother language, he meant the Turkish language of Azerbaijan.

Because although the name of this language was changed in 1937 and was called Azerbaijani language, in fact its spirit, essence, content and meaning remained the Turkish language. This is expressed by the following lines of Vahabzadeh:

My mother tongue, you have the peoples mind, wisdom,
The pain of Majnu, the Arab son, has opened your tongue.
Fuzulis art that opens the way to hearts,

O my tongue, with your power you opened the way to the worlds.

You have my people full of heroism
History is scrolling

How many millennia of my culture do you have?

My honor is preserved.
my name is you
You are my honor, my conscience.

To show the importance of Mother language, Vahabzade also noted that it is its language that expresses the nation as a nation and makes it known among other nations. If a nation does not have another tongue, then that nation does not exist either. From this point of view, we believe that Vahabzade wrote this poem in protest against the fact that it is used as a secondary language after Russian despite its status as a state language in the Mother Law:

This language has introduced us to everything in this world.
This is the language that our ancestors left us
It is the most precious heritage, we only have eyes for it
protect and give a gift to the generations.
O who learns to speak in his native language,
Who can be proud of it
Fashionably rude

Strings and strings dont touch your heart.

Let them be mine.

But the bread of the Motherland, and a mother heart,

May you be blessed.

CONCLUSION

Vahabzade, like today, at that time criticized those who looked down on their mother tongue, in this sense, those who knew 5-6 languages but did not know their mother tongue properly. It seems to us that at that time Vahabzade targeted not only those who despised his mother tongue, but also the Soviet leadership and its ideologues who wanted to see it as a secondary language. In fact, to answer the Soviet leaders and ideologues, it was a tool to choose those who despised their mother tongue as a target of criticism.

LITERATURE

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, F.Köçərli adına Uşaq kitabxanası (Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 85 illiyi münasibətilə) nəşr etdiyi “Türk dünyasının böyük söz ustadı” kitabı. BAKI – 2010
2. Bakı Universitetinin Xəbərləri, “Humanitar elmlər seriyası” №4. “Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında Güney Azərbaycan problemi”. Bakı-2010. Səh 36-41
3. Bəxtiyar Vahabzadə “Seçilmiş əsərləri” II cildə. I cild. “Öndər nəşriyyatı”. Bakı-2004
4. Gəncə şəhər Mədəniyyət və Turizm idarəsi Mərkəzləşdirilmiş Kitaxana sisteminin Metodika şöbəsi “Milli iftixarımız – Şair Bəxtiyarımız”, (Bəxtiyar Vahabzadənin 85 – illiyi) kitabı. Gəncə - 2010

ŞƏKI YUMORUNUN TƏSNİFATI

Ph.D. Associate Professor,

Murshudova Ulduz Bashir

“Folklore and crafts” department of Sheki Regional Scientific Center of Azerbaijan
National Academy of Sciences, leading Researcher

“Languages” department of Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki branch

e-mail: Private: ulduzshirin@gmail.com,

Academic: ulduz.murshudova@sheki.adpu.edu.az

ORCID: orcid.org/0000-0001-6106-7100

ABSTRACT

This research began with a look of Sheki funny stories in Azerbaijan folklore—its themes and purposes, as well as the comedic kinds that arose from it. Several published anthologies of Sheki folklore were reviewed for this purpose, and I gathered many additional jokes, mostly in Sheki City and its surrounding villages. Following the consideration of folk humor, a detailed study of the development of humor in recorded literature from old time’s jokes and humor to the works of current creators is made. According to this research and analysis, Sheki humor encompasses light, pleasant humor, delicate irony, sharp satire, filthy farces, tragicomedy, and bizarre tragedies. Almost usually, whatever shape it takes, this comedy clearly emerges out of the misery and frustration that characterizes people's lives. It has been his method of satisfying himself; of protesting against the evil person and hitting

back at him, and, ideally, of teaching the man by demonstrating the follies of his practices and institutions.

Keywords: regional humor, joke, funny story, emotional state, humor period

1. GIRIŞ

Bir mədəniyyətin yumoru həmin cəmiyyətdəki rəsmi qaydalara və konvensiyalara əks-mühakimə təklif edən, eyni zamanda onlara meydan oxuyan və davam etdirən bir mədəniyyət hadisəsidir.

Əksər tədqiqatçılar razılaşırlar ki, şüurlu yumor yalnız insanlar üçün xarakterikdir, gülüş isə meymun, delfin, papuqaya aid bir davranışdır. Gülüşün təkamül əhəmiyyəti ona, mühüm sosial və emosional funksiyalar təyin etməyə imkan verir. Folklorşünaslara görə yumor nadir hallarda ayrılıqda və ya insanın iştirakı olmadan baş verir; bu insanların yaratdığı və paylaştığı bir prosessdir. İnsanlar yumordan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər, bu məqsədlərin bəziləri ilk baxışdan ziddiyyətli görünə bilər: o, sosial birlik yaratmaq üçün istifadə olunur, həm də başqalarını kənarlaşdırmaq üçün təsirli bir vasitə kimi fəaliyyət göstərə bilər, qaydalara müqavimət göstərir, həm də sosial davranış üzərində nəzarəti həyata keçirir; razılıq və həmrəyliyi ifadə edir, həm də güc iyerarxiyalarını gücləndirir.

Yumor, qavrayanın "vəziyyəti obyektivləşdirmə" yoluna malik olmasından asılıdır. Başqa sözlə, biz tez-tez yaşadığımız və ya günahkar olduğumuz şeylərə gülürük. Bir anlığa özümüzdən ayrılıq və davranışın nə olduğunu görmək üçün geri çəkilir və kənardan baxdıqda onun uyğunsuz, gülməli vəziyyətinə gülürük.

Yumor, mülayimlik və ya sinizm kimi emosional vəziyyətlərlə qarışdığından mənfi və ya qəddar yumorun çalarlarını (kinik, sardonik, inektiv) seçməyi yaxşı bacarır, lakin yumşaq yumor altında daha bir neçə nüansı qeyd etmək olar. Məsələn, bəzi yumorlar çox ümidverici, hətta xilasedici, sevinclə doludur, digər yumor formaları isə gülməli və ya təlxək xarakterli ola bilər. Bəzi yumorlar heyranlıq və həzz hissi ilə həmsərhəddir. Folklorşünaslar tərəfindən yumoru sənədləşdirərkən və təhlil edərkən ortaya qeyri-spesifik suallar çıxır: *gülməli olan nədir, niyə gülməlidir, necə gülməlidir, kimdir gülməli olan* və s. Keyfiyyət araşdırmaları və keyfiyyət təhlili vasitəsilə folklorşünaslar yumorun necə işlədiyini və ondan istifadə edən insanlar üçün nə demək olduğunu ən intensiv şəkildə araşdırırlar. Bu suallar xüsusilə yumorun performans aspektinə aiddir. Bu suallara cavab vermək asan deyil, çünki performans və onun təcəssüm etdirdiyi diskurs davamlı olaraq dəyişir və yeganə daimi amil yumoristik diskursun oynaq və təxribatçı xarakteridir.

Şəki Xalq yumoru, parodiya, zarafat və digər təcrübələr vasitəsi ilə insanlara meydan oxuyan, müəyyən edilmiş janr qaydalarına uyğun olmayaraq fəaliyyət göstərən trans-janr (*dəyişən və ziddiyyətli*) hadisəsidir və şifahi xalq ədəbiyyatının geniş dinləyici və oxucu kütləsinə sahib olan folklorun epik növünə aid olan janrdır. Eyni zamanda, janr qaydaları yumoristik diskursa (*mühakimə*) təsir göstərir, lakin bu, çox vaxt mənfi təsir göstərir: qaydalar prosesdə təhrif olunur. Beləliklə, yumor, məzmunun və kontekstin yeni qatlarını əlavə etməklə mətni davamlı və oynaq şəkildə dekonstruksiya və rekonstruksiya edən əks-diskurs kimi qəbul edilə bilər. Janr qaydalarını rədd etdiyi kimi, yumor, tabuları da aradan qaldıraraq gözlənilməz və qadağan olunmuş söz və hərəkətləri həyata keçirməklə qeyri-yumoristik diskursları sabotaj edir.

Yumoristik hekayələr, lətifələr və ifadələr Şəki və onun ətraf kəndlərində geniş yayılan mədəniyyətdir və bir çox sosial şəraitlərdə mövcud olmuşdur. Müxtəlif elm sahələrindən olan psixoloq, dilçi, tarixçi, sosioloq tədqiqatçılar yumoru müxtəlif çərçivə və modellərə salmışlar, lakin yumor əksər hallarda bu cür cəhdlərdən yayınmışdır. Antropoloq Mahadev Apte “*yumorun sonsuz forma və modallıq müxtəlifliyində mövcud olduğunu etiraf edərək ciddi təriflərdən və ümumi spesifikasiyalardan asanlıqla qaçdığını*” dəstəkləyir (2).

Yumoristik ünsiyyət çərçivəsində, adətən, lətifə danışanın əsas məqsədi dinləyicini güldürməkdir, dinləyicilər və oxucular da öz növbəsində əylənmək məqsədi ilə qarşılıqlı ünsiyyətə girirlər. Qarşılıqlı ünsiyyət prosesində insanların niyyətləri və reaksiyaları yumoristik mətnin özü qədər vacibdir. Yumorun uğurlu alınması dinləyicinin özünü stereotipdən üstün görməsindən asılıdır; əgər özümüzü güldüklərimizdən daha üstün görürüksə demək gülüş daha yaxşı baş verir.

Yumoru təkə janra görə müəyyən etmək olmaz. Adətən, yumoristik hesab edilən janrlar var ki, bunlardan ən bariz olanı köhnə xalq zarafatı və gülməli əhvalatlardır. “*Ən yaxşı yumor*” haqqında fikirlər və zövqlər “*zaman çərçivəsində cəmiyyətlə birlikdə dəyişmiş, xalq yumorunun ən tipik ifadəsi sayılan janrların seçiminə təsir etmişdir*” (3, s.8). Bu ilk növbədə yumoristik janrlardan hər hansı birində, ilkin olaraq folklor ifadəsinin yumoristik üslubuna üstünlük verildiyi kontekstlərdə təqdim edildikdə əyləncəyə səbəb ola bilər.

Bu tədqiqat işində yumorlu mühakimə anlayışına folklor yanaşması, onların müxtəlif sahələrdə necə işlədiyini görmək üçün müxtəlif dövr və janrlardan nümunələr təqdim edilir. Heç bir ümumi sərhəd çəkilmədən yumor keyfiyyətlərini özündə əxz edən mətnlər qədim və müasir xalq zarafatları, lətifələri, gülüş yaradan element və alətləri və internet yumoru təhlil edilir. Folklorlarda yumoristik diskurs həm folklor mübadiləsinin məzmununa, həm də kontekstinə əsaslanır, istər şifahi, istər yazılı, istərsə də hibrid formada mətnin təfsirinə rəhbərlik edir.

Yumoristik diskurs dinləyicilərin diqqətini mesajın ciddi məzmunundan əyləncə dəyərinə çevirir. Qonşuları və yaxın qohumları hədəf alan bir çox köhnə xalq zarafatları, insanlar arasındakı fərqləri və bunlardan qaynaqlanan ünsiyyətdəki çətinlikləri vurğulayan qeyri-yumoristik bir mesaj daşıyır. Eyni zamanda, bu mesaj-zarafatların qəbulu, ümumiyyətlə, müsbət qarşılır; hələ XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan qədim xalq lətifələri toplanaraq folklorun qanuni tərkib hissəsi kimi nəşr olunurdu.

Şəki gülüşündə kiməsə və ya nəyəsə gülmək bir sıra məqsədləri, metodları və auditoriyanı ehtiva etdiyindən, yumorun etik komponenti var. Biz üstün və ya təvazökar, ümidli, mülayim, qəzəbli və ya qəddar ola bilərik. Biz özümüzü tanıya və ya özümüzdən razı ola bilərik.

Müasir dövr Şəki yumoru etik modelləri gücləndirməyə çalışır; insanı dolay yolla mühakimə edir. Bəzi lətifələr isə dinləyəni etik narahatlıqlardan azad etməyə çalışır. O, daha çox həyəcan və ya gülüşlə dolu ola biləcək açıq, oynaq dünya ilə maraqlanır, eyni zamanda gülmək və bu gülüşdən keyf almaq istəyir. Əlbəttə, gülmək və əylənmək Allahın yaratdığı bəndələrinə verdiyi ən yaxşı nemətdir.

Bu yumor, bizi özümüzdən kənarlaşdırır, özümüzü və dünyanı çox da ciddi qəbul etməməyi öyrədir. Yumorun obyektivliyi insanı təvazökar edə bilir və fərd özünə gülməkdən belə çəkinmir. Dünyanın və özümüzün necə olduğumuz haqqında həqiqəti söyləyə bilər. Bu lütfə dolu dünyanın həyəcanlı anlarını əks etdirə bilər.

Şəki lətifələri həmişə diqqət mərkəzində olub, qələmə alınaraq kitab halında nəşr edilib və arxivləşdirilmişdir. Ramazan Qaffarlı, Hikmət Əbdülhəlîmov, Sabir Əfəndiyevin, Ağəli Şəkili kimi vətənpərvər kolleksiyaçıları Şəki lətifələrini “Şəkinin gülüş çələngi” (B, “İşıq” nəş-tı, 26 1987), “Saa quzu kəsərəm”, (B, “İşıq” nəş-tı, 1992), “Şəki lətifələri” (B, Azərənşr, 1994), “Yeni Şəki Lətifələri” (B, “Nurlar”, 2008), “Lütvəli kişidən folklor nümunələri” (2003) adlı kitablarda çap etdirmiş və geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişlər.

2. ŞƏKİ YUMORUNUN DÖVRƏLƏRİ BƏ TƏSNİFATI

Azərbaycan gülüşünün paytaxtı Şəkiddə hamı gülmür və güldürür. Şirin ləhcəsi olan mehriban şirindilli insanların adı danışığı belə üzlərə təbəssüm gətirir. Şəkili Azərbaycanın hansı bölgəsinə getsə onun danışığını eşidən insanların üzünə anıdan təbəssüm qonur və yadlarına hər hansı bir məzəli əhvalat düşür. Hörmətli akademik Y. Qarayev Şəki lətifələrini “...şəkili-albanın sal qayadan tikdiyi “Gələrsən-görərsən” qalasından, Məmmədhiüseyn xanın daş, kərpic və şüşədən tikdiyi Xan sarayından daha məşhur...” olduğunu qeyd etmişdir. (14, s. 5-6)

Lətifələr anonim şəkildə yayılır, nəsildən nəsilə ötürülür, sürətlə yayılaraq geniş dinləyici kütləsinə sahib olur. Bunlar vacib insan duyğularını ifadə edir, sadə, lakin zəkali fərdlər tərəfindən yaradılsa da bütün insanların səsidir. Bu səbəbdən də həmişə söhbətlərin daha effektiv olmasına zəmin yaradır.

Kiçik həcmli epik hekayələr olan Lətifələr niyyətin, vəziyyətin yumorla, istehzalı təsviridir. Görkəmli folklorşünas Muxtar İmanov lətifələr haqqında maraqlı fikir söyləyir: “Lətifələrin əsl hikməti də məhz ağılsızlığın ifadə etdiyi hikmətdir”(1, s. 84).

Lətifənin normal olaraq məğzi ondan ibarətdir ki, son cümlə yumoristik bitir. Eyni zamanda lətifədə bir sadə fraza və ya fikir sarkazmla (acı istehza) ifadə edilir: Bəzən zarafat şəxs tərəfindən slənq (jarqon) vasitəsi ilə ifadə olunur və bu ümumiyyətlə, başqaları tərəfindən ciddi qəbul edilmir və ya zarafat uğursuz alınır. Yersiz zarafatlar etmək, və ya gülüş xatirinə danışılan lətifələr, yumor komponentləri olan lətifələrdən fərqlənirlər və fiziki olurlar.

Dünya təcrübəsində folklorşünaslar lətifələri, onların dövrlərinə görə toplayır və öyrənirlər. Spesifik mövzu və ya spesifik "orijinal ssenari, əlyazma şrifti ilə lətifələr yığılır və tədqiq edilir. Şəki yumorunun da bu istiqamətdə qələmə alınması və tədqiqi məqsədəuyğundur. Bunu əsas götürərək tədqiqat işində Şəki yumorunun üç dövrü araşdırılmaya cəlb edilib:

1. Qədim klassik dövr zarafatları
2. Sovet dövrü zarafatları
3. Müasir dövr zarafatları

2.1. Qədim klassik dövr yumoru

Lətifə, Şəkiddə qədim zamanlardan ən çox inkişaf etmiş folklor janrıdır. Şəkilinin gülməyə başladığı zaman məlum deyil, amma həyatının hər çətin anını gülüş hədəfinə çevirərək özünü tox tutması onun mənliliyini daha da güclü etmişdir. Öz səhvlərinə özü

güldüyü üçün lağ hədəfi olmur, əksinə lağa qoyur, ələ salır və acı-acı gülmür, güldükcə ağrı-acısı azalır, situasiyanın mənfi təsiri özünü müsbət auraya çevirir. Klassik dövrə aid “*Komik folklor nümunələrində padşah, qazı və tacir zalım, xəsis və axmaq sifətində təqdim edildiyi kimi*”, “*xalq gülüşündə pis və yaxşı bir-birinə qarşı durmaqdan daha çox, pis və yaxşı bir-birinin içindədir*” (1, s.41).

XIX əsrin sonlarından Şəkinin qədim lətifələrinin ən tanınmış kolleksiyaçısı pedaqoq Rəşidbəy Əfəndizadə olmuşdur. O, çoxlu sayda unikal mətnləri ayrıca çap etdirməmiş və öz komediyalarında istifadə etmişdir. Əfəndizadə və digər zarafatların kolleksiyaçıları onları gələcək nəsillər üçün sənədləşdirmək və arxivlərdə qorunması üçün ciddi səy göstərmişlər.

Lətifə və zarafatlar ilk dəfə M.F.Axundov, Rəşidbəy Əfəndizadənin dram əsərlərində görünməyə başlamış, sonralar Şəki xalq zarafatlarının əhəmiyyəti və milli tərbiyədəki rolu diqqəti cəlb etmişdir.

Şəki yumorunun istənilən dərəcədə populyarlıq qazanan ən erkən forması Şəki xanı və mollalar ilə bağlı lətifələr, ailə-məişət lətifələri və təsərrüfat işçilərinin fəaliyyətləri ilə bağlı zarafatlardır. Lətifələrin əsas obrazları Hacı Feyz oğlu İlyas, Mirzə Abdolcabbar, Maşax İsfəndiyar adlı real insanlardır və bütün hadisələr Şəki və onun ətraf kəndlərində baş verir. Bu real personajlar çox zəkali və hazırcavabdırlar, peşələri ticarətlə məşğul olurlar, lakin məzəli əhvalatlarda gah pinəçilik edir, gah odunçuluq, gah kələm satır, gah şairdi, gah teatrda suflyor. Lətifənin

Şəki xanı ilə bağlı lətifədə “*Xalq yağış yağdırmaq üçün müsəllaya çıxır və Xanı dəvət etmək üçün Hacı dayını göndərirlər. Xanın Hacı dayı ilə heç arası yox idi, çünki iti, sivri dili var idi. Qərara alır ki, onu alçaltsın:- Bir dənə adam tapmadılar göndərməyə? Hacı dayı cavab verir:-Xan həzrətləri, adamları adam yanına göndərdilər, məni də sənənin yanına.*” (14, s. 105)

Ailə-məişətlə bağlı lətifələrdə əhalinin sosial-psixoloji xarakteri özünü göstərir. Şəkililər kənardan kasib və zəif görünməyi qətiyyənlə sevmirlər. İstənilən vəziyyətdə başlarını dik tutub heç nəyə ehtiyacı olmadıqlarını kənara göstərməyə çalışırlar. Bu onların lətifələrində də özünü göstərir. Məsələn: “*Hacı dayı hər axşam var səsi ilə qışqırır:- Ay uşaq, bıçağı gətir, habı xoruzu kəsim, qəşəng bir çığırtmalı aş yeyək. Hər dəfə də xoruzu götürür və sonra həyatə buraxır. Qarısı soruşur:-Niyə hər dəfə deyirsən, amma xoruzu kəsmirsən? Hacı dayı cavab verir:-Qoy qonşular ellə bilsin ki, hər gün aş yeyirik.*” (14, s. 102) Bu lətifədə Hacı dayı bütün şəkililərin qürurlu xarakterinin təcəssümüdür.

Bəzən lətifələr savadsız işçilərinin haqqında onlara əmək haqqı verənlər tərəfindən yaradılsa da, keçmiş əkin-biçin və ferma işçilərinin özləri tərəfindən danışılmışdır. Məsələn: “*Hacı dayı biçinə gedir. Orada işləyən insanlara bəy qatıq çörəkdən başqa yemək vermirmiş. Amma bir gün onların nahar yeməyinə balaca bişmiş bir çolpa göndərir. Bu çolpanı aralarında bölsələr heç kimin dişinin dibində qalmaqcaqdı. Hacı təklif edir ki, yatsınlar, kim daha uzun yuxu görsə çolpa onun olsun. Altı nəfər biçinçi yatır və molla bütün çolpanı yeyir. Hər kəs öz yuxusunu danışır və məlum olur ki, hər biri yuxuda nə isə yeyib. Hacı dayı deyir:-Sizi yuxuda yedirdənlər mənə dedilər ki, onlar doyub, çolpa sənənin payındı.*” (14, s.207) Bu lətifələr indi tarixi və sosioloji dəyərə malikdir, lakin bəzilərinin ədəbi dəyəri də var. Lətifələrdə, maraqlıdır ki, dəhşətli istismar institutu ilə bağlı acı, kəskin tənqidi materiallar deyil, əksinə, gülüş vasitəsi ilə yüngülləşdirilən məqamlara tez-tez rast gəlinir.

Xalqın zəngin yaradıcılıq xəzinəsi olan Şəki lətifələri, gülməcələri, məzəli əhvalatlarından gündəlik həyatda çox istifadə edilir.

Bununla belə, bütün lətifələr qələmə alınmadı, çünki tərkibində ədəbsiz və ya küfredici ifadələr öz əksini tapmışdır. Onların əsərlərində əks olunan yumor kolleksiyalarında idarəçilər, din xadimləri və acgözlük haqqında zarafatlar kifayət qədər əks olunur.

2.2. Sovet dövrü yumoru

Yumoristik mübadilənin ən tipik formatlarını – qədim xalq zarafatı, yumorlu zarafat və internet yumorunu müəyyən edərək, qeyd etmək istəyirəm ki, folklorda yumoristik diskurs janr və ya başqa yolla müəyyən olunmur. Eyni mətn müxtəlif kontekstlərdə fərqli reaksiyalara səbəb ola bilər, bu, sovet zarafatlarında özünü göstərir. Bütövlükdə, burada mənim iddialarım ondan ibarətdir ki, ilk növbədə, folklorda yumoristik diskurs transjanrdır, ikincisi, onun fəaliyyəti daha dar sosial və daha geniş mədəni kontekstlərdən çox asılıdır.

Sovet dövrünün gülüş yaradan və lətifələrdə tez-tez adı çəkilən personajları dırnaqarası ideal sayılan sovet cəmiyyətinin nöqsanlarını gülə-gülə göstərsə də, əslində bu gülüşün arxasında insan taleyi dayanırdı. Gülməyi və güldürməyi bacaran bu sadə insanlar dünyasını dəyişəndən sonra belə, xalq onların yartdığı məzəli əhvalatları yaddaşında qoruyub saxladı, unutmadı, onlar öz zarafatları ilə insanları güldürməyi, söz sənəti, fitri istedadı, uzaqgörənliyi ilə zamanın fəvqündə dayanacağı bacardılar.

Sovetlərin zamanında da Şəkinin rüsvətxor məmurlarına gülməkdən və lətifələr, məzəli əhvalatlar söyləməkdən çəkinmirdilər: *“Şəkilidən soruşurlar:-Müdirin işə çıxmır, xeyir ola? Şəkili cavab verir:-O qədər şirinlik yedi ki, şəkər olub”*.(14, s.245), yaxud *“Şəkilidən soruşurlar:-Eşitmişəm müdirin təmiz adamdı, Düz deyirlər? Şəkili cavab verir: Hə, kabinetinə gedən hər kəsin cibini tərtəmiz təmizdiyir.”*(14, s.244)

Əslində, dövlət məmurlarına gülmək sovet dövründə təhlükəli idi. Müasir Azərbaycan komediyasının yaranmasında və inkişafında xüsusi xidmətləri olan Sabit Rəhman öz bədii əsərlərində ölkə təsərrüfatında meydana çıxan cahil, hər cür nəcib hisslərdən, demokratiyadan uzaq diktator məmurları tənqid edərkən çox təqiblərə məruz qalmışdı. Ədəbi tənqiddə vulqar sosiologizm hökm sürürdü. Tələb edilirdi ki, konflikt ancaq «yaxşı» ilə «əla» arasında olsun. Hər şey kolxoz quruluşunun, sovet hökumətinin tərifinə həsr olunsun. Sovet məmurları aydan arı, sudan duru göstərsin. Əsərdə bir az tənqid olanda, ağızağıza verib çıxır-bağır salırdılar ki, «bu, sosializm realizminə ziddir!» Lakin «sosializm realizmin» nə demək olduğu aydın deyildi (16). Bu zamanlarda xalqın ən böyük tənqid mənbəyi xalq arasında geniş yayılan məzəli əhvalatlar idi. Həyatda canlı tanındıqları insanları lətifə qəhrəmanına çeviri və gülürdülər. Lətifə anonim olduğundan cəmiyyətin eybəcərliklərini tənqid edən heç nədən çəkinmirdi. Bu lətifəyə nəzər salaq: *“Kolxoz sədrindən anonim məktub yazırlar. Məktubda deyilir ki, sədir kolxozun əmlakını mənimsəyir. Yoxlama gəlir və məktubda yazılanlar təsdiq edilmir. Anonim məktubu yazanı tanıyan adam ondan soruşur:-Yazdıqların təsdiq edilmədi. Anonimçi deyir:- Nə olsun, əsas noyyətimə çatdım. Sədir infarktdan yatır”*. Sonralar bu lətifədən istifadə edən hörmətli təmsilçimiz Hikmət Ziya təmsil yazır.

1983-cü ildə Şəkiddə Gülüş bayramı keçirilmişdi. SSRİ-də ilk Respublika və Respublikamızda ilk şəhər idi ki, burada həmin gün insanlar ancaq deyib-gülüb-əylənmək

üçün bir yerə toplaşmışdılar. Folklor bayramının keçirilməsinin təşkilatçısı, rəhbəri və ssenari müəllifi görkəmli gülüş ustası Cahangir Aslanov, rejissoru isə Şəki Dram Teatrının müdiri N. Atakişiyev idi. Bu bayram öz orijinallığı, kütləviliyi, canlı gülüş personajları, eksponatların paradı, lətifə bilicilərinin yarışı, musiqi üçlüyünün müşayəti ilə xoruz və qoç doyuşları, kəndirbazların, pəhləvanların çıxışı, respublikanın tanınmış gülüş ustalarının çıxışları ölkə məkanında ilk el şənliyi və bayramına çevrildi. Folklor bayramının prizi “Azərbaycanca-Şəkicə lüğət” kitabı idi ki, bu mükafat Şəhər Mədəniyyət Şöbəsinə təqdim edildi. Şəkidən Bolqarıstanın Qobrova şəhərinə nümayəndələr göndərildi və hər iki şəhər qardaşlaşmış şəhər elan edildi. (13)

Sovet dövründə yaradılan lətifələrdə ailə-məişət mövzuları və sadə insanlar əsas hədəf götürülür. Ailənin bütün üzvləri ilə bağlı çoxlu lətifələr günü dinləyici kütləsini güldürür və düşündürür. Çoxbilmiş qadınlar (evin xanımı, qaynana, gəlin), evi, ailəni idarə edən kişilər (qaynata, ər, oğul, evin kişisi), qonşular, iş yoldaşları, məhəllənin “itoyndan” cavanları və s. mövzulu məzəli əhvalatlar hər gün yaranır və sürətlə yayılır.

2.3. Müasir dövr yumoru

Müasir dövr yumoru dedikdə artıq areal böyüyür, bu gün Şəki lətifəsi internet vasitəsi ilə bütün dünyanı fəth edir. Folklorşünaslar internetdə çap edilmiş, yaxud video vasitəsi ilə təqdim edilmiş lətifələrin artıq folklor olmaması kimi fikirləri təkzib edərək, bildirdilər ki, elektron xalq dili yeni təqdimat texnologiyasına çevrildiyindən folklorun sonu ilə bağlı qorxular özünü doğrultmur. İnternet folklor mübadiləsini söndürmür, əvəzində onu stimullaşdırır. Trevor Blankın sözləri ilə desək, “İnternet folklorun potensialını azaltmır; folklor kanalı kimi çıxış edir” (10, s. 7). Üstəlik, materialın bolluğu və kontekstin hazır olması: saytdan asılı olaraq zarafatın göndərilmə vaxtı, istifadəçi adı, istifadəçi profili və s. ola bilər, bu mənbəni dəyərli folklor məlumat mədəninə çevirir. Orinq belə nəticəyə gəlmişdir ki, “kiber məkanda yumorun yaradıcıları və tədarükçüləri haqqında gündəlik sosial qarşılıqlı əlaqədə üz-üzə rastlaşan bir çox zarafat edənlərdən daha çox tanınır” (11, s. 129-130).

İnternet folklorunda yumoristik diskurs davamlı olaraq daha çox yayılır və müasir dövrdə hər şeyi əhatə edir. Lətifələrdə və ya folklor mətnlərinin digər formalarında ifadə olunan yumor indi müasir şəhər cəmiyyətində folklor ifadəsinin əsas forması kimi tanınır. Digərləri də internetdə saysız-hesabsız formatlarda, o cümlədən siyahılar şəklində hazırlanmış yumor, video/şəkil zarafatlar olaraq təqdim edilir. Bu gün Şəki yumor artıq Azərbaycan sərhədlərini keçib və internetdə yayılan video çarxlar vasitəsi ilə bütün Yer kürəsinin dinləyicilərinin ixtiyarına verilib və Şəkini yumor şəhəri kimi təsdiqləyir. İnternet mediası insanların öyrənmə, paylaşma, iştirak və başqaları ilə əlaqə qurma üsullarını dəyişir, çünki onlar ənənəvi xalq ifadə vasitələrini tamamlayır və rəqəmsal ritorikada yaranan nümunələr əvvəllər sənədləşdirilmiş folklor formalarının dinamikasını təqlid edir, tanış sosial və ya davranış adətlərini, linqvistik fleksiyləri və simvolik jestləri təqdim edir.

1990-cı il internet dövrünün başlanğıcı ilə birdən-birə yeni mediayaya yol tapan zarafatlar, əsasən jarqon dildə danışılır və yazılı formata keçdi. Yeni vizual format yumorun əlçatanlığını, yayılmasını və populyarlığını daha da artırdı. Aktiv istifadə olunmağa başlayan

zarafatlar lətifəlogiyanın boz sahəsindən çıxaraq yaşıl sahədə istifadə edilərək geniş vüsət aldı.

Şəki şifahi lətifələrinin böyük bir hissəsi bölgələri və linqvistik maneələri asanlıqla keçən yeni mediaya keçdi. Bu, yumoristik folklor diskursunun hərtərəfli öyrənilməsi üçün kontekstlə birlikdə məlumatların toplanması və işlənməsi üçün yenilənmiş metodlara ehtiyacı olan yumor tədqiqatçıları üçün yeni problemlər yaradır. İnternetdə zarafatın bolluğu göstərir ki, bunlar sosial reallıqla sıx əlaqədədir: onlar informasiyanın işlənməsi, məsələlərin müzakirəsi, başqa cür ifadə olunmayan və ya icazə verilməyənləri ifadə etmək və s. üçün alətdir.

Bəzi tədqiqatçılar təklif edirlər ki, şifahi şəkildə ötürülən folklor parçaları sosial qorxu və qərəzləri şifrəli şəkildə çatdırsa da, *“elektron şəkildə ötürülən yumorlu performanslarda olan anonimlik səbəbindən bu hissləri daha da abraziv (kobud) şəkildə ifadə edir”* (12, s. 9).

Şəki əhalisi sanki zarafat, şıltaqlıq və istehzadan zövq almaq üçün yaradılmışdır, qəhqəhə çəkib gülmək onun yaradılışında var. Hər kəs gülüşə möhtacdır və həmin atmosferdə özünü yaxşı hiss edir. Lakin gülüş hədəfi olmaq təhlükəli və arzuolunmazdır. Xüsusi gülüş yaradan insanlar var ki, hər vəziyyətdən istifadə edir və ətrafdakıları güldürürlər. Bəzi hədəf insanların təqlidini etmək, onu imtasiya etmək müasir Şəki mühitində tez-tez rast gəlinilən hadisədir.

Yaxşı yumor həqiqəti söyləməyin fəzilətini tətbiq edir. Yumor bizim gözləntilərimizi tərsinə çevirir, müdrikləri axmaq, axmaqları isə müdrik göstərir. Bu əslində yaxşı haldır, çünki biz həmişə həqiqət və dürüstlük axtarışında olmalıyıq.

Şəki yumoristik mətnləri bir tərəfdən mesaj verir, digər tərəfdən isə onu sarsıdır. Məsələn, bir lətifə populyarlaşdıqda və böyük bir auditoriyaya çatdıqda, ona verilən reaksiyalar yenə də mesajın ilkin daxil edildiyi yumoristik diskursdan təsirlənmiş olacaqdır. Zarafatın təşəbbüskarı (əslində potensial zərərli mesaj ola bilər) *“Mən sadəcə zarafat edirdim”* ifadəsindən istifadə edə və mənfi reaksiyalara görə məsuliyyəti yalnız dinləyicinin, yaxud zarafat obyektinə olan şəxsin üzərinə ata bilər. Eyni zamanda *şit zarafat* əsasında ittihamların arxasınca getmək eyni zamanda o deməkdir ki, tamaşaçıların bəyənməyən hissəsinin yumor hissi yoxdur və ya yumor hissi fərqlidir (yəni pisdır). Gülməli kimi ifadə edilən bir şeyə gülməmək kimi qəsdən edilən “gülmə” seçimi, öz növbəsində, gülməli ola bilər və sosial inklüzivlik və təcrid üçün mükəmməl bəhanəyə çevrilə bilər.

Şəki zarafatlar, adətən, hər gün yaranır, məqsəd dostları, dinləyiciləri və tamaşaçıları əyləndirmək üçündür və hər kəs belə yığıncaqları sevə-sevə qoşulur. Orada yaranan zarafat tezliklə ağızdan-ağıza dolaşır və danışılır. Arzu olunan cavab, ümumiyyətlə, qəhqəhə ilə qarşılanan cavabdır və bu zarafat "uğur qazanmış" lətifə hesab edilir.

3. NƏTİCƏ

Ağıllı telefonlar, planşetlər, Facebook, Twitter və simsiz İnternet əlaqələri mədəniyyətimizdə möhkəmlənmiş ən son texnologiyalardır. Ənənəçilər kompüter vasitəsi ilə ünsiyyətin və kiberməkanda folklorun öyrənilməsi ilə uyğun olmadığını iddia etsələr də, Trevor J. Blank rəqəmsal dünyanı xalq mədəniyyətini yaratmaq, ötürmək, icra etmək və arxivləşdirmək üçün tam qabiliyyətli hesab edir. Rəqəmsal Əsrdə Xalq Mədəniyyəti

rəqəmsal “yeni media” texnologiyaları ilə ortaya çıxan mədəni səhnələri və ifadəli folklor kommunikasiyalarını sənədləşdirir.

Müasir ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm çatışmazlıqlarından biri onun bütün ədəbiyyatı, o cümlədən, İntibah dövrü ədəbiyyatını rəsmi mədəniyyət çərçivəsində məhdudlaşdırmağa cəhd etməsidir. Əslində yalnız öz inkişafının bütün mərhələlərində rəsmi mədəniyyətə müqavimət göstərən, dünyaya özünəməxsus baxış bucağını və fərqli obraz formalarını təqdim edən, inkişaf etdirən xalq mədəniyyəti axını çərçivəsində başa düşülə bilər. Yeni media insanların öyrənmə, paylaşma, iştirak və başqaları ilə əlaqəqurma üsullarını dəyişir, çünki onlar ənənəvi xalq ifadə vasitələrini tamamlayırlar. Lakin bir çox folklor formalarında davranış və struktur üst-üstə düşmə on- və oflayn arasında mövcuddur və rəqəmsal ritorikada yaranan nümunələr əvvəllər sənədləşdirilmiş folklor formalarının dinamikasını təqlid edir, tanış sosial və ya davranış adətlərini, linqvistik fleksiyaları və simvolik jestləri ehtiva edir.

Bununla belə, bəzən yumor bizi qəddarlığa, mühakimələr yürütməyə və abır-həyanı unutmağa sövq edə bilər. Sözügedən yumoristik mətnlərin bizə başqalarını sevməyimi, günah etməyə nifrət etməyimi və ya tez-tez çaşqınlıq doğuran dünyaya lütf göstərməyi öyrətdiyinimi dəqiqləşdirməliyik. Əgər əksini edirsə, yenə də bizim üçün faydalı ola bilər, amma biz bunu daha ağıllı bir gözlə mühakimə etməliyik.

ƏDƏBİYYAT SIYISI

1. Muxtar Kazımoğlu (İmanov). Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı,
2. Oring, Elliott. 2008. Humor in Anthropology and Folklore. In: Victor Raskin (ed.), The Primer of Humor Research, pp. 183–210. Berlin: Mouton de Gruyter
3. Martin, Rod. 2007. The Psychology of Humor. An Integrative Approach. Burlington, MA: Elsevier Academic Press.
4. Kuipers, Giseline. 2008. Good Humor, Bad Taste. Sociology of the Joke. Berlin: Mouton de Gruyter.
5. Sönməz Abbaslı. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri, Bakı, “Nurlan”, 2011, 160 səh.
6. Qabrovo lətifələri / tərcümə edən və ön sözün müəllifi C.Aslanoğlu. Bakı: Yazıçı, 1987, 80 s.
7. Lutfəli kişidən folklor nümunələri (Şəki folkloru) /toplayanı Lutfəli Vahabov, tərtibçisi və elmi redaktoru R.Qafarlı. Bakı: Təhsil, 2003, 160 s.
8. Qarayev Y. Prototip şəkilidir, yaxud nəfəsdə zumzumə, tələffuzdə rəqs -Şəki folkloru, I cild. Bakı: Səda, 2000, s. 3-45.
9. Cələbi F. Şəki folkloruna bir nəzər // AFA, VI kitab, Şəki folkloru, II cild. Bakı: Səda, 2002, s. 3-32.
10. Blank, Trevor. 2009. Folklore and the Internet. Vernacular Expression in a
11. Oring, Elliott. 2003. Engaging Humor. Urbana: University of Illinois Press
12. Blank, Trevor. 2009. Folklore and the Internet. Vernacular Expression in a

13. Hikmət Əbdülhəlیمov 1 aprel 2005, Ədəbiyyat qəzeti
14. Azərbaycan folkloru antologiyası.IV kitab (Şəki folkloru), I cild, Bakı, Səda nəşriyyatı, 2000, 248 səh.
15. http://sabit_rehman_haqqinda/files/publication.pdf

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ
BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞININ TƏDRİSİ TARİXİ
HISTORY OF THE TEACHING OF BAKHTIYAR VAHABZADE'S
CREATIVITY IN SECONDARY SCHOOLS**

Nazilə Abdullazadə

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi,

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri

Assoc.prof., Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology,

Department of literature and teaching methods

ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>, nazile.s.m.d@mail.ru

İstər dərslük yazan müəlliflərin, istərsə də müəllimlərin birinci məqsədi balalarımızın tərbiyəsinə düzgün yön vermək, onlarda xalqımıza, Vətənimizə, ədəbiyyatımıza və mədəniyyətimizə böyük sevgi oymaqdır! Bunun üçün öz fəaliyyətimizə bir daha baxmaq və onu zamanın səviyyəsinə yüksəltmək ən vacib vəzifəmizdir.
Bəxtiyar Vahabzadə

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə o sənətkarlardandır ki, yaradıcılığı ilə hələ sağlığında ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, nəşr üzü görün hər şeiri ilə geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. Bu şeirlərin oxucuları yaşından, ictimai mənşəyindən, sosial statusundan, təhsilindən asılı olmayaraq, şairin onlara müraciətini eşidir, onunla ünsiyyətə girir, milli ruhunu, mənəvi borcunu sətirbəsətir duyurdular. Ulu öndər Heydər Əliyev B.Vahabzadənin yaradıcılığını və ictimai-siyasi fəaliyyətini hələ sağlığında yüksək dəyərləndirərək demişdir: “Sizin şəxsiyyətiniz və yaradıcılığınız xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasına xidmət etmiş, onu milli dirçəlişə səsləmiş, istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə əvəzsiz rol oynamışdır. Siz hər zaman azadlıq qarşısı olmuş, ən çətin anlarda belə güc və silah qarşısında baş əyməmiş, əqidəsindən dönməyən şair, mübariz millət vəkili, yorulmaz ictimai xadim kimi xalqın müdafiəsinə qalxmışsınız”.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dil, millət, əlifba, vətən, milli təəssübkeşlik mövzularının aktuallığı ilə yanaşı, şeirlərinin dil sadəliyi, daşdığı fəlsəfi yük, mənə dərinliyi, tərbiyəedicilik və azərbaycançılıq ideologiyasını ifadə etməsi şairin şeirlərinin hələ sağlığında pedaqoji prosesə gətirilməsi və dərslüklərə daxil edilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdır. Dərslük müəllifləri istər sovet şairi Bəxtiyar Vahabzadənin, istərsə də müstəqillik mücahidi Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərinin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında bədii-estetik rolunu ədəbiyyatşünas-pedaqog fəhmi ilə dərk etmiş, əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda milli ruhlu, didaktik nümunələri müxtəlif dərslüklərə daxil etmişlər.

1960-cı illərdən üzü bu yana, demək olar ki, bu günə qədər B.Vahabzadənin şeirləri ümumtəhsil məktəblərinin istər ibtidai, istərsə də yuxarı sinif dərslərlərində yer almışdır. “Ana dili”, “Əlifba”, “Müəllim”, “Həyat, sən nə şirinsən?”, “Axı biz neyləmişdik?”, “Uçun, nəğmələrim”, “Muğam” və digər əsərlər tədris materialı kimi “Ana dili”, “Oxu”, “Azərbaycan dili”, “Ədəbiyyat”, “Musiqi” dərslərlərinə tədris materialı kimi daxil edilmişdir. Yeni nəsillər Ədəbiyyat dərslərlərində müxtəlif siniflərdə şairin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən vətəndaş narahatlığı, milli təəssübkeşlik, vətən məhəbbəti mövzulu əsərləri milli təhsilimizin tələblərinin ifadəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: tədris, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı, dil, əlifba, dərslər, mövzu və janr.

Bakhtiyar Vahabzadeh, one of the artists in the 20th century Azerbaijani literature who "connected to his country, land, roots, bridged history in time and space, and his poetic thinking was rooted in nationalism, modernity and humanity", built a temple of his own words during his lifetime. The philosophical understanding of the universe, the moral and spiritual world of man, the return of national values, national identity, language and spirituality have always been leading in the works of the poet, who tried to escape from the shackles of the world.

B.Vahabzadeh was one of the poets whom children knew from the first grade and memorized their poems from the day they entered school. Regardless of age, every reader feels the poetry of Bakhtiyar Vahabzadeh, understands its poetry, simplicity, as well as its hidden meaning. The works of B.Vahabzadeh, who formed the main line of his poetry with the ideas of the homeland and its indivisibility, independence and integrity, entered the school world in the 60s. given in textbooks. Bakhtiyar Vahabzadeh's poems have played an invaluable role in teaching students the concepts of language, nation, homeland, national pride, dignity, morality and freedom in primary school.

It is not accidental that the poet's works have been included in the textbooks of various schools as a teaching material in the education of the young generation, in the formation of personality. We find B.Vahabzadeh's works not only in textbooks for native language schools, but also in Azerbaijani language textbooks for russian-language schools. This is due not only to the sincere, pure feelings sung in the poet's works, the fluent and sweet language of his poems, but also to the educational significance, modernity and expression of human ideas.

For more than 60 years, B.Vahabzadeh's works have served the purity of our language and the promotion of the national idea in the history of the textbook. Seeing the happiness of his people in the independence of the homeland, the poet's artistic heritage has preserved its value in our textbook history even today.

Key words: B.Vahabzadeh's creativity, textbook, methodical principle, theme and idea.

XX əsr Azərbaycan poeziyasının millət, vətən, dil sevdalı şairi Bəxtiyar Vahabzadə milli-bədii fikir tariximizdə özünəməxsus yeri, dəst-xətti ilə seçilən sənətkarlardan olmuşdur. Ölinə qələm aldığı gündən insanın zəngin mənəviyyatını, əxlaqi gözəlliyi, sevgi dolu qaynar həyatı tərənnüm edən B.Vahabzadə sadə mətləblərdə böyük mənalar görmüş, torpağa, vətənə, gəncliyə, müasirliyə vurğunluğunu poeziya çərçivəsinə sığışdırmağa çalışmışdır. Onun hər üç növdə yazdığı əsərlərdə orijinal poetik duyum, mənəvi-əxlaqi məzmun, sənət və sənətkar qayəsini müşahidə edirsiniz. Şairin fəlsəfi yüklü elə misraları var ki, cild-cild romanların ifadə

etdiyini özündə daşıyır və zamanın sınağından çıxarıb nəsillərə ötürür. B.Vahabzadə yaradıcılığının bir özəlliyi də təlim-tərbiyəvi məzmununa malik olması, hələ sağlığında pedaqoqların və dərslük müəlliflərinin diqqətini çəkməsi olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə özü ədəbi əsərlərin tədrisinə, sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarının öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, “xalqın həyatı, mənəviyyəti və ictimai varlığı ilə əlaqədar olduğu üçün ədəbiyyat fənninin tədrisinin əhəmiyyətliliyini, metodik məqamları” [Abdullazadə, 2020:22] barədə “Ədəbiyyatın tədrisinə dair” əsərində baxışlarını açıqlamışdır. Şairə görə, insan xalqının ədəbiyyatı vasitəsilə onun ruhuna, mənəviyyətinə daxil olur. Bəlkə də belə düşündüyünə görə, onun yaradıcılığında hər misra, hər fikir mənəvi tərbiyəyə, mənəvi borca, mənəvi missiyaya və milli təəssübkeşliyə xidmət edir. B.Vahabzadə ədəbiyyatı tərbiyə işində ən əyani və tezçatan forma hesab etdiyindən bu fənnin tədrisini də milli-mənəvi dəyərlərlə əlaqələndirirdi: “Şagird ədəbiyyat vasitəsilə mənsub olduğu xalqın ruhuna, mənəviyyətinə daxil olur. Oxuduğu əsərlərdə, eşitdiyi nəğmələrdə uşaq ikən zümrüməsi ilə yuxuya getdiyi laylalarda xalqını tanıyır, onu sevir və həqiqi bir vətəndaş kimi yetişir [Vahabzadə, 2005:296].

Əsərlərinin mövzu və janr rəngarəngliyi, ideya mündərəcəsi, ana dilinin qrammatik quruluşunun və leksik tərkibinin imkanlarından ustalıqla istifadə dərslük müəlliflərinə şairin şeirlərinin ibtidai siniflərdən başlayaraq dərslüklərə daxil edilməsi imkanını vermişdir. Kiçikyaşlı uşaqların duyğuları, xəyalları, böyüklərin dünyasından xəbərsiz bir dünyanın sakinləri kimi özgürlükləri şairin yaradıcılığı boyu doğulduğu, böyüdüğü məkanı, zamanı, ələlxüsus uşaqlıq dövrünü bir an belə unutmaması ilə bağlıdır. O yazırdı: “...Uşaqlıq dövrü insan ömrünün bünövrə daşındır. Sonrakı arzular, xəyallar, düşüncələr bu daşa söykənib qanadlanır. İnsanın ağı, düşüncəsi, zövqü, ruhu, psixologiyası, istedad və qabiliyyəti və hətta sağlamlığı da bu dövrdə formalaşır [Vahabzadə, 1991:233]. Şairin “Yer canlanır”, “Artıq yavaş-yavaş günlər qısalır”, “Əlcək”, “Unutmaq yayı biz”, “İki saat”, “Kitab”, “Yay”, “Müəllim”, “Ana yurdum”, “Ana dili” şeirlərinin ibtidai siniflər üçün “Əlifba”, “Oxu”, “Ana dili” dərslüklərində yer alması 60-cı illərdən, özü dediyi kimi, ömrünün “noğul dövrü”nün xatirələri ilə bağlıdır. “Axı dünya fırlanır”, “Vətən quşa bənzər, qanadlarının Biri bu taydırsa, biri o taydır” kimi fəlsəfi yüklü misraların müəllifinin uşaq dünyasına bu qədər bələdliyi onun şirinliyini, acı dadını, şıltaqlığını dərinlən duymasından, uşaq hadisələrinin ürəyində, təfəkküründə dərin iz buraxdığından xəbər verir.

XX əsrin 60-cı illərindən günümüzdə kimi müxtəlif illərdə ibtidai sinif dərslüklərində “Unutmaq yayı biz”, “İki saat”, “Kitab”, “Yay” (II sinif), “Ana yurdum”, “İlk cığır”, “Şəhidlər”, “Dil açanda ilk dəfə ana söyləyirik biz”, “Vətəndaş”, “Səndən doymaq olarmı, həyat, sən nə şirinsən?” (III sinif), “Əlcək”, “Ələk” (IV sinif), şeirləri oxu mətnləri kimi verilmişdir. 2000-ci ildən ibtidai siniflər üçün nəşr olunan “Ana sözü” (Həsənli B., Quliyev Ə.) dərs vəsaitlərində şairin I sinifdə “Vətən torpağı”, “Babası kimi”, “Çanta”, II sinifdə “Azərbaycan-Türkiyə”, III sinifdə “Şəhidlər”, “İlk cığır”, IV sinifdə “Azərbaycan”, “Azərbaycan oğluyam”, “Ana dili”, “Şəhidlər”, “Məktəb yolları”, “Məktəbli qız”, “Müəllim” şeirləri şagirdlərə təqdim edilir. Göründüyü kimi, B.Vahabzadənin bir çox əsərlərinin tədris materialı kimi dərslük müəllifləri tərəfindən seçilməsi şairin ən munis, ən ülvi duyğuları kiçikyaşlı uşaqlara belə sadə dildə çatdırma bilməsi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin, estetik zövqün formalaşmasına xidmət edən fikirlərin uşaq hafizəsinə sadə, axıcı dillə köçürülməsi ilə bağlı idi. “Babası kimi” (I sinif) şeirində şair uşaqlara babalardan miras qalan vüqar, qürur

hisslərini yaşatmağı, babaların nəvələrilə təsəlli tapdıqları, onlara sirdaş olduqları kimi, babaların da nəvələrin güvənc yeri olduqlarını aşılıyır:

Mən bir ağacam,
Nəvəm qol-budaq.
Mən onun kökü,
O, məndə yarpaq.
Xalqa vuruldum,
Mən şair oldum.
Bilmirəm ancaq,
O nə olacaq? [Ana sözü, 2005:23].

II sinif “Oxu” dərsliyində verilən “Yay” şeirində kiçikyaşlı uşaqlar isti yay fəslilə yaxından tanış olurlar. Şeirdə işlənən məcazlar yayın qızmar, isti fəsil olması ilə bərabər, ruzi-bərəkət, zəhmət fəslilə olduğu barədə dolğun təsəvvür yaradır. Şair “günəşin al saçları”, “gözəl məhsul ayı”, “göy çəmən paltarları” ifadələri ilə yayın poetik obrazını yaradır:

Yay qurtarır... Yetişir
Yayın isti günləri.
Günəşin al saçları
Qızdırır artıq yeri.

Meyvələr də qızarır
Bağçalarda istidən.
Çiçəklərlə bəzəyir
Paltarını göy çəmən [Oxu, 1989:202]

IV sinifdə ibtidai təhsildən ayrılan uşaqlar yuxarı siniflərə şairin müəllim, məktəb, vətən, azadlıq haqqında düşüncələri, duyğuları ilə qədəm qoyur, “İlk cığır”dan yol salıb “Şəhidlər”ə qədər ucalırlar.

Yavaş-yavaş sökülür dan,
Səhər qalxır yuxudan.
Qapılar da açılır.
Budur, çıxır yollara
Zəhmətin övladları.
Onlar açır
Qar üstündə ilk cığır...[Ana sözü, 2002:28].

80-ci illər hadisələri və 90-cı ilin qanlı yanvar olayı B.Vahabzadənin illərdən bəri ürəyində gəzdirdiyi ağrını, mücadiləni şəhidlərin qanı ilə misralara köçürdü. Matəm libasına bürünmüş xalqın kədəri, izzətini itirib, qürur yeri, qeyrət yeri olan şəhidlərin xatirəsinə B.Vahabzadə ilk ağı deyənlərdən oldu. “Ana sözü” (III sinif) dərsliyində “Şəhidlər” şeiri şairin – bir vətəndaşın xalqa sonsuz məhəbbətinin ifadəsi, azadlıq mübarizəsi, amalı uğrunda canından keçən günahsız insanların rus imperializminə üsyanının, nifrətinin ifadəsi təsiri bağışlayır.

Namərd gülləsinə qurban gedirkən

Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla
Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.
...İnsan insan olur öz hünərilə,
Millət millət olur xeyri-şərilə.
Torpağın bağına cəsədlərilə
Azadlıq toxumu əkdə şəhidlər [Ana sözü, 2002:16].

B.Vahabzadənin pərəstiş etdiyi və haqqında həmişə yüksək fikirdə olduğu sənət, peşə müəllim peşəsi olmuşdur. Onun müəllimə məhəbbətini ifadə edən şeirləri uzun illər ibtidai sinif kitablarında yer almışdır. “Məndən olsaydı, əlifbadakı sıra qanunlarını pozub “müəllim” sözünü bütün dillərin lüğətində ilk söz kimi yazardım” deyən şair müəllimi insanın yetişməsində, şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas qüvvə sayırdı. I siniflər üçün “Əlifba” dərslində “Müəllim” [Kərimov, 1995:27, 2000:99, 2003:99, 2007:93], III, IV sinif “Oxu” dərslərində “Sənin müəllimin”, rus orta məktəbin VIII sinif Azərbaycan dili dərslərində “Sənin meyvələrin” şeirləri uzun illər tədris proqram və dərslərində yer almışdır. 1995-ci ildə Yəhya Kərimovun müəllifliyi ilə “Əlifba” dərslərinə daxil edilən “Müəllim” şeiri 20 ilə yaxın tədris materialı kimi qüvvədə qalmışdır. Şeirin dili o qədər oynaq, sadə və axıcıdır ki, sanki müəllif bu şeiri ilə məxsusi məktəbə ilk qədəm qoyan körpələrin “müəllim kimdir?” sualına cavab verir. Müəllimin hər kənddə, hər obada yetişdirdiyi şagirdləri şair əkilən barlı-bəhərli ağaca bənzədir. Gülü-çiçəyi solmayan bu ağacların bağbanı – müəllim dünyanın ən varlı adamıdır.

Ay müəllim, müəllim,
Hər kənddə yerin var.
Hər kənddə, hər şəhərdə
Sənin meyvələrin var.
İşıq yağır, nur yağır,
Təmiz əməllərindən.
Kitab-dəftər almamış
Kim sənin əllərindən? [Kərimov, 1995:27, 2000:99, 2002:93, 2007:93]

Yuxarı siniflərə qalxdıqca B.Vahabzadənin əsərləri Ədəbiyyat dərslərinə gətirilir. “Yenə bir arzu qaldı”, “İllər”, “Həyat, sən nə şirinsən”, “Bayraq”, (VI sinif), “Azərbaycan” (VII sinif), “Özünə yalvarsana” (VIII sinif), “Latın dili” (IX sinif), “İstiqlal”, “Şəhidlər” (XI sinif) əsərlərində şairin milli düşüncə tərzini, dövlətçilik və azərbaycançılıq ideologiyasına sədaqəti, fəlsəfi fikirləri şagirdlərə yaradıcılığı ilə tanış olmaqla yanaşı, elinə-obasına, torpağına bağlı, ürəyi, arzuları xalqı ilə döyünən bir şairi yaxından tanımaq imkanı verir. Yaradıcılığı boyu xalqın taleyi ilə bağlı onu narahat edən sualların cavabını şagirdlər şairin şeirlərində asanlıqla tapırlar.

B.Vahabzadə yaradıcılığında millət və onun dili məsələsi birinci yerdə dayanır. “Şair milli şüurun yetişməsində ana dilinin müstəsna əhəmiyyətini dərinlən duymuş və bütün yaradıcılığı boyu onun müdafiəsi uğrunda mübarizə aparmışdır” [Quliyev, 2012:134]. Şairin “Ana dili”, “Latın dili” şeirləri müxtəlif siniflərin “Azərbaycan dili”, “Ədəbiyyat” dərslərində tədris edilir. “Ana dili” şeirində şair doğma dilimizdə danışmağı ar bilən insanlara vətən çörəyini haram bilir. Uşaq başa düşür ki, ana dili körpəlikdən, göz açandan,

ağlı kəsəndən ananın dilindən mənimsənilir, ananın bətnindən onun özü ilə doğulur və pərvəriş tapır. Bu dili sonradan qazanmaq, öyrənmək olmaz. Şair ana dili anlayışını şagirdə sadə, səmimi bir dillə başa salır:

Dil açanda ilk dəfə “ana” söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə [İsmayılov, 2014:147].

N.Cəfərov yazır ki, Bəxtiyar Vahabzadəni millət xadimi kimi həmişə narahat edən ən vacib məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi, ana dilinə münasibət olmuşdur: onun çoxcəhətli fəaliyyətinin təkcə bu qeyd edilən tərəfi, əslində kifayət idi ki, adı Azərbaycan tarixində əbədi olaraq qalsın [Cəfərov, 1996:68]. Bu mövzuda həssas olan şair məqalələrindən birində yazırdı: “...Ana dili vaxta görə seçilməməli, Ana dili olduğuna görə bütün dillərdən seçilməli və sevilməlidir. Vətəni də gözəl və səfali olduğuna görə sevmirlər. Yalnız Vətən olduğuna görə sevirilər [Vahabzadə, 1991:228]. Müsahibələrindən birində isə B.Vahabzadə rus müxbirinə demişdi: “Ana dili xalqın ruhudur, mənəvi dünyasıdır, psixologiyasıdır. İnsan ən dərin və ən incə hisslərini yalnız anasından öyrəndiyi, orta məktəbdə möhkəmləndirdiyi dil vasitəsilə ifadə edə bilər. Bir sözlə, ana dili – özünü və dünyanı ifadə dilidir [Vahabzadə, 1991:299].

IX sinifdə tədris edilən “Latın dili” şeirində nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, hətta keçmiş Sovet İttifaqı miqyasında milli azadlığın vacib şərtlərindən olan ana dili uğrunda mübarizədən söz açılır. Şeir sovet hakimiyyəti illərində yazılmış olsa da, dərslük müəllifləri onu dövlət müstəqilliyimizə nail olduğumuz bir dövrdə tədris materialı kimi verməklə əslində şairin bütün dövrlərdə ana dilinin taleyi ilə bağlı narahatçılığını önə çəkmişlər. Milləti, vətəni dünyada olmayan latın dilini şair ölü dil saymır, bu dil çiçəklərin, böcəklərin, ulduzların dilində yaşayır, bu dil sərhədləri aşır, zaman-məkan tanımır. Nə olsun ki, bu dildə “ana”, “vətən” deyən yoxdur. Ona necə “ölü” demək olar? Şeir məzmununun öyrənilməsində ortaya çıxan bu kimi suallar şagirdlərə dilin azadlıq, müstəqillik anlayışları ilə bağlı olduğunu başa salır. Sovetlər dönəmində ana dilimizə qarşı təzyiqlər, onun sıxışdırılması təhlükəsini şair vaxtında duymuş, dil varsa, millət də, Vətən də var, dil yoxdursa, millət də, Vətən də yoxdur qənaətində bulunmuşdur.

“Mən azadam, müstəqiləm” sözlərini
Öz dilində deməyə də
İxtiyarın yoxsa əgər,
De, kim sənə azad deyər?..
...Sən dərdə bax,
Vətən də var,
Millət də var.
Ancaq onun dili yoxdur.
İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək?
Vətən varkən,
Millət varkən.

Kiçik, yoxsul komalarda
dustaq olan bir diləmi?
Yoxsa uzun əsrlərdən
keçib gələn,
Xalqı ölən
Özü qalan bir diləmi? [Ədəbiyyat, 2005:143].

Vətən sevgisi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir və bütün hissələrdən ucada dayanır. Şair özü vətənə sevgisindən belə söz açır: “Vətən sevgisi insan duyğularının ən alisi, ən yüksəyi və ən müqəddəsidir. İnsan mənsub olduğu vətəni sevməklə özünü, cəmiyyət qarşısındakı borcunu tapmış olur. Vətən və xalq hissindən məhrum olmuş şəxs bütün insani hissələrdən məhrumdur. Vətəni sevən adam həyatı sevər, dünyanı sevər. Çünki o, nə üçün yaşadığını, nəyin naminə çalışdığını bilir. Vətən sevgisi insana məslək, amal gətirir. Məslək isə ürəyə cəsarət, qollara qüvvət, gözlərə işıq verir [Vahabzadə, 2002:11].

XX əsrin 60-80-ci illər sovet dövründə yaşadığı bir dövəmdə B.Vahabzadə vətən məfhumunu o taylı-bu taylı Azərbaycanın qovuşmasında, dəmir barmaqlıqlar arxasından boylanan həsrətə, intizara son qoyulmasında görürdü. O illərdə qələmə aldığı “Gülüstən” poeması şairin azadlıq, birlik, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırışı idi.

Yeni nəsil (kurikulum) dərsləklərində bu çağırışın sədası olaraq “Vətəndaş” (VII sinif), “İstiqlal” (IX sinif) şeirləri, “Şəhidlər” (XI sinif) poeması verilmişdir. “Vətəndaş” şeiri Vətən qarşısındakı insanlıq, vətəndaşlıq borcuna həsr olunub. Yüksək emosiya, pafosla yazılmış şeirin hər bəndinin “Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz” misrası ilə başlaması ilə şair bir daha VII sinif şagirdinə vətənin əbədi olduğunu, insanın öz vətəninə güclü, qüvvətli olduğu hissini aşlamış olur. Şairə görə, Vətən uğrunda, onun xoşbəxtliyi naminə çalışmaq ən müqəddəs borcdur. B.Vahabzadənin “vətəndaş”ı vətənə güvənən, vətən ünvanlı, uğrunda ölməyə hazır olan bir insandır.

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz,
Yəni – iki canda bir ürəyik biz.
Gücsüzük, bir heçik sən də, mən də tək,
Vətənə güvənib olduq Vətəndaş.
Mənim ürəyimi qanatsın gərək,
Sənin dırnağına dəyən çirtmə daş [Ədəbiyyat, 2014:68].

IX sinifdə B.Vahabzadə müstəqillik illəri ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi tədris edilir. Şairin ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra “Gülüstən” poemasının davamı kimi yazdığı “İstiqlal” poeması ilə tanış olan şagirdlər bir daha əmin olurlar ki, “Gülüstən”dan “İstiqlal”a qədərki dövrdə şairi torpaq, millət, dil, müstəqillik, azadlıq duyğuları düşündürmüşdür. Xalqın taleyüklü problemlərinin əksini tapdığı poemada B.Vahabzadə vətənin bütövlüyünə, iki həsrət qardaşın bir-birinə qovuşacağına inanır:

Bu gün qismətimiz qəm-kədərdisə,
Dünənki birliyim heç unudulmaz.
Çayın altındakı torpaq birdisə,
O tayı bu taydan ayırmaq olmaz [Ədəbiyyat, 2019:171].

Şagirdlər şairin “Azadlıq ağacı bar verə bilməz, Şəhidlər qanı ilə suvarılmasa”, “Biriylən ikiyik, bu halımızla Biri birimizə həsrət qalmışıq”, “İki əsdir ki, o daş körpünün Bu tayında mənəm, o tayında sən”, “Gülüstən tikanlı məftilə döndü”, “qul kölələr”, “Gülüstən adlanan ifritə” ifadələri ilə tanış olduqca Azərbaycanın tikanlı məftillərlə ikiyə bölünməsinə, babaların əmanəti torpaq uğrunda xalqın azadlıq mübarizəsinin, qanlı şənbe gecəsinin, iki əsrdən artıq sürən əsarətin, istilanın tarix kitabımızın qanlı yaddaşına çevrildiyinə əmin olurlar. Xalqın mübarizə əzminin, milli istiqlalın o qanlı yanvar gecəsindən sonra yarandığı şagirdlərdə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirir, vətəndaşlıq mövqeyi, birlik duyğusunu qüvvətləndirir. “İstiqlal” vasitəsilə şagirdlər şairin “millətindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, bütün millətlərin azad, müstəqil yaşamasının tərəfdarı olduğu” [Həsənov, 2019:169] əmin olurlar.

XI sinifdə B.Vahabzadənin yaradıcılığı monoqrafik mövzu olaraq öyrədilir. Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi, şairin yaradıcılığında mövzu özəlliklərinə, janr rəngarəngliyinə diqqət yetirilir. Dərslikdə deyilir: “Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının bütün mərhələlərində zəngin ənənələrə malik Azərbaycan lirikasını orijinal şeirlərlə zənginləşdirmişdir. Onun vətəndaşlıq lirikası milli istiqlal düşüncələrindən doğrulmuş ictimai-fəlsəfi şeirlərinin mükəmməl bir toplusundan ibarətdir. ... B.Vahabzadə lirikasında vətəndaşlıq duyğularına, ana dilinə həsr olunmuş şeirlər mühüm yer tutur. “Vətəndaş” şeirində insanın vətən qarşısında borcu təsirli bədii dillə xatırladılır” [Ədəbiyyat, 2018:172].

Gördüyümüz kimi, aşağı siniflərdə şairin tədris olunan lirik əsərlərinin mövzu-ideyasını xatırlatmaqla dərslik müəllifləri poemaları və dram əsərlərində milli azadlıq düşüncəsinin əksini tapdığını vurğulayırlar. “Vətəndaş”, “İstiqlal” əsərlərinin yekunu sayıla bilən “Şəhidlər” poeməsindən verilən parçalar şəhidlik zirvəsinə yüksəlməyin qürurverici və uca bir məqam olduğu qənaətini formalaşdırır. Onlar şairin şəhidlərin qanının yerdə qalmayacağı, bu mübarizənin davam edəcəyini, üçrəngli bayrağımızın enməyəcəyinə inamını poemanın sətirlərindən duyurlar.

Bu ölüm, bu qırğın dərs olsun bizə,
Deməyək boş yerə candan keçdilər...
Onlar şəhid oldu millətimizə,
Cəsarət dərslərini təlim keçdilər.
Xəyal bir çiçək də bitirə bilməz,
Bu gündən sabaha körpü salmasa.
Azadlıq ağacı bar verə bilməz,
Şəhidlər qanı ilə suvarılmasa... [Ədəbiyyat, 2018:177]

B.Vahabzadə şeirlərinə 1964-cü ildən ibtidai və yuxarı siniflərin “Azərbaycan dili”, “Musiqi”, 1968-ci ildən rus bölməsi “Azərbaycan dili” dərsliklərində də geniş şəkildə rast gəlirik. Azərbaycan dili dərslərində “Sadə adamlar” (1964), “Yer canlanır” (IV sinif, 1968), “Artıq yavaş-yavaş günlər qısalar” (V-VI sinif, 1969), “Niyə” (IV sinif, 2011), “Ana dili”, “Səndən doymaq olarmı, həyat, sən nə şirinsən?”, “Vətəndaş” rus məktəblərində “İki saat” (IX sinif, 1968), “Sənin meyvələrin” (VIII sinif, 1968) şeirlərinin dili üzərində qrammatik qaydalar, üslubi normalar öyrədilir, musiqi dərslərində (VII sinif, 2007) “Azərbaycan” şeiri nəğməyə çevrilib şagirdlərin başı üstündən səmələrə ucalır.

Bu gün – Azərbaycan təhsilinin Avropaya inteqrasiya olunduğu bir zamanda Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı yenə də öz milliliyi, bəşəriliyi, məzmun zənginliyinə görə dərslərdə çəkisini, sanbalını qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə, N. (2020). Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi məsələləri. //3rd International Bahtiyar Vahabzade Azerbaijan History, Culture and Literature Symposium. – Baku. – s.22-29.
2. Ana sözü (2002). Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün dərs vəsaiti. Tərtib edən: Həsənli B., Quliyev Ə. – Bakı: Çapaşoğlu. – 160 s.
3. Ana sözü (2002). Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün dərs vəsaiti. Tərtib edən: Həsənli B., Quliyev Ə. – Bakı: Çapaşoğlu. – 160 s.
4. Ana sözü. (2002) Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün dərs vəsaiti. Tərtib edən: Həsənli B., Quliyev Ə. – Bakı: Çapaşoğlu. – 160 s.
5. Ana sözü (2002). Ümumtəhsil məktəblərinin 4-ci sinfi üçün dərs vəsaiti. Tərtib edən: Həsənli B., Quliyev Ə. – Bakı: Çapaşoğlu. – 160 s.
6. Azərbaycan dili (2014). 3-cü sinif üçün dərslik. İsmayılov R., Orucova G. və b. – Bakı:
7. Cəfərov, N. (1996). Bəxtiyar Vahabzadə. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 80 s.
8. Ədəbiyyat (2018). Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinfi üçün dərslik. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənli B. və b. – Bakı: Bakınəşr. – 207 s.
9. Ədəbiyyat (2003). Pilot məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Həsənli B., Quliyev Ə., Hüseynoğlu S. – Bakı: Çapaşoğlu. – 152 s.
10. Ədəbiyyat (2005). Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik. Həsənli B., Nəcəfov N. – Bakı: Əlfərül. – 256 s.
11. Ədəbiyyat (2019). Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik. Həsənov B., Mustafayeva A., Hüseynoğlu S. və b. – Bakı: Bakı nəşriyyatı. – 223 s.
12. Ədəbiyyat (2003). Pilot məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Hüseynoğlu S., Quliyev Ə., Həsənli B. – Bakı: Çapaşoğlu. – 152 s.
13. Əlifba (2007). I sinif üçün dərslik. Kərimov Y. – Bakı: – 104 s.
14. Həsənli, B., Abdullazadə N. (2015). İfadəli oxu. – Bakı: Müəllim. – 303 s.
15. Həsənov, B., Mustafayeva A., Hüseynoğlu S. və b. (2019). Ədəbiyyat fənni üzrə ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərsləyin metodik vəsaiti. – Bakı: Bakı nəşriyyatı. – 224 s.
16. Gündoğdu, B. (2013). Bəxtiyar Vahabzadənin publisistikası. – Bakı: Nurlar. – 272 s.
17. Quliyev, R. (2012). Sovet dövrü rəsmi Azərbaycan dili və B.Vahabzadənin Azərbaycan dilinin təbliğindəki rolu. // I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Simpoziumunun materialları. – Bakı: Qafqaz Universiteti. – 13-15 dekabr. – s.133-140.
18. Oxu (1989). II sinif üçün dərslik. Y.Kərimov. – Bakı: – 213 s.
19. Vahabzadə, B. (1976). Sənətkar və zaman: ədəbiyyat, həyat və zaman haqqında düşüncələr. – Bakı: Gənclik. – 236 s.
20. Vahabzadə, B. (1991). Şənbə gecəsinə gedən yol. – Bakı: Azərnəşr. – 334 s.
21. Vahabzadə, B. (2002). Əsərləri. 11 cildə, X c. – Bakı: Azərnəşr. – 688 s.
22. Vahabzadə, B. (2005). Əsərləri, 12 cildə, IX c. Məqalələr. Ədəbiyyat və sənət. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 784 s.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Vətənpərvərlik
Патриотические мотивы в творчестве Бахтияра Вагабзаде
The patriotic theme in the work of Bakhtiyar Vahabzadeh

Prof.Dr. Nəcəfova Mərziyyə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutu
necefova.merziyye@mail.ru

In the works of the poet Bakhtiyar Vahabzadeh became apparent national spirit, which reflected the fate of the Azerbaijani people. The multi-faceted in its themes and ideological content, is characterized by an active attitude to life, the indissoluble bond of personal destiny of the subject of fate of the poet with the whole people and people's struggle for universal happiness. Creativity Vahabzadeh Bakhtiar played a significant role in the life of Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

В произведениях поэта Бахтияр Вагабзаде стал проявляться национальный дух, отражавшее судьбу азербайджанского народа. Многогранная по своей тематике и идейному содержанию, характеризуется активным отношением к жизни, неразрывной связью личной судьбы субъекта поэта с общенародной судьбой, с борьбой народа за всеобщее счастье. Творчество Бахтияра Вагабзаде сыграл значительную роль в судьбе Азербайджана.

Giriş:

Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə iz qoyan yazarlardan biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Müstəqillik dövrü poeziyamızda və publisistikamızda Qarabağ mövzusu, erməni məsələləri ilə ilgili çox saylı bədii nümunələri zamanında yaradıldı və dünyaya ötrüldü. Onun yaradıcılığının ən önəmli cəhətlərindən biri də sözünün çəkisi, qüdrəti və zamanında, cəsarətlə hadisələrə yaradıcılığında reaksiya verməsindədir. Hələ 60-cı illərdə “Gülüstan”, “Təzadlar” poeması ilə gündəmdə olan, ağır təzyiqlərə məruz qalan yazar 90-cı illərdə də 20-yanvar və Qarabağ hadisələrində də sözünü cəsarətlə ifadə edə bilmiş, yaradıcılığ ilə şəxsiyyəti birləşərək vəhdət təşkil etmiş və elə bu da onun hörmət və sevgi qazanmasına təsir edən əsas amillərdən olmuşdur.

Açar sözlər:

Qarabağ, Bəxtiyar, Vətən

Profesör Doktor. Nəcəfova Merziyyə

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Edebiyat Enstitüsü

necefova.merziyye@mail.ru

Bakhtiyar Vahabzade'nin eserlerinde vatanseverlik

Giriş:

Bahtiyar Vahabzade, Azərbaycan edebiyatında eşsiz yaradıcılığıyla edebiyat tarixinə damgasını vuran yazarlardan biridir. Bağımsızlıq döneminde şiirimizdə və gazeteciliğimizdə Karabağ teması və Erməni meselesi ilə ilgili çox sayda sənətsal nümunə yaradılaraq dünyaya aktarılmışdır. Yaradıcılığının ən önəmli yönlerinden biri sözlərinin ağırlığı, gücü və zamanlaması, yaradıcılığında göstərdiyi cəsur təkiddir. 60'lı illərdə "Gülüstən" və "Çelişiklər" şiirleriyle gündəmə gələn və ağır baskılara məruz kalan yazar, 90'lı illərdə 20 Ocak və Karabağ olayları sırasında sözlərini cəsurca dile getirebilmişdir. saygı və sevgisini də etkileyen ana unsurlardan biridir.

Anahtar kelimələr:

Karabağ, Bahtiyar, Vatan

Introduction:

Bakhtiyar Vahabzade is one of the writers who left a mark in the history of literature with his unique creativity in Azerbaijani literature. During the period of independence, numerous artistic examples related to the Karabakh theme and Armenian issues were created and transmitted to the world in our poetry and journalism. One of the most important aspects of his creativity is the weight, power and timing of his words, and his courageous response in his creativity. The writer, who was on the agenda in the 60s with his poems "Gülüstən" and "Contradictions", and who was subjected to heavy pressure, was able to express his words bravely during the events of January 20 and Karabakh in the 90s. was also one of the main factors affecting his respect and love.

Key words:

Karabakh, Bakhtiyar, Vatan

Ədəbiyyatımızın Qarabağ uğrunda mübarizəsini əks etməsi əslində xalqımızın öz milli azadlığı uğrunda mübarizəsi, milli dövlət quruculuğu prosesi ilə bir vaxta düşsə də, poeziyamızda Vətən harayı, torpaqlarımızın bütövlüyü ilə bağlı narahatçılıq hər zaman əks olunub. Xüsusi ilə, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında zaman-zaman azadlıq ideyaları torpaqlarımızın bütövlüyü və s. mövzular üstünlük təşkil edib. "Onun "Gülüstən", "Təzadlar" poeması ədəbiyyatımızda azadlıq ideyalarında xüsusi rolu olub. Hələ 1966-cı ildə xalq şairi B.Vahabzadə "Təzadlar" poemasında Vyetnamın taleyindən söhbət açır, onun fonunda öz doğma xalqının taleyini də yazırdı. Fəqət, 60-cı illər poeziyasında "azadlıq, müstəqillik arzuları cücməyə başlasa da, azad söz demək, azadlıq arzularını dilə gətirmək çətin olmuş, şairlərin hüriyyət istəkləri boğulub qalırdı. Bəxtiyar Vahabzadə isə "Gülüstən" əsərindən sora təqiblərə məruz qalmışdı. Müəllif bu barədə "Şənbə gecəsinə gedən yol" əsərində vaxtilə respublikamızda milli mənləyə, milli iftixara saymazyana münasibəti, bu müqəddəs duyğuları laqeyd rəhbərlərin əli ilə boğulmasını şair-publisist ürək ağrısı ilə yada salaraq yazırdı. Durgunluq illərində bütün ölkədə milli vədlərdən bəhs edən şairlər, yazıçılar və digər qələm sahibləri kölgədə idi.O cümlədən, mən də. Ermənistanda isə məsələ tam başqa cür idi. P.Şevok "Susmayan zənglər" poemasından sora daha çox nüfuz qazandı.Bu poemaya görə ona fəxri filologiya elmləri doktoru adı verildi və onu SSRi Ali Sovetinə deputat seçdilər.Məni isə həmin illərdə "Gülüstən" poemasına görə cərmixə çəkildilər, universitetdən çıxardılar.Biz bu münasibətləri görə- görə,xalqımızın taleyini

qonşularımızın taleyi ilə müqayisə edə-edə, qəlbimizə çəkilən dağlara dözə-dözə yaşadığ və yaratdıq.(1,26)

Araşdırma:

İllərlə Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında özü demiş, bütün tamlığı ilə açıla bilməyən məsələlər nəhayət ki, 20 Yanvar hadisələrində açılıb-saçıldı. Əvvəl, “Şənbə gecəsinə gedən yol” əsərində müəllif başımıza gətirilən münasibəti özünəlayiq şəkildə əks etdirdi. Onun, “Vidən, namus və ləyaqət” başlıqlı yazısında Bəxtiyar Vahabzadənin yaşantılarımıza doğru, dəqiq yanaşma, səliqə fikir söyləyə bilmə kimi əsas keyfiyyətlərini görürük. Bir həqiqət dönə-dönə xatırlanır. Bu xalq illərlə qazandıqlarını, əldə etdiklərini, uğurlarını hər zaman başqalarının adına yazmışdır. Nə üçün? Bu suala Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında cavab tapılır. Müəllif, xalqın övladlarını dünənimizdən, ermənilərin Azərbaycan xalqına tarixlər boyu etdikləri zülmərdən və bu fəlakətin başımıza gəlməsində öz qüsurlarımızdan, günahlarımızdan da bəhs edir. Tariximizin saxtalaşdırılmasını eyni zamanda Azərbaycan xalqının illərlə haqsızlıqlarla qarşılaşdığını diqqət mərkəzinə çatdırır. “Şənbə gecəsinə gedən yol” əsəri ilə dünənimizə, tariximizə çevrilib baxır və etdiyimiz sadələşməyimizi gözdən keçiririk. Bu yazı gözyaşı, qəlb ağrısı ilə yazılmışdır və sabahımıza tariximizdən bir sənədlə salnamədir.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin Qarabağ mövzusunda yazılan şeirlərində isə xeyirxahlıq tərənnüm olunur, bədxahlıq ittiham edilir. Görkəmli şairin 1994-cü ildə yazdığı «Oxuma, bülbül» şeirində nəğməkar quş olan Bülbül əsas obraz kimi səciyyələndirilmişdir. Şair Bülbülə bu bahar da oxumamağı məsləhət bilir. Çünki Şuşa hələ qara günlərini yaşamaqdadır, ağlar gündədir, bu dağların övladları pərən-pərən düşüblər, didərgindirler, elsiz-obasız isə nəğmə oxumazlar.

Sən Cıdır düzündə cəh-cəh vuranda,

Qədir hay verərdi sənə bir anda

İndi bu dağlardan didərgin olduq.

İndi bu dağların Qədirləri yox.

Elsiz dağ da susar, bulaq da dinməz.

Qədirsiz Şuşada qədrin bilinməz (2,333).

Ümumiyyətlə, itirilmiş torpaqların təsvirində, o yerlərin həsrətinin ifadəsində bülbül və quş obrazına müraciət edilməsi 1990-cı illər şeirində xarakterik hal almışdır.

Ümumiyyətlə, poeziyanın ideya-məzmun qatında şəhidliklə qəhrəmanlığın eyni səviyyədə təqdim olunması, eyni dəyərləndirilməsi prosesi 1996-cı ildən etibarən daha geniş vüsət almağa başlayıb. Bu vaxta qədər ağı, kədər, elegiya, bir sözlə minor motivlər poeziyada geniş əks olunurdusa, 90-cı illərin ortalarından etibarən qəhrəmanlıq ruhunun ifadəsi, müharibənin qazanılmasına ümid hissənin təsviri üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu dövrdə yaradılan poeziya nümunələrində torpaqlarımızın azadlığı uğrunda qəhrəmanlıq göstərənlərin tərənnümü aparıcı xətt kimi diqqəti cəlb edir. Çağırış ruhu, qələbə əzminin ifadəsi səciyyəvi xarakter almağa başlayır. Dərc edilən əsərlərdə səfərbərliyə, döyüşə, düşməni məhv etməyə qüvvətli və ehtirash bir istək hakim mövqeyə keçir. Azərbaycan şairləri poeziyanın ən çevik, oynaq, yığcam normalarından istifadə edir, şeirdə günün şüarlarını təkrar etməkdən çəkinmir, əksər hallarda öz qəhrəmanlarına birbaşa, müstəqil müraciət yolunu tuturdular.

20 Yanvar faciəsindən müəyyən vaxt keçməsinə baxmayaraq bu faciənin qurbanları müxtəlif şeirlərdə hələ də qəhrəmanlıq nümunəsi kimi təqdir olunur, igidlik, cəsurluq rəmzi kimi tərənnüm edilirdilər. Bu cəhətdən B.Vahabzadənin «Azərbaycan əsgəri» adlı mahnı janrında yazdığı şeir xüsusi olaraq diqqət çəkir:

Qara torpaq Vətən oldu hünərimizdən,
Hünərimiz xəbər versin zəfərimizdən
Şəhid ruhu baxır bizə göylərimizdən
Sərhəd çəkək sinəmizdən yurda hər zaman,
Azərbaycan əsgəriyik, bu ada qurban! (3,37)

B.Vahabzadə yaradıcılığının şah əsəri “Şəhidlər” poemasıdır. Eyni zamanda bu əsər ədəbiyyatşünaslar tərəfindən xalq mübarizəsi haqqında lirik təhkiyyə adlandırılır.

Poemada konkret olaraq Qarabağ uğrunda müharibənin səhnələri təsvir olunmasa da, bu müharibənin mühüm məqamları tarixi faktlar əsasında qələmə alınmışdır. Poema lirik ovqatda qələmə alınsa da, müəyyən epik məqamlara da malikdir. Əlbəttə, poemada epik miqyaslı bir hadisədən bəhs olunduğu bu cəhətin də onun janr və üslubuna təsirsiz qalmadığı şübhəsizdir. Lakin, bu epik,möhtəşəm faciənin,ümumxalq faciəsinin poemadakı ifadətmə, təsdiqetmə forması, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şairin “Mən”-i vasitəsilə gerçəkləşdirilmişdir ki, bu səbəbdən də poema əsas etibarilə lirik poema olaraq yaranmışdır.

B.Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasının başlanğıcında Allaha üz tutur, xalqının başına gələnləri nəql edir, epik planda tarixi faciələri bəyan edir. Şair 170 il xalqımızın imperiya əsarətində keçirdiyi iztirab və məhrumiyyətləri epik məzmunlu yüksək səviyyədə oxucuya çatdırır. Poemanın proloqunda yeri gəldikcə bədxah,qaniçən düşmənlərimizi hiddət və qəzəblə lənətləyir. Şair poemada epik məqamları çox real,canlı şəkildə təsvir etmişdir. Maraqlıdır ki, epik təsviri bitirən kimi şair təbii olaraq dərhal özünün yüksək hiss və həyəcanlarını ifadə etmək üçün lirik xassəyə üz tutur. Epik məqamda şair 20 Yanvar gecəsinin o müdhiş mənzərəsini çox böyük ustalıqla yaratmışdır.

Qarabağ probleminin daha güclü düyünə çevrilməsində ən böyük rolu şübhəsiz ki, rus imperiyası oynamışdır. “Şəhidlər” poemasının əsas tənqidi ideya pafosunun ünvanı erməni tərkibli rus ordusudur. Və təbii ki, əsərdə kəskin ittiham edici hədəf də rus ordusudur. B.Vahabzadə yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu bu günümüz üçün ən bariz nümunələrdəndir.

Şəhidlik mövzusunda öz yaradıcılığında geniş yer verən şairlərdən biri B.Vahabzadə öz şeirlərində şəhidlərin Babəkin, Cavanşirin, Koroğlunun, Cavad xanın varisi olduğunu bəyan edir, onlar üçün vətən, millət, azadlıq, müstəqillik kimi hissələrin bütün duyğulardan uca olduğu qənaətinə gəlir. Müxtəlif tarixi qəhrəmanların şücaəti və əməllərinin xatırlanmasına üz tutmaqla şair qəhrəmanlığın da, milli təəssübkeşliyin də, milli qeyrət hissəsinin də Qarabağ uğrunda döyüşən və şəhidliyi qəbul edən oğullarımızın ruhunda təsadüf olmadığını sübuta yetirmiş olur:

Gəldi ürəklərdə arzular dilə,
Silahı məhəbbət, son sözü Vətən.
Şəhidlər göstərdi ölümləriylə, -
Ölüm aşağıdır Vətən eşqindən.

Adımız dolaşdı bu dünyanı,
Çox da ki, ağımız qara yozuldu.
Azadlıq yolunda ölümlərə də
Hazır olduğunu göstərdi xalqım

Yalın əllər ilə tanklar üstünə.
Atılan cavanlar eşq olsun sizə!
Siz təsdiq etdiniz azadlığın da
Halal olduğunu millətimizə! (4,29).

«Poemanın bədii-fikir istiqaməti məhz bu misralarla ifadə olunur. B.Vahabzadə şəhidliyi öz adı mənasından çıxarıb ona daha geniş anlam bəxş edir və bütün poema boyu şəhidlik məhz qəhrəmanlıq kimi dərk olunur» (5,56)

B.Vahabzadə «Şəhidlər» poemasının başlanğıcında Allaha üz tutur, xalqının başına gələnləri nəql edir, epik planda tarixi faciələri bəyan edir:

Özüm qaldım çıraqsız, min çırağa yağ ikən,
Təpələrə əl açdım, özüm uca dağ ikən,
Əlacım öz-özündən köməyi ummaq ikən
Neçin bizə özgəsi pənah olmuş, ay allah?

Ona ümid, mənə zor, amma demir kimə haqq?
Əl-ayaq zəncirdədir, baş qapazlı, sinə dağ.
Yüz yetmiş il bu saziş, bu birlik, bu ittifaq
Birtərəfli, malaqsız nigah olmuş, ay allah. (4,29)

Göründüyü kimi, şair 170 il xalqımızın imperiya əsarətində keçirdiyi izzət və məhrumiyyətləri epik məzmunla yüksək səviyyədə oxucuya çatdırır. Şair poemanın proloqunda yeri gəldikcə bədxah, qaniçən düşmənlərimizi hiddət və qəzəblə lənətləyir:

Bu gün qula dönmüşəm, dünən mən bir şah ikən,
Yoxmuş məni bir doğan, yoxmuş məni bir əkən.
Bu torpağa düşmüşəm haradansa mən dünən,
Min-min illik tarixim unudulmuş, ay allah! (4,30)

O, poemada epik məqamları çox real, canlı şəkildə təsvir etmişdir. Maraqlıdır ki, epik təsviri bitirən kimi şair təbii olaraq dərhal özünün yüksək hiss və həyəcanlarını ifadə etmək üçün lirik «müstəviyə» üz tutur. Epik məqamda şair 20 yanvar gecəsinin o müdhiş mənzərəsini necə də böyük ustalıqla yaratmışdır:

Gecənin yarısı... hər yan qan-qada,
Qırmızı güllələr uçur havada.
Özünü itirir adamlar yenə,
Yetirir özünü haya haraya.
Maşınlar bir yana, çiyinlərdə də
Yarası daşınır xəstəxanaya.

Güllə vıyılıtsı... Bu acı səsdən,
Titrəyir, lərzəyə gəlir bina da.
Amansız soldatlar keçirir qəsdən
Bütün çıraqları xəstəxanada.
Gör necə böyükmüş bizə qəzəb, kin
Burda da göründü, qalmaqda qında
Çarəsiz həkimlər indi neyləsin? –
Əməliyyat gedir şam işığında. (4,31)

Neticə:

Qarabağ probleminin daha güclü düyünə çevrilməsində ən böyük rolu şübhəsiz ki, rus imperiyası oynamışdır. «Şəhidlər» poemasının əsas tənqid obyektini, ideya və pafosunun ünvanı erməni tərkibli rus ordusudur. Elə buna görə də şairin kəskin ittihamedicisi hədəfi də rus imperiyasına yönəlmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının ən dəyərli inciləri kimi ədəbiyyat tariximizə qalacaq. Bu əsərlər hər zaman novator olaraq dəyərləndiriləcək.

Ədəbiyyat

- 1.Vahabzadə B. “Şənbə gecəsinə gedən yol”. “Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı”, Bakı-1991
- 2.Xəzri N. “Şuşa nəğmələri”. “Şuşa” nəşriyyatı. Bakı-2001
- 3.Vahabzadə B. “Seçilmiş əsərləri”. “Öndər”. Bakı-2004
- 4.Vahabzadə B. “Yeni şeirlər”. “Yazıçı”. Bakı-1993
5. Vahabzadə B. “Şəhidlər”. “Azərbaycan” jurnalı No 12. Bakı-1990

Rəqəmsal dünyada təhsilin idarə edilməsi

Managing education in a digital world

Nəzakət İbraqim qızı Zamanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti(müəllim)

Xəzər Universiteti(doktorant)

[000 0002 4033 8298]

zamanovanazakat13@gmail.com

Xülasə:

Rəqəmsal dünyada informasiya cəmiyyətində sürətli dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər həyatımızın bütün sahələrinnə təsir etməklə yanaşı, eyni zamanda milli iqtisadiyyat dünya iqtisadiyyatının , eləcədə milli təhsilin də qlobal yəni dünya təhsilinin bir parçasına çevrir. İnformasiya texnologiyaları insanları zaman və məkan məhfumundan aslı olmayaraq onları bir məkanda qovuşdurur. Sanki dünya vahid mərkəzdən idarə olunur və internetin verdiyi azadlıq, sərbəstlik hər kəsi məmnun etsədə böyük güclərin maraqlarına

xidmət edir. Böyük fürsətlər çağrışlar erası olan bu dövr maraqlı və cəzbedici görünsədə eyni zamanda təhdidləri də bərabərində gətirir. Yeni dəyərlər bir sözlə yeni komotensiyalar yaranır. Dəyişikliyin əsas baş vermə səbəbi informasiyadır. İnformasiyanın ötürülməsi tarixinə nəzər salsaq, tacirlər, səyahətçilər əsas rol oynamışlar. İnformasiya inqilabları mərhələləri, yazı, çap, elektrik və nəhayət internetin kütləvi istehsalı, informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılmışdır. İnformasiyanın önəmini tədqiqatçılar: “Artıq əzələ gücü və enerji deyil, informasiya əsas rol oynamağa başlayır”, yaxud informasiya cəmiyyətini belə xarakterizə edir: “Əmtəə və xidmət standartlarının informasiya uğrunda müharibələri baş verir, əmtəə pullar əvəzinə, gətirib elektron informasiya əsas mübadilə vasitəsinə çevrilir”- deyərək xarakterizə edirlər. Həmçinin “Doğru informasiya kimdədirsə, o qalib hesab olunur”- deyərək informasiyanın rolunu vurğulamışlar. İnformasiyanı idarə etmək, informasiyalarla idarə etmək, yeniliklərə adekvatlığı təmin etmək, fərdə cəmiyyətə təsir gücünə malik elm və əsasən təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Cəmiyyətin inkişaf alqoritmlərinə təsir gücünə malik olan təhsil müəssisələrinin informasiya cəmiyyətinin tələbinə uyğun yeniliklərə adaptasiyanı və əsasən yeniliyin yaradıcı rolunu oynamağa mükəlləfdir. Sürətli dəyişən yenilikləri idxalı və ixracatçısı olan təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi, rəqəmsal dünyada ən mühüm prioritet məsələdir. Rəqəmsallıqda təhsilin idarə edilməsi data baza yaradaraq informasiyalarla idarə olunması informasiya cəmiyyətinin tələbidir. Təhsilin informasiya cəmiyyətində innovativ idarəetmə sisteminin, data bazalardan istifadə edərək təhsili idarə edilməsi ən effektiv hesab oluna bilər. Müasir texnologiyanın və internetin verdiyi imkanlar: cəld çevik, sürətli, paralellik, əhatəlik, beynəlmillik, iteqrasiya, bərabərlik və s. xüsusiyyətləri informasiyalarla idarə etmənin rəqəmsal dünyada ən məqbul yol hesab oluna bilər. İnformasiya cəmiyyətinin tələbatına uyğun olaraq informasiyanın özü ilə idarə etmək, məlumat bazasından informasiyalarla sistem halında idarə oluna bilər.

Açar sözlər: İnformasiya, informasiya cəmiyyəti, data baza, təhsilin idarə olunması,

Summary:

Rapid changes are taking place in the information society in the digital world. These changes affect all areas of our life, and at the same time, the national economy becomes a part of the world economy, as well as national education, a part of global, that is, world education. Information technologies bring people together in one place regardless of time and place. It is as if the world is controlled from a single center, and the freedom provided by the Internet serves the interests of the big powers, even if it pleases everyone. This period, which is an era of great opportunities, seems interesting and attractive, but at the same time, it also brings threats. With new values, new meanings are created. The main cause of change is information. If we look at the history of information transmission, merchants and travelers played a key role. The stages of information revolutions, mass production of writing, printing, electricity and finally the Internet, formed the information society. Researchers emphasize the importance of information: "No longer muscle power and energy, information begins to play the main role", or characterize the information society as follows: "Wars of commodity and service standards for information are taking place, commodities are replaced by money, and electronic information becomes the main means of exchange"- they characterize it as They also emphasized the role of information by saying, "Whoever has the right information is considered the winner." Managing information, managing with information, ensuring adequacy to innovations, and having the power to influence the individual society is the responsibility of science and mainly educational institutions.

Educational institutions, which have the power to influence society's development algorithms, are obliged to adapt to the innovations in accordance with the requirements of the information society, and mainly to play the creative role of innovation. Managing educational institutions importing and exporting rapidly changing innovations is a top priority in the digital world. Management of digital education by creating a database is a requirement of the information society. In the information society of education, the innovative management system, management of education using databases can be considered the most effective. The possibilities provided by modern technology and the Internet: quick, flexible, fast, parallel, comprehensive, international, integration, equality, etc. It can be considered the most acceptable way to manage the features with information in the digital world.

Managing education in a digital world According to the demand of the information society, managing the information itself can be managed in a systematic way with information from the database.

SÖZÜN BƏXTİYAR ZİRVƏSİ VƏ FOLKLORUN QÜDRƏTİ
THE PEAK OF BAKHTIYAR POETY AND THE POWER OF FOLKLORE
ВЕРШИНА БАХТИЯРСКОЙ ПОЭЗИИ И СИЛА ФОЛЬКЛОРА

Nizami ADIŞİRİNOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: drnizami1983@gmail.com

ORCID: 0009-0003-0865-2855

XÜLASƏ

Bəxtiyar Vahabzadə XX əsrdə Azərbaycanın türk dünyasına bəxş etdiyi ən dəyərli söz sərraflarından biridir. Bəxtiyar Vahabzadə bütün ömrünü, yaradıcılığını xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, xalqımız min bir əziyyətlə azadlığını qazandıqdan sonra da onu qorumağın olduqca vacib məsələ olduğunu öz əsərlərində dönə-dönə dilə gətirmişdir. Sənətkar bütün yaradıcılığı boyu hər zaman ana dilinin saflığı uğrunda çalışmış, ana dilinin qorunması, yaşaması uğrunda bütün varlığı ilə mübarizə aparmışdır. “Latın dili” şeiri buna misal ola bilər. Şairə görə var olmağın ən mühüm şərtlərindən biri də dili qoruyub saxlamaqdır. Dünya dönüb fırlansa da, dünənki doğrular bu gün əyri yozulsa da, şair öz əqidəsinə son anacan sadıq qalmaq bacarmış, öz əqidəsindən dönməmişdir. O taylı, bu taylı vətən həsrəti, Azərbaycanın iki yerə parçalanması, qardaşın qardaşa həsrət qalması şairin qələmindən qopan fəryad misralarına dönmüş və “Gülüstən” poemasını ərsəyə gətirmişdir. Hələ sovet dönəmində əsər çap olunandan sonra şair haqsız təqiblərə məruz qalmış, milli düşüncənin daşıyıcısı olduğu üçün dissident elan olunaraq çalışdığı ali təhsil ocağından belə kənarlaşdırılmışdır. Lakin qüdrətli qələm sahibi bütün bu qorxulara, hədələrə sinə gərrib tab gətirmişdir. Çünki ustad sənətkarın sığındığı, arxalandığı, daim güc-qüvvət aldığı gizli hikmət xəzinəsi – xalqın tükənməz folklor yaradıcılığı var idi.

Zəngin şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri sənətkar üçün hər zaman ilham qaynağı olmuşdur. Şair ən çətin zamanlarda folklorla müraciət edərək xalqın qəhrəmanlıq tarixini xatırlayır, Koroğludan, Qazan xandan, Dədə Qorquddan ibrət götürməyə səsləyirdi. Bu mənada xalqın hikmət xəzinəsinin ən zəngin nümunələri hesab olunan atalar sözləri şairin yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunmuşdur. Şair hər hansı mətləbi izah edərkən mütləq tərənnüm etdiyi fikri əsaslandırmaq üçün atalar sözlərindən nümunələr çəkir. Bu atalar sözlərinə misal olaraq “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Ağıllı fikirləşincə dəli vurdu çayı keçdi”, “Qızıldan təxtim olunca, qızıldan bəxtim oleydi”, “Kəndə səs düşməsə, itlər hürüşməz”, “Ot kökü üstündə bitər”, “İgir bir dəfə ölər, namərd min dəfə”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Azca aşım, ağrımaz başım”, “Əvvəl evin içi” və s. göstərə bilərik.

Şairin şeirlərində tez-tez xalq dastanlarına – “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu”, “Dədə Qorqud”, “Ərgənəkən” kimi dastanlara müraciət motivləri mövcuddur. Şair xalqını imperiya zülmündən xilas etmək üçün onun qəhrəmanlıqla dolu tarixini, keçmişini yada salaraq yenidən mübarizə əzmini alovlandırmağa çalışmışdır.

B.Vahabzadə öz şeirlərində xalq arasında geniş yayılan məsəllərdən, deyimlərdən, inanclardan da sıx-sıx istifadə etmişdir. Məsələn, “ortada yeyib, qıraqda gəzmək”, “mıxı mismara çevirən var”, “yeməkdən ümid yaxşıdır” və s.

Şair vətənə olan sevgisinin anasının yanıqlı laylaları vasitəsilə ruhuna süzüldüyünü qeyd edir. Layla və bayatı janrı da şairin poeziyasında sevərək müraciət etdiyi janrlar sırasındadır.

Əgər “Dədə Qorqud” eposunda Basat anasını qaba ağac, atasını qağan aslan kimi təqdim edərsə, şair “Azərbaycan oğluyam” adlı şeirində anasını torpaq, atasını od kimi təqdim edir və “Odu Allah sanmışam. Mən oddan yaranmışam”, – deyir. Şair bu misralarla xeyirin daim şərlə mübarizə apardığı “Avesta”ya müraciət edir və bu mübarizədə gec-tez xeyirin qələbə çalacağını xatırladır. Yenə həmin şeirdə şairin “hünər göstərməyincə, adsız yaşamışam mən” misraları bizə yenə “Dədə Qorqud” oğuznamələrini xatırladır və əgər dünyaya adımızı tanıtdırmaq istəyiriksə, mütləq hünər göstərməli olduğumuzu vurğulayır.

Məqalədə şairin yaradıcılığında obraz kimi işlənən yol, pəncərə, yuxu anlayışları da arxetip səviyyəsində müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Şairin bir çox şeirlərində nağıl, əfsanə janrının motivlərinə də rast gəlirik. Məsələn “İsa-Musa” əfsanəsi ilə bağlı şeir buna nümunə ola bilər.

Həmçinin şairin müxtəlif şeirlərində rast gəldiyimiz xalq inancları (üzərliklə bağlı), müxtəlif sınımalar, deyimlər də şairin lirik, epik və dramatik yaradıcılığının başdan-başa xalqın hikmət xəzinəsindən – folklorundan qaynaqlandığını bariz şəkildə göstərir. B.Vahabzadənin sözünün sehri də, gücü də məhz xalqın zəngin folklor yaradıcılığından gəlir.

SUMMARY

Bakhtiyar Vahabzadeh is one of the most valuable wordsmiths that Azerbaijan gave to the Turkic world in the 20th century. Bakhtiyar Vahabzade dedicated his whole life and creativity to the struggle for the freedom of his people, and he repeatedly expressed in his works that even after our people won their freedom with a thousand hardships, it is a very important issue to protect it. Bakhtiyar Vahabzade is the independence poet of Azerbaijan.

Throughout his creativity, the artist always worked for the purity of his mother tongue, fought with all his being for the preservation and survival of his mother tongue. The poem

"Latin language" can be an example of this. According to the poet, one of the most important conditions for existence is to preserve the language. Even though the world is turning and yesterday's truths are distorted today, the poet has managed to stay true to his convictions and has not changed from his convictions. The longing for that country, this country, the division of Azerbaijan into two parts, the longing of brother for brother turned into the cries of the poet and created the poem "Gulüstan". Even in the Soviet era, after the publication of the work, the poet was subjected to unjust persecution, he was declared a dissident and expelled from the higher education institution where he worked because he was the bearer of national thought. However, the owner of the powerful pen braved all these fears and threats. Because there was a secret treasure of wisdom that the master craftsman took refuge, relied on, and constantly drew strength from - the people's inexhaustible folkloric creativity.

Rich examples of oral folk creativity have always been a source of inspiration for the artist. In the most difficult times, the poet turned to folklore and remembered the heroic history of the people, called to learn from Koroglu, Gazan Khan, and Dede Gorgud. In this sense, proverbs, which are considered the richest examples of the wisdom of the people, are widely reflected in the poet's work. When explaining any point, the poet uses examples of proverbs to justify the idea he is singing. Examples of these proverbs are "What you sow, you will reap", "When a wise man thinks, a madman crossed the river", "If I had a throne made of gold, I wish I had luck made of gold", "If there is no sound in the village, the dogs will not bark", "Grass grows on its roots", "The brave dies once, the coward dies a thousand times", "There is no sound from a single hand", "I fall a little, my head does not hurt", "Inside the house first", etc. we can show.

In the poet's poems, there are often motifs of reference to folk epics such as "Asli ve Karam", "Koroglu", "Dade Gorgud", "Arganekon". In order to save his people from imperial oppression, the poet tried to rekindle their determination to fight by recalling their heroic history and past.

In his poems, B. Vahabzade often used popular proverbs, sayings, and beliefs. For example, "eating in the middle and walking on the edge", "there is someone who turns a nail into a nail", "hope is better than food", etc.

The poet notes that his love for the motherland seeps into his soul through his mother's burning lullabies. Layla and bayati genre is also one of the genres that the poet fondly addresses in his poetry.

If in the epic "Dade Gorgud" Basat presents his mother as a rough tree and his father as a roaring lion, the poet presents his mother as earth and his father as fire in his poem "Azerbaijan ogluyam" and "I thought fire was God." "I was born from fire," he says. With these verses, the poet refers to "Avesta", where good is constantly fighting against evil, and reminds that sooner or later good will win in this fight. Again, in the same poem, the lines of the poet "I lived without a name until I showed skill" remind us of "Dade Gorgud" oguznams and emphasize that if we want to make our name known to the world, we must show skill.

In the article, the concepts of road, window, and dream, which are used as images in the poet's work, are analyzed comparatively at the archetype level.

In many of the poet's poems, we also find motifs of fairy tales and legends. For example, the poem about the legend of "Jesus-Moses" can be an example of this.

Also, the folk beliefs (related to excuses), various trials and sayings found in the poet's various poems clearly show that the poet's lyrical, epic and dramatic creativity originates from the people's treasure of wisdom - folklore. The magic and power of B. Vahabzade's words comes from the rich folklore creativity of the people.

Keywords: Bakhtiyar, Vahabzadeh, poetry, folklore, proverbs, proverbs, beliefs

РЕЗЮМЕ

Бахтияр Вахабзаде – один из самых ценных мастеров слова, которые Азербайджан дал тюркскому миру в 20 веке. Бахтияр Вахабзаде всю свою жизнь и творчество посвятил борьбе за свободу своего народа, и в своих произведениях он неоднократно высказывал, что даже после того, как наш народ тысячами лишений завоевал свою свободу, очень важным вопросом является ее защита. Бахтияр Вагабзаде - поэт независимости Азербайджана.

На протяжении всего своего творчества художник всегда работал за чистоту родного языка, боролся всем своим существом за сохранение и выживание родного языка. Стихотворение «Латинский язык» может быть примером этого. По мнению поэта, одним из важнейших условий существования является сохранение языка. Несмотря на то, что мир переворачивается и вчерашние истины искажаются сегодня, поэт сумел остаться верным своим убеждениям и не отступил от своих убеждений. Тоска по той стране, по этой стране, по разделению Азербайджана на две части, тоска брата по брату превратилась в вопли поэта и создала поэму «Гюлюстан». Еще в советское время, после публикации произведения, поэт подвергся несправедливой травле, был объявлен диссидентом и исключен из вуза, где он работал, как носитель национальной мысли. Однако владелец мощного пера выдержал все эти страхи и угрозы. Потому что был тайный кладезь мудрости, на который укрывался, опирался и постоянно черпал силы мастер-ремесленник - неисчерпаемое народное фольклорное творчество.

Богатые образцы устного народного творчества всегда были источником вдохновения для художника. В самые тяжелые времена поэт обращался к фольклору и вспоминал героическую историю народа, призванного учиться у Кероглу, Газан-хана, Деде Горгуда. В этом смысле пословицы, считающиеся богатейшими образцами народной мудрости, нашли широкое отражение в творчестве поэта. Объясняя какой-либо момент, поэт использует примеры из пословиц, чтобы обосновать воспеваемую им мысль. Примеры таких пословиц: «Что посеешь, то и пожнешь», «Когда мыслит мудрец, сумасшедший перешел реку», «Если бы у меня был трон из золота, я бы хотел, чтобы удача была из золота», «Если в деревне не будет звука, собаки не залают», «Трава растет на корнях», «Смелый умирает один раз, трус умирает тысячу раз», «От одной руки не слышно ни звука», «Я немного падаю, голова не болит», «В дом сначала» и т.д. можем показать.

В поэмах поэта часто встречаются мотивы отсылки к народным эпосам, таким как «Аслы ве Карам», «Кероглу», «Деде Горгуд», «Арганекон». Чтобы спасти свой народ от имперского гнета, поэт пытался возродить в них решимость сражаться, вспоминая их героическую историю и прошлое.

В своих стихах Б.Вахабзаде часто использовал народные пословицы, поговорки, поверья. Например, «есть посередине и ходить по краю», «есть тот, кто превращает гвоздь в гвоздь», «надежда лучше еды» и т. д.

Поэт отмечает, что любовь к родине просачивается в его душу через зажигательные колыбельные матери. Жанр лейла и баяти также является одним из жанров, к которым поэт с любовью обращается в своей поэзии.

Если в эпосе «Деде Горгуд» Басат представляет свою мать грубым деревом, а отца рычащим львом, то поэт представляет свою мать землей, а отца огнем в поэмах «Азербайджан оглуям» и «Я думал, что огонь есть Бог». " Я родился из огня», — говорит он. Этими стихами поэт отсылает к «Авесте», где добро постоянно борется со злом, и напоминает, что рано или поздно добро победит в этой борьбе. Опять же, в том же стихотворении, строки поэта «Я жил без имени, пока не проявил мастерство» напоминают нам об огузнамах «Деде Горгуд» и подчеркивают, что если мы хотим, чтобы наше имя стало известно миру, мы должны проявить мастерство.

В статье на уровне архетипов сравнительно анализируются концепты дорога, окно, сон, используемые как образы в творчестве поэта.

Во многих стихотворениях поэта мы также находим мотивы сказок и легенд. Примером этого может быть, например, стихотворение о легенде «Иисус-Моисей».

Также народные поверья (связанные с отговорками), различные суды и поговорки, встречающиеся в различных стихотворениях поэта, ясно показывают, что лирико-эпическое и драматическое творчество поэта берет свое начало из сокровищницы народной мудрости - фольклора. Волшебство и сила слов Б.Вахабзаде исходит из богатого фольклорного творчества народа.

Ключевые слова: Бахтияр, Вахабзаде, поэзия, фольклор, пословицы, пословицы, поверья.

Bəxtiyar Vahabzadə XX əsrdə Azərbaycanın türk dünyasına bəxş etdiyi ən dəyərli söz ustadlarından biridir. Bəxtiyar Vahabzadə bütün ömrünü, yaradıcılığını xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, xalqımız min bir əziyyətlə azadlığını qazandıqdan sonra da onu qorumağın olduqca vacib məsələ olduğunu öz əsərlərində dönə-dönə dilə gətirmişdir. Hələ sovet dönəmində milli azadlıq duyğularının hər vəchlə sıxışdırıldığı bir dövrdə şair hər zaman milli əqidəsinə sadıq qalmış və həqiqəti söyləməkdən çəkinməmişdir. Bunu şairin "Sandıqdan səslər" şeirlər silsiləsi də açıq şəkildə göstərməkdədir. Həmin dövrdə B.Vahabzadə sovet siyasi dairələri üçün dissident sayılsa da, milli ruh üçün, əlbəttə ki, istiqlal mücahidi idi. Şair bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparmış, vətəninə müstəmləkə əsarətindən xilasına çalışmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın istiqlal şairidir. 1995-ci ildə Ümumilli lider tərəfindən "İstiqlal" ordeni ilə təltif edilməsi də təsadüf deyildi (3, 8-9). Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın istiqlal şairidir.

Sənətkar bütün yaradıcılığı boyu hər zaman ana dilinin saflığı uğrunda çalışmış, ana dilinin qorunması, yaşaması uğrunda bütün varlığı ilə mübarizə aparmışdır. "Latin dili" şeiri buna misal ola bilər. Şairə görə, var olmağın ən mühüm şərtlərindən biri də dili qoruyub saxlamaqdır. Dünya dönüb fırlansa da, dünənki doğrular bu gün əyri yozulsa da, şair öz əqidəsinə son anacan sadıq qalmağı bacarmış, öz əqidəsindən dönməmişdir. O taylı, bu taylı

vətən həsrəti, Azərbaycanın iki yerə parçalanması, qardaşın qardaşa həsrət qalması şairin qələmindən qopan fəryad misralarına dönmüş və “Gülüstan” poemasını ərsəyə gətirmişdir. Hələ sovet dönəmində əsər çap olunandan sonra şair haqsız təqiblərə məruz qalmış, milli düşüncənin daşıyıcısı olduğu üçün dissident elan olunaraq təqiblərlə üzləmiş, çalışdığı ali təhsil ocağından belə kənarlaşdırılmışdır. Lakin qüdrətli qələm sahibi bütün bu qorxulara, hədələrə sinə gərib tab gətirmişdir. Çünki ustad sənətkarın sığındığı, arxalandığı, daim güc-qüvvət aldığı gizli hikmət xəzinəsi – xalqın tükənməz folklor yaradıcılığı var idi.

Zəngin şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri sənətkar üçün hər zaman ilham qaynağı olmuşdur. Şair ən çətin zamanlarda folklorla müraciət edərək xalqın qəhrəmanlıq tarixini xatırlayır, Koroğludan, Qazan xandan, Dədə Qorquddan ibrət götürməyə səsləyirdi. Bu mənada xalqın hikmət xəzinəsinin ən zəngin nümunələri hesab olunan atalar sözləri şairin yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunmuşdur. Atalar sözlərinə müraciət həm “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində və boyların məzmununda, həm Mahmud Kaşğarının “Divanilügat it türki” əsərində, həm də digər yazılı nümunələrimizdə kifayət qədərdir. Görkəmli folklorşünas Hənəfi Zeynəllı qeyd edir ki, əski türkcəmizdə atalar sözlərinə həm də “sav” deyilirdi (4, 11). Bəxtiyar Vahabzadə də hər hansı mətləbi izah edərkən mütləq tərənnüm etdiyi fikri əsaslandırmaq üçün atalar sözlərindən nümunələr çəkir. Xalqın hikmət xəzinəsi sayılan atalar sözlərinin işığında şairin gəldiyi qənaətlərinin, fikirlərinin doğruluğuna şübhə yeri qalmır. Bu atalar sözlərinə misal olaraq “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Ağıllı fikirləşincə, dəli vurdu çayı keçdi”, “Qızıldan təxtim olunca, qızıldan bəxtim ola idi”, “Kəndə səs düşməsə, itlər hürüşməz”, “Ot kökü üstündə bitər”, “İgid bir dəfə ölər, namərd min dəfə”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Azca aşım, ağrımaz başım”, “Əvvəl evin içi” və s. göstərə bilərik

Şairin “**Təklük**” şeirində “*Tək əldən səs çıxmaz*” atalar sözünün poetik açımını görürük:

“Od vurmasa, qabda su daşa bilməz,
Quş da tək qanadla dağ aşsa bilməz.
Kösöyün ikisi çöldə də yanar,
Biri ocaqda da alışa bilməz.
Çay çaya qovuşmaz sular daşmasa,
Ulduzun ulduzla ünsiyyəti var.
Göydə buludlar da qoşalaşmasa
Nə ildırım çaxar, nə yağış yağar” (1, 10).

Şairin “**Dağda şələlə kimi**” şeirində “*az aşım, ağrımaz başım*” atalar sözünün poetik yozumunu görürük:

“Həyat - bir cıdır düzü, bir döyüş meydanıdır.
Hər kəsi öz cürəti, öz qüdrəti tanıdır.
İnci üzə çıxarmı çalxalanmasa ümman?
Bu meydanda heyif ki, daim eniş axtaran,
“Azca aşım, ağrımaz başım” – *deyənlər də var.*
Kədərdəki nəşəni, zövqü anlamayanlar

Həyatın nəşəsindən, fərəhindən nə anlar?" (1, 11)

Yenə eyni şeirində şair *"igid bir dəfə ölər, qorxaq min dəfə"* atalar sözünü işlətməsə də, şeirin ümumi məzmunu həmin atalar sözünün yozumudur:

"Səslərdən səs aldılar, öz səsləri olmadı.

Yaşadılar ölü tək, nəfəsləri olmadı...

Getdilər iş dalınca, ürəkləri getmədi...

Gəzdilər... Hey gəzdilər.

Ayaq səslərinisə tək özləri eşitdi,

bir kimsə eşitmədi...

Atlarını daşlığa salıb səyirtmədilər,

Adları kişi oldu, ömürdə bircə kərə

kişilik etmədilər.

Onlar öləndə belə kimsə xəbər tutmadı.

Bu səssiz, küysüz ölüm kimsəni ağlatmadı.

Çoxdan ölmüş zənn edir, axı, hamı onları.

Diri ikən, sağ ikən,

Öz səsi olmayanın ölümü səssiz keçər.

Min-min dəfə ölənün matəmi yassız keçər" (1, 12).

Şairin **"Nəşənsə, özün ol"** şeirində *"ot kökü üstə bitər"* atalar sözünün poetik yozumunu görürük:

"Gülmə öz kökünə, ayıbdır sənə!

Ot kökü üstündə bitər, unutma,

Köhnə damğasını vurub atana,

Özgədən özünə sən ata tutma!" (1, 36)

"Riyakar" şeirində şair *"əvvəl evin içi"* atalar sözünün mənasından istifadə edərək öz məramının izahını ustalıqla verə bilir. Şair bir daha vurğulayır ki, hər bir vətəndaş ilk olaraq öz ana dilini mükəmməl bilməlidir.

"Əvvəl evin içi" demişlər nədən?

Sən çölü bilməzsən, içi bilmədən.

Yaxşı bilmək üçün özgə bir dili

Əvvəl öz dilini yaxşı bilməli.

Niyə özümüzü ögey sayaq biz?

Niyə atamızı tanımayaq biz?" (1, 46)

Şairin **"Səhənd qardaşımıza"** şeirində *"kəndə səs düşməsə, itlər hürüşməz"* atalar sözündən istifadə olunur:

"Kəndə səs düşməsə itlər hürüşməz,

*Könül istəməsə əllər görüşməz,
Bir addım qabağa işığı düşməz,
İçindən yanmasa, can aşkar-aşkar” (1, 68).*

“**Qızım Gülzara**” şeirində şair poetik dillə, obrazlı şəkildə “*qızıldan təxtim olunca, qızıldan bəxtim olsun*” ata sözündən məharətlə istifadə etmişdir:

*“Qınama, bələdəm mən bu həyata,
Kim cərxi geriyə dondərə bilmiş?
Övlada qızıldan taxt verər ata,
Qızıldan bəxtini kim verə bilmiş?” (1, 103)*

Şairin “**Qeyrətmi, ağılımı?**” şeirində “*ağıllı fikirləşincə dəli vurdu çayı keçdi*” atalar sözündən məharətlə istifadə etmişdir:

*“El deyib: “Ağıllı fikirləşincə,
Dəli vurub keçdi çayı bir anda”.
De görək, neylədi ağıllı Həmzə
Dəlilər “huy” – deyib cəbhə yaranda?*

*“Ağıl”, “ağıl” – deyən boş nağılların
Dalında həmişə qorxu gizlənər.
Dünyada açılan bütün yolların
Əvvəli qeyrətdir, axırı zəfər” (1, 123).*

“**Əgər qorunmazsa, istiqlalımız**” şeirində “*Nə əkərsən, onu da biçərsən*” atalar sözü məntiqi hökm kimi əsaslandırılır:

*“Hələ torpağa da yalan əkdilər,
Yalan əkilmişdi, yalan dərildi.
Dünyaya dəmirdən pərdə cəkdilər
Millət əsarəti səadət bildi” (1, 127).*

Şair bəzən şeirlərində min illik atalar sözünü öz məqsədinə, əqidəsinə uyğun olaraq dəyişir. Məsələn, “**Layiqəmmi mən?**” şeirində “*yaxşılığı elə at dənizə. Balıq bilməsə də, xaliq biləcəkdir*” atalar sözünü dəyişərək öz əqidəsinin məramına uyğunlaşdıraraq “xaliq” əvəzinə “xalq” sözünü işlədir.

*“Atalar sozləri öyüddür bizə
Yüz illər, min illər deyiləcəkdir.
“Elə yaxşılığı, sən at dənizə,
Balıq bilməsə də, xalq biləcəkdir”.
Mən xaliq demədim,
Xalq dedim...
Nədən?*

Xalqımdır, elimdir xaliqim mənim.
Onun dostlarına dost demişəm mən,
Onun düşmənidir, mənim düşmənim” (1, 211).

B.Vahabzadənin lirikasında tez-tez müraciət etdiyi xalq hikmətlərindən biri də **məsəllərdən** sıx-sıx istifadə olunmasıdır. Şair öz şeirlərində xalq arasında geniş yayılan məsəllərdən, deyimlərdən, inanclardan da sıx-sıx istifadə etmişdir. Məsələn, “*ortada yeyib, qıraqda gəzmək*”, “*mıxı mismara çevirən var*”, “*yeməkdən ümid yaxşıdır*” və s. Bu məsəllər şairin çatdırmaq istədiyi fikrin daha dolğun izahı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Şair “**Dağda şələlə kimi**” şeirində “*ortada yeyib qıraqda gəzmək*” məsəlindən özünəməxsus tərzdə istifadə edir:

“Bu dünyada birtəhər qoy yaşayaq”, – deyənə,
Ah, birtəhər!.. Lüğətə bu söz hardan gəlmədir?
Yaşamaq yaşamaqdır! Bəs bu birtəhər nədir?
Mən düşməyəm, düşməyəm belə “ölü canlara”.
Gündən qaçıb həmişə kölgə axtaranlara...
Onlar ortada yeyib, qıraqdası gəzdilər,
Namusu xərcləməkdən onlar çəkinməzdilər” (1, 11).

“**Ümid**” şeirində şair “*yeməkdən ümid yaxşıdır*” el deyimindən məsəl kimi istifadə edərək fikirlərin kontrastı əsasında olduqca maraqlı poetik lövhə yaradır:

“Ümid istəyirəm, mən ümid ancaq,
Ümidlə qoyaram dağı-dağ üstə.
Nə şöhrət, nə mənəb, nə dövlət, nə var.
Ey könül, dünyadan sən ümid istə!..
Ümid arzuların qızıl naxşıdır.
Deyərlər, yeməkdən ümid yaxşıdır.
Deyək dənizdəyəm, sahil görünmür.
Ümid mənəmlədir,
o, məndən dönmür.
Sahilə can atıb çırpınır ürək.
De, neyləyəcək
Üstümə şığıyan ləpələr mənə?
Ümid ver mənə!” (1, 41)

“**Yaman sızır gecə məni**” şeirində şair yenə “*mıxı mismar eləyən var*” xalq məsəlinə müraciət edərək çətin gündə, dar ayaqda səbirli olmağa, mətin olmağa çağırır:

“Ax, bu gecə sübhə qədər
Nələr, nələr -
Ola bilər?”

Bir diləyim günəş kimi
Pəncərəmdə gülə bilər.
İtkin düşən tək qardaşım gələ bilər.
Qəfil bomba bir şəhəri
Yer üzündən silə bilər.
O bombanın bir neçəsi atılarsa,
Yer kürəsi başdan-başa ölə bilər.
Hər şey, hər şey ola bilər,
Mıxı mismar eləyən var.
Geyinmişəm mən gecəni,
Yaman sıxır gecə məni.
Darıxıram... Hara qovum
bu həsrəti, kədəri mən?
İntizarın bir günündə qocalmışam
İki göz də borc almışam
Gözləyirəm səhəri mən
Ümid güldü pəncərədə
Gün yerinə,
Dan yerinə.
Urəyimdən işıq düşdü
Ümidimin gozlərinə.
Dedim: - Vaxtın axarında
Gecə, gündüz silsilədi.
Bu gecələr lap nə qədər uzun olsa
Səhərlərə hamilədi.
Mıxı mismar eləyən var” (1, 119).

Hələ XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqif də “Bax” rədifli qəzəlində Ağaməhəmməd şah Qacarın zülmündən xilas olmasını oxşar məsələ – “mıxı mismar eləyən var” məsəli ilə ifadə edirdi:

“Qurtaran əndişədən ahəngəri-biçarəni,
Şah üçün ol midnəri təbdil olan mismara bax!” (2, 157).

“**Cavab**” şeirində şair “*özgə dəyirmanına su tökmək*” xalq deyimindən məharətlə istifadə olunur:

“Bu halda sən kimsən, nəçisən, düşün,
Xalqının başında özgə yumruğu!
Ömrünü-gününü qoltuqda sürdün,
Səni isitdimi özgə qoltuğu?”

Su töküb özgənin dəyirmanına,
Özün inandınmı öz yalanına?" (1, 206)

"*Min fikir bir borcu ödəmir*" xalq deyimini şair "**Xatalı yuxu**" şeirində "*min şöhrət bir borcu ödəyə bilməz*" şəklində dəyişir.

"Şöhrətin yükünü düşündünmü bəs?!
Min şöhrət bir borcu ödəyə bilməz.
Qorxum ondandır ki,
ömrün qışında
Bahar çiçəkləri üzə gülməsin" (1, 214).

"**Cavab**" şeirində şair xalq dilində çox işlənən "*özgənin şoruna qaymaq demək*", "*yediyi boşqaba tüpürmək*", "*özgənin önündə quyruq bulamaq*", "*boyuna qamış ölçmək*" xalq deyimləri də şairin yaradıcılığında xüsusi poetik çalarlarla təzahür edərək emosionallığı daha da artırır:

"*Özgənin şoruna sən qaymaq deyib,*
Demə öz südünə bulama, Yəhya,
Sən bu gün tüpürüb öz boşqabına,
Özgə boşqabını yalama, Yəhya!

De, hardan öyrəndin sən bu oyunu?
Qamış tapılmadı ölçəm boyunu.
Sən öz bostanının kəsib suyunu,
Özgə bostanını sulama, Yəhya!

Ağan hökm elədi... haqq bildin onu,
Yerinə yetirdin hər buyruğunu.
Söyüb öz dədəni, *sən quyruğunu*
Özgənin önündə bulama, Yəhya!" (1, 60)

Şairin yaradıcılığında *inanclara, sınımalara* münasibət də güclü idi. "**Beşik**" şeirində biz xalq inanclarının maraqlı poetik ifadə formaları ilə qarşılaşırıq:

"*Qara gözmuncuğu sol biləyimdə,*
Beşiyin üstündə üzərrik, quran.
Anam qoruyardı məni bunlarla
Dünyanın hər cürə bəlalərindən" (1, 61).

"**Tələtüm**" şeirində də şair xalq arasında geniş yayılmış "*gözdəymənin qarşısını almaq üçün üzərlik yandırmaq*" inamından poetik formada istifadə edir:

“Ömür burulğanımdan
Saxlamasın qoy məni
Anamın
qapımızda
yandırdığı üzərlik.
Mənim xoşbəxtliyimçin
Mənə gərək deyildir
Dəryaca bəxtəvərlik” (1, 66).

Şairin yaradıcılığında şifahi xalq yaradıcılığının lirik növünə daxil olan *layla və bayatı* janrının da xüsusi əhəmiyyəti vardır. Buna görə də beşik obrazı B.Vahabzadənin lirik yaradıcılığında fikirlərinin mənbəyi rolunda çıxış edir. Bu mənada şairin “**Beşik**” şeiri poeziyamızda beşiyi obraz səviyyəsinə qaldıran maraqlı poetik tapıntı kimi dəyərləndirilməlidir:

“Beşik... nişanədir uşaqlığımdan,
Könlümdə ah nələr, nələr oyatdı.
Bu taxta beşikdə axı, bir zaman
Anam da, atam da, babam da yatdı!..
Beşik ilk mənzilim, ilk yuvam mənim,
Laylalar dünyası ilk dünyam mənim.

Babamtək, atamtək dünyaya mən də
Açdım gözlərimi taxta beşikdə.
Anam beşiyimi tərپətməyəndə,
Bilərdim, keşikçim yatıb keşikdə.
Qoymazdım anamı ala dincini,
Doymazdım anamm gül nəfəsindən.
Dadardım dünyanın ilk sevincini
Beşikdən asılan “şax-şax”larla mən.
İnsanın insana məhəbbətini, ey beşik,
İlk dəfə biz səndə duyduq
Bizim anaların laylalarından
Axdı ruhumuza Vətənin özü.
Beşik kökümüzdür... ucalıb ordan
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü!” (1, 61)

Şairə görə, beşik hər insanın ilk evidir. Başlanğıcın mənbəyidir. Anasından dinlədiyi və ruhuna süzülən laylaların ilk yuvasıdır. Hər xalq laylanı, bayatını mütləq öz dilində

çağırır. Çünki xalq öz arzusunu, diləyini, sevincini, kədərini heç vaxt başqa dildə dilə gətirə bilmir. Şair də “**Cavab**” şeirində məhz bu gerçəyi diləndirir:

“Sənin şanın hanı, şərəfin hanı?
Əyilmə özgəyə öz mənzilində.
Nənən bayatını, anan laylanı
Niyə çağırmadı bəs fars dilində?” (1, 205)

Yenə “**Beşik**” şeirində şairin *ana südü*, *ana laylası* ilə bağlı fikirləri maraqlı ifadələrlə verilir. Şair vətəni Azərbaycana olan sevgisinin təməlinə anasının laylasının dayandığını vurğulayır. Laylanın hər xalının gələcək üçün bir ümid, bir güman olduğunu, şairə güc, qüvvət verdiyini söyləyir:

“Dünyanın zövqünü, səadətini
Ananın o ilıq südündə duyduq:
Laylay dedim yatasan,
Qızılgülə batasan,
Qızılığullər içində
Şirin yuxu tapasan.
Laylanın hər xalı bir ümid, güman,
Onun ahənginə qaynadı qanım.
Anamın yanıqlı laylalarından
Süzüldü ruhuma Azərbaycanım” (1, 61).

“**Qisas böyütsün səni**” şeiri isə öz yurdundan ayrı düşən, ürəyi yurd həsrəti ilə qovrulan bir ananın beşik başında körpəsinə ötürdüyü intiqam hissinin layla dilindəki sədasıdır.

“Əsən çovğun bu gecə
Qar üstünə qar qalar.
Düzəngahda qurulmuş
Çadırımı yırgalar.
Görən, bizə nə deyir
Qarıldaşan qarğalar
Layla balam, a layla.

Qulağımız hamıdan
Bir xoş xəbər soraqlar.
Sızıldayan külək də
Dərdimizə qan ağlar
Layla balam, a layla.

Tanrı rəva bildimi
Bizə bu işgəncəni?
Mən böyüdə bilmədim,
Qisas böyütsün səni
Layla balam, a layla.

Göy bizə qənim olsun
Bu zülmü yerdə qoysaq.
Qoy bizə qənim olsun
Qaçdığımız o torpaq!
Layla balam, a layla” (1, 318).

Xalq dilində məşhur olan aşağıdakı *bayatı* hər kəsə məlumdur:

“Əzizinəm sal yana
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana” (5).

Şair yuxarıdakı bayatının misralarından özünəməxsus şəkildə qəzəldə istifadə edir. Bu xalq bayatısının Bəxtiyar lirikasında poetikləşməsinin ən bariz nümunəsi sayıla bilər:

“Daş urəklərdə yanıb daşları sındırdı muğam.
Haqqa düşmən olanı haqqa tapındırdı muğam.

Nə güman eyləmişən ondakı tilsimləri sən,
“Kürü ahıyla qurutdu”, “salı yandırdı” muğam” (1, 279)

Şifahi xalq yaradıcılığının epik növünə daxil olan *nağıl* janrı da B.Vahabzadə yaradıcılığında xüsusi önəm kəsb edir. Şair “Sandıqdan səslər” silsiləsindən 1965-ci ildə qələmə aldığı “**Nağıl həyat**” şeirində uşaq ikən anasının danışdığı nağılların sehrinə düşdüyünü, nağılların təsiri ilə böyüdüyünü dilə gətirərək qeyd edir ki, böyüdükcə həyatda nağıllarda dinlədiyindən daha dəhşətli “divlər”in olduğunu görmüşdür:

“Bələli başımı qoyum dizinə.
Mənə nağıl danış, dayansın anlar,
Görüm, nağıldakı o qəhrəmanlar
Cütbaşlı divləri nə təhər yıxır,
Nə təhər gizlənib, tilsimdən çıxır.

Bir danış, hardadır, görüm, səadət?
Bizim yurdumuza o niyə gəlməz?

Danış, danış görüm, Məlik Məhəmməd
Zulmətdən işığa necə çıxdı bəs?

Danışma ay anam, danışma, kiri,
Beynimə batmayır bu əfsanələr.
Divlər gormuşəm ki, nağıl divləri,
Onların yanında toyuğa bənzər” (1, 233).

Şair “**Haqqı yox**” şeirində “*divlərin əlində əsir Pərimiz*” misrası ilə yenə nağıllarda divlərin əlində əsir olan qızların obrazını xatırlayaraq ermənilərin əlində əsir olan qız-gəlinlərimizin halına acıyır:

“Sındırıldı dəyirmanda pərimiz,
Əsir oldu divə bizim Pərimiz.
Dağılırkən ocağımız, pərimiz
Türkün türklə ədavətə haqqı yox” (1, 286).

Şair “**Qorxuram**” şeirində də *div-milçək müqayisəsi* əsasında maraqlı poetik təzad yaradır:

“İki yolun ayrıcında dayanıb,
Gah o yandan, gah bu yandan qorxuram.
Divdən deyil, milçək qədər gücüylə
Mən özünü div sayandan qorxuram” (1, 288).

“**Cavab**” şeirində də şair *divlərin önündə əyilməyən Cırtdanın cəsarətini* bəzi qorxaqlara nümunə kimi göstərir:

“Cırtdan nağılını danışdı nənən,
Bu nağıl qanana ibrətdir bu gün.
Divə əyilmədi Cırtdan...
Amma sən
Qarğa qabağında sərçəyə döndün” (1, 206).

Şair “**Babamın koması**” şeirində uşaq ikən babasının kasıb komasını özünün ilk nağılları hesab edirdi (1,81).

Epik növün nağıl janrına şifahi xalq yaradıcılığının ən çox yayılmış janrı kimi yazılı ədəbiyyat nümunələrində də tez-tez müraciət olunur. *Şair öz dövrünün siyasətçilərinə siyasi oyunlardan uzaqlaşaraq uşaq saflığı ilə nağıl dinləməyi tövsiyə edirdi. Çünki nağıl qəlbə nur çiləyir. Nağıl dinləyənin fikri ucalır. Nağıl xəyaldan həqiqətə yol açır. Nağılda hər zaman həqiqət yalana, işıq zülmətə qalib gəlir. “Xeyir-şər” şeirində də şair bu gerçəyi poetik tərzdə dilə gətirir, nağılların təfəkkürün inkişafına önəmindən danışdı:*

“Qoy nağıl oxusun siyasətçilər,

Onların qəlbinə nağıl nur çilər.
Nağıl dinləyənin fikri ucalır,
Xəyalda yol açır o, həqiqətə.
Həmişə nağılda qələbə çalır,
Həqiqət yalana, işıq zülmətə” (1, 217).

Hətta “**Nağıl həyat**” şeirində şair nağıllarda rast gəlinən **köpək qarılıarın** prototiplərinə həyatda da rast gəldiyini dilə gətirərək yazırdı:

“Atasını söyən, yada baş əyən
Rəhbərlər görmüşəm, qəddar, amansız.
Tikana gül deyən, gülə kol deyən
Qarılar görmüşəm dinsiz, imansız” (1, 233).

Şairin lirik yaradıcılığında **əfsanə janrından** da tez-tez bəhrələndiyini görə bilərik.
“**Fikir axtarışı**” şeirində xalq yaradıcılığında məşhur olan “İsa-Musa” əfsanəsini xatırlayır:

“-İsa!
-Musa!
-Tapdın?
-Yox!
İsaq - Musa q quşları
Nəyi isə axtarır
Subhə qədər
Gecələr.
Gecələrin ozundən sirr gizlədər gecələr.
Ömrü boyu axtarır İsaq - Musa q quşları.
Bahar gecələrini
Suallara dondərir
Gizli axtarıları.
Axtarır, tapa bilmir,
hey axtarır,
hey gəzir.
Əbədi axtarışdan
Nə yorulur,
Nə bezir” (1, 104).

Bu əfsanə əsasında Əli Vəliyev eyniadlı “İsa-Musa quşu” hekayəsini, İlyas Əfəndiyev “Sarıköynəklə Valehin nağılı” əsərini yazmışdır. Şair insanın da ömrü boyu axtarışda olduğunu qeyd edir. Bu əbədi axtarışdan insan nə yorulur, nə də bezir. Lakin heç vaxt

axtardığını tam tapa bilmir. Məsəl eyni zamanda səbirli olmağa çağırır. Ədalətin mütləq qalib gələcəyinə inamın ifadəsidir.

Şair **“Qaliley”** şeirində *“dünyanın öküzün buynuzları üzərində durması”* ilə bağlı mifdən söhbət açır:

"Fırlanır" - Sözüylə o müdrik insan
Qırdı mövhumatın sərt buzlarını.
Əqlin baltasıyla vurdu başından,
Sındırdı öküzün buynuzlarını.
Milyon il dedilər: - Qaşqa öküzlə
Çatıbdır şöhrətə, şərəfə dünya.
Dedi: - Yer fırlanır... ancaq bu sözlə
Tanıdı özünü ilk dəfə dünya!" (1, 161)

“Dayan insan!” şeirində isə tanrılardan odu oğurlayıb insanlara verən Prometey haqqında olan əsatiri xatırladır:

“İnsana od bağışladı
Prometey!
Ehey!
Ehey!
Dayan, insan!” (1, 188).

Türklərin törəyişi, yayılması haqqında olan əfsanələr, həmçinin şifahi xalq yaradıcılığının ən geniş janrı olan dastan janrına müraciət də B.Vahabzadə yaradıcılığı üçün olduqca aktualıq kəsb edir. Şairin şeirlərində tez-tez xalq dastanlarına – *“Əsli və Kərəm”*, *“Koroğlu”*, *“Dədə Qorqud”*, *“Ərgənəkən”* kimi türk dastanlara müraciət motivləri mövcuddur. Şair xalqını imperiya zülmündən xilas etmək üçün öz şeirlərində xalqın qəhrəmanlıqla dolu tarixini, keçmişini yada salaraq yenidən mübarizə əzmini alovlandırmağa çalışmışdır. **“Körpü çaydan uzaq düşüb”** şeirində ustad sənətkar *“Koroğlu”* dastanına müraciət edərək qəhrəmanlıqla dolu keçmişini xatırlayır:

“Xəyallarım – qanad-qanad,
Ətəyimdən dartdı həyat.
Dunənimə Dürat, Qırat,
Bu gunumə ulaq düşüb” (1, 289).

“Qeyrətmi, ağılmı?” şeirində şair yenə fikirlərini *“Koroğlu”* dastanının motivləri əsasında izah edir, keçmişlə bu günü ustalıqla müqayisə edir, üstünlüyü keçmişə verir:

“Hamı dəlilərin, a nənəm Nigar,
Namərdlər doğuldu bu zəmanədə.
Dədəsi kor olan qoç Koroğlular
Özləri kor oldu bu zəmanədə.

Alı dədəmizin gözü kor oldu,
Çağdaş gədələrin özü kor oldu” (1, 122).

Şairin əsas məqsədi, əlbəttə ki, xalqın qəhrəmanlıqla dolu keçmişini xatırlatmaqla onun mübarizə əzmini yüksəltməkdən ibarət idi.

“**Cavab**” şeirində türklərin *Altay dağlarını aşaraq dünyaya yayılması haqqında* olan yaranış dastanlarını xatırlayır, Dədə Qorqudun öz dilində qoşduğu nəğmələrlə fəxr edir:

“Altay dağlarını baban aşanda,
Ağan bu curəti heç danmamışdı.
Qorqud öz dilində nəğmə qoşanda
Sədinin qəzəli yaranmamışdı.
Tarixlər yaradıb tarixdən qədim
Bu xalqın qılıncı, bu xalqın sözü.
Bəs necə oldu ki, ey dönük alim,
Biz olduq özgənin tör-töküntüsü?” (1, 206)

B.Vahabzadə poeziyasında ulu kitabımız olan “Dədə Qorqud”un təbliğ etdiyi igidlik, qəhrəmanlıq kimi ülvə, pak duyğulara da tez-tez müraciət olunduğunu görürük. Şair “**Vətən marşı**” şeirində “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin bizi biz edən ən əsas mənəvi dəyərlər toplusu olduğunu dönə-dönə vurğulayır, Azərbaycanı oğuzlar vətəni adlandırır:

“Sənin öz bayrağının kölgəsi cənnətdi sənə,
Günəş hər gün doğur ancaq içimizdən Vətənə.
Bizim iqbalımızı yazdı qılıncın kəsəri,
Bizi biz etdi Dədəm Qorqud oğuznamələri.
Ey Azərbaycanımız, türkün oğuzlar Vətəni,
Ər oğullar, ər igidlər, kişi - qızlar Vətəni” (1, 132).

“**Fikir axtarışı**” şeirində insanın əbədi axtarış içərisində olduğunu vurğulayan şair eyni zaman qədim türk dastanı olan “Ərgənəkön” dastanının motivlərini xatırlayır. Əcdadımızın dəmir dağı əritmək həvəsinin məhz həmin axtarış arzusundan doğduğunu yazır:

“Dolaylarda əridib
dəmir çanaqlarını,
Aşıb sirr dağlarını,
Nəyi isə axtarıb ulu babalarımız,
Urəyi acılarla dolu babalarımız.
Mən də axtarışdayam,
Obaları, elləri dolanıb qarış-qarış.
Bəlkə mayamızdadır bu əbədi axtarış!” (1, 106)

Şairin “**Habil segahı**” şeirində “Əsli və Kərəm” dastanının motivlərinin işləndiyini görürük. Şair Kərəmin Əslinin ardınca öz yurdundan ayrılmasını durnanın öz qatarından ayrı düşməsi kimi mənalandırır:

“Durnamı ayrıldı, öz qatarından
Obamı dağıldı, elmi talandı?
Zamanmı ayrıldı öz axarından?
Əslimi hıçqırdı, Kərəmmi yandı?” (1, 23)

“**Azərbaycan oğluyam**” şeirində isə ulu kitabımız olan “Dədə Qorqud”un izləri aşkar sezilməkdədir.

“Hünər göstərməyincə,
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi,
Mənə öz hünərimdən” (1, 33).

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində də oğuz igidləri göstərmiş olduqları qəhrəmanlığın, igidliyin müqabilində ad qazanardılar. İgidlik, qəhrəmanlıq göstərməyən oğuz igidi kimliyindən asılı olmayaraq hakimiyyət iyerarxiyasında təmsil oluna bilmirdi. Buğac da, Beyrək də, Basat da öz adlarını göstərdikləri igidliyin müqabilində qazanmışlar. Şair “Hünər göstərməyincə adsız yaşamışam mən” misraları ilə məhz həmin qədim oğuz adətini bir daha yada salır. Eyni şeirdə şairin işlətdiyi aşağıdakı misralar yenə “Dədə Qorqud” oğuznamələrini xatırladır:

“*Azərbaycan oğluyam,
Odu Allah sanmışam.
Anam torpaq,
Atam od,
Mən oddan yaranmışam*” (1, 33).

“Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanı Basat öz anasının qaba ağac, atasının qağan aslan olduğunu deyirsə, B.Vahabzadənin lirik qəhrəmanı da anasının torpaq, atasının od olduğunu qeyd edir və xeyirin daim şərhlə mübarizə apardığı “Avesta”ya müraciət edir və bu mübarizədə gec-tez xeyirin qələbə çalacağını xatırladır, həmçinin odla bağlı müqəddəs fikirlərin ifadə olunduğu qədim inanc sistemini yada salmaqla xalqın qədimliyini, ululuğunu bir daha dilə gətirir.

“**Nəsənsə, özün ol**” şeirində sanki şairin özü də Dədə Qorqud kimi müdrikləşir və oxucularına öyüd-nəsihət verir:

“Atamız deyərdi bunu bir zaman,
İndi biz deyirik övladımıza.
Oğul o kəsdir ki, köhnə kitabdan
Bu köhnə yazını, bu fərqi poza!
Ata o kəsdir ki, dayanıb öndə
Övladın hissilə yaşaya bilsin,

Övlad o kəsdir ki, çiyinlərində
Atanın dərđini daşıya bilsin” (1, 36).

Şairin yaradıcılığında tez-tez *aşiq yaradıcılığına* müraciətə də rast gəlirik. Məsələn, “Nəsənsə, özün ol” şeiri Aşiq Abbas Tufarqanlıdan belə bir epiqrafla başlayır:

“Ay həzarat, bir zəmanə gəlibdir,
Ala qarğa şux tərlanı bəyənəmz.
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənəmz” (1, 36).

“Piyada-sərnişin” şeirində şair *yol* semantik vahidinə bir neçə kontekstdə yanaşır. Şairə görə, yol var, mənzil başına aparır, yol var, zirvəyə aparır, yol var, ömür yoludur, yol da var ömrün sonuna aparır. Əsl şair isə hər zaman haqq yolunun yolçusu olmalıdır:

“Sərnişin yol getdi, yoldan xəbərsiz,
Bilmədi bu yolda kələ-kötür var.
Ancaq piyadanın, xəbər-ətərsiz
Alnında iz açdı getdiyi yollar.

Ömür yollarında «rahat» gedənlər -
Zirvələr başına ucala bilməz.
Təkərlər üstündə diyirlənənlər,
Çatdığı mənzildə bənd ala bilməz” (1, 74).

Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində **yuxuya** psixoloji olaraq yanaşır və şairin yaradıcılığında **yuxu** məfhumu da obraz səviyyəsində işlənir. Şair “**O nədir?**” şeirində yuxunu müxtəlif yönərdən açmağa cəhd edərək “*dünyanın özü də ulu Tanrının yuxusudur*” ideyasını irəli sürür. Tanrının yuxusu gəlir, dünya yatır, ona görə də şər xeyirə qalib gəlir. Şeirdə də bu fəlsəfəni görmək olar. Bu fikrin antitezasını irəli sürmək də olar: Tanrı Xeyirin tərəfindədir. Şair poetik lövhələrlə Tanrı haqqında bədii düşüncələrini də oxucuya çatdırır...

“Dünya ulu tanrının yuxusudur”

– dedilər.

Onu bu xoş yuxudan ayıltmayın, –
dedilər.

Onun oyanmasını

Niyə istəmədilər?

O, nə qədər yatacaq

Dərin, şirin yuxuda?

İntəhasız olarmı,

Vaqiə də, yuxu da?

Milyon-milyon ildi ki,

Fırlanır, Yer kürəsi...

Nə benzini qurtarır,
Nə odu, nə qüvvəsi,
Hara gedir o belə?
Yerindədir yer elə...

Yer kürəsi Tanrının
Uydurduğu yuxudur,
Nağıldır, əfsanədir...
Bəs boylanıb yuxudan
çıxan insan?..
O nədir?" (1, 93)

“**Bir ömür yuxu**” adlı şeirində şair yuxusunda öz ölümü ilə üz-üzə dayanır. Ölümündən sonra dünyada heç nəyin dəyişmədiyini, hər şeyin öz axarında davam etdiyini, sadəcə onun yerinin boş qaldığını, yazı masasının onun üçün qəribsədiyini ürək yanğısı ilə dilə gətirir:

“Bu gecə yuxuda gördüm, ölmüşəm
Nəfəsim tənqiyib...
Amma bu aləm
Yüz illik, min illik vərmişindədir,
Hər kəs öz yolunda, öz işindədir.
Gəlir qulağıma qəhqəhə səsi,
Hardasa uzaqdan bir quş nəğməsi.
Odur, bax, mələyir çöldə bir quzu,
Axır bulaqdan da şırhaşır su.
Heç nə dəyişməyib evdə yerini
Dolabda kitablar, güldanda çiçək.
Açıq pəncərənin pərdələrini
Gah-sağa, gah sola oynadır külək.
Gördüm, mənə baxır şəklim divardan,
Dedim, nağıl imiş arzu da, kam da.
Dedim, bir fərq varmı, görəsən, bu an
İndi o şəkillə mənim aramda?
Mən ölü, o cansız... kənar otaqdan
Gəldi nəvələrin şən-şatır səsi.
Gördüm, mənə baxır masam bucaqdan,
Neyləyim? Üstümdə ölüm kölgəsi...
Bir səs qulağıma gəlmişdi haqdan” (1, 147).

“**Xatalı yuxu**” şeirində isə şair şöhrət yuxusunu ən qorxulu yuxu hesab edir:

“Xatalı yuxudur şöhrət yuxusu,
Canıma od saldı onun qorxusu.
Amandır, qorxuram, şöhrət zirvəsi
Razılıq təxtinə qaldıra məni.
Zirvə saymamışam, mən bir zirvəni” (1, 213).

“**Gör necə güclüsən**” şeirində şair *yuxudan* obraz kimi bəhs edir. Gözündən qaçaq düşən yuxusunun küçələrdə sərgərdan gəzdiyini yazır. Şair sevdiyinin həsrətinin əlindən qaçaraq öz yuxusuna sığınmaq istəyir:

“Yatmaq istəyirəm...sənsizliyimi
Yuxu dənizində batırım deyə.
Yuxumsa kölgəni öz kölgəm kimi
İzləyir, qısqanıb səni hər şeyə.
Yuxum qaçaq düşüb məndən yan gəzir,
Yuxum küçələrdə sərgərdan gəzir.
Həsrətin asılıb kirpiklərimdən
Yuxum da gəlmir ki, heç olmasa mən,
İtirim, batırım səni yuxumda.
Məndən vəfalıymış sənə yuxum da,
Yuxum qaçaq düşüb yatammıram mən,
Yuxum qorxub qaçıb fikirlərimdən...” (1, 261-262)

Şair “**Qısqanıram mən**” şeirində **güzgüyə** də obraz kimi yanaşır. Güzgü dünya xalqlarının mifik təfəkküründə hər zaman sehirlilə gücə malik olması ilə seçilib. Nağıllarımızda da sehirlilə güzgüdən sıx-sıx istifadə olunmuşdur:

“Dayanıb güzgünün qabağında sən,
Pərişan saçına daraq çəkirsən.
Arzular, diləklər təmənnasıdır
Bu qoca dünyada hər kəsin, gülüm.
“Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır”,
Halı pərişanlar neyləsin, gülüm?
Güzgü də zövq alır gözəlliyindən,
Səni güzgüyə də qısqanıram mən” (1, 244).

Başqa bir şeirində şair güzgü ilə bağlı belə yazırdı:

“Səni hər an, hər saat
Görmək üçün, sevgilim,
Gecələr ay olaydım,

Gündüzlər gün olaydım.
Sənin gözəlliyindən
Səhər-axşam həzz alan
Dilsiz güzgün olaydım.
Güzgün olsaydım əgər,
Qəm yeməzdim yenə mən;
Səni, öz diləyimcə
Göstərərdim sənə mən” (1, 293).

Pəncərə mifik təfəkkürdə iki dünya arasındakı keçidi simvolizə edən arxetip kimi səciyyələnir. B.Vahabzadənin “**Örtmə pəncərəni**” adlı şeirində bu mifik inamın bədii ifadəsinin izlərini aydın hiss olunur:

“Örtmə pəncərəni!..
Necə? Sətəlcəm?
Qorxmuram, qoy kulək icəri dolsun.
Açıq qəlbim kimi qapım, pəncərəm
Dünyanın üzünə qoy açıq olsun.
Örtmə pəncərəni... Gəlir ilk bahar,
Gör, çölün havası necə təmizdir.
Açıq pəncərələr, açıq qapılar
Dünyaya açılan gözlərimizdir.
Təzə bir havaya həsrət qalıb söz,
Söz də təzələnmək istəyir, dayan!
Dolsun otağıma, gəlsin izinsiz
Yellər pəncərəmi taqqıldatmadan.
Tufan istəyirəm, yandıra bilsin
Könlümün qaralan ocaqlarını.
Gəlsin, qarışdırsın, alt-üst eyləsin
Yazdığım, pozduğum varaqlarımı.
Masa arxasında gecəbəgündüz
Bir ömür əritdim təzə söz üçün.
Gəlsin təzə fikir, gəlsin təzə söz
Dünən yazdıqlarım köhnəlir bu gün.
İstərəm sabahı bugündən bilim,
Könlümə nur qonsun, işıq çilənsin
Örtmə pəncərəni, örtmə, sevgilim,
Hava təzələnsin, söz təzələnsin” (1, 102).

Şair özü qeyd edir ki, “açıq pəncərələr dünyaya açılan gözlərimizdir”. Açıq pəncərədən gələn təmiz hava şairin əhvalını təzələyir, ruhunu təzələyir, sözünü təzələyir.

Göründüyü kimi, pəncərə şairin süsləşən əhvalı ilə çöldəki təmiz hava, təzə söz həvəsi, ilk baharın tərəvəti arasında keçidi simvolizə edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələr şairin lirik, epik və dramatik yaradıcılığının başdan-başa xalqın hikmət xəzinəsindən – folklorundan qaynaqlandığını, qidalandığını, güc aldığını bariz şəkildə göstərir. Şairin fikirləri hər zaman onu ilham göylərində pərvazlandıran qanadları idi. B.Vahabzadənin sözünün sehri də, şəhdi də, gücü də məhz xalqın zəngin folklor yaradıcılığından gəlir. Çünki ustad sənətkar bütün varlığı ilə öz kökünə, milli kimliyinə bağlı sənətkar olmuşdur. Həmin zəngin qaynaqdan aldığı gücün nəticəsi idi ki, istər sovet dövründə, istərsə də milli azadlıq hərəkatı başladığı dövrdə B.Vahabzadə həm qələmi, həm də fiziki olaraq xalqın önündə gedərək əsl istiqlal şairinə çevrilə bildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, "Ondər nəşriyyat", 2004, 328 s.
2. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 264 s.
3. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı. Elm və təhsil, 2016, 800 s.
4. Zeynallı H. Azərbaycan atalar sözü. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 174 s.
5. Azərbaycan bayatıları. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2004, 304 s.

CƏNGAVƏR-KURTUAZ POEZİYASI

РЫЦАРЬ-КУРТУАЗ ПОЭЗИЯ

KNIGHT-COURTOASE POETRY

Novruzova Nərmin

BAAU-nun magistrantı

Ədəbiyyatşünaslıq(Dünya ədəbiyyatı)

Əlaqə: fridakahlo0604@gmail.com

Cəngavər ədəbiyyatı orta əsrlərdə Avropada xüsusi təbəqə kimi formalaşan cəngavərlərin idealarını əks etdirir. Cəngavər ədəbiyyatı bütövlükdə cəngavər romanları və poeziyasını əks etdirir. Bu məqalənin predmeti cəngavər poeziyasını əhatə edir. Bu poeziya trubadur lirikası da adlanır. Cəngavər-kurtuaz poeziyasının əsas mövzusu "fin amor", yəni saf eşq anlayışı üzərinə qurulmuşdur. Eşqi uğruna bütün çətinlik və fədakarlıqlara razı olan trubadur yazdığı şeirlərdə öz sevdini qadını mədh edir.

Forma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməklə bərabər, janrların hər biri ayrı məzmunudur. Trubadur poeziyasının əsas janrları bunlardır: kanson, serenade, pastorella, alba, ballada, sirventa. Alba sabah nəğməsidir. Ballada rəqs nəğməsidir. Bir qayda olaraq nəqarət ilə verilir. Kanson – nəğmə, aşiqanə şeirdir. Müəyyən gözələ müraciət edilir. Gözəlin və ya xanımın adı gizli tutulur. Çünki o ərlə qadındır. Burada şair öz sevgilisinə ya məsləhət verir, ya arzularını bildirir, ya da ayrılıqdan şikayət edir. Sirventa muzdu

əsgərlərin yazdığı mahnılardır. Mənbələrdə əsilzadə xanımlar üçün təriflər və onu xanımından ayıranları danlayan şeir forması kimi də qeyd olunur. Tenson –müəyyən bir məsələ, əxlaqi və sairə temalar ətrafında iki şair arasında gedən deyişmədir. Deyişmələrdəki bəndlər gərgin mükəlimə şəklini alır. Serenada axşam nəğməsidir. Axşam qaranlıq qovuşanda rıtsar öz sevgilisini görüşə çağırır. Məqalədə trubadur lirikasına daxil olan bu janrların hər biri incələnmiş, əsas spesifik xüsusiyyətləri qeyd olunmuş və təhlil prosesində müxtəlif nümunələrə müraciət olunmuşdur.

Açar sözlər: trubadur lirikası, eşq, janr xüsusiyyətləri

Рыцарская литература отражает представления о рыцарях, сформировавшихся как особое сословие в Европе в средние века. Рыцарская литература в целом отражает рыцарские романы и поэзию. Тема данной статьи охватывает рыцарскую поэзию. Эту поэзию еще называют лирикой трубадура. Основная тема рыцарско-вежливой поэзии основана на понятии «fin amor», то есть чистой любви. Трубадур, ради любви готовый на все невзгоды и жертвы, воспекает в своих стихах любимую женщину.

Помимо различия по форме, каждый из жанров имеет отдельное содержание. Основные жанры поэзии трубадура: кансон, серенада, пасторелла, альба, баллада, сирвента. Альба – это песня завтрашнего дня. Баллада – танцевальная песня. Как правило, дается с припевом. Кансон — это песня, любовная поэма. Определенная красота адресована. Имя красавицы или дамы держится в секрете. Потому что она замужняя женщина. Здесь поэт то дает советы возлюбленной, то высказывает пожелания, то жалуется на разлуку. Sirventa — это песни, написанные наемниками. В источниках он также упоминается как форма поэзии, восхваляющая знатных дам и ругающая тех, кто разлучает его с женой. Тенсон – это беседа двух поэтов на определенную тему, моральную и другие темы. Предложения в диалогах принимают форму напряженного диалога. Серенада — вечерняя песня. Вечером, когда стемнеет, рыцарь приглашает возлюбленную на свидание. В статье уточнен каждый из этих жанров, входящих в лирику трубадура, отмечены основные специфические черты, в процессе анализа рассмотрены различные примеры.

Ключевые слова: трубадурская лирика, любовь, жанровые особенности.

Knightly literature reflects the ideas of knights, who were formed as a special class in Europe in the Middle Ages. Chivalric literature as a whole reflects chivalric novels and poetry. The subject of this article covers chivalric poetry. This poetry is also called troubadour lyrics. The main theme of knight-courtesy poetry is based on the concept of "fin amor", i.e. pure love. The troubadour, who is willing to undergo all hardships and sacrifices for the sake of love, praises his beloved woman in his poems.

In addition to being different in terms of form, each of the genres has a separate content. The main genres of troubadour poetry are: canson, serenade, pastorella, alba, ballad, sirventa. Alba is the song of tomorrow. A ballad is a dance song. As a rule, it is given with a refrain. Canson is a song, a love poem. A certain beauty is addressed. The name of the beauty or lady is kept secret. Because she is a married woman. Here, the poet either gives advice to his lover, expresses his wishes, or complains about the separation. Sirventa are songs written by mercenaries. In the sources, it is also mentioned as a form of poetry that

praises noble ladies and scolds those who separate him from his wife. Tenson is a conversation between two poets about a specific issue, moral and other topics. Clauses in dialogues take the form of tense dialogue. Serenade is an evening song. In the evening, when darkness falls, the knight invites his lover to meet him. In the article, each of these genres included in the troubadour lyrics was refined, the main specific features were noted, and various examples were addressed in the process of analysis.

Keywords: troubadour lyrics, love, genre features

ÜNSİYYƏT BACARIQLAR

Nuran Murshudzada

"Languages and teaching technologies" department
of Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki branch

E-mail: murshudzadanuran@gmail.com

ORCID:0000-0002-3194-3250

ABSTRACT

The most crucial life skill is probably the ability to communicate effectively. It is what makes it possible for us to communicate with others and comprehend what they are saying to us. Simply observing a baby trying to imitate its mother's sounds can give you an understanding of how basic the desire to communicate is. Communication is the glue that holds our professional and personal connections together. It is how we demonstrate concern, spark change, and get things done. At its most basic level, communication is the act of passing information from one location to another. It can be communicated verbally (using speech), in writing (using written or digital materials like books, magazines, websites, or emails), graphically (using logos, maps, charts, or graphs), or non-verbally (using body language, gestures, and voice tone and pitch). If someone can ever claim to have perfected communication skills, it may take a lifetime. There are, however, a lot of things you can do that are pretty simple to ensure that you are able to efficiently communicate and receive information.

Key words: communication, effective communication, speaking, writing, listening, reading

§

Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, insanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir. İnsanı sosiallaşdıran başlıca amil ünsiyyətdir. İlk baxışdan sadə görünən bu qavram əslində incəliklərlə dolu çox çətin bir bacarıqdır.

Ünsiyyət tələbatı bütün canlılarda – heyvan, bitki və insanlarda mövcuddur. Amma bizi digər canlılardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət ünsiyyəti şüurumuzla mükəmməl şəkildə ifadə etməyimizdir. Psixologiyada ünsiyyət hər zaman aktual olan bir problem olmuşdur. Bütün psixoloji məktəblər zaman-zaman problemə diqqət ayırmışlar. Bu məktəblərdən biri də keçən əsrin 70-ci illərində yaranmış NLP (Neyro Linqvistik

Proqramlama)-dir. Bu istiqamətin nümayəndələri ünsiyyət prosesini geniş şəkildə izah edirdilər. Onlar ünsiyyəti sözlü (nitq) və sözsüz (bədən dili – jest və mimikalar) deyə 2 növə ayırırdılar. (1)

Biz fikrimizi təkcə sözlə deyil, onunla paralel bədən dilimizlə də ifadə edirik. Bunlar üst-üstə düşməyəndə ünsiyyət əksər hallarda uğursuz hesab edilir. Çünki, müasir psixologiya müəyyən etmişdir ki, ünsiyyət prosesində söz 7%, səs tonu 38%, bədən dilimiz isə 55% iştirak edir. Ona görə də ünsiyyət prosesinə kompleks yanaşma tələb olunur. Qarşınızdakının yalan söyləməyini də biz çox zaman onun bədən dilinə nəzərən aşkar edirik. Çünki bədən dilini idarə etmək böyük təcrübə tələb edir.

Ünsiyyət prosesində eyni zamanda alıcı (qəbul edən) və ötürücü (mənbə) tərəflər mövcuddur. Ötürücü tərəf, mövzu haqda məlumatlı, alıcı ilə ünsiyyətdə maraqlı, lazım gəldikdə həm də alıcı olmalıdır. Alıcı tərəf isə almağa həvəsli, seçici olmamalı, qaynaq olmağa istəklil olmalıdır ki, onların ünsiyyəti uğurlu alınsın. Yəni biz həm dinləməyi həm də fikrimizi düzgün şəkildə çatdırmağı bacarmalıyıq.

2. Ünsiyyətin məzmunu, məqsədi, növləri

Ünsiyyətin məzmununu, hər şeydən əvvəl, insanın daxili motivasiya və emosional vəziyyəti haqqında məlumat təşkil edə bilər. Bu zaman insanlar bir-birinə mövcud tələbatları, emosional vəziyyətləri (razılıq, narazılıq, sevinc, kədər, qəm, əzab və s.) haqqında məlumatları çatdırır ki, bu cür informasiyalar bir adamdan başqalarına ötürülməklə şəxsiyyətlərarası tənzim rolunu oynaya bilər. Ünsiyyətin məzmunu ətraf mühit, orada baş verən hadisələr haqqında məlumatlardan da ibarət ola bilər. Bu zaman ünsiyyətdə olan insanlar bir-birlərinə mövcud təhlükə, həyatı əhəmiyyətə malik olan amillər haqqında məlumat verə bilərlər.

Ünsiyyətin məqsədinə gəldikdə, insanda müvafiq fəallığın nə üçün, nəyin xatirinə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan insanların ünsiyyətə girməsinin məqsədi geniş və çox sahəlidir. İnsanların ünsiyyətə girmə məqsədinə onların dünya, təlim və tərbiyə, şəxsi və işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqqında obyektiv məlumatın verilməsi və ya alınmasını daxil edirlər (2, s.6).

İnsanda ünsiyyətin vasitələri ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyaların kodlaşdırılmasında, ötürülməsində, işləmə və açılmasında özünü göstərir. İnformasiyaların kodlaşdırılması onun bir canlı varlıqdan digərinə ötürülmə tərzindən ibarətdir. İnformasiya insanlar tərəfindən müəyyən məsafədən, hiss üzvləri vasitəsilə ötürülə və qavranıla bilər. İnsanda dil və başqa işarələr sistemi vasitəsilə informasiya mübadiləsinə daha çox yer verilir.

Ünsiyyətin növləri: Ünsiyyət çoxcəhətli, çoxplanlı bir prosesdir. Onun özünəməxsus növləri də vardır. Hər şeydən əvvəl, psixoloji ədəbiyyatda məzmunu, məqsədi və vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin bir sıra növləri qeyd olunur. (3, s. 7)

Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik: maddi ünsiyyət (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə); koqnitiv ünsiyyət (bilik mübadiləsi); kondision ünsiyyət (psixi və fizioloji vəziyyətin mübadiləsi); motivlərlə bağlı ünsiyyət (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi); işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi).

Məqsəddən asılı olaraq psixoloqlar ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq vasitəsiz və vasitəli növlərini qeyd etmək olar: Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur. (4) Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Adətən, çox vaxt partnyorlar zaman və məkanca bir-birlərindən təcrid olunduqda vasitəli ünsiyyət özünə yer edir. Bu zaman ünsiyyət aləti kimi partnyorlar arasında onları bir-biri ilə əlaqələndirən vasitəçidən istifadə olunur. Bunlara əşyaları, qeydləri, kitabları, mədəniyyət obyektlərini, vasitəçilik edən üçüncü şəxsi, mümkün olan hər hansı vasitəni: telefonu, radionu, televizoru, kompyüteri və s. aid etmək olar. Elmi-texniki tərəqqi bu cür vasitələrin daha mütərəqqi formalarının aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qlobal internet sistemi istədiyini adamlar əlaqə yaratmağa, maraqlandığı mövzuda məlumatları əldə etmək üçün ünsiyyətə girməyə imkan verir. Müasir texniki ünsiyyət vasitələri ictimai həyatın bir çox sahələrində müvafiq məsələləri daha səmərəli şəkildə həll etmək imkanı yaradır. Ünsiyyət vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin verbal və qeyri verbal növləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Verbal kommunikasiya. Ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarilə söz çox böyük qüvvəyə malikdir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək «Söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər».

Nitqin müxtəlif funksiyaları var. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- Nitq insanın intellektual fəaliyyətinin əsas silahıdır.
- İctimai- tarixi şərait haqqında məlumatı nitq vasitəsilə alınır.
- Nitq ümumbəşəri təcrübənin mövcudluğunu təmin edir.
- Nitq milli mədəniyyətin inikas vasitəsidir.
- Nitq idrak alətidir

Nitqin əsas funksiyası ilə yanaşı köməkçi funksiyaları da mövcuddur: a) nitqin emotiv funksiyası (danışanın emosiyasını, hissələrini ifadə etməsi); b) nitqin poetik, yaxud da estetik funksiyası; j) nitqin nominativ funksiyası; ç) nitqin yardımçı funksiyası (məs: allo); d) nitqin fərqləndirmə (diakritik) funksiyası; ə) nitqin interdiktiv (qadağnedici) funksiyası və s.

Kütləvi informasiya prosesi 4 tərkib hissədən ibarətdir: kommunikator, resipient, verilən məlumat, informasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

Kommunikator. Adi kommunikasiya prosesində kommunikator konkret fərddir. Burada isə məlumatı verən müəyyən kollektiv və ya qrupdur. Daha doğrusu verilən məlumat konkret fərdin adından yox, hər hansı kollektiv adından verilir.

Resipient. Kütləvi informasiya prosesində adətən müəyyən ixtisas sahibləri və ya hər hansı yaş qrupunu təmsil edən adamlar resipient rolunda çıxış edirlər.

Verilən məlumat. Kütləvi informasiya prosesində veriləcək məlumatın düzgün seçilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, hansı tipli məlumatlar necə və kimlərin

fəal iştirakı ilə çatdırılmalıdır, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən nə şəkildə istifadə edilməlidir və s. kimi məsələlərin düzgün həlli ciddi əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrinin müxtəlif tipləri var. Bu baxımdan aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd olunur:

1. Mimika sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir.

Son zamanlar vizual ünsiyyət- «gözlərin təması» problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Anatomik baxımdan gözlər nə qədər müxtəlif olsa da, onların kodları, başqa sözlə, psixosemantikası baxışların, necə deyirlər, rəqsində açıqlanır.

2. İntonasiya ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində kommunikatorun resipientə münasibəti bilavasitə onun intonasiyasında əks olunur. Onun ekspressiv- emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s. kimi akustik vasitələrlə qaynaqlanır.

3. Kinesika «bədənin hərəkətlərinin dili» kimi meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsində onun kodları cəstlər vasitəsilə açıqlanır.

4. Proksimika insanın şəxsi məkanı kimi ünsiyyət prosesində özünəməxsus rol oynayır. İnsan bu məkanı özünün hesab edir, hətta onu bir növ fiziki bədəninin davamı sayır. Ünsiyyət prosesində kimisə özümüzlə yaxın buraxır, kimisə yaxın buraxmırıq, şəxsi məkanın həddləri subyektiv olaraq belə müəyyən olunur.

Alları Piz psixoloji məsafənin aşağıdakı zonalarını müəyyənləşdirmişdir:

- İntim zona (15 sm-dən 46 sm qədər)- xüsusi bufer zonasıdır. Bu zonaya ən yaxın emosional təmasda olan adamlar nüfuz edə bilər.
- Şəxsi zona (46 sm-dən 1,2 m-ə qədər)- dostluq üçün optimal ünsiyyət sahəsidir. Bu sahədə dostların bir-birinə toxunması mümkündür.
- Sosial ünsiyyət zonası (1,2 m-dən 3,6 m-ə qədər)- işgüzar ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.
- Kütləvi zona (3,6 sm-dən daha çox)- ictimai yerlərdə bir-birini tanımayan adamlar arasında ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.

3.NƏTİCƏ

Nəticə olaraq bildirmək istərdik ki, effektiv ünsiyyət, mesajın aydınlıq və məqsədlə qəbul edilməsi və başa düşülməsi üçün fikir, düşüncə, rəy, bilik və məlumat mübadiləsi prosesidir. Effektiv ünsiyyət qurduqda həm göndərən, həm də qəbul edən özünü məmnun hiss edir. Uğurlu ünsiyyət insanları daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bu, bizə müxtəliflikləri aradan qaldırmağa, inam və hörmət yaratmağa, yaradıcı ideyaları bölüşmək və problemləri həll etmək üçün şərait yaratmağa kömək edir. Effektiv ünsiyyət bacarıqları sizə məlumat, ideya və mesajları güclü və vəziyyətə uyğun şəkildə qəbul etməyə və çatdırmağa kömək edir. Yazılı dildən istifadə edərək fikir və məlumatı çatdırın. Danışiq dilindən istifadə edərək fikir və məlumatı çatdırın. Ünsiyyət bacarıqları xüsusilə iş yerində vacibdir, çünki onlar: Menecerlə və həmkarlarla münasibətlərinizi yaxşılaşdırır, insanın fikrini tez və aydın şəkildə

çatdırmağa kömək edir, peşəkar imici gücləndirir, aktiv dinləmə və açıq fikirliliyə təşviq edir.

Ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsi bir ömür boyu sürə bilər. Bununla belə, ünsiyyət bacarıqlarınızı təkmilləşdirmək və məlumatı effektiv şəkildə ötürmək və qəbul etmək bacarığınızı təmin etmək üçün kifayət qədər asanlıqla edə biləcəyiniz bir çox şey var.

ƏDƏBİYYAT

ə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslük, Bakı, 2013
ayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə, Sosial psixologiya. Bakı, 2003,

7. Mayers D. Sosial psixologiya. – Piter, SPb.1997
8. <https://www.betterup.com/blog/why-communication-is-key-to-workplace-and-how-to-improve-skills>

“DƏDƏ QORQUD” OĞUZNAMƏLƏRİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ОГУЗНАМЕ «ДАДЕ ГОРГУД»

Osman MUSAYEV

Odlar Yurdu Universiteti

Azərbaycan. Bakı

E-mail: ilker15@mail.ru

Nizami ADIŞİRİNOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: drnizami1983@gmail.com

ORCID: 0009-0003-0865-2855

Xülasə

Uşaq yaşadığı mühitlə çox sıx əlaqələri olan sosial varlıqdır. Bu ictimai varlığın əsl xarakter kimi yetişməsində cəmiyyətin üzərinə böyük vəzifə və məsuliyyət düşür. Çünki cəmiyyət və ailə öz fərdlərini ən yaxşı şəkildə yetişdirə biləcək dəyərlərə sahib yeganə sosial qurumdur. Bu məqaləmizdə türk cəmiyyətinin ortaq dünyagörüşü ilə formalaşan və türk cəmiyyətinin milli, mənəvi və sosial-mədəni dəyərlərini əks etdirən “Dədə Qorqud” oğuznamələrini təhlil etdikdə görürük ki, bu oğuznamələrdə uşaqların, gənc nəslin düzgün tərbiyə alması yönündə xeyli dəyərli fikirlər mövcuddur.

Tərbiyə məsələsində ən vacib amillərdən biri də keçmişin dəyərli təcrübələrindən faydalanmaqdır. Bu mənada, “Dədə Qorqud” bizə bu mövzuda da çoxlu sayda dəyərli fikirlər, məsləhətlər verməkdədir. Əgər bu gün övladlarımız öz keçmişinə bağlı genetik

kodlarla tərbiyə olunsalar, bu, şübhəsiz ki, cəmiyyətimiz üçün daha faydalı olar. Çünki keçmişin üzərində inşa olunan gələcəyin təməli daha sağlam, daha dözümlü olur. Bu, həm də adət-ənənələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin gələcək nəsillərə daha sağlam şəkildə ötürülməsi deməkdir.

Fikrimizcə, “Dədə Qorqud” hekayələrinin tərbiyəvi keyfiyyətlərinin müasir yəndən tədqiqi və tətbiqi gələcəkdə uşaqlarımızın vətənpərvər, milli ruhda tərbiyələnməsi yönündə yolumuza işıq sala bilər.

“Dədə Qorqud” oğuznamələri türk təfəkkürünün əsrlər əvvəl ortaq düşüncə və ortaq dünyagörüşünün məhsulu kimi ərsəyə gətirdiyi olduqca yüksək mənəvi dəyərə malik əsərdir. Sözsüz ki, eposun belə yüksək dəyəri onun daşdığı milli elementlər və milli motivlərlə bağlıdır.

Özündə türkün qəhrəmanlıq mübarizəsi ilə yanaşı, sosial birlik, bərabərlik, ədalət, inancları, ailə dəyərləri kimi milli-mədəni keyfiyyətlərin əks “Dədə Qorqud”, demək olar ki, türkün “adət kitabı” kimidir. Türklərin dünyaya baxışını hər cəhətdən əks etdirən bu əsərdə bir çox tarixi, ədəbi və sosial-mədəni məsələlər əks olunur. Məhz buna görə idi ki, əvvəllər gəlin olan qıza cehizin üstündə “Dədə Qorqud kitabı” da verilərdi. Bu, həm də rəmzi mənada əsrlərdir davam edən adət-ənənənin, milli-mədəni dəyərlərin unudulmaması, gələcək ailəyə və övladlara ötürülməsi demək idi.

Türkün məişətini, geyimini, dilini, dinini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü, adət-ənənəsini, ailədaxili və cəmiyyətdə bir-birinə qarşı münasibətlərin düzgün tənzimlənməsini əks etdirən bu əsərin başqa bir xüsusiyyəti də yüksək tərbiyəvi keyfiyyətə malik olmasıdır. Görkəmli tədqiqatçı Fuad Köprülünün “tərəzinin bir gözünə bütün türk ədəbiyyatını, digər gözünə isə “Dədə Qorqud”u qoysan, yenə də “Dədə Qorqud” ağır basar” fikri də bu əsərin əhəmiyyətini və yüksək tərbiyəvi keyfiyyətini əks etdirmək baxımından dəyərlidir.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində ailə, cəmiyyət və uşaqların düzgün tərbiyələnməsi yönündə bir çox dəyərlər mövcuddur. Məsələn, bir nümunə ilə fikrimizi əsaslandırma bilərik: “Qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə açmaz”. Eposun müqəddiməsində verilən yuxarıdakı fikirlər uşaqların tərbiyəsi məsələsində ailənin qarşısında duran öhdəlikləri tam şəkildə ümumiləşdirir. Bu fikirdə valideynlərin övladlarını tərbiyə edərkən düzgün “davranış xəritəsi” izah edilir.

Məqalədə “Dədə Qorqud” oğuznamələrində cəmiyyətdə və ailədə uşaq tərbiyəsi ilə bağlı belə yüksək keyfiyyətlər – ailənin və cəmiyyətin uşağa münasibəti, uşağın ailəyə və cəmiyyətə münasibəti kimi mənəvi dəyərlər araşdırılır.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, folklor, tərbiyə, dastan, ənənə

SUMMARY

A child is a social being who has close ties with his environment. The society has a great duty and responsibility in the development of this social being as a true character. Because society and family are the only social institutions with values that can educate their individuals in the best way. In this article, when we analyze the "Dade Gorgud" oguznames, which are formed by the common outlook of the Turkish society and reflect the national, spiritual and socio-cultural values of the Turkish society, we see that there are many valuable ideas in these oguznams for the proper upbringing of children and the young generation.

One of the most important factors in education is to benefit from the valuable experiences of the past. In this sense, "Dade Gorgud" gives us an infinite number of valuable

ideas and advice on this topic. If our children today are brought up with genetic codes linked to their past, it will certainly be more beneficial to our society. Because the foundation of the future built on the past becomes healthier and more resilient. This also means that our traditions and national-spiritual values will be passed on to future generations in a healthier way.

In our opinion, the modern study and application of the educational qualities of "Dada Gorgud" stories can shed light on our path in the direction of educating our children in a patriotic and national spirit in the future.

"Dade Gorgud" Oghuznames are a work of very high moral value, created by the Turkish mind centuries ago as a product of a common thought and a common outlook. It goes without saying that such a high value of the epic is related to the national elements and national motives that it carries.

Along with the heroic struggle of the Turk, "Dade Gorgud" is almost like a "custom book" of the Turk, reflecting national and cultural qualities such as social unity, equality, justice, beliefs, and family values. Many historical, literary and socio-cultural issues are reflected in this work, which reflects the Turks' view of the world in all aspects. It was for this reason that the "Dade Gorgud book" was also given to the girl who used to be a bride in addition to the dowry. It also symbolically meant not to forget centuries-old traditions and national-cultural values, and to pass them on to the future family and children.

Another feature of this work, which reflects the daily life, clothing, language, religion, culture, worldview, traditions, and the correct regulation of relationships within the family and in society, is that it has a high educational quality. The famous researcher Fuad Köprülü's opinion that "if you put all Turkish literature on one eye of the scale and "Dade Gorgud" on the other eye, "Dade Gorgud" will still weigh heavily" is also valuable in terms of reflecting the importance and high educational quality of this work.

In "Dade Gorgud" oguznames, there are many values in the direction of family, society and correct upbringing of children. For example, we can justify our opinion with an example: "A girl does not receive a reminder until she sees it from her mother, and a son does not open a table until he sees it from his father." The above ideas given in the introduction to the epic fully summarize the responsibilities of the family in the matter of raising children. In this idea, the correct "behavior map" of parents when raising their children is explained.

The article examines such high qualities related to child upbringing in society and family in "Dada Gorgud" oghuznames - the attitude of the family and society to the child, moral values such as the attitude of the child to the family and society.

Key words: Deda Gorgud, folklore, upbringing, saga, tradition

РЕЗЮМЕ

Ребенок – социальное существо, имеющее тесную связь с окружающей средой. На обществе лежит великий долг и ответственность в развитии этого социального существа как подлинной личности. Потому что общество и семья — единственные социальные институты с ценностями, которые могут наилучшим образом воспитать своих людей. В данной статье, когда мы анализируем огузнамы «Даде Горгуд», которые сформированы общим мировоззрением турецкого общества и отражают

национальные, духовные и социокультурные ценности турецкого общества, мы видим, что в них заключено много ценных идей. Эти огузнамы для правильного воспитания детей и подрастающего поколения.

Одним из наиболее важных факторов в образовании является использование ценного опыта прошлого. В этом смысле «Даде Горгуд» дает нам бесконечное количество ценных идей и советов на эту тему. Если наши сегодняшние дети будут воспитываться с генетическими кодами, связанными с их прошлым, это, безусловно, принесет больше пользы нашему обществу. Потому что фундамент будущего, построенный на прошлом, становится более здоровым и устойчивым. Это также означает, что наши традиции и национально-духовные ценности будут переданы будущим поколениям более здоровым образом.

На наш взгляд, современное изучение и применение воспитательных качеств рассказов «Дада Горгуд» могут пролить свет на наш путь в направлении воспитания наших детей в патриотическом и национальном духе в будущем.

«Даде Горгуд» Огузнамес – это произведение очень высокой моральной ценности, созданное турецким умом много веков назад как продукт общей мысли и общего мировоззрения. Само собой разумеется, что столь высокая ценность эпоса связана с национальными элементами и национальными мотивами, которые он несет.

Наряду с героической борьбой тюрка, «Даде Горгуд» представляет собой почти что «индивидуальную книгу» тюрка, отражающую национальные и культурные качества, такие как социальное единство, равенство, справедливость, убеждения и семейные ценности. В этом произведении отражены многие исторические, литературные и социокультурные вопросы, отражающие мировоззрение тюрков во всех аспектах. Именно по этой причине девушке, которая раньше была невестой, в дополнение к приданому была вручена и «книга Даде Горгуд». Это также символично означало не забывать многовековые традиции и национально-культурные ценности и передавать их будущей семье и детям.

Еще одной особенностью этого произведения, отражающего быт, одежду, язык, религию, культуру, мировоззрение, традиции, правильную регуляцию отношений внутри семьи и в обществе, является то, что оно имеет высокое образовательное качество. Ценно и мнение известного исследователя Фуада Кёпрюлю о том, что «если положить всю турецкую литературу на один глаз весов, а «Даде Горгуд» на другой, «Даде Горгуд» всё равно будет весить тяжко», ценно также с точки зрения отражения важности и высокого образовательное качество этой работы.

В огузнамесах «Даде Горгуд» заложено много ценностей в направлении семьи, общества и правильного воспитания детей. Например, мы можем обосновать свое мнение примером: «Девочка не получит напоминания, пока не увидит его от матери, а сын не откроет стол, пока не увидит его от отца». Приведенные выше идеи, приведенные во введении к эпосу, полностью обобщают обязанности семьи в деле воспитания детей. В этой идее объясняется правильная «карта поведения» родителей при воспитании детей.

В статье рассматриваются такие высокие качества, связанные с воспитанием ребенка в обществе и семье в огузнаме «Дада Горгуд» - отношение семьи и общества к ребенку, нравственные ценности, такие как отношение ребенка к семье и обществу.

Ключевые слова: Деда Горгуд, фольклор, воспитание, сага, традиция.

Uşaq yaşadığı mühitlə çox sıx əlaqələri olan sosial varlıqdır. Bu ictimai varlığın əsl xarakter kimi yetişməsində cəmiyyətin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünki cəmiyyət və ailə öz fərdlərini ən yaxşı şəkildə yetişdirə biləcək dəyərlərə sahib yeganə sosial qurumdur. Bu məqaləmizdə türk cəmiyyətinin ortaq dünyagörüşü ilə formalaşan və türk cəmiyyətinin milli, mənəvi və sosial-mədəni dəyərlərini əks etdirən “Dədə Qorqud” oğuznamələrini təhlil etdikdə görürük ki, bu oğuznamələrdə uşaqların, gənc nəslin düzgün tərbiyə alması yönündə xeyli dəyərli fikirlər mövcuddur.

Tərbiyə məsələsində ən vacib amillərdən biri də keçmişin dəyərli təcrübələrindən faydalanmaqdır. Bu mənada, “Dədə Qorqud” bizə bu mövzuda da çoxlu sayda dəyərli fikirlər, məsləhətlər verməkdədir. Əgər bu gün övladlarımız öz keçmişinə bağlı genetik kodlarla tərbiyə olunsalar, bu, şübhəsiz ki, cəmiyyətimiz üçün daha faydalı olar. Çünki keçmişin üzərində inşa olunan gələcəyin təməli daha sağlam, daha dözümlü olur. Bu, həm də adət-ənənələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin gələcək nəsillərə daha sağlam şəkildə ötürülməsi deməkdir.

Fikrimizcə, “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin tərbiyəvi keyfiyyətlərinin müasir yəndən tədqiqi və tətbiqi gələcəkdə uşaqlarımızın vətənpərvər, milli ruhda tərbiyələnməsi yönündə yolumuza işıq sala bilər.

“Dədə Qorqud” oğuznamələri türk təfəkkürünün əsrlər əvvəl ortaq düşüncə və ortaq dünyagörüşünün məhsulu kimi ərsəyə gətirdiyi olduqca yüksək mənəvi dəyərlərə malik əsərdir. Sözsüz ki, eposun belə yüksək dəyəri onun daşdığı milli elementlər və milli motivlərlə bağlıdır.

Özündə türkün qəhrəmanlıq mübarizəsi ilə yanaşı, sosial birlik, bərabərlik, ədalət, inancları, ailə dəyərləri kimi milli-mədəni keyfiyyətlərin əks olunduğu “Dədə Qorqud”, demək olar ki, türkün “adət kitabı” kimidir. Türklərin dünyaya baxışını hər cəhətdən əks etdirən bu əsərdə bir çox tarixi, ədəbi və sosial-mədəni məsələlər əks olunur. Məhz buna görə idi ki, əvvəllər gəlin olan qıza cehizin üstündə “Dədə Qorqud kitabı” da verilərdi. Bu, həm də rəmzi mənada əsrlərdə davam edən adət-ənənənin, milli-mədəni, mənəvi dəyərlərin unudulmaması, gələcək ailəyə və övladlara ötürülməsi demək idi.

Türkün məişətini, geyimini, dilini, dinini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü, adət-ənənəsini, ailədaxili və cəmiyyətdə bir-birinə qarşı münasibətlərin düzgün tənzimlənməsini əks etdirən bu əsərin başqa bir xüsusiyyəti də yüksək tərbiyəvi keyfiyyətə malik olmasıdır. Görkəmli tədqiqatçı Fuad Köprülünün “tərəzinin bir gözünə bütün türk ədəbiyyatını, digər gözünə isə “Dədə Qorqud”u qoysan, yenə də “Dədə Qorqud” ağır basar” fikri də bu əsərin əhəmiyyətini və yüksək tərbiyəvi keyfiyyətini əks etdirmək baxımından dəyərlidir.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində ailə, cəmiyyət və uşaqların düzgün tərbiyələnməsi yönündə bir çox dəyərlər mövcuddur. Məsələn, bir nümunə ilə fikrimizi əsaslandırma bilərik: “Qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə açmaz” (2, 20). Eposun müqəddiməsində verilən yuxarıdakı fikirlər uşaqların tərbiyəsi məsələsində ailənin qarşısında duran öhdəlikləri tam şəkildə ümumiləşdirir. Bu fikirdə valideynlərin övladlarını tərbiyə edərkən düzgün “davranış xəritəsi” izah edilir.

Məqalədə “Dədə Qorqud” oğuznamələrində cəmiyyətdə və ailədə uşaq tərbiyəsi ilə bağlı belə yüksək keyfiyyətlər – ailənin və cəmiyyətin uşağa münasibəti, uşağın ailəyə və cəmiyyətə münasibəti kimi mənəvi dəyərlər araşdırılır.

“Dədə Qorqud” boylarında ailə, cəmiyyət və uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı bir çox dəyərlər var. Uşaq tərbiyəsi baxımından boyların verdiyi mesajları aşağıdakı kimi qiymətləndirə bilərik:

- A) Ailənin və cəmiyyətin uşağa münasibəti
- B) Uşağın ailəyə və cəmiyyətə münasibəti
- C) Uşağın özünün daxili aləmi

A) Ailənin və cəmiyyətin uşağa münasibəti

1. Övlada olan ehtiyac

Türk cəmiyyətində uşaq ehtiyacdır. Ümumiyyətlə, köçəri türklər tarixi prosesdə uşağa, xüsusən də döyüşkənlik qabiliyyətinə malik oğlan övladına həmişə ehtiyac duymuşlar. Bu, o qədər ehtiyac sayılır ki, hətta eposun ilk boyunda Bayındır xanın; “Oğlu olmayanı Allah qarğayıbdır, biz də lənət edərik” deyərək, qara çadırdə oturaraq cəzalandırması, türk cəmiyyətində övladın əhəmiyyətinə diqqət çəkir. Bu onu göstərir ki, türk cəmiyyətində ailə cəmiyyətdəki nüfuzunu uşağa borcludur.

Türk cəmiyyətində övlad, ailənin, cəmiyyətin, hətta dövlətin gələcəyinin təminatı kimi görülürdü və buna görə də ictimai həyatının mərkəzi sayılırdı. Cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən düşünüldüyündə ailə və cəmiyyət uşaqla təzahür tapır. Digər tərəfdən, cəmiyyətdə övladı olmayan ailələr uşaq sahibi olmaq üçün, demək olar ki, hər vasitəyə əl atırlar. Məsələn, Dirsə xan oğul sahibi olmaq üçün arvadının məsləhəti ilə qurban kəsir, acları doyuzdurur, kimsəsizləri geyindirir.

Türk cəmiyyətində, xüsusilə, oğlan övladı atanın yerini tutacaq igid kimi qəbul edilir. Patriarxal cəmiyyət olan türklərdə oğulun ailə başçısı olan atanı əvəz edəcəyi düşünüldüyündən ailənin mərkəzində oğul dayanır. Ona görə də “oğul atanın yetirməsidir, iki gözünün biridir” ifadəsi Dədə Qorqud tərəfindən davamlı təkrarlanır.

Uşağın türk cəmiyyətində bir dəyər olaraq görülməsinin başqa bir səbəbi də onun təbiətində daşdığı hərəkətilik xüsusiyyətidir. Uşaq türk ənənəsinin daxili dinamikasını, cəmiyyətdəki statikliyi, süstlüyü aradan qaldıran bir hərəkət elementidir. Bu baxımdan cəmiyyət uşaq sayəsində öz daxili dinamikasını daim canlı saxlayır və daim özünü yeniləyir.

2. Övlad etibar qaynağı kimi

Türk cəmiyyətində övlada ehtiyac, gələcəyin təminatı və həyatın qoruyucusu kimi baxılır, hər zaman hörmət edilir. Dədə Qorqud oğuznamələrində övlad hər zaman şərəfli şəxsiyyət və yetkinlik sahibi kimi çıxış edir. Türk cəmiyyətinin güzgüsü olan “Dədə Qorqud” oğuznamələrində uşağa çox vaxt böyüklər kimi yanaşılır. Bu, uşağın öz daxilində dəyərli varlıq olması hissini yaradaraq, onun şəxsiyyətinin inkişafı üçün müsbət təsir yaradır.

Dədə Qorqud hekayələrində türk adət-ənənəsinin mahiyyətində olan qürurlu və şərəfli insan tipi uşaqlar üzərində də əks olunur. Boylarda atası və ya qardaşı əsir düşən uşaqlara onların əsirlikləri haqqında məlumat verilmir; əksinə, onların tutulmadığı, öldüyü deyilir. Belə ki, türk cəmiyyətində ən böyük ayıblardan biri sayılan əsirlik uşağa hiss etdirilmir və uşağın ləyaqəti ailə və cəmiyyət tərəfindən qorunur. Əslində, Qazılıq qoca Düzürd

qalasında əsir olanda, oğlu on beş yaşına çatana qədər atasının əsirliyindən xəbərsiz olur. Bundan başqa, Uşun qocanın oğlu Səgrək də qardaşı Əgrəyin əsir düşməsindən xəbərsiz böyüyür.

3. Övlad gələcəyin simvolu kimi

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində təsvir edilən türk ənənəsinə görə, “bu gün ata adını daşıyan oğul sabah dövlətin və cəmiyyətin adını daşıyacaq, şərəfini qoruyacaq” fikri hakim olduğu üçün oğlan uşağının cəmiyyətin digər fərdlərindən və ata adından fərqli bir missiyası da var.

Dədə Qorqud bununla bağlı “ata adını daşımayan oğul, ata belindən enincə, enməyə yaxşıdır, ana bətninə düşüncə, dünyaya gəlməyə yaxşıdır” (2, 20) demişdir. Gələcəkdə atanı əvəz edəcək, cəmiyyəti eyni şəkildə yaşadacaq yeganə şəxs odur. Bu səbəbdən Dədə Qorqud “oğul atanın yetirməsidir, iki gözünün biridir” ifadəsini tez-tez təkrarlayır.

Kafirlər Salur Qazanın oğlu Uruza anasının gözü qarşısında işgəncə verərək Uruzun anasını ifşa etməyə çalışırlar. Ancaq oğul, anası üzə çıxmasını deyə ölməyə də tərəddüd etmədən razılıq verir. Anasına qəti olaraq tapşır ki, “hamı bir yeyəndə, sən iki ye. Təki atam Qazanın namusuna ləkə gətirmə, kafir məclisində qədəh süzmə”. Bununla da o, atasının adını müdafiə edir və onun ləkələnməsinin qarşısını alır.

Həmçinin “Bəkil oğlu Əmran boyu”nda da Bəkil yaralananda Əmran atasını “aslan balası yenə aslandır” sözləri ilə vəsf edir və onun adını uca tutacağını söyləyir.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində uşağın həyata hazırlanmasının ilk mərhələsində ailənin rolu olduqca böyükdür. Hələ eposun müqəddiməsində Dədə Qorqud “qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə açmaz” ifadəsini işlədir. Yuxarıdakı ifadə uşaq tərbiyəsində ailədən gözlənilənləri tam şəkildə ümumiləşdirir. Bu açıqlamada ailələrin övladlarını böyütmək baxımından hansı xəttə riayət etmələri izah edilir.

Uşaq tərbiyəsində ailə və cəmiyyət həmişə nümunədir. Bu nümunədən müsbət xüsusiyyətlər qazanan uşaqlar xoşxasiyyətli insan olmaq yolunda ilk addımı atırlar. Ona görə də uşaq ailədən, cəmiyyətdən yaxşı nümunə götürməli, ondan maksimum yararlanmalıdır.

Qazan bəy oğlu Uruz ad ala bilmədiyinə üzülsə də, “hünəri oğul atadan öyrənər, yoxsa ata oğuldan öyrənər? Mən səndən nə gördüm ki, nə öyrənəm?” – deyə atasından ona bir şey öyrətməsini və nümunə göstərməsini istəyir. Qazan bəy bundan sonra Uruzu ova çıxarır və ona yaxşı nümunə olmağa çalışır. Bu nümunədən də görüldüyü kimi, ailə və cəmiyyət uşağın identifikasiya prosesində mühüm amillərdəndir. Tərbiyə prosesində müsbət keyfiyyətlərə malik davranışlar uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir; Əks halda, uşağın şəxsiyyətinin mənfəi inkişafına səbəb olur.

Türk cəmiyyətinin uşaqlara münasibəti, ümumiyyətlə, müsbətdir. Avropa miflərində mövcud olan Tanrıların övladlarını özünə rəqib görməsi, onları öldürmək istəməsi türk ənənəsində yoxdur. Əksinə, türklərdə uşaq cəmiyyətin mərkəzində dayanan sosial varlıq kimi çıxış edir. Hətta ailələr övladları sayəsində nüfuz qazanırlar. Bayındır xanın dilindən deyilən “oğlu-qızı olmayanı qara çadıra qoyun, qara keçə altına qoyun, qabağına qara qoyun qovurmasın nı gətirin, yeyərsə, yesin, yoxsa qalxıb getsin” deyiminin əsası budur.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində ata-ananın övladlarını təhlükədən uzaq tutmağa çalışdıqları və səhvlərinə baxmayaraq həmişə onlara arxa durduqları aydın görünür.

Qanlı qoca oğlu Qanturalının Selcan xatunla evlənmək üçün aslan, öküz və dəvə ilə döyüşmək istəyinə qarşı çıxması, Salur Qazanın əsir düşdüyü boyda oğlu Uruz onu xilas etmək istəyəndə Burla xatunun Uruzunu bu yoldan döndərməyə çalışması, Dəli Domrulun arvadına “gözün kimə tutsa, ürəyin kimi sevsə, sən ona var. İki oğlanı yetim qoyma” deməsi, atasının sözündən çıxaraq savaşa girən və düşməne əsir düşən Uruzun bu səhvə baxmayaraq atası tərəfindən əsirlikdən xilas edilməsi kimi nümunələrdən ailələrin övladlarına nə qədər qayğı göstərdiklərini və onları qoruduğunu görürük.

Təpəgöz əzilən xalqın cəmiyyətə olan düşmənçiliyini əks etdirən obrazdır. Bu obraz hələ doğulmadan qərribə bir əşyanın içində olarkən Oğuz bəyləri tərəfindən təpiklənir, daşlanır və əzilir. Təpəgöz doğulanda oğuz bəyləri tərəfindən zorakılığa məruz qaldığı üçün həmişə şüuraltı olaraq şiddətə meyilli olur. Tədqiqatçı Korkmaz Təpəgözün şiddət göstərməsinin səbəbini açıqlayaraq, "Təpəgöz payını ala bilmədiyi cəmiyyətdən qisas almağa çalışır" (4, 263). Professor Kamran Əliyev Təpəgözün atasının çoban olmağını əsas gətirərək onu reallıqla mifin müştərək təcəssümü kimi təqdim edir (1, 103). Təpəgözün öz xislətində çobanlıq atributlarını qoruyub saxladığını tədqiqatçı Xaliq Koroğlu da vurğulamışdır (3, 145). Təpəgözün cəmiyyətdən ala bilmədiyi pay, əslində, sevgidir. Bu səbəbdən ailədən və mühitdən sevgi payını ala bilməyən uşaqların meyli həmişə nifrətə, şiddətə yönəlir və Təpəgöz də bunun ən bariz nümunəsidir.

Təpəgözlə bağlı boyda ailəyə və cəmiyyətə uşağa şiddət tətbiq edilməməsi, uşağın kənar qalmaması mesajı verilir. Ailənin və cəmiyyətin gələcəyi olan övlad əzilirsə, sabah öz ailəsinə, cəmiyyətə də zülm edəcək. Bunun nəticəsidir ki, məzlum uşaq sonradan övladlığa götürülsə belə, çox vaxt islah oluna bilmir və Təpəgöz sonradan Oğuzun başına bəla olduğu kimi, əzilən uşaq da cəmiyyətə bəla olur, çox vaxt övladlığa götürülsə də, onu islah etmək mümkün deyil.

4. Ailə və cəmiyyət uşağın davranışlarına nəzarət edir: Mükafat və cəza.

“Dədə Qorqud” boylarında uşaq həmişə gördüyü faydalı işlərə görə mükafatlandırılır. Bu mükafatlar həm də uşaq üçün həvəsləndirici olur. Cəmiyyət tərəfindən verilən mükafatlar uşağın şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir edir.

“Dədə Qorqud” boylarında uşağa verilən ilk mükafat *addır*. Türk cəmiyyətində qəhrəmanlığa doğru ilk addımda uşağa əvvəlcə ad verilir, sonra ona uyğun müxtəlif gücləndiricilər (bəylik, taxt, digər qiymətli hədiyyələr) verilir ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilir.

Dirsə xanın oğlu Buğac igidlik göstərərək ad alandan sonra Dirsə xan oğluna bəylik, taxt, yurd verir.

“Dədə Qorqud”da kənarlaşdırılan və cəzalandırılan uşaq Təpəgöz olur. Bununla belə, Təpəgözün təcrid edilməsi və cəzalandırılması Oğuz cəmiyyəti üçün getdikcə daha çox problemə çevrilir. Bu nümunədə uşaq tərbiyəsində cəzadan çox mükafatın daha təsirli bir üsul olduğu açıq şəkildə görünür.

B) Uşağın ailəyə və cəmiyyətə münasibəti

Türk cəmiyyətinin fərdlərinə aşılamaq istədiyi keyfiyyətlərdən, bəlkə də, ən mühümü dədə-baba nəslini davam etdirmək, cəmiyyəti sonsuz qədər yaşatmaq arzudur. Dədə Qorqud”da “ata adını daşımayan kobud oğul, ata belindən enincə enməyə yaxşıdır, ana bətninə düşüncə dünyaya gəlməyə yaxşıdır” ifadəsi türkün bu ənənəsinin göstəricisidir.

“Dədə Qorqud” qəhrəmanları ilk növbədə atalarının (əcdadlarının) adını uca tutmağa, onun nüfuzuna xələl gətirməməyə çalışırlar. Qəhrəmanlar həmişə ata adını uca tutmağı özlərinə borc bilir və onun şərəfini öz şərəfi kimi ucaltmaq arzusunda olurlar. Məsələn, Əmran atası Bəkilin geyimini geyib atını minərək atasının yerinə meydanda düşmənlə vuruşur.

Boylarda ailəyə, cəmiyyətə sonsuz bağlılıq olsa da, bəzən qəhrəmanlar valideynlərinin sözüne qulaq asmır, ailələrinin razılığı olmadığı halda, evlərini, yurdlarını tərk edirlər. Lakin qəhrəmanlar ailələrinin narazılığına baxmayaraq, evdən çıxarkən valideynlərinin əllərini öpmədən, onların xeyir-duasını almadan yola çıxırlar.

“Dədə Qorqud” boylarında qəhrəmanların ailəyə və cəmiyyətə sədaqətini aşağıdakı ifadələrdən də anlamaq mümkündür: Səgrək böyük qardaşı Əgrəyi əsirlikdən xilas etmədən evlənmək istəmir. Eləcə də, Uruz ailəsinin başsız qalmaması üçün özünü xilas etməyə gələn atası Qazana “atanın oğul üçün ölməsi ayıb olar”, – deyir...

Boylarda uşaq dünya ilə anası vasitəsilə tanış olur və ilk olaraq bu dünyada anasını tanıyır. Ana uşaq üçün əvəzolunmaz mövqedədir. Çünki ana övladı dünyaya gələn kimi onu bağrına basır və övladının ilk güvən yeri də anası olur.

Ana sağ olduğu müddətdə övladına həyat verən varlıqdır. Əslində, “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda Xızırın da Buğacın yarasının yeganə dərmanının “dağ çiçəyi” və “ana südü” olduğunu söyləməsi ananın övladına bir ömür can verən, onu qucaqlayan, bağrına basan qoruyucu olduğunun sübutudur.

C) Uşağın özünün daxili aləmi, ağılı və gücün vəhdəti

Türk cəmiyyətində oğlan övlad igidlik göstərmədən ad ala bilməzdi. Bu səbəbdən o dövrün uşaqlarının şüuraltında xarakter kimi formalaşmaq istəyi, özünü təsdiq arzusu indiki uşaqlardan daha çoxdur. Bu baxımdan uşaq cəsarətini toplamalı və qəhrəmanlıq dövrünün başlanğıcında “mən bacararam” (özünə inam) hissini aşılmalıdır. “Dədə Qorqud” boylarının qəhrəmanların, demək olar ki, hamısında bu xüsusiyyət var. Bəkil yaralı olanda Əmranın kafirlərin hücumuna qarşı oğuz bəylərindən kömək istəməməsi atasının yerinə düşməne qarşı təkbaşına vuruşması, Basatın bütün cəsarətilə təkbaşına Təpəgözü məğlub etməsi də qəhrəmanın özünü təsdiq arzusundan irəli gəlir.

Dastan qəhrəmanları hər zaman ağılı və gücün vəhdəti ilə öz qəhrəmanlıqlarına nail olurlar. “Təpəgöz” boyunda Basat, dəmiri odda qızdırmaq, Təpəgözün gözüne batırmaq və qoyun dərisi geyinərək mağaradan xilas olmaq kimi ağıllı hərəkətləri ilə Təpəgözü məğlub edir. Bütün bunlar Basatın ağıllı tədbirləri və gücü sayəsində mümkün olur. Bundan əlavə, yumruğunun buğaya dayaq olduğunu anlayan Buğac xanın yumruğunu buğanın alından çəkərək buğanı yerə yıxması da fiziki gücün ağılla birləşməsinə gözəl nümunədir.

Son olaraq qeyd edə bilərik ki, əgər ailə və cəmiyyət öz dəyərlərinə sadıq fərdlər yetişdirmək istəyirsə, ilk növbədə, uşaqlara müəyyən yaşdan sonra böyüklər kimi yanaşmalıdır. Uşağı böyük kimi görmək, ona anlayış göstərmək yetkinlik və özünü təsdiq dövrünə sürətli keçiddə ona kömək edəcək. Böyüklər kimi davranma prosesi uşağa cəmiyyətdə müsbət kimlik qazandıracaq və onu cəmiyyət üçün faydalı bir fərd halına gətirəcəkdir.

Ailə və cəmiyyət öz normalarını qəbul etdirmək üçün uşaqlara qarşı heç vaxt zorakılıq tətbiq etməməlidir. Çünki hər bir uşağın həm də öz daxili inkişaf dinamikası mövcuddur və tərbiyə prosesində bu inkişaf dinamikası mütləq nəzərə alınmalıdır. Təpəgözlə bağlı boyda

da gördüyümüz kimi, zorakılığa məruz qalan uşağın cəmiyyətə və mühitə reaksiyası ancaq şiddət olacaqdır. Ona görə də, doğumdan ölümə qədər davam edən bir proses olan tərbiyə prosesində ailə və cəmiyyət zorakılıq tətbiq etmədən uşağı bütün qüsurları ilə qucaqlayıb bağrına basmalıdır, ona sevgi və qayğısını hər daim hiss etdirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K. Açıq kitab – “Dədə Qorqud”. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 116 s.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.
3. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, Yurd, 1999, 244 s.
4. Korkmaz R. Fenomenoloji açıdan Tepegöz yorumu. Uluslararası Dede Korkut Bilge şöleni. Ankara Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. 2000, 259-270 s.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Bir millət iki dövlət” ideyası:- Milli Təfəkkürün Birlik Konsepti

Prof. Dr. Qalib Sayılov

TÜDBA Yönetim Kurulu Başkanı

AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı

elmi işçisi

qalibsayilov@mail.ru

Bəşər yaranandan mədəniyyətin, tarixin, sosiologiyanın, elmin, iqtisadiyyatın inkişafı Allah c.c.-nin lütfi olan təfəkkür sahiblərinin ideyaları və düşüncələri əsasında konseptual statusa yiyələnmişdir. Belə fikir adamlarının söylədikləri bədii mətnlər aforizmlərə, deyimlərə və hətta siyasi terminə də çevrilərək dövlətin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Quranda “Oxu, oxu, oxu! əmrini yüz il ateist Leninin kəlamı kimi təbliğ etdilər. Hz. Mühəmməd s.a.s-ın bir hədisindən götürürülmüş “ailə cəmiyyətin əsasıdır” ifadəsini, K.Markınsın adına çıxaraq ” Ailə dövlətin təməlidir” kimi interpretasiya etmişlər. Hz. Ömər’in “Ədalət mülkün təməlidir” , Sultan Səlimin “Köylü toplumun əfəndisidir” ifadələri yanlış olaraq Mustafa Kamalın, M.Ə.Rasulzadənin “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” şüarı başqalarının adına söylənmişdir. Bəxtiyar Vahabzadənin də bədii ibarələri bir çox məqamda siyasi terminə çevrilərək, hətta dövlət başçılarının çıxışlarında da prioritet mövzu olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə dedikdə ilk öncə bir şair obrazı ön plana gəlir. Təəssüflər olsun ki, onun milli düşüncə sisteminə gətirdiyi məktəb davam edilmədi, daha doğrusu davam etdirilə bilinmədi. Çünki, Bəxtiyar millətini sevirdi, lakin, “yalançı millətçi” deyildi. Yəni Devid Mauzların ortaya atdığı millətçilərdən deyildi. Bəxtiyarın müsəlman bir kimliyi var idi. Lakin, xurafatçı deyildi. İnkişaf etmiş, proqresçi bir müsəlman şair idi. Elə olmasa idi, hələ 1974-cü ildə İstambulda olarkən;-

Allaha ucalan ulu bir yolun

İkinci pilləsidir Allahu Əkbər

Haqqı dananların üzünə dəymiş

Haqqın şilləsidir Allahu Əkbər-yaza bilməzdi.

Bəxtiyar Vahabzadə milli inkişafı düzgün istiqamətləndirə bilən sağ milli düşüncənin 3-5 kişilik flaqmanlardan biri idi. İslam elminə görə insanı yardan Allah c.c. onun bütün həyatının səhifələrini “Lövi-Mehfuzda” yazmışdır. Materialistlər buna tale yazısı deyirlər.

Yenə də nə olursa olsun” yazı” deyirlər. Bəs bu tale kimdir? Heç kim. Sadəcə Allah deməsinlər. Məhz ona görə Bəxtiyar yazırdı-

” Haqqı dananların üzünə dəymiş

Haqqın şilləsidir Allahu Əkbər”.

Bəxtiyar müəllimin şeirləri siyasi motivlərlə zəngin bir ədəbiyattır. O, türk-islam dünyasının dünyanın müxtəlif coğrafiyalarındakı yaşadığı məzəlimləri yazırdı. Ən aktual problemlər onun zəngin xəyallarının məhsuluna çevrilirək insanları mübarizəyə ruhlandırır. Bəxtiyar Vahabzadə təkcə Türk-İslam dünyasının dərdlərini yazmırdı, həmçinin İNSANLIĞIN, Mahçupluğun, Mağdurluğun dərdini yaşayırdı və yazırdı. “Axı Dünya fırlanır” əsəri bunun bariz nümunələrindəndir. Fani və alçaq dünyanın gerçəklərindən qaçıb şeirə sığınaraq iç dünyanın əngin iqlimlərində dolaşarkən yenə də qaçmaq istədiyi çevrədən qaça bilmədi. Aydın sabahlarını bəzən bürkülü bir iyun istisi pozar, bəzən də fevralın çilə soyuğu. Budur şairin keşməkeşli hekayələri.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN FRANSIZ DİLİNƏ TƏRCÜMƏ OLUNAN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Qasımova Aytən Fərman qızı

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki Filialı

Orcid id: 0000-0002-4488-9206

Xülasə

Frazeoloji birləşmələr bir xalqın min illər boyu tarixini, mədəniyyətini, milli kaloritini, həyat tərzini özündə əks etdirən və ümumxalq dilində xüsusən də canlı danışıq dilində daha çox istifadə olunan söz inciləridir. Sifahi xalq dilindən günümüzdə qədər süzülüb gələn frazeoloji birləşmələr xalqın sırf özü ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələr keçmiş nəsillərin müxtəlif dövrlərdə şəraitlə bağlı olaraq, həyat təcrübəsini bir sıra hallarda lakonik, obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Uzun əsrlərdən bəri frazeoloji birləşmələr zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşaraq inkişaf etmiş və bu proses müasir dövrdə də davam etməkdədir. Tarix boyu müxtəlif mərhələlərdən keçərək xalq dilindən alınan söz və deyimlərə xüsusi hörmətlə yanaşılmış, günümüzdə qədər qorunub saxlanılmışdır. Onlar ədəbi dilin üslub rəngarəngliyində əhəmiyyətli rol oynayır, ekspressivlik və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə görə digər dil vahidlərindən seçilir. Hər bir dil frazeoloji sistemə malikdir. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələri zənginliyi və müxtəlifliyi ilə başqa dillərdən fərqlənir. Buna səbəb bu dilin qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olmasıdır. Bəzən dillər arasında tərcümə zamanı frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini tapmaq çətin olur. Bir dildə mövcud olan söz birləşməsi və ya ifadə digər dildə mövcud olmadığı üçün onun ekvivalentini tapmaq bir çox hallarda çətinlik yaradır. Bunun başlıca səbəbi təbii olaraq müxtəlif xalqların malik olduğu dünyagörüşün, həyat tərzinin və mədəniyyətin fərqli olmasıdır. Bir dildən digər dilə frazeoloji səciyyəli terminlər daxil olur və bu terminlər daxil olduğu dildə bəzən tərcümə olduğu kimi qalır, bəzən də mənası, məzmunu dəyişdirilərək istifadə olunur. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr başqa dilə hərfi tərcümə olunduqda anlaşılmaq söz yığımına çevrilir, heç bir mənə vermir ya da tam başqa mənada olur. Başqa dildən Azərbaycan dilinə tərcümə

olunan frazeoloji birləşmələrdə də həmçinin eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq. Məsələn Fransız dilinə tərcümə olunan bir çox frazeoloji birləşmələri hərfi tərcümə etdikdə eyni mənanı vermir. Bu hal Azərbaycan dilindən Fransız dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrə də aiddir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan və fransız, dilləri geneoloji baxımdan müxtəlif dil qruplarına aiddir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə, Fransız dili isə hind-avropa dilləri ailəsinə mənsubdur. Dilçilərin fikrincə müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan dillərdə frazeoloji birləşmələri hərfən tərcümə etmək olmur və eyni ailədən olan başqa dillərə də hərfi tərcümə mümkün deyil. Çünki eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin frazeoloji vahidləri yalnız hər dilin özünə məxsusdur. Eyni dil qrupuna aid olan dillərin fonetik, qrammatik, leksik baxımından oxşarlığı ola bilər. Amma zaman keçdikcə eyni ailəyə mənsub olan dil qruplarındakı dillər bir-birindən təcrid olunur və hər dilin lüğət tərkibində fərqlənən spesifik əlamətlər özünü əks etdirir.

Açar sözlər: tərcümə, frazeoloji birləşmə, fransız dili, Azərbaycan dili

Giriş

Dilin lüğət tərkibində frazeologizmlər xüsusi bir yer tutur, əvvəllər leksikologiyanın tərkibində tədqiq olunan bu bölmə sonralar daha geniş şəkildə araşdırılma obyektinə çevrilmiş və öz tədqiqat sahəsini genişləndirmişdir. Frazeologizmlər, aydındır ki, hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət-ənənələrini, müdrikliyini və s. əks etdirən obrazlı ifadələrdir.

Frazeoloji birləşmələr bir xalqın min illər boyu tarixini, mədəniyyətini, milli kaloritini, həyat tərzini özündə əks etdirən və ümumxalq dilində xüsusən də canlı danışq dilində daha çox istifadə olunan söz inciləridir. Sifahi xalq dilindən günümüze qədər süzülüb gələn frazeoloji birləşmələr xalqın sırf özü ilə bağlıdır.

Dünyanın bütün dillərində frazeoloji birləşmələrin meydana gəlmə yol və üsulları eyni olmasa da, onların oxşar və universal cəhətləri çoxdur. Buna dildaxili və diltarici amillərin təsiri nəticəsi kimi baxmaq olar. Frazeoloji birləşmələr keçmiş nəsillərin müxtəlif dövrlərdə şəraitlə bağlı olaraq, həyat təcrübəsini bir sıra hallarda lakonik, obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Uzun əsrlərdən bəri frazeoloji birləşmələr zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşaraq inkişaf etmiş və bu proses müasir dövrdə də davam etməkdədir. Tarix boyu müxtəlif mərhələlərdən keçərək xalq dilindən alınan söz və deyimlərə xüsusi hörmətlə yanaşılmış, günümüze qədər qorunub saxlanılmışdır. Onlar ədəbi dilin üslub rəngarəngliyində əhəmiyyətli rol oynayır, ekspressivlik və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə görə digər dil vahidlərindən seçilir (3, s.75). Ədəbiyyat adamları öz əsərlərində poetik frazeologiyadan məharətlə istifadə etmiş, dilin inkişafı ilə yeni ifadələr yaratmışlar. Bu ifadələr həm danışq, həm də bədii əsərlərin dilinə xüsusi gözəllik vermiş, fikrin daha qüvvətli ifadə olunmasına xidmət etmişdir (4, s.251). Şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolu kimi bəzi rəvayətlərin frazeologiyanın zənginləşməsində mənbə kimi iştirak etmişdir. Nümunə olaraq *başı əhlət daşına dəymək*, *bişmiş toyuğun gülməyi gəlir*, *başına kül tökmək*, *dəvəsi ölmüş ərəb* kimi bir neçə frazeoloji vahidləri qeyd etmək olar. Məsələn, *Hələ başı əhlət daşına dəyməyib* ifadəsi məcazi mənada bərkdən-boşa düşməyib, çətinlik görməyib. *Bişmiş toyuğun gülməyi gəlir* ifadəsi fikrin tamamilə yalan olmasını obrazlı şəkildə ifadə etmək məzmunu daşıyır. *Başına kül tökmək* qarğış mənasında istifadə olunur. *Dəvəsi ölmüş ərəb*, ifadəsi yəni çox çətinliklər görmüş mənasında işlədilir (3, s.48). Rəvayətlərdən götürülmüş bu tip ifadələrin bəziləri məcazi mənada işlədilmiş, bəziləri isə həqiqi mənadan məcazi mənaya keçirilərək frazeoloji vahid formasına salınmış və bu şəkildə dilimizin frazeologiyasına daxil olunmuşdur.

Tədqiqat və nəticələr

Bəzən dillər arasında tərcümə zamanı frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini tapmaq çətin olur. Bir dildə mövcud olan söz birləşməsi və ya ifadə digər dildə mövcud olmadığı üçün onun ekvivalentini tapmaq bir çox hallarda çətinlik yaradır. Bunun başlıca səbəbi təbii olaraq müxtəlif xalqların malik olduğu dünyagörüşün, həyat tərzinin və mədəniyyətin fərqli olmasıdır. Bir dildən digər dilə frazeoloji səciyyəli terminlər daxil olur və bu terminlər daxil olduğu dildə bəzən tərcümə olunduğu kimi qalır, bəzən də mənası, məzmunu dəyişdirilərək istifadə olunur. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr başqa dilə hərfi tərcümə olunduqda anlaşılmaq söz yığımına çevrilir, heç bir məna vermir ya da tam başqa mənada olur. Başqa dildən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrdə də həmçinin eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq. Məsələn Fransız dilinə tərcümə olunan bir çox frazeoloji birləşmələri hərfi tərcümə etdikdə eyni mənanı vermir. Bu hal Azərbaycan dilindən Fransız dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrə də aiddir. Fransız dilində olan frazeoloji birləşmələri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə təsadüf olunması bu iki müxtəlif dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox sabit söz birləşmələrinin Azərbaycan və Fransız dillərində tam qarşılığının olmamasının əsas səbəblərindən biri də iki xalqın fərqli adət-ənənələrə, dünyagörüşə, müxtəlif milli kaloritə mənsub olmasıdır. Tərcümə olunan frazeoloji vahidlərin mənasını tam başa düşmək və adekvat şəkildə ana dilinə tərcümə etmək lazımdır. Tamamilə bir-birinin əksi olan, tərcüməsi heç uyğun gəlməyən frazeoloji birləşmələr daha çoxdur.

Məsələn: Connaître par coeur – əzbər bilmək, su kimi bilmək [1, s. 28]

Prendre ses jambes à son cou-Var-qüvvəsi ilə qaçmaq

Jeter le mauvais oeil – nəzərləmək, gözü dəymək [1, s.72]

Manger son chapeau – səhvini anlamaq, başa düşmək [1, s.78]

Prendre froid – soyuqlamaq, özünü soyuğa vermək [1, s. 99]

Avoir le coeur sur la main-çox yorğun olmaq

Mettre son nez partout-hər şeyə qarışmaq, burnunu soxmaq

Avoir les dents longues-şöhrətpərəst olmaq

Azərbaycan və Fransa minlərcə kilometr uzaq olmalarına, müxtəlif dil sistemlərinə aid olmalarına baxmayaraq, hərfi tərcüməsində belə, hər iki dildə ifadəsi bir-bir eyni olan frazeoloji vahidlər də var:

Regarder du coin de l'oeil – gözünün ucu ilə, xəlvəti, gizli-gizli, oğrun-oğrun baxmaq, gözücu nəzər salmaq (yetirmək) [1, s.105]

Jeter un coup d'oeil – göz atmaq, nəzər salmaq [1, s.72]

Perdre connaissance – huşunu itirmək, özündən getmək

Perdre la tête – başını itirmək, çaşmaq

Perdre la memoire – yaddaşını itirmək [1, s.93]

Couper les ponts – bütün əlaqələri kəsmək, körpüləri yıxmaq

Couper court – qısa kəsmək, birdən, qəflətən kəsmək, dayandırmaq [1, s.28-29]

Başqa dillərdə olduğu kimi somatik frazeologizmlər (somatizmlər ürək, baş, qan, sümük və s.), demək olar ki, Fransız və Azərbaycan dillərində çoxdur və tərcümə zamanı bunların ekvivalentini tapmaq çətinlik yaratmır. İnsan orqanları (əl, ayaq, qol, göz, kirpik, qulaq, ürək,üz, ağız, boğaz, ciyər, çiyin, dil, diş) ilə işlənən frazeoloji birləşmələr somatik frazeologizmlər adlanır. Məsələn, *tirer l'oreille (les oreilles)*- qulağını çəkmək, qulaqburması vermək, *s'en donner au coeur* - ürəkdən sevinmək, *ouvrir son coeur* - ürəyini açmaq, *rester bouche bée (bouche ouverte)* - ağız açıq qalmaq, təəccüblənmək, *regarder du coin de l'oeil* - gözücu baxmaq, xəlvəti nəzər salmaq, *perdre sa langue* - dilini udmaq, susmaq danışmamaq,

perdre la tête - başını itirmək, ağlını itirmək, *ne pas fermer l'oeil* - göz yummaq (7, s.58). Bəzi hallarda həm semantik-üslubi həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərə rast gəlmək olur. Lakin belə hal ilə həmişə qarşılaşırıq. Tərcümə zamanı bir dilin frazeoloji vahidlərinin qarşılaşdırılan dildə eyni qarşılığının olub-olmaması, ifadə edilən mənanın müqayisə edilən dillərdə uyğun gəlib-gəlməməsi düşündürücü amillərdən biridir.

Dilçi tədqiqatçılar frazeoloji birləşmələrin başqa dilə tərcüməsi prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüş və bir neçə tərcümə metodu, üsulları təqdim etmişlər (2,s.85). Bu tip ifadələrin tərcüməsi prosesində müxtəlif üsullardan istifadə etmək mümkündür: ekvivalent üsulu, təsviri (deskriptiv) üsul, analog üsulu, antonim tərcümə, kombinə üsulu, kalka və ya hərfi tərcümə üsulu. Ekvivalent üsulu- tərcümə olunan dildə frazeoloji birləşmənin qarşılığı tam üst-üstə düşməlidir. Təsviri (deskriptiv) üsul - tərcümə olunan dildə frazeoloji birləşmənin ekvivalenti olmadığı halda ifadəni aydın izah etmək üçün təsviri üsuldən istifadə etmək olar. Analog üsulu - tərcümə prosesində hədəf dilə tərcümə olunan ifadələr məna və məzmun baxımından uyğun olur sadəcə obrazlılıq dəyişir. Antonim tərcümə üsulu - frazeoloji ifadələrin tərcüməsi inkar formada verilə bilər və ya əksinə, təsdiqdə də ola bilər. Orijinal dildə inkarda verilməsinə baxmayaraq bəzən ifadənin tərcümə olunan dildə təsdiqdə verilməsi uyğun olur. Kombinə üsulu- bir dildən digər dilə tərcümə zamanı frazeoloji ifadələr öz mənasını qismən saxlayır. Kalka üsulu- hərfi tərcümə üsuludur, tərcümə olunan dildə frazeoloji birləşmələr öz mənalərini qoruyub saxlayırlar. Kalka üsulu iki yolla həyata keçirilə bilər, orijinaldakı fikrin ekzotikliyinə qorunması və ya ifadəyə uyğun ekvivalentin tapılması yolu ilə.

Frazeoloji birləşmələr keçmiş nəsillərin müxtəlif dövrlərdə şəraitlə bağlı olaraq, həyat təcrübəsini bir sıra hallarda lakonik, obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Uzun əsrlərdən bəri frazeoloji birləşmələr zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşaraq inkişaf etmiş və bu proses müasir dövrdə də davam etməkdədir. Tarix boyu müxtəlif mərhələlərdən keçərək xalq dilindən alınan söz və deyimlərə xüsusi hörmətlə yanaşılmış, günümüzdə qədər qorunub saxlanılmışdır. Onlar ədəbi dilin üslub rəngarəngliyində əhəmiyyətli rol oynayır, ekspressivlik və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə görə digər dil vahidlərindən seçilir. Hər bir dil frazeoloji sistemə malikdir. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələri zənginliyi və müxtəlifliyi ilə başqa dillərdən fərqlənir. Buna səbəb bu dilin qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olmasıdır. Bəzən dillər arasında tərcümə zamanı frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini tapmaq çətin olur. Bir dildə mövcud olan söz birləşməsi və ya ifadə digər dildə mövcud olmadığı üçün onun ekvivalentini tapmaq bir çox hallarda çətinlik yaradır. Bunun başlıca səbəbi təbii olaraq müxtəlif xalqların malik olduğu dünyagörüşün, həyat tərzinin və mədəniyyətin fərqli olmasıdır. Bir dildən digər dilə frazeoloji səciyyəli terminlər daxil olur və bu terminlər daxil olduğu dildə bəzən tərcümə olunduğu kimi qalır, bəzən də mənası, məzmunu dəyişdirilərək istifadə olunur. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr başqa dilə hərfi tərcümə olunduqda anlaşılmaq söz yığımına çevrilir, heç bir məna vermir ya da tam başqa mənada olur. Başqa dildən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrdə də həmçinin eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq. Məsələn Fransız dilinə tərcümə olunan bir çox frazeoloji birləşmələri hərfi tərcümə etdikdə eyni mənanı vermir. Bu hal Azərbaycan dilindən Fransız dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrə də aiddir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan və fransız dilləri geneoloji baxımdan müxtəlif dil qruplarına aiddir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə, Fransız dili isə hind-avropa dilləri ailəsinə mənsubdur. Dilçilərin fikrincə müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan dillərdə frazeoloji birləşmələri hərfən tərcümə etmək olmur və eyni ailədən olan başqa dillərə də hərfi tərcümə mümkün deyil. Çünki eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin frazeoloji vahidləri yalnız hər dilin özünə məxsusdur. Eyni dil qrupuna aid olan dillərin fonetik, qrammatik, leksik baxımından oxşarlığı ola bilər. Amma zaman keçdikçə

eyni ailəyə mənsub olan dil qruplarındakı dillər bir-birindən təcrid olunur və hər dilin lüğət tərkibində fərqlənən spesifik əlamətlər özünü əks etdirir.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan və Fransız dillərində frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində ekvivalent üsulu, təsviri (deskriptiv) üsul, analoq üsulu, antonim tərcümə, kombinə üsulu, kalka və ya hərfi tərcümə üsullardan istifadə edərək qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq olar. Frazeoloji birləşmələrin hər iki dildə tərcüməsi zamanı kontekstdən uzaqlaşmamalı, orijinala uyğun tərcümə üsulları ilə ifadə etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev Ə., Əliyeva Ə. (2021). Fransız-Azərbaycanca frazeoloji birləşmələr lüğəti Metodik vəsait. Naxçıvan: NDU-nun "Qeyrət" nəşriyyatı, 136 səh
2. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları H. Bayramov. Maarif, Bakı 1978. 174 s.
3. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" I cild "Şərq-Qərb" Bakı 2007. 480 s.
4. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" II cild "Şərq-Qərb" Bakı 2007. 328 s.
5. Məhərrəm Hüseynov "Poetik frazeologiya" "Elm və Təhsil" Bakı 2013. 166 s.
6. Əli Allahverdiyev. "Fransız dilinin frazeoloji birləşmələrinin sinonimləri". "Adiloğlu" Bakı 2009. 240 s.
7. Bally Charles. "Linguistique générale et linguistique française" Berne Francke 1932, 253s.
8. Ali Allahverdiyev "Synonymes des locutions phraséologiques françaises". "Adiloğlu" Bakı 2009. 240s.
9. Le style et ses techniques. Marcel Gressot Laurence James. Presses Universitaires de France. Paris 19962. 328 s.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Quliyeva Azadə Əliağa qızı

ORCID ID:0000-0003-3430-7636

Qarabağ Regional Təhsil İdarəsi/ Ağdam 33 sayılı tam orta məktəb

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi

azade.quliyeva.1961@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarı, dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli möhtəşəm yaradıcılığı ilə ana dilinin qüdrətini nəinki öz əsərində, həm də bütün sonrakı dövrlərdə də dünyaya tanıtmışdır. Şairin şeirləri dilimizin qüdrətli ifadəsi olmaqla, həm öz dövründə, həm də bu günümüzdə möhtəşəm mənbədir. Füzuli qələmində ərəb-fars tərkibləri içərisində işlənən anadilli ifadələr şeirin əsas ruhunu təşkil edir. Belə ki, başdan başa ərəb-fars sözlərindən ibarət olan şeirlərdə təkcə feillərin anadilli olması şeirin dərin məzmununun oxucuya çatdırılması üçün kifayət edir. Ölməz ədibin əsərləri ana dilinin gözəlliklərini əks etdirməklə bərabər böyük, dərin mənalar ifadə edir. Şairin hər bir əsərində dilimizin tükənməz imkanları görünür. Zəngin ədəbi irsi ilə özündən sonrakı sənətkarlar üçün yaradıcılıq yolu açan dahi şair hər bir beytində dərin mənalar ifadə edir. Şairin dərin fəlsəfi biliyi, milli koloriti özündə əks etdirən poetik fikirləri mənə dərinliyi, ifadə imkanları baxımından bənzərsizdir.

Dilin qüdrəti Füzuli ədəbi irsində bütün gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Dahi şairin bütün misraları bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Onun yaradıcılığında incə lirizmlə, poetizmlə yanaşı müşahidə olunan dərin elmi, məntiqi mühakimələr şairin həm də dövrünün qüdrətli alimi olduğunun sübutudur. Lakonik, yığcam ifadə üsulu ilə dərin məna əks etdirmək şairin bütün yaradıcılığına hakimdir. Şairin hər bir beyti oxucunun gözü qarşısında böyük bir aləm yaradır, geniş üfüqlər açır. Dərin məntiqi mühakimələr, fəlsəfi fikirlər misraların ifadə gözəlliyi ilə vəhdət təşkil edir. Füzuli poeziyasında nə qədər dərin mənalar ifadə edilsə də, şairin şeirləri həm də xalq ruhu ilə dərin köklərlə bağlıdır. Əsərlərin janr xüsusiyyətlərində də bunu aydın görürük. Belə ki, Füzuli qəzəllərinin əruz vəzninin Azərbaycan şeirində işlənən bütün bəhrlərində olduğu məlumdur. Lakin şeirlərdəki misra və beytləri yarıya böldükdə heca vəzninə, bayatı, gəraylı, qoşma formalarına uyğunlaşdırmağın mümkünlüyü aydın görünür. Bu da ədibin qələminin xalq ruhu ilə səsleşməsinin təsdiqidir.

Açar sözlər: lirika, qəzəl, əruz, üslub, bədii təsvir və ifadə vasitələri

GİRİŞ.

XVI əsrin möcüzəsi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı nəinki öz dövründə, eləcə də özündən sonrakı ədəbi dövrlərdə ədəbi-bədii zirvədir. Ustad şair öz yaradıcılığını təqdim etdiyi hər üç dildə — ərəb, fars və Azərbaycan (türk) dilində yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Şairin ədəbi irsində ana dilində yazdığı əsərləri xüsusilə daha güclü dil və üslub gözəlliyinə malikdir. Ana dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirən Füzuli yaradıcılığı dərin məna gözəlliyi ilə bərabər incə dil gözəlliyinə malikdir.

Füzuli yaradıcılığında poetik güc dərin mənalarla səsleşir. Şairin bütün yaradıcılığı sanki qüdrətdən yoğrulub. Hər bir fikir və ifadələr ölçülü-biçilidir. Ana dilinin qüdrətindən, klassik janrların üslub gözəlliyindən və əruz vəzninin imkanlarından ustalıqla istifadə edən dahi ədib öz əsərləri ilə gələcək şairlər üçün də aydın, işıqlı yol açmışdır.

TƏDQIQAT VƏ NƏTİCƏLƏR.

Füzuli yaradıcılığı öz orijinallığı ilə möhtəşəm olmaqla bərabər, özündən sonrakı sənətkarlar üçün də qəlib rolunu oynamışdır. Əsrlərcə ustad sənətkarlar Füzuli ədəbi irsini davam etdirmiş, özləri də yeni ədəbi məktəb yaratmışlar. Onlar bütün sənətkarlıqları ilə Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarıdır.

Doğrudur, dahi mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə öz ədəbi-nəzəri görüşlərində Füzuli yaradıcılığına tənqidi yanaşmışdır. Axundzadə Füzulini epiqonçular üçün yol açmaqda tənqid edirdi. Ancaq bu yenə də Füzuli qüdrətindəndir. Hətta dahi şair onu təqlid etməsinlər deyə yazırdı:

Müddəi eylər mənə təqlid nəzmü-nəsrde,

Leyk namərbut əlfazü mükəddər zatı var.

Pəhləvanlar, badpalar səgridəndə hər yana,

Tifl həm cövlan edər, əmma ağacdan atı var. (M.Füzuli; I cild: səh. 362)

Şairin dilində ana dilinin hələ on altıncı əsrdə necə böyük imkanlara malik olduğunu görürük.

Qəd ənərəl-eşqə-lil-üşşaqi minhacəl hüda!

Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida. səh. (M.Füzuli; I cild: səh. 37)

Göründüyü kimi, başdan-başa ərəb-fars ifadələri ilə zəngin olan bu şeirdə tək-cə feillərin ana dilində olması mənanın çatdırılması üçün kifayət edir.

Füzuli şeirində poetik bədii imkanlar hüdudsuzdur. Alliterasiyalar, fonetik obrazlılıq, dərin lirizm, lakonik ifadələr bədii gözəlliyi artırır.

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,

Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər. (M.Füzuli; I cild: səh. 108)

Məhəmməd Füzuli öz yaradıcılığında ərüz vəzninin Azərbaycan şeirində işlənən bütün bəhlərindən və klassik şeir janrlarının hamısından yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Füzuli özünü ədəbi fikirlərində Məcnunla müqayisə edir:

Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,

Aşılıq sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var. (M.Füzuli; I cild: səh. 123)

Eləcə də digər klassik qəhrəmanlara özünü bənzədən şair deyirdi:

Olsaydı məndəki qəm Fərhadi-mübtəladə,

Bir ah ilə verərdi min Bisütuni badə. (M.Füzuli; I cild: səh. 268)

Və ya:

Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib,

Gör nə cahildir, yonar daşdan öziçün bir rəqib. (M.Füzuli; I cild: səh. 67)

— Bu beytdə şair dərin poetik mənəni incə bir yumorla, xəfif gülüslə ifadə edir.

Şairin şeirlərinin dil, ifadə gözəlliyi o qədər bənzərsizdir ki, bu gözəlliyi heç bir şərhişirdəki mənə qədər ifadə edə bilmir. Məhəmməd Füzuli şeirlərindəki mənə dərinliyinin xalq ifadələri, atalar sözləri ilə də səsləşdiyini görürük:

Eşqə saldım mən mənəni, pənd almayıb bir dustdən,

Hiç düşmən eyləməz onu ki, etdim mən mana. (M.Füzuli; I cild: səh. 46)

Buradakı mənə “Öz-özünə edənə el yığılsa edə bilməz” — fikri ilə səsləşir.

Şair ərüz vəzninin ən oynaq bəhlərindən istifadə etməklə mənəni daha anlaşılan edir:

Sübh salıb mah rüxündən niqab,

Çıx ki, tamaşayə çıxaxa afitab! (M.Füzuli; I cild: səh. 63)

Bu şeirin beytlərində oynaqlıq, ifadəlilik, forma gözəlliyi mənənin aydın çatmasına kömək edir. Şairin bənzətmələri, poetik fikirləri dərin mənəli, incə ruhludur:

Xətti-rüxsarın edər lütfədə reyhan ilə bəhs,

Hüsni-surətdə cəmalın güli-xəndan ilə bəhs. (M.Füzuli; I cild: səh. 79)

Burada şair gözəlin camalını reyhan və açılmış gülə bənzədir.

Məhəmməd Füzuli şeirində poetik mənə dərinliyi heyranedicidir. Şairin təkə bir qəzəldə çoxlu sayda poetik, fonetik, leksik, sintaktik fiqurlar olduğu məlumdur.

Ol ki, hər saət gülərdi çeşmi-giryayım görüb,

Ağlar oldu halimə, birəhm canayım görüb. (M.Füzuli; I cild: səh. 68)

Bu beytdə inversiya, təzad, mübaliğə, alliterasiya, intonasiya gözəlliyi şeirdəki bədii mənəni çatdırmağı asanlaşdırır.

Suda əksi-sərv sanmın, kim qoparıb bağıyan,

Suyə salmış sərvini, sərv-xurayımın görüb. (M.Füzuli; I cild: səh. 68)

Məhəmməd Füzulinin anadilli əsərlərində dil faktları da diqqəti cəlb edir. Ərəb-fars ifadələri nə qədər çox işlənsə də, şairin şeirləri ədəbi dilimizin on altıncı əsr mənzərəsini qüdrətli şəkildə əks etdirmək baxımından misilsizdir.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,

Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc. (M.Füzuli; I cild: səh. 84)

Burada qafiyədən sonra, hər beytin sonunda gələn rədif sözə — “görgəc” sözüne nəzər salmaq. Müasir dilimizdə bu söz “görən kimi”, “görəndə” formasında işlənən təsriflənməyən feil formasıdır. Bu ifadənin dahi şairin şeirlərində işlənməsi qrammatikamızın hələ qədim və orta dövrlərdə də mükəmməl inkişafından xəbər verir.

Digər bir qəzəlinde:

Oxun hər ləhzə kim, canım dələr, könlüm qılar əfğan,

Be eyni eylə kim, fəryad edər itlər, gəda görgəc. (M.Füzuli; I cild: səh. 86)

Şairin şeirlərində dil faktlarının təzahürü ana dilimizin üslubi imkanlarının zənginliyinin təsdiqidir. Bundan başqa Füzuli yaradıcılığı ana dilimizin həmin dövrdəki dil icəliklərini öyrənmək üçün mühüm qaynaqdır.

Pərişan xəlqi-aləm ahü əfqan etdiyimdəndir,

Pərişan olduğum, xəlqi pərişan etdiyimdəndir ...

... Xəta səndən degil, cismim oxundan binəsib olsa,

Rübabi-əşki-gülgün içrə pünhan etdiyimdəndir. (M.Füzuli; I cild: səh. 106)

Bu parçada -dıq+ım feili sifət şəkilçilərinin, eləcə də feilin şərt şəklinin işləndiyini, ismin cəm, mənsubiyyət, hal və xəbər kateqoriyasını görürük. Füzuli şeirində dil faktları fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə bütün zənginliyi nümayiş etdirir. Eləcə də ana dilinin bütün üslubi imkanlarını şairin şeirlərində yüksək səviyyədə görünür.

Məndən, Füzuli, istəmə əşari-mədhü zəmm,

Mən aşiqəm, həmişə sözüüm aşiqanədir. (M.Füzuli; I cild: səh. 107)

Bədii xitablar, bədii sual və nidalar, zəngin qafiyələr, bir sözlə, bütün üslubi faktlar şairin şeirlərində mənə gözəlliyi ilə ifadə gözəlliyinin vəhdətini təşkil edir. Dahi şairin şeirlərində “derlər”, “oynar” şəklində ifadələrin qısaldılması ellipsis nümunələridir. Eləcə də bu cür qısaltmalar feilin xəbər şəklinin o dövrdə də müxtəlif formalarda geniş şəkildə işlənməsindən xəbər verir.

Füzuli qəzəllərindəki mənə dərinliyini bilmək üçün hərtərəfli biliyə malik olmaq lazım gəlir. Məsələn:

Bu qəmlər kim, mənim vardır, bəirin başına qoysan,

Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar. (M.Füzuli; I cild: səh. 113)

Burada oxucunun məzmunu başa düşməsi üçün həm də dini biliyi olmalıdır. Beytin açması belədir ki, Şairin fikrincə: “Dərdimi dəvənin başına qoysan, dəvəyə yükləsən, kafir cəhənnəmdən çıxar”. Yəni, dərdim ağırdır. Amma şair ağır sözünü demir, fikrini belə ifadə edir: Dərdimi dəvəyə yükləsən, kafir cəhənnəmdən çıxar. Dini deyimlərə görə isə kafir o zaman cəhənnəmdən çıxar ki, dəvə incəlib, iynənin gözündən keçsin. Bu fikir Müqəddəs “Quran”ın “Əl-Əraf” surəsindəki ifadə ilə səsleşir. Deməli, bu müəmmarı dərk etmək üçün oxucunun dini biliyə malik olması lazımdır.

Məhəmməd Füzulinin əsərləri dərin elmi-fəlsəfi məna ifadə etməklə bərabər, öz ifadə gözəlliyi ilə poetik qüdrət kəsb edir. Şairin şeirlərində olan təkrirlər, mübaliğə və litotalar, inversiya, ellipsis, alliterasiya, təzad, təşbeh və metaforlar bədii gözəlliyi artırır. Onun hər bir misrası, beyti bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir.

Dahi şair öz şeirlərində klassik şeir janrlarının hamısından istifadə etmişdir. Qitə, qəzəl, qəsidə, rübai, mürəbbə, təxmis, müxəmməs, müsəddəs, təsdis və s. janrlar şairin sevərək müraciət etdiyi janrlardandır. Buna baxmayaraq, Füzulinin ən çox müraciət etdiyi janr qəzəl janrıdır. O, qəzəl janrına böyük əhəmiyyət verirdi:

Qəzəldir səfabəxşi-əhli - nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəli-ğəzəl seydi asan deyil,
Qəzəl münkiri əhli-irfan deyil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhfilin ziynətidir qəzəl
Xirədməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

Ustad şair həm poemalarında, həm nəsr və tərcümə əsərlərində, həm də lirik şeirlərində sənətin zirvəsindədir. Füzuli şeirinin qüdrəti ana dilimizin hələ on altıncı əsrdə necə böyük möcüzələrə qadir olduğunu aydın ifadə edir.

Füzuli yaradıcılığı özündən sonrakı sənətkarlar üçün də ədəbi örnək olmuşdur. Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Heyran xanım, Xurşidbanu Natəvan, Əliəğa Vahid yaradıcılığında da Füzuli ədəbi məktəbinin xüsusiyyətləri özünü qabarıq göstərir.

Görkəmli ədib, pedaqoq, ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal Füzuli ədəbi irsi haqqında çox qiymətli fikirlər söyləmişdir: "...Bu böyük şeir dühasının əsərlərilə dərinədən tanış olanda heyrət bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustadının, qəlblər mühəndisinin, "könül mülkünün sultanının" hətta ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik".

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı əsrlər keçməsinə baxmayaraq öz aktuallığını hər bir dövrdə saxlayır. Dahi ədibin özündən sonrakı ədəbiyyata təsiri onun poeziyasının möhtəşəmliyinin sübutudur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov M.F. Nəzm və nəsr haqqında // Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 272 s.
4. Mir Cəlal: Füzuli sənətkarlığı. Bakı, Çayıoğlu, 2018, 348 s.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı ədəbi tənqiddə

Qürbət Əlimirzə oğlu Mirzəzadə,

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E. posta: mirzezadeh.qurbet@mail.ru

Xalq şairi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Bəxtiyar Vahabzadə geniş, çoxcəhətli yaradıcılıq imkanları ilə seçilən, poetik, elmi-fəlsəfi düşüncə özünəməxsusluğu ilə Azərbaycan ədəbi-bədii, ictimai fikir tarixində milli ruhlu sənətkar kimi yadda qalan parlaq simalardan biridir. Bədii yaradıcılığın bütün ədəbi növ və janrlarında yazıb-yaradan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq palitrasında açılı-şirinli narahat dünyanın, insanlığın həyəcanlı anları, azadlıq və istiqlal uğrunda aparılan mücadilələri əsas mövzu istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, istibdad qarşı amansız mübarizə, milli müstəqillik düşüncəsi onun poeziyasının ana xətti kimi müəyyən olmuşdur. Sərt sovet ideologiyasının tüğyan etdiyi bir dövəndə şair eyhamlar, sətiraltı mənalarla quruluşun naqisliklərini ustalıqla sənətin ecəzkar dili ilə geniş coğrafiyalara çətdirən qüdrətli qələm sahiblərindən biri kimi tanınmış və etiraf olunmuşdur. Lirik düşüncələr, epik səpkidə qələmə poemalar, hekayə və radio-pyeslər, özünün səhnə təcəssümü ilə yadda qalan müasir və tarixi mövzularda qələmə alınan dram əsərləri, zamanın reallıqlarına fəal vətəndaş mövqeyindən münasibət, dünyanı təlatümə gətirən olaylar, insan haqlarına qarşı etinaslıq hallarını kəskin publisistik məharətlə qamçıləyan yazılar Bəxtiyar Vahabzadənin bədii yaradıcılıq sahəsində fəsiləsiz, məhsuldar fəaliyyətindən xəbər verir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının belə bir ictimai məzmun və mündəricə üzərində köklənməsi çox keçmədən ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmiş, onun mətbuat səhifələrində dərc olunan şeirləri, yeni işıq üzü görən kitabları, tamaşaya qoyulan əsərləri haqqında çoxsaylı məqalə və rəylərin, dissertasiya və monoqrafik araşdırmaların yaranmasına vəsilə olmuşdur. Vaxtilə Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin tanınmış nümayəndələrindən Məmməd Arifin, Məmməd Cəfərin, Mirzə İbrahimovun, Mir Cəlalin, Mehdi Hüseynin, Əkbər Ağayevin, Kamal Talibzadənin, Pənah Xəlilovun, Məsud Əlioğlunun, Bəkir Nəbiyevin, Qulu Xəlilovun, Şamil Salmanovun, Tofiq Hacıyevin, Yaşar Qarayevin, Aydın Məmmədovun, Vaqif Yusiflinin, Mail Dəmirinin, Şirindil Alışanlının, Nizami Cəfərovun, Mail Dəmirinin, məqalə və kitablarında, filologiya elmləri doktorları İfrat Əliyevanın, Fəridə Səfiyevanın, Yeganə Hüseynovanın, ürkiyəli tədqiqatçı tBayram Gündoğdunun, Gözəl Bayramovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyalarında Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası, dramaturgiyası, epik əsərləri, publisistikası, əsərlərində sətiraltı mənaların işlənmə mövqeyi kimi yaradıcılıq problemləri və sənətkarlıq məsələləri tədqiq və araşdırma müstəvisinə çıxarılmışdır. Türkiyə, ayrı-ayrı türkdili respublikalarda və Avropa mətbuatında şairin yaradıcılığına həsr olunan məqalələr və kitablar nəşr olunmuş, Türkiyə Cumhuriyyətinin bilavasitə təşkilatçılığı ilə keçirilən yubileylərdə, anım günlərində edilən məruzələr, Beynəlxalq Elmi Konfransların materiallarında dərc olunan yazılar Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasına elmi marağın səngimədiyini, əksinə, tamamilə onun yeni bir tədqiq məcrasına yönəldiyindən xəbər verir.

Açar sözlər: Ədəbi-tənqidi fikir, şair fərdiyyəti, sənətkar mövqeyi, fəlsəfi düşüncə, şairin poetik dünyası

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ DİDAKTİKA KONSEPTİ

Rahilə Quliyeva

BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

dr.guliyeva@mail.ru

XÜLASƏ

Bütün yaradıcılığı milli-mənəvi köklər üzərində inkişaf yolu keçmiş dahi şairimiz Bəxtiyar Vahabzadəni ölkəmizin dünəni, bu günü və gələcək taleyi daim düşündürmüş və bütün yaradıcılığı boyu xalqın milli şüurunun yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə, milli duyğusunun yetkinləşməsinə, hər sahədə maariflənməsinə çalışmışdır. Həyat hadisələrini özünəməxsus poetik dillə, müxtəlif ədəbi janr və formalarda əks etdirməyi bacaran şair sanballı əsərləri ilə təkcə ölkəmizdə deyil, onun hüdudlarından kənarında, demək olar ki, bütün dünyada geniş oxucu kütləsinin qəlbinə yol tapmış və oxucusunu düşündürməyə qadir olmuşdur.

B.Vahabzadənin əsərləri xalqımızın ictimai düşüncələrinin, fikirlərinin formalaşmasında, istiqamətlənməsində mühüm rol oynamış, yenə də xalqın milli özünü dərk etməsində müstəsna əhəmiyyət daşımışdır.

B.Vahabzadə yaradıcılığı geniş diapazonla malikdir. O, təkcə yaşadığı dövrün həyat hadisələrini qələmə almaqla kifayətlənməmişdir. B.Vahabzadə klassik poeziyamızın fəlsəfi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, müasir poeziyanın müxtəlif problemlərinin həll edilməsinə, yaşadığı dövrün aktual məsələlərinə, tariximizə, elmimizin tərəqqisinə, sosial baxışlara, milli ənənələrimizə biganə qalmamış, bu sahələrə aid müxtəlif tədqiqat əsərləri, publisistik məqalələr yazmış, elmi-monoqrafik tədqiqatlarını çap etdirmişdir. B.Vahabzadə filosof, şair, tədqiqatçı, alim olmaqla bərabər, həm də gözəl pedaqoq idi – Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun) professoru idi. Ona görə də təlim, təhsil, müəllim, kitab, təlimin təşkili formaları – bir sözlə, didaktika məsələləri şairin yaradıcılığının əsas ana xətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

B.Vahabzadə külliyatının tərtibçisi, ön sözün müəllifi və redaktoru, görkəmli alim, prof. dr Ramazan Qafarlı yazır ki, B.Vahabzadənin külliyatının ilk 6 cildində toplanmış əsərlərinin xronologiyasına nəzər salsaq, ötən əsrin ikinci yarısının gerçəkliklərinin, təlatümlərinin, uğurlarının və uğursuzluqlarının poetik dillə əksini görürük. Müəllif şairin yaradıcılığının ilk mərhələsinin 1949-1959-cu illəri əhatə etdiyini, görüb-götürdüklərinin məktəblə və gənclik illərində rastlaşdığı müharibə ilə bağlı olduğunu, “Mənim dostlarım” (1949) adlanan birinci kitabında ilk qələm təcrübələrinin əsas qəhrəmanları və mövzusunun da məhz məktəb, müəllim və müharibə olduğunu qeyd edir.

B.Vahabzadə əsərlərinin əsas leytmotivlərindən biri təhsil – didaktika konsepti haqqında geniş məlumat məqalədə öz əksini tapacaqdır.

Açar sözlər: B.Vahabzadə, didaktika, milli düşüncə, xalq, vətən, ana, ana dili, məktəb

GİRİŞ

“Bəxtiyar Vahabzadə öz möhtəşəm poeziya məbədini ucaltmaqdadır. O qüdrətlidir. Bu məbədi ucaldan əllər mahir və qadir əllərdir. Bu əllərin qoyduğu özül möhkəm və gözəldir. Oxucu bu məhəbbəti tez-tez ziyarət etməlidir”.

Çingiz Aytmatov

Hər bir oxucu bu məbədi ziyarət edərkən qiymətli xəzinə tapır, yeni-yeni fəlsəfi, poetik tapıntılarla rastlaşır. B.Vahabzadə yaradıcılığı dəryadır, bir ümmandır. “Zənnimizcə, oxucular bu gün özünü, öz dünyasını, öz hiss-həyəcanlarını Bəxtiyar poeziyasında tapa bilər”. Bu sözlərin müəllifi dünyaşöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov B.Vahabzadə poeziyasının qüdrətini bir daha belə ifadə etmişdir: “B.Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir. Bu müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissələri içərisində feil olmağı bacarasan, xalqının canlı dil memarlığına öz töhfəni verə biləsən. Bununla yanaşı, Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri səviyyəyə qalxır. Milli və beynəlmiləl münasibətlər günümüzün canlı mübahisələrə çevrilən məsələlərindən biridir və bu problem dünya ədəbiyyatında öz mütərəqqiliyini, obazlılığını, nadir əhatəliliyini və məhsuldarlığını bir daha Vahabzadə yaradıcılığında tapır. İndiki halda, sən azərbaycanlı şairi oxuyanda dünyanı oxuyursan” (Aytmatov, 2004, s. 6).

Ç.Aytmatov dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutan, orijinal yaradıcılığı, parlaq istedadı ilə seçilən Azərbaycan şairi B.Vahabzadə poeziyasını mükəmməl dillə dünya oxucularına təqdim etmişdir.

Bütün yaradıcılığı milli-mənəvi köklər üzərində inkişaf yolu keçmiş B.Vahabzadəni ölkəmizin, xalqımızın dünəni, bu günü və gələcək taleyi daim düşündürmüş və bütün yaradıcılığı boyu xalqımızın milli şüurunun yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə, milli-mənəvi dəyərlərinin yetkinləşməsinə, hər sahədə maariflənməsinə çalışmışdır.

Ümumbəşəri məsələləri, həyat hadisələrini müxtəlif ədəb janrı və formalarla əks etdirməyi bacaran şair daim oxucusunu düşündürməyə, oxucuya həyat fəlsəfəsini öyrətməyə qadir olmuşdur. Əsərləri xalqımızın ictimai, siyasi, mədəni düşüncəsinin formalaşmasında, istiqamətlənməsində, xalqın milli özünü dərk etməsində müstəsna rol oynamışdır.

TƏDQIQAT VƏ NƏTİCƏLƏR

B.Vahabzadənin yaradıcılığı çox geniş diapazona malikdir. O yalnız yaşadığı dövrün hadisələrini, problemlərini qələmə almaqla kifayətlənməmişdir. Klassik poeziyamızın fəlsəfi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, tariximizə, elmimizin tərəqqisinə, milli ənənələrimizə, yaşadığı dövrün aktual məsələlərinə, sosial baxışlara, maarifçiliyə biganə qalmamış, bu sahələrə aid müxtəlif tədqiqat əsərləri, publisistik məqalələr yazmış, monoqrafik tədqiqatlar çap etdirmişdir. O, filosof, şair, alim olmaqla bərabər, həm də gözəl pedaqoq idi – Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun) professoru idi. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, didaktika məsələləri şairin yaradıcılığının əsas ana xətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Pedaqoji elmlərdən məlumdur ki, didaktika təlim nəzəriyyəsi və təlimin əsas atributlarını özündə ehtiva edən bir sahədir. Təlim təhsil və tərbiyənin vəhdətindən ibarətdir. Bəs təlimin məzmununa nələr daxildir? Cavab çox sadədir: məktəb, müəllim, kitab, dərslik, təlimin təşkili formaları və s. Təlim zamanı konkret və ümumi didaktik vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan məsələlərin hamısına B.Vahabzadənin əsərlərində cavab

tapmaq mümkündür. O bütün yaradıcılığı boyu əsərlərində dövlətimizə, xalqımıza, vətənə, ana dilinə, ədəbi irsimizə, tariximizə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə böyük məhəbbət və ehtiram hissi aşlamışdır.

B.Vahabzadə külliyyatının tərtibçisi, cildlərin redaktoru, ön sözlərinin müəllifi, görkəmli alim, prof. dr. Ramazan Qafarlı yazır: "...B.Vahabzadənin külliyyatının (*cildlərin əksəriyyəti 500, 600, 700 səhifədən ibarətdir* – R.Q.) ilk 6 cildində toplanmış əsərlərinin xronologiyasına nəzər salsaq, ötən əsrin ikinci yarısının gerçəkliklərinin, təlatümlərinin, uğurlarının və uğursuzluqlarının poetik dillə əksini görürük. Belə ki, şairin yaradıcılığının ilk mərhələsi 1949-1959-cu illəri əhatə edir, görüb-götürdükləri məktəblə və gənclik illərində rastlaşdığı müharibə ilə bağlıdır. "Mənim dostlarım" (1949) adlanan birinci kitabında ilk qələm təcrübələrinin əsas qəhrəmanları və mövzusu da məhz məktəb, müəllim və müharibədir. Əslində, təhsil, bilik əldə edilən ocaqla qanlı döyüş meydanları, cəbhə bir-birinə ziddiyyət təşkil edir. Lakin davanın, savaşı, nəhaq qan tökmənin mayasında insanların nadanlığı, dünyagörüşünün məhdudluğu, kəmsavadlığı durur. Dünya həmişə müdriklərin, bilicilərin əlində olsa, qarşıdurma yaranmaz, silah əvəzinə ağıl, kamal iş görür". Müəllif davam edərək yazır: "Xatirələr" şeirində də müharibənin ağırlarının sızılımasına yer verilir. Şair dünyanın gələcəyini bilikdə, zəkada, aqillikdə görür və bidirir ki, bütün yeniyetmələr o yoldan uğurla keçsələr, dava-dalaşa ehtiyac qalmaz:

A məktəb yolları, sizsiniz yalnız

Yaradan işıqla istiqbalları.

Məni xoşbəxtliyə siz apardınız,

A məktəb yolları, məktəb yolları.

Şairin gənclərə həsr etdiyi şeirlərdən hiss olunur ki, özü də həmin çağlarda öyrənir, mütaliə edir. Azərbaycan və dünya mədəniyyətinin inkişafında öz yerini, dəsti-xəttini tapmağa çalışır" (Qafarlı, 2008, s. 3-4).

Prof. dr. Ramazan Qafarlının da tədqiqatlarından aydın olur ki, B.Vahabzadə əsərlərinin əsas leytmotivlərindən birini təhsil, təlim – didaktika konsepti təşkil edir.

B.Vahabzadə şeirlərində hansısa bir məsələni, mövzunu, problemi təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də onu, onun səbəblərini, xüsusiyyətlərini öyrədir. Şairin hər misrası, hər cümləsi bir aforizmə çevrilir.

Şair vətənə sevgi hissini incə mətləblərə toxunaraq aşılrayır: "Dünyanın ən böyük dahiləri, ədəbiyyat və sənət xadimləri ən gözəl əsərlərini vətənə həsr etmişlər. Hər bir sənət əsəri, onu yaradan müəllifin vətənin, xalqının bağrından, mənəvi aləmindən göyərir". Müəllif vətən məhəbbəti haqqında L.Tolstoyun fikirlərini nəzərə çatdırır. Tolstoy yazırdı: "Mənim vətənim, doğma torpağım, mənim ana diyarım! Həyatda sənə olan məhəbbətdən böyük, həərətli, dərin və müqəddəs heç bir hiss yoxdur. Sən mənim məbədimdən, ana diyarım!" Dünyanın ən böyük dahilərini dahilik səviyyəsinə yüksəldən də bu hissdır" (Vahabzadə, 1978, s. 282).

B.Vahabzadə üçün Vətən Bütöv Azərbaycan idi. "Vətəndən Vətənə", "Bakıyla Təbrizin arasındayam", "Vətən marşı", "Şair-Vətən" və s. kimi şeirləri insan qəlbini rıqqətə gətirir, Vətən məhəbbəti kimi müqəddəs hissənin toxumları qəlblərə səpilir:

Arazın bu tayı Vətənim,

O tayı Vətənim.

Vətəni görməyə amanım yox mənim.
Bu qəmim, bu dərdim dağlardan ağırdı
Arazın suyuna qarışıb axıram.
Füzuli həsrətlə qürbətdən Vətənə baxırdı,
Mən isə...
Vətəndən-Vətənə baxıram.
Vətən marşı:
Ey Vətən oğlu, düşün, bil ki, sənindir bu Vətən,
Sabahın, həm bu günün, həm dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz cəddin var
Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular.
Biz Vətən məcnunu, el aşığı, sülh əsgəriyik
Biz Vətən naminə ölsək, dirilərdən diriyyik.

Şair vətəni sevdirmək üçün “Vətəni sev, Vətəni sevin!” demir, vətəni sevmək haqqında şüarlar demir, vətənin nə olduğunu başa salır, oxucu ilə söhbət edir, vətəni ağıllı fikirləri, nəsihətləri ilə sevdirdir:

Vətəni sevirəm deyən çox olar,
Deməyə nə var ki, dil yorulmasa?
Vətən də bizimtek ölər, yox olar,
Vətənin yolunda ölən olmasa!

B.Vahabzadənin didaktika konseptinə çox mətləblər daxildir. O, insanlara yaşamaq kredosunu öyrədirdi: “Dağda şələlə kimi” şeirində yazır:

...Mən çıxmağa təpə yox, uca dağ istəyirəm,
Həyatı həyat kimi yaşamaq istəyirəm!
...Həyat-bir cıdır düzü, bir döyüş meydanıdır,
Hər kəsi öz cürəti, qüdrətilə tanıdır!
Hər kədəri bir sevinc, hər sevinci qəm izlər,
Əsl könül həm qəmi, həm sevinci əzizlər
Ağlayanda ağlama, güləndə gülümsəmə
Ağlasan hönkür ağla, gülsən, qəhqəhə çək, gül,
Gülsən də, ağlasan da tamam doysun, qoy könül
İstəmirəm həyatın sakitcə gəlib keçsin
lal kimi,
İstəyirəm döyüşəm qayaların başında
düşmənlə qartal kimi.

B.Vahabzadə bir çox ümumi didaktik vəzifələri elə incə, fəlsəfi priyomlardan istifadə edərək çatdırır ki, oxucu ona inanır və şairin fikirlərindən örnək götürür, şairin dedikləri ömürlük yadında qalır. Məsələn, “Təklük” şeirində dostluq haqqında tərbiyəvi fikirlərini belə ifadə edir:

Öz el-obasını tərək etdiyindən
Tək-tənha dolanır bayquş bu gün də.
Kolların dibində tək bitdiyindən,
Boynu bükük olur bənövşənin də.

Od vürməyə qabda su daşa bilməz,
Quş da tək qanadla dağ aşma bilməz.
Kösöyün ikisi çöldə də yanar,
Biri ocaqda da alışı bilməz.

Qəlbimdə min sözüm, min söhbətim var,
Mən deyim, siz deyən, dil yorulmasın.
Yığılın, yığılın başıma dostlar,
Mənim bir günüm də sizsiz olmasın.

Şair bütün yaradıcılığı boyu təlimin – təhsilin hər iki komponentini – öyrədən və öyrənənin xüsusiyyətlərini gözəl dillə vəsf etmiş, eyni zamanda, hər ikisinin – həm müəllim, həm də tələbənin xalqın, millətin gələcəyinin qarantı olduğunu göstərmişdir. Müəllimlərin VI qurultayındakı çıxışı çox maraqlıdır: “Müəllim bizim ilk dostumuz, mənəvi atamız, anamızdır. Planetimizin fəxri sayılan ən böyük şəxsiyyətləri, dahiləri “Müəllim” adlandırırıq. Məndən olsaydı, əlifbadakı sıra qanunlarını pozub “müəllim” sözünü bütün dillərin lüğətində ilk söz kimi yazardım” (Vahabzadə, 1978, s. 283). O, müəllimləri yüksək qiymətləndirir və deyirdi ki, müəllim beynlərə fikir, ideya toxumu səpir, gözlərə işıq, ürəklərə od verir. Şair, eyni zamanda, müəllimlərdən mənəvi saflıq, təmizlik, tədris etdiyi fənnə tükənməz məhəbbət tələb edirdi. Müəllim dərs dediyi zaman unutmamalıdır ki, onun sözlərinin gözəlliyinə, ahənginə, məzmununa bir sinif dolu uşaq, şagird, tələbə; hərəkətlərinə, geyiminə, davranışına nə qədər göz baxır, rəftarına, münasibətinə nə qədər ağıl və ürək diqqət yetirir. O, müəllimlərdən həm gözəl bilik, həm də tərbiyə verməyi tələb edir, müəllim nüfuzunu yüksək qiymətləndirirdi, amma bəzən təəssüflənirdi ki, cəmiyyətdə savadsız müəllimlər də vardır:

Savasız müəllim!..
Bəs sonu?!
Sonu cinayətdir,
Cinayət min-min.
Elə cinayət ki, canisi vardır,
cəzası yoxdur.

B.Vahabzadənin əsas devizi bu idi ki, müəllim bu günün sabahını yaradır və sabahın nümayəndələrini sevməyi, onlara tərəfdaş kimi yanaşmağı müəllimlərə tövsiyə edirdi. O özü də bu prinsiplərə əməl edirdi. Müasir, interaktiv təlim metodunun əsas müddəalarını o, XX əsrdə yerinə yetirirdi. Şairin “Tələbələrime” şeirinə diqqət edək:

Tələbələrime mənim.
Bu gün mənə güvəndiniz,
Sabah sizə güvənəm.-
Mənə heç vaxt yad olmadı

Sevinciniz, Qəminiz.
Xəyallarla nəfəs alan
Cavanlıq aləminiz.
Hissinizə, duyğunuza
dola-dola,
Sizin ilə addımladım
Qol-qola...
...Öyrədirəm,
Öyrənirəm,
günbəgün.
Mən həmişə
Sizin ilə həmyaşam.
Hamınıza yoldaşam!
Sizin mənə sevginizdə tapmışam
İtirdiyim nə varsa.
Mənim Sizə dediklərim
Ruhunuzda yaşarsa,
Sizin ayaq basdığımız
hər obada mən varam.
... Bəs nə imiş
Məramının, mətləbimin
Son sözü?
Harda bir ev uçubdursa,
Biz o evə
Dirək olaq, Daş olaq.
Adicə bir insan deyil,
Bu Vətənə, Əsl vətəndaş olaq!

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, B.Vahabzadə müəllimlərdən tələb etdiyi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən, müəllimliyin fəvqündə dayanan əsl pedaqoq idi. O, mövzunu elə məntiqlə, səlis, anlaşqlı bir dillə tədris edirdi ki, nəinki öz tələbələri, hətta başqa universitet və institutların tələbələri də onun mühazirələrini dinləməyə can atırdılar. Bir gün dərstdə təsəvvüf ədəbiyyatının çətin olduğunu və bu mövzunu dərindən dərk edə bilmədiyimizi Bəxtiyar müəllimə xatırlatdıq və bu məsələni bizə izah etməyi xahiş etdik. Halbuki məsələnin Bəxtiyar müəllimin fənninə aidiyyəti yox idi. O, kiçik bir şeirlə bu mövzunu elə açıqladı ki, hamımız tam dərk edə bildik. Sonralar Bəxtiyar müəllim həmin şeiri böyük Cəlaləddin Rumi Mövlanənin xatirəsinə həsr edərək çap etdirdi.

Sufilik bir ağac ki,
Şəriət kökü, gövdəsidir.
Təriqət budaqları,
Mərifət yarpaqları,

Həqiqət meyvəsidir.

Təsəvvü haqq səsidir.

Sonra isə bəzi sözlərin mənasını izah etdi: şəriət – qanunlar, təriqət – yollar və s.

B.Vahabzadə tez-tez şəhər, rayon, kənd məktəblərinə gedir, görüşlər keçirir, məktəblərin fəaliyyəti, tədris prosesi ilə tanış olur, qabaqcıl məktəblərin, məktəb direktorlarının, müəllimlərin pədaqoji-metodiki işlərini işıqlandırır, mətbuatda çıxışlar edirdi.

“Oxud məktəbində”, “Dili yoxdur, o danışır”, “Son zəng” və s. əsərlərində şair məktəb, müəllim, kitab, ümumi didaktik vəzifələr haqqında danışır, insanları maarifləndirir, təhsilin millətin inkişafına verdiyi faydaları işıqlandırır və müəllim adını daim uca tuturdu:

Müəllim! Tez durub gec yatanımsan,

Bu gün, sabahımı yaradanımsan!

Endirdi yerlərə atamız bizi

Müəllim-göylərə qaldıran oldu.

Müəllim! Biz sənə borcluyuq ancaq.

Əmir Teymura da şərəf gətirdi,

Ayağın altında əbədi yatmaq.

Elmə güvəndinsə, bil ki, cənnətin

Qapısı üzünə açılacaqdır.

Məktəbi hər şeydən üstün millətin

Hər yerdə, hər işdə zəfəri-haqdır.

Gəl, ey heykəltəraş!..

Onun heykəlini mərmərdən deyil,

Yarat özü kimi nurdan, işıqdan.

B.Vahabzadə vətənimizi ən çox kitab oxunan ölkə adlandırır. Kitabı sevdirməyi, şagirdlərdə mütaliə qabiliyyəti yaratmağı müəllimlərə tövsiyə edirdi. Müəllimin şəxsi mütaliəsi geniş olmalı, şagirdlərini də mütaliəyə, kitaba həvəsləndirməlidir. Müəllif belə hesab edir ki, şəxsi mütaliənin verdiyini heç bir müəllim, heç bir məktəb verə bilməz. F.M.Dostoyevski deyirdi ki, bir kitab bir ömrə bərabərdir. B.Vahabzadə yaradıcılığı boyu kitabı böyük qüvvə hesab etmiş və yüksək qiymətləndirmişdir:

Dili yoxdur, o danışır,

Ötənlərdən xəbər verir.

Ata kimi sənə bəzən

Kitab doğru yol göstərir.

Ürəyi yox, söhbətilə

Döyündürür ürəkləri.

Ayağı yox, qarış-qarış

Gəzir ancaq o hər yeri.

Yalan deməz, böhtan deməz,

Hər xəbəri o düz verir.

Gözü yoxdur, bu dünyanı
Görmək üçün o, göz verir.

Şair əsərlərinin böyük əksəriyyətində insan konseptinə böyük yer verir, sanki insanlara insanlığı öyrədir, incə ruhlu insanlara böyük dəyər verir:

İnsan var, yarpağın titrəməsindən
Bədəni titrəyər, ruhu inciyər.
İnsan var, diksinməz topun səsindən
Gördüyü hər şeyə “nə olsun?” deyər.
İnsan var, göydəki bircə buluddan
Ürəyi nəm çəkər, dəyişər halı.
İnsan var, ümmana qovuşsa ümman,
Dəyişməz əvvəlki fikri, xəyalı.

B.Vahabzadə insanlara əzmlı olmağı, əzilməməyi, sınımağa öyrədir, şeirlərinin birində yazır:

Yıxıldın, qalx, inləmə
Nə çıxar inləməkdən,
Ah çəkib, uf deməkdən?!
Yıxılmaq eyib deyil,
Hamı yıxılıb, durur,
Yıxılmağın cəbrini
Yerimək unutturur.

Şairin fikrincə, hər bir insan səhv edə bilər, lakin əsl insan səhvlərini başa düşüb, narahat olmalı və etdiyi səhvləri düzəltməlidir:

Səhv atılan addımları
Sonradan anlayıram,

Baxıb vicdan güzgüsünə,
Özümü danlayıram.

Haqq-hesab istəyirəm
Gecələr gündüzümdən.
Narahatam, narazıyam
Ömrüm boyu özümdən.

Bizim bu zamanənin
Qırıq telli sazıyam;
Bircə ondan razıyam ki,
Özümdən narazıyam.

“İnsanın özündən narazı olması” fikri həmişə birmənalı qarşılanmır. Lakin şair təvəzökarlığını ifadə etmişdir.

NƏTİCƏ

B.Vahabzadə yaradıcılığında əsas xətlər olan *ana, ana dili, türkçülük* mövzuları çox təsirli dillə ifadə edilmişdir. Lakin bir məqalədə belə möhtəşəm mövzulara müraciət etmək imkan xaricindədir.

Şairin ana haqqında şeirləri ürəkləri rıqqətə gətirir. Anasının ölümü Vahabzadəni çox sarsıtmışdı:

Anam, tapşırıldın ana torpağa,
Bu ölüm, sinəmə çəkdi dağ mənim.
Sən mənim arxamda bənzərdin dağa,
Elə bil arxamdan uçdu dağ mənim.
...Vaxt keçir, sən məndən uzaqlaşsın,
Mən sənə günbəgün yaxınlaşırım.

Ana ayrılığına dözə bilməyən şair təskinliyi “günbəgün anasına yaxınlaşmağı” ilə tapır.

Şair “Ana dili” şeirində dilimizi qorumağı tövsiyə edir:

Ana dili adlanır bizim ilk dərsliyimiz
...Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

B.Vahabzadə hansı mövzuda yazırsa, yazsın, oxucusuna hər hansı bir məsələni öyrədir: “Azərbaycan – Türkiyə” şeirində Türkiyə ilə kökümüzün, soyumuzun, dilimizin, məsləkimizin bir olduğunu göstərmişdir:

Bir ananın iki oğlu
O da ulu, bu da ulu
Bir ağacın iki qolu
Azərbaycan – Türkiyə
Birdir bizim hər halımız,
Diləyimiz, amalımız,
Bayraqlarda hilalımız
Azərbaycan – Türkiyə
Dinimiz bir, dilimiz bir
Ayımız bir, ilimiz bir
Eşqimiz bir, yolumuz bir
Azərbaycan – Türkiyə.

B.Vahabzadənin poetik düşüncələri, yaradıcılığı bir dəryadır. Bu dəryadan bir damla götürmək, onu təhlil etmək çətin və şərəflidir. “O, vətənpərvərdir, o, aqildir, sözün yaxşı mənasında nəsihət verən, yol göstərən sənətkardır” (Ç.Aytmatov).

B.Vahabzadə dahidir. Ölməz şairimiz Xəlil Rzanın sözləri ilə desək:

Həyatdan hamını qoparıb ölüm,
Yalnız dahilərə toxuna bilmir.
Dahilər torpağa ölü kimi yox,
Bəlkə, dəfn edilir xəzinə kimi.

ƏDƏBİYYAT

- Aytmatov Ç. (2004). Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam / B.Vahabzadənin seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Öndər.
- Qafarlı R. (2008). Yeni eranın ilk çağırışları / B.Vahabzadə, VII cild, Bakı: Elm.
- Vahabzadə B. (1978). Sadəlikdə böyüklük. Bakı: Yazıçı.

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ANA DİLİ MƏSƏLƏSİ: CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏDƏBİ İRSİ KONTEKSTİNDƏ

Rasimə Bəkirova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şəki filialının “Humanitar fənlər”
kafedrasının baş müəllimi,
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı,
ehmedova-rasime@mail.ru

XÜLASƏ

“Hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dili həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanılmasında az da olsa, çox da olsa, xidmətlərini göstərmişdir. Xüsusən, bizim yazıçılarımız, ədəbiyyatşünaslarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Mən bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın bizim dilimiz nə qədər zəngindir, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etməsi üçün nə qədər söz ehtiyatlarına malikdir. Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik”.

Heydər Əliyev

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında ədəbi dil uğrunda mücadilənin ən qızğın dövrüdür. Bu mücadilənin önündə isə, Azərbaycan ədəbiyyatının ən nəhəng nümayəndələri- Ömər Faiq Nəmanzadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Firudin bəy Köçərli, Əhməd Cavad, Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəxtiyar Vahabzadə və b. dayanırdı. Azərbaycan ədəbi

dilinin statusunun dəqiq müəyyənləşdirilmədiyi bu dövrdə bir çox ziyalılar osmanlı türkcəsini ədəbi dil statusunda görürdülər. Bu dövrün ziyalıları arasında da hansı dilin ədəbi dil olması uğrunda kəskin mübarizə gedirdi. Bəziləri osmanlı türkcəsini ədəbi dil kimi qəbul edir, bəziləri isə digər dillərə meyl etməklə doğma ana dilinə ögey münasibət bəsləyirdilər. XX əsr əvvəlcə milli dilə, sonralar isə milli dövlət dilinə çevrilən zənginləşmiş ideoloji mübarizənin mərkəzində dayanan Azərbaycan dilinin ən sürətli inkişaf dövrüdür.

Ədəbi dilimizi köhnə, anlaşılmaz, dolaşq yazı üslubundan xilas etmək, bizə yad olan sözlərdən, tərkib və ifadələrdən təmizləmək, ona sadəlik, reallıq gətirmək, canlı, oynaq xalq dili ilə birləşdirmək sahəsində çox böyük rolu və əvəzsiz xidmətləri olan şəxslərdən Mirzə Cəlil və B.Vahabzadəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Biri nəsrədə, digəri poeziyada ana dilinin saflığı, təmizliyinin qorunması və təbliği yolunda çox böyük addımlar ataraq insanların milli şüurunda köklü dəyişikliklərə səbəb olan ölməz sənət əsərləri yaratmışdılar.

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyər, milli dil, milli sərvət, yad ünsürlərdən təmizlik

GİRİŞ

*Mənim mənliyimin füsunkarlığı,
Danışan kamalı, ağıldır dilim,
Vətənin varlığı, xalqın varlığı,
Sənin varlığına bağlıdır, dilim.*

Bəxtiyar Vahabzadə

Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Xalqın dilini yaşadan, inkişaf etdirən və gələcək nəsillərə ötürən, yad ünsürlərlə korlanmasına qarşı daim mücadilədə olan, dilin saflığının, təmizliyinin qorunmasında mübariz keşikçilər elm adamları, xüsusən ədiblərdir. Bütün dövrlərdə dilin inkişafı həmin dövrün söz ustaları ilə sıx bağlı olub. Çünki dövrün sənətkarları əsərləri vasitəsilə mövcud dilə daha tez müdaxilə edə, zaman-zaman dilə yeni-yeni sözlər gətirə və ya əksinə sözü dildən uzaqlaşdırma biliblər. Belə söz ustalarına orta dövrdə - Nəsimi, Füzuli, Xətayi, yeni dövrdə - M.F.Axundzadə, M.Cəlil, S.Vurğun, müasir dövrdə isə Bəxtiyar Vahabzadəni nümunə göstərmək olar.

XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqi və çiçəklənmə dövrüdür. Bu dövrdə mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Bu sahədə Mirzə Cəlilin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı böyük rol oynayırdı. Məhz bu jurnal vasitəsilə başda Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi dəyərli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən təmizlənməsi uğrunda durmadan mübarizə aparırdılar.

Vətən, millət, dil! Bütün ömrünü bu üç amilə hədəfləyərək yaşayan, vətənin, millətin və dilin varlığının qorunması yönündə ürəyinin yağını mürəkkəbə çevirərək qələm çalan Mirzə Cəlilin felyetonlarında və publisistikasında ana dili məsələsi ilə bağlı apardığı mücadilə və mübarizəyə hər zaman milli-mənəvi varlığın qorunub saxlanması uğrunda durmadan çalışan, millət fədaisi Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında rast gəlirik. Mirzə Cəlil dilimizi yad ünsürlərlə korlamağa çalışanlara qarşı “Dirisiylə rusca, ölüsüylə ərəbcə danışan xalqım mənim” deyə ah-nalə edirsə, B.Vahabzadə “Özümdən özümə şikayət” şeirində bu barədə yazır:

Bir zaman ruscaydı reklam, işıqlar

İndi ingiliscə dürtülür gözə
İtin də dilinə hörmətimiz var.

Təkcə öz dilimiz yaramır bizə [15, s.75]

B.Vahabzadənin zorla başqa dilləri bizə yamamağa çalışanlara qarşı kəskin tənqidi münasibəti “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı il 22 dekabrda çap olunan 38-ci nömrəsində verilən bir karikaturanı yada salır.

Azərbaycan dili üzərində hərtərəfli təzyiqlərin olduğunu əks etdirən rəsmdə ərəb, fars və rusun bir nəfər azərbaycanlıny yerə yıxaraq onun ağızına zorla öz dillərini soxmağa çalışdıqları təsvir edilir. Azərbaycanlı isə deyir: “Ay qardaşlar! Mən dilsiz xəlq olunmamışam ki, bu dilləri ağızıma soxursunuz”.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk buraxılışında “Sizi deyib gəlmişəm” felyetonu ilə çıxış edən C.Məmmədquluzadə ziyalı vətəndaş mövqeyindən çıxış edərək, milli-mənəvi dəyərlərə, doğma dilə və milli irsə qəlbən bağlılığını sübut edərək ilk dəfə xalqa məhz doğma dildə - Azərbaycan dilində müraciət etdi: “Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım. Mən sizinlə türkün ana dili ilə danışırım... Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır. O günləri ki, anamız beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi”. [12, s.2]

Ana dilimizin keşiyində duran, onu yorulmadan təbliğ edən B.Vahabzadə isə, “Ana dili” şeirində yazır:

*“Dil açanda ilk dəfə ana söyləyərik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnumuz laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə”.* [15, s.8]

Hər iki sənətkarın əsərində ana-vətən vəhdəti hiss olunur. Hər iki söz ustası öz kökündən ayrılmamaq, yad ünsürlərin təsirinə düşməmək üçün analarımızın bizə söylədiyi laylanı xatırlamağı tövsiyə edir. Çünki analarımızın laylasında doğma dilimizin bulaq suyu kimi dupduru təmizliyi, saflığı, sadəliyi, anlaşılıqlığı və gözəlliyi qorunur. C.Məmmədquluzadə ana dilinə xor baxıb özünü ziyalı, intelegent göstərmək üçün digər dilləri yamsılayanlara qarşı kinayə ilə *“Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım. Mən sizinlə türkün ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir, şəxsin elminin azlığına dəlalət edir”*- deyirsə B.Vahabzadə dilin xalqımıza bəxş etdiyi əvəzsiz nemətləri tanımayan özünün də dediyi kimi *“ana dilində danışmağı ar bilən, modalı ədəbazar”*a qarşı tənqidi mövqeyini belə ifadə edir:

*Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən, modalı ədəbazar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq vətən çörəyi, bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun.* [15, s.9]

Mirzə Cəlil isə, *“Meymunlar”* felyetonunda ana dilinə xor baxanları, bunun çar hökumətindən gələn təzyiqlə bağlı olduğunu bəhanə gətirərək, yerli-yersiz rus dilində kəkələyənləri şüursuz şəkildə başqalarını təqlid edən *“meymunlara”* oxşadırdı: *“Hürriyyət və hüquq davası düşəndən indiyədək heç bir müsəlman məclisi olmayıb ki, orada bir obrazovannu müsəlman ayağa durub deməsin ki: “hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi öyrənək”...Tutaq ki, bunu hökumət qoymur. Pəs ana dilimizi istəməyi, ana dilimizi xoşlamağı kim qoymur? Mən indiyədək heç bir yanda görməmişəmki, iki obrazovannu müsəlman bir-birilə görüşəndə müsəlmanca danışsınlar...Bir saatlığa tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi oxuyaq. Pəs kim bizi öz dilimindən utanmağa və öz dilimiz ilə danışmağı ar bilməyə vadar edir? Məgər bunu da hökumət edir?...Və hökumət nə vaxt müsəlmanı məcbur edib qızının adını Fatma əvəzinə “Fatya” qoysun, oğlunun Həsən adını dəyişdirib “Qasanka” eləsin?”. [6, s.96]*

Mirzə Cəlil öz doğma dilinə xor baxıb, meymun kimi başqalarının sözlərini yamsılayan insanların doğma vətəninin nəinki suyunu içməyə, havasını udmağa, hətta torpağının üzərinə ayaq basmağa belə haqqı olmadığını bildirir.

B.Vahabzadə isə, öz kökündən ayrı düşməyə can atan bu cür insanları kəskin tənqid atəşinə tutaraq *“Mənim ana dilim”* şeirində sübut edir ki, ana dili sadəcə danışq, ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də varlığın, milli şüurun, milli mənəviyyatın əsasıdır, bu dildə danışan hər bir fərdin təfəkkür tərzinin, qürür və ləyaqətinin rəmzidir:

*Fərqi bilməyib aqla qaranın,
Adam var bu dili yad sayar bu gün.
Dədəsi bu dildə cəbhə yaranın,*

Özü özgə dildə banlayar bu gun.

Namusdan bixəbər, vicdandan uzaq,

Vəzifə kürsüsü məramdır sənə.

Vətənin dilini sevməyən alcaq,

Vətənin cərəyi haramdır sənə... [15, s.51]

Hələ C.Məmmədquluzadənin yaşadığı dövrdə dilimizin saflığı problemi aktual idi. Ədib bu aktual məsələni felyeton və publisistikasında olduğu kimi dramlarında da əks etdirmişdir. 1919-1920-ci illərdə yazılan “Anamın kitabı” əsəri bu baxımdan ana dili mövzusunda həsr edilmiş ən qiymətli əsərlərdən biridir. Əsərin məzmununa fikir versək, yazıcının dil barədə narahatlıqları B.Vahabzadənin şeirlərinin məzmununu ilə üst-üstə düşür.

“Anamın kitabı” əsərində Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində baş verən hadisələrin tarixi mənzərəsini əks etdirir. Müxtəlif dövlətlərin siyasi mənafeələrini təmsil edən üç qardaş ilə xalqın, vətənin taleyini düşünən Gülbahar adlı bacının dramatik münəqqişləri üzərində qurulan “Anamın kitabı” əsərində o, bir daha açıqlığı ilə “Azərbaycançılıq” ideyasını təbliğ edir. Ədibin bu pyesdə təsvir etdiyi qardaşlardan biri öz doğma ana dilini bəyənməyən, hər cür milli hissdən, qürurdan məhrum, yerli-yersiz osmanlı ləhcəsində kəkələyən Səməd Vahiddir. Mirzə Cəlil onun simasında öz kökündən, milliliyindən ayrı düşmüş, osmanlıca kəkələyən bütün burjuva ziyalıları ifşa etmişdir.

Mirzə Cəlil əsərin 2-ci pərdəsində Səməd Vahid və onun ətrafına toplaşmış Hüseyn Şahid kimilərinin qəliz, ibarələrlə dolu nitqi ilə oxucunu tanış edir: “Möhtərəm əzayi-əncümən həzrətlərinə öz ixlasımı təqdim edib, mətləbin ən ibtidasından bir şəmmə izahat verməyi fərz və qərz bilib, iltimas ediyorum, əfəndim. Arkadaşlar, şimdi həpimiz tanrımızın buyruğu ilə işdə göyümüzə torpağa borcunu ödəməkdən qaçacaq tək bir kişi olmaz; onu hay cift sürərkən tər olaraq əlimizdən dökmüşüz, yetər! Az əvvəl alçaqca buraxıb savuşduğumuz torpaqlar yetər! Hay və ya düşməne savaşarkən qan olaraq damarlarımızdan axıtmışız, yetər! Akıl irməz tanrı hikmətləri ilə əvət, yarın qəddar və murdar əlləri qafalarımızı ənsəmizdən kəsərək bizi vəhşət şeytanlarına qurban edəcək, zənn ediyorum, əfəndim. Yetər, az əvvəl alçaqca buraxıb savuşduğumuz torpaqlar, yetər!” [5, s.452]

Onun bu ruhda davam edən dolaşlıq nitqindən heç bir şey başa düşməyən Gülbahar və məclislərdəkilərin çoxu mürgülməyə başlayır. Növbəti çıxışı digər qardaş Mirzə Baxşəli edir. Onun fars sözləri və izafət birləşmələri ilə zəngin olan nitqindən də yazıq camaat heç nə başa düşmür: “...Əzayi-əncümən həzrətlərinin hüzeni-mübarəklərinə ərz olsun ki, küsufun keyfiyyəti və onun övzai küreyi-ərzin cəmi biladlarında müxtəlif surətdə zühr edibdir və məhz küsuf nəqşəsinin naziri-möhtərəmlərinin ittiləndən öteri, bəndeyi-həqir o fikirdə oldum ki, bir tərəfdən əsəri-pürsəməri-cənab fəxamətnisab, Mirzə Həsən xan Nəcmülmülk, əxəvizadəyi-cənab Hacı Nəcmüddövləni dəsturil-əməl mənziləsində tutub, digər tərəfdən heyət elmindən əxz və Şərq üləması tərəfindən təsdiq olunmuş kəvakibi-səyyarənin hərəkətinin bəyanatından müstəfid olub, millət balalarına həmin ülumun fəvaidini ixtisar edibən növcavanların nəzəri-diqqətlərinə təbliğ edim” . [5, s.454]

Əsərdə Osmanlı ləhcəsini təqlid edən Səməd Vahid, fars dilində danışan Mirzə Məmmədəli və rus dilini təbliğ edən Rüstəm bəy kimi boşboğaz burjuva ziyalılarına qarşı qoyulmuş, geniş xalq kütlələrinin timsalı olan çobanların canlı, obrazlı dili, duzlu söhbətləri, öz sadəliyi, saflığı ilə dərhal hamının nəzərlərini cəlb edir. Müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif

dillərdə təhsil alan, müxtəlif zövqə, düşüncəyə sahib olan qardaşların bir yerdə yola getməyib hərəsinin bir yana dağıldığını görən Gülbahar onların kitablarını yandırır və yalnız əlində bir kitab saxlayır: “Qaldı bircə kitab: bu da anamın kitabı! Bir qədər hamı sakit durur baxır. Budur atam öz əli ilə yazdığı vəsiyyəti (oxuyur)... Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyəti edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq”. [5, s.475]

“Ədib “Anamın kitabı” pyesində göstərir ki, vətəninin, doğma ana dilinin sahibi, onu qoruyan və yaşadan uydurma dil xəstəliyinə tutulmuş burjua ziyalıları olan Səməd Vahidlər, deyil, sadə-xalq kütlələri-fəhlələr, kəndlilər, çobanlardır. Səməd Vahid kimlərinin kökü xalqla bağlı olmayan, haradansa gətirdikləri uydurma dillərini isə zaman gec-tez onların özləri ilə birlikdə süpürüb kənara atacaqdır. Xalq dilini, xalq təfəkkürünü heç bir qüvvə sıxışdırıb aradan çıxarda bilməz”.

Əsərdə Azərbaycan dilinin proobrazı olan Zəhrabəyim ananın ürək sıxıntıları əslində yazıçının dilimizin saflığının qorunması ilə bağlı narahatlıqlarını əks etdirir. Bu əsər ölməz şair Bəxtiyar Vahabzadənin fikirlərini bir daha sübut edir ki, dil tək cə danışıq vasitəsi deyil, məxsus olduğu xalqın mənəvi sərvətidir.

B.Vahabzadə də Mirzə Cəlilin ”Anamın kitabı” əsərini yüksək qiymətləndirmiş, hətta əsərin və müəllifin ədəbiyyata, dilə verdiyi töhfəsini göz önünə gətirmişdir. Şair yazıçının əsərlərini “çalınan sarı simə” bənzətmişdir:

*“Anamın kitabı!”-oxudum bir də,
Bu günüm dünənlə gəldi, görüşdü.*

Cəlilin çaldığı sarı simlərdə

Qədim bir təmsil də yadıma düşdü. [15, s.47]

Ölməz şairimizin bu şerində də ana-vətən vəhdətinin şahidi oluruq. Sənətkar öz kökündən, milli-mənəvi varlığından, anasının şirin, həzin, dogma laylasından üz çevirənlərin vətən torpağının üstündə gəzməyə layiq olmadığını bildirir:

Ananın kitabı! Tarixdən qədim,

Çiçəkdən - təzə-tər, Göylərdən dərin.

Ayağı altında torpaq görmədim

Anadan üzünü çevirənlərin. [15, s.48]

B.Vahabzadə Mirzə Cəlilin ürəyinin yağını mürəkkəbə çevirib heç bir təzyiqa baxmayaraq qorxmadan bütün ömrü boyu xalqın, vətəninin, millətinin varlığı, rifahı naminə qələm çalmasını, daim ziyalı vətəndaş mövqeyindən çıxış edərək, milli-mənəvi dəyərlərə, doğma dilə və milli irsə qəlbən bağlılığını yüksək qiymətləndirir:

Bunlar nağıl deyil, tarixdir, ancaq

Tarixin hökmünə, könül, yaxşı bax!

Gəl bilək, insanımı, zamanımı haqsız

*Gah ona, gah buna biz yamaq olduq.
Kiçik komamızı qoyub çıraqsız,
Özgənin qəsrində biz çırağ olduq.
Bu böyük dərdləri düşündü Cəlil
Onu qorxutdular,
öz amalından
Nə bezdi,
Nə küsdü,
Nə döndü Cəlil!
O da bu günlərə ümid bağladı,
Ayıldıb atamı,
bir ürək kimi
Milyon ürəklərdə döyündü Cəlil! [15, s.48]*

B.Vahabzadənin yazıb yaratdığı bu incilərdə poeziya ilə bərabər tarix də yaşayır. Belə ki, bu əsərlərlə tanış olarkən müxtəlif dövrlərdə dilimizin ərəb – fars, rus, son dövrlərdə isə Avropa dillərinin təsirinə məruz qaldığı haqqında məlumatlar əldə etmiş oluruq.

Poeziya ilə yanaşı şair bir sıra qəzet və jurnallarda “Ana dilim-ana köküm!”, “Tarix, dil, ənənə”, “Ana dili”, “Dil haqqında sorğu”, “Bir daha ana dili haqqında”, “Dil və əlifba”, “Dilimiz-ədəbiyyatımız”, “Dildə təbiilik və gözəllik”, “Ana dili - dövlət dili” kimi məqalələrlə də çıxış etmişdir.

NƏTİCƏ

XX əsrin əvvəllərində ana dilinə hamilik edən C.Məmmədquluzadə ideyalarını çağdaş dövrdə bütün yaradıcılığını Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulmasına, inkişafına, tərəqqisinə həsr edən B.Vahabzadə özünəməxsus şəkildə davam və inkişaf etdirmiş və ədəbiyyatımızda, ictimai fikrimizdə, elmimizdə elə bir ələtəməz zirvə fəth etmiş ki, ondan başqa müasir dövrdə həmin zirvəyə qalxa biləcək ikinci şəxs tapmaq mümkün deyil. Milli-mənəvi varlığımız, kimliyimiz olan dilimizin saflığını, təmizliyini, sadəliyini qorumaq, onu başqa dillərin təsirinə düşmədən gələcək nəsillərə çatdırmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Sənətkarın “Ana dili” şeirində dedi ki:

*Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiymətli xəzinədir...onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək. [15, s.9]*

ƏDƏBİYYAT

1. Aşırlı, A.A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920) / A.Aşırlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2009. – 296 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası / red. hey. Anar – Bakı: Şərq-Qərb, –2008. – 318 s.

3. Əliyev, H. Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illiyi ilə əlaqədar Respublika sarayında çıxış // Azərbaycan. – 1994, 30 dekabr. – s. 1.
4. Hüseynov, Ə.M. Sənət yangısı / Ə.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – 456 s.
5. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c. 1. – 2004. – 664 s.
6. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c. 2. – 2004. – 584 s.
7. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c. 3. – 2004. – 480 s.
8. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c. 4. – 2004. – 472 s.
9. Məmmədquluzadə, C.M. Məqalələr və xatirələr məcmuəsi / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, – 1967, – 459 s.
10. Məmmədov, A.M. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2004. – 28 s.
11. Məmmədova, X. Ustad yazıçı, böyük “ Molla Nəsrəddin” // Bakı təhsili. – 2009, 22 may. – s. 15.
12. Molla Nəsrəddin jurnalı, – 1906, 7 aprel. – №1, – s. 2.
13. Molla Nəsrəddin: satirik jurnal: [10 cildə] (1906-1931) / Red., [ön söz] İ.Həbibbəyli, T.Kərimli. – Bakı: Şərq-Qərb – c. 1 (1906-1907). – 2017. – 657 s.
14. Vahabova, S.İ. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası / S.Vahabova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014. – 164 s.
15. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 328 səh.
16. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild (Poemalar). Bakı, “Öndər nəşriyyat” 2004, 320 səh.

FRANSIZ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN BEYNƏLMİLƏL SÖZLƏR
Международные слова используемые во французском языке

Rəfiyeva Xuraman

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

Universiteti Şəki filialı,

Azərbaycan

E-mail: xrefiyeva@gmail.com

Orcid: 0000000198874619

Xülasə

Beynəlmiləlizm müasir dillərin inkişafında ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar müasir mədəniyyətin mühüm anlayışlarının leksikosemantik ifadəsinin ümumi qəbul olunmuş formalarıdır. Beynəlmiləlizmin fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin tədqiqi, dil sisteminin öyrənilməsinin mühüm tərkib hissəsidir. Fransız mənşəli beynəlmiləl sözlərin öyrənilməsi fransız dilinin dünya dilləri tarixində böyük linqvistik və mədəni tarixi əhəmiyyətindən doğmuşdur. Bununla yanaşı bu öyrənmə onların rolunun və yerinin müasir dillərin leksik sistemində müəyyən olunması üçün də məqsəduyğundur. Tədqiqatçıların fikrinə görə, beynəlmiləl fondada 2000-dən artıq rəsmiləşməmiş fransız mənşəli leksik vahid var. Azərbaycanda fransız dilinin Ali təhsil ocaqlarında və orta məktəblərdə öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərilir. Məlumdur ki, elmi üslub rus, ingilis, fransız, alman dillərində daha çox təzahür edir. Bu səbəbdən də Beynəlmiləl leksika da bu üslubla bağlı çox işlənir, həmçinin də fransız sözləri.

Açar sözlər: Fransız dilində beynəlmiləl sözlər, beynəlmiləl fond, elmi-texniki terminlər

Аннотация:

Интернационализм имеет особое значение в развитии современных языков, поскольку они являются общепринятыми формами лексико-семантического выражения важных понятий современной культуры. Изучение основных особенностей деятельности интернационализма является важной составляющей изучения языковой системы. Изучение интернациональных слов французского происхождения родилось из-за большого лингвокультурно-исторического значения французского языка в мировой истории языков, а также для определения их роли и места в лексической системе современных языков. По данным исследователей, в международном фонде насчитывается более 2000 недокументированных лексических единиц французского происхождения. Особый интерес к изучению французского языка проявляют в высших учебных заведениях и средних школах Азербайджана. Известно, что научный стиль больше проявляется в русском, английском, французском и немецком языках. По этой причине Международный лексикон используется много в связи с этим стилем, а также французские слова.

Ключевые слова:

Интернационализм используемые во французском языке, международный фонд,
научные и технические термины

Abstract.

Internationalism is of particular importance in the development of modern languages because they are generally accepted forms of lexicosemantic expression of important concepts of modern culture. The study of the main characteristics of the activity of internationalism is an important component of the study of the language system. The study of international words of French origin was born from the great linguistic and cultural historical importance of the French language in the history of world languages. Besides, this study is also appropriate for determining their role and place in the lexical system of modern languages. According to the researchers, there are more than 2000 undocumented lexical units of French origin in the international fund. They show special interest in learning the French language in higher education institutions and secondary schools in Azerbaijan. It is known that the scientific style is manifested more in Russian, English, French, and German languages. For this reason, the International Lexicon is used a lot in connection with this style, as well as French words.

Key words: Internationalism used in French, international foundation, scientific and technical terms in French

Xalqlar arasında mədəni,iqtisadi,siyasi,ticarət və s. əlaqələrin artması dillərdə böyük miqdarda beynəlmiləl sözlərin toplanmasına gətirib çıxarmışdır. *Alınma sözlərin* bəziləri bir çox dünya dillərində fəal işlənir. Belə *sözlərə beynəlmiləl sözlər* deyilir: respublika, prezident, kvorum, mandat, problem. Beynəlmiləl sözlər bir neçə dildə qrafik və bəzi hallarda semantik cəhətdən oxşardır və əsasən alınma sözlər qrupuna daxildir.

Beynəlmiləl sözlərə hansı kriteriyalara görə yanaşmalarından asılı olmayaraq dünya dilçilərinin əksəriyyəti bu fikirdə yekdildirlər ki, beynəlmiləl sözlər ən azı üç və daha çox müxtəlif sistemli dillərin lüğət tərkibində özünə yer almalıdır və işləndiyi dillərin hamısında eyni semantik mənaya və oxşar səs qışasına malik olmaqla dilin elm,texnika, mədəniyyət,incəsənət, inçəsənət,idman, hərəb və s. sahələrə aid anlayış və məfhumları ifadə etməlidir. (1.səh.19)Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Əgər illər öncə dil əlaqələrinin təsiri ilə ingilis mənşəli terminlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu gün dövlətlər arasında yaranan əlaqələr terminlərin dilimizə birbaşa keçməsinə imkan yaradır. Deməli, sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir. Məsələn,belə halları biz rus dilində müşahidə edirik,fransızcadan rus dilinə sözün ikinci dərəcəli mənası keçmişdir. *Avansirovat,akkord,ansambl,blank,komendant,kuryer,suflirovat* və başqaları kimi.Fransız dili özünün tarixi inkişafı gedişində başqa dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin fəal mənbəyi kimi çıxış etmişdir və indi də edir. Tədqiqatçıların fikrinə görə,beynəlmiləl fondnda 2000 dən artıq rəsmləşməmiş fransız mənşəli leksik vahid var. [2.s18]

Fransız dilində işlənən antibiotik sözünü müəyyən yaş dairəsində insanlar işlətməsələr də, artıq xalqın dilində ümumişlək sözə çevrilmişdir. Bu sıraya aid olan salon,lisey, anten, antilop kimi sözlər də artıq ümumişləkləşmişdir.

Avropa mənşəli sözlərin bir qrupu da dilimizə termin kimi daxil olub. Daima da funksiyasını qoruyub saxlamışlar. Belə sözlər, əsasən, yunan mənşəli, latın mənşəli olmuşdur. Bir qismi də fransız mənşəli terminlərdir. Bu terminlər, əsasən texniki və təbiət fənlərinə aiddir. Humanitar fənn sahəsində işlənən jarqon, süjet, peyzaj kompozisiya kimi sözlərdə belə terminlər sırasındadır.

Pyer Gironun tədqiqatları göstərir ki, fransız dilinə gəlmiş ilk ingilis alınmaları XII əsrə aiddir. Bu sözlər əsasən dənizçilik terminləri idi və fransız dilinə onlar niderland və normand dillərinin vasitəsilə (yəni dolayı yolla) gəlmişdir: l'est, l'ouest, le nord, le sud, varech və s.

Pyer Gironun mülahizələrini qəbul edərək fransız dilinin aldığı ingilis sözlərini dörd əsas qrupa bölürük:

* anqlo-sakson mənşəli sözlər: standard-standart, spleen-dalaq, caketort və s.

* anqlo-normand: sport-idman, tennis-tenis, budget-büdcə və s.

* ekzotik sözlər: pyjama, véranda, mocassin və s.

* latın və yunan mənşəli sözlər: importer-idxalçı, photographie - fotoqrafiya və [4.s.123]

Fransız dili vaxtilə bir çox Avropa xalqlarının əsas ümumiyyəti dili olub. Düzdür, son dövrlərdə bu yeri ingilis dili tutub. Lakin fransız dili də önəmli yerini itirməyib. Azərbaycanda fransız dilinin ali təhsil ocaqlarında və orta məktəblərdə öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərilir. Məlumdur ki, elmi üslub rus, ingilis, fransız, alman dillərində daha çox təzahür edir. Bu səbəbdən də Beynəlmiləl leksika da bu üsluba bağlı çox işlənir. Dünya xalqları qarşılıqlı ünsiyyətdə bir-birinin dilinə, mədəniyyətinə hörmətlə yanaşmalı, lazım gələrsə, dilini də təbliğ etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində beynəlxalq terminlərin işlənməsi. AMEA "Terminologiya məsələləri, Bakı Elm, 2008, səh.19-21.

2. Банков А.Я. Роль французского языка в интернационализации и словарного состава нероманских языков, V Всесоюз. конференц. по романскому языкознанию. Калинин : Калинин : гос. универс.-т, 1986. стр:18

3. Abdullayeva-Nəbiyeva V. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri (avtoferat) , Bakı, 2017, səh.20

4. Fransız dilində işlənən ingilis terminləri // Bakı: AMEA, 2010, s. 123-126

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ZƏRDÜŞT İDEYALARINA MÜNASİBƏT

(N.Gəncəvi və Y.V.Çəmənəmli yaradıcılığı əsasında)

Rəhimova Gülnar İlham qızı

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

gulnarahimova94@mail.ru

Xülasə

Türklərin mədəniyyətinin müxtəlif şaxələri miladdan öncəki minilliklərdə Orta Asiya, İran və Mesopotomiyaya qədər uzanan böyük Avrasiya mədəniyyəti hövzəsinə daxil edilir. Türk-

lərin mədəniyyəti əslində bu  ax l rd n birinin məntiqi davamıdır. Bu inanların bir qismi bütünlüklə dəyişib ba qala mı  (başqa həyat tərzi, başqa yaşayış yeri və ya başqa xalq v  mədəniyyətlərin təsiri nəticəsində), bir qismi sadəcə  akil v  q libl rini d yi r k əsas xətlərini saxlamış, bir qismi isə  n ml  bir dəyişikliyə uğramadan gələcək yüzilliklər v  minilliklərə k c m  d r.

Nizamidə z rd  stilik məsələsini ilk dəfə nisbətən əhatəli  akild  araşdıran İran alimləri Məhəmməd Moin v  Pur Davud olmuşlar. T dqiqratin əsas məqsədi N.Gəncəvinin poemalarında qələmə alınan süjetlərin əsas hissəsi Sasani dövrünün hakim dini olmuş z rd  stilikl , onun mənəvi-əxlaqi dəyərləri, ictimai ədalət prinsipi v  d nyag r    ilə yaxından bağlıdır. Buna görə də sənətkarın qəhrəmanlarının yaşadığı mühitə, ictimai-siyasi sistemə m nasib tni bildirən fikr v  ric tl rinin çoxu z rd  stilik terminologiyası ilə ifadə olunmuşdur.

Y. m nz minlinin romanları xalqımızın mənşəyi, ictimai-siyasi sirlərini açmağa, öyrənməyə, irsini tam halda qavramağa imkan verir. m nz minlinin romanları xalqımızın mənşəyi, ictimai-siyasi həyatı, milli varlığı, etnoqrafik x susiy tl ri ilə əlaqəli faktlarla zəngindir. Bu romanların məzmununda güclü tarixilik və elmi yəqinlik var.

Açar sözlər: təxəyyül, z rd  stl k təlimi, qədim inanclar, mifoloji təfəkkür

Summar

Various branches of the Turks culture were included in the great Eurasian cultural basin that extended to Central Asia, Iran and Mesopotamia in the millennia before Christ. The culture of the Turks is actually a logical continuation of one of these branches. Some of these beliefs have completely changed and changed (as a result of a different way of life, a different place of residence, or the influence of other peoples and cultures), some of them have simply changed their image and patterns and kept their basic lines, and some of them have moved to the next centuries and millennia without undergoing significant changes.

Iranian scientists Muhammad Moin and Pur Dawood were the first to investigate the issue of Zoroastrianism in Nizami in a relatively comprehensive way. The main purpose of the research is that the main part of the plots written in N. Ganjavi's poems is closely related to Zoroastrianism, which became the ruling religion of the Sasanian period, its moral and moral values, the principle of social justice and its outlook. Therefore, most of the artist's ideas and requests expressing his attitude to the environment and social-political system of his heroes were expressed in Zoroastrian terminology.

Chamanzaminli's novels allow us to reveal, learn, and fully understand the origins, socio-political secrets of our nation. Chamanzaminli's novels are rich in facts related to the origin, social-political life, national existence, and ethnographic features of our people. The content of these novels has a strong historicity and scientific certainty.

Key words : imagination, Zoroastrian teachings, ancient beliefs, mythological thinking
Giriş. Z rd  stl k ilk monoteist din olmuşdur dualizm ona sonradan əlavə olunub. Bunu biz Nizaminin  s l rind  aydın g r r k. Nizami  sg nd rin atəşpərəstlik m b dl rini da ıtmasına ona görə b r t qazandırır ki, bu din əslindən uzaqlaşaraq  yya  v  s rxo lar dininə  cvrilmi dir.  sg nd rin işğal etdiyi torpaqlarda yaşayan xalqların  z qədim dinlərinə qayıtmalarını tələb etmələrinə Nizami müsbət münasibəti bununla bağlıdır.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək daha bir suala cavab verə bilərik:

1) İsgəndər “Avesta”nın bütün nüsxələrini məhv etməmişdir. Bu mümkünsüz idi, çünki “Avesta” məntnlərinin qorunub saxlandığı atəşgədələrin bir çoxu İsgəndərin hərəkət trayektoriyasından kənarında olmuşdur.

2) Yunan filosoflarının təfəkkür və düşüncə tərzləri onların zərdüştlüyə yaxından bələd olduğunu göstərir. Təbii ki, İsgəndər də Avestanın dəyərini bilirdi. Bu halda onun Avestanı məhv etməsi yox, özü ilə aparması daha məntiqli görünür. İsgəndərin dğvründə Zərdüştlüyün təhrifi belə bir ehtimala əsas verir ki, həqiqi Avesta İsgəndərə qədər məhv edilmişdir. Nizaminin təsvirləri isə bu qənaətə gəlməyə əsas verir. 86

3)İslam dini vasitəsi ilə -Nizaminin Zərdüştlüklə tanışlığı, bu təlimi hansı mənbədən oxuması və yaxud birbaşa Zərdüştlüklə bağlı ədəbiyyatla məşğul olması, onun ayin və mərasimləri, rəmzləri haqqında nə dərəcədə məlumatlı olması barədə əldə dəqiq informasiya olmadığından fərqli mülahizələr irəli sürülməkdədir, ola bilsin ki, Nizami Gəncəvinin islama xüsusi münasibəti və o zamanın tədris müəssisələrində Zərdüştlük ədəbiyyatına “Müşrüklik ədəbiyyatı” kimi yanaşılması tədqiqatçılara birmənalı nəticə çıxarmağa imkan verməmişdir. Məsələn, Bertels yazır: Nizaminin necə oxuması onun müəlliminin kim olması haqqında heç bir məlumat qalmamışdır. Gəncədə alim az deyildi və iradəsi möhkəm olan şəxslər üçün təhsil almaq mümkün idi. Nizaminin öz zamanının bütün elmlərindən xəbərdar olduğunu əsrlərindən anlamaq olar. Bu elmlərin içərisində birinci yeri, şübhəsiz, fəlsəfə tuturdu(o zamanən fəlsəfəsi teologiya ilə birləşirdi). Lakin bu sahədə Nizaminin məlumatı xüsusilə, o zamanın adətən müsəlman alimlərində müşahidə edilən məlumatdan çox-çox geniş idi. Vizantiya elminin ənənələrini saxlamış Gürcüstanın ona yaxın olması, ərəb filosoflarının bilmədikləri məsələlərdən məlumat almağa Nizamiyə imkan verirdi. Əgər doğrudan da Yunan və Vizantiyanın teologiya üzərində qurulmuş fəlsəfi fikir tarixinə yaxından bələd idisə, onda necə ola bilərdi ki, yaşadığı torpağın qədim dinindən, onun dilindən, ayin və mərasimlərindən xəbərsiz olsun. Halbuki, tarixçi Qiyasəddin Qeybullanın fikrincə, Gəncə uzun zaman atəşpərəstlərin baş od məbədinin yerləşdiyi məkan olmuşdur. Maqlar odpərəst idilər, halbuki, farslar heç vaxt atəşpərəst olmamışlar. Erkən orta əsrlərdə odpərəstliyin vətəni Atropatena idi və baş od məbədi Atropatenanın paytaxtı Gəncə şəhərində yerləşirdi. Bu fikri ciddi qəbul etmək ciddi olmasa da hər halda qədim Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində atəşpərəstlik məbədlərinin qalıqlarının olması tarixi faktdır. Başqa bir tarixçi də yuxarıdakı fikri təkrar edir. Və hətta islam dövründə belə Azərbaycanda Zərdüşti icmalarının olduğunu bildirir: “Qəti sürətdə deyə bilərik ki, “Zərdüşti icmaları hələ XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda o cümlədən Bakıda və onun ətrafında mövcud olmuşdur”.

4)Fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədov isə Azərbaycanda yaranmış Zərdüştlüyün qədim dünyanın bütün elmi mərkəzlərinə nüfuz etdiyini bildirir.:Azərbaycanda yaradılmış “Avesta” İran, Orta Asiya və başqa yerlərə yayılmışdı. Onun elmi-ideoloji nüfuz dairəsi isə daha uzaqlara gedib çıxırdı. Bu yunan elmi fəlsəfi fikrində, xüsusən Demokritin dünyagörüşünün formalaşmasında özünü aşkar büruzə verirdi(4, s 24-26)

Bütün bu qeydlər Nizami dövründə Azərbaycanda Zərdüştlüyün hələ tarixi bir fakt olduğunu onun bir çox ənənələrinin yaşadığını, ayin və mərasimlərinin məxfi şəkildə də olsa icra edildiyini göstərir. Bu halda Nizaminin onunla yaxından tanış olması və yaxud bu ədəbiyyata diqqət göstərməməsi inandırıcı görünür.

Nizami tədqiqatçıları indiyədək şairin bələd olduğu dillər sırasında əsasən ərəb,yəhudi,erməni və fars dillərini qeyd edirlər və bu dillərə əsasən onun bəhrələndiyi

mənbələri müəyyənləşdirirlər. Professor Qafar Kəndli bu dillərə türk və dəri dillərini də əlavə edir.

Şairin əsərlərinin xəritəsi də təsdiq edir ki, onun dil sərhəddi çox geniş olmuşdur. Həm də o təkcə öz dövrünün canlı dillərini deyil, müraciət etdiyi tarixi mövzuları araşdırmaq, həmin mövzularla bağlı sənədləri oxumaq rəvayət və mifoloji dastanları öyrənmək üçün artıq o zaman ölü dillər sırasına keçmiş qədim dilləri də mənimsəməyə çalışmışdır. BU mənada şairin İsgəndərin mənəvi keyfiyyətlərini təsvir edərkən böyük sərkərdənin qədim elmlərə bələdliyi ilə bağlı fikirlərinə toxunmaq yerinə düşərdi: “Yunan, pəhləvi və dəri dillərinin rəhbərliyinə sığındı, Xosrovların farsca dəftərini su kimi əzbərlədi”.

XVII əsr leksografı Məhəmməd Qasim Sürurinin “Məcmül-fürs”ündə Nizamidən gətirilmiş təxmisin üçüncü beytinin müəyyən hissəsi məhz bu atəşgədələrin təsviri ilə bağlıdır. İran alimi Məhəmməd Main isə atəşgədələrdən danışarkən onların təsnifatını da vermiş və onların iyerarxik strukturundan söhbət açmışdır. Qədim İranda 3 nahiyədə 3 məşhur və mühüm atəşgədə olmuş və onların hər biri müəyyən bir təbliğata aid olmuşdur. Daha sonra İbn Bəlxinin “Farsnamə” sinə istinad edən müəllif həmin atəşgədələrin tikilmə ardıcılığını xronologiya üzrə təqdim etmişdir. Zərdüşt Gəştəsb zamanında ilk atəşgədəni Bəlxədə, ikinci atəşgədəni Azərbaycanda-Cisdə , üçüncü atəşgədəni isə fars İstəxrində tikdirmişdir(“Cis” sözü burada “Siz” toponomiyasının qədim variantlarından biri kimi işlənmişdir(4,s 75)

İbn Bəlxinin yuxarıda qeyd etdiyimiz atəşgədələrin təbəqəsi olmuşdur ifadəsinin elmi təsdiqini Abdulla Fazilin “Azərbaycanın ən qədim tarixi” müasir “İran tarixşünaslığında” əsərində tapırıq. Keçmişdə hər qəbilənin, əyalətin və ya kəndin özünəməxsus adı olsa da (atəşi Bəhram) üç atəşgədə bu adların hamısından fərqlənmişdir.

Azərgəşəb yaxud “Azərgəşəkəsb” bir qədər dədim dövrə getdikdə “Atərgəşənəsb” adlanmışdır. Bu sözün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirləri irəli sürülmüş və onun bir söz olması da qeyd edilmişdir. Məsələn, M.Momi qədim mənbələrə istinad edərək yazır: Gəşənəsb özü 2 sözdən ibarətdir. Sözü birinci hissəsi fars və pəhləvi dilində “gəşn”, Avesta dilində “vərəşənə” kimi işlənmiş, “erkək yaxud da qoç” mənası bildirmişdir.

Beləliklə, “azərgəşənəsb” sözlərini hissələrə ayıranda “atəş-e əsb-e nər”in “erkək atın odu” mənasını verdiyini görürük. Lakin o, fars dikində daha çox “ıldırım və elektrik” anlamında işlənmişdir.

Görkəmli İran alimi Səid Nəfisi də son variantın daha çox ağılabatan hesab edərək onun üzərində dayanmışdır.

“Azərgəşənəsb Azərbaycanın ən nüfuzlu atəşgədələrindən idi”. mənasına gəldikdə isə “sıçrayan od” deməkdir. Yəni azər-od gəşənəsb-sıçrayan deməkdir. Bu sadəcə qiğılcım kimi başa düşülməlidir.(4,s76)

Beləliklə, Azərbaycan atəşgədələri ilə bağlı fikrimizi aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik.

İran alimlərinin parsizm kimi qələmə verdikləri zərdüşt peyğəmbərə məxsus dini heç vaxt milli İran dini olmamışdır. Bu dinin qorunub - saxlanılmasında Azərbaycanın müstəsna rolu olmuşdur.

Atəşpərəstlik təkcə din olmayıb, həm də idarəçilik sistemi kimi olmuşdur. İsgəndər bu sistemi məhv etmədən Şərqi qədim imperiyasına sahib ola bilməmiş, buna görə ona qarşı amansızlıq etmək zorunda qalmışdır. Bu dinin Azərbaycanda qorunub saxlanılması İran ərazisindən üdəfə böyük Sasani imperiyasının yaranmasına imkan verdi.

Ay tutulan ilin qışın son ayında anam öldü. Meyiti götürüb daxmaya(qəbiristan)apardıq. Qədim zamanlarda meyidi yerə qoyurdular, quşlar ətini diddikdən sonra sümükləri üst-üstə yığırdılar. Basdırmaq adət deyildi. Tüklərini tüləmiş

qocaman bir şahin anamın gözlərini diddikdə özümü saxlaya bilməyib qışqırdım. O birisi gün atəşgədəyə getməyib, hey daxmanın ətrafında dolaşaraq ağladım. Axşam atam mənə yanına çağıraraq yavaş səsle dedi: -Oğul ölüm Əhrimənin məhsuludur. Biz ölümə qarşı zəiflik göstərsək divləri sevindiririk. Divləri dəf etmək üçün qüsl yerində atəş yandırılmalıdır. Bacım Jinduqla birlikdə qüsl yerinə gedib atəş yandırdıq və sabaha qədər orada oturaraq atəşi sönməyə qoymadıq.

-Jinduqt,- dedim-ümumi dərdimizdən başqa səndə ayrı bir dərd olduğunu duyuram. Zərdüşt eşqinə, söylə görüm, nə olmuş?

-Atamız evlənəcəkmiz?-deyə cəld soruşdum. Jinduqt cavab olaraq ağladı. Zərdüşt qanununa görə, kişinin bacısı və qızı ilə evlənməsi, savab hesab olunurdu. Qanuna görə Jindut atasının arvadı olmuşdu(1,s 351-354)

Kəbusey Ceynizi yenə dayandırdı: Övzai Kəbusey duyaraq gülümsədi və mənə müraciət edib:

-Çopo məbədinə sən oxu, -dedi.

O gecədəki vəqədən sonra həyatımız alt-üst oldu. Bacı Jinduqla bərabər hərəkət edirdik. Şəhərə dönərkən Xaldeyalı bir qocaya rast gəldik. Falçı olduğunu bilərək ona yanaşdıq

-Salam, qoca!-dedik. O, da bizə salam verdi və əlini ağzına uzadıb, sonra gözlərinin üstünə qoydu. Falımıza baxarsanmı? -deyə sorduq .

Qoca cibindən bir-iki alabəzək muncuq çıxarıb yerə atdı və onlara baxaraq cəld dedi:

-Utarid altında doğuldunuz, yenə də o ulduzun himayəsindəsiniz. Qan qarışacağı var. Fəlakət var. Yol görünür. Məskən dəyişiləcək.Xeyirli bir quş rəhbər olacaq. Günəş doğacaq.

İkinci dərs yaşamaq qanunları idi. Müəllim Xanburabinin yanına getdik. Övladlarım dedi: yaşayış qanunları çox sadədir; yaşamaq tox və salamat yaşamaq yaşayışın cəfasını azaldıb, səfasını çoxaltmaq. Ölən dirilməz, dirilən eyni cisim deyil. Başqasıdır. Həyat bakidir, ancaq şəkillər dəyişir. Yaşamaq öz-özlüyündə bir məqsəddir. Başqa məqsəd təqib etməz. Yaşamaq fərdi və xudbin deyil, ictimai olmalıdır. İnsanlar həyatın sadəcə məqsədini mürəkkəbləşdirir. Düz yolu buraxıb, dolanbac yollar ayırırlar. Bunu yapanlar, adi insanlar deyil, ağıllılar, zəkalılardır. Həyat müvəqqəti bir imtahandan ibarətdir. Bundan sonra məhkəmə olub da, həyatda görülən əməllərə görə əcr veriləcəkmiz. Arilər dünyanı iki qeyri-maddi qüvvələrin mübarizə məhsulu kimi anlaşırlar... Babil ağlasığmaz əfsunlarla özünü aldadır.

Hindli göylərdə altın arabalı qüvvələr görərək səadətini onlardan diləyir. İnsanlar acizlikdə çırpınaraq məlum qüvvələrdən xarüqələr gözləyir. Halbuki, beş hiss vasitəsilə duyulan və təyin edilən maddədən başqası qeyri-maddi, qeyri-mövcuddur (1,s 359).

Çalışmaq, şücaət, hiylə, yazı, musiqi, dərüni ehtiyacların xidmətçiləridir. Xanburani bu məaldə söylədiyi nitqinin sonunda cəmiyyətə sadıq qalmamızı tövsiyyə edib, bir-bir alnımızdan öpdü, biz də onun əlindən öpərək ayrıldıq. Bir gündən sonra “Xoruz” qəbiləsinin adətincə gənclər həkim tərəfindən müayinə olunub evlənə biləcəyinə icazə verilir. Sonra “Qoç” qəbiləsindən nişanlı aramağa gedilir. Gəncliyin baharı başlayırdı. Anam da mənə bərabər sevinirdi-Xoşbəxt ol! -dedi. Həkim müayinəsindən sonra Cəməsbın məbədinə ziyarət etmək adət idi. Bir neçə bardaq şərab və bir torba da dən götürüb getdik. Jindutu yad etmək üçün Cəməsbın qəbrinin yanında bir çox ağ xoruzlar saxlanılırdı. Ziyarətə gələnlər bunlara dən gətirirdilər. Qəbir güllü bir bağçada idi. Ətrafdakı şəkillər onun həyatı yolunu əks etdirirdi.

Xoruz qəbiləsinin gəncləri Çopo ilə Ceyniz arasındakı dialoqlar, polemikalar çox zaman “Studentlər” romanındakı gənclər arasında olan millət, xalq və cəmiyyət problemləri ilə bağlı danışmaları xatırladır. Adətlərdən şikayətlənən Ceyniz bu itaət və adətə sadıqlığı

“sürü” davranışına xas əlamət kimi səciyyələndirir. Söhbətin məzmunu sadə görünsə də, məğzi, ideyası aktual, XX əsrin problemi kimi səslənir. “Ceyniz istehza ilə güldü: – Tühafsan, Çopo, – dedi. – Sən durğun həyat aşiqisən. Deyirsən, aman, asayış pozular. Qoca müəllimlərin təsiri səndə dərin köklər atmışdır. Bircə şeyi nəzərdən qaçırırsan. Tariximizi bilirsən, amma qəbilə həyatına keçməməizin əsl səbəblərini dərk edə bilmirsən. Cürət edib bu sözü deyirəm. Bağışla! Qəbilələrə Babil, Midiya, Kapadosya, Urartu, Pars, Xaldeya, Pont-Öksin sahillərindən belə adamlar toplanmışdır. Səbəbi? – Bəlli: orada yaşamaq üsulu çəkilməz bir hala gəlmişdir. Saray istibdadı, müharibə, daxili iğtişaşlar, dərəbəylik, din naminə qan tökmələr, zorluların əmlak iştahası xalqı zara gətirmişdir” (1, s.367). Romanda “7” rəqəmi ilə bağlı simvollaşma N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərini xatırladır. Yeddi Xoruz məbədi, yeddi xoruz başlı daş sütunlu möhtəşəm bina, məbədə çıxan yeddi pilləli iri daş pilləkənlər, hər pillədə oturub ney çalan əlvən geyimli, xoruzu qalpaqlı, uzun saqqallı yeddi qocanın yeddi ibrətəməz hekayəti. Yeddi qübbəli saray, yeddi ulduzlu səmanın təsviri, yeddi gözəl qız və yeddi ərən və s.

Y.V.Çəmənəzəminli romanda bir çox bəşəri problemlərin bütün zamanlarda təkrarlandığını, sinifli cəmiyyətlərdə istismarın xarakterini, saray hakimiyyətinin patriarxal qanunlarını açıb göstərir. Bir gün xəstələnib işə çıxmayan qulu çubuq altına salıb öldürürlər. Mənlərə qul tökülüb, firon məmurlarını qətlə yetirir. “Zülmün mənbəyi saraydır, saray!” – şüarlı üsyanlar baş qaldırır. N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” mənzum romanındakı kimi ibrətəməz hekayətlər söylənilir, lakin gözəl qadınların dilindən yox, ərənlərin dilindən eşidirik. Firon ordusu tüğyan edən üsyanları amansızlıqla yatırır. Yüzlərlə insan öldürülür.

Romanda fərd və cəmiyyət münasibətlərinin, ali insan şüurunun bu münasibətləri tənzimləmə prinsiplərinin vəhdətini görürük. Dünya, yaradılış, təbiət, cəmiyyət haqqında fəlsəfi tezislərini konkret həyatı misallarla isbatlayan Yusif Vəzir dünyanı iki qeyri-maddi qüvvələrin (xeyir və şər) mübarizəsi meydanı hesab edən zərdüştilərin, misirlilərin, hindlilərin mifik təsəvvürlərini romanına gətirir, fəlsəfi təxəyyül metodlarının formalaşmasının ibtidai qaynaqlarını açıb göstərir.

Nəticə. Təbii ki, Nizami bir mütəfəkkir kimi bütün dini və fəlsəfi cərəyanlara maraq göstərmiş onları tədqiq etmiş, və yeri gəldikcə öz münasibətini bildirmişdir. Bu sırada bəşəriyyətin ən qədim dini zərdüştiliyin yer alması da təbiidir.

Y.Çəmənəzəminlini illərlə düşündürən milli kimlik sualı təkcə tarixi-siyasi publisistik araşdırmalarda qalmadı. Həm də bu tale yüklü məsələni roman mətnində təhlilə çəkdi. Bizim bir xalq olaraq təşəkkül və təkamülümüzün sxemini, coğrafiyasını müəyyənləşdirməyə çalışdı. Başlı bələlər çəkmiş xalqın məhv olmadığını Səməndər quşu kimi ölüb-ölüb dirilməsi, yanib kül olduqdan sonra özünü öz külündən od olaraq yenidən yaratması əfsanəsini nəql etdi.

Ədəbiyyat

1.Çəmənəzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, “AVRASİYA PRESS”, 2005.

2.Əli Hüseyn Zadə. Y.V.Çəmənəzəminlinin “Qızlar bulağı” romanı haqqında. “İnqilab və mədəniyyət”, 1935, №

3.İ.Sadiq. Yusif Vəzir Çəmənəzəminli və Şumer qaynaqları. AMEA, “Ədəbiyyat məcmuəsi” Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, 2017, № 3.

4.İ.Quliyev. Nizami yaradıcılığında zərdüştilik. AMEA, M.Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tu. Bakı, 2016, 174s

5.L.Məcidiqızı. Yusif Vəzir Çəmənəzəminli və rus mədəniyyəti, Bakı, “Azərənşər”, 2002, 152s

KIÇIK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMƏ UĞURLU ADAPTASIYA PROSESİNİN MODELƏŞDİRİLMƏSİ

Modeling the process of successful adaptation of younger students to learning

Rüstəmovə Aygün Əmir qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ümumi psixologiya kafedrasının doktorantı

E.mail: rustemova@inbox.ru

XÜLASƏ

Modelləşdirmə metodundan pedaqoji-psixoloji tədqiqatlar sahəsində getdikcə daha çox istifadə olunur. Pedaqoji modelləşdirmə hər hansı bir hadisənin, prosesin və sistemin modelin qurulması əsasında öyrənilməyi üsuldur. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlimə adaptasiya prosesinin modelləşdirilməsi dedikdə, məktəbdə pedaqoji fəaliyyətin təşkili modelinin işlənilib hazırlanması və onun həyata keçirilməsi, daxili və şagirdlərin təlimə uğurlu və sürətli adaptasiyasına xidmət edən xarici amillərin təsiri başa düşülür.

Modeli qurarkən aşağıdakı tələblərə cavab verilməlidir:

- nəzəriyyənin inkişafı vasitəsinə xidmət etməlidir;
- hadisənin, prosesin hər hansı nəzəriyyəsinə və ya hipotezini şərh etməlidir;
- bu və ya digər nəzəriyyəni inkişaf etdirməli, onu ya təsdiq, ya təkzib etməlidir;
- eksperimental, çoxyönlü xarakter daşmalıdır ki, modelləşdirmə obyektinin əlaqələrinin müxtəlifliyi təsvir və izah edilsin.

Kiçik yaşlı məktəblilərin adaptasiyası prosesinin modeli dedikdə, ilk növbədə məktəblərdə pedaqoji fəaliyyətin təşkili prosesinin təsviri və nəzəri əsaslandırılmasını başa düşürük.

Tədqiqatımızda modelləşdirmə prosesi bir neçə mərhələni əhatə edir:

1. Pedaqoji-psixoloji tədqiqat metodu kimi modelləşdirmənin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, müxtəlif müəlliflər tərəfindən hazırlanmış mövcud modellərlə tanışlıq.
2. Kiçik yaşlı məktəblilərin adaptasiya prosesinin ilkin modelinin qurulması.
3. Məktəbin təlim-tərbiyə prosesində sınaq modelinin tətbiqi;
4. Bu modelin məktəbin şəraitinə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi.
5. Modelin son variantda qeydiyyatı, elektron sxeminin tərtib edilməsi.

Eksperimental işin gedişində kiçik yaşlı məktəblilərin adaptasiya prosesinin modelinə cavab verməli olduğu tələbləri hazırladıq. Xarici amillərə: ailə, valideynlər, dostlar, sosial dairə; daxili amillərə isə məktəb, müəllimlər, sinif yoldaşları və təhsil prosesini daxil etdik.

Məktəbdə pedaqoji fəaliyyətin təşkili modeli müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir:

- pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasına istiqamətlənmək;
- məktəbin təlim-tərbiyə prosesinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

- pedaqoji fəaliyyət iştirakçılarının hazırlıq səviyyəsinin nəzərə almaqla onun həyata keçirilməsi və modelin korreksiya imkanı.

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlimə uğurlu adaptasiyası üçün nəzəri və metodoloji əsasda sistemli yanaşma kimi struktur-funksional modelin hazırlanmasından istifadə etmək qərarına gəldik. Uğurlu adaptasiyaya qarşılıqlı keçid xarici və daxili amillərin təsiri və fəaliyyətin şəxsi tərəfi ilə əlaqədardır.

Təhsil prosesində şagirdlərin uğurlu adaptasiyası o zaman baş verir ki, nəzarət edilən şəraitdə xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyət şagirdlərin sağlamlıq vəziyyətinə, fiziki və əqli inkişafına yönəlsin, diaqnostik kompleks və uyğunlaşma imkanları sahəsinin formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilsin.

Açar sözlər: adaptasiya, modelləşdirmə, pedaqoji fəaliyyət, metodologiya, davranış normaları

SUMMARY

The modeling method is used more and more in the field of pedagogical and psychological research. Pedagogical modeling is a method of studying any phenomenon, process and system based on the construction of a model. Modeling the process of adaptation to training of young schoolchildren means the development of a model of organizing pedagogical activities at school and its implementation, the influence of internal and external factors that serve the successful and rapid adaptation of students to training.

When building the model, the following requirements must be met:

- should serve as a means of theory development;
- should interpret any theory or hypothesis of the event, process;
- must develop this or that theory, confirm or refute it;
- should have an experimental, multifaceted character, so that the variety of relationships of the modeling object is described and explained.

When we say the model of the adaptation process of young schoolchildren, we first of all understand the description and theoretical justification of the process of organizing pedagogical activities in schools.

The modeling process in our study includes several stages:

1. Study of the theoretical basis of modeling as a pedagogical-psychological research method, familiarization with existing models developed by various authors.
2. Building the initial model of the adaptation process of young schoolchildren.
3. Application of the test model in the educational process of the school;
4. Adaptation and improvement of this model to school conditions.
5. Registration of the model in the final version, drawing up the electronic circuit.

In the course of the experimental work, we developed the requirements that the young schoolchildren should meet in the model of the adaptation process. External factors: family, parents, friends, social circle; and internal factors included school, teachers, classmates and educational process.

The model of organizing pedagogical activity in school has certain features:

- to focus on increasing the efficiency of pedagogical activity;
- taking into account the features of the school's educational process;
- taking into account the level of preparation of participants in pedagogical activities possibility of implementation and correction of the model.

We decided to use the development of a structural-functional model as a systematic approach on a theoretical and methodological basis for the successful adaptation of young schoolchildren to training. The mutual transition to successful adaptation is related to the influence of external and internal factors and the personal side of the activity.

Successful adaptation of students in the educational process takes place when, under controlled conditions, specially organized activities are aimed at the health condition, physical and mental development of students, and are carried out through the formation of the diagnostic complex and the field of adaptation possibilities.

Keywords: adaptation, modeling, pedagogical activity, methodology, norms of behavior

HÜSEYN CAVID İRSİNƏ DÖVLƏT QAYĞISI

Rzayeva Günay

Basqal Qəsəbə Mədəniyyət evi

Direktor

gunay.rza@inbox.ru

1930-cu illərdən başlayaraq, 25 ildən artıq bir müddətdə sovet quruluşu özünün ictimai-siyasi xüsusiyyətlərinə görə dəyişməz mövqə nümayiş etdirir. Hətta açıq sosialist müxalifətinin belə mümkün olmadığı bu dövrdə siyasi-ideoloji damğasını qoyan şəxs İosif Stalin olub. Fəlsəfədən iqtisadiyyata, filologiyadan tarixə və genetikaya qədər hər sahədə “həqiqətlərin” Stalin tərəfindən müəyyən edildiyi bu dövrün xüsusiyyətləri onun ölümündən sonra da təsirini davam etdirdi. Məhz bu dəyişməz siyasi sistemin bərqərar olunması üçün ümumi sovet məkanının da bir çox ziyalılar qurban verilmişdir ki, bu şəxslər arasında Azərbaycanın da görkəmli elm, mədəniyyət və ictimai xadimləri mövcud idi.

Həmin dövrdə fəaliyyət göstərən əksər ziyalılarımız bu qəddar düşüncənin qurbanına çevrildi. Həmin zamanlarda repressiyaya məruz qalanlar içərisində Abbas Mirzə Şərifzadə, Bəkir Çobanzadə, Cəmşid Naxçıvanski, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Qambay Vəzirov, Ruhulla Axundov, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd Cavad və s. kimi Azərbaycanın görkəmli elm, mədəniyyət və ictimai xadimləri mövcud idi. Bu şəxslər içərisində özünəməxsus məşəqqətli taleyə sahib olanlardan biri də Hüseyn Caviddir.

Təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malik olan Hüseyn Cavid yaradıcılığı dövrün siyasi düşüncələrinin qurbanına çevrilir. Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq heç zaman unudulmayan belə ədəbi irs heç zaman dövlət qayğısından uzaq qalmayıb. Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşan kimi gördüyü işlər sırasında ədəbiyyat və incəsənət xadimlərimizin yaradıcılığının tədqiqi ilə təbliğinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, yaradıcılıq, irs, dövlət qayğısı

MÜASİR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Aygün Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının

Dövlət Turizm Agentliyi

Basqal Qəsəbə Mədəniyyət evinin

Metodisti

basqal_medeniyyetevi@mail.ru

Qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olan Azərbaycan bu il dövlət müstəqilliyinin bərpasının 33-cü ildönümünü qeyd etməkdədir. Əvvəl ki, dövrlərlə yanaşı son 33 ildə mədəniyyətin inkişafına daim diqqət göstərən Azərbaycan bu günə kimi öz mənəvi dəyərlərini qoruyub və nəsillərdən nəsillərə ötürə bilib. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir.

Hər bir kəsin mənəvi ehtiyacları onu yetişdirən milli-mədəni mühitin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Ona görə də yetişməkdə olan gənc nəslə xalqımızın sosial-mənəvi mənşəyini, mədəniyyətini, mədəniyyət tarixini öyrətmədən onların mədəni tələbat meyllərini, estetik zövq oriyentasiyasını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Onlar bu bilikləri qazanaraq dərk etməlidirlər ki, Azərbaycan xalqı elə bir mədəniyyətə malikdir ki, bu mədəniyyət müxtəlif zamanlarda həm müxtəlif sivilasiyaların nailiyyətlərindən faydalanmış, həm də onların bəzilərinin önündə getmiş elə mürəkkəb və zəngin bir fenomendir ki, ona sadə şəkildə yanaşmaq olmaz. Azərbaycan qazandığı müstəqilliyə tamamilə yiyələnmək üçün xalqımız öz mənəvi və maddi mədəniyyətini dünya mədəniyyətinin təcrübəsi və nailiyyətlərindən faydalanmaqla, öz köklərindən ayrılmamaq şərti ilə daha da inkişaf etdirməlidir.

Azərbaycan xalqı milli mədəniyyətə, onun tarixi qaynaqlarına həmişə çox diqqətlə yanaşmışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin son illərdəki tarixi inkişaf yolu bilavasitə ölkə başçısının adı, şəxsiyyəti ilə bağlanmış, mədəniyyət və incəsənət xadimlərimiz bu dövrdə axtarıqlarını məhz dövlətin qayğısı sayəsində genişləndirməyə müvəffəq olmuşlar. Ötən beş il ərzində ölkə rəhbərliyinin, eləcə də xarici dövlətlərin başçılarından, yüksək rütbəli əcnəbi qonaqların iştirakları ilə yüzlərlə tədbir keçirilmişdir. Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti dünyanın bir çox ölkəsində geniş şəkildə nümayiş etdirilmişdir.

Son illər ərzində ölkədə keçirilən müxtəlif müsabiqələr, mahnı bayramları neçə-neçə istedadın üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu müsabiqələrdə uğur qazanan gənclərə göstərilən sonsuz qayğı və diqqət Azərbaycanın inamlı sabahı deməkdir. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra hər sahədə olduğu kimi, mədəniyyətdə də yeni islahatların həyata keçirilməsi

zərurəti yarandı. Bu islahatların bariz nümunəsi kimi ölkə rəhbərinin müvafiq fərmanları ilə yeni fəaliyyət sahələri açmış, bu sahələrin inkişafında da əsl dönüş yaranmışdır.

Bu məqalədə müasir Azərbaycan mədəniyyətinin keçdiyi inkişaf yolundan danışılacaq.

**QƏDİM TÜRK YURDU ŞƏKİNİN İQTİSADI TARİXİNİN
XRONOLOGİYASI. ŞƏKİ İQTİSADİYATININ ŞAHI OLAN İPƏKÇİLİK
BARAMAÇILIQ, SU TƏSƏRRÜFATI VƏ MELİORASİYASI
CHRONOLOGY OF THE ECONOMIC HISTORY OF ANCIENT TURKISH
HOMELAND. SILK FARMING, WATER MANAGEMENT AND RECREATION,
THE KING OF THE SHAKI ECONOMY**

Sənan İbrahimov

Azərbaycan Respublikası. Bakı şəhəri.

Xülasə

Şəki, Azərbaycanın şimal-qərbində, Qəvqaç rayonunda yerləşən və zəngin tarixi, mədəniyyəti ilə məşhur olan bir şəhərdir. Bu gözəl şəhər, dağların arasında, gözəl təbiət sahələri ilə əhatə olunmuşdur.

İşğaldan qorunmuş Şəki, UNESCO tərəfindən Şəki Tarixi-Mimərlik Qoruğu adı altında dünya mədəni irsinin bir hissəsi kimi qeydə alınmışdır. Şəki, ən qədim tarixi sakinlərindən bəri mövcud olan bir mədəni məkan kimi tanınır.

Şəki şəhərində ən məşhur turistik yerlərdən biri, 18-ci əsrin sonlarına doğru inşa edilmiş olan Şəki Xan Sarayıdır. Bu xüsusi tikilinin arxitekturu və iç tərz, şəhərin mədəni irsini ifadə edir. Şəki, alban kilsəsi olan Əlvənd (Kish) kilsəsi ilə məşhurdur. Şəki ərazisində alban kilsələrinin nadir nümunələrindən biri olan Əlvənd kilsəsi, müstəqil alban mədəniyyətinin ən önəmli simvollarından biridir.

Həmçinin, Şəki şəhərində alban qalası və müasir abidələr də tapmaq olar. Bu şəhər, turistlər üçün zəngin mədəni və təbii gözəlliklərlə dolu bir tətillik məkanı təşkil edir. Şəki, rəngarəng xalçaçılıq, el işləri və sənət sahələrində də məşhurdur. Burada yerli sənətkarlar əl işləri, xalça və başqa əşyalar hazırlayırlar və satışa çıxarırlar.

Ümumi olaraq, Şəki Azərbaycanın mədəni irsinin ən nümunələrindən birini təmsil edir və ziyarətə kimi turistlər üçün böyük marağa səbəb olur.

Açar sözlər: Qədim Türk yurdu, Şəki, iqtisadi tarixi, xronologiyası, alban kilsələri, iqtisadiyyatı, ipəkçilik, baramaçılıq, su təsərrüfatı, meliorasiyası, inkişafı

Summary

Sheki is a city located in the north-west of Azerbaijan, in the Qavqach region, and is famous for its rich history and culture. This beautiful city is surrounded by beautiful natural areas, among the mountains.

Protected from occupation, Sheki has been registered by UNESCO as a part of the world cultural heritage under the name of Sheki Historical-Architectural Reserve. Sheki is known as a cultural destination that has existed since its earliest historical inhabitants.

One of the most famous tourist attractions in the city of Sheki is the Sheki Khan Palace, which was built at the end of the 18th century. The architecture and interior style of this particular building reflects the cultural heritage of the city.

Sheki is famous for its Alvand (Kish) church, an Albanian church. Alvand church, one of the rare examples of Albanian churches in Sheki territory, is one of the most important symbols of independent Albanian culture.

You can also find an Albanian fortress and modern monuments in the city of Sheki. This city is a vacation destination full of rich cultural and natural beauty for tourists.

Shaki is also popular in the fields of colorful carpet weaving, handicrafts and arts. Here, local artisans make and sell handicrafts, carpets and other items.

Overall, Shaki represents one of the best examples of Azerbaijan's cultural heritage and is of great interest to tourists as a shrine.

Key words: Ancient Turkish homeland, Sheki, economic history, chronology, Albanian churches, economy, sericulture, cocooning, water management, land reclamation, development

Giriş

Şəki şəhəri təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri sayılan Şəki rayonunun inzibati mərkəzidir. Onlar Balakən və Zaqatala kimi rayonlarla qonşudurlar. Aşkar edilmiş orta əsr yaşayış məskənləri şəhərin 2500 il əvvəl yarandığını və ölkənin ən qədim şəhərlərindən biri olduğunu göstərir. Şəkinin təbiəti dərəzlərlə əhatə olunmuş dağlıq ərazilərdə yerləşdiyindən gözəldir.

Müxtəlif dövrlərdə Şəki şəhəri müxtəlif xanlıqların tərkibində, 813-cü ildə Arranşahlar dövlətində, XI əsrdə Şirvan dövlətinin tərkibində olub, sonra 1396-cı ildə tatar-monqollar tərəfindən məğlub edilərək ələ keçirilib. 1743-1819-cü illərdə Şəki Şəki xanlığının tərkibində olub, 1805-ci ilə qədər xanlıq Çar Rusiyasına birləşdirilib.

Turistlər bu günə qədər qorunan tarixi görməli yerlərə heyran ola bilərlər. Məsələn, VIII əsrdə tikilmiş Şəki Xanları Sarayı, “Gyalyarsyan-Qyoryarsyan” qalası, çoxlu sayda karvansaraylar, Cümə məscidi, VIII əsrdə tikilmiş Gileyli məscidinin minarəsi, qədim hamamlar, teatr, tarixi muzeydir. Şəhərin yaxınlığında çoxsaylı tarixi abidələri Kumbazi qüllələri (XVIII əsr), Yuxarı-Çardaxlardakı qala və çoxlu sayda attraksionlar görə bilərsiniz.

Şəki şəhəri orta əsrlərdə öz sənətkarları və tacirləri ilə məşhur idi. Buraya müxtəlif ölkələrdən tacirlər gəlir, nəticədə karvansaraylar tikilirdi. Bu qurumlardan ikisi bu günə qədər gəlib çatmışdır, bunlar 18-ci əsrdə tikilmiş Yuxarı və Aşağıdır. Hal-hazırda Şəki keçmişdə olduğu kimi sənətkarlar, zərgərlər şəhəri sayılır və indi burada əla ipək istehsal olunur.

Azərbaycanda ipəkçilik kənd təsərrüfatının qədim zamanlardan bütün Azərbaycan ərazisində yayılmış və bu günə qədər inkişaf edən bir sahəsidir. Əsas istehsal zonaları Şəki və Baskaldır. Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafına İpək Yolu yolunun Azərbaycanın müəyyən bölgələrindən keçməsi təsir göstərmişdir[1].

2017-ci ildə Şəkiddə “İqlim dəyişikliyi və kimyəvi reagentlər: ipəkçilikdə yeni axtarışlar” mövzusunda 8-ci Beynəlxalq İpəkçilik Konfransı keçirilmişdir. 9 ölkənin 44

nümayəndəsi Avropa, Mərkəzi Asiya və Qafqazda iqlim dəyişikliyinə ipəkçiliyə təsiri ilə bağlı müzakirələr aparıb.

Şəki Zaqafqaziyanın böyük mədəniyyət mərkəzi idi. Şair İsmayılбек Nakamın və görkəmli yazıçı-pedaqoq Rəşidбек Əfəndiyevin adları şəhərin tarixi ilə bağlıdır. Şəki görkəmli dramaturq və filosof, Puşkinin müasiri Mirzə Fətəli Axundovun doğulduğu yerdir. Uşaqlığını və gəncliyini keçirdiyi ev indi muzeydir. Şəhərin keçmişi rus ədəbiyyatı ilə əlaqələrdən danışır. Gənc Lev Tolstoy hərbi xidmət üçün buraya gəlirdi. Onun Şəki ətrafında cərəyan edən hadisələri böyük bədii qüvvə ilə çatdıran “Qafqaz əsiri”, “Hacı Murad”ı hamının yadındadır. O dövrün tarixi hadisələrinin etibarlılığını məşhur sovet heykəltəraşı və antropoloqu M. M. Gerasimov tərəfindən görünüşü bərpa edilmiş Şamilin həmkarı Hacı Muradın kəllə sümüyünün tapılması da təsdiq etdi.

Qədim Şəki böyük ticarət mərkəzi idi. İndiyədək burada İsfahan, Təbriz və Ləzgi karvansaraları, şərq mehmanxanaları və mehmanxanaları yaxşı qorunub saxlanılmışdır. Şəhərin mərkəzində hələ də kirəmitli gable damları, hündür verandaları, boş kərpic və ya söküntü divarları ilə əhatə olunmuş həyətləri olan kifayət qədər köhnə daş evlər var.[2]

Çox az abidələr uzaq keçmişdən günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Şəkini məhv olmaqdan xilas etmək üçün şəhərin şimal-qərb kənarında güclü dəmir-beton bəndlər zolağı tikilmiş, ətraf yamaclar hörgü ilə möhkəmləndirilmişdir.

Şəki Azərbaycanın ən qədim və mərkəzi bölgələrindən biridir və zəngin bir tarixi irsə malikdir. Şəki, əvvəlcə Qədim Şəki adı ilə tanınmış, daha sonra isə Cümədən adını daşımağa başlayıb. Əziz Şəki şəhərində alban kilsələrinə dair tarixi məlumatlar mövcuddur.

Alban kilsələri, müstəqil və müstəqil bir kilsə formalaşdıran Kafkas Albanlığı kimi bölgədən olan bir xristian cəmiyyətinin yaratdığı kilsə binalarıdır. Əziz Şəki şəhəri də bu mənada önəmli bir rol oynayır. Ən məşhur alban kilsəsi Əlvənd (Kish) kilsəsidir. Bu kilsə, Şəki şəhərinin çox qədim bir hissəsi kimi tanınır və alban mədəniyyətinin bir ənənəvi simvoludur.

Şəki şəhəri, ənənəvi ipəkçilik sənəti ilə məşhurdur. Bu sənət, Şəki şəhərinin tarixində və mədəniyyətində böyük bir rol oynayır. Şəki ipəkçiliyi, dünyada tanınan və qiymətli bir məhsul olan ipək məhsullarının istehsalı və hazırlanması ilə əlaqələndirilir.

Şəki şəhərindəki ipəkçilik sənəti, 18-ci əsrin sonlarına və 19-cu əsrin əvvəllərinə qədər gedir. Şəki, o dövrdə Dənizli ilə yanaşı, Azərbaycanın ən böyük ipək məhsul istehsalat mərkəzi olaraq tanınmışdı. Şəki ipəkçiliyi, əsasən şəhər sakinləri tərəfindən aparılırdı və qadınlar bu ənənəvi sənət üzrə böyük bacarığa sahib idilər.[3]

Şəki şəhərindəki ipəkçilik sənəti, genelliklə aşağıdakıları əhatə edirdi:

İpək Hazırlanması: Şəki ərazisində yetişdirilən tütü, mürəqqəb əməllər ilə işlənir və əl tikili zəncirlə çimərliklər əldə edilirdi. Bu zəncirliyin qatlarını yüngül və əsl ipəklə birləşdirmək üçün əsas hazırlanırdı.

Boyama: Hazırlanan ipəklərə rəng əlavə edilməsi üçün boyama tədbirləri həyata keçirilirdi. Bitkilər, kimyəvi maddələr və başqa mənbələrdən alınan rənglər istifadə edilirdi.

Dizayn və Büküm: İpəklər bükülmə, döşəmə və dizayn etmə əməliyyatları ilə işlənirdi. Bu proses, müxtəlif rəng və forması olan ipək məhsullarının yaradılmasını təmin edirdi.

Xüsusi Üslub və Motivlər: Şəki ipəkçiliyi özünəməxsus üslub və mətniyyatla xüsusi müşayiət olunurdu. Bu sənətin ən məşhur nümunələri arasında Şəki xalçası, başörtülər, dəstəklər və paltarlar sayılabilir.

Şəki uzun müddətdir ki, başqa ölkələrdə tanınan ipəkləri ilə məşhurdur. Burada ən böyük ipək fabriklərindən biri, həmçinin ipək əyirmə və ipəktoxuculuq fabrikləri fəaliyyət göstərir.

Şəkiddə hələ də xalq sənəti - zərgərlik, ovçuluq, mis qabların istehsalı, tikmə var. Yerli milli şirniyyatlar istehsal edən qənnadı sexləri var: düyü unundan və qozdan paxlava, nabat – bişmiş şəkər, peşvenq – ağızda əriyən şirin un samanları.

Şəki dünyada böyük tələbat olan rəngarəng qadın ipək yaylıqları ilə məşhurdur.

Şəhərdə olduğu kimi Şəkinin ətrafında da çoxlu meyvə bağları var. Burada bir neçə dağ kurort daçası var.[4]

Onlardan biri - təxminən 2000 m hündürlükdə yerləşən Xanyailağı (keçmişdə xanın yay iqamətgahı) uzun müddətdir ki, Şəki camaatı tərəfindən yay tətili üçün istifadə olunur.

Şəki ipəyi uzun illər dünya bazarlarında öz populyarlığını qoruyub saxlamış, bu bölgənin barama və ipək saplarına yüksək qiymət verilmişdir. İpəkçiliyin inkişafı ilə burada istehsal texnologiyasını mənimsəmiş xüsusi ixtisaslaşdırılmış sinif formalaşmışdır.

1985-ci ildə Şəkinin Küdyurlu kəndi yaxınlığındakı kurqanlardan birində aparılan qazıntılar zamanı nadir artefaktlar - ipək qurdunu xatırladan qiymətli metallardan hazırlanmış sırğalar aşkar edilib. Arxeoloqlar tapıntıların yaşını - eramızdan əvvəl II minilliyin I rübünü də müəyyən etdilər.

Şəki şəhərindəki ipəkçilik sənəti, regionun mədəni irsinin qədim və ənənəvi bir hissəsidir. Bu sənət, Şəki şəhərinin tarixi və mədəniyyətindən nümunələri əks etdirir və bu gün belə də qiymətli və bənzərsiz ipək məhsulları istehsal etməkdə davam edir.

Bağçılıqla əsasən qonşu Kişlyaq kəndinin sakinləri məşğul olurdular. Şəhər erməniləri müxtəlif meyvələrdən, xüsusən də ağ tut və üzüm pomasından araq düzəldir, şərab da istehsal edirdilər.

Şəbəkə Azərbaycan xalq sənətkarları tərəfindən yapışqansız və mismarsız xırda taxta hissələrdən düzəldilmiş rəngarəng şüşəli pəncərələrdir[2].

Şəkiddə dulusçuluq istehsalı da inkişaf etmişdir. Burada 14 emalatxana (karxanə) yerləşirdi[48].

Sovet hakimiyyəti illərində şəhər Azərbaycan SSR Şəki rayonunun inzibati mərkəzinə çevrildi. İpək istehsalat birliyi, tikiş fabriki, tütün-fermentasiya, kərpic zavodları, ət kombinatları, qida kombinatları, toxuculuq, kənd təsərrüfatı texnikumları, pedaqoji, tibb və musiqi məktəbləri, xalq teatri (1975-ci ildə - dram teatri)), şəhərdə tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Şəkiddə anadan olmuş Azərbaycan yazıçı-maarifçisi Mirzə Fətəli Axundovun ev-muzeyi, həmçinin “Şəki Xanları Sarayı” muzeyi yaradılmışdır.[3]

Şəki Xan Sarayı. Bu saray 18-ci əsrin qiymətli memarlıq abidələrindən biridir. 1797-ci ildə Şirazlı memar Hacı Zeynalabdin tərəfindən tikilmişdir.

Vaxtilə saray binaları kompleksinə daxil olan və Şəki xanlarının iqamətgahı kimi xidmət edən saray ikimərtəbəli binaadır. Sarayın fasadında şəbəkə dəsti olan qaldırıcı qəfəs çərçivələri - çoxrəngli kiçik şüşələr var. Çoxrəngli şəbəkə naxışı sarayın divarlarını örtən divar rəsmlərini rəngarəng şəkildə tamamlayır.

Şəkixanovlar evi. Bu, 18-ci əsrin sonlarına aid başqa bir maraqlı memarlıq abidəsidir. Şəki xanlarının yaxın qohumlarına məxsus idi. Burada birinci və ikinci mərtəbələrini otaqlarının pəncərələri, eləcə də Şəki xanlarının sarayının pəncərələri sarayın divar rəngi üslubunda işlənib. Şəkixanovların evində plitələrlə döşənmiş heyvətəməz dərəcədə gözəl dekorativ Buxara kamini var idi.

Karvansaray. Şəki uzun müddət sənətkarlar, sənətkarlar və əlbəttə ki, tacirlər şəhəri kimi məşhur olmuşdur. Hər tərəfdən Böyük İpək Yolu ölkələrindən bura tacir və tacirlər gəlirdi. Buna görə də karvansarayların tikintisinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Beləliklə, məsələn, XVIII-XIX əsrlərdə Şəkiddə 5 böyük karvansara fəaliyyət göstərmişdir. Bizim dövrümüzdə qədər onlardan yalnız ikisi gəlib çıxmışdır.

Yuxarı karvansaranın sahəsi 6000 kvadratmetr, aşağısı isə 8000 kvadratmetr idi. Hündürlüyü təqribən 14 metrdir. Hər karvansarayda 200-dən çox otaq var. Ənənəvi olaraq karvansarayların birdən iki, bəzən isə dörd tərəfdən qapıları olurdu. Qapılar bağlananda alınmaz qalaya çevrildi.[4]

Hazırda Yuxarı Karvansaray təyinatı üzrə - mehmanxana kompleksi kimi istifadə olunur.

Gelersen-Gerersen qalası. Ehtimal olunur ki, qalanın təməli XV əsrdə qoyulub. Hazırda onun mənzərəli xarabalıqlarını Şəkiddən 4 kilometr aralıda yerləşən Kiş çayının sahilində görmək olar. Qala Qaratəpə dağının zirvəsində yerləşir. Uzun illər o, şəhərə yaxınlaşmaları xarici işğalçılardan sədaqətlə qorudu. Bir neçə sıra qalın divarlar da bu işdə ona kömək etdi. Mövcud olduğu müddətdə qala alınmaz və çox davamlı olması ilə məşhurlaşdı ki, bu barədə yazılı mənbələrdə belə bəhs edilir.

“Gələrsən-Gerersen” qalanın adı rus dilinə “Gələcəksən – görəcəksən” kimi tərcümə olunur. Şəhərin tarixinin bütöv bir səhifəsi bu adın yaranması ilə bağlıdır. Belə ki, XVIII əsrdə İran hökmdarı Nadirşah Şəkiyə hücum edəndə Şəki xanı Hacı Çələbi təslim olmaqdan imtina etdi. Qəzəblənən Nadirşah harada gizləndiyini, təhlükəsizliyini bu qədər əmin olduğunu öyrənmək istəyirdi. Sonra Hacı Çələbi şaha cavab göndərdi: “Gəl bax”. Doğrudan da, 1744-cü ildə Nadirşah böyük qoşunla qalaya yaxınlaşsa da, onu ala bilməyib geri çəkildi. Bundan sonra qala “Gələrsən-gərəsən” adlandırılmağa başladı.

Qalanın ərazisində çoxlu dərin quyular var ki, bəzi versiyalara görə bu quyular düşmənlər üçün tələ rolunu oynayıb. Qalanın altından qaçmaq üçün yeraltı keçidin olması versiyası da var.

Gileyli minaresi. Bu 16-17-ci əsrlərə aid memarlıq abidəsidir. Bir vaxtlar şəhərdəki məşhur Gileyli məscidinin bir hissəsi idi. Təəssüflər olsun ki, mövcud olduğu müddətdə məscidə ciddi ziyan dəyib və onu xatırladaq ki, yalnız bişmiş kərpicdən tikilmiş və bu gün dövlət tərəfindən yaxşı qorunan minarə qalıb. Minarə şəhərin Küləxli məhəlləsində yerləşir. Şəki-Zaqatala bölgəsində ilk və ən hündür minarədir.[4]

Orta əsr hamamı. Şəkiddə 19-cu əsrə aid bu hamam bu günə qədər çox yaxşı yaşamışdır. O, ənənəvi hamam üslubunda tikilib: yəni iki böyük otaqdan ibarətdir: birincisi soyunmaq üçün (Çöl və ya Bayır), ikincisi (isti döşəmə ilə) birbaşa yuyunmaq üçün nəzərdə tutulub.

Cümə məscidi. Cümə məscidi və ya Xan məscidi 1745-1750-ci illərdə bazar meydanının yaxınlığında tikilib. Məscidin qarşısında XVIII əsrdə Şəkiyə hökmdarlıq etmiş Hacı Çələbi və onun silahdaşlarının dəfn olunduğu kiçik qəbiristanlıq var. Onların qəbirləri

günbəzlərlə və ərəbcə həkk olunmuş yazıları olan qəbir daşları ilə taqlanır. Məscidin özü, minarəsi və qədim qəbiristanlığı bu gün qiymətli tarixi abidə kimi dövlət tərəfindən qorunur.

Mağara abidələri, təsərrüfat sahələri və tarixi məkanları ilə məşhur olan Şəki, Azərbaycanın mühüm turizm məkanlarından biridir. Şəki rayonunun su təsərrüfatı və meliorasiya sahəsində inkişafı, əsasən tarım sahəsində verimliliği artırmağa və su ehtiyatlarını idarə etməyə yönəlmiş layihələrlə əlaqəlidir.[5]

Şəki rayonu üzrə aparılan meliorasiya və su təsərrüfatı layihələrinin nümunələri aşağıda qeyd edilə bilər:

İsti Suvar Hidroelektrik Stansiyası: Bu layihə Şəki rayonunda İsti Suvar çayının üzərində inşa edilmişdir. Hidroelektrik stansiya enerji təminatına və su ehtiyatlarının idarə edilməsinə töhfə verməkdə önəmli rol oynayır.

Su Kanalları və Təsərrüfat İnkişafı: Şəki rayonunda korrupsiya və susuzluğun aradan qaldırılması üçün su kanalları və təsərrüfatın inkişafına dair çeşitli layihələr həyata keçirilmişdir. Bu, yerli kəndlilərin əkinlərini daha effektiv şəkildə yetişdirməsinə və ya bitkilərin su ehtiyatlarını təmin etməsinə kömək edir.

Tarixi Su Qaynağı: Şəkinin məşhur turizm məkanlarından biri olan "Sarynaq" su qaynağı, regionun su təsərrüfatının təkmilləşdirilməsində bir hissədir. Bu su qaynağı turistləri cəlb edir və regionun turizm potensialını artırır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin və müzəffər Ali baş komandan İlham Əliyevin Azərbaycanın genişmiqyaslı inkişafına olan böyük marağı nəticəsində Şəki rayonunun da su təsərrüfatı və meliorasiya sahəsində inkişafına dair çeşitli layihələr və tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu layihələr ölkənin tarım potensialını artırmağa və su resurslarını daha effektiv şəkildə idarə etməyə kömək edir.

Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC-nin nəzdində tikilməkdə olan Meliorasiya və Suvarma Qurğularının Birgə İdarəsi Şəki rayonundakı çaylarda sahilbərkitmə işlərinin aparılması üçün müqavilə imzalayıb.

Şəki Suvarma Sistemləri İdarəsi Şəki rayonunda 39 min hektar suvarılan torpaq sahəsinə xidmət göstərir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının su təchizatı üçün 910 km uzunluğunda təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdaxili kanallardan istifadə olunur. Bundan başqa, Şəki rayonunun 7780 hektar, Qax rayonunun 3000 hektar ərazisinin suvarma suyu ilə təminatı üçün Əyrçay su anbarından su çəkilir. Suvarma 138 hidrotexniki qurğudan, o cümlədən balansda olan ümumi uzunluğu 46555 km olan kanallardan və 5 nasos stansiyasından istifadə etməklə həyata keçirilir. Əhalinin suvarma və içməli suya olan tələbatını ödəyən Subartezian quyuları da xeyli dərəcədə tikilib və hazırda idarə tərəfindən təmir olunur. Bu quyulardan biri Baş Küngüt rayonunun kəndində yerləşir. Bu quyuyu uzun illər istismardan sonra yararsız vəziyyətə düşüb. Artıq quyuyu əsaslı təmir olunaraq əhalinin istifadəsinə verilib.[6]

İdarə tərəfindən 2022-ci ildə Əyrçay su anbarı istismar sahəsinin magistral xəttinin sol sahil kanalının sol qolunun dəmir-beton arxlarında 2000 paqonometrə qədər əsaslı təmir işləri aparılıb. Hazırda 1000 m³ tutumlu anbarda palçıq boşaldılır.

Bundan əlavə, suyun istifadəçilərinə itkisiz və səmərəli şəkildə çatdırılması üçün kanallar mütəmadi olaraq lildən təmizlənir. Bu işlərin davamında rayonun 7 kəndində ümumi uzunluğu 28 kilometrə yaxın olan 6 min hektara yaxın kənd təsərrüfatı sahəsinə

suvarma suyu ilə təmin edən Dəhnə beton kanalının 9 kilometrədən artıq hissəsində əsaslı təmir işləri aparılmışdır. Bu il 2 km-dən artıq təmir işlərinin aparılması nəzərdə tutulub.

Ümumi olaraq deyə bilərik ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin və müzəffər Ali baş komandan İlham Əliyev Azərbaycanın su təsərrüfatı və meliorasiyası sahəsində ölkənin inkişafına və infrastrukturun gücləndirilməsinə böyük diqqət ayırmışlar. Bu sahədə həyata keçirilmiş layihələr, ölkənin tarım potensialını artırmağa, su ehtiyatlarını idarə etməyə və bölgələrin inkişafına kömək edir.[6]

Nəticə

Şəki, Azərbaycanın təbii gözəlliklərlə bəzədilmiş və zəngin tarixi və mədəni irsi olan ən maraqlı bölgələrindən biridir. Şəki Zaqafqaziyanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Burada çoxlu tarixi və memarlıq abidələri var. XVIII əsrdə tikilmiş Şəki Xanlarının Sarayı indi də gözəldir. Onun milli naxışlarla bəzədilmiş açıq pəncərələri və divarları buraya gələn Nikolay Raevski və Aleksandr Dümada böyük maraq doğurmuşdur. Saraydan bir qədər aralıda həmin kompleksin Hacı-Əli-Zeynal-Abdin tərəfindən tikilmiş və Nizami əsərlərinin süjetləri üzrə rənglənmiş ikimərtəbəli binası yerləşir.

Azərbaycanın tarixi Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşməsi respublikada bu sahənin formalaşmasına və inkişafına töhfə vermiş, digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə təkan vermişdir. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, hətta qədim Qafqaz Albaniyası dövründə də məbədlərin ərazilərində insanlar ipəkçiliklə məşğul olurdular.

Şəki Suvarma Sistemləri İdarəsi rayonun 67 min hektardan çox qışlaq sahəsini su ilə təmin edir. Ümumi uzunluğu 119 km olan Atsınohur içməli su xəttinin 3700 metrlik hissəsində 2021-ci ildə əsaslı təmir işləri aparılıb. 2022-ci ildə xəttin 1100 metrlik hissəsində bu işlər davam etdirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A. E. Krımski. Proseslər. Şimali və ya Qafqaz, Azərbaycan (klassik Albaniya) tarixindən səhifələr. Şəki. - Kiyev: Naukova Dumka, 1974. - T. IV. - S. 590.
2. Ağamaliyeva S. M. Azərbaycan dulusçuluğu: (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat). - B.: Elm, 1987. - S. 79.
3. Salamzadə A. R., İsmayılov A. İ., Məmməd-zadə K. M. Şəki. Tarixi və memarlıq essesi / Ed. M. A. Useinova. — B.: Qarağac, 1988. — 237 s.
4. İbrahimov G. X. Rutul dili. Sinxroniya və diaxroniya / Ed. A. B. Vasilyeva. - M.: Red. Ev "Dağıstan xalqları", 2004. - S. 8.9. — 308 səh.
5. Məmmədli A. Solovyova L. T. Azərbaycanlılar. — M.: Nauka, 2017. — S. 17. — 708 s.
6. <https://mst.gov.az>- Şəki Suvarma Sistemləri aparılan işlər haqqında ümumi məlumat

**Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq
və regional təşkilatlar çərçivəsində Ərəb-İslam ölkələri münasibətləri
(1993-2003-cü illər)**

Sübhan Ələkbər oğlu Talıblı,

AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

ADPU-nun Quba filialının dosenti,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

subhantalibli@gmail.com

Xülasə

Ulu öndərin memarı olduğu və irs qoyduğu uğurlu və çevik xarici siyasət kursunun başlıca vəzifələri – ölkənin müstəqilliyinin, beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünün təmin olunması, təhlükəsizliyinin regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemləri ilə əlaqələndirilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsilçiliyi, bərabərhüquqlu birgəyaşayış normaları ilə tənzimlənən dünya siyasətində və beynəlxalq, regional təşkilatlarda fəal iştirakı, bütün dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulması, mənafeləri Azərbaycanın milli maraqları ilə uzlaşan dövlətlərlə tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətlərinin yaradılması, ölkənin demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq normaların icrasına, regionda hərbi-siyasi gərginliyin aradan qaldırılmasına şəraitin yaradılması, xarici iqtisadi siyasətin yürüdülməsi və digər məsələlərin icrası bu gün də davam etdirilməkdədir. Bütün bu vəzifələr və onların icrasına yönəldilən fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində atdığı addımlarda və imzaladığı müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sözləri ilə desək: “Azərbaycan Heydər Əliyev siyasətini zənginləşdirir, müasir dövrün çağırışlarını nəzərə alaraq bu dövrə uyğunlaşdırır, ancaq ümumi siyasi xətdən kənara çıxmır. Bizim siyasi xəttimiz müstəqilliyin möhkəmlənməsidir”. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunu uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyev Azərbaycan Prezidenti seçildiyi ilk gündən etibarən beynəlxalq münasibətlərdə milli maraqların üstünlüyünü təmin etmiş, Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərə sədaqətini daim nümayiş etdirmişdir. Bu kursun ali məqsədi dövlət müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin, milli dövlətçilik hüquqlarının təmin olunması və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə uzlaşdırılmış fəaliyyətdir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət strategiyası ilk növbədə xalqımızın üzləşdiyi problemlərin, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü nəzərə alınmaqla tənzimlənməsinə, ölkəmizin dövlətlərarası, regional və beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, dünya birliyinə sıx inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Azərbaycanın uğurlu xarici siyasət kursu xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq sahəsində onu etibarlı tərəfdaş kimi tanıtmışdır. Cənubi Qafqaz regionu üzərindən transsərhəd nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin çəkilişi təşəbbüsləri, bir tərəfdən, Azərbaycanın tranzit imkanlarını, iqtisadi-maliyyə potensialını genişləndirmiş,

digər tərəfdən, həmin layihələrə bir sıra strateji əhəmiyyətli dövlətləri cəlb etməklə ətrafına tərəfdaşlar toplamışdır. Xüsusilə də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yürütdüyü daxili və xarici siyasət nəticəsində, eləcə də İlham Əliyevin Ali baş komandan kimi hərbi strategiyası, hücum diplomatiyası, xalq-ordu birliyi nəticəsində 44 günlük Vətən müharibəsində təcavüzkar Ermənistan dövləti və onu dəstəklər qüvvələr tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimiz işğaldan azad olundu.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Heydər Əliyev, xarici siyasət, diplomatiya, səfirlik, beynəlxalq və regional təşkilatlar, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, parlamentlərsi münasibətlər, iqtisadi-ticari əlaqələr.

Giriş

Heydər Əliyevin Şərqi ölkələri, eyni zamanda onların rəhbərləri ilə əlaqələri 70-ci illərdən qurulmağa, formalaşmağa başlamış, Azərbaycan Respublikası yenidən dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra isə indiki vəziyyətə - mehriban qonşuluq və bərabərhüquqlu əməkdaşlıq münasibətləri səviyyəsinə çatmışdır. Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərdə Misirə, Pakistana, İordaniya, Suriyaya, İraqa, Yəmənə və başqa ölkələrə səfərləri ilə islam dünyasının kral Hüseyin, Hafiz Əsəd, Yasir Ərafat və başqa liderləri ilə görüşləri onu dünyada aparıcı siyasətçilərdən biri kimi tanıtdı. O, köhnə əlaqələrini bərpa edərək respublikamızın dünyada öz mövqeyini möhkəmlətməsi üçün yeni münasibətlər yaratdı.²⁶

Heydər Əliyevindən 1993-cü ildə hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdışından sonra Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prinsip və istiqamətləri, xarici siyasət strategiyası, diplomatiyası əsaslı şəkildə formalaşdırılmışdır. Heydər Əliyev xarici siyasətin əsas hədəfi kimi strategiyası müstəqil Azərbaycanın dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi, milli təhlükəsizliyinin təminatı, Azərbaycanın beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunması, Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısının alınması, ərazi bütövlüyünün bərpası və gələcək inkişaf strategiyasının müəyyənəndirilməsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının milli mənafə və maraqlarına xidmət edən xarici siyasət kursunun işlənilməsi və gerçəkləşdirilməsi bütövlükdə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri Yaxın Şərqi, Fars körfəzini və Şimali Afrikanı əhatə edən ərəb ölkələri, xüsusən Ərəb Şərqi ölkələri ilə hərtərəfli əlaqələri qurmaq və genişləndirmək oldu. Ərəb dövlətlərinin böyük maliyyə imkanlarına malik olması, dünya iqtisadiyyatında və enerji təchizatında mühüm rol oynamaları, Fars körfəzi rayonunda dünya neft ehtiyatlarının 2/3-ü, qaz ehtiyatlarının 1/3-2 yerləşməsi, Ərəb nefti və qazı Qərbi ölkələri iqtisadiyyatında mühüm sabitləşdirici amil kimi təsir etməsi, enerji daşıyıcılarının ixracı bu ölkələrin iqtisadi qüdrətini təmin etməsi və siyasi nüfuzunun artmasına təsiri, Ərəb ölkələrinin nadir coğrafi, geoiqtisadi və geosiyasi mövqeyi, Ərəb dünyasının Asiya, Afrika və Avropanın qovuşağında yerləşməsi, Atlantik və Hind okeanlarına, Fars körfəzinə, Aralıq dənizinə və Qırmızı dənizə çıxış ərəb ölkələrini mühüm nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinə

²⁶ Baxşəliyeva G.B. Azərbaycan Respublikasının Şərqi siyasəti. Azərbaycan şərqşünaslığı – № 02 (21) 2021, s. 13

çevirməsi, Avropanı Asiya və Sakit okean hövzəsi ilə bağlayan mühüm dəniz və hava yolları buradan keçirməsi (Cəbəllütariq və Hörmüz boğazları, Süveyş kanalı Avropa, Cənubi Asiya və Uzaq Şərqi enerji resursları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayırdılar), 22 ölkədən ibarət olan ərəb dünyasının böyük insan ehtiyatının olması, ərəb dili BMT-nin beş rəsmi dilindən biri olması, ərəb ölkələri ölkələrin bir çoxunun ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya, Çin, Hindistan və Yaponiyanın iqtisadi və strateji tərəfdaşları olması və s. məsələlər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasının Yaxın və Orta Şərq diplomatiyasında milli maraqların, ikitərəfli və çoxtərəfli diplomatiyanın, Azərbaycan həqiqətlərinin çatırılmasında, siyasi-iqtisadi əməkdaşlığın, xalq diplomatiyasının inşafında əsas amillər olmuşdur.

Çoxtərəfli əməkdaşlıq və diplomatiya sahəsində Azərbaycan regional və global səviyyədə fəaliyyəti, o cümlədən beynəlxalq arenada əməkdaşlığı genişləndirərək və dərinləşdirərək müstəqil dövlət kimi bir sıra beynəlxalq və regional təşkilatlara, o cümlədən İƏT (8 dekabr, 1991), BMT (2 mart 1992), 24 sentyabr 1993-cü il Azərbaycanın BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları olan -BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMTİP), BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı, BMT-nin Uşaq Fondu, BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, Sənaye İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, BMT-nin Qadınlar Fondu, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, Nüvə Sınaqlarının Hərtərəfli Qadağan olunması haqqında Müqavilə Təşkilatı və s.-lə əməkdaşlığı, ATƏT (30 yanvar 1992), AŞ (17 yanvar 2001), BVF (18 sentyabr 1992), ECO (İƏT, 28 noyabr 1992), MDB (24 sentyabr 1993), Aİ (22 aprel 1996), NATO (4 may 1994), GUAM, QDİƏT (25 iyun 1992, Azərbaycan 2003, 2004, 2009, 2018-ci illərdə QDİƏT sədrlik etmişdir), Türksöy və s. təşkilatlara üzv olmuş və əməkdaşlıq etmişdir.

Ümummillət lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan Yaxın və Orta Şərq strategiyası beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO), Körfəz Ölkələri Əməkdaşlıq Şurası, Ərəb Dövlətləri Liqası, ICESCO, OPEC, İslam İnkişaf Bankı, G20, Qoşulmama Hərəkatı (NAM), və s. əməkdaşlığı şərtləndirən amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikası xarici siyasətində çoxtərəfli diplomatiyasında Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları, Azərbaycan Respublikasının Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (منظمة التعاون الإسلامي)²⁷, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO- Economic Cooperation Organization)²⁸, ICESCO (Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization- منظمة العالم الإسلامي للتربية والعلوم والثقافة)²⁹, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, ADL, OPEC (Organisation of the Petroleum Exporting Countries- منظمة الدول المصدرة للنفط), Qoşulmama Hərəkatı və s. beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikasının İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə münasibətləri

Beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin, diplomatiyasının əsas vəzifə və fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmuşdur. Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq və regional

²⁷ <https://www.oic-oci.org/home/?lan=ar>

²⁸ <https://eco.int/>

²⁹ <https://www.icesco.org/en/>

təşkilatlarla əlaqə saxlayırdı ki, xarici siyasətin digər məqsədlərinə çatmaq, xüsusilə müstəqilliyini qorumaq və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etsin; çoxtərəfli diplomatiyada iştirak etsin; beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində həm də beynəlxalq və regional təşkilatlar vasitəsilə iştirak etsin; beynəlxalq və regional təşkilatlar Azərbaycanın mövqeyini və siyasətini müdafiə etsin; beynəlxalq və regional təşkilatlar Azərbaycana hərtərəfli yardım etsin; Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq və regional təşkilatların imkanlarından istifadə etsin; beynəlxalq ictimai rəyə təsir göstərsin, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində qazanılmış nailiyyətləri daha geniş təbliğ etsin və s. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) ilə münasibətlərinin inkişafı ölkəmizin xarici siyasət kursunda prioritet istiqamətlərdəndir və strateji əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimiz öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçmiş sovet respublikalarından ilk olaraq İƏT-ə (o zaman İslam Konfransı Təşkilatına) üzv olmaq barədə müraciət etmiş və 1991-ci il dekabrın 8-də İƏT-in Seneqalın paytaxtı Dakarda keçirilən dövlət və hökumət başçılarının V Zirvə görüşündə üzv seçilmişdir.

Azərbaycan İƏT-ə üzv qəbul edildikdən sonra Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təşkilatın daim diqqət mərkəzində olmuşdur.³⁰ [6, s.31-32] İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi qətnamələr obyektiv reallığı tam əks etdirməsi, beynəlxalq hüququn normalarına əsaslanması və kəskinliyi ilə seçilir.³¹ [6, s.267]

Həmin dövrdə, erməni təcavüzünə məruz qalmış, informasiya-təbliğat imkanları zəif və məhdud olan ölkəmiz üçün öz haqlı mövqeyinin İslam dövlətləri tərəfindən dəstəklənməsi və onun vasitəsilə təcavüzün ağır nəticələrinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması çox vacib məsələlərdən idi. Artıq 1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) nümayəndə heyəti problemi öyrənmək və münaqişəni sülh yolu ilə tənzimləmək imkanlarını araşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycanda səfərdə olmuşdur. O zaman İKT BMT, Ermənistan, Türkiyə və Rusiyanın nümayəndələri ilə problemlə bağlı müzakirələr aparmışdır. Rəsmi İrəvanın tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe İKT-nin Ermənistan ilə bu məsələyə dair hər-hansı məsləhətləşmələrinə son qoymuş və təşkilat çərçivəsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı İKT-nin yekdil və birmənalı mövqeyi formalaşmışdır.

1992-ci ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının növbəti sessiyası zamanı İKT-yə üzv dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin ənənəvi koordinasiya görüşünün yekun sənədində “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair” müvafiq maddə salınmışdır. İKT üzv ölkələri xarici işlər nazirlərinin 1993-cü ilin aprel ayında Kəraçidə keçirilmiş XXI konfransında “Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə” adlı qətnamə qəbul edilmişdir [5]³². Qətnamədə Azərbaycanın suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün bərpası tələb olunur, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə pislənir, işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından təcavüzkarın dərhal geri çağırılması tələb olunurdu.

1994-cü ilin may ayından etibarən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Səudiyyə Ərəbistanı Krallığındakı səfirinə

³⁰ İbayev V.Ə. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı: Elm, 1998. S. 31-32

³¹ Qasımov M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı: 1996. – s.267

³² İbayev V.Ə. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı: Elm, 1998. - 87 s.

İKT Baş Katibliyi yanında Daimi Nümayəndə səlahiyyətləri verildikdən sonra ər-Riyaddakı Səfirliyimiz vasitəsilə mənzil-qərargahı Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində yerləşən İKT Baş Katibliyi və onun müxtəlif qurumları, o cümlədən İslam İnkişaf Bankı ilə səmərəli iş aparılmağa başlanmışdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1994-cü ilin iyul ayında Səudiyyə Ərəbistanı Krallığına səfəri AR-İKT əməkdaşlığının gələcək inkişafı üçün zəmin yaratmaqla yanaşı, səfər əsnasında onun müqəddəs Kəbədə Ümrə ziyarəti, keçirdiyi məhsuldar görüşlər bütün İslam dövlətlərinin ölkəmizə maraq və diqqətini artırdı.³³ [8, s.68-69]

Ümummilli Liderin Heydər Əliyevin İKT Baş katibi ilə 1994-cü ilin noyabr ayında Bakıda keçirdiyi görüşlər, həmin ilin dekabrında İKT dövlət və hökumət başçılarının Mərakeş Krallığının Kasablanka şəhərində keçirilmiş VII Zirvə konfransında iştirakı və İKT Baş katibi, həmçinin bir sıra üzv dövlətlərin xahişi ilə Asiya ölkələri qrupu adından çıxışı Azərbaycanın mövqeyini təşkilat daxilində daha da möhkəmlətdi və üzv dövlətlər tərəfindən dəstəklənməsi imkanlarını artırdı. [9, s.94]³⁴. Bunun nəticəsində, İKT Zirvə görüşləri tarixində ilk dəfə, Kasablankada “Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə haqqında” siyasi qətnamə qəbul edilmiş, həmin ildən etibarən İKT-nin BMT ilə əməkdaşlığı üzrə müzakirə edilən problemlər siyahısına “Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə” mövzusunun mütəmadi salınmasına nail olunmuşdur. [10]³⁵ İKT dövlət və hökumət başçılarının Kasablankada keçirilmiş VII Zirvə konfransında Asiya dövlət başçıları adından yekun çıxış Heydər Əliyevə həvalə olunduğu üçün İKT rəhbərliyinə təşəkkür etmiş və bu addımı yüksək qiymətləndirərək demişdir: “İcazə verin, sizi əmin edirəm ki, Asiya regionunun müsəlman dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının fəaliyyətində, habelə Zirvə toplantısında qəbul edilmiş qərarların ardıcılıqla yerinə yetirilməsində öz səylərini durmadan artıracaq, bu təşkilatın nüfuzunun daha da yüksəlməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyəcəkdir” [11, s.10-11]³⁶. Kasablanka Zirvə görüşündə qəbul edilmiş qətnamədə Ermənistanın Azərbaycan qarşı təcavüzü pislənilmiş, təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisində mülki Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı edilən hərəkətlər bəşəriyyətə qarşı törədilən cinayət kimi qiymətləndirmiş, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və suverenliyinə hörmət bəsləməsi tələb olunurdu, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsinin, Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş bütün Azərbaycan ərazisindən, o cümlədən Şuşa və Laçın rayonlarından dərhal, tamamilə və şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu, Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüzünün TŞ tərəfindən etiraf edilməsi, həmçinin BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə uyğun olaraq, öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin təminatı üçün lazımı addımların atılması və təcavüzə son qoyulması, Azərbaycan hökuməti və xalqının ölkənin müdafiəsi üçün etdiyi bütün cəhdlər dəstəklənir və

³³ Talıblı S.Ə. Azərbaycan Respublikasını xarici siyasətində Səudiyyə Ərəbistanı (1991-2003-cü illər). “Heydər Əliyev: Qafqazda sülh və əməkdaşlıq məsələləri” respublika elmi konfransın materialları. Bakı: 3 may 2023, Karvser Tarde MMC, AMEA Qafqaz şünaslıq İnstitutu, s. 68-69

³⁴ Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: 1998, s. 94

³⁵ Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin İKT-yə aid arayışı

³⁶ Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında. Məsləhətçi A. Nadirov / Bakı: Apastrof, 2008, s.10-11

Azərbaycanla tam həmrəylik ifadə olunur, Azərbaycan Respublikası 1 milyondan artıq qaçqın və köçkünün olması ilə əlaqədar İƏT üzvü olan ölkələr İslam İnkişaf Bankı və digər İslam İnstitutlarının Azərbaycana təcili maliyyə və humanitar yardım göstərməyi və s. öz əksini tapmışdır.

Həm İKT Baş Katibliyi, həm də üzv dövlətlərlə aparılmış məqsədyönlü iş nəticəsində, az müddət ərzində İKT çərçivəsində daha iki qətnamə: “Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım” (İKT XİN XXII konfransı – 1994-cü il – Kasablanka və İKT VII Zirvə konfransı – 1994-cü il Kasablanka) və “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında İslam dininə aid tarixi və mədəni irsin və ibadət ocaqlarının dağıdılması və təhqir olunması” (İKT XİN XXVI konfransı – 1999-cu il Uaquaduqda və İKT IX Zirvə konfransı – 2000-ci il Doha) adlı qətnamələr İKT gündəliyinə daxil edilərək növbəti Zirvə və XİN konfranslarında Azərbaycan tərəfinin bir sıra əlavələri ilə bütün üzv dövlətlər tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmişdir.

Gərgin əməyin nəticəsi kimi, siyasi qətnamənin adının dəyişdirilərək daha da gücləndirilməsi və “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” başlığı ilə ilk dəfə 1996-cı ilin dekabrında İndoneziya Respublikasının Cakarta şəhərində keçirilmiş İKT Xarici İşlər Nazirlərinin XXIV Konfransında [12, s. 237-238]³⁷ və 1997-ci ilin dekabrında Tehranda keçirilmiş İKT dövlət və hökumət başçıların VIII Zirvə görüşündə qəbul edilməsi bu məsələyə dair Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında önəmli rol oynamışdır. Sözügedən qətnamə növbəti İKT XİN və Zirvə konfranslarında Azərbaycan tərəfinin bir sıra əlavələri ilə mütəmadi qaydada qəbul edilmişdir. Heydər Əliyev Tehran Zirvə Toplantısında çıxış edərək İKT-nin müsəlman aləmində və beynəlxalq sahədə apardığı işlərə böyük əhəmiyyət verərək üzv dövlətləri fəal əməkdaşlıq etməyə, müsəlman aləmində davam etdirilən münaqişələrin sülh yolu ilə həllində, müsəlman xalqlarının təhlükəsizliyinin, ölkələrimizin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da artırılmasının zəruriliyini qeyd etmiş, toplantı iştirakçılarının diqqətini Ermənistanın ölkəmizə qarşı apardığı hərbi təcavüzünə bir daha cəlb etmişdir. [13, 13 dekabr, 1997]³⁸. İƏT VIII Zirvə görüşünün Tehran bəyannaməsinin 8-ci maddəsində İƏT üzvü olan dövlətlərin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə mənfi münasibət bəslədiyini bildirilir və Azərbaycanın işğal edilmiş bütün torpaqlarından Ermənistan silahlı qüvvələrinin çıxarılması tələb olunur, 56-cı maddədə isə göstərilir ki, konfrans Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılması haqqında ATƏT sədrinin 1996-cı il Lissabon sammitində qəbul edilmiş bəyannaməsində ifadə olunmuş üç prinsipinə tərəfdar olduğunu bir daha təsdiq edir və bu addım Azərbaycana qarşı təcavüzün nəticələrinin dərhal aradan qaldırılmasının təminatı kimi qiymətləndirilir.

Siyasi qətnamədə üzv dövlətlərin erməni təcavüzünü qətiyyətlə pisləməsi, işğalçı qüvvələrin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal, qeyd-şərtsiz çıxarılmasının tələb edilməsi, bu problemə dair Baş katibin ənənəvi illik hesabatları, İKT çərçivəsində keçirilən görüşlərdə qəbul edilən yekun bəyannamələrin müvafiq bəndlərində səsləndirilən müddəalar,

³⁷ Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку: Азернешр 1999. –с. 237-238

³⁸ Azərbaycan qəzeti, 13 dekabr 1997-ci il

habelə qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikasında” keçirilmiş müxtəlif qeyri-qanuni seçkilərin beynəlxalq hüquq normalarına zidd və İKT üzv ölkələri tərəfindən tanınmayan amil kimi qiymətləndirilməsi erməni tərəfinin İKT dövlətlərinə narazılığının bildirilməsi ilə müşayiət olursa da, əks rezonans doğurmuş və qeyd olunan qərar və qətnamələr əsasında həm İKT qurumları, həm də üzv dövlətlər tərəfindən Azərbaycana o zaman çox vacib olan geniş humanitar yardım fəaliyyəti həyata keçirilmişdir.

Şübhəsiz, təşkilata üzvlüyün ilk illərində müharibə şəraitində olan Azərbaycan xarici siyasətinin başlıca məqsədi erməni təcavüzünün səbəb və məqsədləri, onun ağır nəticələrinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması ilə bağlı olmuşsa da, İKT ilə əməkdaşlıq prosesində təkcə bu problemin həlli ilə məhdudlaşmağa yol verilməmiş, çoxşaxəli, qarşılıqlı maraq əsasında əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına üstünlük verilmişdir.

Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasının İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə münasibətlərdə (1993-2003-cü illər) apardığı siyasətin nəticəsində Təşkilat çərçivəsində ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlər keçirilmiş, Azərbaycan həqiqətlərini dünya dövlətlərinin nəzərinə çatdırmış, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü, işğalçılıq siyasəti, Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal olunması, 1 milyondan artıq soydaşımızın torpaqlarından didərgin düşməsi, İƏT-in qətnamələrində Ermənistanın təcavüzkar adlandırılması, Azərbaycanın haqlı və beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyini müdafiə etməsi, Azərbaycana humanitar yardımların edilməsi və s. məsələlər olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əlaqələri

Azərbaycan Respublikasının fəal surətdə iştirak etmək istədiyi regional təşkilatların biri də İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (ECO). İƏT 1995-ci ildə İran, Türkiyə və Pakistan tərəfindən regional iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə 1964-cü ildə təsis olunan Regional İnkişaf Təşkilatının əsasında yaradılmışdır. İƏT yarandığı gündən bu günə kimi üzv ölkələr arasında nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə hədəflənmiş enerji, ticarət, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və narkotik qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə sahəsində bir sra layihələr həyata keçirmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Əməkdaşlıq Strategiyası üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığın 3 sahəsini müəyyənləşdirmişdir:

1. Ticarət; 2. Nəqliyyat və kommunikasiya; 3. Enerji.

1992-ci il fevralın 16-da Tehranda keçirilən ECO-nun növbəti müşavirəsində AR Təşkilata üzv qəbul olunmuşdur.³⁹ 1993-cü il iyunun 6-7-də İstanbulda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının yüksək səviyyədə keçirdiyi II görüşündə iştirak edən dövlət başçıları Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlığını pisləyən bəyanat qəbul etdilər.

Azərbaycan Respublikasının Qoşulmama Hərəkatı ilə münasibətləri

Azərbaycanın çoxtərəfli əməkdaşlığında 1961-ci ilin sentyabrında Fidel Kastro və marşal Broz Titonun rəhbərliyi ilə Yuqoslaviyada keçirilən konfransda yaradılmış Qoşulmama Hərəkatının (*The Non-Aligned Movement*) da rolu vardır. Azərbaycan 1994-cü il mayın 31-də Misirin paytaxtı Qahirədə Qoşulmama Hərəkatının xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilən iclasında müşahidəçi qismində qəbul edilmişdir.⁴⁰ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev BMT Baş Assambleyasının 49-cu iclasındakı

³⁹ Azərbaycan-İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) münasibətləri. “Heydər Əliyev irsi” Beynəlxalq Elektron kitabxana. 01 iyul 2010. - <https://lib.aliyev-heritage.org/az/4271680.html>

⁴⁰ Azərbaycan Respublikası xarici siyasətinin əsas istiqamətlər (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı Poliart MMC, 2017. s. 725

çığışında Qoşulmama Hərəkatına müşahidəçi kimi oşulmaöin Azərbaycan müxtəlif sahələrdə ikitərəfli münasibətlər qurmaq və üzv dövlətlərlə mövqeyini möhkəmləndirmək üçün imkan verəcəyini açıqlamışdır.⁴¹ Azərbaycan Respublikası isə 2011-ci ildə Qoşulmama Hərəkatına üzv olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyası haqqında deyirdi: “Xarici siyasət ilk növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Əsas vəzifəmiz dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı sürətdə əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqələrini möhkəmləndirmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir”.

1996-cı il sentyabrın 21-də Bakıda keçirilən İslam İnkişaf Bankının Beynəlxalq İnvestisiya konfransında çıxışında Heydər Əliyev demişdir: “İslam İnkişaf Bankının belə böyük bir tərkibdə, yüksək səviyyədə İslam İnkişaf Bankının Beynəlxalq İnvestisiya konfransının Azərbaycanda keçirilməsini yüksək qiymətləndirir və bunu Azərbaycan Respublikası ilə İslam ölkələri, İslam İnkişaf Bankı arasında mövcud olan sıx əlaqələrin təzahürü hesab edir. İslam İnkişaf Bankının Azərbaycanda ilk dəfə keçirdiyi konfransı bundan sonra həm İslam İnkişaf Bankının bütün müsəlman ölkələrindəki fəaliyyətinə təkan verəcək, həm də İslam İnkişaf Bankı və onun ətrafında olan iş adamları ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələri daha da genişləndirəcəkdir”.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində - BMT, İslam Əməkdaşlıq Təkilatı, ECO, KÖƏŞ, ƏDL, ICESCO, OPEC, İslam İnkişaf Bankı, Qoşulmama Hərəkatı (NAM), və s. əməkdaşlığın əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ulu öndərin memarı olduğu və irs qoyduğu uğurlu və çevik xarici siyasət kursunun başlıca vəzifələri – ölkənin müstəqilliyinin, beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünün təmin olunması, təhlükəsizliyinin regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemləri ilə əlaqələndirilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsilçiliyi, bərabərhüquqlu birgəyaşayış normaları ilə tənzimlənən dünya siyasətində və beynəlxalq, regional təşkilatlarda fəal iştirakı, bütün dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulması, mənafeləri Azərbaycanın milli maraqları ilə uzlaşan dövlətlərlə tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətlərinin yaradılması, ölkənin demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq normaların icrasına, regionda hərbi-siyasi gərginliyin aradan qaldırılmasına şəraitin yaradılması, xarici iqtisadi siyasətin yürüdülməsi və digər məsələlərin icrası bu gün də davam etdirilməkdədir. Bütün bu vəzifələr və onların icrasına yönəldilən fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində atdığı addımlarda və imzaladığı müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sözləri ilə desək: “Azərbaycan Heydər Əliyev siyasətini zənginləşdirir, müasir dövrün çağırışlarını nəzərə

⁴¹ Speech of the President of Azerbaijan Haydar Aliyev at 49th session of the UN General Assambly-New-York, September 19, 1994- <https://lib.aliyevheritage.org/en/7119983.html>

alaraq bu dövrə uyğunlaşdırır, ancaq ümumi siyasi xətdən kənara çıxmır. Bizim siyasi xəttimiz müstəqilliyin möhkəmlənməsidir”. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunu uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyev Azərbaycan Prezidenti seçildiyi ilk gündən etibarən beynəlxalq münasibətlərdə milli maraqların üstünlüyünü təmin etmiş, Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərə sədaqətini daim nümayiş etdirmişdir. Bu kursun ali məqsədi dövlət müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin, milli dövlətçilik hüquqlarının təmin olunması və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə uzlaşdırılmış fəaliyyətdir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət strategiyası ilk növbədə xalqımızın üzləşdiyi problemlərin, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü nəzərə alınmaqla tənzimlənməsinə, ölkəmizin dövlətlərarası, regional və beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, dünya birliyinə sıx inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Azərbaycanın uğurlu xarici siyasət kursu xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq sahəsində onu etibarlı tərəfdaş kimi tanıtmışdır. Cənubi Qafqaz regionu üzərindən transsərhəd nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin çəkilişi təşəbbüsləri, bir tərəfdən, Azərbaycanın tranzit imkanlarını, iqtisadi-maliyyə potensialını genişləndirmiş, digər tərəfdən, həmin layihələrə bir sıra strateji əhəmiyyətli dövlətləri cəlb etməklə ətrafına tərəfdaşlar toplamışdır. Xüsusilə də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yürütdüyü daxili və xarici siyasət nəticəsində, eləcə də İlham Əliyevin Ali baş komandan kimi hərbi strategiyası, hücum diplomatiyası, xalq-ordu birliyi nəticəsində 44 günlük Vətən müharibəsində təcavüzkar Ermənistan dövləti və onu dəstəklər qüvvələr tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimiz işğaldan azad olundu.

Ədəbiyyat siyahısı:

axşəliyeva G.B. Azərbaycan Respublikasının Şərq siyasəti. Azərbaycan şərqşünaslığı – №

5. İbayev V.Ə. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı: Elm, 1998. S. 31-32
6. Qasimov M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1991-1995-ci illər). Bakı: 1996. – s.267
7. Talıblı S.Ə. Azərbaycan Respublikasını xarici siyasətində Səudiyyə Ərəbistanı (1991-2003-cü illər). “Heydər Əliyev: Qafqazda sülh və əməkdaşlıq məsələləri” respublika elmi konfransın materialları. Bakı: 3 may 2023, Karvser Tarde MMC, AMEA Qafqaz şünaslıq İnstitutu, s. 68-69
8. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: 1998, s. 94
9. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin İKT-yə aid arayışı
10. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında. Məsləhətçi A. Nadirov / Bakı: Apastrof, 2008, s.10-11
11. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку: Азернешр 1999. –с. 237-238
Azərbaycan qəzeti, 13 dekabr 1997-ci il

Ərəbycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında. Məsləhətçi A. Nadirov / Bakı: Apastrof, 2008, 404 s

14. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin İKT-yə aid arayışı zərəbycan-İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İÖT) münasibətləri. “Heydər Əliyev irsi” Beynəlxalq Elektron kitabxana. 01 iyul 2010. - <https://lib.aliyev->

Ərəbycan Respublikası xarici siyasətinin əsas istiqamətlər (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı Poliart MMC, 2017. s. 725

17. Speech of the President of Azerbaijan Haydar Aliyev at 49th session of the UN General Assambly-New-York, September 19, 1994-
<https://lib.aliyevheritage.org/en/7119983.html>

18. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycanca təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: 1998

bayev V.Ə. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı: Elm, 1998. - 87 s.

20. Qasimov M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı: 1996.

21. Talıblı S.Ə. İslam Konfransı Təşkilatının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qətnamələri / Tədqiqatlar -4. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2004, s.264-272

NAZİM HİKMƏT YARADICILIĞI “AZƏRBAYCAN” JURNALINDA

Südabə Ağabala qızı Ağabalayeva,

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti,

Azərbaycan “jurnalının” Baş redaktor müavini

e-mail ünvanı:sudabe@mail.ru

Yaxın Şərqdə ən qalın, uzunömürlü ədəbi mətbu orqan olan “Azərbaycan” jurnalı 100 il ərzində davamlı, ardıcıl və fasiləsiz olaraq nəşr olunur. Jurnal təkcə milli ədəbiyyat nümunələrini dərc etməklə kifayətlənməmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ayrı – ayrı sahələrinin formalaşması və inkişafına ciddi töhfə vermiş, bütövlükdə mədəniyyətlərin nöqli, qarşılıqlı təsir və zənginləşməsində mühüm vasitə olmuşdur.

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş “Azərbaycan jurnalının” 100 illik tarixinə ekskurs edilməklə, onun iki fərqli ictimai münasibətlər sistemində - sovet dövrü və müstəqillik illərində fəaliyyətinin başlıca səciyyəsi araşdırılır. Jurnalın türkdilli xalq ədəbiyyatının işıqlandırılmasında, mədəni – mənəvi birliyin qorunması və möhkəmləndirilməsində xidmətləri xüsusi araşdırma mövzudur. Araşdırmada türk dünyasının şairi Nazim Hikmət yaradıcılığına fərqli ideoloji sistemlərdə maraq və münasibət şairin, həyatı, ədəbi irsi və eləcə də nazimşünaslıq istiqamətində jurnalda dərc olunmuş materiallar təhlil olunur, bu böyük şairin Azərbaycan modernist poeziyasının inkişafına təsiri öyrənilir. Eyni zamanda. Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin, xüsusən, Azərbaycanın Xalq şairi Anarın Nazim Hikmətin vətəni Türkiyədə vətəndaşlığının bərpa olunması sahəsində söyləri, yazığının “Kərəm kimi” romanının Nazim Hikmət həqiqətlərinin Türkiyə və Azərbaycan ədəbi – mədəni ictimaiyyətində doğurduğu rezonans haqqında danışılacaqdır.

Açar sözlər: Nazım Hikmət, “Azərbaycan” jurnalı, türkçülük, poeziya, sovet dövrü, müstəqillik dövrü

HEALTH TOURISM OPPORTUNITIES OF AZERBAIJAN

Shahnaz Humbatova.

Azərbaycan, Bakı, Sahnazhumbatova@gmail.com , +994 773240708

Monument guard of "Yanar dag" State Historical-Cultural and Nature Reserve

Azerbaijan, Baku, Sahnazhumbatova@gmail.com , +994558955468.

SUMMARY

Human society is developing day by day. The tourism sector is also developing as every field is developing. Every year, millions of people travel to different countries not only to relax, but also to restore their health. Although the history of health tourism dates back to ancient times, the demand for these treatment methods continues to grow. For this purpose, a number of new methods have emerged to widely use health tourism opportunities and attract the attention of more tourists. This plays a key role in the development of this type of tourism.

Today, the demand for health tourism is increasing in many parts of the world as well as in Azerbaijan. One of the aspects that distinguishes health tourism from other types of tourism is that it operates throughout the year, regardless of the season, and this is one of the main features of health tourism. Our country has a rich natural resource base for the development of this type of tourism. Examples of this include the world-famous Naftalan healing oil, Nakhchivan's salt caves, 4 healing muds and waters, more than 1,500 healing mineral-thermal springs, favorable microclimate resources, health centers, sanatoriums, etc. This means that there are full conditions for medical health tourism.

Although the method of treatment from natural resources has existed in our country since ancient times, it has become more popular and developing today.

Today, a base of 132 medical sanatoriums and recreational establishments has been established in Azerbaijan, and these places are now available to local and foreign visitors. The number of tourists coming to Azerbaijan for health purposes is constantly increasing, and the reason for this is not only our natural resources. The ancient history, fascinating nature, culture, and natural resources of our homeland, as well as the friendly, sincere and hospitable nature of our people, are other factors that attract visitors to our native land. Health tourism is the center of attention of the state, as in every field. That is why new infrastructures for the development of tourism in our country have been developing at the highest level in recent years.

Key words: health tourism, natural resource, sanatorium, travel

BARIŞTEPE (SELHE) KÖYÜ DİNİ MİMARİSİ
RELIGIOUS ARCHITECTURE OF BARIŞTEPE (SELHE) VILLAGE

Tahsin Korkut*
Ash Demir*

Tarihin ilk çağlarından itibaren verimli topraklarıyla yerleşime imkân sağlayan Mezopotamya Bölgesi, önemli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Mardin, Mezopotamya sınırları içinde yer alan önemli bir kültür kentidir. Mardin, Midyat merkez olmak üzere Midyat ve Mardin ilçelerinin bazılarını da içine alan bölgeye Turabdin Bölgesi denilmektedir. Birçok farklı etnik topluluğu bünyesinde barındıran Turabdin; farklı din ve inançların bir arada yaşadığı, çok renkli ve zengin bir kültüre sahiptir. Hristiyanlık, II. yüzyıldan itibaren bu bölgede yayılmaya başlamıştır. Bölgede monastizmin en canlı olduğu dönemler IV. ve VII. yüzyıllar arasındadır. Turabdin Bölgesi'nin kadim halkları arasında yaşayan Süryaniler, birçok zengin kültürden beslenerek kendilerine özgü tipolojilerde farklı dini mimari eserler yapmışlardır. Araştırma konumuz olan Süryanilere ait özgün eserler arasında yer alan Mardin ili, Midyat ilçesi, Barıştepe (Selhe) Köyü'nde yer alan Süryani dini mimarisine ait yapılara yer verilecektir. Bildirimizde ele alınan kilise ve manastırlar, ölçüm, fotoğraflama, drone çekimleri ve çizim çalışmaları ile desteklenerek, mimari ve süsleme unsurları ile bir bütün olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Turabdin, Manastır, Kilise, Mimari.

The Mesopotamian Region, which has provided the opportunity for settlement with its fertile lands since the early ages of history, has been home to important civilizations. Mardin is an important cultural city located within the borders of Mesopotamia. Mardin, Midyat being the center, the region that includes some of the districts of Midyat and Mardin is called Turabdin Region. Turabdin, which includes many different ethnic communities, has a very colorful and rich culture in which different religions and beliefs live Decently together. Christianity, II. since the beginning of the century, it has begun to spread in this region. The periods when monasticism was most vibrant in the region were IV. and VII. Decadence is between centuries. The Assyrians living among the ancient peoples of the Turabdin Region have made different religious architectural Deconstructions in their own typologies by feeding on many rich cultures. The buildings belonging to Syriac religious architecture located in Barıştepe (Selhe) Village, Midyat district, Mardin province, which are among the original works belonging to the Assyrians that are our research subject, will be included in the Deconstruction of Syriac religious architecture. The churches and monasteries discussed in our paper are supported by measurement, photography, drone shots and drawing studies, and the type of plan, facade layout, materials used and decorative elements are considered as a whole.

Keywords: Mardin, Turabdin, Monastery, Church, Architecture.

* _ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, t.korkut@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2888-662X

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mirzə Ələkbər Sabir və müasirləri (Dəli Şairə nəzirə)

Mirza Alakbar Sabir and his contemporaries (a tribute to the Mad Poet)

Dr. Ulduz Fərhad qızı Qəhrəmanova

ADPU-nun “Ədəbiyyat” kafedrasında baş müəllim

ulduzkahraman1@gmail.com

Xülasə

Sabirin şeiri Dəli Şairin şeirinə nəinki nəzirə deyil, hətta adi təhzil də deyildir. Dəli Şair səmadan, göydən xəbər verir, Sabir isə səradan, yerdən danışır. Dəli Şair göydəki mələklərin dilindən xitab edir: (“Bir mələkin insanlara xitabı”), Sabir isə yerdəki şeytanların dilindən xitab edir. Dəli Şair öldürəni, öləni bir gözlə görür, Sabir isə insanları əhli-istibdat, yəni istismarçılar və millət, yəni əməkçi xalq deyə iki sinfə bölür. Dəli Şair “ibrətdən”, “heyətdən”, “hikmətdən” dəm vurarkən, Sabir məhz şairləri, yazıçıları, fitnəçiləri, cəfəngiyyat satanları qamçılıyır.

Hər iki şair zəmanədən narazıdır. Biri tökülən qanlardan, edilən zulmlərdən şikayət edərək, insanları öpüşüb barışmağa çağırmaqla kifayətlənir. Digəri isə zidd siniflərə bölünmüş cəmiyyətdə yoxsulların tərəfində duraraq onlara öz hüquqlarını tələb etməyə çağırır. Biri dəhşətləri törədənin ünvanına demir, bütün insanları müqəssir görür, digəri insanlara xitab etsə də caninin ünvanını çox aydın göstərir, xüsusən ruhanilər, bəylər, ağalar və xanlara qarşı oxucuda dərin nifrət hiss oyadır. Biri ictimai dərdləri ağlamaq yolu ilə sağaltmaq istəyir, digəri onlara gülür, amma elə gülür ki, bu gülüş sarsıtmaya bilmir. Biri mənfini inkar, digəri təsdiq yolu ilə “neçin hər gündə qandan qopmasın tufanlar, insanlar, öz fikrini oxucuya çatdırır.

Sabirin bu şeiri yalnız Dəli Şairə və onun kimilərə deyil, bütün idealist humanistlərin, utopistlərin mücərrəd insanpərvərliklərinə ən acı bir təsir və eyni zamanda dünyanın müstəbidlərinə, qatillərinə, qan içənlərinə vicdan məhkəməsində qəzəbli bir hökmdür.

Açar sözlər: poeziya, satira, Sabir, nəzirə, ədəbiyyat

Summary

Sabir's poem is not only a tribute to the poem of the Mad Poet, but it is not even an ordinary study. The crazy poet tells about the sky and the sky, and Sabir talks about the garden and the earth. Deli Shair speaks from the language of angels in heaven: ("An angel's speech to people"), while Sabir speaks from the language of devils on earth. Deli Shair sees the killer and the dead with one eye, while Sabir divides people into two classes: ahli-istibdat, i.e. exploiters, and nation, i.e. working people. While the Mad Poet brews from "instruction", "surprise", and "wisdom", Sabir whips the poets, writers, troublemakers, and those who sell nonsense.

Both poets are dissatisfied with the times. One complains about the blood shed and the atrocities committed, and calls people to kiss and reconcile. The other sided with the poor in a class-divided society, urging them to demand their rights. One does not address the perpetrator of the horrors, blames all the people, while the other addresses the people, shows

the address of the villain very clearly, especially the clergy, gentlemen, lords and khans, instills a deep hatred in the reader. One wants to heal social ills by crying, the other laughs at them, but laughs in such a way that this laughter cannot help but shake. One is denying the negative, and the other is affirming, "why storms and people don't bleed every day, he conveys his opinion to the reader.

This poem of Sabir is not only the Mad Poet and his ilk, but the most bitter impact on the abstract philanthropy of all idealist humanists, utopians, and at the same time, it is an angry verdict in the court of conscience of the world's dictators, murderers, and blood drinkers.

Giriş: Əkrəm Cəfər “Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr” adlı məqaləsində göstərmişdir ki, Sabir “Dəli Şair” imzalı şeirə də bir nəzirə yazmışdır. Sabir bu şeirini özü başlıqsız çap etdirmişdir. Abbas Səhhət isə bu şeirə uzun başlıq qoymuşdur. ““Füyuzat” jurnalında (Dəli Şair) imzalı”

Səmadan bir mələk heyətlə der: insanlar, insanlar!

Nədir bu ruyi-ərzi qaplıyır al qanlar, insanlar!

Əkrəm Cəfərə görə, bu Sabirə əlavə sərlövhəyə etiraz etməmək olar. Bunda Sabiri təhrif edən heç bir şey yoxdur. Lakin “Hophopnamə”nin 1922-ci il nəşrindəki əlavə haqqında bunu demək olmaz. Onda Sabirin bu şeirinə Ə.İ.Cəfərzadə özündən bir sərlövhə qoymuş: “İnsanlar!” və bunun altında da Sabirə və A.Səhhətə zidd olaraq: Dəli Şairə nəzirə sözlərini artırmışdır. Bu, əlbəttə, yanlışdır. Təəssüf ki, eyni yanlışlığa “Hophopnamə”nin 1948-ci il və 1954-cü il nəşrlərinin tərtibçiləri də yol vermişlər.

Araşdırma: “M.Ə.Sabir “Dəli şair” imzalı sənətkarın şeirinə “Səradən bir dəli şeytan deyər: insanlar, insanlar!” adlı satirasını nəzirə yazmışdır. Sabirin bu satirası “Füyuzat” jurnalının 1 noyabr 1906-cı il tarixli № 1-də “Dəli şair” imzası ilə dərc edilmiş “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” adlı nəzirədir. “Füyuzat”dakı bu şeir belə başlanır:” (3, 345)

Şəhidi-tiğınız ixvanınızdan almasın fəryad,

Əcəb, kimdir şu xunalud olan bicanlar, insanlar! (3, 345)

M.Ə.Sabir isə bu şeirə belə nəzirə yazmışdır:

Səradən bir dəli şeytan deyər: insanlar, insanlar!

Nədir dünyanın dutmuş elmlər, irfanlar, insanlar!?

Qanan kim, qandıran kim, nəşri-irfan eyləyən kimdir?

Sizi irşad edir görmürsünüz fəttanlar, insanlar!?

M.Ə.Sabirin bu nəzirəsi, gördüyümüz kimi, qəzəl janrındadır. Sabirin bu satirası “ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında 3 mart 1907-ci il № 9-da “Qabaqda gedən zəncirli” imzası ilə çap olunmuşdur. Bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. Üçüncü və dördüncü nəşrdə “İnsanlar” adı ilə verilmişdir”. (2, 345)

Dəli Şairin romantik qəhrəmanı olan Mələk səmadan baxıb yerdəki qanları heyətlə insanlara xatırladır və bu dərdlərin çarəsini Allahda tapır. Sabirin qəhrəmanı isə səmadan yox səradən (yerdən) insanlara xitab edən dəli şeytandır. Şair bu şeytan simasında

tərəqqinin, elm, maarif və mədəniyyətin, ümumiyyətlə, hər cür yeniliyin qarşısını almaq istəyən satirik qəhrəmanının tipik surətini yaratmışdır. O, “Nədir dünyanı tutmuş elmlər, ürfanlar, insanlar?” deyərək öz heyrətini gizlətmir və rəncbərlərin ayrılmasında, öz hüquqlarını tələb etməsində bəylərin, xanların ölümünü gördüyündən çaxnaşma salmaq, insanı insana qaldırmaq istəyir.

Göründüyü kimi, hər iki şair zəmanədən narazıdır. Biri tökülən qanlardan, edilən zülmərdən şikayət edərək, insanları öpüşüb barışmağa çağırmaqla kifayətlənir. Digəri isə zidd siniflərə bölünmüş cəmiyyətdə yoxsulların tərəfində duraraq onlara öz hüquqlarını tələb etməyə çağırır. Biri dəhşətləri törədənin ünvanına demir, bütün insanları müqəssir görür, digəri insanlara xitab etsə də canının ünvanını çox aydın göstərir, xüsusən ruhanilər, bəylər, ağalar və xanlara qarşı oxucuda dərin nifrət hiss oyadır. Biri ictimai dərdləri ağlamaq yolu ilə sağaltmaq istəyir, digəri onlara gülür, amma elə gülür ki, bu gülüş sarsıtmaya bilmir. Biri mənfini inkar, digəri təsdiq yolu ilə “neçin hər gündə qandan qopmasın tufanlar, insanlar, öz fikrini oxucuya çatdırır. Biri romantik, digəri realist metoddan istifadə edir”. (1, 332)

Dəli Şairin şeirinə nəzirə kimi Məhəmməd Hadinin “Tövsiyyə-i-mürğ” adlı şeirini də göstərmək olar.

Məhəmməd Hadi:

Xitab eylər bizə bir mürğ, der: insanlar, insanlar!
Nədir tutmuş cahanı naləvü əfğanlar, insanlar?!

Hadinin şeiri də Dəli Şairin şeirindən yüksək durursa da və bunu ona nə Hadinin özü, nə də başqası nəzirə adlandırmırsa da, bunların hər ikisi romantik xırda burjuva humanizminin göylərində uçduqları üçün həmcins əsərlərdir. Sabirin əsəri isə öz ideoloji istiqaməti, ictimai məzmunu və bədii keyfiyyəti ilə bunlarla, xüsusən Dəli Şairin şeiri ilə müqayisə edilməz dərəcədə böyük əsərdir.

Dəli Şair:

Mübəşşərmisiniz cənnətlə? Yoxmu xəvfi-rəbbani?
Kitabullahı bir təftiş edin, fəttanlar, insanlar!

“Dəli Şair”in şeirində göydən enən bir mələk insanları qan tökməkdə, təfriqə salmaqda, qardaşlığı pozmaqda müttəhim edirsə, Sabirin nəzirəsindəsəradən çıxan bir dəli şeytan insanları maarif yaymaqda, rəncbərləri ayıltmaqda mədəniyyətə doğru irəliləməkdə müttəhim edir. Sabirin satirasında dəli şeytan hakim sinfin adından belə çıxış edir.

M.Ə.Sabir:

Sevərmi əhli istibdad, millət hüşyar olsun?
Buna raze olarmı bir neçə vicdanlar, insanlar?

Ayılmış rəncbərlər, almaq istər haqq məşruin,
Nə yerdə qalmırsız bəylər, ağalar, xanlar, insanlar?

Müqayisə zamanı görünür ki, Sabirin şeiri Dəli Şairin şeirinə nəinki nəzirə deyil, hətta adi təhvil də deyildir. Dəli Şair səmadən, göydən xəbər verir, Sabir isə səradən, yerdən danışır. Dəli Şair göydəki mələklərin dilindən xitab edir: (“Bir mələkin insanlara xitabı”), Sabir isə yerdəki şeytanların dilindən xitab edir. Dəli Şair öldürəni, öləni bir gözlə görür, Sabir isə insanları əhli-istibdad, yəni istismarçılar və millət, yəni əməkçi xalq deyərək iki sinfə

bölür. Dəli Şair “ibrətdən”, “heyətdən”, “hikmətdən” dəm vurarkən, Sabir məhz şairləri, yazıcıları, fitnəçiləri, cəfəngiyyat satanları qamçılıyır.

Sabirin bu şeiri yalnız Dəli Şairə və onun kimilərə deyil, bütün idealist humanistlərin, utopistlərin mücərrəd insanpərvərliklərinə ən acı bir təsir və eyni zamanda dünyanın müstəbidlərinə, qatillərinə, qan içənlərinə vicdan məhkəməsində qəzəbli bir hökmdür.

Nəticə: Əziz Şərif “Sabirin nəzirələri” adlı məqaləsində göstərmişdir ki, “Mən Dəli Şair” imzası ilə Füyuzat jurnalının 1906-cı il 1 noyabr tarixli № 1-də çap edilmiş “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” sərlövhəli (Sabirin nəzirəsidir) şeir “Füyuzat” jurnalında göstərildiyi kimi “bir osmanlı qəzetəsindən götürülmüşdür”. İslamçı və dinpərəst şair bütün insanları “sülhə”, “ittihada” çağırır.

Aradan bir az keçmiş yenə “Füyuzat” jurnalının 1906-cı il 29 dekabr tarixli № 6-da “Dəli şairə dəlilər mühübbü olan bir quşun köməyi” başlığı ilə həmin şeirə bir nəzirə çap edilmişdir. “Dəlilər mühübbü” imzası ilə çap olunmuş bir şeir də “Dəli Şair”in fikirlərini təkrar edir, xalqı “qardaşlığa” çağırır. Hər iki şeir inqilabi hərəkətin yüksəlməsindən, öz hüququ uğrunda sinfi mübarizəni kəskinləşdirən proletariyatın hücumlarından qorxuya düşmüş, özünü itirmiş burjuaziyanın əhvali-ruhiyyəsini ifadə edir, sinfi və siyasi mübarizəni dayandırmaq, fəhlə sinfinin iradəsini qırmaq məqsədini izləyir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfər Ə. Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr // M.Ə.Sabir haqqında tədqiqlər. Bakı: “CBS”, 2012, s.130-208
2. Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962, 434 s.
3. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Tərtib edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmməd Məmmədov. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 478 s.
4. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Tərtib edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmməd Məmmədov. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 383 s.
5. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Tərtib edən, müqəddimə və qeydlərin müəllifi Alxan Bayramoğlu. Bakı: Təhsil, 2012, 552 s.
6. Şərif Ə. Sabirin nəzirələri // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 5, s. 89-96.
7. Şərif Ə. Sabir və Molla Nəsrəddin // Sabir (Məqalələr məcmuəsi). Bakı: Az SSR EA, 1962, s. 69-92

B.Vahabzadə yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi

Xəlilova Xatirə Süleyman qızı

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, doktorant ,

ADPU nəzdində ADPK-nın dil-ədəbiyyat müəllimi

xatire82@gmail.com

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli söz sənətkarlarından olan Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığı ilə bədii fikrimizin zənginləşməsində misilsiz rol oynayıb. B.Vahabzadə təpədən dırnağa azadlıq şairidir, oxucularına dünya, həyat, insanlıq fəlsəfəsini

aşlayır. Şairin əsərləri ümumtəhsil məktəblərinin V, VI, IX, XI siniflərində tədris olunur. Bu əsərlər şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsində əhəmiyyətli rol oynayır, onlara milliyyətçilik, şəxsi keyfiyyətlər, dürüstlük, azadlıq, ana dilinə qayğı və sevgi, insana və insanlığa hörməti tərbiyə edir. Çünki Bəxtiyar Vahabzadə bir parça Vətəndir.

V sinifdə “Müəllim”, VI sinifdə “Qocalar”, IX sinifdə “İstiqlal”, XI sinifdə “Şəhidlər” əsəri tədris edilir. Heç bir əsərin tədrisi təsadüfi xarakter daşımır. Hər biri bütün prinsiplər nəzərə alınaraq tədrisi tövsiyə edilmişdir. Müxtəlif mövzusu və ideyası olan əsərlərin şagirdlərdə yaratdığı təəssürat da fərqlidir, Onların şəxsiyyət kimi hərtərəfli yetişməsinə xidmət edir. “Müəllim” şeiri vasitəsilə şair müəllimin insanın həyatında oynadığı rolu qeyd edir. Müəllim obrazının saflıq, vicdanlılıq, qayğı, mərhəmət- bir sözlə həyatımızın nuru, işığı olduğunu təsdiq edir. “Qocalar” şeirində də şair eyni insani keyfiyyətləri sadalayır: Qocalar dünyanı görüb, ələkdən keçirib, onların hər sözündə həqiqət var. Qocalarla söhbətlərdən bəhrələnmək lazımdır, böyüklərin sözləri həyatın içindəndir, gələcəyimizi daha aydın görür və düzgün yönləndirə bilir. Aşağı siniflər üçün seçilmiş bu əsərlər şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə, həyata hazırlanmasına xidmət edir. IX sinifdə tədris olunan “İstiqlal” poeməsindən bir parça yaş dövrünə tam uyğun seçilmiş, şagirdlərin yeniyetməlik dövründə ana dili, xalq, millət, azadlıq, hüriyyət kimi hissələrinin coşmasına səbəb olur. Milli azadlıq mübarizəsində öz xalqının, millətinin azadlığını heç kimə və heç nəyə qurban verməməyi onu hər şeydən üstün tutmağı aşlayır. XI sinifdə “Şəhidlər” poemasının tədrisi də çox təqdirəlayiqdir. Belə ki, xalqımız azadlığı asan əldə etməmişdir, gəzdiyimiz torpaqların hər qarışı şəhidlərin canı- qanı bahasına əldə edilmişdir. Millətimizə doğru atılmış xain addımları unutmamağı, həmişə düşməne qarşı sərt mövqedə olmağı tapşırır. Siniflər üzrə tədris olunan əsərlərin mövzuları ümumlikdə şagirdlərdə milli dəyərlərin formalaşmasına səbəb olur.

Açar sözlər: istiqlal şeirləri, şəxsiyyətin formalaşması, milli dəyərlər, obraz, ana dili

B. VAHABZADƏ YARADICILIĞININ TƏZADLAR DÖVRÜ
THE PERIOD OF CONTRASTS OF B.VAHABZADE'S CREATIVITY
ПЕРИОД КОНТРАСТОВ ТВОРЧЕСТВА Б.ВАХАБЗАДЕ

Yeganə HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gəncə Dövlət Universiteti

yeganesarhuseynli@gmail.com

Резюме:

Историческая судьба народа, характер и поступки людей, отражающих эту судьбу в себе и своей борьбе, благородные человеческие качества - основные философско-эстетические мысли произведений Бахтияра Вахабзаде.

Несмотря на давление эпохи и политического строя, поэт сумел дать поэтическое выражение жизненных истин в своей поэзии и драматургии, именно благодаря своей гражданской позиции и воплощению национального духа он был известен не только в стране, но и за ее пределами, на постсоветском пространстве,

во всем тюркском мире, в Европе и Америке. Конечно, это нельзя объяснить только как важную сторону большого таланта поэта. Однако следует учитывать уникальную роль и важность этих факторов. Также неоспорим тот факт, что, как в Азербайджане и бывшем Советском Союзе, нет такого общественного события, освободительного движения и борьбы за национальную независимость в мировом масштабе, которые не остались бы без поэтического отношения и влияния Бахтияра Вахабзаде .

Темы и проблемы, которые заставляют задуматься поэта в его стихах, чрезвычайно широки, концептуальны, обращены к обществу. Здесь идеология свободы и независимости предстает во всем своем величии и широте, ее герои постоянно борются за справедливость и стремятся к инновациям. Стихи, написанные поэтом как в советский период, так и в последние двадцать лет независимости, заставляют ценить и оценивать их в новом ракурсе и реляционном уровне. Обобщая различные жизненные проблемы и человеческие отношения с позиций глубинного гуманизма, он определяет их как главный предмет осмысления и отношения. Стихи поэта представляют особый интерес и значение с точки зрения отражения истин жизни и времени, а в ряде случаев противоречий и противопоставлений с полноценными философскими суждениями. В этом смысле выбор поэтом тем и проблем для своих стихов также уникален в силу своей широты и масштабности.

Ключевые слова: Родина, борьба, творчество, поэт.

Summary:

The historical destiny of the people, the character and actions of the people who reflect this destiny in themselves and their struggles, noble human characteristics are the main philosophical and aesthetic thoughts of Bakhtiyar Vahabzade's works.

Despite the pressure of the era and the political system, the poet was able to give a poetic expression of the truths of life in his poetry and drama, precisely because of his citizenship position and the embodiment of the national spirit, he was known not only in the country, but also beyond its borders, in the former Soviet Union, in the entire Turkic world, in Europe and America. Of course, this cannot be explained only as an important aspect of the great talent of the poet. However, the unique role and importance of these factors should be taken into account. It is also an undeniable fact that, as in Azerbaijan and the former Soviet Union, there is no such social event, freedom movement and national independence struggle on the world scale that was left out of Bakhtiyar Vahabzade's poetic attitude and influence.

The topics and problems that make the poet think in his poems are extremely broad, conceptual, and addressed to society. Here, the ideology of freedom and independence appears in all its grandeur and breadth, its heroes constantly fight for justice and seek innovation. Poems written by the poet both during the Soviet period and during the last twenty years of independence make it necessary to value and evaluate them in a new perspective and relational level. Summarizing various life problems and human relationships from the position of deep humanism, it defines them as the main subject of judgment and attitude. The poet's poems are of particular interest and importance in terms of reflecting the truths of life and time, and in some cases contradictions and contrasts with full philosophical

judgments. In this sense, the poet's choice of topics and issues for his poems is also unique due to its broad and large-scale nature.

Keywords: Motherland, fight, creative activity, poet.

O taylı, bu taylı Azərbaycanda və keçmiş Sovet İttifaqında baş verən ictimai-siyasi proseslər Bəxtiyar Vahabzadəni bir sənətkar kimi yalnız narahat etmirdi, bütövlükdə Şərqdə, dünyanın ayrı-ayrı məmləkətlərində, o cümlədən azadlıq savaşına qalxan Asiyada, Avropa ölkələrində, hətta qitənin o tayında – Amerika Birləşmiş Ştatlarında cərəyan edən müxtəlif xarakterli hadisələr şairin maraq dairəsinə, münasibət predmetinə çevrilirdi. Bu mənada doğrudan da B.Vahabzadə milli olduğu qədər də ümümbəşəri sənətkar idi. Əslində onun poeziyasında, həm epik irsində, həm də dramaturgiyasında belə bir əlaqə və vəhdət bütün miqyası ilə qabarıq nəzərə çarpır.

Şübhəsiz ki, keçmiş Sovetlər Birliyində gedən ictimai-siyasi proseslər kimi, bütün dünya miqyasında baş verən bir çox səciyyəvi hadisələr də B.Vahabzadənin ciddi və həyəcanla izlədiyi problem məsələlər sırasına daxil idi. Bəxtiyar Vahabzadə Türkiyədə nəşr olunan kitabına yazdığı “Qızım, sənə deyirəm gəlinim, sən eşit” adlı ön sözdə qələmə alır ki: “On doqquzuncu yüz ildə yaşamış böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundzadə demiş ki, əgər mövcud quruluşu açıq tənqid edə bilmirsənsə, zaman və məkanı dəyişdir, ürək sözünü yaz, anlayan anlayacaq.

Mən uzun illər böyük ədibimizin bu məşhur resepti əsasında yazmış, totalitar sistəmə bu yolla öz etirazımı bildirmişəm”.

Bəzən ciddi senzura nəzarəti şəraitində bu məsələləri olduğu kimi vermək çətinliyi ilə üzləşməsinə baxmayaraq, B.Vahabzadə baş verən hadisələrin coğrafiyasını özünün dediyi kimi, başqa ərazilərə köçürməklə vəziyyətdən çıxır, gizli yollarla, işarə və rəmzlərlə oxşar situasiyaları elə öz yaşadığı “xalqlar həbsxanası”nda təsvir etməyə müvəffəq olurdu. Bunu şairlə aparılan sorğu və müsahibələrdə də bir daha yəqin etmək mümkündür. Məsələn, “Günahsız müqəssirlər” adlı müsahibədə şair bu cəhəti özünəməxsus şəkildə izah və şərh edir: “– Əvvəla, indi deyil, 30-40 il əvvəl də mən Reyqanın “Şər imperiyası” adlandırdığı bu imperiyanın əleyhinə olmuşam. Əlbəttə, bildiyimiz səbəblərə görə bunu heç bir yazımda ifadə edə bilməzdim. Lakin universitetdəki mühazirələrimlə fikirlərimi dolayısı yolla tələbələrimə çatdırırdım. Yəni, ümumiyyətlə, dünya imperializmindən danışarkən bu imperializmin insanlara göstərdiyi zülmün, müstəmləkəçilik siyasətinin amansızlığını izah edirdim və gətirdiyim misallarla tələbələrimə “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” atalar sözünə istinad edərək başa salırdım ki, imperializmi kənarda deyil, öz vəziyyətimizdə axtarın. Eyni zamanda, əsərlərimdə sovet siyasətinin dəhşətlərini digər ölkələrə keçirər, guya hadisənin haradasa xaricdə baş verdiyini yazardım. Bunun ən gözəl nümunəsi “Yollar – oğullar” poemamdır. Burada mən Əlcəzair ərəblərinin fransız imperializminə qarşı apardıqları səkkiz illik mübarizəsini qələmə almışam. Amma əhvalatı oxuyan ən zəif oxucu belə dərhal başa düşür ki, əsərdə söhbət bizim özümüzədən gedir. O vaxtlar bu poemadan ötrü məni çox incitdilər”.

Şairin “Yollar-oğullar” (1962-1963), “Təzadlar” (1966-1967) poemalarında müstəmləkə siyasətinin milli azadlıq uğrunda çarpışan xalqların istiqlal mücadiləsinə vurduğu ağır fəsadlar bütün miqyası ilə canlandırılır. “Yollar-oğullar”ın başlanğıcına epiqraf kimi gətirilən misralarda da azadlığın insan taleyində, hər bir millətin dirçəliş və

tərəqqisində müstəsna mövqeyə malik olması ideyası ön plana çəkilir. Göründüyü kimi, 60-cı illərdə “Gülüstan”dan sonra şair azadlıq ideyasını yenidən gündəmə gətirir, lakin bu dəfə məkan və zaman dəyişir ki, bu haqda şairin özü də yuxarıda göstərdiyimiz kimi, fikirlərini ifadə etmişdi.

Bəxtiyar Vahabzadə “Yollar-oğullar” poemasında azadlığın tarix yaratmaq qüdrətini, axıdılan qanların nəticəsində bu ali insani duyğunun pərvəriş tapmasını gerçəkləşdirən amillər üzərində geniş dayanır.

Şair axıdılan qanların nəticəsində qazanılan istiqlalın insanların həyatına sanki bir yaz nəfəsi gətirdiyini obrazlı şəkildə ifadə edir, doğrudur, elə poemanın bu hissəsində azadlığın istiqlala qovuşmağı hər bir xalqa və millətə nəsib olması istəyi də görüntüyə gəlir.

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadəni bir sənətkar kimi məhdud coğrafi məkanda baş verən müxtəlif xarakterli hadisələrlə yanaşı, bütün dünyanı, tərəqqipərvər bəşəriyyəti həyəcanlandıran və narahat edən məsələlər də eyni dərəcədə düşündürür. Dərin vətəndaşlıq hissləri və sənətkar fərdiyyətinin prinsipiallığı bu mənada şairin ümumi yaradıcılığına sirayət edən məziyyətlər kimi onun epik irsində də özünü bütün tərəfləri ilə nümayiş etdirir.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Amerika gözəli” (1982), “Bağışlayın, səhv olub” (1985) poemaları Azərbaycanda milli azadlıq prosesinin başlanmasına çox az bir vaxt qalarkən yazılmışdır. Hər iki poemanın konfliktinə xarici ölkələrdə baş verən hadisələrin qoyulması düşündürücüdür.

İnsan-şəxsiyyət, zaman-dünya və onların bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri həmişə ədəbi-ictimai-humanitar fikri düşündürən aktual və ümumbəşəri problemlər kimi prioritet istiqamət və sahələrə çevrilməsi heç də təsadüfi hal hesab olunmamalıdır. Çünki insan bir fərd və bioloji varlıq olmaqdan başqa, həm də cəmiyyətin ictimai-mədəni, sosial-iqtisadi sferasında özünəməxsus yer və mövqe tutur. İnsanın dar mənada yaşadığı mühitlə, böyük mənada dünya ilə münasibətlərinin bir sıra elə səciyyəvi cəhətləri var ki, onu birmənalı şəkildə pozitiv yanaşma kimi qəbul etmək çətindir. Bu, həyatın və bütövlükdə dünyanın bərişmaz ziddiyyətlərini, təzadlı məqamlarını da açıq-aydın büruzə verir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində fəlsəfi çalarlar başlıca yer tutur; şair hər bir hadisədə cəmiyyət, şəxsiyyət və zaman amilindən çıxış edir. Dövründən, zamanından asılı olmayaraq Bəxtiyar Vahabzadə hadisələrə mütəfəkkir gözü ilə baxır və cəmiyyətdəki hadisələri ziddiyyətliliyi və mürəkkəbliyi ilə təsvir etməyə nail olur.

Şairin “Ləyaqət” poemasında qaldırılan, münasibət müstəvisinə çıxarılan problem daha faciəli nəticələri ilə diqqət çəkir. Əsər öz ləyaqətini qorumaq yolunda həyatını qurban verən 13 yaşlı Rusiya məktəblisi Saşa Loqvinovun xatirəsinə həsr olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, əsəri Bəxtiyar Vahabzadə qəzetdə çıxan xəbərin əsasında yazmışdır. Bu barədə Ş. Hüseyinov yazır: “Komsomolskaya pravda” qəzetində böyük bir səhifə “Saşa” adlı yazı verilmişdi. Mən də oxudum, demək, 13 yaşında bir oğlan uşağı mağazaya gedir, kəsmik alır, pulu qoyur, amma mağazadakılar elə bilir ki, ödəməyib. Uşağı tuturlar ki, oğrusan, kəsmiyi oğurlamısan. Uşağın anası da xəstəxanada imiş. Uşaq oğru olmadığına onları inandıra bilmir, gedir axşam özünü asır ki, mən bu adı daşıya bilmirəm. Mən də bunu Bəxtiyara oxudum. O da poemanı yazdı”. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, Bəxtiyar Vahabzadə bir neçə əsərini qəzet xəbərlərindən təsirlənərək yazmışdır.

Poemanın “Proloq” hissəsində hadisə və situasiyanın mahiyyətinə nüfuz edəcək suallar

bilavasitə hakimə ünvanlanır. Cavablar isə özünün müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Rüşvətin, oğurluğun, qətlın daha geniş yayıldığını bəyan edən hakim baş verənlərin kökündə dayanan mətləbləri şərh etməkdə acizdir. Bunu epik təhkiyə vasitəsilə şair belə izah edir:

Elə bir məqama çatmışıq, artıq
Adamlar içində adamlar təkdir.
Ən böyük xəyanət, soyuqqanlılıq,
Ən böyük cinayət biganəlikdir.

Daha sonra Saşanın başına gətirilən hadisənin məkanı – mağaza və onun nəzarətçisi haqqında müfəssəl məlumatlar faciənin başlanma səbəblərini bütün detalları ilə açıqlamağa xidmət edir. Yaddan çıxıb ödənilməyən cəmi iyirmi beş qəpik pul bu balaca oğlanın sonu oldu. Özü balaca olsa da böyük ürəyə sahib olan Saşa, şübhəli baxışlara, tənəli sözlərə dözmədi. Bir həftə bundan əvvəl min manat kəsirdə qalan “nəzarətçi xala”, xəstə anasından xəbər eşidib özünü itirən, kəsmiyin pulunu unudub ödəməyən Saşaya tam bir oğru kimi yanaşır. Onu məzəmmət edir, deyilən hər sözə şübhə ilə baxır, “əyrilik düzlüyü, həqiqəti” qınayır. Ana Saşanın ölümündə özünü günahkar bilir: “Saşanı insan tək böyütdüyümdən, onun ölümündə günahkar mənəm” –deyir. Əsərdə daha çox biganəlik, soyuqqanlılıq, laqeydlik tənqid olunur. Əslində Saşanın ölümünə də elə bütün bunlar səbəb olur.

Gəlin, özümüzü biz insan sayaq,
Hissdən, həyacandan gəlin, qorxmayaq.
Qorxaq şirin-şirin
təbəssümlərin

Ardında gizlənən min bir kələkdən,

Qorxaq başqasına biganəlikdən.
Qorxaq, əməl qala quru söz təki,
Qorxmayaq, dünyanın puç olmasından,
Qorxaq adamların öz içindəki,
Mənəvi dünyanın dağılmasından

“Atılmışlar” (1976-1978) poemasında da Bəxtiyar Vahabzadə cəmiyyəti və bütün insanlığı düşündürən bir problemi qabardır–günahsız körpələrin atılmasını valideynlik: analıq və atalıq hissənin öləməsi faktı kimi önə çəkir. Şair poemanı anasının xatirəsinə ithaf etsə də, burada bəzən analıq duyğusunu itirən, öz bətnindən dünyaya gətirdiyi körpəsinə biganə və laqeyd münasibəti doğuran səbəblər üzərində təfərrüatı ilə dayanması heç də təsadüfi xarakter daşmır. Digər şeir və poemalarında olduğu kimi, burada da B. Vahabzadə cəmiyyət hadisələrinə nüfuz edir, cəmiyyəti qurd kimi içindən yeyən hadisə və keyfiyyətləri bədii konfliktə gətirir. Tənqidçi M. Əlioğlunun yazdığı kimi: “Əsas məsələ – istedadı aydın nə kimi aydın bir məqsədin, konkret əməlin və əqidənin xidmətinə istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Bəxtiyarın yaradıcılığı xalqı, cəmiyyəti və müasirlərini dərinləndirən və həyəcanlandıran kəskin, ciddi və böyük fikirlərin, əhəmiyyətli və gərəkli ictimai problemlərin həllinə yönəlmişdir”.

“Atılmışlar” poemasında ithafın ünvanı seçilən ana şübhəsizki, əsil nümunə və örnək kimi seçilir. Poemanı şairin anasının xatirəsinə həsr etməsi mövzunun nə dərəcədə aktual və vacib olduğuna işarədir. Poemada Bəxtiyar Vahabzadə bir ananın həyatı, taleyi kontekstində

bütöv cəmiyyəti təhlil edir, onun iç üzünü açır. Şair bilərəkdən körpəsini atan ananı ittiham etmir, onu körpəsini atmağa vadar edən cəmiyyəti, onun kataklizmlərini ortaya çıxarır. İsmətinin tapdandığını, gələcəyinin necə olacağını düşünən qızın beynində çoxlu suallar dolaşır. O düşünür ki, “atanın adını ucaltmalıykən” ona “ləkə oldum”. Bir körpə ilə atasının üzünə necə çıxacağını, bundan sonra necə yaşayacağını bilməyən ana kimsənin önündə əyilməmək üçün körpəsini atmaq qərarına gəlir. Poemanın ictimai konflikti buradan başlayır. Poemanın birinci fəslində ciddi və həyəcanlı bir psixoloji an– ananın öz körpəsini atmasına ediləcək cəhdlər– təsvir edilir. O, nə isə duruxur, düşünür, “körpəni aramla qundağa bükərək” onu atmaq üçün aparır. Şair həmin günü qarlı, çovğunlu, küləkli bir gün kimi təsvir edir ki, bu da ananın ovqatı ilə tamamilə üst-üstə düşürdü. O, körpəsini atmaqla öz adını ləkədən qurtarmağa çalışırdı. Düşünürdü ki, körpə gələcək həyatında bir maneədir, sabaha uzanan yolunu kəsmişdir. Ona görə də belə bir havada doğma körpəsini daş pillənin üstünə qoyaraq oranı tərki edir.

Bəxtiyar Vahabzadə son dərəcədə narahatlıq və təşviş doğuran bu səhnələri yaradan səbəblər üzərində poetik mühakimələr aparmaqla, gənc ananın özünün də vaxtilə aldadılıb atılmasını bu faciənin fonunda bir əsas və prinsipial sonluq kimi mənalandırır. Ancaq çox çəkmir ki, şair belə bir epik nəqletməni obrazın öz dili ilə səsləndirməyə çalışır. Məlum olur ki, uzaq rayonların birindən şəhərə oxumaq adıyla gələn gənc qız burada seçdiyi sənət imtahanından yox, “məhəbbət dərindən” kəsilir. Tələbə qız sevir, “sevilir”, aldanır və atılır, gənc qızın atılmağı onu körpəsini atmağa “məcbur” edir. Hələ həyat yollarında özünün imzasını atmayan bu saf qız gənc yaşdaca məsumluğu ucbatından sevdiyi və inandığı şəxs tərəfindən ilk zərbəsini alır. Həyatın və ətrafın qınağından qorxan “ana” övladının qoxusunu içinə çəkmədən onu tərki edir. Necə şirindir övlad və onu hər yaşda tapmaq, vücuduna sarılmaq, doya-doya qoxlamaq təəssüf ki, həmişə mümkün olmur. Gənc “ana” bunu sonradan anlayır, Valideynlər yanında rüsvayçılıq, doğmaların, yaxınların tənəli baxışları həyatın dərin, dibsiz girdablarına yuvarlanan gənc “ananın” iztirablarını birə-min artırır.

Şair dünyaya gələn körpənin anaya sevinc gətirməliyə qəm-qüسسə, çaşqınlıq və narahatlıq dolu anlar yaşatdığını yaddaqalan səhnələrlə canlandırır. Özünüittiham, yaşanılan tərəddüdlər real vəziyyəti bütün təfərrüatı ilə göz önünə gətirir, günahsız körpənin belə bir uğursuz izdivacda heç bir təqsiri olmadığı əsaslandırılmış dəlillərlə üzə çıxarılır:

Nə imiş ölçüsü namusun, arın?

O hardan başlanar, o harda bitər?

Dünyada qanunsuz doğulanların

Yaşamaq hüququ yox imiş məgər?.

Şair övladına xəyanət edən ananın daxili-mənəvi aləminə məxsus xüsusiyyətlərini elə obrazın özü-özü ilə bir-birini əvəzləyən mühakimələri əsasında açmaqla, ciddi psixoloji məqamları oxucu üçün açmağa və müəyyənləşdirməyə nail olur. “Ana”nın tərəddüdü, ziddiyyətli götür-qoyları, vicdanındakı “ləkə”dən xilas olmaq çabalarının uşaqdan imtina üzərində dayanması poemanın son dərəcə həyəcanlı epizodları kimi yadda qalır. Nəhayət, uşağın soyuqlu, şaxtalı bir qış günündə bir həyətin girişindəki meydançaya atılması, pillələri enərək cinayət törətdiyi ərazidən uzaqlaşması, sanki bu hərəkətə uşağın etirazı kimi səslənən çığırtilarının “ana”nı geri qaytarmaqla uzaqlaşmaq arasında yenidən tərəddüd keçirməyə vadar etməsi səhnələri inandırıcı boyalarla təsvir olunur və “ana”nın sonuncu yolu seçməsinə şairin, onun özünün-özündən qaçması kimi mənalandırması təbii görünür:

Körpə anasından ayrıldığını
hiss etmiş kimi
çığırdı birdən.
Elə bil püskürüb od çıxdı yerdən,
Bürüdü ananı...
Durdu yerində.
İldırım şaqqudı bəbəklərində.
İstədi qayıda...
Ancaq qaçdı o,
Bala naləsindən uzaqlaşdı o.
Dondu dodağında bir “can” kəlməsi,
Qaldı qulağında körpənin səsi.

Geriyə qayıdarkən qoyub getdiyi körpənin çığırtısının anbaan qulaqlarında səslənməsi “ana”nı səhərisi gün cinayət törətdiyi əraziyə – məkana üz tutmağa vadar edir. Ancaq buraxılan səhvi düzəltmək mümkünsüz olur. Uşağın qoyulan (atılan) yerdə tapılmaması yeni bir unutqanlığa səbəb olur, ancaq ana gördüyü, rastlaşdığı hər körpədə, hər uşaqla axtardığı nişanə və əlamətləri özü üçün müəyyənləşdirməyə çalışması ana qəlbinin həssaslığından, övlad məhəbbətinin böyüklüyündən xəbər versə də, şair bu təlaşlı anları bəraət faktı kimi qəbul etmir, əslində itirilən səadətə bir də geri qayıdacağına inamın əsassız olduğuna oxucunu inandırmağa çalışır. Poemanın birinci fəslinin finalı atılmış körpənin körpələr evinə verildiyi barədə məlumatlarla tamamlanır. Əlbəttə, əsərdə atılmışların yalnız körpələrdən ibarət olması ideyası qabardılmaqla məhdudlaşıb qalmır. Şübhəsiz ki, poemanın fəsilələrinin adında və sərlövhəsində başlıca çıxarılan problemlər ciddi, həyati məsələlərdən xəbər verir. Bu mənada “Körpə”, “Qoca”, “Qocalar evi”, “Körpələr evi” kimi fəsilələrdən ibarət olan poemada həyəcan təbili kimi çalınan, cəmiyyətə mesaj olaraq göndərilən siqnallar təsadüfi xarakter daşmır. Şair əslində atılmış anlayışı altında körpələrlə yanaşı, ahılların, qocaların olduğunu da ürək ağrısı ilə nəzərə çatdırır, bunu insanlığın mənəvi aləmində baş verən ciddi aşınmalar kimi qiymətləndirir. Məsələn, iyirmi yaşından dul qalan bir ananın atasız böyütdüyü iki oğlundan birini Vətənin dar günündə odlu, alovlu müharibə meydanına göndərməsi, kiçik oğluna yeganə ümid yeri kimi baxması səhnələri olduqca təsirli epizodlar kimi uzun müddət insanı düşündürür, ananın gələcək arzularının kiçik oğlu vasitəsilə çiçək açacağına dərin inam yaradır. Ancaq min bir əziyyətlərə qatlaşan ananın bu arzusu da ürəyində qalır: müharibə böyük oğlunun, toy edib evləndirdiyi, ocağının başına gətirdiyi gəlin isə kiçik oğlunu əlindən alır:

Köməyə çağırırdı ana oğlunu,
Oğul danışmadı...
Durdu kirmiş.
Ana bilmədi ki, bu imiş sonu,
Gəlin gələn kimi oğul itirmiş.

Yenicə qurulan bu ailədə köhnə davranışların, ədəb-ərkanların qorunub saxlanılmaması ananı son dərəcə pərişan edir, gəlinin səhər doqquza qədər yataaraq, ərini ac-susuz işə “göndərməsi” ilə heç cür razılaşa bilmir, nəhayət, oğlunun barış və sülh yaratmaq

cəhdləri poemadakı qarşıdurmanın mənzərəsi barədə yekdil təsəvvür yaradır. Daha sonra ananın qocalar evinə düşməsi, körpələr evinə hər bazar gedərək təsəlli tapması, çilli bir uşaqla mehr-ülfət bağlaması ana-övlad münasibətləri barədə poemada kifayət qədər bəhs açmağa əsas yaradır. Oğlunun ad günündə qapı dalında oğluna fəxrlə baxan ananı “məclisdə ancaq gənclər olacaq” – deyər, o məclisə buraxmayan gəlinin halını da şair nəzərdən qaçırmır. Oğulun tarda “Ana” mahnısını ifa etməsi gəlini kövrəldir:

Bəs niyə kövrəldin gəlin ay gəlin,
Öz mərhum ananımı durdu gözündə?
Bəs ana qəlbinə niyə dağ çəkdin?
Axı bir anasan sabah özün də.
Boylusan zaman da yaman dövr edir,
Sən nə ilk anasan, nə də son ana.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Bəxtiyar Vahabzadə təzadlar şairidir, onun yaradıcılığına xas olan tezis-antitezis poemalarında da bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. “Atılmışlar” poemasında da bu təzadları aydın görmək olar. Şair poemada atılmış körpələr mövzusunda atılmış valideynlərə keçərkən rollar dəyişir. Poemadakı “Körpələr evi”ndən “Qocalar evi”nə dönüş zamanı şair atılmış körpələrlə, atılmış qocaların keçirdiyi hissləri, həyəcan və nigarançılıq dolu anların psixoloji ovqatını əks etdirməyə nail olur. “Atılmışlar” poemasında qocalar “dibindən quruan aaca bənzədilir”. “Qocalar evi”nin həyatında və dəhlizlərində ikibir, üçübir əyləşən qocalar ömrün zirvəsindən geriyyə baxmaq imkanı qazanır. “Qocalar evi”nin qaydalarına uyuşa bilməyənlər pəncərə önündən bir an çəkilməyərək nə zamansa övladlarının onları buradan götürüb aparmasını gözləyirlər. Poemada qocalar evinə atılmalarına baxmayaraq, həmişə öz doğma yurd-yuvaları, yaxınları ilə ünsiyyətə can atan insanların ruhi-mənəvi sarsıntıları qabarıq nəzərə çarpır:

Təkliyin qəmini tək özüm yedim,
Əhvalım, ovqatım heç sorulmadı.
Neçə yol hirsənib “gedirəm”- dedim,
Bir yol qabağımı kəsən olmadı.

Bu xarakterik misralar bütün atılmışların aqibətini, başına gətirilən müsibətlərin səbəb və nəticələrini əks etdirmək gücündədir.

Çox maraqlıdır ki, övladları tərəfindən atılmış valideynlər onları atdıqları üçün kimsə övladlarını qınamasın deyər min bir bəhanə uydururlar. Bu da ata anaya xas bir şeydir. Özləri çətində belə olsa “təki balam sağ olsun” deyərlər həmişə.

Poemanın sonunda şair ailə-məişət çərçivəsində baş verən fikir ayrılıqlarına, qarşıdurmalara rəğmən bir məhkəmə qurulmasını təklif edir. Şübhəsiz ki, bu məhkəmə hüquqi-inzibati mühakimədən daha çox, vicdan qarşısında mənəvi hesabat və cavabdehlik xarakteri ilə yadda qalır:

Məhkəmə qurulsun!
Atılmışların
Uzaq, gözdən uzaq sığınacağında.

Vicdanlar əyləşsin o gün hakimin
Biri sol yanında, biri sağında.
Məhkəmə qurulsun, hökm verilsin,
Hər kəs haqqını yox, borcunu bilsin!
Balasını atan analar ilə
Anasını atan balalar gəlsin.

Bəxtiyar Vahabzadə poemada bir tərəfdə övladına xəyanət edən ananı, digər tərəfdə isə valideynini atan övladı təsvir etməklə, əslində cəmiyyətdəki kataklizmləri göstərir. Poemanın belə bir ibrətamiz sonluqla tamamlanması cəmiyyətdə tarazlığa, insani münasibətlərdə mənəvi borc və ləyaqət hissini qorunub saxlanılmasına zəruri ehtiyacın duyulduğunu ön plana çəkməyə xidmət edir. Burada dövrün, cəmiyyətin ziddiyyətləri poetik şəkildə ifadə olunub. Bu poemada da epikliklə liriklik qovuşuq şəkildədir. Poemanın janr xüsusiyyətinə diqqət çəkən ədəbiyyatşünas Ş. Salmanov yazır: "...axırıncı beş ildə poemanın bəzi epik nümunləri də meydana çıxmışdır. Belə poemaların ən yaxşısı sırasında birinci növbədə Bəxtiyar Vahabzadənin "Atılmışlar" əsəri xatırlana bilər. Şair yeni poemasında sanki özünün "İztirabın sonu", "Sadə adamlar" kimi poemalarının tipinə qayıdır. İnsanı hadisələr axarında hərəkət və dəyişmədə göstərmək, xarakterin inkişafını digər adamlarla, mühitlə mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərdə açmaq, izləmək Bəxtiyar Vahabzadə əsərini son illərin müvəfəqiyyətli epik poemaları sırasında birinci yerə qoymağa imkan verir".

Göründüyü kimi, "Atılmışlar" poemasında dövrün son dərəcə vacib bir mənəvi-əxlaqi problemi təhlil edilir; bu poetik təhlillər bütün təzadları ilə aparılır. Bu dövrü həm də şairin yaradıcılığında təzadlar dövrü adlandırmaq olar. 60-cı illərin ortalarından başlayan bu dövr 70-ci illərin sonlarında başa çatır. Təsadüfi deyil ki, akademik Nizami Cəfərov şairin poema yaradıcılığını təhlil edərkən "Atılmışlar" poeması ilə bağlı belə bir doğru qənaətə gəlir ki: "Təzadlar dövrü "Atılmışlar" poeması ilə sona çatır".

Yuxarıda dediklərimizi əsas gətirərək deyə bilərik ki, Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında mənəvi-əxlaqi problemlərin təsvirinə, cəmiyyət hadisələrinin təhlilinə 60-cı illərdən başlayaraq daha geniş yer ayırmasının şahidi oluruq. Şairin bu dövrdə yazdığı əsərlərdə poema janrının mövzu, məzmun və janr strukturu baxımından zənginləşdiyini aydın görmək olar.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 80 s.
2. Vahabzadə B. Əsərləri. 12 cildə, XI c. (publisistika), Tərtib, ön sözün müəllifi və redaktor R. Qafarlı, Bakı: "Elm" nəş. 2009, 738 s.
3. Vahabzadə B. Əsərləri. 12 cildə, XII c.(publisistika), Tərtib, ön sözün müəllifi və redaktor R. Qafarlı, Bakı: "Elm" nəşriy. 2009, 838 s.
4. Vahabzadə B. Əsərləri (1970-1979). 12 cildə, IV c.(1970-1979), Tərtib, ön sözün müəllifi və redaktor R. Qafarlı, Bakı: "Elm" nəş. 2008, 661 s.
5. Vahabzadə B. Əsərləri (1980-1989). 12 cildə, V c. (1980-1989),Tərtib, ön sözün müəllifi və redaktor R. Qafarlı, Bakı: "Elm" nəş. 2008, 583 s.
6. Vahabzadə Bəxtiyar, Əsərləri: 12 cildə, VI c.(1990-1999), Tərtib, ön sözün müəllifi və redaktor R. Qafarlı, Bakı: "Elm" nəşriy, 2008, 583 s.

XALQ ŞAİRİ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

EKOLOJİ FİKİRLƏR
HALK ŞAİRİ BAHTIYAR VAGABZADE'NİN ESERLERİNDE
EKOLOJİK FİKİRLER
ECOLOGICAL IDEAS IN THE WORKS OF PEOPLE'S
POET BAKHTIYAR VAHABZADE

Yusif Məhəmməd oğlu Mahmudov

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
Qobustan rayon Dərəkənd kənd tam orta məktəbin müəllimi,
ətraf mühit üzrə tədqiqatçı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
e-mail: diriliqurbani@gmail.com

Xülasə

Təqdim olunan əsərdə Bəxtiyar Vahabzadənin bədii yaradıcılıq nümunələrində müəllifin ətraf mühitə münasibəti ekoloji fikirlər fonunda öyrənilmiş və ətraflı təhlil edilmişdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Onun şeirlərində Vətənə məhəbbət, doğma yurda bağlılıq, əməksevərlik, türkçülük və Azərbaycançılıq hissləri güclüdür. B.Vahabzadə lirik şairdir. Bu baxımdan onun yaradıcılığını üç yerə bölmək olar: fəlsəfi lirika, məhəbbət lirikası və təbiət lirikası. Qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfi lirika onun poeziyasının əsasını təşkil edir. Şairin məhəbbət şeirləri fəlsəfi lirika ilə təbiət şeirləri arasında fəlsəfi-mənəvi duyğularla ifadə olunan poetik lirikadır.

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, şairin poeziyasında canlı və cansız təbiətlə - insan və cəmiyyət birliyi kompleks təşkil edir. “Sənsiz də yaşadar bu dağlar məni”, “İlk cığır”, “Bizim yurdun”, “Yay”, “Çinar”, “Qövsi-qüzeh”, “Ceyran”, “Göygöl”, “Qaranquş və sərçə”, “Ey ana təbiət” və bu kimi başqa şeirlərində ekoloji fikirlər daha geniş yer tutur. Şair poetik düşün-cələrində əhalinin ətraf mühitə münasibətinə xüsusi diqqət yetirir. Onun şeirləri gənc nəslin yalnız vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə yönəlməyib, həm də ölkəmizin təbiətini öyrənməyə, sevməyə və qorumağa istiqamətlənib.

Bütün dövrlərin yaradıcı insanlarını hər zaman insan obyektinə, onun taleyi düşündürüb. B.Vahabzadənin əsərlərində də biz buna rast gəlirik. Əminliklə deyə bilərik ki, şairin yaradıcılığında insan amili prioritetdir. Məqalədə bu məsələyə xüsusi hal kimi toxunulur və geniş şərh olunur. İnsan ekologiyası müasir ekologiya elminin bir istiqaməti kimi əhatəli şəkildə öyrənilir və inkişaf edir. Müəllifin demək olar ki, həm sosial, həm də fəlsəfi şeirlərinin əsasında insan bir obraz kimi əhatəli verilmiş, onun davranışı, cəmiyyətdə yeri və rolu qabarıq təqdim edilmişdir. Başqa sözlə, insan ekologiyası ilə bağlı fikirlər şairin bədii-fəlsəfi şeirlərində açıq və dürüst verilir.

Araşdırma apararkən şairin yaradıcılığı boyu rast gəldiyimiz və tədqiqata cəlb etdiyimiz təbiət şeirlərində, eləcə də digər şeirlərində canlı orqanizmlər, onların həyat tərzini, bioekoloji xüsusiyyətləri, ətraf mühit amillərinin təbiətə təsiri məsələlərinə də diqqət yetirmişik.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, ətraf mühit, təbiət şeirləri, insan ekologiyası, biomüx-təliflik, canlı və cansız təbiət

Özet

Sunulan çalışmada, Bahtiyar Vahabzade'nin sanatsal yaratıcılığının örneklerinde yazarın çevreye karşı tutumu incelenmiş ve ekolojik fikirlerin arka planına karşı ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının seçkin temsilcilerinden biri olan halk şairi Bahtiyar Vahabzade'nin yaratıcılığı çok yönlüdür. Şiirlerinde vatan sevgisi, vatana bağlılık, çalışkanlık, Türklük ve Azerbaycancılık duyguları güçlüdür. B. Vahabzade lirik şairdir. Bu açıdan katkıları üç kısma ayrılabilir: felsefi sözler, aşk sözleri ve doğa sözleri. Unutulmamalıdır ki felsefi sözler onun şiirinin temelidir. Şairin aşk şiirleri felsefi ve manevi duygularla ifade edilen, felsefi sözler ile tabiat şiirleri arasında yer alan şiirsel sözlerdir.

Araştırmalarımız gösteriyor ki, şairin şiirinde canlı ve cansız tabiat - insan ve toplum birlikteliği bir kompleks oluşturmaktadır. “Bu dağlar beni sensiz yaşatacak”, “İlk yol”, “Bizim yurdun”, “Yaz”, “Çınar”, “Qövsü-qüzeh”, “Ceyran”, “Göygöl”, “Kırlangıç ve serçe”, “Ey tabiat ana” ve buna benzer diğer şiirlerde çevreci fikirler daha geniş yer tutar. Şair, şiirsel düşüncelerinde halkın çevreye karşı tavrına özel bir önem verir. vatanseverlik ruhu değil, aynı zamanda ülkemizin doğasını öğrenmek, sevmek ve korumaktır.

Tüm çağların yaratıcı insanları, her zaman insan nesnesi ve onun kaderi hakkında düşünmüşlerdir. B. Vahabzade'nin eserlerinde biz bunu buluyoruz. Şairin eserlerinde insan faktörünün ön planda olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Makalede bu konu özel bir durum olarak ele alınmış ve geniş bir şekilde yorumlanmıştır. İnsan ekolojisi, modern ekolojik bilimin bir yönü olarak kapsamlı bir şekilde incelenir ve geliştirilir. Yazarın hem toplumsal hem de felsefi şiirlerinin esasında, kişinin kapsamlı bir şekilde bir imge olarak sunulduğu, davranışlarının, toplumdaki yerinin ve rolünün öne çıkarıldığı söylenebilir. Başka bir deyişle, şairin sanatsal ve felsefi şiirlerinde insan ekolojisi ile ilgili fikirler açık ve dürüst bir şekilde sunulmaktadır.

Araştırma yaparken rastladığımız ve şairin yardımıyla araştırmaya dahil ettiğimiz doğa şiirlerinde canlı organizmalar, yaşam tarzları, biyoekolojik özellikleri ve çevresel faktörlerin doğa üzerindeki etkisi konularına da diğer şiirlerde olduğu gibi dikkat ettik.

Anahtar Kelimeler: Bahtiyar Vahabzade, çevre, doğa şiirleri, insan ekolojisi, biyoçeşitlilik, canlı ve cansız doğa

Summary

In the presented study, the author's attitude towards the environment was examined in the examples of Bakhtiyar Vahabzade's artistic creativity and analyzed in detail against the background of ecological ideas.

The creativity of the folk poet Bakhtiyar Vahabzade, one of the outstanding representatives of contemporary Azerbaijani literature, is multifaceted. In his poems, the feelings of love for the Motherland, attachment to the native land, hard work, Turkism and Azerbaijanism are strong. B. Vahabzade is a lyric poet. From this point of view, his

contribution can be divided into three parts: philosophical lyrics, love lyrics and nature lyrics. It should be noted that philosophical lyrics are the basis of his poetry. The poet's love poems are poetic lyrics expressed with philosophical and spiritual feelings, between philosophical lyrics and nature poems.

Our research shows that in the poet's poetry, the unity of living and inanimate nature - man and society forms a complex. "These mountains will keep me alive without you", "The first path", "Our home", "Summer", "Plantain", "Gowsi-guzeh", "Gazelle", "Goygol", "Swallow and sparrow", "Our mother nature" and other similar poems, environmental ideas occupy a wider place. In his poetic thoughts, the poet pays special attention to the attitude of the population to the environment. His poems are not only aimed at educating the young generation in the spirit of patriotism, but also at learning, loving and protecting the nature of our country.

Creative people of all eras have always thought about the human object and its destiny. We find it in the works of B.Vahabzade. We can say with certainty that the human factor is a priority in the poet's work. In the article, this issue is addressed as a special case and is widely interpreted. Human ecology is comprehensively studied and developed as a direction of modern ecological science. It can be said that on the basis of both social and philosophical poems of the author, a person is comprehensively presented as an image, his behavior, place and role in society are prominently presented. In other words, ideas about human ecology are presented openly and honestly in the poet's artistic and philosophical poems.

While conducting research, we also paid attention to the issues of living organisms, their lifestyle, bioecological characteristics, and the impact of environmental factors on nature in the nature poems that we came across and were involved in the research with the help of the poet, as well as in other poems.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh, environment, nature poems, human ecology, biodiversity, living and non-living nature

GİRİŞ

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında önəmli yeri olan görkəmli sənətkardır. Onun yardıcılığının əsasında vətənpərvərlik və məhəbbət hisslərini ifadə edən fəlsəfi və lirik şeirlər, milli və bəşəri duyğuları özündə yaşadan nümunələrlə, insan taleyini bütün çalarları ilə əks etdirən, düşündürən əsərlərlə yanaşı canlı və cansız aləmdən bəhs edən, bir-birindən maraqlı elmi fikirlərlə zəngin təbiət mövzuları diqqəti cəlb edir. Bu şeirlərdə o, yalnız təbiətin gözəlliklərini vəsf etmir, həm də onun bizim görə bilmədiyimiz və ya görə bilmədiyimiz dərdlərindən danışır. Çağdaş poeziyada "təbiətin dərdi" onun yaşam problemini ehtiva edir. Şair "Hara gedir?" şeirində çox doğru və haqlı olaraq deyir ki, insan təbiətin günüsüdür. Məlumdur ki, günü köhnə məişət deyimlərinə görə birinci arvadın üstünə alınan ikinci və ya üçüncü arvada deyilir. Dilimizdə günü düşmək ifadəsi də var. "Günü düşmək", yəni bir-birilə ilə düşünüşmək, düz gəlməmək, ziddinə getmək. Şair aşağıdakı bənddə təbiət-insan münasibətlərinin gerçək ifadəsini bu fikrlə izah edib. İnsan torpaqdan bacardıqca götürməyə çalışır. Torpağın dilini bilən əkinçi onu heç vaxt illər uzununu əkmir, dincə-heriyə qoyur ki, dincəlsin, yorğunluğu çıxsın insanın özü kimi. Əldən düşmüş torpaq gözlədiyini məhsulu verə bilməz. Şair 1-ci və 2-ci misralarda bu fikri daha obrazlı deyir.

Əlimizlə bu anamız torpağın
Dağlanmamış görün qaldı harası?
Təbiətə insan kimi günü yox,
Zülmümüzdən rüzgarı yox, günü yox.

Dəfələrlə şumlanmış, kimyəvi maddələrlə (mineral gübrələr və zərərvericilərə qarşı tətbiq edilən preparatlarla) doydurulmuş torpağa vurulan zərbəni şair “dağlanmış” kimi qiymətləndirir. El arasında belə bir ağır qarğış ifadəsi də var: “Sınənə dağ çəkilsin”. Torpağı dincə qoymadan dəfələrlə şumlayıb əkmək əslində elə onun sinəsinə dağ çəkilməkdir.” Ötən əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış böyük türk ozanı Aşıq Veysəl “Qara topaq” şeirində deyirdi:

Qarnın yardım qazmaynan, belinən,
Üzün yırtmış dırnağınan, əlinən.

B.Vahabzadəni yaradıcılığında qanla-genlə gələn el deyimi, xalq ruhu onun təbiət şeirlərində aydın hiss olunur. İnsan təbiətin günüsüdür və onun zülmündən təbiətin günü-güzarını yoxdur. Burda müəllif insanın antropogen faktor kimi dağıdıcılıq siqlətini təbiət-insan münasibətlərində qabarıq verməyə çalışıb və düz də eləyib. İnsanın təsiri abiotik faktor olan küləkdən – rüzügardan da üstündür. Güclü və davamlı küləklərin torpaqda yaratdığı eroziya insanın zərərli təsirlərindən zəif görünür - Şair bunu demək istəyib.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında da, publistisikasında da, nəsrində, dramaturgiyasında da ekoloji fikirlərin müxtəlif çalarlarına rast gəlmək mümkündür. “Bəxtiyar Vahabzadənin 1950-ci illərdəki təbiət şeirlərinin öz ahəngi, öz ritmi, obrazlar və rənglər aləmi vardır. Təbiət sənətkar təfəkkürünün düşüncə, fikir və məna məkanıdır.” Şair təbiətə yalnız gözəllik, dinclik məkanı kimi baxmır, ona özü kimi – insan kim yanaşır. Ona görə də şairin peysajları olduğu kimi - canlı görünür. Böyük Azərbaycan filosofu Asif Ata deyirdi ki, “Sən Təbiətdə İnsan gör!”. Təbiətdə münasibətdə Bəxtiyar müəllimin fikirləri ona görə də həm elmi, həm də fəlsəfi yükü ilə seçilir və öyrənməyə çağırır. Biz bunu şairin “Sənsiz də yaşadar bu dağlar məni”, “İlk cığır”, “Bizim yurdu”, “Yay”, “Çinar”, “Qövsi-qüzeh”, “Ceyran”, “Göyqöl”, “Qaranquş və sərçə”, “Ey ana təbiət”, “Bahar”, “Kəpənək”, “Payız düşüncələri”, “Dəniz - sahil”, “Günəşdən gen düşəndə”, “Yaşıl çəmən”, “Yağma yağış”, “Dan yeri”, “Aylı gecə” və başqa yaradıcılıq nümunələrində görürük (Əlizadə, 2020).

Fəlsəfi şeirlərinin əsasında çağdaş ekologiya elminin əsas tədqiqat problemlərindən olan insan ekologiyası diqqəti cəlb edir.

TƏDQIQAT VƏ NƏTİCƏLƏR

B.Vahabzadənin poeziyasında ana təbiətin füsunkar gözəlliklərinin vəsfi sadəcə, heyranlıq deyil, tərif deyil. Təbiəti içdən hiss etmək, onun faydalılığını anlamaq səviyyəsində sevgidir. Təbiəti qorumağın yolu onu duymaq, sevmək və təbliğ etməkdir. Bu

cür yanaşma şairin nəinki təbiət şeirlərinə, elə təbiətin özünə də doğmalılıq yaradır. Şairin “Gözəllik önündə” adlı şeirində təbiətə pozitiv münasibət ətraf mühiti qorumağa, yaşatmağa xidmət edir.

Oxqay!.. Havadakı saflığa bax bir,
Könül təzələnir, can təzələnir.

Ekoloji təmiz hava bütün canlı orqanizmlər üçün vacibdir. İnsan sağlamlığı bir çox faktorlarla yanaşı, həm də bilavasitə tənəffüs etdiyi havanın ekoloji saf olması ilə bağlıdır. Onda özümüzü daha sağlam, daha gümrah hiss edirik. Bir sıra xəstəliklərin müalicəsi birbaşa təmiz hava ilə əlaqədardır. Ona görə də şəhər mühitində, əhalisi sıx və çirkləndirici maddələrin yayıldığı yaşayış yerlərində belə xəstələrin qalmasını həkim məsləhət görmür, kəndə köçüb orda yaşamağı tövsiyə edir. Şair yuxarıdakı şeirdə “könlün təzələnməsi, canın təzələnməsi” ifadəsini bu səbəbdən işlədib. Bizə görə, bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi müəllif heç də burada “təbiətlə üz-üzə qalmaq, onun insanı vəcdə gətirən əsrarəngiz gözəlliyindən doyunca zövq almaq” mənasında primitiv fikir işlətməyib. “Ana təbiət” şeiri bu cəhətdən olduqca səciyyəvidir (Novruz, 2021):

Ey ana təbiət, de, neçin, niyə
Gülün budağında tikan bitirdin?
Bulağın gözünü qotur keçiyə,
Bulanıq suyunu ceyrana verdin?

Hər bir canlı orqanizm təkamüldə öz növünü qoruyub saxlamaq, nəslin davamlılığını təmin etmək üçün həm özünüqoruma, həm də yaşadığı mühitə uyğunlaşma əlamətləri qazanmalıdır. Bəzi bitkilərin gövdə və yarpaqlarında dalayıcı tüklərin, tikanların olması bununla bağlıdır.

Bioloji məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, B.Vahabzadənin Ana təbiətə müraciətlə “Gülün budağında tikan bitirdin?” sorğusuna elmi baxımdan yanaşsaq, şairin toxunduğu məsələ bitkinin özünü müdafiə kimi vacib bioloji xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bəs niyə gülün budağında? Şeirdə adı çəkilən gül, əslində isə çiçək, bitki üçün əsas və daha əhəmiyyətli orqandır. Çoxalmada iştirak edən erkəkcik və dişicik kimi hissələr çiçəkdə yerləşir. Tozlanmanın, bundan sonra meyvə və toxumun əmələ gəlməsi də burada gedir. Ona görə də çiçək qorunmalıdır ki, yeni nəslə başlanğıc versin. Burda isə çiçəyi yad təsirlərdən qoruyan yeganə vasitə budaqda bitən tikanlardır, böyürtkanda, qaratikanda və s.-də olduğu kimi. Şeirdən bir başqa sual da yaranır: Təbiət niyə “Bulağın gözünü qotur keçiyə, bulanıq suyunu ceyrana verib?” Müşahidələrimə əsaslanıb deyə bilərəm ki, keçiyə qorxmaz və ehtiyatlı heyvandır. Düşmən onu təqib edərkən hər vəziyyətdən çıxmağı bacarır, təmiz-saf yemlə qidalanmağı xoşlayır. Ev keçilərinə bunu çoxumuz görmüşük. Ona görə də dupduru su üçün bulağın gözünə əyilir, yaxud suyu birbaşa su kranından içir. Təhlükə hiss edəndə istənilən səmtə çəkinmədən, maneəsiz qaçıb canını qurtara bilir. Təqib olunduğunu görüb, hətta ələ kəməsin deyə hündür qayalıqdan özünü atmaqdan belə qorxmur.

Ceyran isə düzənlik heyvanıdır. Sürətli qaçısa malikdir. Həmişə ayıqdır, çünki düşmənləri çoxdur, bir tərəfdən də amansız ovçular. Ceyran sürüsü suvata su içməyə gedəndə suyun bulanıq, yaxud təmiz olmasına baxmırlar. Ehtiyatla su içib çəkilirlər. Düşmənin hər an gələ biləcəyi səksəkəsi onları bulanıq, yaxud təmiz su axtarışı fərqiindən çəkindirir. Şair bu şeirində zənnimcə, hər iki heyvanın davranışını, həyat tərzini və digər bioloji xüsusiyyətlərini düzgün təqdim edə bilib.

Bəxtiyar müəllimin poeziyasında bəşəriyyəti silkələyən dünya müharibəsi təhlükəsi açıq görünür. Ətraf mühitə neqativ təsir göstərən antropogen faktor kimi müharibələrin təsiri daha böyükdür. Prof. Qara Mustafayevin qeyd etdiyi kimi “müharibə faktoru ona görə güclüdür ki, müharibə gedən ərazidə hər dəqiqə öl biləcəyini düşünən adamlar heç bir qayda-qanuna əməl etmirlər. Ona görə də təbiət dağıdılır”. “Tərki-silah” şeirindən aydın görünür ki, şairi dünyamızın başının üstünü alan müharibə təhlükəsi, bəşəriyyətin acınacaqlı taleyi, cəmiyyətin qarşılaşdığı ictimai – siyasi problemləri dərindən düşündürür və narahat edir (Novruz, 2021):

Bombaların zülmətində
boğmaqçün gündüzləri,
silahlardan öncə gərək,
ürəklərdə, beyinlərdə yuva salan
xəbis – xəbis fikirləri,
paxıllığı, küdurəti, mənəmliyi,
Məhv eləyək! Məhv eləyək!

Şair bu şeirində həm də insan ekolgiyası probleminə toxunur. Deyir ki, silahlardan öncə gərək insanlığa yad olan fikirləri – paxıllığı, xəbisliyi, kin-kudurəti, mənəmliyi məhv eləmək lazımdır. O fikirlər ki, insanı inkişaf etməyə qoymur, ürəkləri, beyinləri zəhərləyir.

Şairin bütün fəlsəfi düşüncələrinin mahiyyətində insanın mənəviyyəti məsələsi, başqa sözlə, insan ekolgiyası prioritet olaraq qalır.

İnsandır hər şeyi mənəlandıran,
Saat nə gərəkdir zaman olmasa.
Bir dağın, bir çayın gözəlliyini,
Söyləyin, kim duyar insan olmasa.

İnsanın mənvi keyfiyyətləri onun kimliyini müəyyən edir. Bu təkcə bir fərdin deyil, bütün cəmiyyətin saflaşmasına xidmət etməlidir. İnsan ekolgiyası cəm halında bu məsələlərin mahiyyətini özündə birləşdirir. İnsan bir fərd olaraq mənən sağlamsa, toplum şəklində cəmiyyətin də sağlamlaşmasına təsir edəcək. İnsan içindəki yararsız əlamətləri özülə döyüş-savaş yolu ilə aradan qaldırır, təzədən doğula bilər. Bu, özünü yenidən yaratmaqdır! Onu istəsə hər adam bacara bilər. B.Vahabzadə bu problemə doğru yanaşır. Şair fərd olaraq insan üçün və toplum olaraq cəmiyyət üçün şəxsini (şəxslərin) özünün

yaramaz xüsusiyyətlərini çıxdaş etməyin yollarını “Gördüm” və “Söylə” adlı birbəndlik şeirlərində konkret və dürüst verib (“Bəxtiyar Vahabzadə (Şeirləri)”, 2016).

Bol olsa meyvəsi, bol olsa barı,
Əyilən budaqdan ibrət götürdüm.
Başını dik tutan ədabazları
Daim özündən də aşağı gördüm.

Yaxud

Özüylə savaşı nə bilsin naşı?
Daim savaşdadır aqil özüylə.
Dostun pis işini üzünə qarşı,
Yaxşı işlərini özünə söylə!

İnsan təbiətin digər canlıları ilə müqayisədə ali varlıqdır, təfəkkürə, düşüncəyə malikdir. Münasibətlərini ikinci siqnal sistemi ilə - heç bir canlıda olmayan aydın nitqlə ifadə edir. Ona görə də ətrafını və xarakterini düzgün dəyərləndirməyi bacarmalıdır.

Mən ki istəmərəm bir ürək sına,
Əsəbiyəm, çünki həyəcanım var.
Hardasa bir haqqın tapdanmasına
Mən dözə bilmərəm, isti qanım var.

İnsandakı soyuqqanlılıq onun gərəksiz əlamətlərindən biridir. Öz həmcinsinə qarşı laqeyd olan insan təbiətə - ətraf mühitə qarşı necə ola bilər:

Mənə biganədir soyuqqanlılıq,
Hər şeyə öz ölçüm, öz tərəzim var.

İnsan həm də digər canlılar kimi balasını nəinki tam böyütməmiş vəhşi təbiətə buraxmır, həm də nəsilbənəsil qayğısını çəkir. Onda valideyn və övlad məhəbbəti güclüdür. Bəxtiyar müəllim əbəs yerə yazmır ki:

Əgər ana ürəyinə toxunsan,
Quş yuvası dağıdırsan elə bil.

El arasında quş yuvasını dağıtmaq pis əlamət sayılıb. Deyirlər ki, yuvası dağıdılmış quş onu uçurana qarşıdır. İnanca görə, quşun ahı günahkarı tez tutur. Ümumiyyətlə, yuva dağıtmaq, ev uçurmaq bir ailəni çölə atmaqdır, orda böyüyəcək yeni nəslə məhv etməkdir. Şair demək istəyir ki, Ana valideyindir, onun qəlbinə dəymək elə yuva dağıtmaq kimidir.

Cəmiyyətin ekolojiləşdirilməsi təbiət üçün də faydalıdır. Hər kəsdə ətraf mühitə münasibət dəyişir, insanlarda ekoloji təfəkkür formalaşır, əhali ekoloji mədəniyyətə yiyələnir. Onda boş-boşuna gəzmirsən, yalnız əylənməklə vaxtını keçirmirsən, cəmiyyət üçün, ailə üçün gərəkli insana çevrilirsən:

Haramdır bu hava, haramdır bu su
Əylənmək eşqilə yaşayanlara.

İnsan mənasız əyləncələrdən gen durub çalışırsa, faydalı əməklə məşğul olursa, B.Vahabzadə demiş, şam kimi yanırsa, demək o yaşayır. Həyat budur!

Yaşamaq, yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır
Şam əgər yanmasa, yaşamır demək
Onun da həyatı yanmağındadır.

Hamiya öz doğma ocağı istidir, şirindir. Ömrünün qədərindən asılı olmayaraq düşüncəli adam kökə, doğulub böyüdü yurda bağlı olan adam ölüm ayağında belə ömrünün azlığından şikayətlənmir. Razi qalır ki, heç olmasa cismi doğulduğu torpağa tapşırılacaq. Ucalıqlarda yaşamağa uyğunlaşmış qartal öz yurduna bağlı olduğu kimi (“Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək”, 2013):

Ömrü az olsa da, qartal yenmədi
Dedi, səmalarda öz oylağım var.
Ömrün azlığından gileylənmədi,
Ömrü insan kimi başa vuranlar.

İnsanın xarakteri ilə onu əhatə edən və yaşadan təbiət arasında gözəgörünməz bir bağlılıq var. Təbiət də insan kimi bəzən sakit və mülayim, bəzən də şiltaq və hiddətli olur. Onun qəzəbindən qurtulmaq hər zaman mümkün deyil. Şiddətli göy gurultusu, aramsız şimşək çaxması, leysan və dolu yağması, ildırım düşməsi təhlükəsi insanda həyəcan və qorxu yaradan hallardır. Şair bir təbiət şeirində buna toxunur. Səbəbini buludların çarpışmasında, toqquşmasında, qoşalaşmasında görür. El arasında yağışın yağacağı buludlara nəzərən, onun göydəki vəziyyətinə uyğun, həm də dəqiq təyin edilir.

Yağışlı havalarda, xüsusilə yaz aylarında göyün guruldaması, şimşəyin çaxması adi təbiət hadisəsi olsa da, elmi əhmiyyət kəsb edir. Bu bizə fizikadan tanışdır. Sadəcə, elektrik boşalmasıdır. Buludlar arasında yüksək temperatur nəticəsində buludların toqquşmasından yaranır. Buludlar qoşalaşır deyəndə bu nəzərdə tutulur. İldırımın (şimşəyin) çaxması, yağışın yağması da həmin prosesin nəticəsi kimi əmələ gəlir.

Göydə buludlar da qoşalaşmasa,
Nə ildırım çaxar, nə yağış yağar.

Təbiəti sevmək ona qayğıdan başlayır. İstər bağ-bağçada olsun, yaxud çöldə, istərsə də evdə gül-çiçək bitirmək təbiətə qayğıkeş münasibətdən yaranır. Bəs ətraf mühit necə qorunur? Gerçəkdən otaq bitkilərinin əlvan çiçəklərindən, gözəl görünüşündən kim duyğulanmır ki? Kimin ruhu təzələnir ki? Qışı da yaz kimi hiss edirsən, mənəvi cəhətdən durulursan, özünü daha sağlam hiss edirsən:

Bir qız qarlı qış günündə
Dibçəkdə bir gül bitirdi.
Qış fəslində gülə baxıb
Ürəyinə yaz gətirdi.

Estetik görünüşünə, xoş qoxulu ətrinə güvəndiyimiz qızılgülün indi çox müxtəlif sortları yaranıb: Ənənəvi iyi, tikanlı görünüşü, təbiətdən gələn özünəməxsus yarpaqları, gövdəsi və kol quruluşu olan qızılgül növləri hansı? Bəxtiyar Vahabzadə floramızda əvvəllər mövcud olmuş, lakin son illər bağçalarımızdan yoxa çıxan ətirli qızılgüllər haqqında yazıb bu şeiri (Vahabzadə, 2004):

Bu gül, əsl qızılgüldü –
Ləçəkləri varaq-varaq.
Tikanı bol, rəngi qızıl,
Ətri yoxdu onun ancaq.

Ovçuluq və balıqçılıq əski çağlardan əhalinin dolanışqı tərzilə olub. Bununla belə ətraf mühitə ciddi ziyanı da dəyib. Elmi ədəbiyyatlarda bəzi heyvan növlərinin nəslinin kəsilməsində ovçuluğun da təsiri olduğu qeyd edilir. Ona görə də yaradıcı insanların əsərlərində ovçuluğa münasibət birmənalı deyil. Xalq şairi Səməd Vurğunun ov əhvalatından sonra yazdığı “Ceyran” şeiri sayı zalan növ kimi bu heyvana diqqəti artırırdı və onunla bağlı müəyyən tədbirlər görüldü. B.Vahabzadənin ovçuluğa münasibəti bu barədə düşündürücüdür:

Çox ovlaqlar içində çox ovları ovladım,
Aşıb-daşan arzumu mən artıq cilovladım.

B.Vahabzadənin ən çox sevilən şeirlərindən biri də “Həyat, sən nə şirinsən?!” adlanır (“Həyat, sən nə şirinsən?!”). Bu şeir İbn-Sinanın ölümü ilə bağlı bir rəvayəti, həm də şumerlərin “Bilqamıs” dastanındakı bir olayı və “Dədə Qorqud” filmi xatırladır. Bunların hər birində təxminən oxşar epizodlar var. İnsan hər zaman ölümsüz həyat arzusunda və axtarışındadır.

Rəvayətə görə, İbn-Sina ölüm ayağında şagirdindən hazırladığı dərmanları istəyir. 40-cı dərman dağılır və loğmana əbədi yaşamaq qismət olmur.

Uruk hökmdarı Bilqamıs dostu Enküdünün ölümündən sarsılır və ölümsüz həyat axtarışına çıxır. Ona Tanrı səviyyəsinə ucalmış Utnapişti yol göstərir. Bilqamıs dənizin dibindən ölümsüz həyat çiçəyini tapıb çıxarsa da, başı qarışır, ilan çiçəyi oğrlayıb aparır (“Bilqamıs dastanı”, 1999).

Dədə Qorqud onu təqib edən zəhərli ilandan qorxub qaçsa da qəbirqazanlarla qarşılaşır. Ona deyirlər ki, bu qəbri sənin üçün qazırıq. Makedoniyalı İskəndərə də abi-həyat suyu qiismət olmur.

Şairin qeyd etdiyimiz əsərində Əzrayıl möhlət istəyən loğmandan səbəbini soruşur: sənin üçün nə fərqi var bu çəməndə, ya o çəməndə, canını almağa gəlmişəm (“Həyat sən nə şirinsən?! Bəxtiyar Vahabzadə”).

Neçin məni qoymadın orda alım canını?

Loğman dedi: - Həyatın şirin olur hər anı
Ordan bura gəlincə bir az ömür qazandım,
Onu da bu dünyadan özümə fayda sandım.

Burada müəllif doğru olaraq belə nəticəyə gəlir ki, canlı orqanizmlər üçün bioloji ölüm labüddür, qaçılmazdır. Ona görə də gərək ömrü mənalı, yadda qalan və faydalı işlərə sərf edilən ömür təkə yaşayasan.

NƏTİCƏ

Araşdırmalarımız göstərir ki, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin timsalında bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatı dünyanı narahat edən bəşəri problemə laqeyd deyil, əksinə ədəbi yaradıcılıq nümunələrində ekoloji məsələlərə diqqət var. Gələcək nəslin ekoloji tərbiyəsində bu cür əsərlər mühüm əhəmiyyəti kəsb edir. Təbiətin təbliği və qorunmasında B.Vahabzadə kimi ədiblərin yaradıcılığı bir mayak rolu oynayır. Burda insan adı vətəndaş kimi çıxış etmir. O, həm də ekoloji subyekt kimi qiymətlidir. Ekologiya elminin tədqiqat obyektlərindən olan İnsan ekologiyası bilavasitə onun özü ilə bağlıdır. Ona görə də şairin istiqamətindən, janrından asılı olmayaraq bütün əsərlərinin əsasında insan faktoru dayanır. Həm biososial varlıq, həm də ekoloji amil kimi.

B.Vahabzadənin yaradıcılığında biomüxtəlifliklə bağlı nümunələr də az deyil (Vahabzadə, 2004). Şair əsərlərində ölkəmizin flora və faunasına daxil olan bitki və heyvanların adlarını çəkir: qızılgül, bənövşə, lalə, bayquş, kəpənək, qartal, çinar və b.

Canlı orqanizmlərin yayılması, qidalanması, həyat tərz, davranışı, bioekoloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə də rast gəlirik. Abiotik faktorlardan günəş, gülək, yağış (su), torpaq və s. kimi ətraf mühit amilləri diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, təbiətin öyrənilməsi, təbliği və qorunması baxımından B.Vahabzadənin yaradıcılığında ekoloji fikirlər geniş yer tutur və onlardan elmi mənbə kimi yararlanmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

Əlizadə, Ə. (24 avqust 2020). Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının sirri.
<https://science.gov.az/az/news/open/14068>

Novruz, V. (23 fevral 2021). Bəxtiyar Vahabzadənin poetik dünyası. “Ədalət” qəzeti. <https://www.adalet.az/az/posts/detail/bextiyar-vahabzadenin-poetik-dunyasi-2021-02-23-100048>

Bəxtiyar Vahabzadə (Şeirləri). AYB-nin saytı. 02.09.2016, <http://www.azyb.az/index.php/literature/post/118>

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək. Qafqazinfo.az. 29.12.2013. [.https://qafqazinfo.az/news/detail/yasamaq-yanmaqdır-yanasan-gerek-66612](https://qafqazinfo.az/news/detail/yasamaq-yanmaqdır-yanasan-gerek-66612)

Vahabzadə, B. (2004). Seçilmiş əsərləri. I cild (şeirlər). Bakı: Öndər.

Həyat sən nə şirinsən?! Bəxtiyar Vahabzadə. Melumatlar.az. <https://melumatlar.az/blog/4992/heyat-sen-ne-sirinsen-bextiyar-vahabzade>

Bilqamis dastanı. (1999). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası.

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ MAKROİQTİSADI
İNKİŞAFINDA YENİ KEYFİYYƏT MƏRHƏLƏSİNDƏ
Macroeconomics of Nakchivan Autonomous Republic
in a new quality stage in its development**

Cavadxan Yusif oğlu Qasimov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

cavadxan.yusifoglu@ndu.edu.az

Xülasə

Məqalədə, Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının davamlı sosial-iqtisadi inkişafından söz açılmışdır. Göstərilmişdir ki, ölkənin 14 iqtisadi rayonundan biri olaraq, Naxçıvan iqtisadi rayonu özünün iqtisadi potensialına görə məhsuldarlıq göstəricilərinə malik olmaqla, daha çox, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin perspektivliliyinə zəmin yaratmaqdadır. Xüsusilə də, muxtar respublika əhalisinin 70 faizdən artıq hissəsinin kənd yerlərində yaşaması, iqtisadiyyatın, xammal-emal-istehsal-sənaye həlqəsinin qırılmazlığını da yarada bilmişdir. Bu da, təbii olaraq, əmək ehtiyatlarından istifadə olunmasında, təsərrüfatçılıq imkanlarının genişlənməsində və nəticə etibarlı ilə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə, məhsuldarlıq göstəricilərinin artmasında özünü göstərməkdədir. Bütün bunlar, dövlətin tənzimləyici mexanizmləri ilə daha etibarlı xarakterə malik olmaqdadır.

Eyni zamanda, bu istiqamətdə, 2004-cü ildən dörd mərhələ üzrə icrası davam edən regional inkişaf üzrə Dövlət proqramlarından söz açılmış, Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün də nəzərdə tutulan tədbirlərə yer verilmişdir. Bununla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023-2027-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafını nəzərdə tutan Dövlət proqramının da iqtisadi və sosial əhəmiyyətinə toxunulmuşdur. Statistik rəqəmlərdən istifadə olunaraq, elmi cəhətdən əsaslandırılmaqla, şəkillər və diaqramlar vasitəsilə təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, təsərrüfatçılıq, xammal, emal, sənaye, məşğulluq, əmək ehtiyatları və s.

Abstract

The article talks about the continuous socio-economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic as an integral part of the Republic of Azerbaijan. It has been shown that, as one of the 14 economic regions of the country, Nakhchivan economic region, having productivity indicators according to its economic potential, lays the groundwork for the prospects of the leading sectors of the economy. In particular, the fact that more than 70 percent of the autonomous republic's population lives in rural areas has created the unbreakability of the economy, the raw material-processing-production-industry ring. This, of course, manifests itself in the use of labor resources, the expansion of economic opportunities and, as a result, the increase in the level of employment and the increase in productivity indicators. All these are becoming more reliable with the regulatory mechanisms of the state. At the same time, in this direction, the State programs for regional development, which have been implemented in four stages since 2004, were mentioned, and measures planned for the Nakhchivan Autonomous Republic were also mentioned. In addition, the economic and social importance of the State program, which envisages the socio-economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic for 2023-2027, was also touched upon. Using statistical numbers, scientifically justified, presented through pictures and diagrams.

Keywords: economy, farming, raw materials, processing, industry, employment, labor resources, etc

Giriş

Regional iqtisadi inkişafın mühüm göstəricilərindən birini də sosial-iqtisadi inkişafıbağlı olan məsələlərin təşkili və idarə olunması təşkil etməkdədir. Ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının hərəkətverici qüvvəsi olan bu termin, xüsusilə, qısa, orta və uzunmüddətli dövrlər üzrə:

- ərazi istehsal komplekslərinin təşəkkülünü;
- infrastruktur təsisatlarının etibarlılığını;
- demoqrafik tarazlığın qonunmasını;
- ətraf mühitin mühafizə olunmasını;

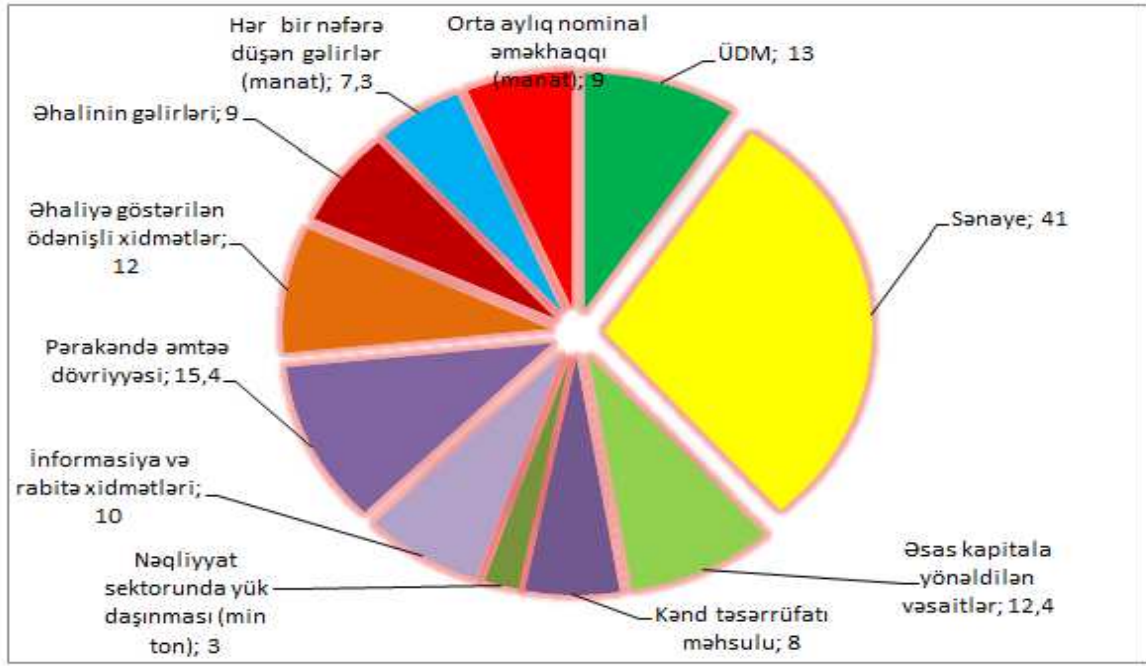
- əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını və digər zəruri amillərin təşəkkülünü də şərtləndirməkdədir. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi inkişafın mühüm məqsədi, əsasən uzunmüddətli dövrlər üçün xarakterik olub, cəmiyyətin sosial və iqtisadi sahədəki məsələlərinin düzgün istiqamətləndirilməsini və onların səmərəli həlli yollarını özündə əks etdirməklə, dövlət tərəfindən tənzimlənmənin xüsusi formasını ifadə edir (Qasımov, Ələsgərova, 2017: 7). Buradan da aydın olur ki, sosial-iqtisadi inkişaf, dövlətin müvafiq tənzimləyici xüsusiyyətləri və mexanizmlərinə görə qərarlaşmaqla, adından da görüldüyü kimi, istər sosial, istərsə də, iqtisadi proseslərin düzgün vəhdəti əsasında qərarlaşmış, beləliklə də, nəticəsi makroiqtisadi mahiyyət kəsb etmiş olan institusional qanunauyğunluq olmaqdadır. Sosial-iqtisadi inkişafın olduqca mühüm əhəmiyyətinə, bir tərəfdə, təbii, iqtisadi resurslar və onları hərəkət gətirməyi bacaran işçi qüvvəsi, digər tərəfdə isə, bu hərəkətlənmədə həlledici amil olaraq, çıxış edən qayda, qanun, üsul, prosedür və tənzimləmələr özünü göstərməkdədir.

Bəhs olunan amillərin həyata keçirilmiş olduğu dövrlərdə, xüsusilə də, ölkəmizdə regional iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramlarının təsdiq olunduğu 2004-cü ildən üzü bəri 20 ilə yaxın bir müddət ərzində ölkənin bütün iqtisadi rayonlarından biri olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da iqtisadi artım artan dinamikada təşəkkül tapmışdır. Mahiyyətinə və makroiqtisadi əhəmiyyətinə görə iqtisadi artım, istehsal olunan istehsal amillərini artırmaqla, yaxud texnika və texnologiyayı təkmilləşdirməklə adambaşına düşən ümumi milli məhsulu artırmaq, istehsal olunmuş olunmuş əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətinin istehlak olunmuş əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətindən çox olması kimi çıxış etməkdədir (İbadov, 2009: 373).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin müvafiq məlumatlarının təhlilinə görə, 2004-2020-ci illər ərzində makroiqtisadi göstəricilərin artım dinamikası şəkil 1-in məlumatlarında təqdim olunmuşdur.

Şəkil 1

2004-2020-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair iqtisadi artım göstəriciləri (dəfə)

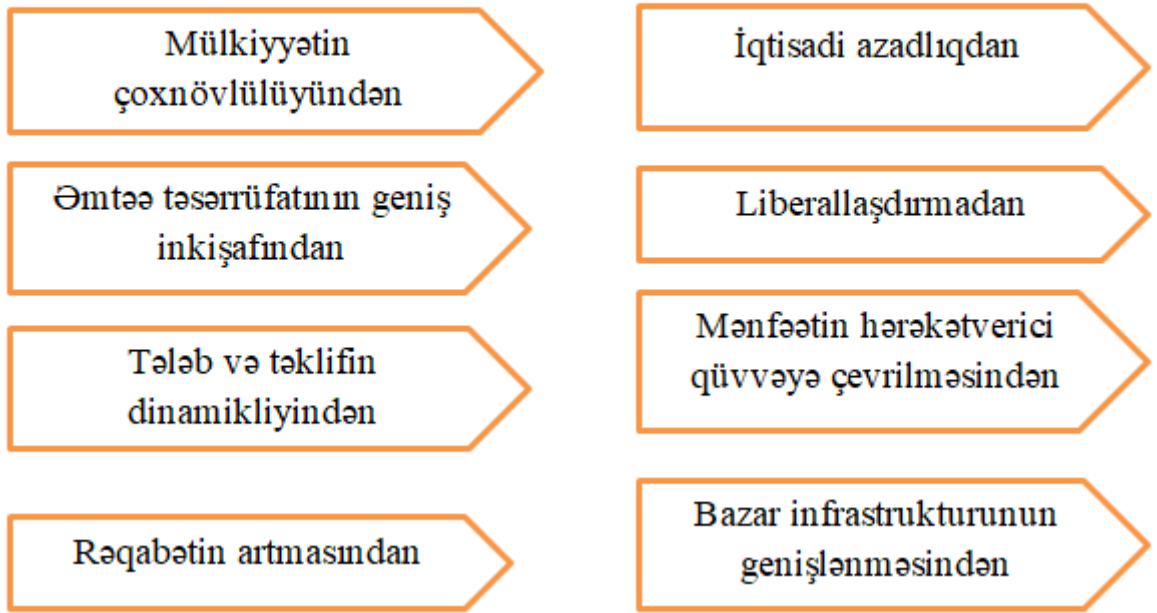
Şəkil Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 1-in məlumatları ölkəmizdə 2004-cü ildən etibarən artıq IV mərhələsinin icrası davam etdirilən regional inkişaf üzrə Dövlət proqramları beşillik mərhələlər üzrə ardıcıl, sistemli və hərəkətverici inkişaf perspektivlərinin və göstəricilərinin nəticəsi və məcmusu olaraq çıxış etməkdədir.

Ölkəmizin müasir bazar münasibətləri şəraitində və davam edən iqtisadi islahatlar müstəvisində reallaşdırmış olduğu tədbirlər məhz bazar iqtisadiyyatının dərinləşən qanun və tənzimləmələrini də mümkün etməkdədir. Mahiyyətinə görə, bazar iqtisadiyyatı, biri-birinə zəncirvari bağlılığı və əlaqələndirməsi olan bir sıra meyarların qərarlaşmasını nəzərdə tutur və onların həyata keçirilməsinə üstünlük verir ki, bunlar da, sosial-iqtisadi inkişafın məhz bu əsasda təmin olunmasına təminat yaratmış olur. Həmin meyarlar şəkil 2-nin məlumatlarında öz əksini tapmışdır:

Şəkil 2

Bazar iqtisadiyyatının mahiyyətinin izah olunması

Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 2-nin məlumatlarında (Qəribov, 2007: 10) yer alan amillər, ilk növbədə iqtisadi azadlığın təmin olunmasından ibarət olan kompleks tədbirlər sistemindən ibarət olmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasında müasir müstəqillik illərinin bir-birini əvəz edən mərhələlərində milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə xas olan tədbirlərin yer almış olduğu tənzimləmələr aktuallığı ilə seçilməkdədir. Uzunmüddətli iqtisadi və sosial təyinatlı tədbirlər, ölkəmizin cari və gələcək dövrlər üzrə hədəflərini əlçatan etməkdədir. 2004-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramları təsdiq olunub və uğurla həyata keçirilmişdir. Bunlar, 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018 və 2019-2023-cü illəri əhatə etməkdədir. Artıq dördüncü mərhələnin icra olunması sahəsindəki proseslər cari il üzrə yekunlaşmaqda və həmin tədbirlərin tamamlanmış olduğu mərhələdyik. Hər bir Dövlət proqramında ölkənin makroiqtisadi inkişafı üçün zəruri əhəmiyyət kəsb etmiş olan məsələlər öz yerini almışdır. Xüsusilə də, milli iqtisadi inkişaf müstəvisində aktualıq kəsb etmiş olan sosiallaşma və sənayeləşmə siyasətinin hərəkətverici qüvvəsi olan proseslərin əlaqələndirilməsi və bu sahədəki tədbirlərin davam edən islahatlara düzgün istiqamətləndirilməsi məsələləri Dövlət proqramında diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Çünki, sosial-iqtisadi inkişaf anlayışında, cəmiyyətin artmaqda olan tələbatının ifadə oluna bildiyi, insanların təhsilinin, sağlamlığının, dünya görüşünün, mədəni kətfiyyətlərinin təmin olunduğu, ölkənin elmi-texniki inkişafı ilə müşayiət olunan iqtisadiyyatın səmərəlilik göstəricilərindən söz açılır və ona yer verilir (Qasımov, Ələsgərova, 2017: 33).

Təbii olaraq, onu qeyd etmək olar ki, ölkəmizin 14 iqtisadi rayonundan biri də Naxçıvan iqtisadi rayonudur. Buna görə də, təsdiq icra olunan Dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlər, digər iqtisadi rayonlar, kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün də nəzərdə tutulmaqdadır. Onu şəkil 3-ün məlumatlarında görmək olar:

Şəkil 3

Dövlət proqramlarında Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün nəzərdə tutulan tədbirlər

Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 3-ün məlumatları əsasında onu qeyd etmək olar ki, hər dörd Dövlət proqramının icrası zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf tədbirləri əhatəliliyinə görə seçilmiş və icra olunmuşdur. Bunlar, infrastruktur təşkilatlanması, kommunal təminatlar, texnoloji inkişaf, innovativ təsisatlar, alternativ imkanlar üzrə mexanizmlər və digər mexanizmlərdən ibarət olmaqdadır. Etibarlı, təminatqabiliyyətli və fasiləsiz istehsal prosesi üçün yardımçı xarakter daşıyan istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin kompleksidir. Başlıca olaraq, istehsal infrastrukturlarına nəqliyyat, enerji təchizatı və rabitə daxildir. Bununla yanaşı, təhsil, səhiyyə, yollar və s. - də infrastruktur sahələrinə aid olunur (Ağayev, 2005: 150).

İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində, Naxçıvan Muxtar Respublikası dövlətimizin milli iqtisadi quruculuq proseslərindən kifiyyət qədər bəhrələnir və özünün malik olduğu iqtisadi potensialla həmin proseslərə dəstək olur. Qeyd olunan Dövlət proqramları ilə yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı olan tənzimləmə mexanizmlərinin qüvvəyə minməsi nəticəsində bu istiqamətin dayanıqlılıq göstəriciləri daha da dinamika olaraq artmaqdadır. Xüsusilə də, 5 iyun 2023-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış olan 3910 №-li Sərəncamla “Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur (9). Həmin Dövlət proqramı, bütün tərəfləri ilə yanaşı, eyni zamanda, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə də aktualıq qazanmaqdadır:

- əvvəlki Dövlət proqramlarında Naxçıvan Muxtar Respublikasına aid olan tədbirlər, digər iqtisadi rayonlarla birlikdə nəzərdə tutulmuş, müəyyən və icra olunmuşdur. Ancaq bu Dövlət proqramı yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafını nəzərdə tutmuşdur;

- muxtar respublika iqtisadiyyatı bütöv halda götürülmüş, onun istehsal və sosial sahələr üzrə infrastruktur təsisatları nəzərə alınmış və yüksək perspektivliliyə malik olması əsaslandırılmışdır;

- muxtar respublika iqtisadiyyatının inkişaf prosesləri nəticə etibarlı ilə, ölkənin milli iqtisadiyyatına hərəkətverici təsirinə görə əsaslandırılmış, bu sahədə, onun güclü tərəfləri və imkanları nəzərə alınmışdır;

- iqtisadiyyatın ənənəvi sahələri ilə yanaşı, eyni zamanda, onun qarşıdakı illər üzrə müəyyən olunan prioritet istiqamətləri də diqqətdə saxlanılmışdır. Bu sferada, turizm idarəetməsi, innovativ təminatlar, enerji təhlükəsizliyi, “Yaşlı Enerji”yə keçid tədbirləri, Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri, xarici iqtisadi əlaqələrin yeni keyfiyyət mərhələsi, investisiya mühitinin daha səmərəli təşkili, insan potensialının inkişafı, elm, təhsil, tədris, ixtisaslaşma və s. kimi məsələlər özünün geniş aktuallığına və əhəmiyyətinə görə fərqlənmişdir;

- nəzərdə tutulur ki, xammal potensialı əsasında mövcud sənaye müəssisələrinin potensialının artırılması və yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması təmin olunsun və bu yolla, davamlı sosial-iqtisadi inkişaf təmin olunsun;

- Dövlət proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər, müddəalar və əsaslandırılmalar, şəxəli iqtisadi və sosial mahiyyətli idarəetmə keyfiyyətlərinin ifadəsi olub, özündə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə imkanlarını əks etdirmiş və səmərəli məşğulluq göstəricilərini nəzərdə tutmaqdadır.

Nəzərdə tutulmuş olan məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün, muxtar respublika ərazisinin ticarət və ticarət qovşağı olaraq, inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, üç ölkə ilə sərhəd zonasında yerləşməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasına ticarət qovşağı, xüsusilə malların təkrar ixracı (paylaşdırılması) yeri və ya sərhədyanı bazar kimi istifadə üçün əlverişli şərait yaradır. Bu məqsədlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasına gətirilən bütün malların (siyahı üzrə Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan mallar istisna olmaqla) idxal rüsumundan azad olunması, habelə, Naxçıvan şəhərində malların xarici ölkə vətəndaşlarına vergi və gömrük nəzarəti altında idxal rüsumları və əlavə dəyər vergisi olmadan satılması üçün orada Ticarət Mərkəzinin yaradılması məqsəduyğundur (5).

Dövlət proqramı ilə tanış olduqca, aydın olur ki, onun tərtib olunması, tədbirlərin ardıcılığı diqqətə alınmış, muxtar respublika iqtisadiyyatının sahə strukturunu tamamilə ifadə edən tərzdə tamamlanmış və qarşıdakı dövrlər üzrə mütərəqqi addımların atılması məqsəduyğun hesab olunmuşdur. Dövlət proqramının “Qlobal trendlər” adlı bölməsində regional inkişafın mahiyyətindən, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınmasından və onun səmərəliliyindən söz açılır və bu, mahiyyətinə görə müvafiq illər üzrə bir sıra təminatların mümkün olmasına zəmin yaratmış olur. Həmin təminatları şəkil 4-ün məlumatlarında görmək olar:

Şəkil 4

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında beynəlxalq təcrübənin təhlili

Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dövlət proqramının bu bölməsində sosial-iqtisadi inkişaf, bütün tərəflərinə görə həm də tarazlı inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olaraq, ifadə olunur. Göstərilir ki, 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində torpaqlarımız düşmən tapdağından azad olunmuş və ərazi bütövlüyümüz təmin edilmişdir. Bu isə, yeni reallıqlar müstəvisində, Orta Dəhlizin inkişaf perspektivlərini aktuallaşdırmaqla, Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsini gündəmə gətirmiş və bu baxımdan da, Naxçıvan Muxtar Respublikasının tranzit perspektivlərini daha da şaxələndirmişdir. Təbii olaraq, bütün bu proseslərin gedişində milli iqtisadiyyatın diversifikasiya olunması sahəsində hədəflər də reallığa çevrilmiş olacaq.

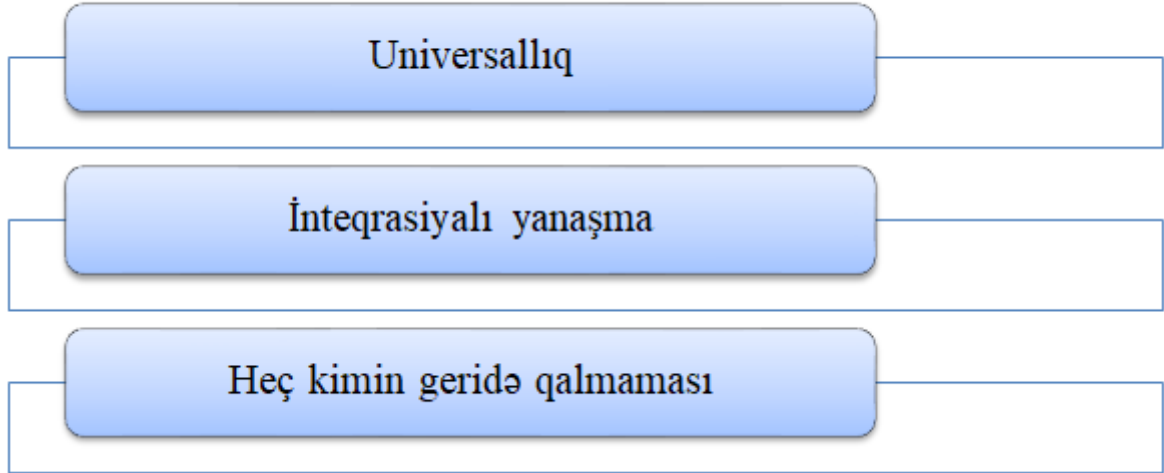
Latın sözü olub, “diversus” və “facere” sözlərindən əmələ gəlmiş “müxtəlif etmək” mənasını daşıyan diversifikasiya dəyişiklik, müxtəliflik mənasında, iqtisadi anlamında kapitalın təmərküzləşməsi, formalarından biri kimi məhsulun nomenklaturasının genişləndirilməsi, istehsalın bir-birilə əlaqəsi olmayan növlərinin eyni zamanda inkişafını səciyyələndirir (İsmayılov, 2018: 115).

Eyni zamanda, hazırda beynəlxalq təcrübədən də aydın olur ki, istənilən bir dövlətin və onun bölgələrinin, şəhər, qəsəbə və kəndlərinin davamlı sosial və iqtisadi cəhətdən sürətli inkişafında innovativ təminatların həyata keçirilməsinin olduqca zəruri əhəmiyyəti vardır.

Məhz Dövlət proqramında nəzərdə tutulan hədəflərin və prioritetlərin bir neçə prinsipə əsaslanmaqla, qərarlaşmış olduğunu görmək olar. Bunlar, həmin hədəflərin, eyni zamanda, qarşıdakı illər üzrə, xüsusilə də, 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyinə və onun müvafiq hədəflərinə uyğun olmaqla, reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hədəfləri şəkil 5-in məlumatlarında görmək olar.

Şəkil 5

Dövlət proqramının prioritetlərinin əsaslandığı prinsiplər

Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu sahədə, eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının sahə strukturu üzrə düzgün təşkilatlanma mexanizmlərinə diqqət yetirilmiş və onun aktual sahələrinin əlaqəliliyinə nəzər salınmışdır. İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində, muxtar respublika iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətinin təhlil olunması ilə:

- ölkənin sənayeləşmə siyasətinə vermiş olduğu töhfələrə nəzər salınmış, xüsusilə də, Şərur Sənaye Məhəlləsinin yaradılması sahəsindəki işlərin ölkənin makroiqtisadi inkişafına hərəkətverici təsirindən;

- investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və təşviqindən, o cümlədən, iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun stimullaşdırılması sahəsindəki proseslərin idarə olunmasından;

- ixracın stimullaşdırılması məqsədilə, bir sıra ölkələrdə reallaşan tədbirlərdə muxtar respublika sahibkarlarının iştirak etməsindən və bu sahədə, dövlət dəstəyinin göstərilməsindən;

- İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsindən, xüsusilə də, torpaqların suvarma və meliorasiya təminatının yaxşılaşdırılmasından, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasından söz açılmışdır. Burada, 100 milyon kubmetr olan Heydər Əliyev Su Anbarının istifadəyə verilməsindən;

- enerji siyasətinin səmərəli təşkil olunmasından, elektrik enerjisi təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində görülən işlərdən, o cümlədən də, muxtar respublika ərazisində günəş və külək elektrik stansiyalarının istifadəyə verilməsindən, etibarlı enerji təsisatlarının və mexanizmlərinin yaradılmasından;

- muxtar respublikanın təbii qaz təminatının gücləndirilməsindən və bu sahədə uzunluğu 27 km olan Naxçıvan-Şahbuz ortatəzyiqli və uzunluğu 82,2 km olan Naxçıvan-Sədərək yüksək təzyiqli magistral qaz kəmərlərinin tikilərək istifadəyə verilməsindən;

- rabitə və informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində etibarlı və dayanıqlı təsisatların yaradılmasında və digər bu kimi tədbirlərdən söz açılmışdır (5).

Müasir iqtisadi inkişafın tələbləri və çağırışları müstəvisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin tənzimlənməsi bütün tərəflərinə görə perspektivliliyi ilə seçilməkdədir. Dövlət proqramının “Mövcud çağırışlar” bölməsində muxtar respublikada biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması sahəsində həyata keçiriləcək tədbirlər çərçivəsində Sahibkarlara icazə və lisenziyaların verilməsini, həm də onun vahid mərkəzdən idarə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin idarəetmənin təşəkkülü sahəsində “Lisenziyalar və icazələr portalı”nın işləkliyinin təmin olunması, müvafiq sahə üzrə fəaliyyətin məhz bu portal vasitəsilə həyata keçirilməsi mümkün olacaqdır. Qarşıdakı mərhələlərdə, eyni zamanda, muxtar respublikada dövlət xidmətlərinin daha da əlçatan olmasına diqqətin artırılması, o cümlədən, “ASAN xidmət” və “DOST” və digər mərkəzlərin işlərinin təmin olunması və bu sahədəki işlərin sürətləndirilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır (5).

Muxtar respublika iqtisadiyyatında istehsal və xidmət bölmələrinin təşəkkülü, eyni zamanda, təbii ehtiyatlar, xüsusən də, əlvan metallar hesabına hasilat sənayesinin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu təşkilatlanma ilə, ərazidə istehsal proseslərinin fasiləsizliyinin təmin olunması və həmçinin təminatqabiliyyətli olması sahəsində mühüm tədbirlərin keçirilməsi də səmərəli hesab olunmuşdur. Çünki, nəzərə alsaq ki, muxtar respublika iqtisadiyyatında da mühüm istiqamətlərin, daha doğrusu, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə olmaqla, diqqətə alınması ilə, hasilat sənayesinin inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyi daha da yüksək olacaqdır.

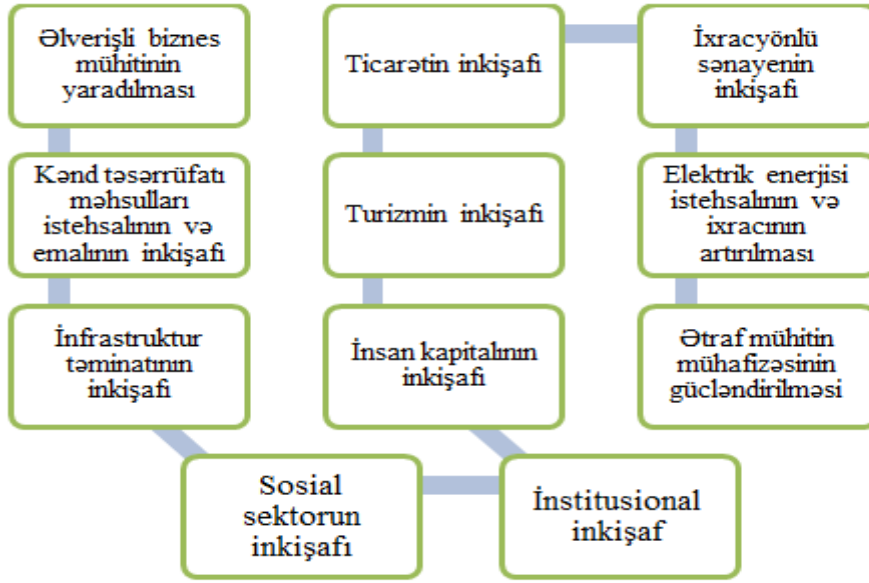
Təbii olaraq, nəzərdə tutulan bu tədbirlər, mahiyyətinə görə, üzvi surətdə uzlaşan aspektlərə (ideoloji, hüquqi, iqtisadi, mədəni, psixoloji, demoqrafik, etnik, təşkilati, regional, məkan və s.) malik olan mürəkkəb strukturlu, inteqral bir anlayışdır olaraq, dövlətin sosial siyasətinin olduqca mühüm tərəflərinin ifadəsi olmaqdır (Əliyev, Quliyev, 2005: 76).

Dövlət proqramı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaq etibarını ilə qarşıdakı mərhələlər üzrə bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edir. Həmin tədbirlər, “mövcud vəziyyətin təhlil olunması” bəndində, “əldə olunmuş nailiyyətlər”, “mövcud çağırışlar”, burada isə, GZİT (Güclü və Zəif tərəflər, İmkanlar və Təhlükələr) indikatorları ilə öz əksini tapmışdır. Təbii olaraq, muxtar respublika iqtisadiyyatının güclü tərəfləri onun zəif tərəflərinin aradan qaldırılmasına yol açmaqla yanaşı, eyni zamanda, mövcud olan imkanların isə ola biləcək təhlükələrin zərərsizləşdirilməsinə səbəb olacağını qeyd etməyə zəmin yaranmışdır. Bununla yanaşı, bəhs olunan strateji tənzimləmə mexanizminin “Dövlət Proqramının məqsədi və prioritet istiqamətləri” adlı bölməsində “Prioritetlər” olaraq, bəhs olunan tədbirlər, xüsusilə, aktualıq kəsb etməkdədir. Bunlar, şəkil 6-nın məlumatlarında öz əksini tapmışdır:

Şəkil 6

Dövlət Proqramının məqsədi və prioritet istiqamətləri

Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qarşıya qoyulan tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə, Dövlət proqramında Tədbirlər Planı da təsdiq olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı üzrə keçmiş, cari və gələcək mərhələlərin sintezindən ibarət olan Dövlət proqramında 2023-2027-ci illərin əhatə olunduğu dövrdə sosial və iqtisadi sahələrin dinamik inkişafının yeni keyfiyyət mərhələsi hədəf olaraq müəyyən olunmuşdur. Burada, eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Yaşıl enerji” potensialının yaradılması kimi zəruri təsisatların da yaradılması məsələlərinə aktual tədbirlər olaraq yanaşılmış, onun uzunmüddətli səmərəliliyi müstəvisində enerji səmərəliliyi və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi tədbirlərinin genişləndirilməsi, həmçinin də ekoloji təmiz və təhlükəsiz nəqliyyat vasitələrinin (minik avtomobilləri, avtobuslar və s.) dövrüyyəsinin stimullaşdırılması hədəf olaraq qəbul olunmuşdur. Məlumdur ki, dövlət başçısı tərəfindən işğaldan azad olunan ərazilər, xüsusilə də, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur “Yaşıl Enerji Zonası” olaraq elan olunmuşdur. Azad olunan ərazilərin təsdiq olunan potensialı ümumilikdə, 9200 Meqavat dəyərləndirilir. Bunun, 7200 meqavatı Günəş, 2000 meqavatı isə külək enerjisindən ibarət olmaqdadır (Qasımlı, 2022: 181). Eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikasının da Qarabağ və Şərqi Zəngəzur kimi “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi məsələsi ölkə başçısı tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Aydın olduğu kimi, muxtar respublikada elektrik enerjisinin böyük hissəsi indi su elektrik stansiyaları vasitəsilə istehsal olunur. 11 iyul 2023-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2023-cü ilin altı ayının sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş müşavirə qeyd etdiyi kimi, muxtar respublikada, günəş və külək elektrik stansiyalarının inşası da nəzərdə tutulur - ola bilər 1000 meqavat, ola bilər 1500 meqavat. Biz həm muxtar respublikanın bütün tələbatını “yaşıl enerji” ilə təmin edəcəyik, həm də qonşu ölkələrə də “yaşıl enerji”ni ixrac edəcəyik (10).

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət proqramı qarşıdakı mərhələlər üzrə muxtar respublikanın milli iqtisadi quruculuq proseslərindəki rolunu və mövqeyini daha da gücləndirmiş olacaq. Dövlət proqramının həyata keçirilməsi məqsədilə, Tədbirlər Planı da təsdiq olunmuşdur. Orada, 11 prioritet istiqamət üzrə (Şəkil 6-nın məlumatlarında olduğu kimi) ümumilikdə, 81 tədbirin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, A. (2005), Maliyyə terminlərinin izahlı və tərcümə lüğəti. Bakı: Ziya.
2. İbadov, S. (2009), İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. Bakı: Şərq-Qərb;
3. İsmayılov, B. (2018), Strateji menecment. Bakı: Təhsil;
4. Əliyev, A. Quliyev, A. (2005), Sosial sferanın iqtisadi və metodoloji əsasları. Bakı: Adiloğlu;
5. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət proqramı. 5 iyun 2023-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 3910 №-li Sərəncamla təsdiq olunub;
6. Qasımlı, V. elmi redaktorluğu ilə (2022), Yaşıl iqtisadiyyat. Bakı: Azprint;
7. Qasimov, C. Ələsgərova, F. (2017), Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı: tarixilik və müasirlik. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: Əcəmi;
8. Qəribov, A. (2007), Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və gömrük işi (terminlərin qısa izahlı lüğəti). Bakı: Səda;
9. <https://e-qanun.az/framework/54322>
10. <https://president.az/az/articles/view/60429>

GHT 11.07.13

Qazaxıstanda siyasi münaqişələrin həllində hərbiçilərin rolunun modelləşdirilməsi

Modeling the role of the military in settling political conflicts in Kazakhstan

Oralbek Erivanlı

**Qazaxıstan Milli Universiteti. Əl-Fərabî
konfliktologiya ixtisası üzrə 1-ci kurs doktorantı
(email: oralbek.y@mail.ru)**

Xülasə

Məqalədə dövlətin siyasi münaqişələrindəki müasir problemlər müzakirə olunur. Ölkə daxilində baş verə biləcək siyasi iğtişaşlar zamanı dövlətin Silahlı Qüvvələrinin rolunu modelləşdirərək, münaqişələrin inkişaf dinamikasında bir qədər azalma müşahidə edə bilərik. Riyazi modelləşdirmənin münaqişələrin müasir həllində yüksək yer tutduğunu görmək çətin deyil. Biz görürük ki, dövlət sabitliyinin qorunmasında silahlı qüvvələr siyasi tarazlığın tənzimləyici göstəricisi ola bilər. Silahlı Qüvvələrin cəmiyyət üçün zəruri olan funksiyası təsvir olunur ki, bu da dövlət münaqişələrinin həllində müstəqilliyin qorunmasının, kütləvi iğtişaşların qarşısının alınması tədbirlərinin həyata keçirilməsinin əsas qarantı ola bilər. Bir çox daxili çevrilişlərin yatırılmasında yerli hüquq-mühafizə orqanlarının olmaması səbəbindən respublikanın sərhədlərini və bütövlüyünü qoruyan Silahlı Qüvvələr dərhal daxili siyasəti normallaşdırmaq üçün səfərbər edilə bilər. Düzdür, ordu nə qədər inkişaf etsə, bu ölkənin müstəqilliyi sayəsində etibarlılıq zəmanəti o qədər yüksəkdir. Hərbi mənbələrin keyfiyyət səviyyəsinə riayət etmək üçün onları performans prinsiplərinə görə modelləşdirmək daha yaxşıdır. Ölkənin Silahlı Qüvvələrinin Yeni Qazaxıstandakı roluna yalnız modelləşdirmə prosesində obyektiv qiymət verə bilərik.

Açar sözlər: Silahlı Qüvvələr, münaqişələr, dövlət siyasəti, modelləşdirmə, geosiyasət, qloballaşma.

Annotation.

The article deals with modern problems during the period of state political conflicts. Modeling the role of the armed forces of the state during the political unrest that may arise in the country, it can be observed that the dynamics of the development of the conflict will be somewhat reduced. It is easy to see that mathematical modeling occupies an important place in the settlement of modern conflicts. We see that the armed forces can be a regulatory indicator of political balance in maintaining state stability. This article describes the function of the armed forces necessary for society, which can become the main guarantee of maintaining independence in the settlement of state conflicts, the implementation of measures to prevent riots. Due to the lack of local law enforcement agencies in the suppression of many internal coups, the armed forces guarding the borders and integrity of the republic can be immediately mobilized to normalize domestic politics. True, the more developed the army, the higher the guarantee of reliability due to the independence of this country. To maintain the quality level of military resources, it is better to model them according to the principles of their performance. We can give an objective assessment of the role of the country's armed forces in the new Kazakhstan only in the process of modeling.

Key words: armed forces, conflicts, public policy, modeling, geopolitics, globalization.

Giriş

Dünya ölkələri inkişaf templərindəki sıçrayışlara və kütləvi texnoloji istehsala keçmələrinə baxmayaraq, silahlı qüvvələrinə olan diqqəti təcili planlarından kənarlaşdırmadılar. ABŞ, Rusiya Federasiyası, Çin, Yaponiya, İsrail, Türkiyə, İran, Hindistan, Böyük Britaniya, Fransa və s.dövlətlər də yuxarıdakı ölkələr kateqoriyasına aiddir. Doğrudur, Silahlı Qüvvələrə xüsusi büdcə ayrılacaq və onlar qəfil işlərdə və bu ölkədə asayişin qorunması məsələlərində iştirak edəcəklər. Düzdür, Qazaxıstan beynəlxalq siyasi arenada Silahlı Qüvvələrin keyfiyyət səviyyəsinə görə, hətta cəmi 32 illik müstəqilliyi olan bir dövlət üçün tənqid olunur. Ölkənin birliyini qorumaq və bir neçə kiçik və böyük dövlətdə siyasi və qeyri-siyasi təlatümlərin yatırılmasında iştirak edən iğtişəşlərin qarşısını almaq və Qazaxıstan Respublikasının dini, ekstremist icmaları tərəfindən tanınmayan terror təşkilatlarının hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün Qazaxıstan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi işlərinin modelləşdirilməsi ilə əlaqədar. Silahlı qüvvələrin nə qədər güclü olmasından asılı olaraq, daxili nizam problemi bir o qədər müsbət həll edilə bilər. Ekstremist xarakterli hökumət əleyhinə qeyri-siyasi qruplar fəaliyyətlərini itirirlər.

Tədqiqat metodları: k-study, tarixi və müqayisəli metod, analiz, sintez, ikili metod, kəmiyyət və keyfiyyət metodları. Bu mövzuya daha geniş baxılması üçün fənlərarası əsaslar əldə edildi. Dövlətdə hərbi sahənin fəaliyyətinə daha geniş baxılması üçün sosial və təbiətşünaslıq metodlarından istifadə edilmişdir. Riyazi modelləşdirmə zamanı mövzunun nəzəri aralığını açmaq üçün kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının nisbəti də nəzərə alındı. Dövlətdə baş verə biləcək qarşıdurmalarla yanaşı, hərbiçilərin siyasi həyatda rolunun müqayisəsi zamanı əldə edilən nəticələrin təhlili, təhlili və modelləşdirilməsi kimi fənlərarası cəhətlər də nəzərə alındı.

Tədqiqatın nəticələrinin ənənəvi sosial elmlərdə istifadə olunan üsullarla proqnozlaşdırıla biləcəyi müəyyən edilmişdir. Təcrübə zamanı riyazi modelləşdirmənin nəzəri əsaslarının necə həyata keçirilə biləcəyi ilə bağlı fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Doğrudur, kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının vahid bir kanalda obyektiv bir konsepsiya yaratması üçün problemin zirvəsini və kök səbəblərini anlamaq lazımdır. Silahlı qüvvələrin dövlət daxilindəki siyasi münaqişələr zamanı, dövlət praktikasındakı vəziyyətlər zamanı yaranan iğtişaşların həllində rolunu öyrənən müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Əsas hissə

Müasir qloballaşma dövründə dövlətin müstəqilliyi və müstəqilliyi onun daxili siyasi sabitliyində və dövlət müdafiəsinin sistemli fəaliyyətində ən vacib amillərdir. Dövlətin inkişafına yönəlmiş siyasi islahatlar və proqramlar cəmiyyətin sosial problemlərinin həllinə, beynəlxalq aləmdə siyasi hərəkətlərin çatışmazlıqları və üstünlüklərinin təhlili ilə siyasi hərəkətlərin qarşısının alınmasına yönəldiləcəkdir.

Ölkəmizdəki siyasi elitanın qərarları tənzimləmə alqariti və ya siyasi əhval-ruhiyyənin pozulmasıdır. Əgər cəmiyyətdə əhalinin müxtəlif təbəqələri tərəfindən etirazlar baş veribsə, bu da xalq üsyanlarının yaranmasına səbəb olubsa, ölkə daxilində sosial sistemin həyata keçirilməsi təhlükəli bir hadisədir. Bu mənada siyasi qərarların tənzimlənməsində ölkənin müstəqilliyini, xalqın rifahını dəstəkləyən Silahlı Qüvvələr xüsusi yer tutur. Hərbi hissələr dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bir qaynaqdır.

16 dekabr 1991-ci ildə SSRİ-nin tərkibindən ayrılaraq müstəqillik və suverenliyə çatan insanların cəsarəti, sıradakı cəsarətli təsirləri. Bu gün hər bir Qazax Ordusu öz ölkəsinin sərhədlərini qoruyur və dağları və daşları sakit saxlayır. Ancaq obyektiv bir təhlükə olduğu təqdirdə, bir ölkənin ordusunun işğalçıların təhdidini nə qədər saxlaya biləcəyi ilə bağlı qanuni suallar ortaya çıxır.

Silahlı Qüvvələr-Qazaxıstan Respublikasının Hərbi quruluşuna hərbi idarəetmə orqanları, Silahlı Qüvvələrin növləri, xüsusi Qoşunlar, arxa, hərbi təhsil müəssisələri və elmi qurumlar daxildir. Qazaxıstan yeni silah növlərinin alınmasını, sınaqdan keçirilməsini vacib hesab edir. Çünki yuxarıda bəhs etdiyimiz tarixi dərslər bizi eyni şeyi etməyə məcbur edir. Ən qabaqcıl texnologiyalara sahib olmağı hədəfləyirik.

Çünki hərbi sənaye geridə qalan ölkənin səhvlərini bağışlamır. Hərbi sənaye davamlı araşdırma və yenilik tələb edir. Silahlanma, hərbi strategiya, taktika, təlimlərdə də birbaşa iştirak etdi. Bu məqsədlə ölkə hökuməti kifayət qədər vəsait ayırır və onları pozmur. Buna görə Orta Asiya dövlətlərində Qazaxıstanın müdafiə üçün ayırdığı büdcə, o cümlədən bütün hərbi sahəyə ayrılan vəsait yoxdur. Son illərdə Qazaxıstan müdafiə sahəsində hərbi hava qüvvələrinin inkişafına reaksiya göstərir. O cümlədən pilotsuz aparatlar və kəşfiyyat. Müharibə dövründə Müdafiə Nazirliyinə tabe olan qoşun növlərinə əlavə olaraq Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları, Sərhəd Xidməti və Milli Təhlükəsizlik Komitəsinin digər qoşunları, Respublika "Ulan", mülki və ərazi müdafiəsinin idarəetmə və formalaşma orqanları daxildir.

Ölkəmizin ordusunun şansları nədir? ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin Ekspert Mərkəzi (Global Firepover) hər il bildirir ki, hərbi güc reytinginə görə Qazaxıstan ordusu heç vaxt Top-40 ölkəyə daxil olmayıb. Məsələn, 2013-cü ildə 80 ölkədən 106-cı yeri tutdu.

2014-cü ildə 66 ölkədən 123-cü yeri tutdu. Və 2015-ci ildən 2017-ci ilə qədər 53 ölkədən hər il yenilənən reytingdə 123-cü yeri tutdu. 2018-ci ildə Qazaxıstan Respublikasının Silahlı Qüvvələri ilk dəfə 50 ölkə arasında 136-cı yerə yüksəldi. Keçən il biz 54 ölkə arasında 138-cü yeri tutduq. Bu il 63 ölkədən 138-ci yeri tutduq. 2021-ci il üçün silahlı qüvvələrin tərkibində Nizami Qoşunların sayına görə dünya ölkələrinin reytingində Qazaxıstan 70 ölkədən 166-cı yeri tutur. Bu göstəriciyə görə ortalamadan üstünük. Reytingə görə, Qazaxıstan Silahlı Qüvvələrinin Nizami qoşunlarının sayı 39 mindir [1].

Düzdür, hərbi reytinglərə dünyanın lider ölkələri rəhbərlik edir. Bu birbaşa ümumi maliyyələşdirmə ilə bağlıdır. Reytingdə ölkələrin müdafiə qüvvələrini təyin etmək üçün, güc indeksinin maliyyələşdirilməsindən başlayaraq, ərazinin ölçüsü, ruhların sayı, büdcə, Məhsuldarlıq, güc və reaktiv güllələrin və raketlərin sayı, Hava Qüvvələri, Dəniz Qüvvələri, Ehtiyat qoşunlarının sayı, habelə maddi-texniki potensialı və coğrafi cəhətdən Dəyişkən şərtləri daxil olmaqla 50-dən çox fərdi amil istifadə edilmişdir. ABŞ, Rusiya, Çin, Hindistan liderdir. Orta Asiyada Özbəkistan hər il qarşımıza çıxır. Bu il reytingdə 52-ci yeri tuturlar. Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri arasında Rusiya (2-ci yer), Ukrayna (27-ci yer), Özbəkistan (52-ci yer), Belarus (53-cü yer) var [2].

ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin global atəş gücü Beynəlxalq Tədqiqat Mərkəzinin ekspertlərinin məlumatına görə, Qazaxıstan Silahlı Qüvvələrində 132 min nəfər var. Qazaxıstanda müdafiə sənayesi daim dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Müdafiə Nazirliyinin məlumatına görə, müdafiə sənayesinin üç illik büdcəsi(2020-2022) 961 milyard təngədir (2,55 milyard dollar). Ümumilikdə, Müdafiə Nazirliyinin büdcəsi 80.5-cü ildəki 2006 milyarddan 434.1-cü ildə 2016 milyarda yüksəldi. Və 2017-ci ildə 382,4 milyard təngə endirildi. Yəqin ki, son illərdəki böhrandan da təsirləndi. 2020-ci il üçün 331,9 milyard təngə nəzərdə tutulub. Bunlardan 313,6 milyard təngə Silahlı Qüvvələrin saxlanması, 18,3 milyard təngə isə insan resurslarının və tibbi dəstəyin inkişafına yönəldiləcək [3].

Ölkədə hərbi komandanlığın dörd regional qərargahı var. Bunlar: "Astana", "Qərb", "Şərq" və " Cənub". Bu regional komandanlıqlar vasitəsilə ölkəmizin sərhədləri və təhlükəsizliyi qorunur. Bu, hərbi hazırlığı səmərəli təşkil etməyə və ordu missiyası ilə bağlı problemləri həll etməyə imkan verir. Qazaxıstanda Quru Qoşunları yüksəkdir. Qlobal atəş gücünə görə, RK ordusunda 650 tank, 800 BTR və BMP, 300 yedəkli artilleriya silahı, 100 ədəd reaktiv yaylım atəş sistemi var [4].

Hərbi Hava Qüvvələri və Dəniz Qüvvələri, Dəniz Qüvvələrindəki təyyarələrin ümumi sayı 222-dir. bunlardan 76-sı qırıcı, 39-u hücum, 18-i hərbi nəqliyyat, 18-i təlim təyyarəsi və 71-i hərbi, 18-i hücum helikopteridir. Hazırda Qazaxıstanın hərbi hava qüvvələrində və digər strukturlarında 15 hərbi patrul gəmisindən istifadə olunur.

Quru sərhədinin ümumi uzunluğu 13392,6 kilometrdir. Qərbdə Xəzər dənizi ilə, cənub-qərbdə Aral dənizi ilə birləşir. Qazaxıstan ordusunun rəqəmsallaşdırılması da çox vacibdir. Rəqəmsallaşdırma üç əsas istiqamətdə aparılır: "rəqəmsal Qazaxıstan" Dövlət Proqramının həyata keçirilməsində iştirak; "Elektron hökumət" portalı vasitəsilə əhaliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi; idarəetmə sisteminin avtomatlaşdırılması və hərbi informasiya sistemlərinin tətbiqi.

Döyüş əməliyyatları zamanı bölmələrin manevr qabiliyyətini təmin etmək üçün Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin mobil kompleksləri də tətbiq olunur. Bundan əlavə, yüksək eşelonlar və quru qoşunları üçün Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi

hazırlanmışdır. Bu, Silahlı Qüvvələrin Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin əsasını təşkil edir və silahlı qüvvələrin idarə edilməsinin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırmağa, qərar qəbul etmə müddətini azaltmağa və minimal insan və resurslarla qələbə qazanmağa imkan verir.

Silahlı Qüvvələr üçün avtomatlaşdırılmış resurs idarəetmə sistemi hazırlanır. Sistemin yaradılması başa çatdıqdan sonra bütün mühasibat növləri onlayn rejimə keçir. Bu, səmərəli xərclənməni izləməyə və açıq nəzarət etməyə imkan verir. Həmçinin, "rəqəmsal yerli hərbi idarəetmə" pilot layihəsi Nur-Sultan şəhərinin və Almatı vilayətinin yerli hərbi idarəetmə orqanlarında həyata keçirilir. Məqsəd hərbi komissarlıqların fəaliyyətini rəqəmsal əsasda dəyişdirməkdir. Bu günə qədər 11 informasiya sistemi ticari istismara verilib.

Müdafiə Nazirliyi, Baş Qərargah, Silahlı Qüvvələrin filialları, regional komandanlıqlar, hərbi hissələr və qurumlar arasında məlumat mübadiləsi üçün şöbə məlumat ötürmə şəbəkəsinin inşası da davam edir. Bu, hərbi hissələrin və qurumların vahid rəqəmsal informasiya məkanında birləşməsinə imkan verəcəkdir. Hal-hazırda qurumların 41% - i şöbə məlumat şəbəkəsi ilə təchiz edilmişdir. Beynəlxalq əməkdaşlıq həm ikitərəfli səviyyədə, həm də Qazaxıstan Respublikasının beynəlxalq və regional təşkilatlarda (BMT, ATƏT, SVMDA, KTMT, ŞƏT, MDB və s.) iştirakı çərçivəsində həyata keçirilir [5].

Xarici tərəfdaşların müdafiə idarələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda qarşılıqlı əlaqəsinin əsas istiqamətləri hərbi təhsil və elm, döyüş hazırlığı, hərbi-texniki əməkdaşlıq və sülhməramlı fəaliyyətdir. Təcrübə mübadiləsi məqsədilə bir çox ölkələr arasında tez-tez vahid hərbi təlimlər keçirilir.

Hər il təşkilatların müdafiə idarələri rəhbərlərinin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT), Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) və Şanxay əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) formatında görüşləri, müxtəlif sahələrdə mütəxəssislərin görüşləri, ekspert səviyyəsində seminarlar və məsləhətləşmələr keçirilir. Hərbi qulluqçuların qarşılıqlı təlimi təşkilata üzv ölkələrin hərbi təhsil müəssisələrində güzəştli və təmənnəsiz əsaslarla təşkil olunur. Təşkilata üzv ölkələrin silahlı qüvvələri arasında birgə təlimlər və yarışlar hər il keçirilir. Pandemiya dövründə də təcrübə mübadiləsi dayanmadı. Həmçinin onlayn formatda bilik mübadiləsi aparılıb.

Təbii ki, hərbi resursların imkanlarını hansı prinsiplərlə modelləşdirə biləcəyimiz məsələsi də ortaya çıxır. Ölkəmizdəki ordu modelini bir neçə tipik xüsusiyyətdən asılı olaraq da vurğulaya bilərik: hazırlıq, avadanlıq, hərbi texnika, psixoloji hazırlıq, ayaq üstə hərəkət etmək bacarığı, ideoloji unikalıq və s. bu sərt qüvvənin sülh dövründə bütün fəaliyyəti xarici vətəndaşlardan və dövlətin sərhədlərini qanunsuz pozmaq istəyən vətəndaşlardan qorunmaqdır. Ölkəmiz haqqında digər dövlət məlumatlarını toplayanların iğtişaşlarından təmizlənməsi.

Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri üzrə Müşavirənin (SVMDA) siyasi-hərbi ölçülərində də əməkdaşlıq inkişaf edir. Hərbi idarələr rəhbərliyinin bioqrafik məlumatları və silahlara nəzarət və tərksilah üçün çoxtərəfli sənədlərin iştirakı və ya təsdiqlənməsi, xüsusi işçi qrupunun və SVMDA Baş Komitəsinin iclasları barədə illik məlumat mübadiləsi aparılır.

Hər il Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) ilə birgə sülhməramlı missiyalarda iştirak etmək üçün işlər aparılır. Ölkə rəhbərliyinin tapşırığına uyğun olaraq, Qazaxıstan Sülhməramlı kontingentinin iştirak coğrafiyasının genişləndirilməsi imkanı nəzərdən

keçirilir. BMT missiyalarından birində tələb olunan ixtisaslaşdırılmış bölmələrin (sahə xəstəxanası, mühəndislik şöbəsi, kəşfiyyat şöbəsi, hərbi polis dəstəsi) birgə yerləşdirilməsi üçün xarici tərəfdaşlarla iş aparılır. Beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası, ABŞ, Türkiyə, Mərkəzi Asiya regionu ölkələri, Hindistan, Pakistan və s. ilə ikitərəfli əsasda inkişaf edir. [6].

Hərbi güclü dövlət heç kimdən asılı olmayacaq. Onun nitqi axıcıdır və mis üstünlük təşkil edir. Axı silahlı bir insanı və döyüşçünü çılpaq əllərlə müqayisə etmək olmaz. Qazax tarixində silahların keyfiyyətinə görə ah yeyib döydüyümüz anlar çoxdur. Qəhrəman əcdadlarımız ağ nizə ucu, ağ bilək gücü ilə bu nəhəng deltanı qorudular. Bununla birlikdə, yeni silah növləri köçəri müharibə silahlarını və taktikalarını geri itələdi. Buna görə qılınc və mən topa qaçdıq və tüfəngə qarşı yayımızı biləyimizə qoyduq. Tarix onu bağışlamadı. Müqavimət və azadlıq uğrunda uzun illər davam edən mübarizə məğlub oldu və nəticədə bodanas olduq. Bu, heç vaxt unutmayacağımız bir dərs idi [7].

Silahlı qüvvələrin siyasi nizamlanmada təsirinin əhəmiyyəti nədir? Hərbi imkanlarımızdan asılı olaraq, Qazaxıstan Respublikasına qarşı yüksək intensivlik münəqişəsinə aşağıdakı hərbi-siyasi məqsədlər səbəb ola bilər: ölkədə siyasi hakimiyyətin dəyişməsi, dövlət və hərbi idarəetmə sisteminin məğlub olması, ərazinin böyük hissəsinin özgəninkiləşdirilməsi, dövlətin hərbi potensialının tamamilə aradan qaldırılması. Belə bir vəziyyət yaranarsa, Qazaxıstan tərəf olduğu kollektiv hərbi təhlükəsizlik sistemlərinin koalisiya imkanlarından və potensialından istifadə etməyə çalışacaq. Bu mürəkkəb konsepsiya, başqa sözlə, onu göstərir ki, əgər ölkə ciddi təhlükə altındadırsa, biz Rusiya ordusundan kömək istəyəcəyik.

Nəticə

Məlumdur ki, Dövlət Birliyi Qazaxıstan Respublikası tərəfindən yalnız silahlı qüvvələrin köməyi ilə həyata keçirilir, baxmayaraq ki, vahid nöqtəyi-nəzərdən, lakin sərhəd bütövlüyü baxımından. Dövlətin taleyinin bütövlükdə həll olunduğu kritik bir saatda iğtişəşlərin qarşısını almağa və dövlətçiliyimizin qorunmasına kömək edən dövlət daxilindəki çoxsaylı siyasi və qeyri – siyasi təlatümlər zamanı-bu ölkənin silahlı qüvvələridir. Yalnız zəif inkişaf etmiş silahlı qüvvələri olan bir dövlətdə siyasi qeyri-sabitlik arta bilər. Ona görə də demək istəyirəm ki, silahlı qüvvələr müstəqilliyin açarıdır. Xülasə edərək qeyd etmək lazımdır ki, dövlət daxili siyasi əhval-ruhiyyənin yaradılmasını təhlükə altına qoyur, lakin vəziyyəti nəzərə alaraq beynəlxalq Silahlı Qüvvələrin hərbi hazırlığa qarşı mübarizədə tətbiq etdiyi metodların tamamilə demokratik mövqeyə əsaslanmadığını göstərir. Daxili siyasi sabitliyin qorunmasında siyasi-iqtisadi problemlərə, nəzarət imkanlarına qarşı mübarizə tədbirləri qurulub. Beləliklə, terrarizmin sosial qruplara təsirini azaltmaq və ölkənin sabitliyini qorumaq üçün tədbirlər görülür. Buna görə mübahisəli dövlət silahlı qüvvələr tərəfindən siyasi münəqişələrin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

edoseev S. G. Qazaxıstan Respublikasının Hərbi təhlükəsizliyi. - Almatı, 2006. - S. 106.
əndirilməsi və Qazaxıstan üçün gözləntilər // analitik. – 2010. – №4. - S. 27.

əhlükəsizlik və regional əməkdaşlıq: beynəlxalq konfransın materialları toplusu. - Almatı: Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti yanında kisi, 2010. - S. 4-5.

okayev K. J. diplomatın esseləri. Almatı: 2016. - S. 232

ə olaraq J-10 qırıcılarını və Type 99 tanklarını birgə hərbi təlimlərə göndərəcək.<http://www.>

6. Zhang Venvey. Shanghai heizo zuji chengjiu jihui Yu. Zhonggo vaijiao xueyuan. - Pekin: Beijing çubanshe, 2004. – 78 s.9 China ' s National Defense in 2006, Informa.

okoshin A. A. Siyasi Elm və hərbi strategiyanın sosiologiyası. M.: 2021. - S. 616.

Исторические показатели мировых пенсионных систем в начале реформирования.

Рустам Чингиз оглы Рустамов

Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Диссертант

E-mail: r.c.rustam@gmail.com

ТЕЗИС

Аннотация.

Применение международного опыта может дать определенный толчок для безболезненного перехода на новые пенсионные системы, более модернизированные, демократические, на основании выбора пенсий самих граждан, что может быть использовано крупными компаниями, которые могут смоделировать внутреннюю накопительную систему с его последующими выплатами в соответствии с законодательством стран. Возможность дальнейшей координации процессов между частными фонда и государственными в сфере социальной защиты населения как таковой и возможности диверсификации пенсионных систем в целом. В целом для эффективного развития системы пенсионного обеспечения в разных странах необходим мировой опыт передовых стран, на основании которых имеется возможность моделирования процесса, связанных с социальной защитой населения.

Ключевые слова: пенсионная система, социальная защита, пенсионный фонд, накопительная система, распределительная система.

Resume.

The implementation of world experience can give a certain impetus for a painless transition to new pension systems, more modernized, democratic, based on the choice of pensions by the citizens, which should be used by large companies that can model an internal funded system with its subsequent payments in accordance with the legislation of countries. The possibility of further coordination of processes between private funds and state funds in the field of social protection of the population and the possibility of diversifying pension systems. In general, for the effective development of the pension system in different countries, the world experience of advanced countries is needed, based on possibility to model the process related to the social protection of the population.

Key words: *pension system, social protection, pension fund, accumulative system, distribution system.*

Xülasə.

Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi vətəndaşların özlərinin pensiya seçiminə əsaslanan daha modernləşdirilmiş, demokratik pensiya sistemlərinə ağırsız keçid üçün müəyyən təkan verir və daxili maliyyələşdirmə sistemini modelləşdirə bilən iri şirkətlər tərəfindən istifadə edilə bilər. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində özəl fondlarla dövlət fondları arasında proseslərin gələcək koordinasiyasının mümkünlüyü və pensiya sistemlərinin şaxələndirilməsi imkanları. Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrdə pensiya sisteminin səmərəli inkişafı üçün qabaqcıl ölkələrin dünya təcrübəsi lazımdır ki, bunun əsasında əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı prosesi modelləşdirmək mümkündür.

Açar sözlər: pensiya sistemi, sosial müdafiə, pensiya fondu, yığım sistemi, bölgü sistemi.

Пенсионная реформа с точки зрения человеческого капитала подразумевает важнейший элемент жизнедеятельности человека – забота о своем будущем. В разных странах по-разному строят пенсионные системы – как распределительные, так и накопительные и добровольные, а в некоторых случаях совмещая их. В этой среде человек может сам рассчитать свой капитал на будущее. Одна из самых популярных это пенсионные отчисления первого уровня – то есть плати по мере продвижения (PAYG). В официальных документах европейского экономического сообщества для осуществления описанного перехода установлены конкретные цели, охватывающие период с 1998 по 2020 год. Предполагается, что за этот период доля в пенсионных выплатах "первого уровня" снизится с 84% до 40%, намного возрастёт роль "второго уровня" то есть накопления пенсий с 12% до 35%, а незначительная сегодня доля "третьего уровня" добровольные накопления с 1,5% до 25%. Таким образом, переход от преобладающего "первого уровня" ко второму и активное содействие развитию системы "третьего уровня".¹

Проблема пенсионного обеспечения в мире имеет социально-экономическую основу. Все развитые страны стоят перед выбором: либо увеличить налоги и взносы по социальному страхованию, либо сократить государственные пенсии. Основной причиной надвигающегося кризиса систем государственного пенсионного обеспечения является быстрое старение населения.³ Проблему финансирования пенсионных систем и варианты балансирования между ними рассматривают авторы пенсионных реформ всех развитых стран.^{2, 3, 4, 5} Решить проблему надлежащего финансирования пенсий может комплексный подход, объединяющий следующее:

1. Реформа существующих схем гос.-го пенсионного обеспечения с целью его удешевления;
2. Поощрение развития негосударственных пенсионных фондов с целью снижения отчислений на социальное страхование;
3. Структурные реформы рынка труда;
4. Более широкие экономические реформы, направленные на поощрение конкуренции и инноваций, проводимые в целях увеличения темпов роста производительности труда.

На западе накопительные системы применяются как в государственных, так и в частных или корпоративных фондах. Чили,⁶ Боливия, Аргентина, Сальвадор, Мексика,⁷ Австралия полностью перешли на чисто накопительную систему. Система идеально подходит для хорошо оплачиваемых работников, которые могут накопить на пенсионных счетах достаточную крупную сумму, а государство гарантирует лишь минимальный размер пенсии.⁸ Накопительная схема в большей мере применима в богатых странах с обширным средним классом и проблематична для обществ с высокой поляризацией доходов.⁹ Эффективность накопительной схемы в значительной мере зависит от субъективных и общеэкономических факторов. Один из наиболее сложных вопросов – стоимость перехода к накопительной схеме и необходимость компенсации нынешнему поколению пенсионеров средств, которые отвлекаются в накопительную систему. Выход был найден в диверсификации пенсионного обеспечения, в сочетании обеих моделей, в создании системы, состоящей из трех уровней – так называемой многоуровневой системой:

1. **Обязательная государственная с внутри- и меж-поколенческим перераспределением;**
2. **Обязательная накопительная, в которой пенсия зависит от средств, накопленных на индивидуальных счетах пенсионеров, и инвестиционных доходов;**
3. **Добровольное частное пенсионное страхование.**

Многоуровневая система страхует от многих рисков, в особенности от общего риска, вытекающего из неопределенностей в экономике и политике с помощью диверсификации государственного и частного типов управления и источников финансирования человеческого капитала и труда. Эксперты европейского сообщества на основании определяют четыре возможных "широких подхода".³

аиболее эффективная, но и самая болезненная мера – **контроль растущих обязательств** государства, которая включает в себя сокращение излишней щедрости пенсионных выплат в рамках PAYG, увеличение возраста выхода на пенсию (пример, Франция и Германия).

слабление "**социального контракта**" – постепенная передача ответственности за предоставление пенсии от государства гражданину, создание налоговых льгот для добровольных пенсионных накоплений.⁴

Освобождение активов" – повышение доходности пенсионных накоплений путём снятия ограничений для вложения средств в рамках пенсионных схем "второго" и "третьего уровня".

енсионная реформа, включает дополнение PAYG системами, финансируемыми за счёт рыночных механизмов (Венгрия, Польша, Италия, Швеция, ряд стран Латинской Америки).

Во многих странах до сих пор действует только традиционная система PAYG, и совсем не используется инвестирование пенсионных активов. Например, в Венгрии для тех, кто имеет рабочий стаж, перечисление средств в частный пенсионный фонд осуществляется на добровольной основе, но для начинающих трудовую карьеру такие взносы обязательны. В Чехии и Словакии подобные отчисления добровольны, а в Швеции, Австралии и Чили - обязательны. В таблице приведены данные о

существующих в европейских странах пенсионных системах, которые в разной степени используют все три уровня.³

Обзор пенсионного рынка Европы

Страна	Населе ние млн. чел.	Акти вы ПФ \$ млрд.	Активы ПФ/ ВВП	«Первый уровень » (PAY	«Второ й уровен ь»	«Трети й уровень »	Доля ВВП на финанси рование PAYG, 2000	Доля ВВП на финанси рование PAYG, 2050 (оценка)
В- Брита ния	69,3	1445	106%	С	Д	П	5,1	3,9
Ирланд ия	3,7	47	59%	П	Д	П	4,6	9,0
Голлан дия	15,8	668	115%	П	Д	С	7,9	13,6
Швейца рия	7,1	286	105%	П	П	П	нет данных	нет данных
Дания	5,3	166	45%	Д	Д	С	10,2	13,2
Швеция	8,9	226	43%	Д	С	Д	9,0	10,0
Италия	57,6	195	7%	Д	С	С	14,2	13,9
Герман ия	82,0	286	7%	Д	С	С	10,3	14,6
Бельгия	10,2	26	6%	Д	С	С	9,3	12,6
Португа лия	10,0	12	13%	Д	С	С	11,3	16,0
Испани я	39,4	26	2%	Д	С	С	9,4	17,7
Австри я	8,1	8	3%	Д	С	С	14,5	15,1
Греция	10,5	-	-	Д	С	С	нет данных	нет данных
Франци я	59,0	95	5%	Д	С	С	нет данных	нет данных

Д – доминирующее положение П – промежуточное положение С – слабое положение
Источники: Salomon, Smith, Barney, Merrill Linch.

Латиноамериканский опыт. К концу истекшего столетия пять государств - Чили, Боливия, Сальвадор и Мексика – полностью отказались от распределительной схемы и перешли на чисто накопительную. Пионерами в переходе на накопительные принципы пенсионного обеспечения стали государства латиноамериканского

континента. Стимулом радикальных пенсионных реформ в этом регионе был пример Чили, которая первой в западном полушарии создала у себя общенациональную распределительную систему (1924 г.), и первая же от нее отказалась (1981 г.). Пенсионная система в Чили не содержит распределительного механизма и полностью основана на накоплении средств на индивидуальных счетах работников и капитализации взносов.⁹

Опыт США и Европы. Что касается развитых государств с рыночной экономикой, то они в 80-е-90-е годы пошли по пути упорядочения распределительных схем и осторожного введения обязательных накопительных элементов. Особенности данной группы стран являются, во-первых, наличие зрелых, универсальных, распределительных схем, охватывающих все население и дополняемых действующими в основном в частном секторе добровольными системами, основанными на личном страховании. Во-вторых, необходимость осуществлять изменения так, чтобы не нарушать согласия политических партий и уверенности населения в долгосрочной дееспособности систем пенсионного обеспечения. Наиболее существенные по западноевропейским стандартам пенсионные реформы были осуществлены в Великобритании и Швеции. Эти государства перестроили значительную часть своих пенсионных схем на накопительных принципах.

В Великобритании сложилась трёхуровневая пенсионная система, которая на 20% финансируется государством. Первый уровень — это обязательная государственная, финансируемая за счет общих налогов схема, обеспечивающая пенсионеру минимальный доход. Трудовые пенсии второго уровня зависят от заработка работника. Он может выбирать между участием в государственной пенсионной схеме второго уровня, либо в частных пенсионных фондах. Третий уровень – самостоятельные накопления и инвестиции граждан. Опыт Великобритании показывает, что для пенсионных фондов более приемлемы формы размещения пенсионных резервов на основе доверительного управления, когда обязанности и ответственность за принимаемые инвестиционные решения чётко закреплены за профессиональным управляющим. Законодательством предоставляется ряд существенных налоговых льгот пенсионным схемам под таким управлением. Существенным принципом является то, что условия договора устанавливаются один раз и не могут быть изменены в течение всего срока действия договора. По оценкам специалистов, нынешней уровень участия работников в частных пенсионных схемах позволил сократить пенсионные обязательства государства в сфере государственного социального обеспечения более чем на 35%.¹¹

На путь реформирования пенсионной системы Швеция вступила в 1995 году и включает в себя обязательную распределительную систему, основанную на принципе установленного взноса, обязательную накопительную систему, основанную на добровольных профессиональных и индивидуальных пенсионных сбережениях. В Швеции пенсионные взносы работников и работодателей, равные 18,5% фонда заработной платы делятся на две части: 16% используется для финансирования выплачиваемых в этом же году на распределительной основе пенсий. Оставшаяся часть взносов (2,5%) поступает на специальный индивидуальный накопительный счет. Средства по выбору застрахованного лица поступают в один из частных фондов,

действующих на конкурентной основе, или в фонд, находящийся в государственном управлении.

Модель пенсионной системы Германии характерна также для Австрии, Италии, Франции и большинства других стран Западной Европы. В целом это "система трех уровней" о которых говорилось выше.³ Страны Центральной и Восточной Европы также реформируют универсальные распределительные пенсионные схемы, но в отличие от развитых стран, они делают это в условиях нестабильности, недостаточного развития институциональной и финансовой инфраструктуры, большой доли теневого сектора в экономике. Первоочередными шагами, направленными на сокращение пенсионных расходов и расширение базы сбора пенсионных взносов, стали существенные изменения в распределительной схеме. Они включали повышение возраста выхода на пенсию, сокращение льготных пенсий, увеличение необходимого трудового стажа для получения пенсий, изменение формулы их индексации и др. В Центральной и Восточной Европе по первой модели реформировала свою пенсионную систему Чехия. В стране сохраняется обязательная государственная пенсионная схема, построенная на распределительных принципах, которая дополняется частным пенсионным страхованием. Чешское государство стимулирует расширение участия населения в системе добровольного пенсионного страхования не только через снижение налогообложения пенсионных взносов, но и посредством введения системы государственных субсидий. Большинство частных пенсионных фондов в стране принадлежит иностранным финансовым структурам Швейцарии, Нидерландов, Италии, Бельгии.

Остальные государства Центрально-Восточноевропейского региона в целом пошли по пути создания сходных многоуровневых пенсионных схем. Например, польский вариант пенсионной реформы наиболее близок к шведской модели с наличием системы условно-накопительных счетов в рамках первого распределительного уровня. На ее финансирование направляется 36% страховых взносов. Еще 9% направляются на накопления в рамках второго, накопительного, уровня. Участие в новой пенсионной системе обязательно для работников моложе 30 лет, добровольный выбор остается у работников более старшего возраста. Среди государств Центральной и Восточной Европы Венгрия наиболее полно реализовала трехуровневую смешанную накопительно-распределительную схему. Такой же переход к многоуровневым схемам в Болгарии, Хорватии, Румынии, Словакии и Македонии.⁵

Страна	Время начала реформы	Наименование уровня	Доля рабочей силы на накопительном уровне (2020 г.)	Стратегия перехода
Венгрия	Январь 1998	Распределительная система	35	Обязательный для вновь вступающих на рынок труда, добровольный для

				всех остальных
Польша	Январь 1999	Условно - накопительн ые счета	85	Обязательный, для лиц моложе 30 лет, добровольный для лиц 30–50 лет
Хорват ия	Январь 2002	Распределите льная система	60	Обязательный, для лиц моложе 40 лет, добровольный для лиц 40–50 лет

*Характеристика многоуровневых пенсионных схем в некоторых переходных
экономиках*

*Источник: Lindeman D., Rutkovski M. The Evolution of Pension System in
Eastern Europe and Central Asia.*

Заключение. Увязывая размеры пенсии с величиной накопленных взносов в пенсионное обеспечение, система условно накопительных счетов значительно ослабляет лежащий в основе распределительной системы солидарный, перераспределительный принцип. Проблема решается созданием в пенсионной схеме специального уровня, направленного на предотвращение бедности среди пожилого населения. По мнению сторонников этой системы, она представляет собой третий путь, пролегающий между распределительной и накопительной системами, а также влечет за собой серьезный сдвиг в представлениях о социальной защите. Несмотря на то, что переход к накопительным схемам не стал в подавляющем большинстве стран целью реформ, сегодня наблюдается тенденция к осторожному и постепенному введению накопительных элементов и возрастанию значения частных пенсий в обеспечении доходов пенсионеров. Пенсионные системы все более индивидуализируются, усиливается связь пособия с уровнем и продолжительностью страховых взносов.

Список использованных материалов.

1. Источник: www.europa.eu.int
2. Robert Holzmann. Toward A Reformed And Coordinated Pension System In Europe: Rationale And Potential Structure. The World Bank.
3. Turalay Kenc & William Perraudin. European Pension Systems: A Simulation Analysis.
4. Edvard Palmer. The Swedish Reform Model. Framework & Issues.
5. Lindeman D., Rutkovski M. The Evolution of Pension Systems in Eastern Europe and Central Asia: Opportunities, Constraints, Dilemmas and Emerging Practices. The World Bank.
6. Baeza, S. Private Pension System. Center Of Public Institution. Santiago (1995)
7. Jaime A. Villasenor-Zertuche. Mexican Pension System

8. Edey, M. and J. Simon. Australia's retirement income system. In Privatizing Social Security edited by M. Feldstein. Chicago 1998.
9. Queisser, M. Pension reform: lessons from Latin America. Paris: OECD Development Centre 1998.
10. Габидулина И. Реформа системы пенсионного страхования США. 2001
11. Ивантер Д.Е., Кузнецов А.В., Оленин И.В. «Профессиональные управляющие в системе негосударственного пенсионного обеспечения: опыт Великобритании и уроки для России, 2001

**MOLLA PƏNAH VAQIFİN ƏRUZ VƏZNLI ŞEİRLƏRİNDƏ TƏKRAR VƏ PARALELLİK
YARADAN POETİK FİQURLAR**

Məmmədova Səidə Qubad qızı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami

Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun magistrantı

Xülasə

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vaqif həm ədəbi, həm də siyasi fəaliyyəti ilə xalqla bağlı olan sənətkarlardandır. Əsasən lirik növdə şeirlər yazan şair əruz və heca vəznində gözəl əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Həm xalq şeiri üslubunda, həm də klassik üslubda şeirlər yazan sənətkarın yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir dövr başlanır. Milliləşmə, erkən realizm ünsürlərinin meydana gəlməsi və formalaşması onun adı ilə bağlıdır. Xalq şeiri - folklordan yazılı ədəbiyyatımıza gələn janrların daha da inkişaf etməsi, formalaşmaqda olan lirik şeiri realizm yönündə istiqamətləndirən Vaqif özünəqədərki sənətkarlardan fərqlənir. Xalq ruhuna yaxın, xalqın sadə dilində yazdığı qoşmalar və təcnislər dillər əzbəridir.

Molla Pənah Vaqif sarayda yaşadığı dövrdə əsasən klassik şeir şəkillərində yazıb-yaratmışdır. Əruz vəznli şeirlərində klassik şeir ənənəsindən tamamilə kənara çıxmamışdır. Nə qədər dili sadələşsə də, ifadələr xalq ruhuna yaxın olsa da, onun qəzəlləri, müxəmməsləri, müəşşər və müstəzadları ərəb - fars sözləri, izafət birləşmələri ilə zəngindir. Əruz vəznli şeirləri klassik poetik fiqurların işlənməsinə görə də heca vəznli şeirlərindən fərqlənir. Burada poetik fiqurlar daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Doğrudur, bu vasitələri Nəsimi və Füzuli şeiriyyətindəki çoxqatlı, dolayı ifadələrlə və rəmzlərlə müqayisə edə bilmərik. Amma Vaqif poeziyasının özünəməxsusluğu ondadır ki, onun şeirlərində həm klassik şeir ənənəsi, həm də sadə xalq danışığı sanki sintez olunmuşdur.

Əruz vəznində yazdığı şeirlərdə fonetik, leksik, qrammatik səviyyədə klassik poetik fiqurlar ustalıqla işlənmişdir. Bu məqalədə təkrar və paralellik yaradan fonetik (polifonik və qrafik), leksik fiqurların işlənmə xüsusiyyətləri ilə tanış olacağıq. Bu fiqurlar touzi, məqlub, iştiaq, rəddül - əcz, təkrir və onun növləridir.

Açar sözlər: Molla Pənah Vaqif, əruz vəzni, poetik fiqurlar, poeziya, klassik şeir, təkrar

Giriş

Klassik poetika - bələğət elminin nəzəri əsaslarına dayanaraq, poetik vasitələr ləfzi (söz) və mənəvi (məntiqi) olaraq qruplaşdırılır. Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığının bir hissəsi klassik Şərq şeir şəkillərində olduğu üçün ənənəni davam etdirmək baxımından bu fiqurların

işlənməsi vacib şərtlərdəndir. Ədəbiyyatın obyektiv və sübyektiv şəkildə əks olunması bütün xalqların ədəbiyyatında eynidir. Amma janrların özünəməxsus xüsusiyyətləri hər bir xalqın ədəbiyyatı üçün fərqlidir. Klassik Şərq poeziyası öz xüsusiyyətləri ilə Qərb ədəbiyyatından tamamilə fərqlənir. Bu fərqi yaradan əsas xüsusiyyətlər poetik fiqurların işlənməsi ilə bağlıdır. Bu poetik vasitələr mətndə düşüncənin, təfəkkürün obrazlı ifadəsidir. Bu obrazlılıq təkrar və paralelliklə, məntiqi əsasla, məcaziliklə yaradılır. Başqa bir dilə tərcümə edərkən bu poetikliyi olduğu kimi həmin dilə daşımaq mümkün olmur.

Poetik təkrar və paralellik yolu ilə klassik şeirdə ahəng yaradan vasitələrin (həm fonetik, həm də leksik səviyyədə) Vaqif poeziyasında işlənmə xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa çalışaq. Ləfzi (söz) poetik fiqurlar fonetik və leksik səviyyədə qruplaşdırılır. Poetik fiqurlar İslam dininin təşəkkülündən sonrakı dövrdə öyrənilərək tədqiq olunmağa başladı. Şərq poetik fiqurlarının daxil olduğu bəlağət elmi ərəb qrammatiklərindən olan Cahizin adı ilə bağlıdır. Bəlağət elmi tarixən inkişaf edərək, bədii ədəbiyyatın mahiyyətini öyrənən və müasir ədəbiyyatşünaslığın bir sahəsi olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi formalaşdı. Vaqifin şeirlərində fonetik və leksik səviyyədə poetik fiqurların təsnifatını şərti olaraq belə təyin etmək uyğundur.

fonetik səviyyədə:

- touzi (alliterasiya və assonans)
- məqlub (bəzi fonetik hadisələrin şeirdə əks olunması ilə)
- iştiqaaq (ərəb və fars mənşəli eyni samit köklü sözlərin iştirakı ilə)
- zülqafiyətəyn (misra sonunda iki və daha artıq sözün qafiyələnməsi ilə)

leksik səviyyədə:

- təkrir və onun növləri
- rəddül-əcz aləs-sadr (anadiplosis) kimi fiqurların şairin klassik irsində tətbiqinə nəzər salmaq.

1.TOUZİ polifonik fiquru

Touzi həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, həm də klassik Şərq poeziyasında ən çox işlənən fonetik fiqurdur. Bunun klassik şeir ənənəsinə də Qurandan gəldiyi şübhəsizdir. Periodik təkrarlanan eynicinsli səslərin yaratdığı touzi bütün İslam ölkələri ədəbiyyatına aid olsa da, türkdilli ədəbiyyat üçün də xarakterikdir. Danışıq səslərinin növünə görə fərqləndirilir:

Alliterasiya (samit səslərin ahəngi) müəyyən bir şeir vahidində misra, beyt daxilində eyni samit səslərin təkrarından, ahəngindən yaranan fonetik fiqurdur. Ritmliliyi, musiqililiyi təmin edərək şeiri daha oxunaqlı edir. Bu zaman eyni samit səs yanaşı gələn sözlərin ilk hecasında, ya da sözlərin müxtəlif yerlərində işləmə bilər.

1. *Sanma kim, nakəsü - namərd bu meydana düşər...* - n, m (17.s.151)
2. *Batar əzamıza ta sübhədək tüklər tikənlər tək...* - t, k (17.s.163)
3. *Qəbqəbü zülfü zənəxdan, xəti xal sahibidir...* - z, x (17.s.166)
4. *Müşki barut ətrilə həm türreyi-tərrar tək...* - t, r (17.s.180)
5. *Biçarələrin dərdinə dərman ələ düşməz...* - d (17.s.172)
6. *Dəhrdə oldu mənə dildarı dilbər bir tufəng...* - d (17.s.180)
7. *Bu hal ilə, həbibim, həsrətindən can keçsinmi?..* - h (17.s.202)

8. *Vaqifa, bir məhliqayi - mehribanə meyl qıl... - m (17.s.146)*

Birinci (*n, m*), ikinci (*t, k*), üçüncü (*z, x*), dördüncü (*t, r*) nümunədə eyni samit səsin ahənginə həm yanaşı gələn sözlərin ilk hecasında, həm də misradakı sözlərin müxtəlif yerlərində rast gəlirik. Bu misrada təşbehin ustası olan Vaqif müfəssəl təşbeh yaratmışdır. Növbəti nümunələrdə müvafiq olaraq samit səslərin (*d*), (*d*), (*h*), (*m*) ahəngini yanaşı gələn sözlərin ilk hecasında izləyirik.

Assonans mətndə eyni sait səslərin ahənginə deyilir. Bu ya eyni misra, eyni beyt və ya eyni şeirin vahidləri daxilində yaradıla bilər.

1. *Bir ləbi ləli lətif əndamü gül - rüxsar üçün... - ə,ü (17.s.146)*

2. *Nolurdu kim, olaydım qasidin qoynundakı kağız... - o,u (17.s.163)*

3. *Ki, mən də Qələyə bir yol gedəydim bu gedənlər tək... - ə (17.s.163)*

4. *Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngü cədal... - ə,ü (17.s.185)*

5. *Qələm qədrin əsəyi - əjdəhəpeykərcə bilməkdə... - ə (17.s.152)*

Bu nümunələrdən görünür ki, müəllif eyni sait səsləri həm sözlərin ilk hecalarında, həm də müxtəlif hecalarda da işlədərək ahəng yaratmağa nail olmuşdur. Sait səslərin ahəngi araşdırılarkən assonansla yanaşı alliterasiyanın da işləndiyinə rast gəlinir. Alliterasiyanın assonansla müqayisədə çox işlənməsinin ərəb əlifbasında sait səslərin şəkli ifadəsini tapmaması ilə izah edilir.

2. MƏQLUB qrafik fiquru

Şeirdə ritmi, ahəngi yaradan vasitələrdən məqlubu da göstərmək olar. Məqlub fonetik paralelizm əsasında müxtəlif şeir vahidlərində bir bir səsin fərqi ilə yaradılır. Ya səs düşümü, səs artımı, səs əvəzlənməsi, səs yerdəyişməsi halında üzə çıxır. Ə.Nəcəfov “Füzuli - şairin yaradıcılıq psixologiyası” adlı monoqrafiyasında məqlub poetik fiquru haqqında geniş məlumat verərək göstərir ki, bu, Avropa poetikasında “çevirmə”, “dəyişmə” anlamına gələn polindrom termini adlanır. (20.s.71) Ancaq söz köklərində özünü göstərən məqlubun (polindrom) bir neçə növü var:

1. Səs əvəzlənməsi (metoqram)

2. Səs artımı (proteza)

3. Səs düşümü (eliziya)

4. Səs yerdəyişməsi (metateza)

Bu poetik fiqurda müxtəlif fonetik hadisələr poetik vasitə kimi özünü göstərir. Klassik Şərq poeziyasında məqlubun dörd növü müəyyən edilir. Vaqif poeziyasında da bu fiqurun müxtəlif növləri işlənmişdir:

Məqlub bəz özündən əvvəl işlənən sözün bir hissəsini dəyişməklə yaranır.

1. *Riyayü kibrü kizbü büxl olur nayab igitlərdə... kibrü - kizbü (17.s.147)*

2. *Müqtədildə itaət, müqtədalərdə əməl... müqtədi – müqtədə (17.s.185)*

3. *Ey mahi - şərəf, mehri vəfalər gətiribən... mahi – mehri (17.s.188)*

4. *Fikri, zikri, dediyi danışdığı sənsən, gözəl... fikri-zikri (17.s.176)*

Göstərdiyimiz nümunələrdə məqlubun eyni misra daxilində işlənərək ahəng yaratdığını görürük.

Məqlub küll əvvəlki sözün tərkibindəki səslərin əks sıralanması ilə yaranır.

Nihan bir göz ucuyla eyladi nagah, nigah, çeşmi... nihan –nagah –nigah (17.s.201)

Bu nümunədə iki növ məqlub fiquru - məqlub küll və mürəkkəb məqlub işlədilmişdir.

Mürəkkəb məqlub – bir misra və ya beyt daxilində bir neçə sözün məqlub yaratması ilə yaranır.

Görməyib kimsə dəxi səlli - əla - ali -əba... səlli -əla – ali -əba (17.s.199)

Məqlub poetik fiquru touzidən fərqlənir. Touzi tələffüzlə bağlı, məqlub isə imla (yazı) ilə bağlıdır.

3. İŞTİQAQ eyni misra və ya beytdə eyniköklü sözlərin işlənməsi ilə yaranır. İştiaqın nümunələrinə flektiv dillərə məxsus iç şəkilçili (infiks) eyniköklü sözlərin istifadəsi zamanı rast gəlirik. İştiaqda əsasən samit köklü sözlər əsas götürülür. İslamdan sonra bütün türkdilli ədəbiyyatlarda işlənsə də, daha çox ərəblərin söz sənətinə aiddir.

1. Afəti - dəhr deyər ol kəsə kim, *kamildir*,

Mah hər gün ki, *kəmalə* yetə, nöqsanə düşər... (17.s.151)

2. Saxlayan *məzlumu zalimdən* o dəm qəffarə bax!.. (17.s.156)

3. Üstündə onun *aşiqü məşuq* müsəvvər... (17.s.208)

Birinci nümunədə “kamil-kəmal” (ağıllı şəxs və ağıl), ikinci nümunədə “məzlum-zalım” (zülm olunan və zülm edən şəxs), üçüncü nümunədə isə “aşiq-məşuq” (eşq bəsləyən və eşq bəslənilən şəxs) iştiaqın ən gözəl nümunələrindəndir.

4. TƏKRİR leksik təkrar yolu ilə yaranan poetik fiqurlardandır. Poeziyanın əsasını müvazilik, simmetriya, analogiya təşkil edir. Klassik Şərq poeziyasında bu tarazlıq və simmetriyanı yaradan bir neçə leksik poetik vasitələr var; ləffü nəşr, miratün nəzr, təkrir və s. Təkrir həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də klassik Şərq poeziyasında ən geniş işlənən poetik vasitədir. Əlbəttə, yersiz təkrarlar mənasız və yorucudur. Amma fikrin vurğulanması, müəllif tərəfindən məqsədli şəkildə yerində işlənən təkrarlar uğurlu təkrirə çevrilir, əsərin dilini, poetikliyi, üslubunu daha da maraqlı və təkrarolunmaz edir. Təkrir düşüncəli şəkildə işlənən təkrardır. Bədii əsərə intensivlik və melodiklik verən, bəzən də təkidlilik ifadə edən təkrir, həm də dilçilikdə öyrənilir. Nəsimi, Füzuli və Sabirin yaradıcılığında təkririn ən kamil nümunələrini görürük. Görünür, Vaqif də öz şeiriyyətində Nəsimi və Füzuli irsindən bəhrələnmişdir.

1. *Sözün - sözün, sözündən utandı qəndü nəbat,*

Üzün - üzün, üzündən tutuldu şəmsü qəmər... (İ.Nəsimi)

2. *Çox nəzrlər etdi hər məzarə,*

Çox qıldı niyaz girdigarə... (M.Füzuli)

3. *Nədir olur bu cocuqlar əyan, bu boyda, bu boyda ?*

Hara gedir bu yazıqlar, aman, bu boyda, bu boyda ?.. (M.Ə.Sabir)

Vaqif qəzəl, müxəmməs və ərüz vəznində yazdığı digər şeirlərində təkririn növlərindən ustalıqla istifadə edərək maraqlı ritm, axıcılıq yaratmışdır.

Anafora - mənası “eyni başlanğıc” deməkdir. Eyni leksik vahidin heç bir forma dəyişkənliyinə uğramadan hər misranın əvvəlində işlənməsidir. Buna anaforik təkrir də deyilir.

1. *Ya filan* şeir deyir, yazısı həm göyçəkdir,

Ya filan kəndxudanın simu zəri lək - ləkdir... (17.s.169)

2. *Yüz* bağı - İrəm gər ola, *yüz* rövzeyi - gülşən

Yüz xüldi - bərin, mənzili - əlavü müzəyyən... (17.s.171)

3. *Biri* həmmam ki, qüdrətdən olub bəzlü bərat,

Biri Kür suyu ki, hər cürəsidir abi - həyat,

Biri bu xubluğu göyçəkliyi pakizə sifət,

Biri odur ki, nəcib, əslidə alidərəcat,

Aləmin sərvəri vali kimi ağaları var!... (17.s.196)

Birinci və üçüncü nümunədə təkrir misraların əvvəlində işləndiyi üçün anaforadır. İkinci nümunədə isə yüz sözü həm misranın əvvəlində, həm də misranın ortasında işləndiyi üçün anafora və qaydasız təkrirə də aid edə bilərik.

Sərbəst və ya qaydasız təkrir bu poetik fiqurun ən sadə növüdür və əksər klassiklərimizin yaradıcılığında istifadə olunmuşdur. Təkririn bu növü şeir vahidinin müxtəlif yerlərində işlənərək həm ahəng, həm də estetik görkəm verən qrafik fiqurdur.

1. Eşqə düşmək sənə düşməz, qocalıbsan *belə* dur,

Belə işlər yenə Vaqif kimi oğlanə düşər... (17.s.151)

2. Qarabağ içrə bir şair kəlimüllah Musadır,

Cavanşir *icrə* bir mövzun bayatı dəsti - beyzadır... (17.s.152)

3. Əylənər narın,danışar naz ilə, narin *gülər*,

Qaş *gülər*, həm göz *gülər*, ariz dəxi rəngin *gülər*... (17.s.168)

4. Olmaz *belə* qamət, *belə* gərdən, *belə* sinə... (17.s.170)

5. *Düşdü* xütən əmlakına qovğası bu zülfün,

Ta *düşdü* mənim başımə sevdası bu zülfün... (17.s.170)

6. Əlqissə ki, yüz kafər ola, yüz də müsəlman... (17.s.172)

7. *Kimi* xətti, *kimi* tacı, *kimi* əfsər istədi... (17.s.185)

8. Yeddi *həmmam*, nə *həmmam* ki, sərmənzili - hur... (17.s.196)

Bu nümunələrdən də görürük ki, Vaqif feilin (*gülər*, *düşdü*),əvəzliyin (*belə*, *kimi*), sayın (*yüz*), zərfin (*icrə*) növbənöv təkrarını yaratmışdır.

İltizam (dilçilik ədəbiyyatlarında poliptoton adlandırılır) misra, beyt, bənd daxilində eyni sözün variasiyalarla təkrarından yaranır. Yəni sözlərin fərqli formaları (leksik məna dəyişkənliyi olmadan) təkrarlanır.

1.Qəmzən ləbini dişləməmiş *qanımi* tökdü,

Qan eyləməyən kimsənə heç *qanə* düşərmi?.. (17.s.150)

2. Gördüm əvvəl ki, *binasın* yarlıq etmək deyil,

Vaqifa! Əsli budur, mən bu *binadan* küsmüşəm... (17.s.154)

3. Çıxıb başmaq seyrinə, edib *seyri* – çəmən gəldim... (17.s.161)

4. Vaqifə, ya rəbbəna, öz *lütfünü* eylə pənah,

Səndən özgə kimsədə *lütfü* inayət görmədim... (17.s.186)

5.Bu *ocaq* böylə *ocaqdır* ki, işıq ayə salır... (17.s.197)

6. Getmiş idi *ixtiyarım* biləsinə *yarımın*,

Çünki *yarım* gəlməmiş, həm *ixtiyarım* gəlməmiş... (17.s.157)

Birinci nümunədə “qanımi”, “qan” , “qanə” sözlərinin, ikincidə “binasın” , “binadan”, üçüncüdə “seyrinə” , “seyri” sözləri “başmaq seyrinə çıxmaq” frazeoloji vahid , “seyri-

çəmən” izafət birləşməsi daxilində təkrir (iltizam) yaratmışdır. Dördüncü nümunədə “lütf” sözü, beşincidə “ocaq”, son nümunədə isə “yarım”, “ixtiyarım” sözü təkrarlanaraq ahəng və müvazilik yaranmışdır.

Təkririn xüsusi növü kimi qeyd olunmayan və eyni leksik vahidin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlərin işlənməsi klassik poeziyamızda, eləcə də Vaqifin yaradıcılığında kifayət qədər işlənmişdir. Bu cür təkrarlar emosionallığı artırmağa xidmət edir. Təkririn qoşalama (dilçilikdə reduplikasiya adlanır) növünə bənzəsə də, qoşalama deyil. Çünki bu sözlər quruluşca mürəkkəbdir, söz yaradıcılığının məhsuludur. Qoşalamada isə müəllif bilərəkdən sözləri təkrarlayır, yeni mürəkkəb söz yaratır. (1.s.272)

1. *Ləhzə* - *ləhzə* eylədikcə mahruxsarı zühur,
Ləmə - *ləmə* ziri – bürqədən düşər dünyayə nur... (17.s.198)
2. *Gəl-gəl* , ey qumri səda,tutizəban, xoş gəldin!.. (17.s.190)
3. *Dönə* - *dönə* imtahan etdim fələk dövrənini... (17.s.186)
4. Mən sənin *şirin* - *şirin* göftarının müştəqiyəm... (17.s.183)
5. *Yanə* - *yanə* qaldım, olmadı müyəssər bir tufəng... (17.s.180)
6. Bir siyah kirpik ucundan bağrımı *dələ* - *dələ*... (17.s.174)

Əslində bu nümunələrdəki təkrarlılıq söz yaradıcılığının məhsuludur.

Misra və beyt boyunca təkrarlanan köməkçi nitq hissələri də (bağlayıcı, ədat, nida) Vaqifin şeirlərində xüsusi bir ahəng, intonasiya yaradan vasitələrdəndir.

1. *Nə* səfa ol gül yanaqdan kim, gözə görünməyə,
Nə ləzzət ol qönçə ləbdən kim ki, xəndan olmaya?.. (17.s.146)
2. *Əgər* mən Vaqifəm - Fərhad ilə Məcnundan ələyəm
Əgər sənsən - haman Şirin ilə Leyladan artıqsan... (17.s.155)
3. *Nə* qıza, *nə* oğula, *nə* dusta, *nə* yarə bax!.. (17.s.156)
4. Qucub - qucub oturmaq *gah* sağında, *gah* solunda... (17.s.165)
5. *Nə* zövqi - cənnətül - məva, *nə* abi - kövsər istərdim... (189)
6. Sənsən mənə *həm* qibləvü, *həm* Məkkə, Mədinə... (17.s.170)
7. *Bir* sənə, *bir* mənə, *bir* Yusifi - Kənanə düşər... (17.s.151)
8. *Pəh-pəh*, *nə* əcəb, şükr xudanın kərəminə... (17.s.170)

Burada “nə” , ”əgər” , ”gah” , ”həm” bağlayıcıları, ”bir” ədatı, ”pəh-pəh” (mürəkkəb) nida misra, beytlərdə paralellik və müvazilik yaradır.

Epifora anaforanın əksi olaraq misraların sonunda təkrarlanan söz və ifadələrdir. Ədəbiyyatşünaslıqda **rədif və refren** (nəqərat) kimi vasitələr misra və beytlərin sonunda təkrarlanaraq ahəng yaradan vasitələrdir. N. Mustafa qəzəlin poetik quruluşundan bəhs edərkən rədifin müstəsna əhəmiyyəti olduğunu bildirir. Onun fikrincə, rədif qafiyə mövqeyində işlənen sözlərin özlərini də saf - çürük edir. Buna görə də rədif məqamında elə sözlər seçilir ki, onlar dilin lüğət tərkibində dəyərlilik potensialı ilə fərqlənir. (19.s.37) Vaqif yaradıcılığında da rədifdən çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Onun “Olmaya” , “İgitlərdə”, “Düşərmi”, “Ağlaram”, “Bax”, “Ələ düşməz”, “Görmədim”, “Sevmişəm”, “Xoş gəldin”, “Qaraçarqat”, “Kəlisadan çıxar” və s. rədifli qəzəl və müxəmməslərini nümunə göstərmək olar.

Mehribanlıq görməyib bir məhliqadən küsmüşəm,

Gündə yüz al eyləyən qəlbi qəradən küsmüşəm... (17.s.154)

Seçdiyimiz bu nümunədə “küsmüşəm” sözü rədifdir. Rədif misraların sonunda qafiyələnmiş sözdən sonra təkrarlanan söz və ifadələrdir, epiforik təkrirdir. Klassik türk , ərəb, fars ədəbiyyatında geniş işlənən poetik fiqurdur. Epifora və rədif arasındakı ilk fərq rədifin qafiyələnmiş söz və ifadələrdən sonra işlənməsidir. Rədif adətən, o şeirin adı ilə bağlı olur. Bir beytdə və ya bənddə rədif işləndisə, mütləq növbəti beyt və bəndlərdə davam etdirilməlidir. Bu xüsusiyyət epiforada yoxdur. Müəllif epiforanın istifadə edilməsində sərbəstdir. İkinci fərq -epifora rədifdən fərqli olaraq nəsr əsərlərində də işlənir.

Refren (nəqərat) hər beytin və ya bəndin sonunda təkrarlanan bütöv sintaktik vahidlərdir. Bu fiqur Vaqifin qəzəl və müxəmməslərində rədiflə müqayisədə daha az işlənmişdir.

“Gələ gör” rədifli müxəmməsində həm rədifin, həm də nəqəratın (bütöv sintaktik vahidlə yaranan təkrir) maraqlı nümunəsinə rast gəlirik.

Dərdin öldürdü məni, ey növcəvanım, gələ gör,

Həsrətindən oda yandı din, imanım, gələ gör,

Yoluna baxa-baxa üzüldü canım, gələ gör,

Ey gülüm, ey nərgisim, sərvə - rəvanım, gələ gör,

Ey dodağı şəkərim, şirin dəhanım, gələ gör

Səndən ayrı kəsilib səbrü qərarım gecələr,

Yuxu gəlməz gözümə, artır azarım gecələr,

Asimana dayanır naləvü zarım gecələr

Sübhəcən qan ağlaram, ey gülüzarım, gecələr,

Dərdin öldürdü məni, ey növcəvanım, gələ gör!

Müştağam qamətinə, gərdəninə, qollarına,

Qaşına, qabağına, ağ üzünə, xallarına,

Zülfünə, buxağına, yanağına, əllərinə,

Ey gözəllər sərvəri, qurban olum yollarına,

Həsrətindən oda yandı din - imanım, gələ gör!.. (17.s.192)

Bu nümunələrdən görüldüyü kimi birinci bənddəki beş misranın hər biri növbəti gələn hər bəndin son misrasında nəqərat kimi təkrarlanmışdır. Bu da Vaqifin müxəmməslərində çox rast gəlinməyən poetik vasitədir.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Nagahan bir dərdə düşdün olmadı dərman, Cavad!

Yüz fəraqü həsrəti dərd ilə verdin can, Cavad!

Yetməyib məqsudə, getdin belə növcəvan, Cavad!

Qaldı İbrahim xan, qan - yaş töküb giryan, Cavad!

Səndən ötrü, xan Cavad, sərdar Cavad, sultan Cavad!

Sərbəsər geysin qara bundan geri dövrən, Cavad!

Oldu çün nazik vücudın xak ilə yeksan, Cavad!.. (17.s.216)

Bəndi ilə başlayan şeirində bütün bəndlərdə son üç misra epiforik təkrir nəqərat kimi (refren) çıxış edir. Bu şeir on bənddən ibarətdir, nəqərat olan misralar da on dəfə təkrarlanır.

Başqa bir müstəzadda isə:

Sən qönçə kimi hər bir edən dəmdə yaşınmaq,
Artar bizə yüz mərtəbə odlarına yanmaq,
Mən aşiqəm, ey gül sənə, olmaz bunu danmaq,
Ölən günədək eyləməzəm səndən usanmaq,
Daxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bəsdir bu dayanmaq!.. (17.s.207) tam misra ilə yarım misra bütün bəndlərin sonunda təkrarlanır. Bundan əlavə tam misrada təcəhülül-arif (bədi sual) poetik fiqurunun işlənməsi sanki məzəmmət məzmununu daşıyır.

Dəqiqləşdirici təkrir müəyyən xüsusiyyəti və əlaməti izah etmək məqsədilə işlənilir. Belə təkrirlər çox zaman təyinedici sözlə işlənərək özündən əvvəlki sözü əlamət, keyfiyyət və xassələrinə görə dəqiqləşdirir.

1. *Bu ocaq böylə ocaqdır ki, işıq ayə salır,
Gün kimi şöləsini cümleyi - dünyay salır... (17.s.197)*
2. *Yaxası yaxa dolu lölöi məknuna dəyər,
Müxtəsər hər ətəyi bir ətək altuna dəyər... (17.s.199)*

Verilən bu nümunələrdə ocağın necə ocaq, yaxa və ətəyin necə olması dəqiqləşdirilir.

Təkidli təkrir dəqiqləşdirici təkrirdən fəqlənir. Sanki burada fikir təkidlə təkrarlanır. Çox zaman hərəkətlə bağlı olur.

Əliyəlmürtəzadən istə, Vaqif, hər nə istərsən... (17.s.147)

5. RƏDDÜL-ƏCƏZ

“İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində “baş-ayaq”, “sərəpa”, “zəncirləmə” terminlərinə sinonim olan “rəddül-əcəz əl-əssədr” poeziyada çox sevilən və müxtəlif formada təzahür edən, “başın ayağa birləşdirilməsi” mənasını verən poetik fiqur kimi verilir. (2.s.226) Bədi üsluba aid elmi əsərlərdə təkririn müxtəlif növlərindən biri kimi verilir. Dünya ədəbiyyatşünasları isə bu klassik poetik fiquru epanalepsis, epanafora, poliligiya, kompozisiya qovuşuğu və s. adlandırırlar.

Rəddül əcəz klassik poeziyada daha çox işlənmişdir. Əvvəlki misranın (beytin, bəndin) sonundakı söz və ya ifadənin sonrakı misranın (beytin, bəndin) əvvəlində təkrarlanmasından yaranır. Ədəbiyyatlarda altı və ya səkkiz növünün olduğu göstərilir. Ə. Nəcəfov “Füzuli - şairin yaradıcılıq psixologiyası” monoqrafiyasında bu poetik fiqurun altı növü haqqında məlumat verir. (20.s.91) M. Füzulinin zəngin və dərin, çoxqatlı yaradıcılığını araşdıran alim bu poetik fiqurun bütün növlərinə aid nümunələr gətirərək maraqlı şərhlər verir. Vaqifin şeirlərində də bu poetik fiqurun işlənməsini izləmək mümkündür.

Rəddül-sadr əl-əcəz (beytin ilk misrasının əvvəlində işlənən nitq vahidinin ikinci misranın sonunda işlədilməsi):

*Xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın,
Rəvan olmuşdu qasid kim, bunu ancaq xəyal etdi... (17.s.148)*

Rəddül -əcz aləl ibtida (beytin birinci misrasının sonunun ikinci misranın əvvəlində işlədilməsi)

Sən ona istər isən eyləyəsən canını qul,

Canına rəhm eləməz, yanasan oda yüz yol... (17.s.169)

Rus ədəbiyyatşünasları bu tip təkriri ayrıca növ kimi götürürlər və epanastrofa adlandırırlar.

Nəticə: Molla Pənah Vaqifin əruz vəznində yazdığı şeirlərində sadə dil, milliləşmə, xalq dilinə üstünlük verməsi erkən realizmin xüsusiyyətlərindəndir. Lakin bu, o demək deyil ki, klassik şeir ənənələri birdən - birə aradan götürülsün. Müəyyən dolaylı ifadələr, mürəkkəb poetik fiqurlar, sufi rəmzləri tədricən azalmasına baxmayaraq, izafət birləşmələri və ərəb - fars mənşəli sözlər hələ də qalmaqda idi. Beləliklə, Vaqifin əruz vəznində yazdığı şeirlərində klassik Şərq poeziyasının fonetik və leksik səviyyədə özünü göstərən poetik fiqurları (touzi, məqlub, iştiaq, təkrir, rəddül əcz) özünəməxsus şəkildə işlənmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov Musa. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996, 544 s.
2. Adilov M. Verdiyeva Z. Ağayeva F. "İzahlı dilçilik terminləri" Bakı. Maarif - 1989
3. Araslı Nüşabə "Nizami və türk ədəbiyyatı". Bakı: Elm, 1980
4. Dadaşzadə Araz. Molla Pənah Vaqif. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1996, 190 s.
5. Elçin. Ədəbi düşüncələr. Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi. Bakı: 2021- 344 s.
6. Əliyev Məmməd. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Elm və təhsil. 2012. 480 s.
7. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı. Mütərcim. 2008. 360 s.
8. Əliyeva Leyli. Molla Pənah Vaqif poeziyası ingilis dilində // Molla Pənah Vaqif: Həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2022
9. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrələşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm. 2019
10. Həbibbəyli İsa. Vaqif şeirinin dili və bədii təsvir vasitələri. s. 227 - 240. // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri. I cild. Bakı: 2018. 360 s.
11. Kərimli Teymur "Görünməyən Füzuli" Bakı, Elm - 2003
12. Quliyeva Mahirə. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı, Elm və təhsil, 2016
13. Quliyeva Mahirə. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999, 322 s.
14. Qurbansoy Firudin. "İmadəddin Nəsimi" Bakı, Elm -2019. 136 səh.
15. Məmməd Tahirə. Erkən realizmin konsepsiyası və tətbiq problemləri. // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri. I cild, Bakı, 2018. 360 s.
16. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 2 cildə, I cild. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1995, 511 s.
17. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H. Araslı). Bakı. Şərq - Qərb, 2004, 264 s.
18. Molla Pənah Vaqif həyat və yaradıcılığı. Elm və təhsil. Bakı - 2022
19. Mustafa Nizaməddin "Füzulinin poetik semantikasi" Bakı. Bilik, 1994 -101 s.

20. Nəcəfov Əzizağa. Füzuli - şairin yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, Mütərcim, 2012, 140 s.

21. Nərimanoğlu Kamil Vəli. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi. "Oskar". Bakı, 2009

Musa Jalili of Tatar Literature

Assoc. Prof. Firuze SİBGAEVA

Russian Federation, Kazan Federal University

Summary

This resource was prepared on the occasion of the 110th anniversary of the birth of Musa Jalil, the outstanding poet of the Tatar people. According to Anna Akhmatova, Musa Jalil was one of the poets who shone in the darkness of fascism and stood in a row with Julius Fuchik. Musa Jalil, who showed an example of bravery as a real person, along with his creativity, is an example for our future generations. In this regard, the promotion of Musa Jalil's creativity will play a positive role in the formation of the sense of patriotism and inculcation of heroic feelings in teenage children. We have prepared this resource to educate librarians, who play a major role in increasing the intellectual level of children, by using modern event forms to attract readers. The funds can be used by children's departments and branches of central libraries, school and college librarians, as well as those who guide children's reading. Vesait talks about events related to the promotion of Musa Jalil's life and work. About his life and creativity Musa Jalil, who was born in Orenburg, Russia, lost his father in childhood and lived under the care of his mother. He started artistic creation in the 20s of the last century, wrote his poems on the topics of homeland, people, and separation. In 1919, he joined the Komsomol organization and participated in the civil war in Russia. In 1931, Musa Jalil, who graduated from the Moscow State University's Faculty of Literature, first became the editor of some children's magazines published in the Tatar language, and later became the deputy editor of the "Communist" newspaper in the Tatar language. Musa Jalil, who heads the Tatar youth organization, fought in the Soviet army during the Second World War, was captured by the Germans in 1942 and sent to the Spandau concentration camp. They sold them in the mass escape of prisoners organized in August 1944, and Musa Jalil was captured and imprisoned on August 25, 1944. He was executed in Plötzensee prison in Berlin together with another famous Tatar writer Abdulla Alish. The Soviet government branded him a traitor and exiled his family. In 1949, Musa Jalil's Belgian fellow prisoner came to the consulate of the USSR in Brussels and presented several of his poems, and after some time, two books to the consulate. These books were soon published, in 1956 the poet was acquitted and the ban on the publication of his works was lifted once and for all. In the same year, Musa Jalil was posthumously awarded the title of Hero of the Soviet Union, and in 1957, he was awarded the Lenin Prize.

Key words: Musa Jalil, Tatar language, literature.

AZƏRBAYCANIN CƏSUR SƏYYAHI H.Z.ŞİRVANI

Zülfüyyə Kərimova Məhərrəm qızı
ADPU, “Ümumi coğrafiya” kafedrası, dosent
Email: cavadzade.cavadzade@mail.ru

Summary

The people of Azerbaijan are known in the world for their rich and ancient culture and outstanding scientists and travelers. One such scientist is the traveler and geographer Haji Zeynalabdin Shirvani who lived at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. H.Z. Shirvani visited many countries of the world. The nature, population, customs and wrote interesting information about my traditions. H.Z. Shirvani's books contain descriptions of different countries and cities. H.Z. Shirvani spent 36 years of his life traveling. During this time, he traveled 60,000 km in difficult mountains, waterless deserts, oceans and seas. H.Z. Shirvani was the most noble and prestigious and He had a trusted personality - a diplomat, and opposed wars

H.Z. Shirvani writes that Azerbaijan's beautiful meadows, high mountains and healing pastures open the heart of a person. H.Z. Shirvani tries to give its meaning and history based on his observations and new books he read while in Tabriz. He writes that the meaning of Tabriz means fever reducer. because of its flow, they called it Tabriz. Tabriz was completely destroyed as a result of a strong earthquake in 857, and was rebuilt in the 11th century. An earthquake occurred in Bira again in 1041, as a result of which many buildings were destroyed and many people lost their lives. Shirvani writes that 20,000 houses in Tabriz there is

H. Z. Shirvani's 4th journey, as we mentioned earlier, was to come from Shiraz to Omonnkofrazin and go to Arabia by sea. At that time, he fell ill and died. H. Shirvani's full-content works will never lose their historical and geographical importance. They will live as the most valuable historical and geographical source for future generations.

Azərbaycan xalqı özünün zəngin və qədim mədəniyyəti ilə görkəmli alim və səyyahları ilə dünyada tanınır. Belə alimlərdən biri XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlində yaşamış səyyah və coğrafiyaşunas Hacı Zeynalabdin Şirvanidir. H.Z.Şirvani dünyanın bir çox ölkələrini gəlmişdir. O gəzdiyi ölkələrin təbiəti, əhalisi, adət və ənənələri haqqında maraqlı məlumatlar yazmışdır. H.Z.Şirvaninin kitablarında ayrı-ayrı ölkələrin, şəhərlərin təsvirləri verilmişdir. H.Z.Şirvani ömrünün 36 ilini səyahətdə keçirmişdir. Bu müddətdə O, çətin keçilən dağlarda, susuz səhralarda, okean və dənizlərdə 60.000 km – ya qədər yol getmişdir. H.Z.Şirvani dövrünün ən alicənab və ehtibarlı və inanılmış şəxsiyyəti- diplomatu olmuşdur, müharibələrin əleyhinə çıxmışdır. Məhz buna görə səyyah dəfələrlə mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılması üçün dəvət olunmuş, ayrı-ayrı dövlətlər arasında olan münaqişələri həll etməyə sülh müqavilələri bağlamağa və əsirləri azad etməyə göndərilmişdir. H.Z.Şirvaninin geniş və düzgün tərcümeyi- halı onun öz qələmi ilə “ Riyazüs- səyahə” , “ Bistanüs- səyahə”, və “Kəşfül maarif” əsərlərində verilmişdir H.Z.Şirvaninin səyahətləri çox

əziyyət və məhrumiyyətlər hesabına başa gəlmişdir. O dəfələrlə ölümə üzləşmişdir. H.Z.Şirvani 4 dəfə səyahət etmişdir. Onun 4-cü səyahəti Şirazdan İran və Oman körfəzinə gəlib ,dənizlə Ərəbistanı getmək olmuşdur. Bu zaman O, xəstələnmiş, gəmidə (Qırmızı dənizdə) vəfat etmişdir. Və beləliklə çox əziyyətlər çəkmiş ağır məhrumiyyətlərə düçar olmuş ,cəsur səyyah H.Z.Şirvani 36 illik səyahətini başa çatdırmışdır. H.Z.Şirvanın əsərləri Rusiya, Hindistan, İngiltərə, Fransa, Çin, İran, Türkiyə, Əfqanıstan və başqa ölkələrin şərqşünas alimləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Böyük alimin adı Şərq ölkələrinin çoxunda əbədiləşdirilmişdir. H.Z.Şirvanının dolğun məzmunlu əsərləri tarixi coğrafi əhəmiyyətini keç zaman itirməyəcəkdir. Onlar gələcək nəsillər üçün ən qiymətli tarixi coğrafi mənbə kimi yaşayacaqdır. Mən məqaləmi H.Z.Şirvanın sözləri ilə bitirmək istəyərdim. “ İnsan nə qədər elmə yiyələnsə, nə qədər bu sahədə yüksəlsə, yenə də az şey bilir, bu və ya digər cəhətdən biliyi çatmır, Onu təkmilləşdirməkdə , başqa böyük bir alimin köməyinə ehtiyacı vardır” H.Z.Şirvani

H.Z.Şirvani 1780-ci il avqust ayının 16-da Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən birində Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Atası Axund İsgəndər yerli ruhanilərin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. H.Z.Şirvanın 5 yaşında Bağdad yaxınlığındakı Kərbəla şəhərinə köçmüşdür. Şirvanın atası Kərbəlada muəllimliklə məşğul olmuş, gələcək alim on iki il atasından və oradakı görkəmli ruhani alimlərdən dərs almışdır. H.Z.Şirvani Kərbəlada ki təhsil illərində ərəb, fars, türk və türkmən dillərini mükəmməl öyrənir. Sonralar bir çox dillərlə yanaşı hindu dilini də bütün incəliklərinə qədər öyrənir. Təhsilini artırmaq və faydalı məsləhətlər almaq məqsədi ilə Bağdad şəhərinə gələn Şirvaniyə aydın olur ki dövrünün alimləri təbiət elmindən çox uzaqdırlar... O yazır ki ,Mən dünyadan xəbərsiz olan dar düşüncəli alimlərin xidmətinə getdim, çox şey göstərdim ancaq bir şey əldə edə bilmədim.

Oxuduğu kitablar, səyyah və dərvişlərin gəzib gördükləri ölkələr haqqında söhbətləri, xüsusilə yoldaşlarının xeyirxah və ağıllı məsləhətləri gənc Zeynəlabdində dünyanı gəzmək və müxtəlif xalqlarla görüşmək, onların adət və ənənələrini öyrənmək həvəsi oyadır. O bir müddət Bağdadda qaldıqdan sonra səyahətə başlayır.

H.Z.Şirvani 58 il yaşamışdır. Dünyada H.Z.Şirvani qədər uzun müddət səyahət edən adam az olmuşdur. H.Z.Şirvani 17 yaşında olmağa az qalmış Bağdadda səyahətə başlamış. Onun bundan sonrakı həyatı yollarda, müxtəlif ölkələrə səyahətdə keçir. O ilk növbədə doğma vətəni Azərbaycanı eyni zamanda Şamaxını görməyə can atır. Çünki onu usaq ikən Şamaxıda aparmışdılar.

H.Z.Şirvani İraqdan İrana gəlir, Onu cənubdan şimala keçərək Gilan vilayətinin mərkəzi Rəşd şəhərinə gəlir. Sonradan Taliş dağlarının aşaraq 1796-ci ildə Lənkərana (o zaman Ləngərgünə adlandırılırdı) çatır.

Talışın gözəl təbiəti, xüsusilə onun sıx meşələri, nəhəng ağaclar arasında müxtəlif meyvə kolları o cümlədən cır limon gənc Şirvanını heyran etmişdir. Səyyahi talışın təbiətindən başqa tarixi, təsəvüfatı, iqtisadiyyatı, əhalisi, onların mədəniyyəti, adət və ənənələri də maraqlandırır.

H.Z.Şirvani Lənkəranda olarkən Sarı adası haqqında qiymətli məlumat vermişdir.

H.Z.Şirvani Muğan çölünə gedir. Qeyd etmək lazımdır ki Azərbaycan əvvəllər coğrafi cəhətdən üç yerə bölünürdü. Kür çayından şimalda yerləşən ərazi Şirvan, Kür və Araz arasında

qalan sahə Aran,Arazdan cənuba olan vilayət Muğan adlanırdı.Muğan çölündə, Kür çayı sahilində Muğan adlı qədim şəhər olmuşdur.Şəhərin və ətraf kəndlərin əhalisi üzümçülük, bağçılıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdular.Lakin 18-ci əsrdə Monqol ordularının basqınları nəticəsində Muğan şəhəri xarabalığa çevrilib.H.Z.Şirvani öz əsərlərində bu yox olan bu şəhər haqqında öz əsərlərində məlumat verir.Səyyah Muğandan sonra Ağsuya gəlir,oradan da Şamaxıya gəlir.

H.Z.Şirvani Şirvan ölkəsinin sərhədləri,Şirvanın tarixi,iqtisadiyyatı və mədəniyyəti,Şirvana hakimlik etmiş şahlar, orada yaşayan xalqlar haqqında geniş məlumat verir.O yazır; ' Şirvan ölkəsində müxtəlif tayfalar yaşayır,onlar şücaətli,igid və səxavatlidirlər.Qorxaqlıq,biclik və pis fikirlərdən çox uzaqdırlar.Onlar qonaqpərvərlikləri və qadınlara hörmətləri ilə məşhurdular.Sifətlərinin gözəlliyi və bədən quruluşları ilə seçilir.Qadınları xüsusi ilə gözəldilər.

Doğma xalqının igidliyi nə valeh olan Şirvani onları Rüstəm və İsfəndiyarla müqayisə edərək yazır: Şirvanlılar(Azərbaycanlılar) igidliklə və qəhrəmanlıq da Rüstəm və İsfəndiyar kimidirlər.

H.Z.Şirvani Şamaxı şəhərinin abadlığı dan,dağlar arasında yerləşməsindən. ,suyunun şirin,havasının çox yaxşı olmasından danışır.O yazır ki burdakı yerlərin gözəl görünüşü və münbit torpaqları insanı fərləndirici.Şamaxıda külli miqdarda bağlar vardır.Burda bol taxıl məhsulu əldə edilir.Sonra səyyah şəhərdə 6000 evin olmasından danışır.Şirvani Şamaxının ətrafında abad kəndlər ,və köçəri tayfaların olması haqqında da yazdığı unutmur.O,Şamaxı əhalisini belə sacyələndirir." Buranın əhalisi üzlərinin ağ,bədənlərinin gözəl quruluşu olması ilə seçilir.Çox hörmətli olmaları onların əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Şamaxı Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir.Orta əsrlərdə Şamaxı böyük ticarət mərkəzi sayılırdı.Buna səbəb onun Qafqazda əlverişli coğrafi mövqeyi və digər tərəfdən Avropadan Hindistan və Çinə gedən yollarının üstündə olmuşdur.Məhz buna görə Şamaxıya çoxlu səyyah gəlmişdir.

H.Z.Şirvani Azərbaycana olan ilk səyahəti zaman Bakıya gələ bilməmişdir.Lakin 1826 ci ildə Azərbaycana ikinci səyahəti zamanı o hər yeri gəzmiş və o cümlədən 6 aydan çox Bakıda qalmışdır.Səyyah yazır:' Bakı məşhur limandır.Şamaxının üç mənzilliyindədir.Bakıya Baxılıb da yəni küləklər şəhəri deyilir.Oma görə ki çox vaxt o torpaqdan külək əskik olmur.Bəzən əla külək əsir ki Oranın heyvanat və imarətlərinə də böyük zərər yetirir.Su orada azdır lakin təmiz və yaxşıdır.İqlimi.isti havaya malikdir,torpağı qumluudur.Şirvani sonra yazır,şəhərdə üç minə yaxın ev vardır lakin əkin yeri yoxdur..Z. Şirvani Bakı nefti və onun yanar qazı haqqında da məlumat verir.Sonra səyyah Suraxanıda ki atəşgahdan uzaq Hindistandan atəşpərəstlərin oraya ziyarətə gəlməsindən danışır.Muəllif yanar qazın bir yerdən başqa yerə aparılmasını maraqlı təsvir edir.Hacı Zeynalabdin Bakı hakimi Hüseynqulu canla görüşünü təsvir edir.Xanın vaxtını eşq istərsə keçirib, dövlət işlərinə fikir vermədiyini ,xalqa qarşı çox zülmələr,alimlərə qarşı amansız olduğunu yazır.O,Bakı alimlərindən Hacı Məhəmməd Bağir və 11 çə əsr məşhur alimlərindən olan Bakı Mirza Əsədulla və Şeyx Əli Bin Məhəmməd haqqında da məlumat verir.

H.Z.Şirvani gəmi ilə Bakıdan Salyana gedir.O " Büstanus - səyahət" kitabının 304 çə səhifəsində yazır: " Səlyan,Şirvan limandır.Şərqdən və Cənubdan Gilan dənizi (Xəzər dənizinin adlarından biridir) ilə əhatələnib.

Şirvanın bu sözlərinin hazırda böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Bu sözlərdən məlum olur ki Salyan şəhəri 155 il bundan əvvəl Xəzərin sahilində yerləşmiş, ona görə də şəhər şərqdən və cənubdan dənizlə həddən artırıqca qorunmuş, indi isə o dəniz sahilindən 50 km (Kür çayı istiqaməti üzrə) qərbdə qalmışdır. Deməli Kür çayı sularını hər il dənizə gətirib tökdüyü külli miqdarda lilli materiallar (orta hesabla Mingəçevir tikilən qədər ildə 36 milyon ton) eləcə də Xəzərin səviyyəsinin aşağı düşməsi Kürün deltasında yeni yeni quru sahələri yaratmış, və bu da şəhərin sahilədən tədricən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu quru sahə indiki Salyan düzünü yaratmışdır.

H.Z.Şirvani Muğandan Cənubi Azərbaycana gəlir. O buranın gözəl təbiəti, və bərəkətli torpağından danışır. Azərbaycan sözünün hardan götürüldüyünü təhlilini verərək yazır ki qədimdə bu yerlərin hamısı yeni Şirvan Muğan, Aran və Cənubi Azərbaycan adlandırılmışdır. Azer od ,beyqan isə yer deməkdir. Yəni, odlar yeri və yaxud odlar ölkəsi mənasındadır.

H.Z.Şirvani yazır ki Azərbaycanın gözəl çəmənləri yüksək dağları, şəfalı otlakları insanın ürəyini açır. H.Z.Şirvani Təbrizdə olarkən müşahidəsi və oxuduğu yeni kitablar əsasında onun mənasını və tarixini verməyə çalışır. O yazır ki Təbrizin mənası qızdırma kəsən deməkdir. Bəzi mənbələrə istinadən bu şəhərə çoxlu kəhriz sularının axmasına görə onu Təbriz adlandırmışdılar. Təbriz 857 ç ildə olan güclü zəlzələ nəticəsində tamamilə dağılmış, 11 ç ildə yenidən bərpa edilmişdir. Burada yenə 1041 ç ildə zəlzələ baş vermiş, bunun nəticəsində çoxlu binalar dağılmış, xeyli insanlar tələf olmuşdur. Şirvani yazır ki Təbrizdə 20.000 ev vardır.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqi ən böyük mədəniyyət mərkəzi olan Təbrizə çoxlu alimlər gəlir, o cümlədən Azərbaycanın böyük alim və yazıçılarından ,şair və alim Fələki Şirvani, şair və həkim Əfzələddin Xəqani, Mücirəddin Beyləqani, Zülfiqar Şirvani, ömrlərinin axır vaxtlarında Təbriz şəhərində yaşamış və orada vəfat etmişdilər.

Səyyah Təbrizdə olarkən onların məzarlarını ziyarət etmişdir.

Şirvani yazır ki Marağa vaxtı ilə Azərbaycan ölkəsinin mərkəzi olmuşdur. O zaman məşhur astronom, filosof və ədəbiyyatşünas Nəsrəddin Tusinin yaratdığı Rəsədxana bütün Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində böyük maraq yaratmışdır. Buraya nəinki qonşu ölkələrindən hətta Cindən də oxumağa da tələbələr gəlirdi. Nəsrəddin Tusinin tələbələrindən biri dünya şöhrəti qazanmış Məhəmməd bəy Məsud Qutbəddin Şirvani olmuşdur. Marağadan çoxlu alim və yazıçı çıxmışdır, Məşhur filosof və şair " Dəhnamə ", "Cami-cəm" əsərlərinin müəllifi Əvf Hədi Marağayi , böyük bəstəkar və musiqişünas Əbdülqadir Marağayi də həmin şəhərdəndir.

Şirvani oranı tam öyrəndikdən sonra yenidən Təbrizə qayıdır. Təbrizdən Hindistana getməyə hazırlaşır. Təbrizdən Gilan vilayətinə Rəşd şəhərinə, oradan Lahıcdan və Dolma gedir və beləliklə Gilan vilayətinin şəhər və qəsəbələrini gəzir, Təbəristanı gəlir. " Təbəri" fars dilində balta deməkdir, Uzaq keçmişdə buranın əhalisinin əsas silahı balta olmuşdur, Həmin ölkənin adı da elə burdan götürülmüş, Təbəristanı başqa sözlə Balta ölkəsi demişlər. Z.Şirvani yazır ki bura çox qədim ölkədir, dağlıqdır, sıx meşə ilə örtülmüşdür, torpağı rütubətli, bağları çox, meyvələri boldur. Burada çoxlu ipək ,kətan düyü və quş, balıq vardır. Səyyah böyük şair Firdovsinin vətəni Yüz şəhərinə də gəlir.

H.Z.Şirvani Yüzdən Herat tərəfə yollanıb Baxəzərə gəlir, O yazır: " Baxəzər Xorasan vilayətinin bir rayonudur... Orda hava xoşdur, əhali kəhriz suyu ilə dolanır, torpağı

münbitdir. Bu vilayətin tərkibinə 50 kənd daxildir, əhalinin hamısı müsəlmandır. Baxəzər rayonu Herat və Məşhəd şəhərləri arasında yerləşir.

H.Z. Şirvani Baxəzərdən sonra Əfqanıstana oradan da Herata gedir. Səfihguh dağının ətəyində Jerdut çayı vadisində yerləşən Herat şəhəri gözəlliyi, meyvələrinin bolluğu səyyahı heyran edir. Məşhur Özbək şairi Əlişir Nəvai uzun müddət burada yaşayıb yaratmışdır. Əlisir Nəvai Herat sultanı Hüseyn Bayqarani vəziri olarkən Heratda çoxlu məktəb mədrəsə, xəstəxana, körpü və karvansaralar tikdirmiş, şairlərə musiqişünaslara, rəssamlara, alimlərə himayədarlıq etmişdir.

H.Z. Şirvani Heratdan Əfqanıstandan mərkəzi Kabil şəhərinə yola düşmüşdür, O Kabil yaxınlığındakı Bamiyan şəhərində burada öz nəhəngliyi ilə insanı heyrətə salan heykəlinə baxdıqdan sonra Kabilə gedir. H.Z. Şirvani 1802-ci ilin əvvəlində Əfqanıstana tərk etmiş, dünyanın ən qədim mədəniyyətə malik ölkələrindən birinə Hindistana yola düşür. Səyyah 8 il Hindistan, Pakistan, Banqladeş və Seylonu gəzir. Hindistan yarımadasına və İndoneziya adalarında seyr edir.

H.Z. Şirvani Hindistanda olarkən nəinki ölkənin təbiəti və iqtisadiyyatını həmçinin hind xalqının adət ənənələri ilə, musiqisini, tarixi abidələrini dərinlən öyrənmiş, və əhalinin hər bir qrupu ilə, hökumət başçıları ilə görüşüb söhbət etmişdir. Şirvanın 8 il müddətində topladığı materiallar Hindistanın coğrafi təbii təsvirinin inzibati bölgüsünün və ayrı-ayrı şəhərlərinin təsvirini verməyə imkan yaratmışdır.

H.Z. Şirvani yazır: Hindistan böyük ölkədir, çoxlu şəhəri, böyük sahədə münbit torpaqları, çətin keçilən sonsuz meşələri, gözəl ov yerləri, külli miqdarda müxtəlif vəhşi heyvanları vardır. Hindistan Şərqdə Hind Çin dağları, cənub və qərbdə Hind okeanı, şimalda Nipal meşələri, Kəşmir və Kabil dağları ilə sərhədləri. O yazır: Hindistanın özündə çox hündür dağ yoxdur. Şəhərdə limon, Portağal, Hind qozu, mandarin, ananas, qarpız yemişi, düyü, taxıl, noxud yetişir. Onların hamısı ucuzdur. Qənd qapısından şəkər istehsalı inkişaf etmişdir. Ölkədə qiymətli daşlardan yaqut və almaz çıxarılır. Hindistan dünyanın müxtəlif ölkələrinə ağ ipək, qızıl saplarla işlənmiş zərli parçalar və s. göndərir.

Sonra səyyah yazır: Adamların dərisinin rəngi göyümtül, bəziləri qəhvəyi, bəziləri isə ağ üzlüdür. Dillərində ərəb, fars sözlərinin qarışığı vardır. Yeyib içməyi və gəzməyi çox sevirlər. Məhvumata çox inanırlar. Bəziləri illərlə bir küncdə oturub sehribazlıqla məşğul olurlar, ümumiyyətlə çox qonaqpərvər dişləri, səyyahlar xüsusi hörmət bəsləyirlər, zülm və əziyyətdən uzaqdırlar, əksinə onlara musiqidə heç kəs çatmaz.

H.Z. Şirvani 4-ci səyahəti əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi yenə də Şirazdan Omonnkofrəzinə gəlib dənizlə Ərəbistan getmək olmuşdur. Bu zaman o xəstələnmiş vəfat etmişdir. H. Şirvani dolğun məzmunlu əsərlərini tarixi coğrafi əhəmiyyətini heç zaman itirməyəcəkdir. Onlar gələcək nəsillər üçün ən qiymətli tarixi coğrafi mənbə kimi yaşayacaqdır.

**DƏRSLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ MÜƏLLİMLƏRİN PEDAQOJİ
TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ BACARIQLARI**

Dosent Gülşən Fəxrəddin qızı Novruzova

ADPU, ETM-in Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin müdiri,

İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasının dosenti

gulshen.novruzova2015@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1765-0996>

Abstract

The teaching profession belongs to a very complex type of human activity. The pedagogical function is to show the teacher the direction of applying professional knowledge and skills. The main directions of pedagogical activity are training, education, training, development and formation of students. In each of these jobs, the teacher does very specific things. The deeper he understands this main function, the more independence, initiative, and freedom he gives to his students. The teacher's pedagogical skills are divided into seven groups: 1. Organizational skills - the teacher's ability to unite children, engage them, distribute tasks, plan work, conclude the work done, etc. shows in his ability. 2. Teaching (teaching, didactic) ability - includes the ability to choose and prepare visual aids and equipment of teaching material, convey the teaching material in an understandable, clear, expressive, convincing manner, teaching - to increase cognitive activity, to stimulate cognitive interests and their spiritual needs. 3. Perceptive ability - is manifested in the ability to see the inner world of students, to objectively evaluate their emotional state, to reveal the characteristics of their psyche. 4. Communicative (communication) ability - is manifested in the teacher's ability to establish a pedagogically purposeful relationship with students, their parents, colleagues, heads of the educational institution. 5. Suggestive (suggestive) ability - consists of having an emotional - volitional influence on students. 6. Research ability is the ability to understand and objectively evaluate pedagogical situations and processes. 7. Scientific-cognitive ability is the ability to acquire scientific knowledge in the chosen field. These abilities include leading and supporting abilities. Didactic and organizational ability refers to leading abilities. The rest are considered auxiliary abilities. The most important quality for a teacher is humanism. The meaning of the word "humanism" means humane ("humane", "humane"). Humanistic attitudes are based on interest in the personality of students, participation in his situation, respect for his opinion, high demands on teaching activities, caring for the development of his personality, etc. consists of In connection with interactive methods, it is necessary to pay attention to the use of a number of different names and terms derived from foreign experience, used and applied in practical work. The giving of these names did not come from a theoretical idea, but from practice - training experience. If a teacher who knows his work perfectly and works creatively develops and applies any method that ensures student-to-student activation in his practice, he can name it himself. For example, let's pay attention to interactive methods derived from foreign experience and started to be applied by teachers: Role play. Debates (in French, "Debats" - an exchange of ideas at a meeting, a meeting) is a debate related to a certain problem, a clash of opposing points of view, and the parties defend their position based on evidence in a cultural way. Debates begin to look at events from

different points of view, to question and convince facts and ideas. They become participants) aquarium, etc. I and II pedagogical abilities of the teacher are disclosed in this article.

Key words: teacher, pedagogical technology, education, research, task, skill, action.

Xülasə

Müəllimlik peşəsi insan fəaliyyətinin çox mürəkkəb növünə aiddir. Pedaqoji funksiya müəllimə peşə bilikləri və bacarıqlarını tətbiq etmək istiqamətini göstərməkdir. Pedaqoji fəaliyyətin başlıca istiqamətlərini təhsilalanların təlimi, təhsili, tərbiyəsi, inkişafı və formalaşdırılması təşkil edir. Bu işlərin hər birində müəllim çox konkret işlər görür. O, özü bu başlıca funksiyanı nə qədər dərindən başa düşsə öz şagirdlərinə də bir o qədər müstəqillik, təşəbbüskarlıq, sərbəstlik verər. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri yeddi qrupa ayrılır: 1. Təşkilatçılıq qabiliyyəti – müəllimin uşaqları birləşdirmək, onları məşğul etmək, vəzifələri bölüşdürmək, işi planlaşdırmaq, görülən işə yekun vurmaq və s. bacarığında özünü göstərir.

2. Təlim (öyrətmək, didaktik) qabiliyyəti – tədris materialının əyani vasitələri, avadanlığı seçmək və hazırlamaq, tədris materialını başa düşülən şəkildə, aydın, ifadəli, inandırıcı nəql etmək, tədris – idrak fəallığını yüksəltmək, idrak maraqlarını və onların mənəvi tələbatlarını stimullaşdırmaq bacarığı daxildir. 3. Perseptiv qabiliyyət şagirdlərin daxili aləmini görmək bacarığında onların emosional vəziyyətini obyektiv qiymətləndirməkdə psixikasının xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda özünü göstərir.

4. Kommunikativ (ünsiyyət) qabiliyyəti – müəllimin şagirdlər, onların valideynləri, həmkarları, tədris müəssisəsinin rəhbərləri ilə pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü münasibət qura bilməsində özünü göstərir. 5. Suqgestiv (tələqinedici) qabiliyyət – şagirdlərə emosional – iradi təsir göstərməkdən ibarətdir. 6. Tədqiqatçılıq qabiliyyəti – pedaqoji situasiyaları və prosesləri dərk etmək və obyektiv qiymətləndirmək bacarığıdır. 7. Elmi-idraki qabiliyyət – seçdiyi sahə üzrə elmi bilikləri mənimsəmə qabiliyyətidir. Bu qabiliyyətlər içərisində aparıcı və köməkçi qabiliyyətlər vardır. Didaktik və təşkilatçılıq qabiliyyəti aparıcı qabiliyyətlərə aiddir. Qalanları isə köməkçi qabiliyyətlər hesab olunur. Müəllim üçün ən vacib keyfiyyət humanizmdir. “Humanizm” sözünün mənası, insanpərvər (“insani”, “bəşəri”) deməkdir. Humanist münasibətlər şagirdlərin şəxsiyyətinə maraqlardan, onun vəziyyətinə şərik olmaqdan, fikrinə hörmət etməkdən, tədris fəaliyyətinə yüksək tələbkarlıqdan, şəxsiyyətinin inkişafına qayğı göstərməkdən və s. – dən ibarətdir. İnteraktiv metodlarla əlaqədar xarici təcrübədən əxz olunan, istifadə edilən və əməli işdə tətbiq olunan bir sıra müxtəlif adlar və terminlərin işlədilməsinə diqqət yetirməyin zəruriliyi ortaya çıxır. Bu adların verilməsi nəzəri ideyadan deyil, praktikadan – təlim təcrübəsindən irəli gəlmişdir. Əgər hər hansı işini mükəmməl bilən, yaradıcı işləyən müəllim öz təcrübəsində şagirdlərarası fəallaşdırmanı təmin edən hər hansı metodika işləyib tətbiq edərsə özü də onun adını verə bilər. Nümunə üçün xarici təcrübədən əxz edilmiş və müəllimlər tərəfindən tətbiq edilməyə başlanılan interaktiv metodlara diqqət yetirək: Rollu oyun. Debatlar (fransız dilində, “Debats” – hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi) müəyyən bir problemə aid mübahisədir, bir – birinə əks nöqtəyi – nəzərdən toqquşması, tərəflərin öz mövqeyini mədəni surətdə dəlillər əsasında müdafiə etməsidir. Debatlar hadisələrə müxtəlif nöqtəyi – nəzərlərdən baxmağa, faktları və ideyaları şübhə altına almağa və inandırmağa başlayırlar), akvarium və s. Müəllimin I və II pedaqoji qabiliyyətləri bu məqalədə açıqlanır.

Açar sözlər: müəllim, pedaqojitexnologiya, təhsil, tədqiqat, tapşırıq, bacarıq, fəaliyyət.

Müəllimlik peşəsi insan fəaliyyətinin çox mürəkkəb növünə aiddir. Pedaqoji funksiya müəllimə peşə bilikləri və bacarıqlarını tətbiq etmək istiqamətini göstərməkdir. Pedaqoji fəaliyyətin başlıca istiqamətlərini təhsilalanların təlimi, təhsili, tərbiyəsi, inkişafı və formalaşdırılması təşkil edir. Bu işlərin hər birində müəllim çox konkret işlər görür. O, özü bu başlıca funksiyaları nə qədər dərindən başa düşsə öz şagirdlərinə də bir o qədər müstəqillik, təşəbbüskarlıq, sərbəstlik verir. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri yeddi qrupa ayrılır: 1. Təşkilatçılıq qabiliyyəti – müəllimin uşaqları birləşdirmək, onları məşğul etmək, vəzifələri bölüşdürmək, işi planlaşdırmaq, görülən işə yekun vurmaq və s. bacarığında özünü göstərir.

2. Təlim (öyrətmək, didaktik) qabiliyyəti – tədris materialının əyani vasitələri, avadanlığı seçmək və hazırlamaq, tədris materialını başa düşülən şəkildə, aydın, ifadəli, inandırıcı nəql etmək, tədris – idrak fəallığını yüksəltmək, idrak maraqlarını və onların mənəvi tələbatlarını stimullaşdırmaq bacarığı daxildir. 3. Perseptiv qabiliyyət şagirdlərin daxili aləmini görmək bacarığında onların emosional vəziyyətini obyektiv qiymətləndirməkdə psixikasının xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda özünü göstərir.

4. Kommunikativ (ünsiyyət) qabiliyyəti – müəllimin şagirdlər, onların valideynləri, həmkarları, tədris müəssisəsinin rəhbərləri ilə pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü münasibət qura bilməsində özünü göstərir. 5. Suqgestiv (tələqinedici) qabiliyyət – şagirdlərə emosional – iradi təsir göstərməkdən ibarətdir. 6. Tədqiqatçılıq qabiliyyəti – pedaqoji situasiyaları və prosesləri dərk etmək və obyektiv qiymətləndirmək bacarığıdır. 7. Elmi-idraki qabiliyyət – seçdiyi sahə üzrə elmi bilikləri mənimsəmə qabiliyyətidir. Bu qabiliyyətlər içərisində aparıcı və köməkçi qabiliyyətlər vardır. Didaktik və təşkilatçılıq qabiliyyəti aparıcı qabiliyyətlərə aiddir. Qalanları isə köməkçi qabiliyyətlər hesab olunur. Müəllim üçün ən vacib keyfiyyət humanizmdir.

“Humanizm” sözünün mənası, insanpərvər (“insani”, “bəşəri”) deməkdir. Humanist münasibətlər şagirdlərin şəxsiyyətinə maraqlardan, onun vəziyyətinə şərik olmaqdan, fikrinə hörmət etməkdən, tədris fəaliyyətinə yüksək tələbkarlıqdan, şəxsiyyətinin inkişafına qayğı göstərməkdən və s. – dən ibarətdir. İnteraktiv metodlarla əlaqədar xarici təcrübədən əxz olunan, istifadə edilən və əməli işdə tətbiq olunan bir sıra müxtəlif adlar və terminlərin işlədilməsinə diqqət yetirməyin zəruriliyi ortaya çıxır. Bu adların verilməsi nəzəri ideyadan deyil, praktikadan – təlim təcrübəsindən irəli gəlmişdir. Əgər hər hansı işini mükəmməl bilən, yaradıcı işləyən müəllim öz təcrübəsində şagirdlərarası fəallaşdırmanı təmin edən hər hansı metodika işləyib tətbiq edərsə özü də onun adını verə bilər.

Hazırda bütün pedaqoji prosesdə mövcud paradigmlər, vasitələr, müxtəlif təlim-tərbiyə prosesləri, məzmunun formalaşdırılması, öyrətmə modelləri və metodları, idarəetmə, qiymətləndirmə bütün bu prosesdə korreksiya və təkamül nəzərdə tutulur. “Pedaqoji texnologiya” sözü yunanca, “techne” incəsənət, “remesto” elm, “logos” isə anlayış, təlim deməkdir. Pedaqoji fəaliyyət pedaqoji ustalıq tələb edir. Lakin müəllim işləyən bütün insanlarda pedaqoji ustalıq eyni dərəcədə ola bilməz və hətta bəzilərinə heç olmaya bilər. Amma hər bir müəllim pedaqoji texnologiyaya yiyələnə bilər və yiyələnə bilər. Çünki bu konkret bilgilərdən və əməliyyat bacarıqlarından ibarətdir. V.V.Basovaya görə, ənənəvi pedaqogikada fəal təlim metodları adlandırılan proqramlaşdırılmış, problemlə, adapta edilən modul suqgestiv təlim, işgüzar oyunlar əslində təlim metodları deyil, təlim texnologiyasıdır.

Bizə görə bunları işlənmə yerinə tətbiq məqsədinə görə həm metod, həm də texnologiya adlandırmaq olar. Pedaqoji texnologiyalar müxtəlif formada təzahür edir.

Nümunə üçün xarici təcrübədən əxz edilmiş və müəllimlər tərəfindən tətbiq edilməyə başlanılan interaktiv metodlara diqqət yetirək: Rollu oyun. Debatlar (fransız dilində, “Debats” – hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi) müəyyən bir problemə aid mübahisədir, bir – birinə əks nöqteyi – nəzərdən toqquşması, tərəflərin öz mövqeyini mədəni surətdə dəlillər əsasında müdafiə etməsidir. Debatlar hadisələrə müxtəlif nöqteyi – nəzərlərdən baxmağa,

faktları və ideyaları şübhə altına almağa və inandırmağa başlayırlar. Debatlar insanların deyil, ideyaların qarşıdurmasıdır, demokratik cəmiyyətdə isə bu qarşıdurmanın yeganə həlli vasitəsi əsaslandırılmış arqumentlər ola bilər. Başqa sözlə desək, şagirdlər qarşı tərəfin özünə deyil, onun arqumentlərinə – dəlillərinə həmlə etməlidirlər. Debatların ən vacib elementi – tənqidi düşüncədir. Rollu oyun şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirir, onların iştirak hissini gücləndirir. Bu üsulla işlədikdə şagirdlər elə bil ki, hadisələrin canlı iştirakçılarına çevrilirlər. Rollu oyunun keçirilməsi zamanı sinfin əksər hissəsi dərs prosesinə qoşulur. Rollu oyunun sayəsində şagirdlər digərlərinin düşüncə tərzini yaxşı anlamağa başlayırlar. Bu metodika şagirdlərdə qrupda işləmək bacarığını inkişaf etdirir. Bu oyunlar dərsin yeknəsəkliyini aradan qaldırır və mövzuya maraq oyadır. Rollu oyunların keçirilməsi üsulları müxtəlifdir. Adətən, müəllim sinfi qruplara bölür və bu qrupların arasında rolları bölüşdürür. Şagirdlərin fəaliyyəti onların oyuna nə dərəcədə cəlb olunmasından asılıdır. Şagirdlərin hansının cəlb olunması üçün müəllimin istiqamətləndirici fəaliyyəti böyük rol oynayır. Rollu oyunlar hökmən şagirdlərə ünvanlanmış müvafiq suallarla nəticələnməlidir. Bu suallar rollu oyunların məqsədlərinə xidmət etməlidir. Mümkün çətinliklər: – Rollu oyunlar şagirdlər üçün əyləncəyə çevrilməməlidir. Bəzən müəllimlər rollu oyunları keçirərkən oyunun məqsədləri barədə unudurlar və oyunun tək zahiri tərəfinə diqqət verirlər. – Oyuna cəlb olunmayan şagirdlər oyun prosesindən kənarda qala və ümumiyyətlə dərsin gedişinə mane-çilik törədə bilərlər. – Rollu oyunların digər mümkün çətinliyi müəllimin vaxtı düzgün hesablamaması ilə əlaqədar ola bilər, bu da şagirdlər tərəfindən oyunun mahiyyətinin qavranılmaması ilə nəticələnməyə bilər. Çıxış yolu: Bu cür çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllim oyunun bilavasitə rəhbəri olmalı, uşaqları oyuna cəlb etməli, müzakirə edilən ideyaların dürüst ifadə edilməsi müəyyənləşdirilməli, əsaslandırılmalı və təhlil edilməlidir. Tədqiq etmə bacarıqları. Dərs prosesində debatlarla 5-10 dəqiqəlik hazırlıq zamanı mövzuya dair məlumatın toplanması – yəni “məlumat bankı” yaranır. Qrupdan bir nəfər bu məlumatı qeyd etməlidir. Məlumat: – Misallar; – Faktlar; – Statistika; – Sitatlar və s. daxil edilməlidir. Arqumentin yaradılması: 1. Dəlilin irəli sürülməsi; 2. Dəlilin izahı; 3. Dəlilin sübut edilməsi; 4. Nəticələr. Struktur: Mövzu: Vərəq: Təsdiq, yaxud inkar (şagirdlər mövzu ilə razıdır, yoxsa yox). İzah: (şagirdlər səbəbi ətraflı izah edirlər). Əsaslandırma: (adətən vərəqlərdə yazılmış sübutlardan ibarətdir). Nəticə: (şagirdlər yenidən əvvəlki dəlili təsdiq edirlər). Pedaqoqun professional potensialının ümumi strukturu aşağıdakılardır: İntellektual, motivasiya, kommunikativ, operasion (və ya sırf professional), yaradıcı komponentlər. “İdeal pedaqoq” anlayışının da öz mənası vardır. İdeal pedaqoq professional pedaqoqa nümunədir. İdeal pedaqoq ən yüksək səviyyədə formalaşmış vətəndaşlıq, istehsalat və şəxsiyyət funksiyalarının daşıyıcısıdır. İdeal pedaqoqun keyfiyyətləri 3 qrupa ayrılır: 1. İdeal pedaqoq bir mütəxəssis kimi; 2. İdeal pedaqoq bir işçi kimi; 3. İdeal pedaqoq bir insan kimi. 55 Pedaqoji ünsiyyətin üslubundan asılı olaraq müəllimlər 3 tipə bölünür: fəal, az fəal, çox fəal. Fəal müəllim: ünsiyyətin təşkilində təşəbbüskardır, şagirdlərlə əlaqələrini fərdiləşdirir, onun mövqeyi, xətti, topladığı təcrübəyə uyğun dəyişir, o nə istədiyini bilir və öz hərəkətlərində nəyin məqsədə nail olmağa kömək

göstərdiyini başa düşür. Az fəal müəllim: öz xəttində, mövqeyində çevikdir, amma daxilən zəifdir. Onun siniflə ünsiyyətinin xarakterini özü yox, şagirdlər diktə edir. Onun məqsədləri dağınıqdır və davranışını açıq – aşkar şəraitə uyğunlaşdırır. Çox fəal müəllim: öz şagirdlərini yüksək qiymətləndirməyə və qeyri – real ünsiyyət modelləri qurmağa meyillidir. Ona görə əgər şagird başqalarına nisbətən fəaldırsa, o qiyamçı və dələduz, əgər passivdirsə tənbəldir. Belə müəllimin uydurduğu qiymətlər ona müvafiq olaraq hərəkət etməyə məcbur edir. Azərbaycanda interaktiv metodlarla, yeni texnologiyalarla işləyən müəllimlərin iş təcrübəsi demək olar ki, uğurlu alınır. Ancaq onu da qeyd edək ki, interaktiv təlim metodlarından həmişə istifadə etmək onun təsirini azalda bilər. Həqiqi təlim üçün metod və texnologiyaları qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitindən asılı olaraq müəllimlər fənnə, mövzuya, şagirdlərin təcrübə və bilik səviyyəsinə görə yeni təlim metodlarından, müxtəlif metodika və texnologiyalardan istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Yeni təlim texnologiyalarını aktuallaşdıran aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalıdır: 1. İnsanların bazar iqtisadiyyatı (kapitalizm) cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin özünü bu cəmiyyətdə yaşaya bilmək üçün hazırlaya bilməsinin önəmliyi. 2. Uşaqların 20-30 il əvvəlki zamana görə dünyagörüşünün, sosial, texniki məlumatlılıq səviyyəsinin xeyli yüksək olması. Təlimin məzmun və metodlarının uşağın istəyini təmin etməyin vacibliyi.

Yenilik gətirən novator müəllimlərdən Gürcüstanda Ş.Amanaşvilinin, Azərbaycanda Z.Şoyubovun, Rusiyada F.V.Şataların və daha bir neçə müəllimi qeyd etmək olar. Bunların arasında Şatalov daha çox diqqəti cəlb edir. Onun işlədiyi təlim texnologiyalarını “Şatalov metodu” adlandırırlar. Onun təlim texnologiyasının əsasına qrup (sinif) təlimi şəraitindən şagirdlərin mürəkkəb idrak fəaliyyətinin qurulması təşkil edirdi. F.V.Şataların əsas məqsədi belə idi: 1. Materialı olduqca yığcam izah etməklə uşaqların diqqətindən artıq yükləri atmaq 2. Bir dərstdən bir teoremi yox, qarşılıqlı, əlaqəli mövzuları blok-blok (hissə-hissə) öyrətmək 3. Şagirdlərə əsas olan mahiyyəti çatdırmaq və onların yadda saxlanacaqlarının həcmi azaltmaq 4. Şagirdlərin eyni zamanda dinləmələrinə və yazmalarına imkan verməmək, əvvəlcə dinləməli, sonra yazmalı 5. Hər bir şagirdə yığdığı balı yaxşılaşdırmaq imkanı vermək. Bu prinsip “açıq perspektivlər” adlanırdı. 6. Şagirdlərə və valideynlərə humanist münasibət 7. Sinifdə elə ab-hava yaratmaq lazımdır ki, hər bir şagird özünü sakit və inamlı hiss etsin. 61 Göründüyü kimi, Şatalovun pedaqoji texnologiyasının mahiyyəti onda ifadə edilir ki, şagird öz biliyini qeyri-ənənəvi şəraitdə təqdim edir, anlayır, yada salır və tətbiq edir. Ötən əsrin 80-cı illərində Bolqarıstanda inteqral təlim texnologiyası tətbiq olunmağa başladı. Onun işlənməsi üzrə Çexoslovakiyada geniş eksperimentlər aparıldı. Digər ölkələrdə də belə cəhdlər oldu. Nəticədə inteqral təlim sistemi əsasında qlobal təhsil konsepsiyası yarandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006.
2. Ağayev M. Kiçik yaşlı məktəblilərin tərbiyəsi. Bakı, 2006.
3. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.
4. Mehrabov A., Bəylərov E. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı, 2006.
5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, 2009.
6. Mərdanov M., Şahbazlı F. Azərbaycan təhsil sistemi (1998-2005). II kitab, Bakı, 2005.
7. Nəzərov A., Məmmədov R. Pedaqoji ustalıq. (Mühazirə xülasələri) Dərs vəsaiti. Bakı, 2008.
8. Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri (dərs vəsaiti). Bakı, 2011.

**İsmayıl Şıxlının romanlarında Azərbaycan qadınının xarakterində qardaş
məhəbbəti**

Namazova Flora Kamran qızı

Filologiya elmlər doktoru, dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

floranamazova1963@gmail.com

İsmayıl Şıxlının `` Ayrılan yollar `` (1953-1955) `` Dəli Kür`` (1957-1967) və `` Ölən dünyam`` (1955) romanlarının yaratdığı rəngarəng xarakterlərin öz yeri vardır. Azərbaycan qadınının xarakterində intəhasız qardaş məhəbbəti də güclüdür. Bunu da romanda bir çox surətlərin – Zərnigarın, Şahnigarın Güləsərin, Salatının xarakterlərində görmək olar. Şahnigar hətta ona qıymış qardaşını bağışlayır, tez -tez yuxusuna da gəldə özünü incitməməyi tələqin edir. Salatın obrazında isə yazıçı bunu addım- addım izləyir. Əvvəl Şamxalın qaygısına qalması, birinci olaraq qardaşının harayına yetməsi, gənc ailəni yərbəyer etməkdə kömək etməsi, daha sonra Əşrəflə bağlı səhnələrdə kiçik qardaşını məhəbbətini duyub, buna qısqançlıqla yanaşması bu gənc qızın qəlbindəki qardaş sevgisini parlaqlığı ilə açır. Əşrəfin savad alması ilə bağlı yazıçı Salatında da oxumaga həvəs oyandığını da xüsusi nəzərə çarpdırır. Bu da milli xarakterin daxilində baş verən dəyişməni əks etdirir. Yaşadı olan qızlar içərisində məhz Salatın əlifba öyrənməyə həvəsi mütərəqqi meyillərin artıq ailəyə daxil olduğunu göstərir.

Bununla belə daha bir sujet Salatının da həyatında Azərbaycan qadınının taleyinin əks-sədası kimi səslənir. Salatının qaçırılması, az qala bədbəxt olması, atası tərəfindən ölüm təhlükəsinə məruz qalması zəmanənin ondan da yan ötürmədiyini üzə çıxarır: `` Cahandar aga qızının titrəyən sinəsinə baxdı. Yavaş- yavaş xəncəri siyirdi. Elə bu vaxt qulagına səs gəldi : `` Qurbanın olum, ay qardaş, nə yaman insafsızsanmış. Sənə demədimmi Salatın gül parçası kimi tərtemizdir, ondan nə istəyirsən? Yoxsa onu da günahsız yerə mənim kimi bədbəxt eləmək fikrindəsən?``

Şahnigar onun gözü önündə dayandı, Şüşə kimi soyuq gözlərini qardaşının üzünə zilləyib narazılıqla başını buladı. Alaçığı heybətli bir səs götürdü:

Rədd olun, ikinizdə itilin gözümdən!!!

Salatın dik atıldı. Dəhşətlə atasının üzünə baxdı. Onun ayaqlarını qucaqlayıb, üzünü çəkmələrinə sürtdü:

-Qurbanın olum, ay dədə, sənə nə oldu? İstər Salatının Rus əhmədə qarşı duyduğu rəğbət hissində, istərsə də Pakizənin Əşrəflə sevgi duyğularında yazıçı adət -ənənə, etnoqrafik zənginlik, həya-ismət əlamətlərini saxlamaqla daxilən sevən gəncliyin obrazlarını yaradır. Bu baxımdan Pakizə obrazına xüsusilə geniş yer verir. Bir neçə epizodda, Əşrəflə bağlı süjetdə rastlaşdığımız bu surət canlı, ürəkdən sevən, gözü tutduğuna münasibətdən çəkinməyən bir xarakter kimi qalır. Əslində yazıçı Novruz bayramında gənclərin zarafatlaşması, bulaq başında görüşlər, yaylaqda meşənin xəlvətliyində yelləncək əyləncələri kimi epizodlarla milli xarakterin hərtərəfli səviyyəsini yaratmaga çalışır, gənc nəslin yaşamaq, həyat eşqini ümumiləşdirir. Sevinc, xoşbəxtlik hissi heç bir qadağa, düşmənçilik, sinfi təzadlar bilmədən özünü büruzə verir.

Eləcə də digər epizodik surətlərdə-oğlu Osmanı Qoriyə göndərməyə razı olmuş Mina xala surətində əri öləndən sonra oğlunu məşəqqətlə böyütmüş qadının dözümlü, Həsən ağanın qadını Yəmən xanımda tədbirli, təmkinli; ağıllı bəy xanımının təsvirini Azərbaycan qadınının xarakterik cizgilərini göstərən cəhətlər saymaq olar. Və ümumən romanda nəzərdən keçirdiyimiz əsas və epizodik surətlər İsmayıl Şıxlının qarşısına qoyduğu əsas məqsədə-millî xarakteri obyektivliklə yaratmağa nail olduğunu göstərir. “Dəli Kür” romanında yazıçının millî xarakteri həm dolğunluğu, bütövlüyü ilə- tipik cəhətləri bir yerə yığmaqla əks etdirdiyini görürük, həm də millî xarakterin zənginliyini, rəngarəng çalarlarını qabartmaq üçün neçə-neçə obrazlarda təcəssüm olunduğunun şahidi olur. Beləliklə, İsmayıl Şıxlı həqiqətən də şah əsəri olan “Dəli Kür” romanında bir zaman “Ayrılan Yollar” romanında tam dolğunluğu ilə verə bilmədiyi azərbaycanlı xarakterinin hərtərəfli portretini yarada bildi. Bu zaman onun tarixi mövzuda, tarixi planda təsvir etdiyi əlamətlər daxili qatda həm də müasirliyin təcəssümü kimi meydana çıxdı və artıq qeyd olunduğu kimi, oxucunun qəlbində geniş əks-səda doğurdu.

Açar sözlər: Xarakter, Qardaş sevgisi, Qadın taleyi, Epizodik obraz

K

e

y **İstifadə edilmiş ədəbiyyat**

1.Əlişanoglu Tehran. Azərbaycan nəsr. Bakı, Elm 1999

w 2.Namazova Flora. İsmayıl Şıxlının Romanlarında xarakter problemi “Ugur” Nəşriyyatı Bakı 2007

r 3.Qarayev Yaşar. Poeziya və nəsr Bakı yazıçı 1979

**MENTOR HAZIRLIĞI MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNDƏ
MÜHÜM AMİL KİMİ.**

**(KİMYA VƏ BİOLOGİYA FAKÜLTƏSİNİN
KİMYA VƏ BİOLOGİYA MÜƏLLİMLİYİ İXTİSASI ƏSASINDA)**

Dr. Əlvən CƏFƏROV

ADPU Elmi Tədqiqat Mərkəzinin

Tədbiqi tədqiqatlar bölməsinin böyük elmi işçisi

elvancafarov78@mail.ru

Açar sözlər: Mentor, tələbə, təli texnologiyaları, sual-cavab

05 iyun 2023 -cü il tarixində ADPU-nun Kimya və biologiya fakültəsinin Kimya və biologiya müəllimliyi ixtisası üzrə III kurs tələbələri ilə sorğu keçirilmişdir. Sorğuda 25 nəfər tələbə iştirak etmişdir. Sorğu 12 sualdan ibarət tərtib edilmişdir. Sorğunun sualları aşağıdakı kimi cavablandırılmışdır:

“Dərs zamanı sizin maraq və ehtiyaclarınız müəllimləriniz tərəfindən necə öyrənilir?” sualına 25 tələbə (100%) “sual- cavabla; müşahidə əsasında; təqdimatlar vasitəsilə maraq və ehtiyaclarımız nəzərə alınır; müəllimlər daim suallarımızı və problemlərimizi dinləyir; “dərs zamanı maraq və ehtiyaclarımız öyrənilir, sadəcə, dərs soruşulur” cavabı vermişlər.

“Fənlərin tədrisində məzmunla bağlı çətinlikləriniz var? Əgər varsa hansı fənlərdir?” sualını 24 nəfər (96%) cavablandırmışdır: müəyyən qədər çətinliklərim var; xeyr, yoxdur; çox yoxdur; ixtisas fənlərində cüzi çətinliklər yaransa da, öhdəsindən gəlməyə çalışıram; 3 nəfər (12,5%) bəli, var. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququn əsasları” fənnini nümunə göstərmişdir.

“Dərslərinizdəki fəaliyyətinizdən razısınızmı? Nə üçün?” sualına 23 tələbə (92%) “bəli razıyam, çünki dərslərimi yaxşı oxuyuram; dərslərdəki fəaliyyətim qənaətbəxşdir; dərslərimə məsuliyyətli yanaşdığım üçün çox zaman fəaliyyətimdən razı qalırım. Lakin mövzu çətinliyi ilə bağlı olaraq bəzən çatdıra bilməmək kimi problemlər olur; dərs zamanı mövzunu əhatə edən fəaliyyətlərlə məşğul oluruq; hər dəfə dərsə hazır gəlirəm; 1 tələbə (4%) daha yaxşı çalışa bilərəm, amma tənbellik edirəm; xeyr, maraqsızdır” cavablarını diqqətə çatdırmışlar.

“Müəllim-tələbə münasibətlərinizi qiymətləndirin” sualına 23 tələbə (92%) “Müəllimlər ədalətli və mehribandırlar; 5 nəfər (22%) 7/10; müəllimdən asılı olaraq dəyişir. Bəzi müəllimlər 10/10, bəziləri 7/10, bəziləri isə 5/10; Yaxşıdı mənə, müəllimlər çox zaman istəklərimizi nəzərə alırlar; Müəllimlərin əksəriyyəti mövzuları izah etməkdə, suallarımıza cavab verməkdə çox yaxşıdırlar və eyni zamanda tələbələrə hörmət edirlər. Buna görə də müəllim-tələbə münasibətlərimiz çox yaxşıdır; 2 nəfər (8%) 10/10; Laboratoriya işlərinin qiymətləndirilməsində bəzi müəllimlərdən narazıyam” cavabını vermişlər.

“Fənlərin tədrisində hansı müasir təlim metodları ilə tanış olmusunuz?” sualına 20 tələbə (80%) “Fəal interaktiv təlim metodları; İKT vasitələrindən istifadə; beyin həmləsi, anket sorğu; ağıllı lövhədən istifadə; müsahibələrin aparılması, layihələrin hazırlanması və s.;

Bu gün isə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının təhlili fonunda həmin qərəzli, qeyri-obyektiv fikir və mülahizələrin ortadan qaldırılıb tamamilə bir kənara atılmasının vacibliyi tədqiqatı daha da aktual edən mühüm səbəblərdən biridir. “Sovet rejimində milli varlığı tapdanan, hər cür məhrumiyyətlərə məruz qalan millətimizin dərdlərini rəmzlər və müxtəlif ədəbi üsullarla ifadə etmiş, irihəcmli poemaları və pyeslərində hadisələri ya tarixə, ya da başqa ölkələrə keçirərək öz millətinin dərdlərini dilə gətirmişdir” (Qurbanqızı, 2022).

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında milli istiqlal problemi özünəməxsus şəkildə bədii təcəssümüünü tapmışdır. Şairin poeziyasının ”bu müstəvidə dəyərləndirilməsi onun bəhs olunan problemə son dərəcə həssas münasibətini şərtləndirir. Bu isə hər şeydən əvvəl onun böyük milli düşüncə sahibi olmasından qaynaqlanır” (Mirzəyeva, 2020:104).

Bəxtiyar Vahabzadənin istiqlal poeziyasında mühüm yerlərdən birincisi sayılan, ən mühüm, ən vacib və təxirəsalınmaz olan ana dili problemi. Müəllif daim bu məsələyə diqqət yetirmiş, ayrı-ayrı yazılarında onun müxtəlif məqamlarını və aspektlərini qabartmağa çalışmışdır. “Ana dilinə bu qədər böyük dəyər verməsi B.Vahabzadənin bir vətəndaş olaraq öz xalqının taleyinə həssas münasibətinin göstəricisidir” (Mirzəyeva, 2017:11). Xalqına milli kimliyini yada salan, azadlıq və istiqlal arzulanndan bir an vaz keçməyən şairin haqlı qənaətinə görə, dil hər bir millətin varlığının ilkin təzahürlərindən biri olduğuna görədir ki, istənilən halda hər hansı səbəbdən olursa olsun, dilini itirən bir toplumun sonrakı mövcudluğunu qoruyub saxlaması mümkün deyildir.

Bəxtiyar Vahabzadə Sovet hakimiyyəti illərində qələmə aldığı “İftiraya cavab” adlı məqaləsində ana dili problemi ilə bağlı məsələyə özünün münasibətini bildirərək yazırdı: “Milli dildə məktəblərin və uşaq bağçalarının açılmasını tələb etmək hər bir xalqın ən adi və haqlı tələbi deyilmi? Əgər xalqın öz ana dilində tərbiyə almaq və oxumaq haqqı da yoxsa, o nə xalqdır?” (Vahabzadə, 1988:30).

Şair eyni zamanda, Sovet rejimində milli varlığı tapdanan, hər cür məhrumiyyətlərə məruz qalan millətinin ana dili haqqında qənaətlərini duyğu və həyəcanla ifadə edərkən ziyalıların laqeyd, seyrçi, susqun mövqeyinə qarşı barıçmazlığını nümayiş etdirməkdən çəkinmirdi. Bütün bunlar Bəxtiyar Vahabzadənin istiqlal poeziyasındakı fikir və düşüncəsinə, fəlsəfəsinə və əxlaqına hakim kəsilmişdi. Şair dilin yaşadılması və inkişaf etdirilməsində ziyalıların çox vacib roluna münasibətini belə bildirirdi: “Ziyalı ana dilində danışmayan xalqın nəinki dili, özü də ölümə məhkumdur” (Vahabzadə, 1988:31).

Bəxtiyar Vahabzadə mənəvi-əxlaqi və fəlsəfi-estetik dəyərlər baxımından ayrı-ayrı şeirlərində dönə-dönə ana dilinin əhəmiyyətini, milli düşüncənin formalaşmasındakı əvəzsiz rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Şair hətta Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşmasından sonrakı dövrdə belə ana dilimizə biganə münasibətin davam etməsindən narahatlığını gizlətmək istəmir. Bəxtiyar Vahabzadə “Özümdən özümə şikayət” adlı şeirində istiqlalını əldə edən millətin bu istiqlalın təməlini təşkil edən, xalqı mübarizəyə ruhlandıran ana dilinə ögey və biganə münasibətin qətiyyətlə yolverilməz olduğunu bildirməkdən çəkinmir.

Ana dilinin əhəmiyyətini, milli düşüncənin formalaşmasındakı əvəzsiz rolunu ayrı-ayrı şeirlərində dönə-dönə canlandıran Bəxtiyar Vahabzadənin qənaətinə, hər bir millətin varlığının, mövcudluğunun qorunub saxlanması məhz ana dilinə nə dərəcədə sahib çıxılması, onun yaşadılması ilə bağlıdır. “Şair millətin istiqlalına qovuşduğu illərdə istiqlalın

əyanilik, biliklərin möhkəmləndirilməsi, həmçinin qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə etdiklərini; 1 nəfər isə (4%) heç bir fikrim yoxdur” cavabını vurğulamışdır.

“**Fənlərin tədrisi zamanı hansı bacarıqları əldə etmişiniz?**” sualına 21 tələbə (84%) “Laboratoriyada praktik işlər aparmaq; sərbəst işləmək bacarığı; interaktiv təlim metodundan istifadə edirik; diskussiya, debat kimi müasir təlim metodlarıyla; ünsiyyət, əməkdaşlıq, cəldlik; tətbiqi bacarıqlar; daha asan qavrama; düşüncə ağıl, potensial enerji, güclü məntiq ilə fənləri dərinlən mənimsəmə bacarığı; 2 tələbə (8%) nəzəri bilikləri öyrənmə bacarıqları daha çox formalaşır, nəinki praktiki bacarıqlar” cavabını vurğulamışlar.

“**Sizcə hansı təlim metodlarının tətbiqi zamanı bacarıqlar əldə edilir?**” sualını 20 tələbə (80%) cavablandırmışdır: hər bir təlim metodu səmərəli şəkildə tətbiq edilsə, tətqiqatçılıq bacarığı əldə etmək olar; fəal-interaktiv təlim metodları zamanı; hər bir təlim zamanı müəyyən bacarıqlar əldə edilir; BİBÖ, qrup işi; 3 nəfər (12%) “bilmirəm” cavabını diqqətə çatdırmışdır.

“**Təhsilinizdə əldə etdiyiniz bilik və bacarıqlarınızı harada tətbiq edirsiniz?**” sualına 11 nəfər (44%) real həyatda; 5 nəfər (20%) gələcəkdə peşə fəaliyyətimdə tətbiq edəcəm; 9 nəfər (36%) təlim prosesində tətbiq edirəm cavablarını vermişlər.

“**Təhsilinizdə əldə etdiyiniz bilik və bacarıqlarınız hansı üsullarla qiymətləndirilir?**”sualını 25 tələbə (100%) cavablandırmışdır: tapşırıqlar əsasında, sual-cavabla və s.; dərslər təqdimatı ilə; seminarlarda 10 şkalalı qiymətlə, laboratoriyada 1 bal ilə; əldə etdiyim bilik və bacarıqlar seminarlar, laboratoriyalar və sessiya imtahanları vasitəsilə obyektiv qiymətləndirilir.

“**Təhsilinizə dair gözləntilərinizi, təklif və tövsiyələrinizi bildirin.**”

- laboratoriyalardakı maddələr və qurğular təkmilləşdirilsin, otaqlar elektron avadanlıqlarla təchiz edilsin.
- Gələcəkdə ixtisas fənlərinin tədrisinə üstünlük verilməsi nəzərə alınsın.
- Bəzi müəllimlər tələbələrə humanistcəsinə yanaşsınlar. Verilən cavaba irad tutmaq əvəzinə düzəliş edib öyrətsələr daha yaxşı olar.
- Universitet daxilində tədbirlərdə iştirak edən tələbələrə dərslərdə qayıb yazılmasın.
- Bütün müəllimlər interaktiv təlim metodlarından istifadə etsin.
- Laboratoriya işləri də 10 bal üzərindən qiymətləndirilsin.

Nəticə

Yekun olaraq onu gemək olar ki sorğu sualları tələbələr tərəfindən cavablandırılmışdır. “**Təhsilinizə dair gözləntilərinizi, təklif və tövsiyələrinizi bildirin**” sualına verilən cavablardan belə demək olar ki, müasir öyrənənlərin təhsildən gözləntiləri, həm humanist tələbə-müəllim münasibətlərinin düzgün qurulması, həm də tədrisin fəal təlim metodları ilə təşkil olunması istəyidir. Bir çox müəllimlər dərsləri hələ də ənənəvi qaydada tədris edirlər. Bu da tələbələrin dərslə marağını azaldır.

“**Fənlərin tədrisində məzmunla bağlı çətinlikləriniz var? Əgər varsa hansı fənlərdir?**”sualına 3 nəfər (12,5%) bəli var. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququn əsasları” fənninin mənimsənilməsində çətinlik çəkdiqlərini bildirmişlər. Fənlərin qavranılmasında çətinliyi olan tələbələrə metodiki kömək məqsədilə əlavə məsləhət

saatlarının təşkil olunmasına şərait yaradılması məqsədəuyğun olardı. Sevindirici haldır ki, “Təhsilinizdə əldə etdiyiniz bilik və bacarıqlarınızı harada tətbiq edirsiniz?” sualına 11 nəfər (44%) öyrəndiklərini real həyatda tətbiq etdiyini vurğulamışdır.

XIX YÜZYILDA YAŞANAN ASKERİ VE POLİTİK OLAYLARIN AZERBAYCAN'IN TARİHİ-DEMOGRAFİK DURUMUNA ETKİSİ

Doç.Dr. Seide Guliyeva

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Bakü, Azərbaycan.

ORCID Code: 0000-0003-4320-3425

saidaquliyeva@bsu.edu.az

ÖZET

19. yüzyılda Rusya imperatorluğunun Güney Kafkaz'a yürüşləri və işğali ilə ilgili Arazdan kuzeydeki Azərbaycan toprakları savaş meydanına dönüyor. Bu toprakların işğalından sonra bölgede farklı düzen yaranıyor, sosyo-ekonomik düzen ve yönetim değişiyor.

Araştırmanın amacı, 19. yüzyılda yaşanan askeri-politik ve sosyo-ekonomik olayların Azərbaycan'ın tarihi-demografik durumuna etkisini öne çıkartmaktır.

Konu dönemin kaynaklarına dayanarak incelenmiş ve bu konuda yapılan araştırmalar ile karşılaştırılmıştır. Rusya imperatorluğunun Araz'ın kuzeyinde yer alan Azərbaycan topraklarını işğalından sonraki döneme ait kaynakların analizi, önemli konuda sonuçlar çıkarmamızı sağlıyor.

Dönemin kaynakları Azərbaycan'da yaşanan askeri ve politik olayların 19. yüzyılın ikinci yarısı - 20. yüzyılın başlarındaki etno-demografik durumu, yeni yerleşim yerleri ve diğer konular ile ilgili bilgiler sunmaktadır. 19. yüzyılda Rusya imperatorluğunun Azərbaycan'ı işğali ile başlayan sürecin nüfuz sayına, yerleşimine ve zorunlu göçlere etkisi Sovyet döneminde araştırılmamıştır. Bağımsızlık döneminde Azərbaycan tarih yazımında bu konular ele alınmağa başlasa da önemli yeri Güney Kafkaz'a ve özellikle Azərbaycan'a göçler almıştır.

Araştırma sonucu söyleye biliriz ki 19. yüzyılda yaşanan askeri-politik olaylar sonucunda:insanlar göç etme zorunda kalmışlar; kuzey Azərbaycan'nın etnik yapısında önemli değişiklikler yaşanmış, bölgeye ilk kez Ruslar, Ermeniler, Almanlar ve diğer halklar göç etdirilmiştir; bir sıra köyler terk edilmiş veya yeni yeni yerleşim yerleri inşa edilmiştir; yeni sosyo-ekonomik düzen 19. yüzyılın ortalarından başlayarak nüfus sayımının artmasına sebep olmuştur.

Anahtar kelimeler: Kuzey Azərbaycan, Azərbaycan'ın tarihi-demografik durumu, 19. yüzyıl, Rusya imperatorluğu

**HƏR ZAMAN MİLLƏTİNİN, ÜMUMİLİKDƏ, TÜRK DÜNYASININ İSTİQLALINI
VƏ İSTİQBALINI DÜŞÜNƏN TÜRK SEVDALISI BƏXTİYAR VAHABZADƏ
BAKHTIAR VAGABZADE, WHO ALWAYS THOUGHT ABOUT INDEPENDENCE
AND A HAPPY FUTURE FOR HIS NATION, THE TURKISH WORLD AS A
WHOLE**

Arş.grv. **Habil XƏLİLOV**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,

Şəki Regional Bölməsi, habil.xelilov777@mail.ru

Doç.dr., **Rəşad ƏSGƏROV**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə və

Sosiologiya İnstitutu, asgarov_rashad@mail.ru

Doç.dr., **Etibar MUSAYEV,**

Gəncə Dövlət Universiteti, etibaradiloğlu@mail.ru

Doç.dr., **Bağır BABAYEV**

Naxçıvan Dövlət Universiteti, baqirbabayev59@mail.ru

Xülasə:

Şair Bəxtiyar Vahabzadə türklərin tarixini müdrikliklə anlayan və anladandır, Türk tarixinin gözəl bilicisidir. Şairin ruhunun kökündə, təməlində türkçülük sevdası, türkçülük savaşı dayanır. Belə böyük sənət adamının əqidə, ideya mənbəyi olan türkçülük Vətən övladlarını birliyə və soykökə, yəni türk əxlaqına, türk düşüncəsinə sahiblənməyə çağırır. “Türküstan, Türküstan”, “Yunus İmrə”, “İstiqlal nəğməkarı”, “Əhməd Cavad”, “Böyük türkçü”, “Ey qocaman Türkiyə” adlı əsərlərində, dramaturgiyasında Türk dünyası mövzusu, türkçülük düşüncəsi və mücadiləsi, turançılıq, türkçülük və azərbaycançılıq baxışları təbliğ, tərənnüm və təcəssüm etdirilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin tarixi dramalarında türklərin tarixən zaman-zaman yaşadığı acı aqibətlər və başlarına gətirilən müsibətlər göz önündə canlandırılır. “Dar ağacı” dramında Türk insanının yenilməzliyi, milli-mənəvi dəyərlərlə yaşamı və mübarizələri ifadə olunub. “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”) dramında müdrik bir vətəndaş, sənətkar kimi, o, qardaşın qardaşla savaşmasını qorxulu ənənə, türk dünyasını parçalayan başlıca faktor sayır, savaşın türk dünyasına yaşatdığı acı aqibəti müdrikcəsinə anladır.

Şair “Özümüzü kəsən qılınc”da orta q soykökə malik olan türklərin ulu keçmişinin tarixi məqamlarını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu əsər boyunca böyük şairin vətəndaşlıq mövqeyi, missiyası görünür. Türklər üçün müqəddəs sayılan yurd və ocaq sevgisindən, deməli, türkçülük düşüncəsindən uzaq düşənlər əslində öz keçmişlərinə arxa çevirənlərdir. Bu vətəndə oda, anda, şərəfə hörmət, sitayiş fikri əsl türk düşüncəsi, türk fədakarlığı üçün bütün hər şeydən irəli bir ideyadır. Xalqın gözündə vətənə xəyanət ən böyük namussuzluqdur.

Əsər türkçülük düşüncəsi ilə əsarətə qarşı çıxan, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəyə qalxan xalqın istək və arzularının, idealının təcəssümüdür. Əsərdə aparıcı rol oynayan türkçülük düşüncəsi, sarsılmazlıq, dönməzlik, vətənpərvərlik, cəsarət və mənəvi yenilməzlik

olduqca aktual və müasir səslənir. Şairin dram əsərlərinin aşıladığı ən əsas olan əbədi missiya isə türk düşüncəsində vətən, əxlaq, ailə cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyət duyğusunun hər cür şəxsi istək, şəxsi rahatlıq, şəxsi məhəbbətdən üstünlüyüdür. Yəni, Bəxtiyar Vahabzadə türkçülük düşüncəsinin dönməz təbliğatçısı, türk varlığının, türk xarakterinin və türkün azadlıq mücadiləsinin dönməz tərənnümçüsüdür.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, dram əsərləri, türkçülük düşüncəsi, azadlıq mücadiləsi, sarsılmazlıq, dönməzlik, vətənpərvərlik, mənəvi yenilməzlik

Summary:

The poet Bakhtiar Vagabzade wisely understood and understood the history of the Turks, was an excellent connoisseur of Turkish history. At the root, at the heart of the poet's soul is the love of Turkism, the militancy of Turkism. Being a source of beliefs, ideas of such a great artist, Turkism calls the children of the Fatherland to unity and root, that is, to own Turkish morality, Turkish thought. In the works "Turkestan, Turkestan", "Yunus Imra", "Singer of Independence", "Ahmed Javad", "The Great Turkist", "O Old Turkey", in the dramaturgy, the themes of the Turkic world, the thought and struggle of Turkism, the propaganda of Turkic and Azerbaijani views are glorified and embodied.

The historical dramas of Bakhtiar Vahhabzade depict the bitter fates that the Turks historically experienced from time to time, and the hardships that befell them. The drama "Dar-aghajy" ("The Gallows") expresses the invincibility of the Turkic man, his life and struggle with national and spiritual values. As a wise citizen, the artist in the drama "The Sword that cuts us" ("Geiturkler"), he considers the war between brother and brother a terrible tradition, the main factor tearing apart the Turkish world, wisely comprehends the bitter fate that the war has befallen the Turkish world.

In "The Sword that Cuts Us", the poet draws attention to the historical moments of the great past of the Turks, which have a common origin. Throughout this work, the civic position, the mission of the great poet is visible. Those who turn away from the love of the community and the hearth, which are considered sacred to the Turks, and hence from the thought of Turkism, in fact turn away from their past. In this Homeland, the moment, the veneration of honor, adoration, respect for honor, the idea of worship is a real Turkish thought, the idea of Turkish self-sacrifice above all. In the eyes of the people, treason to the Motherland is the greatest dishonesty.

The work is the personification of the desires and aspirations, the ideal of the people who, with the idea of Turkism, rebelled against enslavement, rose to fight against foreign invaders. The idea of Turkism, invincibility, irreversibility, patriotism, courage and moral invincibility, which plays a leading role in the work, sounds quite relevant and modern. And the most important, eternal mission, which the poet's dramatic works inspire, is in Turkish thought the superiority of a sense of responsibility to the Motherland, morality, family, society over any personal desire, personal comfort, personal love. That is, Bakhtiar Vagabzade is an irreversible propagandist of Turkic thought, an irreversible glorifier of Turkish existence, Turkish character and the Turkish struggle for freedom.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, dramas, Turkism thought, freedom struggle, steadfastness, irreversibility, patriotism, spiritual invincibility

Giriş

Xaslıqının, millətinin şair oğlu və “Böyük Vətəndaş”ı Bəxtiyar Vahabzadə mənsub olduğu türklərin və türklüyün tarixini müdrikliklə anlayan, anladan və Türk tarixinin gözəl bilicisidir. Düşünürük ki, bunun başlıca səbəbi şairin ruhunun kökündə, təməlində türkçülük sevdasının, türkçülük savaşının dayanmasıdır. Belə böyük sənət adamının və həqiqi Vətən oğlunun əqidəsinin, ideyasının mənbəyinin mayası türkçülük olduğuna görə, Vətən övladlarını birliyə və soykökünə qayıtmağa, yəni türk əxlaqına, türk düşüncəsinə sahiblənməyə çağırır. Bu çağırış, belə səslənmiş “Türküstan, Türküstan”, “Yunus İmrə”, “İstiqlal nəğməkarı”, “Əhməd Cavad”, “Böyük türkçü”, “Ey qocaman Türkiyə” adlı əsərlərində, dramaturgiyasında aydınlıqla görünməkdədir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı başdan-başa Türk dünyası mövzusu, türkçülük düşüncəsinin və mücadiləsinin, turançılıq, türkçülük və azərbaycançılıq baxışlarının təbliği, tərənnümü və təcəssüm etdirilməsidir.

Tədqiqatçıların yekdil rəyinə görə, Azərbaycan poeziyasında istiqlal ideyasının bədii təcəssümü Bəxtiyar Vahabzadənin (1925-2009) yaradıcılıq yolu ilə başlamışdır. Azərbaycan poeziyası tarixində özünəməxsus yeri və müstəsna mövqeyi ilə seçilən qüdrətli qələm sahiblərindən biri kimi, onun “Gülüstan”, “Mərziyə”, “Yollar-oğullar” və s. kimi poemaları, çoxlu sayda şeirləri, habelə publisistik yazıları ədəbiyyatımızın təqdirəlayiq örnəklərindən hesab olunur.

Bəxtiyar Vahabzadə ilk gənclik çağlarından başlayaraq milli azadlıq hərəkatının öncüllərindən biri olmuşdur. Şairin fikrincə, insanın ən yüksək və əvəzsiz-əziz mənəvi dəyərlərindən birincisi olan hərr yaşamaq- azad olmaq şəxsi həyatda ona qürur verir, onu yaşadan ən yüksək mənəvi haqdır. Hər bir millət əldə etdiyi azadlığın şəxsi həyatında hiss etmədikcə, onu yaşaya bilmədikcə bu mənəvi dəyəri dərk edə bilməz.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Atatürk”, “Xəyalpərəst”, “Zindanda”, “Moabit”, “M.Ə.Rəsulzadənin xatirəsinə”, “Haqqa heykəl qoyuldu” və digər şeirləri” (Mirzəyeva, 2017:25) türk dünyasının və Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Şairin bu şeirlərinin hamısında milli istiqlal problemi özünün yüksək bədii təcəssümünü tapmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Mən türkəm”, “Ad günün mübarək” və bir sıra digər şeirlərində millətin adı ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilir. Şair qədim tarixə malik olan bir xalqa yeni ad axtaranlara özünün kəskin etirazını bildirir” (Mirzəyeva, 2017:25).

Araşdırma

“Poeziyanı vətənpərvərlik və vətəndaşlıq məktəbi” hesab edən, “dünyanın ən böyük dahiləri, ədəbiyyat və sənət xadimləri”nin “ən gözəl əsərlərini vətənə həsr” etdiyini söyləyən Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının sovet dövrü Azərbaycan ədəbi tənqidi tərəfindən subyektiv, birtərəfli şəkildə dəyərləndirilməsi mövzunu aktual edən başlıca amillərdən biridir. Elə dövrün, rejimin, xidmət olunan siyasi ideologiyanın nəticəsi idi ki, Bəxtiyar Vahabzadə yalnız bir çox məqamlarda deyil, əvvəllər əksər hallarda subyektiv, haqsız tənqidlərə məruz qalmış, sovet siyasi rejiminə nəyinsə naminə bilərəkdən və ya bilməyərəkdən baş əyənlər, onun ideologiyasını əsərlərində bol-bol tərənnüm edənlər tərəfindən əsərləri haqqında tamamilə həqiqətə uyğun olmayan haqsızlıqlarla dolu böhtançı fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

təməlini təşkil edən, xalqı mübarizəyə ruhlandıran ana dilinə bu cür biganə münasibəti qəbul edə bilmir” (Mirzəyeva, 2017:10), (Mirzəyeva, 2020:25).

Bəxtiyar Vahabzadə birbaşa sovet diktaturasını ifşa edən əsərlərini isə “Sovet İttifaqı dağılından sonra “Sandıqdan səsələr” başlığı altında nəşr etdirmişdir” (Qurbanqızı, 2022). Şair “Sandıqdan səsələr” kitabına yazdığı “Ön söz”də tarixən ana dili probleminə birmənalı münasibətini belə açıqlamışdır: “Mənim ən böyük mübarizəm sovet dövründə ayaqlar altında tapdanan, qapılar arxasında qalan ana dilimizin uğrunda həm əməli işimdə, həm də yaradıcılığımda ardıcıl mübarizə idi. Mən bu mövzuya onlarla məqalə, onlarla şeir və poema həsr etmişəm” (Vahabzadə, 2002:7).

Ana və ana dili mövzusu Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutub. Şair 1950-2000-ci illərin şeirlərindən olan "Ana və şəkil", "Ana türbəsi", "Ana", "Körpə nəfəsi", "Lay-lay", "Doğum evində", "Ana dili", "Ana hədiyyəsi", "Ana və balalar", "Mənim anam", "Ekran qabağında", "Anama giley", "Şəhid anası", "Ana birsə", "Mənim ana dilim", "Anam öldümü", "Anam təzədən böyüyür", "Anam haqqında şeirlər", "Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı" və başqalarında anaların və doğma dilimizin ehtizazlı bədii obrazını yaradıb:

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək

Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək! (Vahabzadə, 2008:101).

Şair Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak edib. Sənətkarın bədii təsvir obyektlərindən biri Cənubi Azərbaycan, bütöv Vətən ideyası, idealı olub. Şair bu mövzunu 1950-ci illərdən başlayıb və yaradıcılığının bütün mərhələlərində davam etdirib. Bəxtiyar Vahabzadənin Cənub mövzularının ("Sökün çəpərləri", "Məktublar", "Şəhriyara", "Şair-vətən", "Ustad Şəhriyarın S.Rüstəmə göndərdiyi məktubuna cavab", "Cavab", "Həsərət", "Səhəndə məktub") konkret qaynaqları olub (Qurbanqızı, 2022).

Bəxtiyar Vahabzadənin sovet siyasi rejimi dönəmində qələmə alınmış poetik örnəklərdən, diqqət cəlb edən əsərlərindən biri məhz iki yerə parçalanmış Azərbaycanın tarixi faciəsini, rus və fars imperiyasının pəncəsi altında inləyən Azərbaycan xalqının azadlıq və istiqlal uğrunda ədalətli mübarizəsini əks etdirən “Gülüstan” poemasıdır. Bəxtiyar Vahabzadə yazdığı “Gülüstan” poeması ilə sovet siyasi rejimi tərəfindən özünün və ailə üzvlərinin həyatını təhlükə qarşısında qoymuşdur. “Azərbaycanın birliyi və istiqlalı uğrunda mübarizə aparmış Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəverinin xatirəsinə ithaf edilmiş “Gülüstan” poeması Vətənimizin İran və Rusiya imperiyaları arasında parçalanması tarixinə həsr olunmuşdur. Burada qaldırılan problemlər son dərəcə əhəmiyyətli məsələlərdir. Təsədüfi deyildir ki, əsər dərc olunan kimi dərhal senzuranın diqqətini çəkmiş, qəzetin bütün tirajı müsadirə edilmişdi. Poemada Azərbaycanın parçalanması sovet dövrü tarixşünaslığının qeyd etdiyi şəkildə “ilhaq” kimi deyil, “işğal” kimi səciyyələndirilmişdir. Müəllif Azərbaycanı ikiyə parçalayan bu işğalın təkə tarixə deyil, bu günə də aid olduğunu

israr edir. Məhz bu poemanın timsalında milli birlik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası sovet dönəmində Bəxtiyar Vahabzadədən başlayır (Mirzəyeva, 2017:16).

Bəxtiyar Vahabzadə dövlət, bayraq və istiqlal mövzularındakı məqalə, müsahibə və şeirlərində, xüsusilə də, “Bayraq qalxdı”, “Xalqın səsi”, “Əgər qorunmasa istiqlalımız”, “Vətən məcnunluğu”, “Vətən var”, “Biz Vətənçün doğulduq”, “Azərbaycan”, “İki bayraq”, “Bayraq”, “Atatürk” şeirlərindəki bu mövzuları 2000-ci illərin şeir və poemalarında da yenidən davam etdirmişdir.

Türk dünyası mövzusu Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsas mövzusu təşkil edir. 1970-1990-cı illərdə yazdığı “Türküstan, Türküstan”, “Yunus İmrə”, “İstiqlal nəğməkarı”, “Əhməd Cavad”, “Böyük türkçü”, “Ey qocaman Türkiyə” adlı məqalə və məktublarında, habelə poetik əsərlərində şair turançılıq, türkçülük və azərbaycançılıq baxışlarını, o cümlədən Azərbaycan-Türkiyə dostluq əlaqələrini təcəssüm etdirib:

Bir millətlik, iki dövlət

Eyni arzu, eyni niyyət

Hər ikisi Cümhuriyyət

Azərbaycan-Türkiyə.

Bəxtiyar Vahabzadənin tarixi dramlarında türklərin tarixən zaman-zaman yaşadığı acı aqibətlər və başlarına gətirilən müsibətlər göz önündə canlandırılır. “Dar ağacı” dramında Türkün yenilməzliyi, milli-mənəvi dəyərlərlə yaşamı və mübarizələri ifadə olunub. “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”) dramında müdrik bir vətəndaş, sənətkar kimi, o, qardaşın qardaşla savaşmasını qorxulu ənənə, türk dünyasını parçalayan başlıca faktor sayır, savaşı türk dünyasına yaşatdığı acı aqibəti müdrikcəsinə anladır.

Şair “Özümüzü kəsən qılınc”da ortaq soykökə malik olan türklərin ulu keçmişinin tarixi məqamlarını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu əsər boyunca böyük şairin vətəndaşlıq mövqeyi, missiyası görünür. Türklər üçün müqəddəs sayılan yurd və ocaq sevgisindən, deməli, türkçülük düşüncəsindən uzaq düşünlər əslində öz keçmişlərinə arxa çevirənlərdir. Bu vətəndə oda, anda, şərəfə hörmət, sitayiş fikri əsl türk düşüncəsi, türk fədakarlığı üçün bütün hər şeydən irəli bir ideyadır. Xalqın gözündə vətənə xəyanət ən böyük namussuzluqdur (Quliyeva, 2021:32).

Əsər türkçülük düşüncəsi ilə əsarətə qarşı çıxan, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəyə qalxan xalqın istək və arzularının, idealının təcəssümüdür. Əsərdə aparıcı rol oynayan türkçülük düşüncəsi, sarsılmazlıq, dönməzlik, vətənpərvərlik, cəsarət və mənəvi yenilməzlik olduqca aktual və müasir səslənir. Şairin dram əsərlərinin aşıladığı ən əsas olan əbədi missiya isə türk düşüncəsində vətən, əxlaq, ailə cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyət duyğusunun hər cür şəxsi istək, şəxsi rahatlıq, şəxsi məhəbbətdən üstünlüyüdür. Yəni, şair türkçülük düşüncəsinin dönməz təbliğatçısı, türk varlığının, türk xarakterinin və türkün azadlıq mücadiləsinin dönməz tərənnümçüsüdür.

Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığında, eləcə də, dram əsərlərində gah açıqdan-açığa, gah da sətiraltı mənalar və eyhamlarla tariximizin şanlı səhifələrini, türk varlığını, türk xarakterini və türkün azadlıq mücadiləsinə tərənnüm etmişdir. O, “böyük imperiyaların ölkəmizə qarşı apardığı qəsbkarlıq siyasətinin mahiyyətini ifşa etmiş, bədii sözün imkanları daxilində onların dayaqlarını sarsıtmışdır. Böyük şair “Özümüzü kəsən qılınc” pyesində baş

verən əhvalatların fonunda əslində hər bir türk insanına səsləniş edir ki, özgə bayrağının kölgəsində yaşamaq, mənsəb sahibi olmaq, əslində əl tulası olmaq kimi bir şeydir” (Quliyeva, 2021:35).

Böyük şairin “Atamın kitabı” dramında da ata və ana arasında gedən bir mükəllimə ilə türkçülük sevdası, türkçülük düşüncəsi dönə-dönə göstərilir. “Dədə Qorqud” kitabından və ustad Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı”ndan gedən söhbətdə urğulanır ki, “hər iki kitab vətən övladlarını birliyə və kökə, yəni türk əxlaqına, türk düşüncəsinə çağırır. Bəxtiyar Vahabzadə ata və ananın dili ilə öz fikrini bəyan edir ki, istəyirəm türk insanı harda olur-olsun, hansı sənəti seçir, seçsin, onların ruhu, inamı, əqidələri Vətən, türkçülük timsalı olan bu ana kitabların ətrafında dolansın” (Quliyeva, 2021:38).

Vahabzadə bu inamlı təsvirləri ilə xalqa anladır ki, türk ruhuna ləyaqətlə sahib çıxanların savaşı qalibiyyətlə müjdələnir. Eyni zamanda, öz milli kökünə qənim kəsilmə, gündən-günə yadlaşanların çoxalması isə gələcəyimizi uçuruma aparır.

Bəxtiyar Vahabzadə “Özümüzü kəsən qılınc” pyesini əvvəldən axıra qədər milli folklor ənənələri üzərində kökləyir. Şair əsərdə, qurddan törəyən, qədim Türk soylarından gələn Aşına ailəsinin qurduğu Göytürk xaqanlığının tarixi təşəkkül yolunu, mübarizə tarixini əsvir edir . O, ən qədim Türk dövlətlərindən olan və adında ilk dəfə “Türk” adı yer alan Göytürklərə aid dastanlara müraciət edir, türklərin İslamı qəbul etmələrindən öncə təşəkkül tapan Bozqurd və Ergenekon əfsanələrini əsərinə köçürür.

Bəxtiyar Vahabzadə “Özümüzü kəsən qılınc“ pyesində folklorda yatan tarixi oyada bilir, Türk dünyasının böyük yazarı Çingiz Aytmatov demişkən “Şair öz əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir” (İbrahimova Aynur, 2021). Şamanizm inancını yaşayan Türklər arasında qurd yaşam və savaş gücünün önəmli simvolu olub, müxtəlif dövənlərdə Türk boylarının bayrağında təsvir olunur. “Özümüzü kəsən qılınc” da “Məmləkətin rəmzi qızıl qurd başlı bayraq” dır.

Publisistik yazılarında “Əlimizdə olan tədqiqat əsərlərinin əksəriyyəti xalqımızın islamiyyətdən sonrakı dövrlərini əhatə edir... hələ bu vaxta qədər xalqımızın etnogenezinin elmi şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir... gənclik özünün soy kökündən xəbərsizdir” yazan Bəxtiyar Vahabzadə ömrünün ahıl çağında bizə “Özümüzü kəsən qılınc” əsərini bağışlayır. Əsərini “Ey Türk! Silkələn, özünə qayıt! Sən özünə qayıdanda böyük olursan” devizi ilə bitirir (İbrahimova Aynur, 2021)..

Onun lirik şeir və poemalarında, mənzum pyeslərində müasir dövrün problemləri lirik-fəlsəfi planda, yeni əlvən boyalarla təsvir edilir. "İkinci səs", "Vicdan", "Yağışdan sonra", "Yollara iz düşür", "Fəryad", "Hara gedir bu dünya", "Özümüzü kəsən qılınc", "Cəzasız günah" və "Dar ağacı" pyesləri (1960-2003-cü illərdə) Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur (Qurbanqızı, 2022).

Nəticə

Türk insanı, türk düşüncəsi üçün ən böyük elmin də, ən böyük həqiqətin də insaf, insanlıq və vicdan olduğunu bütün dram əsərlərində qabarıq şəkildə ifadə edən Bəxtiyar Vahabzadə göstərir ki, türk düşüncəsində şəriət məhkəmələri deyil, vicdan məhkəməsi daha önəmli yer tutur. Səhnənin dərinliyindən gələn “Ey türk! Silkələn, özünə qayıt. Sən özünə qayıdanda böyük olursan!” səsi də əslində bu qələbənin zəfər təranəsi kimi yüksəlir.

“Özümüzü kəsən qılınc” da ortağ soykökə malik olan türklərin ulu keçmişinin tarixi məqamlarını diqqət mərkəzinə çəkən Bəxtiyar Vahabzadə əsər boyunca vətəndaşlıq mövqeyini, həyat missiyasını tam ucalığı ilə ifadə edir. Qüdrətli sənətkar “Cəzasız günah”, “Yollara iz düşür”, “Dar ağacı”, “Hara gedir bu dünya”, “Fəryad” pyeslərində dönə-dönə zaman-zaman türk insanının, eləcə də xalqımızın başına gətirilən müsibətləri göz önünə gətirir. Onun tarixi dramları ilk növbədə türkün tarixinin ibrət dərslidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin dram yaradıcılığında türk təfəkküründə, türk yaşamında başlıca yer tutan ailə bağlarının möhkəmliyi, ailə cəmiyyət qarşısında duyulan məsuliyyət duyğusu əsl insanlıq mövqeyindən irəli çəkilir. Ata-ana, övlad məhəbbətinin, vətən sevdasının ən problemli məqamda belə hər şeyə qalib gəlməsini böyük şair ilk növbədə türk xalqının ərđəmliyi, ənənəyə bağlılığı ilə tərənnüm edir. Göstərir ki, türk insanı həmişə ürəyinin ikinci səsini dinləmək mədəniyyəti, əxlaqı ilə böyükdür

ƏDƏBİYYAT:

1. Mirzəyeva Aida. Azərbaycan istiqlal poeziyası (Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı fonunda), Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2020, 168 səh.
2. Mirzəyeva Aida. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında istiqlal ideyası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2017. 31 səh.
3. Quliyeva Günəş. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyasında türkçülük. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 8, S. 3-Ek, 2021, s.28-43.
4. Qurbanqızı Zümrüd. Xalqının Bəxtiyarı. "Respublika" qəzeti 16 Avqust 2022.
5. Vahabzadə Bəxtiyar. Gəlin açıq danışaq. Bakı: Azərnəşr, 1988, 214 səh.
6. Vahabzadə Bəxtiyar. Sandıqdan səslər. Bakı: Təfəkkür, 2002.
7. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri: On iki cildə. I c., Bakı: Elm, 2008, 612 səh.
8. İbrahimova Aynur. Bəxtiyar Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” əsərində milli yaddaş.

**TƏHSİL SİYASƏTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN
PRIORİTET İSTİQAMƏTİ KİMİ
HAYDAR ALİYEVİN DEVLET YÖNETİMİNİN
ÖNCELİKLİ YÖNÜ OLARAK EĞİTİM POLİTİKASI
EDUCATION POLİCY AS THE PRIORİTY DİREKTİON
OF HEYDAR ALİYEV'S STATE ADMINİSTRATION**

Ayətəxan Ziyad

Azərbaycan Devlet Pedaqoji Universiteti. Araştırma görəvisi.

<https://orcid.org/0000-0002-0034-6736>

ayetxanziyad@mail.ru

Babək İsgəndərov,

Hukukçu, araştırmacı

ÖZET

Azərbaycan eğitiminin son yarım yüzyıldaki gelişim yoluna dikkat edersek, iki eğilim gözlemlenebilir: akademik bilgi edinme ve stratejik teorik nitelikte pratik bilgi ve becerilerin kazanılması. Son yıllarda, bilimsel ve teknik ilerleme, yenilik ve modernleşme nedeniyle, pratik bilgi ve becerilerin kazanılması galip geldi.

Genel bir bakışla Azerbaycan'da son yarım asırlık eğitim dönemi 4 aşamaya ayrılabilir: 1 - 1970-1982 yılları Azerbaycan'da eğitimin gelişme yılları; 2 - 1982-1987'de Azerbaycan eğitimi; 3 - 1988-1993 yıllar Azerbaycan eğitim uzmanları için bunalım yılları olarak, sonraki 1993-2003 yıllarını ise eğitim uzmanları bağımsız Azerbaycan'da yeni eğitim inşası dönemi olarak görüyorlar. Bunlardan ikisi Milli liderin Azerbaycan'da devlet başkanı olduğu yıllara denk gelmektedir. Haydar Aliyev'in Azerbaycan KP Merkez Komitesi'nin ilk sekreteri olduğu 1970-1982 yıllar Azerbaycan eğitiminin rönesans dönemi, sonraki 1994-2003 yıllar yeni eğitim dönemi olarak nitelendirilir. Yazımızda bir makale hacminde dahi olsa bu aşamalar anlatılmaya çalışılmıştır.

Zengin ve çok yönlü faaliyetleri sırasında Azerbaycan'da eğitim ve bilimin gelişmesi, vatandaş oluşumu gibi ünlü sorunlar her zaman ulusal liderin ilgi odağındaydı. "Eğitim milletin geleceğidir" diyordu büyük önder, "Eğitimin alanı ne sanayidir, ne tarım, ne ticarettir. Bu, toplumun özel entelektüel yönünü yansıtan bir alandır. Böyle bir durumda eğitim politikasına çok dikkatli yaklaşılmalı, bu alana yönelik tutum çok hassas olmalıdır".

Milli liderin 33 yıllık iktidarı boyunca stratejisinin temelinde her zaman eğitime özen ve dikkat olmuştur. Bu dikkat ve özenin sonucu olarak bu tür konular konuşulurken Azerbaycan eğitiminin dünya eğitim sistemine entegrasyonu ve bu alanda elde edilen başarılar bugün bile hatırlanmaktadır.

Eğitim ve bilim aslında birbirini takip eden, çifte kanat gibi inatla birbirini tamamlayan alanlardır. Bu konum Ulu Önder'in eğitim politikası anlayışının temelini her zaman oluşturmuş ve Milli Lider onları hiçbir zaman birbirinden ayırmamıştır.

Milli lider "Eğitim sistemimizin mevcut durumu ve sorunları derinlemesine incelendikten sonra öncelikli alanlar belirlenmelidir" dedi. Eğitim alanında imzaladığı ve uygulamalarını sürekli takip ettiği karar ve emirlerinde bu görüşünün teyidini görürsek, yükseköğretim kurumlarında görev yapan araştırma uzmanlarına yönelik kaygısını aşağıdaki örnekte daha net görmek mümkündür. 1997 yılında Azerbaycan EA'da yapılan toplantı.

+ "Haydar Aliyev ve Azerbaycan eğitimi" konusu, zaman zaman birçok uzman ve çeşitli alanlardan kişiler tarafından incelenip araştırılsa da, devlet düzeyinde elde edilen başarıların derinliklerine inerken, her seferinde bir şeyler ortaya çıkıyor. yeni keşfedilir, sonuçları görür, tasarruf sağlarız. Bu sonuçlar arasında en çok dikkati çeken, toplum için vatandaş yetiştirme sorunudur. Eğitilmiş vatandaş, içinde yaşadığımız toplumun, inşa ettiğimiz devletin dayanağı ve itici gücüdür. Bir vatandaş (doktor, mühendis, ziraat mühendisi, araştırma bilimcisi, avukat...) yetiştiren ve hayata hazırlayan öğretmendir. Devletin eğitim ve bilime verdiği önemi vurgulayan bu faktördür. Haydar Aliyev'in Azerbaycan'da eğitim ve bilimin gelişmesi için yaptıklarını, Haydar Aliyev devlet yönetiminin "okulunu" gelecek nesiller için korumak için sürekli araştırmak ve incelemek gerekir, önemini gösterir.

Makalede Haydar Aliyev'in Azerbaycan'da devlet başkanı olduğu her iki dönemde de eğitimin gelişmesi yönünde imzaladığı kanun, kararname ve emirler, buna özen ve dikkatinin göstergesi olan raporları ve konuşmaları yer almaktadır. alan, uzman makalelerinin yanı sıra muhasebede çalışma ilkelerine aşına olan aydınlardan yararlanılmıştır.

Çalışmanın amacı, Haydar Aliyev'in eğitimimizin gelişimi doğrultusunda gerçekleştirdiği reformlara nüfuz etmek ve Azerbaycan ile birlikte Azerbaycan'ın kararında önemli rol oynayan Haydar Aliyev'in strateji ve taktiklerine defalarca nüfuz etmektir. dünyanın hegemonik devletleri bir makale cildinde de olsa.

Anahtar kelimeler: Devlet inşasında öncelikli alan, eğitim politikası, akademik bilgi, pratik bilgi ve beceri kazanımı, Haydar Aliyev'in strateji ve taktikleri.

ABSTRACT

If we pay attention to the development path of Azerbaijani education in the last half century, two trends can be observed: the acquisition of academic knowledge and the acquisition of practical knowledge and skills of a strategic theoretical nature. In recent years, due to scientific and technical progress, innovation and modernization, the acquisition of practical knowledge and skills has prevailed.

With a general view, the last half-century of education in Azerbaijan can be divided into 4 stages: 1 - 1970-1982 years of development of education in Azerbaijan; 2 - Azerbaijan education in 1982-1987; 3 - 1988-1993 years are the years of crisis for Azerbaijan education experts, and the next 1993-2003 years are considered by education experts as the period of new education construction in independent Azerbaijan. Two of them coincide with the years when the National leader was the head of state in Azerbaijan. The years 1970-1982, when Heydar Aliyev was the first secretary of the KP Central Committee of the Azerbaijan, are characterized as the renaissance period of Azerbaijani education, and the next 1994-2003 years as the new education period. In our article, even in the volume of an article, these stages have been tried to be explained.

During his rich and versatile activities, famous issues such as the development of education and science, citizen formation in Azerbaijan were always in the center of attention

of the national leader. "Education is the future of the nation," said the great leader. During the 33-year rule of the national leader, care and attention to education has always been the basis of his strategy. As a result of this attention and care, while such issues are being discussed, the integration of Azerbaijani education into the world education system and the achievements in this field are remembered even today.

In fact, education and science are fields that follow each other, stubbornly completing each other like double wings. This position has always formed the basis of the Great Leader's understanding of education policy and the National Leader has never separated them from each other.

The national leader said, "Priority areas should be determined after the current situation and problems of our education system are examined in depth." If we see the confirmation of this view in the decisions and orders that he signed in the field of education and whose practices he constantly followed, it is possible to see his concern for research experts working in higher education institutions more clearly in the example below. Meeting held in Azerbaijan EA in 1997.

Although the topic of "Heydar Aliyev and Azerbaijani education" is studied and researched from time to time by many experts and people from various fields, something comes out every time, as we delve deeper into the achievements achieved at the state level. new discoveries, we see the results, we save money. The most striking among these results is the problem of raising citizens for society. The educated citizen is the foundation and driving force of the society we live in and the state we build. He is a teacher who trains a citizen (doctor, engineer, agricultural engineer, research scientist, lawyer...) and prepares him for life. It is this factor that emphasizes the importance given by the state to education and science. It is necessary to constantly research and examine what Heydar Aliyev did for the development of education and science in Azerbaijan, in order to preserve the "school" of the Heydar Aliyev state administration for future generations, whows its importance.

In the article, the laws, decrees and orders signed by Heydar Aliyev for the development of education in both periods when he was the head of state in Azerbaijan, as well as his reports and speeches, which show his care and attention. In addition to the expert articles in the field, intellectuals who are familiar with the working principles in accounting were used. The aim of the study is to penetrate Heydar Aliyev's reforms in line with the development of our education and to repeatedly penetrate the strategy and tactics of Heydar Aliyev, who played an important role in the decision of Azerbaijan together with Azerbaijan. the hegemonic states of the world, albeit in a volume of articles.

Keywords: Priority area in state building, education policy, academic knowledge, practical knowledge and skill acquisition, Haydar Aliyev's strategy and tactics.

GİRİŞ

1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın I katibi vəzifəsinə irəli çəkilən Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətdə olduğu 33 illik zaman dönməində xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini daim qorumuş, ölkəmizi tərəqqiyə aparan düşünülmüş elmi siyasət yeritmiş, təhsilin və elmin inkişaf problemlərini, bu sahələrdə çalışanların əməyinə diqqət və qayğıını daim diqqətdə saxlamışdır. Bu gün bəşər övladının tanıdığı, qəbul etdiyi Azərbaycan Ümummilli liderin

həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində öz tanınan zirvəsinə çatmışdır ki, bu “tanınmada”, “qəbuləndirmədə” elm və təhsilə göstərilən diqqət və qayğının nəticələrinin də özünəməxsus payı var.

Azərbaycan təhsilinin son yarım əsrlik inkişaf yoluna diqqət yetirdikdə iki tendensiya müşahidə edilir: 1) strateji nəzəri səciyyə daşıyan akademik bilik və 2) praktiki bilik və bacarıqlara yiyələnmə. Son onilliklərdə elmi-texnoloji tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə sayəsində praktik bilik və bacarıqlara yiyələnmənin üstünlük təşkil etdiyi göz önündədir. Xüsusi qeyd etməlidir ki, Azərbaycan təhsilinin Heydər Əliyev mərhələsi üçün sırf nəzəri səciyyə daşıyan akademik bilik xarakterik olmuşdur.

Ümumi nəzər yetirdikdə, Azərbaycanda təhsilin son yarım əsrlik dövrünü 4 mərhələdə təsnifatlandırmaq olar: 1 - Azərbaycanda təhsilin inkişafının yüksəliş illəri (1970-1982-ci illər); 2 - Azərbaycan təhsili 1982-1987-ci illərdə; 3 - Azərbaycan təhsili depressiya illərində (1988-1993); 4 - Müstəqil Azərbaycanda yeni təhsil quruculuğu dövrü, Bu mərhələlərdən ikisi Ümummilli liderin Azərbaycanda dövlət başçısı olduğu illərə təsadüf edir. Birinci mərhələ (1970-1982-ci illər) mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycan təhsilinin intibah dövrü, sonrakı 1994-2003-cü illər mərhələsi isə müstəqil Azərbaycanda yeni təhsil quruculuğu dövrü kimi səciyyələndirilir.

Zəngin və çoxşaxəli fəaliyyəti dövründə Azərbaycan təhsilinin və elminin inkişafı, eləcə də vətəndaş formalaşdırılması kimi ünlü problemlər Ümummilli liderin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Təhsilə xüsusi diqqət və qayğının nəticəsidir ki, bu kimi mövzulardan bəhs edərkən ilk növbədə Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası və bu sahədə qazanılan uğurlar yada düşür.

“Ümumi çətinliklər nə qədər olsa da, biz elmə, təhsilə daim qayğı göstərməliyik və elmin inkişafı üçün mövcud imkanlardan daha çox istifadə etməliyik” - deyirdi Heydər Əliyev.

Təhsil və elm qoşa qanad kimi inadlı olaraq daim bir-birini izləyən, bir-birini tamamlayan sahələrdir. Bu mövqə həmişə Ulu öndərin təhsil siyasəti konsepsiyasının əsasında durmuş, Ümummilli lider onları heç vədə bir-birindən ayırmamışdır. “Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərinlən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir” deyirdi Ümummilli lider.

“Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili” mövzusu, baxmayaraq ki, zaman-zaman çox mütəxəssislər və müxtəlif sahə biliciləri tərəfindən öyrənilib tədqiq edilib, ancaq dövlət səviyyəsində qazanılan müvəffəqiyyətlərin dərininə nüfuz etdikcə hər dəfə təzə hansı isə yeni nəticələr görünür, qənaətlər hasil edirik. Bu qənaətlərdən başlıca diqqət çəkəni təhsilin və elmin cəmiyyətdə vətəndaş yetişdirilməsi və formalaşdırılması kimi müqəddəs bir işə xidmət etməsidir ki, bu İŞ-in nəticəsi olan VƏTƏNDAŞ yaşadığımız cəmiyyətin, qurduğumuz dövlətin dayağı, hərəkətverici qüvvəsidir. Ölkəsinin dayağı, hərəkətverici qüvvəsi olan vətəndaşı (*həkim, mühəndisi, aqronomu, tədqiqatçı alimi, hüquqşünası...*) yetişdirib həyata hazırlayan isə müəllimdir. Məhz bu amil təhsilə və elmə dövlət qayğısının qaçılmaz olduğunu meydana çıxarır. Bu zərurət özlüyündə Heydər Əliyevin Azərbaycan təhsilinin və elminin inkişafı üçün həyata keçirdiklərinin mütəmadi olaraq tədqiq edilib öyrənilməsi, Heydər Əliyev dövlətiidarəetmə məktəbinin bütün zamanlar üçün zəruriliyinin gələcək nəsillərə tövsiyə edilərək daim gündəmdə saxlanılması tələbini meydana çıxarır.

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycanda dövlət başçısı olduğu həm Rusiyanın ilhaqı altında olduğu illərdə, həm də müstəqillik illərində təhsilin inkişafı yönündə imzaladığı qanun, fərman və sərəncamlardan, bu sahəyə qayğı və diqqətinin göstəricisi olan məruzə və çıxışlarından, mütəxəssis məqalələrindən, eləcə də O'nun iş prinsiplərinə bələd olan ziyalılardan zamanında alınmış müsahibələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatdan məqsəd Azərbaycan təhsilinin Heydər Əliyev mərhələləri haqqında bir məqalə həcmində də olsa anlatım vermək, Ümummilli liderin təhsilimizin inkişafı yönündə apardığı islahatlara nüfuz edərək Azərbaycanın dünyanın hegemon dövlətləri ilə bir sırada qərarlaşmasında mühüm rol oynayan strategiya və taktikasına təkrarən müraciət etməkdir.

ARAŞDIRMA

Həyatın elə sahələri var ki, ona göstərilən qayğı, diqqət öz “barını” yaxın macalda deyil, zaman etibarı ilə illər sonra verir. Təhsil sahəsi də belədir: nəticəsini 10 il, 20 il, hətə bəlkə daha çox onilliklərdən sonra göstərir.

Ulu öndər bu sahənin bu xislətini yaxşı bildiyindən siyasi hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə Azərbaycan təhsilini diqqət mərkəzində saxlamışdır. Axı baza təhsili, başqa sözlə, keyfiyyətli orta təhsil olmadan elm, elm olmadan isə dövlətin inkişafı qeyri-mümkündür.

Özünün milli dövlət quruculuğu strategiyasında təhsili və elmi dövlətçiliyin təməl prinsiplərindən biri qismində qəbul edən Heydər Əliyev onu “... hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsi” dərəcəsinə görmüş, cəmiyyətin inkişafının təhsilsiz mümkünsizliyi qənaətyində olmuşdur [3. s.4].

Azərbaycan təhsilinin dünya standartlarına uyğun inkişafı, müəllimlərin və elm adamlarının əmək haqlarının artırılması, məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə bağlı imzaladığı onlarla tarixi əhəmiyyətli fərman və sərəncam, islahat və dövlət proqramları Ulu öndərin bu sahəyə diqqət və qayğısının göstəricisidir.

“Təhsil - millətin gələcəyidir” deyirdi Ümummilli lider, - “Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi intellektual cəhətini əks etdirən sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətli yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır”.

Belə bir qənaət sahibi olan Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətdə olduğu 33 illik zaman dönməndə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini daim qorumuş, ölkəni tərəqqiyə aparan düşünülmüş elmi siyasət yeritmiş və fərəhlidir ki, bu sırada təhsilin və elmin inkişafı məsələlərini həmişə diqqətdə saxlamışdır.

Bir faktı xatırlayaq. XX əsrin 50-60-cı illərində Şamaxı rayonunun Kürdəmic sovetliyinə (indi Hacılı icra nümayəndəliyi) üç kənd daxil idi: Kürdəmic (kənd iki obadan - Əhmədli və Hacılı obalarından ibarət idi) və sovetlikdən bir neçə kilometr uzaqlıqda, Pirsaat şayının sol və sağ sahillərində yerləşən Talışnuru və Qonaqkənd kəndlərindən ibarət idi. Talışnuru kəndinə getmək üçün yoxuşu qalxıb dağı aşmalı, oradan da çaya düşüb kəndə girmək lazım gəlirdi. Bunun üçün ya maşından, bu mümkün deyilsə, minik vasitəsi olaraq atdan istifadə edilirdi. Bu kəndlərdə dördillik, Əhmədli obasında səkkizillik, Hacılıda isə onillik məktəb idi, Bu o deməkdir ki, Talışnuru və Qonaqkəndin məktəbyaşındaları dördillik təhsillə kifayətlənməli idilər.

Əhmədli ilə Hacılı obaları bir-birindən 1 km aralı məsafədədir.

Mərhum şair Etibar Etibarlı xatirələrində deyirdi ki, Kürdəmicin qarlı-çovğunlu günlərində bu 1 km yolu şaxta qovura-quvura piyada qət elə görüm, necə gedə bilirsən. Odu ki, imkanı olanlar övladını ya Şamaxıya və indiki Şirvan şəhərinə, ya da Bakıda yaşayan qohumlarının yanına göndərirdilər ki, övladı tam orta təhsil ala bilsin. Sadalanan ünvanlarda əqrəbası olmayanlar isə Şamaxıda mənzil kirayələyib övladına təhsil verirdi. Kasıb kənd yerində övlad oxutmağın ailəni hansı çətinliklərlə üzləşdirdiyini bunu “çəkənlər” bilir [4.].

1972-ci il avqustun 10-da “Ümumi icbari təhsilə keçidin başa çatdırılması haqqında”, yenə həmin ildə “Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəblərini daha da inkişaf etdirmək haqqında” və 1973-cü ildə “Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında” qərarların qəbul edilməsi qeyd olunan bu növ problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Qəbul olunan qərarların yerinə yetirilməsi sayəsində respublikamızda orta ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsi üç dəfə genişləndirilərək 765-dən 2117-yə çatdırıldı. Respublika paytaxtından xeyli ucaqlarda yerləşən əyalətlərə yeni ümumtəhsil məktəbləri fəaliyyətə başladı, minlərlə azyaşlı tam orta təhsil almaq imkanı qazandı, yeni inşa olunan məktəblər yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olundu.

Gənclik üçün bu imkanın yaradılmasının və məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinin nəticəsi olaraq 1980-ci ildə orta təhsil alanların sayı 710 minə yüksəldi [1.], səkkizillik təhsildən təcridən onillik təhsilə keçid üçün zəmin yarandı. XX əsrin 70-82-ci illərində Azərbaycanda yalnız ümumtəhsil məktəblərinin deyil, ali təhsil müəssisələrinin də şəbəkəsi xeyli genişləndirilib. Başqa sözlə, bu müddətdə fəaliyyətdə olan ali təhsil müəssisələrinin sırasına 5 yeni ali təhsil ocağı, çox sayda ixtisaslı kafedralar, problem laboratoriyaları açılıb.

Yeni ali təhsil müəssisələrinin yaradılması faktını da unutmamaq olmaz. 1970-1980-ci illərdə respublikanın qocaman ali təhsil müəssisələrinin sırasına daha 5 ali təhsil ocağı əlavə olundu, çox sayda ixtisaslar, kafedralar, problem laboratoriyaları açılıb. Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutu (indiki Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti), Gəncədə Azərbaycan Texnologiya İnstitutu (hazırkı Azərbaycan Texnologiya Universiteti), Gəncə Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu (hazırkı Bakı Slavyan Universiteti), C.Naxçıvanski adına Hərbi Məktəb bu illərdə fəaliyyətə başlayıb. Paralel olaraq indiki BDU-nun Şərqsünəşliq fakültəsi üçün yeni bina və tədris korpuslarının tikilib istifadəyə verilməsini də bu sıraya daxil etmək olar.

Əgər 1960-cı illərin sonunda respublikada 12 ali məktəb, bunlarda 105 fakültə, 450 kafedra mövcud idisə və 139 ixtisas üzrə kadr hazırlığı aparılırdısa, 1982-ci ildə artıq 136 fakültəni və 530 kafedranı birləşdirən 17 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bu faktlar respublikada milli kadr yetişdirilməsinə Heydər Əliyevin hansı dərəcədə qayğı göstərdiyini diqqətə gətirir. Nəticə olaraq bu dövrdə ali təhsil alanların sayı 70 mindən 100 min nəfərə çatdırılmışdı ki, bundan məqsəd respublikada kütləvi savadlılığa, yetişməkdə olan nəslin hamılıqla orta təhsilə yiyələnməklərinə və öz təhsillərini davam etdirməklərinə nail olmaq idi [1.].

Ümummillilərin təhsilin inkişafına göstərdiyi qayğıdan bəhs edərkən, 1970-1980-ci illərdə Sovet İttifaqının nüfuzlu təhsil müəssisələrinə azərbaycanlı gənclərin göndərilməsi kimi mühüm bir məsələni də (1970-ci ildən başlayaraq hər il keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu ali təhsil ocaqlarına 800-900 nəfər azərbaycanlı gəncin oxumağa göndərilməsini) unutmamaq olmaz. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və İctimai təşkilatlar arxivi”dən (Fond 1

siyahı 68, iş 84, səh.155-159)”əldə olunan sənədə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, 1969-cu ildə - Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın I katibi işlədiyi ilk 6 ay ərzində 50, 1969-1975-ci illərdə ümumilikdə 600, 1977-1978-ci illərdə 800-900, ümumi götürdükdə isə Moskvaya SSRİ Baş Nazirinin I müavini vəzifəsinə dəvət olunana qədərki dövrdək (1969-1982-ci illərdə) 15 mindən çox azərbaycanlı gəncin keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ali təhsil müəssisələrində təhsil almağa göndərilməsinə müvəffəq ola bilmişdi [1.], .

Fərəhlidir ki, zaman-zaman genişləndirilən bu iş əslində ənənə halını almışdı ki, bu da məqsədli idi. Belə ki, bu müdrək insan Azərbaycanın əsrlərlə savaşında olduğu müstəqillik arzularına qovuşacağı günün çox da uzaqda olmadığını məhz O`na məxsus fəhmlə hiss edir və elə bu niyyətlə də azərbaycanlı vətən övladlarının keçmiş SSRİ-nin yüksək reytingə malik ali təhsil ocaqlarında, həmçinin ali hərbi məktəblərində təhsil almaqlarına xüsusi önəm verirdi.

Yaxud respublikamızda yerli hərbi kadrların yetişdirilməsi problemi. Baxmayaraq ki, SSRİ-nin tərkibində olduğu illərdə Azərbaycan rəhbərliyi müstəqil qərar qəbul etmək imkanında deyildi, Ümummilli lider C.Naxçıvanski adına orta təhsil verən hərbi liseyin fəaliyyətə başlamasına və APİ-də (indiki ADPU-da) Hərbi və Fiziki hazırlıq fakültəsinin açılmasına müvəffəq ola bilmişdi. Bütün bunların hansı gərgin əziyyətlər sayəsində mümkün olduğunu yalnız təsəvvür etmək lazım gəlir.

1991-ci ilin dekabrında Türkiyənin “Zaman” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibəni xatırlayaq: “Mən SSRİ respublikalarının nə vaxtsa müstəqillik əldə edəcəklərini düşünürdüm. O illərdə Azərbaycanın da müstəqil bir dövlət olmasını arzu edirdim” [2.s.7].

Bu uzaqgörən siyasətin bəhrəsini respublikamız müstəqillik əldə edəndən sonrakı dövrdə daha qabarıq, bütün şəffaflığı ilə görmüşdür. Belə ki, məhz keçmiş SSRİ-nin ali təhsil müəssisələrində, APİ-də (indi ADPU) fəaliyyət göstərmiş “İbtidai Hərbi Hazırlıq və Fiziki tərbiyə” fakültəsində və C.Naxçıvanski adına hərbi liseydə təhsil almış gənclərin dövlət və ordu quruculuğu işlərinə cəlb olunmaqları respublikamızda milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsilə nəticələnmiş, onların Ulu öndərə zamanında arxa, dayaq durmaqları sayəsində respublikamız öz müstəqiliyini və suverenliyini bərpa edə, qoruyub saxlaya, möhkəmləndirə, əbədiləşdirə bilmişdir.

Sonralar bu dövrü xatırlayan Heydər Əliyev qürurla deyirdi: “... təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycanın iqtisadiyyatı belə güclü inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, Azərbaycan elmi inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik. Onları qiymətləndirmək lazımdır və on illərlə əldə etdiyimiz nailiyyəti heç vaxt unutmamalıyıq [3. s.4”].

“Milli müstəqilliyimizin əbədiliyi və demokratiyanın inkişaf yolu məhz təhsildən keçir” söyləyən Ümummilli lider ölkəmizin müstəqilliyi dövründə də (1993-2003-cü illərdə) Azərbaycanımız üçün işləyib hazırladığı strategiyada milli dövlətçilik və hakimiyyət strukturlarının yaradılması və möhkəmləndirilməsi işi ilə yanaşı Azərbaycan təhsilinin qayğısına qalması bir cə an da olsun kölgədə qoymamış, qayğılarının çoxluğuna baxmayaraq, təhsil müəssisələrinə diqqətin artırılmasını, məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsini, xüsusilə qaçqın uşaqlarının təhsil aldıkları məktəblərin maddi ləvazimat və dərsləklərlə təminatı

məsələlərini hər an nəzarətdə saxlamışdır. Bu yöndə ilk ciddi addımlar layihə proqramları əsasında həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1994-1995-ci dərslər ilində internat və qaçqın məktəbləri YUNİSEF`in xəttilə müxtəlif növ məktəb ləvazimatları ilə təmin olunmuşdur.

Respublika Nazirlər Kabinetinin 25 avqust 1994-cü il “Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin dərslərlə təminatı məsələləri haqqında” qərarı 1995-1996-cı dərslər ilindən ibtidai siniflərə dərslərlərin təminatı paylanmasını, həmçinin V-XI sinif dərslərlərinin satışının əllərdə, yaxud ticarət şəbəkələrində deyil, yerli təhsil şöbələrinin xətti ilə və yalnız məktəblərin özündə həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir. Prezident sərəncamı ilə 1998-ci il mart ayının 30-da Dövlət Komissiyasının yaradılması və həmin il müstəqil Azərbaycan Respublikası müəllimlərinin I qurultayının keçirilməsi təhsil sahəsindəki problemlərin aradan qaldırılması kimi bir məsələnin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Qurultayda Heydər Əliyevin hər bir təhsil işçisinin vəzifə səlahiyyətlərinə cavabdehlik hissini gücləndirən proqram xarakterli çıxışı, Respublikamızda ilk dəfə Təhsil Şurasının yaradılması və 1999-cu ildə Təhsil İslahat Proqramının qəbul edilməsi, həmçinin gənc istedadlara dövlət qayğısının artırılması haqqında Prezident fərmanının imzalanması kimi diqqətçəkən tələyüklü məsələlər XXI əsrin ilk illərində təhsil sahəsində ciddi islahatlar aparıldığından və yadda qalan nailiyyətlər əldə edilmək imkanlarından soraq verir. Bu mövzudan bəhs edərkən, eyni zamanda, elm, texnika, mədəniyyət və incəsənət sahələrində, həmçinin idmanda fərqlənən, yaşlıları arasında yüksək göstəricilər qazanan məktəblilər üçün “Qızıl kitab”ın təsis edilməsini və bununla əlaqədar “Gənc istedadlar fondu”nun yaradılmasını, 1998-ci ildən etibarən elmi-tədqiqat müəssisələrinin və ali məktəb əməkdaşlarının ABŞ, Böyük Britaniya, Polşa, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Yunanıstan və bir sıra başqa xarici dövlətlərə yaradıcılıq ezamiyyətlərinə göndərməkləri kimi bir halı da unutmamaq olmur.

Bu sırada Heydər Əliyevin 2000-ci il iyunun 13-də "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" imzaladığı fərman xüsusi diqqət çəkir. Fərman özlüyündə təhsil sisteminin əsaslı şəkildə inkişafına, idarəetmənin müasir prinsiplər əsasında təşkilinə, Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına, həmçinin dünya təhsil sistemində inteqrasiyasına zəmin yaratmışdır. 2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə rəhbərinin “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” sərəncamı orta təhsil müəssisələrində təlim şəraitinin və təlim mühitinin yenilənməsində ciddi dönüşə, həm də nəinki təhsil siyasətinin həyata keçirilməsində, ümumən ölkə təsərrüfatının bütün sahələrində inkişafa gətirib çıxarmışdır.

Həmçinin, “Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün (1 avqust) təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli bəyanat, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərman və sərəncamları da ölkədə təhsilin beynəlxalq standartlara uyğun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ata yolu Heydər Əliyevin ən layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən ləyaqətlə davam etdirilməkdədir.

Ümummillə liderin sağlam təməllər üzərində əbədi müstəqilliyini təmin etdiyi Azərbaycan bu gün özünün tərəqqi, inkişaf dövrünü yaşayır. Həyata keçirilən islahatlar, genişmiqyaslı infrastruktur layihələr paralel olaraq elm və təhsilin də inkişafına yönəldilmişdir.

Dövlət başçısının “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” 2004-cü il avqustun 21-də imzaladığı sərəncam bu günümüz üçün zəruri olan informasiya texnologiyalarından müasir tələblərə uyğun istifadə problemlərinin həlli baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu tarixi sənəd ümumtəhsil məktəblərinə aidiyyəti yetən müəyyən boşluqların doldurulması, dünyəvi təhsilə inteqrasiya məsələlərində çatışmazlıqların aradan qaldırılması və gənc nəslin müasir standartlara uyğun savadlanmaları problemlərinin aradan qaldırılması məqsədilə aparılan islahatlarda öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir.

“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 14 iyun tarixli Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar imzalanan fərman elmi potensialın gücləndirilməsi işində yeni mərhələ kimi qiymətləndirilir. Fərmanın qüvvəyə minməsi nəticəsində Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası yaradılmış, ali təhsil müəssisələrinə “Tədqiqat universiteti” statusu, həmçinin magistrant və doktorantlara möhlət hüququ verilmişdir. Ekspertlər fərmanın imzalanmasını elmi potensialın gücləndirilməsi istiqamətində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirirlər.

24 oktyabr 2013-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” dövlət başçısının Azərbaycan təhsilinə qayğısının daha bir göstəricisidir.

Dövlət İqtisad Universitetinin yeni binasının açılış mərasimindəki çıxışında ölkədə aparılan təhsil siyasətindən danışarkən cənab İlham Əliyev demişdir: “Bu gün burada gördük-lərim məni çox sevindirir. Mən arzu edirəm ki, Azərbaycanın bütün ali məktəbləri bu səviyyədə olsun. Ancaq bu o demək deyil ki, siz bu görülən işlərlə kifayətlənməlisiniz. Daha da inamla irəliyə getməliyik. ... bu inkişafda hər bir vətəndaşın öz payı vardır. Xüsusilə də müəllimlərin, gənc nəslin”.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda təhsil sahəsində aparılan islahatlarda Heydər Əliyev strategiyası və taktikasının nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğu illər ötdükcə daha aydın görünməkdədir. Günümüzün reallıqları bu qənaətimizin yəqinliyinin təsdiqidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, həyatın elə sahələri var ki, ona yetirilən diqqət, göstərilən qayğı öz “barını” yaxın macalda deyil, zaman etibarı ilə illər sonra verir. Təhsil və elm bu sahədə xüsusi istisnalıq təşkil edir. Xalqımız Heydər Əliyevin Azərbaycanımız üçün etdiklərinin nəticələrini bu gün gördüyü kimi, davamlı olaraq hələ uzun illər bundan sonra da görəcəkdir.

Bir həqiqətdir ki, hər hansı dövləti, eləcə də milləti məhv etməyin yollarından biri də onun elminin, təhsilinin miskin günə qoyulmasıdır. Bu mənada inam və inadla deyə bilərik ki, Heydər Əliyev yürütdüyü müdrik təhsil siyasəti ilə öz xalqını, dövlətini bu məhv olmadan, bu kabusdan xilas etmişdir.

XX əsrin 70-ci illərindən üzübəriki yarım əsrdən artıq zaman çərçivəsində respublikamızda bütün sahələr, o cümlədən Azərbaycan təhsili və elmi də Heydər Əliyev ideologiyası ilə silahlanaraq uğurlu sabahını yaşamaqdadır.

Açar sözlər: Dövlət quruculuğunda prioritet sahə, təhsil siyasəti, akademik bilik, praktik bilik və bacarıqlara yiyələnmə, Heydər Əliyev strategiya və taktikası.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Hüseynova Ruhiyyə. Mingəçevir Dövlət Universiteti. "Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilində ilk islahatlar (Təhsil jurnalı)", "Təhsil" jurnalı, 09,05, 2023,
2. TV plus" jurnalı, dekabr 2007, xüsusi buraxılış.
3. Ulu öndər Heydər Əliyev təhsil haqqında. "Azərbaycan müəllimi qəzeti. 10 dekabr 2010-cu il, səh.4".
4. Ziyad Ayətəxan. Şamaxının Kürdəmic kəndi. Bakı-"CBS poligraphic production"-2014.

PROF.DR. BAHTİYAR VAHAPZADE İLE HUSUSİ SÖYLEŞİNİN BUGÜN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ: "TÜRK DÜNYASI AKEDEMİSİ OLMALI!"

TODAY'S THOUGHTS OF A SPECIAL INTERVIEW WITH THE PROF.DR. BAHTİYAR VAHAPZADE:"THERE MUST BE A TURKIC WORLD ACADEMY!"

Prof. Dr. Süleyman DOĞAN

Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1825-2583>

e-posta: sudogan@yildiz.edu.tr

İstanbul/Türkiye

Özet

Merhum Bahtiyar Vahapzade'nin Türkiye Türkçesine basılan, eserlerinde genellikle özgürlük, yurt sevgisi, din gibi temaları işlemiştir. O aynı zamanda Türkiye'de en çok kitabı basılan edebi şahsiyetlerden biridir. Çünkü Vahapzade, Türk halkının gönlündeki Azerbaycan imajına uygun görüntüyü veren, Türk okuyucusunun beklentilerini büyük ölçüde karşılayan bir şairdir. Mehmet Akif'e büyük muhabbeti olan ve sima olarak şair Necip Fazıl'a benzeyen Vahapzade, 1992, 1994 ve 1999 yılında evinde ziyaretine gidip özel söyleşiler yaptığımda bendenizi şöyle demişti: "Mehmet Akif 20. asırda yetişen en büyük Türk şairidir. Türkiye'ye ne zaman gelsem bizim ilk Cumhurbaşkanımız Mehmet Emin Resulzade ve Akif'in mezarını ziyaret ederim. Necip Fazıl ve Nazım Hikmet de büyük şairdir."

Vahapzade, 1961 yılında turist olarak Türkiye'yi gezmiştir. İkinci ve asıl edebiyatçı kimliğiyle Türkiye'ye 1977'de Türk Edebiyat Dergisi başmuharriri ve aziz dostu merhum Ahmet Kabaklı'nın davetiyle gelmiştir. Türk Dünyası Akademisi kurulması gerektiğinin altını çözen merhum Vahapzade: "Türk Dünyası Akademisi'nin bir an önce kurulmasını teklif ediyorum. Bu akademide çok ciddi ilmi araştırmaların yapılacağı günleri dört gözle bekliyorum. İlim olmadan bir şey yapamayız. İlişkilerimiz artık duygusallıktan çıkıp gerçeğe dönüşmeli. Halkımız ve gençliğimizin Türkiye'den her alanda öğreneceği pek çok şey var.

Bizimde Türkiye'ye vereceğim bir takım bilgiler var. Bizde edebiyat, sanat ve şiir çok gelişmiştir. Ancak teknik bakımdan çok geri kalmışız.”

Türkiye ile Azerbaycan arasında dil problemimin olmadığına dikkat çeken Vahapzade: “Ancak Özbek, Kazak, Kırgızlarla aramızda büyük dil farklılıkları var. Bunları ortak bir noktada toplasak olmaz mı? 6 Türk Devleti ortak bir sözlük hazırlasak olmaz mı? Biz bütün ilimler üzerine terminoloji meydana getirmemiz lazımdır. Bu konuyu makalelerimde dile getiriyorum. Biz bunları yapalım ki bizim torunlarımız hayrını görsün. Türk Dünyası Akademik Merkezi Türkiye'nin öncülüğünden hemen kurulmalıdır. Bu konuda zaman kaybetmek israftır. Tek arzum yirmi birinci yüzyılda Türkiye'nin dünya muvazenesinde sözü geçen dünyanın en güçlü devleti olmasıdır.”

Anahtar kelimeler: Bahtiyar Vahapzade, Türk Dünyası, Akademi.

Abstract

The works of the late Bahtiyar Vahapzade, published in Turkey Turkish, generally dealt with themes such as freedom, love of homeland, religion. He is also one of the most widely published literary figures in Turkey. Because Vahapzade is a poet who gives the appropriate image to the image of Azerbaijan in the hearts of the Turkish people and meets the expectations of the Turkish reader to a great extent. Vahapzade, who has a great affection for Mehmet Akif and resembles the poet Necip Fazıl in face, said the following when I visited him at his home in 1992, 1994 and 1999 and made special interviews with him: "Mehmet Akif is the greatest Turkish poet of the 20th century. Whenever I come to Turkey, I visit the graves of our first President Mehmet Emin Resulzade and Akif. Necip Fazıl and Nazım Hikmet are also great poets."

He first came to Turkey in 1977 at the invitation of his dear friend of Turkish literature and the late Ahmet Kabaklı. Underlining the need for the establishment of the Turkic World Academy, the late Vahapzade said: "I propose the establishment of the Turkic World Academy as soon as possible. I look forward to the days when very serious scientific research will be carried out in this academy. We cannot do anything without science. Our relations should no longer be sentimental but real. Our people and youth have a lot to learn from Turkey in every field. We also have some information to give to Turkey. Literature, art and poetry are very developed in our country. However, we are very backward in technical terms."

Vahapzade pointed out that there is no language problem between Turkey and Azerbaijan: "However, there are big language differences between us and Uzbek, Kazakh and Kyrgyz. Can't we gather them at a common point? Can't we prepare a common dictionary of 6 Turkic states? We need to create terminology on all sciences. I raise this issue in my articles. Let us do these things so that our descendants can benefit from them. The Academic Centre of the Turkic World should be established immediately under the leadership of Turkey. It is a waste to waste time on this issue. My only desire is that in the twenty-first century Turkey will be the most powerful state in the world, which has a say in the world balance."

Keywords: Bahtiyar Vahapzade, Turkish World, Academy.

Giriş

Bahtiyar Vahapzade, Azerbaycan Őiirinin 20. yuzyilda yetiŐtirdiĐi en tanınmıŐ Őairdir. Vahapzade, 16 AĐustos 1925 yılında Azerbaycan'ın daĐlık yerlerinden biri olan eski ve kœklœ bir tarihe sahip Őeki Őehrinin, “yukarı baŐ” mahallesinde dœnyaya gelmiŐtir. Azerbaycan edebiyatının ũstat kalemi Bahtiyar Vahapzade 13 Őubat 2009 senesinde 84 yaŐında vefat etti (Babashovar, 2014). Rus emperyalizminin yeni bir tezahœrœ olan Sovyet ideolojisinin bir iman gibi telkin edildiĐi Sovyet mekteplerinde okudu; herkes gibi millœ, dinœ, ahlœkœ, insanœ deĐerlerini inkœr eden bir Sovyet adamı olmak ũzere eĐitildi. Őair olarak sadece Azerbaycan'da deĐil, bœtœn Tœrk dœnyasında haklı bir Őœhretin sahibi oldu. İlk yedi cildi vefatından œnce 2008 yılında neŐredilen eserlerinin tamamını on iki bœyœk ciltten ibarettir. Bu on iki ciltlik kœllyiatın ilk sekiz cildi, onun 1944 yılından itibaren yazdıĐı Őiir destanlardan meydana gelmektedir. Bu Őiirlerde, onun geniŐ perspektifi ve kuvvetli ilhamımın eseri olmak ũzere, zaman ve insan denilince akla gelen hemen bœtœn temalar terennœm edilmiŐtir. Ancak, onun Őiirlerinde terennœm ettiĐi temalar, esas itibariyle vatan kavramı etrafında toplanmaktadır. DoĐrudan vatan Őiirleri yazdıĐı gibi, vatan zemininde tezahœr eden farklı duygu ve dœŐœnceleri terennœm ettiĐi pek œok Őiiri de yine onun vatan sevgisini ve vatana hizmet duygusunu dile getirdiĐi veya en azından hissettirdiĐi eserleridir (KarakaŐ, 2010).

Vahapzade iœin Őiir, sadece duyguların estetik bir formda anlatıldıĐı metinler deĐil aynı zamanda fikir ve felsefenin derinliĐine iŐlendiĐi yœnlendirici bir araœ olmuŐtur. O, Őiirle dœŐœnen bir sanatkar olduĐu iœin œok zaman makale, inceleme, eleŐtiri yazar gibi Őiir yazmıŐtır (Vahapzade, 1979). Bahtiyar Vahapzade, bœtœn bu Őiirlerinde kiŐi ve toplumların kendi tarihinden, coĐrafyasından, inanœ ve geleneklerinden sœzœlerek gelen deĐerleri etrafında bir kimliĐe sahip olmaları gerektiĐi kanaatindeydi. O, kimliĐin ısmarlama olamayacaĐını, baŐkalarının œngœrdœĐu gibi olmak gerekmediĐini savunur. Vahapzade, bu dœŐœnceleriyle, hayat mœcadelesi, sanatkœr kimliĐi ve bilim adamı yanıyla homosovyetikus olmayı asla benimsemeyen ve ona bayrak aœan bir Őairdir (Buran, 2010).

Vahapzade (1987), “Bir hœkme bir fermana men baŐımı eĐmedim” Őeklinde ifade ettiĐi vatan, azatlıĐ, sevgili... gibi bir deĐer bildiren ũst kavramları, Tanrı kavramına eŐ kullandıĐı gœrœlœr. Ancak son dœnem Őiirlerinde din ve Allah kavramlarını inanœ œizgisinde kullandıĐı da gœrœlmektedir (Vahapzade, 1974).

Vahapzade'in Őiirleri ve sanatı.

Vahapzade'nin Őiirlerindeki insan iœin tehlikeli Őeylerden biri korkudur. Vahapzade'yi korkutan korkunun bizzat kendisidir. Őœaire gœre korku insanı œzœ olmaktan uzaklaŐtırır, vicdanları susturur, adœleti ve hakikati engeller, zulmœ destekler, zulœm eden gœœlœnœn baŐını sıvazlar, fikri œldœrœr, ruhu ve dili baĐlar. Vahapzade, korkuyu iblise benzetir. Vahapzade'nin yaŐayarak anlattıĐı korku, onun ifadesiyle “milletin kalbine kasten basılmıŐtır” ve toplumsal bir korkudur (FeyzioĐlu, 2006).

Bahtiyar Vahapzade ŐaŐsında Azerbaycan ve Tœrk dœnyası istiklœl edebiyatının œnlœ bir insanını kazanmıŐtır. VatandaŐ Őair ismi istiklœl edebiyatına bœyœk armaĐanlar vermiŐ Ahmet Cavad, Mehmet Akif Ersoy, Cengiz Aytmatov, Necib Fazıl Kısakœrek, Resul Riza, Olcay Suleymanov gibi œnlœ yazarların sırasında onurla sœylenilir. Genellikle, Bahtiyar Vahapzade Azerbaycan edebiyatının milli poetik istiklalnamesinin kudretli kurucularından biridir. Halk Őairinin Azerbaycan'ın en yœksek devlet taltiflerinden “İstiklal” niŐanı alması, hem de onun milli œzgœrlœĐe Őerefle hizmet etmesine sunulan yœksek deĐer belirtiyor (Habibbeyli, 2010).

Bahtiyar Vahapzade, her şeyde olduğu gibi sanatta da başarının samimiyetten geçtiğini ifade eder. Sanat yolundaki derin tecrübesine dayanarak, kendisini heyecanlandıran konularda hep başarı kazandığını bizzat kendisi kaydeder: “Yaşamadan yazdığım konularda ise dilim dolaştı, şiirim etkisini kaybetti ve o doğduğu gün yaşlandı. Sevgim veya nefretimle kaleme aldıklarım, yüreklere yol buldu ve bir gönlün ateşini başka gönüllere taşıdı. Nedir sevgi? Nedir nefret? Kalbin heyecanı, duyguların tufanı ve aklın isyanı!... Sevmeden sevgiden bahsetmek nasıl mümkün olabilir?” (Vahapzade, 1999).

Vahapzade, bütün eserlerinde, insanı, yaratılış muammasını, insan ömrünün, çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık gibi fasıllarını işler. Eserlerinde insan, yaratılış, zaman ve hayatın yorumlanması ve felsefi bir yaklaşımla hayatı, insanı ve zaman kavramını sorgular. İnsan ömrünün çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık dönemleri ile ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış mevsimleri arasında paralellik kurar. Şair, mevsimlerin tabii seyri gibi insanın da yaşının gereğince yaşamasının olacağı kanaatinde. Bu itibarla, gençliğin yaşlılıkta yaşamasını normal kabul etmez. Herkesin yaşının gereklerine göre davranması üzerinde durur. Onun için asıl üzerinde durulması gereken husus, insanın geçmişini inkâr etmemesidir. Şair, her insanın kendisini inkâr etmek suretiyle yaşadığı ve bu inkârlarla büyüdüğü inancındadır. Şair, zaman kavramını, insan problemi çerçevesinde değerlendirir. İnsanla ilgili her husus, insanın zamanı, dünyayı, yaratılış sorgulayışını; insanın ikilemelerini, iç çatışmalarını ve zıtlıkları belirtmeye gayret etmiştir. Özellikle hikâye ve piyeslerinde kahramanın başka biriyle değil de kendi kendisiyle mücadelesini, iç hesaplaşmalarını işlemiştir (Özkan, 2009).

Bahtiyar Vahapzâde, ömrü boyunca milli ve manevî değerleri önceleyen eserler kaleme almış, insanın yaratılışı, iç çatışmaları ve zıtlıkları, ömrün dönemleri, vatan sevgisi, sanatının ana konularını oluşturmuştur. Vahapzâde'nin, geleneksel bir Türk ailesinde büyümüş olması, örf ve adetleri ailesinin aksakallılarından öğrenerek inandığı değerleri içselleştirmesi, güzellikleri kendi özünde bulması, onu manevî yönden güçlü bir kişilik olarak ortaya çıkarmıştır. Kendi deyimiyle “dertli” bir insandır. Ömrü boyunca milletin, istiklâlin, maneviyatın derdini çekmiştir. Kadîm edebiyata olan ilgisi bu vasıta ile aktarılan manevî dinamikler konusunda da bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Vahapzâde bir mutasavvıf olmamasına rağmen, izah edilen sebeplerle, şiirlerinde manevî-tasavvufî unsurlara yer vermiş, topluma aktardığı mesajlar bu temel üzerinden yükselmiştir (Özkan, 2020).

“Pırlanta şiirler!”

Azerbaycan 1991 yılında istiklalini kazandıktan sonra milletvekilliği de yapan Bahtiyar Vahapzâde 13 Şubat 2009 yılında Bakü’de vefat etti. Vefatıyla ilgili şair İsmail Yakut (2

Ünlü Azeri şair de vah! Doldurdu vadeyi,

Ecelin elinden bugün, o da içti badeyi

Yakut’un şu duası oldu bir muzaaf tarih:

Ya Kebir, bahtiyar kıl Bahtiyar Vahapzâde’yi (Yakut, 2009).

1944 yılından itibaren ilk şiirleri yayımlanmağa başlayan Vahapzâde, meşhur Azeri şairi Samed Vurgun’un dikkatini çekti. Onun teşvik ve tavsiyeleriyle kısa zamanda bütün Azerbaycan’da adını duyurdu. Daha sonra ünü Azerbaycan hudutlarını aştı ve şiirleri tüm

Türk lehçeleri dahil, Rusça, İngilizce, Farsça, Almanca, Fransızca gibi birçok dile çevrildi ve kitap halinde yayınlandı. Bahtiyar Vahapzâde sadece şiirleriyle değil, tiyatro eserleriyle, gezi yazılarıyla, ilmi araştırma ve incelemeleriyle de dikkat çekti. Vahapzâde şiirleri hakkında ünlü romanca merhum Cengiz Aytmatov onun şiirlerinin Rusça olarak bile hayranlıkla okunduğunu söylemiştir. Aytmatov, “Vahapzâde’nin şiirlerinde zaman yaşıyor” diyerek her zaman hayranlığını belirtmiştir (Doğan, 2009).

Bahtiyar Vahapzâde’nin şiirlerinde yaşayan sadece zaman değildir. Onda dilimiz, dinimiz, tarihimiz, örf ve adetlerimiz, dünya görüşümüz, sanatımız kısaca bizi biz yapan, bizi yüzyıllardan beri ayakta tutan, yıkılmaktan, yok olmaktan kurtaran değerlerimiz yaşamaktadır. Türk Edebiyatı üzerine yaptığı kıymetli araştırma ve incelemeleriyle tanınan Prof. Dr. Mehmet Kaplan’ın ifadesiyle Vahapzâde’nin şiiri, “Pırlanta gibi bir şiir”dir. Bu şiirde ahenk mükemmel, kafiyeler yepyeni, imajlar orijinal, dil seher yeli kadar tatlı ve pürüzsüz, muhteva derindir. Fakat Anadolu Türkleri, bu pırlanta gibi şiirlerden ve soydaşlarından yıllarca mahrum bırakılmış, araya büyük duvarlar çekilmiş, demir perdeler gerilmiştir.

Azerbaycan’da ilk gittiğim yıl Eylül 1992 tarihiydi. İlk ziyaret ettiğim şahıs Bahtiyar Vahapzâde’ydi. Daha sonraki yıllarda ünlü şair Vahapzâde’yi evinde defaatla ziyaret ettim. Vahapzâde’nin gözlerinin içi gülüyordu. Ziyaretimizden son derece memnundu. Bu günleri gösteren Allah’a şükrediyordu. O yıllar yılı bu özlemde yanıp tutuşmuş, Türkiye’deki kardeşlerinin geleceği günü dört gözle beklemişti.

O Allah demenin, Tanrı demenin yasak olduğu, insanı insan yapan, milleti millet yapan değerlerin toptan inkar edildiği, kanlı bir diktatörlüğün hüküm sürdüğü bir ülkede ve bir devirde yetişmişti. Kendisi başta olmak üzere eşi ve torunları bizlere hizmet için pervane oldular. Eşsiz misafirperverlik örneği sundular. Şairin şiirlerinde sadece zaman değil, dilimiz, dinimiz, tarihimiz, örf ve adetlerimiz, dünya görüşümüz, sanatımız kısaca bizi biz yapan, bizi yüzyıllardan beri ayakta tutan, yıkılmaktan yok olmaktan kurtaran değerler yaşıyordu.

“Tek arzum yirmi birinci yüzyılda Türkiye’nin dünya muvazenesinde sözü geçen dünyanın en güçlü devleti olmasıdır. Ey Allah’ım! Sen Türkiye’nin geçmişteki kudretini ve azametini geri ver.” diyen Bahtiyar Vahapzâde tesirli sözleriyle hakka niyazda bulunan büyük bir şairimizdir.

Türkiye-Azerbaycan

“Türkiye-Azerbaycan” şiirinde Bahtiyar Vahapzâde ruhumuzun derinliklerine nüfuz eden sözleriyle bir ulu kökten bahseder,

“Bir ananın iki oğlu

Bir ağacın iki kolu

O da ulu, bu da ulu

Azerbaycan-Türkiye

Dinimiz bir, dilimiz bir

Ayımız bir, yılımız bir

Aşkımız bir, yolumuz bir
Azerbaycan-Türkiye
Anayurt'ta yuva kurdum
Ata yurda gönül verdim
Ana yurdum, ata yurdum
Azerbaycan-Türkiye" (Doğan, 1999B).

Vatan şairi

Bahtiyar Vahapzade bir vatan şairidir. Bütün şiirlerine ilham kaynağı olan, aziz ve mukaddes bildiği vatanıdır.

'Hürriyetin bedelini' hiçbir şeyle değişmez.
O hissin kudreti şu mısralarda tecelli eder;
"Ah Veten hissinden büyük hiss hanı?
Ömrünü gurbetde geçirmeyen kes
Bu hissin gücünü bekle de bilmez!"

Bahtiyar Vahapzâde'nin vefat haberiyle bütün Türkiye irkiliyordu. Azerbaycanlı Sanatkâr Azad Şükürov Bahtiyar Vahapzâde'nin şiirlerinden bir demet ikram ediyorlardı;

"Hakkın yolu öz yolumdur
Eğilmeyen düz yolumdur,
Hayırla şer sağ solumdur
Şeytan başka, melek başka.
Bir dileğe ben calandım
Kâh kazandım, kâh talandım.
Ömrüm boyu haçalandım
Akıl başka, yürek başka.
Dilek oldu benim adım
Pervazlandı kol kanadım
Yetmedi sabrım, inadım
Amel başka, dilek başka." (Doğan, 1999A).

Bu ulvi gayenin güzel kalemi Bahtiyar Vahapzâde, 'hürriyet ve istiklal aşığı' bir milli kahraman olarak anılacaktır;

"Vatanın arkasında
Biz hep dağ olduk
Vatan bizimçin değil.

Biz vatançin doğulduk.
Dokunmasın bu yurda
Bir an düşman nefesi
Gelsin minarelerden
Allahû Ekber sesi.
Başımızın üstünde
Mehmet Emin bayrağı
Gülle korkar yiğitten
Gülle tutar korkağı.
Vatan adlı ocağa
Her gün ısınmak şeref
Bu toprağın yolunda
Toprağa dönmek şeref” (Vahapzade,1998).

Azerbaycan’ın Mehmet Akif’i olarak bilinen merhum şair ve yazar Bahtiyar Vahapzâde gözü yaşlı anlatırken; “Beni şair yapan masum halkımın derdi” diyordu. Ünlü şair Bahtiyar Vahapzâde ile söyleşimiz, şiir, şair, kültür, sanat, edebiyat ve Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üzerinde odaklanırken, halkının başına gelenleri tarihi süzgeçten geçirerek eski ve yeniye de tahlil etmeden geçmedi. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan hocamızdan; Türk Dünyasına yaptığı hizmetleri takdir ettiğini bu ve benzeri çalışmaların devam etmesi gerektiğini defaatla söyledi.

Dil ve Düşünce

Vahapzâde, şiire nasıl başladığını şöyle dile getiriyordu. “Ortaokulda okurken bende şiir yazma hevesi uyandı. İlk şiirlerim bu yıllarda başladı. Esasen edebiyat ve şiir sanatına bakışım şöyledir, yürekte dert, yangı olmasa şiir yaranmaz. Sanat, şiir; can yangısı, yürek yarasıdır. Sovyet döneminde bizim millet Rus zulmü altında idi. Haklarımız hukuklarımız yoktu. Bu zulme şair olarak tahammül edemiyor, adeta isyan ediyordum. Derdimizi değil yazmak sesli düşünmemiz ve ana dilimizi konuşmamız da ya- saktı. Ancak evde ana dilimizi konuşabiliyorduk. Tüm resmi yazışmalar Rus dilinde yapılıyordu. Ben 1954’de bu baskıya isyan ettim. Bu yılda, “Anadilim” diye bir şiir yazmışım. Bu yüz-den başıma gelmeyen kalmadı. Ana dil, bir milletin milli varlığıdır. Bir milletin ana dili yoksa milletin kendisi yoktur. Ayhan Songar Allah rahmet etsin “Dil ve Düşünce” eserinde bunu çok güzel dile getirerek;” dil milletin varlığıdır”der. Ana dili ölen milletin kendisi de ölmüştür.”

“Ana Dili ölen milletin kendisi ölmüştür” diyen merhum şairimiz Bahtiyar Vahapzâde, “Ana Dilim” isimli şiirinde şakıyan Türkçe’dir:

“Siz ey doğma dilinde
konuşmağı ar bilen,
Bunu iftihar bilen,

Fayakalı züppeler!
Size bir nefretim var!
Ruhunuzu okşamaz
koşmalar, telli sazlar!
Bunlar hep benim olsun.
Ancak vatan ekmeği,
Bir de ana yüreği,
Sizlere ganim (haram) olsun!” (Vahapzade, 1993).

Aldığım oksijen Türkiye idi.

UNESCO'nun yaptığı bir araştırmada dünyada, kitapları en çok okunan sayılı şairler arasındaydı. Vahapzâde'yi bu noktaya getiren sebepler nelerdi? Sizi şair yapan unsurlar nelerdir? Toprak mı, şahıs mı, ya da bir teşkilat mı yetişmenizde etkili oldu şeklindeki sorularıma verdiği cevap büyük mesaj veriyordu:

“Beni şair yapan birinci olarak halkımın, milletimin derdidir. İkinci en büyük yaralarımızdan, dertlerimizden biri de dinimizin unutturulmasıdır. Beş-altı yaşında iken -bu gün gibi hatırlıyorum- Ezan sesi işitiyorduk. Camilerimizde açıldı. Bakü'ye 1934 yılında geldik. 1935'den sonra Ruslar dine karşı baskıyı çok sertleştirdiler. 1937 yılında Azerbaycan'da aydınlarımız, entelektüel insanlarımız hapsedildi ve Sibiryaya sürüldü. Rejim daha çok faşistleşti. Daha fazla diktatörlük baş gösterdi. Stalin devrinde çok şiddetliydi. Ruslar bu yıllarda 30 bin aydınımızı yok ettiler. 1977 yılında Türk Edebiyatının ve aziz dost Ahmet Kabaklı Bey'in davetiyle (ilk defa 1961 yılında turist olarak Türkiye'ye gelmiş) Türkiye'ye geldim. Ramazan ayı idi. İstanbul'da sabahleyin ezan sesiyle uyanmışım. Gözlerim yaşla doldu. Çok etkilendim. Çünkü 5-6 yaşından beri ezan sesini işitmemiştim. Bir anda dedemi hatırladım. İçimdeki kan dile geldi. Yüreğimdeki duygu beni aldı ötelere ötesine götürdü. Ve Müslümanlığımı hatırladım. Artık uyu yamadım. Ve bu sihirle Allahüekber şiirini yazdım.

Allah'a yücelen ulu bir yolun
İlkin pillesidir Allahü Ekber
Hakk'ı dananların yüzüne değmiş
Hakk'ın sillesidir Allahü Ekber.
Göklerin nidası yücelip yerden
Daim halas eder hayırı şerden.
Kudret-i Kamil'in minarelerden
Gelen nağmesidir Allahü Ekber.
Mekana, zamana, devre o sultan
O'dur hakikate kapılar açan.

Müminlik yolunda kalbe nur saçan,

İman şulesidir Allahü Ekber (Vahapzade, 1992).

Türkler Gelecek

Vahapzade görüşmelerimizde uzun uzun hayat hikâyesini anlatmıştı. Vahapzade:

“Dedem ile ilgili bir hatıramı anlatmak istiyorum. Çünkü benim yetişmemde dedemin büyük tesiri var. Yedi yaşına okul çağına geldiğimde Zekeriya dedem beni Rus mektebine vermedi. Neslin bozulmasına asla tahammülü yoktu. Ben Rus mektebine çocuk vermem dedi. Ve o bize devamlı şöyle derdi. “Ben eminim ki Türkler gelecek ve sen Türk mektebine gideceksin. Azerbaycan’ı 1918 yılında Osmanlı Devleti Rus belasından nasıl kurtarmış ise yine gelecekler ve bizi kurtaracaklar. Dedem son deminde, artık ruhunu teslim ediyor, babamı ve tüm aile efradını toplayarak çocuklarına şu vaziyeti yaptı: “Türkler gelecek hiç ümit siz olmayın.” Evimizde devamlı bu fikirlerle yetiştik. Ancak bunu okulda ve sokakta söyleyemiyorduk. Müslümanlık ve Türklük muhabbetini ve aşkını dedem bize öğretti. Namazını hiç kaçırmazdı. Babamda aynı şekilde dindar bir insandı. Anam namaz kıldığında elini kaldırır şu duayı yapardı: “Rabbim halas eyle bizi, Rabbim bizim dinimizi ve dilimizi muhafaza eyle” Benim büyük kardeşim İskendiyar ikinci cihan harbinde cephede öldü. Ancak ne cenazesi geldi nede bir haber alabildik. Anam onun için de şu duayı ederdi: “Rabbim sen nasıl odları yerden çıkarırsan benim evladımı da bana gönder.”

Türk Dünyası Akademisi...

Bahtiyar Vahapzâde’nin en büyük arzularından biri de Türk Dünyası Akademisinin kurulmasıydı. “Şimdi dünyada altı Türk devleti var. Bir parmağı kırmak olur. Ancak altı parmağı birden kırmak olmaz. Bu altıparmak bir dalın budakları gibidir. Bir budağı kırabilirsin ama dal kırmak zordur. Bu nedenle kenetlenmemiz gerekir. Bu kenetlenmede Türkiye’nin yeri ve payı en büyüktür. Türkiye iyi olursa biz de iyi oluruz. Türkiye bütün Türk ve İslam âleminin merkezidir. Geçen asırdan beri devam eden Ermeni propagandasının sonucunda yeryüzündeki bütün Türkler “medeniyetsiz” ve “vahşi” bir millet, Ermeniler ise dünyanın en mazlum, dertli ve sessiz, ama medeni bir milleti olarak gösterildi. Sovyetler döneminde Stalin sadece Türkler’in alfabetini değiştirmiştir. Neden Gürcü ve Ermeni alfabelerini değiştirmemiştir. Yine Stalin sadece Türkler’i sürgüne göndermiştir. Bugün Moskova’da en azı bir veya iki Ermeni’nin bulunmadığı bakanlık, gazete ve ilmi kuruluş yoktur. Türkiye 70 milyon nüfusuyla büyük bir devlettir. Ben Türk olduğum-la her zaman iftihar etmişimdir. Bizim kökümüz birdir. Göktürkler hakkında büyük bir piyes yazdım. Düşünü yordum ki, Türkiye buna dört elle sarılacak. Bu piyes Azerbaycan’da sekiz ayda 56 defa gösterildi. Her defa salon dolmuştur. Yavuz Bülent Bakiler sağ olsun, “Özümüzü Ke sen Kılıç” ismiyle Türkiye Türkçesine çevirdi ve kitap Ötüken Yayınları arasında çıktı.

Vahapzade, “Türk Dünyası Akademisi’nin bir an önce kurulmasını teklif ediyorum. Bu akademi çok ciddi ilmi araştırmaların yapılacağı günleri dört gözle bekliyorum. İlim olmadan bir şey yapamayız. İlişkilerimiz artık duygusallıktan çıkıp gerçeğe dönüşmeli. Halkımız ve gençliğimizin Türkiye’den her alanda öğreneceği pek çok şey var. Bizimde Türkiye’ye vereceğimiz bir takım bilgiler var. Bizde edebiyat, sanat ve şiir çok gelişmiştir.

Ancak teknik bakımdan çok geri kalmışız. Devleti ortak bir sözlük hazırlasak olmaz mı? Bunlar arasında maalesef ilmi ve edebi ilişkiler çok zayıf. Bizim bütün ilimler üzerine terminoloji meydana getirmemiz lazımdır. Bu konuyu makalelerimde dile getiriyorum. Biz bunları yapalım ki bizim torunlarımız hayrını görsün. Türk Dünyası Akademik Merkezi Türkiye'nin öncülüğünden hemen kurulmalıdır. Bu konuda zaman kaybetmek israftır.”

Akif Hayranıydı!...

Akif deyince gözleri parlayan Vahapzâde; “Ben büyük Akif hayranıyım. Mehmet Akif'i, Türk ruhunun, Türk tarihinin, Türk medeniyetinin tecellisi olarak görüyorum. Mehmet Akif 20. Asırda yetişen en büyük Türk şairidir. Türkiye'ye ne zaman gelsem bizim ilk Cumhurbaşkanımız Mehmet Emin Resulzade ve Akif'in mezarını ziyaret ederim. Ben bir zaman Azerbaycan'ın milli marşını yazmak istedim. O nedenle Rusça olarak dünyada ne kadar milli marş yazılmış ise inceledim. Ancak Akif'in yazdığı milli marşını karşısında duracak bir milli marş yoktur. Onun karşısına çıkabilecek ikinci bir milli marş bulamazsınız. Bu müthiş bir şeydir. Akif fenomendir. Onun dünyada şehitliği “Çanakkale Şehitleri” şiirinden daha güzel tarif eden ikinci şiir yazılmamıştır. Bana göre ondan daha büyük şiir yoktur. Bu güçte söz demek mümkün değildir. Ben Akif'in karşısında bu ak saçlarımı eğirem, saygıya gelirem. Allah ona rahmet etsin. Onun şairliği onun akide ve ameline borçludur. Akif'ten çok etkilendim. Safahat benim başucu kitabımdır. O yetmiş milyonun kalbinde yaşıyor. Onun fikirlerini daima diri tutmalı, Türk devletleri onu bilmeli ve okunmalıdır. Bu asırda şiirimizin bayraktarı Akif'tir.”

Necip Fazıl Kısakürek hakkında da söyleyecek sözü vardı: “Necip Fazıl'ı şahsen tanımadım. 30 yıldan beri Türkiye'ye gidip geliyorum. Bundan 35 yıl önce Türkiye'den ilk olarak Ertan Yülek'i tanıdım. O Londra'da okurken Moskova'ya uğradığında tanıştık. Yülek bana dedi ki, “Siz Necip Fazıl'a benziyorsunuz” ve çok insan aynı şeyi söylüyor. Necip Fazıl'ın eseri olan ‘Çile’ isimli şiir kitabını okudum ve gördüm ki, ben ona zahiren, batınen ve ruhen de yakıным. O da bizim büyük şairlerimizden.

Sonuç

Bahtılar Vahapzade ilgili bundan çeyrek asırdan fazla zaman önce yaptığım mülakatlarda kendisi istikbali ve istiklali görmüş bir aydın portresi çiziyordu. Bahtiyar Vahapzade Türk Cumhuriyetleri özgürlüklerini kazandıklarında, derhal, “Türk Dünyası Akademisinin” kurulmasının elzem olduğunu ısrarla söylüyordu. Bu akademik dilinde Türkiye Türkçesi olması gerektiğini belirtiyordu. Geldiği nokta itibarıyla onun ne kadar ırak görüşlü vizyon sahibi biri olduğunu göstermektedir. Dünden daha fazla Türk Dünyası Akademisi'nin kurulmasının ne kadar elzem olduğu aşıkardır. Çünkü Türk Dünyası'nın ortak akademik çalışmaları ileride kurulacak eğitim birliğin de belli noktalarda adımı atılmış olacaktır. Vakit kaybetmeden Türk Dünyası Akademisi kurulmalıdır.

Bahtiyar Vahapzâde'nin Anadolu insanına vasiyeti vardı; “Ne olur, kardeşlerinize Rusların ısrarla öğretmekten imtina ettiği sanatı öğretin, ticari hayatın gerekliliğini öğretin, yatırımlarınızı daha fazlasıyla büyütünüz... Ne olur, kardeşleriniz sizleri istemese de, onları yalnız başına kendi hallerinde bırakmayın... Elbet, bizler esaret zincirlerini kırmış bir millet; hürriyetin pahasını ödemiş iki devletiz.”

Azərbaycan'ın yanan istiklal meşalesi Bahtiyar Vahapzâde Ruhun Şad olsun. Mekânın cennet olsun, ey güzel insan...

Kaynakça

- Babashovar, Z.(2014).Milli Mücadele Şairi Bahtiyar Vahapzade, Turkish Studies Dergisi, Ankara
- Buran, A.(2010).Bir Anti-Homosovyetikus: Bahtiyar Vahapzade, Erdem Dergisi, Ankara.
- Doğan, S.(2009). Merhum Ünlü Şair Bahtiyar Vahapzâde'nin Vasiyeti: Türk Dünyası Bilim Akademisi Kurulmalı, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, İstanbul.
- Doğan, S.(1999A). "Bahtiyar Vahapzade ile Asrın Röportajı", Eğitim Bilim Dergisi, İstanbul.
- Doğan, S.(1999B). Vahapzade: "Deprem Yüreğimizde Olmalı", Eğitim Bilim Dergisi, İstanbul.
- Doğan, S.(2021).Profesörler Geçidi, Vahapzade: Yürekte dert olmazsa şiir yaranmaz!, Akıl Fikir Yayınlar, İstanbul.
- Feyzioğlu, N.(2006).Vahapzade'nin Şiirlerinde İnsan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum.
- Habibbeyli, İ.(2010).Millî İstiklal Şairi Bahtiyar Vahapzade, Erdem Dergisi, Ankara.
- Karakaç, Ş.(2010).Vatan Şairi Bahtiyar Vahapzade, Gazi Türkiyat Dergisi, Ankara.
- Özkan, A.(2020). Bahtiyar Vahapzâde'nin Şiirlerinde Manevî-Tasavvufî Boyut, Turkish Studies Dergisi, Ankara.
- Özkan, F.(2009).Bahtiyar Vahapzade, Türk Yurdu Dergisi, Ankara.
- Vahapzâde, (1974).Seçilmiş Eserler, cilt 2, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü.
- Vahapzade, B.(1979). Şiirler (A. Yavuz Akpınar), Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Vahapzâde, B.(1987).Ahı Dünya Fırlanır, Yazıcı, Bakü.
- Vahapzade, B.(1992).Gün Var Bin Aya Değer, Nil Yayınları, İzmir.
- Vahapzade, B.(1993).Sonbahar Düşünceleri - Şiirler, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Vahapzade, B.(1998). Yücelikte Tenhalık, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, (Yayına hazırlayanlar: Fatih Ordu, Seriyev Ağayeva, Melahet İbrahimova).
- Vahapzade, B.(1999). Vatan, Millet, Ana Dili, Ankara.
- Yakut, İ.(2009). Vahapzade için şiir, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, İstanbul.

**AZƏRBAYCANIN XALQ ŞAİRİ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN
YARADICILIĞINDA HUMANİST İDEYALAR**

Azərbaycan halk şairi Bahtiyar Vagabzade'nin çalışmalarında hümanist fikirler

**Humanistic ideas in the work of the people's poet of Azerbaijan Bakhtiyar
Vahabzade**

Xalidə Ağadadaş qızı Talibova

ADPU-nun Cəlilabad filialının baş müəllimi, p.ü.f.d.

Xülasə

Cəmiyyətin xarakteri, onun maddi əsası adamlar arasında qarşılıqlı hörmət, dostluq, yoldaşlıq, bir-birinə kömək və yardım humanist insanın tərbiyəsi üçün şərait yaradır. İnsan bu zaman qarşılıqlı münasibətləri anlayır, bu və ya digər şəxsin davranışlarını, onun hərəkətlərini, xarakter xüsusiyyətlərini izləyir, hadisələrə öz münasibətini bildirir. Deməli, başqa mənəvi keyfiyyətlər kimi humanizm də insanların bir-birinə olan münasibətləri prosesində yaranır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində insanları mənəvi saflığa, humanist ideyalara səsləyən görkəmli simalardan biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyu humanist ideyaları tərənnüm etmişdir. O, insanları ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq ətrafdakılara bərabər hüquqlu şəxslər kimi baxmaq, onların ehtiyaclarına diqqətli olub kömək etmək, insanların qəlbinə dəyməmək – onlara qarşı diqqətli olmaq, başqalarını anlamaq, başa düşmək bacarığı, zəifləri müdafiəyə hazır olmaq və s. keyfiyyətlərə sahib olmağa səsləmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı milli poeziyada insanı daim ucalığa səsləmiş, vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Azərbaycançılıq ideyalarına ehtiram, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, adət-ənənələrimizin yaşadılması Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə humanistliyin mahiyyət və məzmununu səciyyələndirən ədalət, insaf, səxavət, sadəlik, təvazökarlıq və digər tərbiyə komponentləri barədə qiymətli fikirlər müəllifidir.

İnsanın insana humanistliyi onun daxili mədəniyyətinin və şəxsiyyət bütövlüyünün göstəricisi, ictimai və əxlaqi davranışının meyarıdır. Buna nail olmaq üçün uşaqları kiçik yaşlarından nümunələr əsasında tərbiyə etmək lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığı ilə bu ideyaların gənclərin tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: humanist ideyalar, Azərbaycan ədəbiyyatı, milli-mənəvi dəyərlər, milli poeziya

Özet

Toplumun doğası, maddi temeli, insanlar arasındaki karşılıklı saygı, dostluk, dostluk, karşılıklı yardım ve yardım, hümanistin yetiştirilmesi için koşullar yaratır. Şu anda bir kişi etkileşimi anlar, bir kişinin davranışını, eylemlerini, karakter özelliklerini izler, olaylara karşı tutumunu ifade eder. Dolayısıyla, hümanizm, diğer ahlaki nitelikler gibi, insanların

birbirleriyle olan ilişkileri sürecinde ortaya çıkar.

Bakhtiyar Vahabzade, Azerbaycan edebiyatı tarihinde insanları manevi saflığa, hümanist fikirlere çağıran seçkin figürlerden biridir. Azerbaycan halk şairi Bahtiyar Vahabzadeh, çalışmaları boyunca hümanist fikirleri yüceltti. İnsanları sosyal durumlarından bağımsız olarak eşit insanlar olarak görmeyi, başkalarına yardım etmeyi ve başkalarına yardım etmeyi, insanların kalplerine dokunmamayı, onlara karşı dikkatli olmayı, başkalarını anlamayı, anlayabilmeyi, zayıfları savunmaya hazır olmayı vb. Bilmektedir. niteliklere sahip olmak için çağrılır.

Bahtiyar Vagabzade'nin eseri her zaman insanı ulusal şiirde yüceltmış, sivil ruhun güçlendirilmesinde ve zenginleştirilmesinde büyük rol oynamıştır. Azerbaycan'ın fikirlerine saygı, ulusal-manevi değerlerin korunması, geleneklerimizin ve geleneklerimizin korunması, Bakhtiyar Vahabzade'nin en önemli faaliyet alanlarından birini oluşturmuştur. Bahtiyar Vagabzade, hümanizmin özünü ve içeriğini karakterize eden adalet, dürüstlük, cömertlik, sadelik, alçakgönüllülük ve eğitimin diğer bileşenleri hakkında değerli fikirlerin yazarıdır.

İnsandan insana hümanizm, içsel kültürünün ve bireyin bütünlüğünün bir göstergesi, sosyal ve ahlaki davranışının bir ölçütüdür. Bunu yapmak için, çocukları erken yaşlardan itibaren örneklerle eğitmek gerekir. Azerbaycan edebiyatının en parlak şahsiyetlerinden biri olan Bahtiyar Vagabzade, yaratıcılığıyla gençleri bu fikirlerle yetiştirmede önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: hümanist fikirler, Azerbaycan edebiyatı. milli-manevi değerler, milli şiir

Abstract

The nature of society, its material basis creates conditions for the education of a humanistic person of mutual respect, friendship, companionship, help and assistance to each other between people. A person at this time understands mutual relations, monitors the behavior of this or that person, his actions, character traits, expresses his own attitude to events. So, humanism, like other spiritual qualities, arises in the process of people's relations to each other.

Bakhtiyar Vahabzade is one of the prominent figures in the history of Azerbaijani literature who called people for spiritual purity and humanistic ideas. The people's poet of Azerbaijan Bakhtiyar Vahab-Zadeh glorified humanistic ideas throughout his work. He considers people, regardless of their social position, to look at those around them as individuals with equal rights, to be attentive to their needs and help, not to hit people's hearts – to be attentive to them, the ability to understand, understand others, to be ready to defend the weak, etc. he called to have qualities.

Bakhtiyar Vahabzade's creativity has always called a person to the height in national poetry, played a great role in strengthening and enriching the spirit of citizenship. Respect for the ideas of azerbaijanism, protection of national and spiritual values, keeping our traditions and customs were one of the important directions of Bakhtiyar Vahabzade's activity. Bakhtiyar Vahabzade is the author of valuable ideas on justice, justice, generosity, simplicity, humility and other components of Education characterizing the essence and content of humanism.

Humanism of a person to a person is an indicator of his internal culture and personality integrity, a criterion for his social and moral behavior. To achieve this, it is necessary to educate children based on examples from an early age. Bakhtiyar Vahabzade, one of the brightest figures of Azerbaijani literature, played an important role in the education of young people with his creativity.

Keywords: humanistic ideas, Azerbaijani literature. national-moral values, national Poetry

Çoxəsrlik mədəniyyət və mənəviyyat tariximizin mühüm tərkib hissəsi kimi məktəb və pedaqoji fikir tariximizin dərinindən və hərtərəfli tədqiq edilməsi və öyrənilməsi gənc nəsildə milli mənlük şüuru, vətənhərvərlik hissləri, vətəndaşlıq borcu, mənəvi dəyərlərimizə düzgün münasibət tərbiyə işində geniş imkanlara malikdir. Çağdaş, müstəqil, milli demokratik dövlət quruculuğu dövründə bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi olduqca zəruridir.

Xalqımızın əslər boyu yaratdığı mənəvi dəyərləri olduğu kimi üzə çıxarmaq, onlara gənc nəslə çatdırmaq, onlarda milli özünüdərkə yol açmaqla bərabər, gənc nəslin təhsil və tərbiyəsində onlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək vəzifəsinin vacibliyini qarşıya qoyur. Təsadüfi deyildir ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyev milli dəyərlərimizin öyrənilərək gənc nəslin tərbiyəsində bu əsasda qurmağı pedaqoji ictimaiyyətin qarşısında mühüm məqsəd kimi qoymuşdur:

“Bizim gənclərimizin vəzifəsi təhsil almaq və müasir tələblərə uyğun olan səviyyəyə çatmaqdır...Gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz” [2].

İnsanın mənəvi aləminin öyrənilməsinin tarixi çox qədimdir. Tarixi vərəqlədikcə ayrı-ayrı dövrlərin, zamanların dərinliklərinə endikcə bu problemi həll etmək üçün sərf olunmuş çoxlu zəka məhsullarına və fikir toplularına rast gəlirik.

Belə ümumbəşər əxlaq problemlərindən biri də insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən humanizmdir. Mürəkkəb əxlaqi hərəkət və münasibətlər sahəsində nəyin yaxşı, nəyin pis, nəyin xeyir, nəyin şər olmasını müəyyənləşdirmək, hadisələrə necə yanaşmaq probleminə humanist keyfiyyətlərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Humanizm mühüm əxlaqi keyfiyyətdir. Bu, başqa insanlara, onların əməyi, fəaliyyəti, şəxsiyyətinə hörmət üzərində qurulur. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı şərtlərindən biri də humanistlikdir. Humanizm dedikdə həm də başqa insanların xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə, onların istedad, bacarıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması, inkişafı üçün şərait yaratmaq, insanlar arasında səmimi münasibətlər yaratmaq da başa düşülür. Humanist münasibətlər bütün insanlara ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlu şəxslər kimi baxmaq; insanların ehtiyaclarına diqqətli olub onlara kömək etmək; insanların qəlbinə dəyməmək – onlara qarşı diqqətli olmaq; başqalarını anlamaq, başa düşmək bacarığı; zəifləri müdafiəyə hazır olmaq və s. daxildir. Bu münasibətlər insanların bütün həyatı boyunca onlara aşılmalıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində insanları mənəvi saflığa, humanist ideyalara səsləyən görkəmli simalardan biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Va-

habzadə bütün yaradıcılığı boyu humanist ideyaları tərənnüm etmişdir. O, insanları ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq ətrafdakılara bərabər hüquqlu şəxslər kimi baxmaq, onların ehtiyaclarına diqqətli olub kömək etmək, insanların qəlbinə dəyməmək – onlara qarşı səmimi olmaq, başqalarını anlamaq, başa düşmək bacarığı, zəifləri müdafiəyə hazır olmaq və s. keyfiyyətlərə sahib olmağa səsləmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı milli poeziyada insanı daim ucalığa səsləmiş, vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Azərbaycançılıq ideyalarına ehtiram, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, adət-ənənələrimizin yaşadılması Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə humanistliyin mahiyyət və məzmununu səciyyələndirən ədalət, insaf, səxavət, sadəlik, təvazökarlıq və digər tərbiyə komponentləri barədə qiymətli fikirlər müəllifdir.

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev 75 illik yubileyi münasibətilə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə təbrik məktubu göndərmiş, əsərləri ilə adını Azərbaycan ədəbiyyatına əbədi həkk etdiyini birlidirərək B.Vahabzadənin həm də vətəndaşlıq mövqeyini yüksək qiymətləndirmişdir: “Vətənlə, xalqla, ana dilimizlə qırılmaz tellərlə bağlı olan hər bir misranızdakı hikmət ölkəmizin müstəqilliyi uğrunda vətənpərvər mübarizlərin yetişməsində böyük rol oynamış və gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində bir örnək olmuşdur. Siz yüksək ideallar tərənnüm edən poeziyanızla millətin birliyinə, ləyaqətinə ehtiram hissələri aşılamiş və onların təntənəsi uğrunda səbrlə, yorulmadan, ardıcıl mübarizə aparmısınız” [7].

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığı ilə bədii fikrimizin zənginləşməsində mühüm rol oynayıb. Bəxtiyar Vahabzadə xalqımızın yüz illər boyu təşəkkül tapmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, adət-ənənələrimizin yaşadılması naminə uzun illər yorulmadan yazıb, yaradıb. O azərbaycançılıq məfkurəsinə dərinə bağlı olan və özünüdərkə çağıran çoxsaylı əsərləri ilə ədəbiyyatımızın inkişafına töhfələr verib. Azərbaycan xalqının tarixinin qədim dövrlərdən bəri müxtəlif mərhələlərində baş vermiş taleyüklü hadisələr, dahi şəxsiyyətlərin həyatı Bəxtiyar Vahabzadənin diqqət mərkəzində olub və bu ideyaların gənclərin tərbiyəsində mühüm rol oynadığını öz əsərlərində göstərmişdir.

Gəncləri fikirləşməyə, müəyyən məsələlər barəsində daha dərinə düşünməyə sövq etmək, fikrinin üstünə yeni fikir gətirməyə çalışmaq Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərinin əsas vəzifəsi olmuşdur.

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,

Həyatın mənası yalnız ondadır.

Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,

Onun da həyatı yanmağındadır!

Humanist əqidə öz növbəsində milli qürur tərbiyəsi, ata və babalarımızın həyat tərzini, xalqımızın mənəvi keçmişini, bu gününü və sabahını öyrənmək deməkdir. Humanist əqidə məktəblinin dünyagörüşünün ilk rüşeymlərini yaradır. Məktəblinin dünyagörüşü isə onun real gerçəkliyə, ətraf mühitə, mövcud aləmə ümumi baxışları, bu gün ətrafımızda baş verən bütün dəyişikliklərə, hadisələrə, yeniliklərə fəal münasibətidir.

Bəxtiyar Vahabzadə “Azərbaycan oğluyam” şeirində möhkəm iradəyə malik gəncələrə Azərbaycan bayrağını daim yüksikdə tutmağı tövsiyə edir.

Əqidəmin, eşqimin,
Qanımın rəngi bayraq,
Bütün arzularımın,
Qızıl çələngi bayraq.
Hər şeydən bu dünyada
Şərəf uca Şan uca,
Zamanın yollarında
Mən ki, səni tutmuşam,
Daim başımdan uca!

Humanizmin mühüm tərkib hissələrindən biri də gənclərdə zəifləri müdafiə etmək, öz haqqını tələb etməyi formalaşdırmaqdır. Bu uşaqlarda kiçik yaşlarından başlanır və əvvəlcə heyvanları, bitkiləri qoruma, qocalara, analara kömək etməklə başlayaraq getdikcə mürəkkəbləşən işlər şəklində aparılır.

Bəxtiyar Vahabzadənin insan amilinin həllini ilk öncə insanlığın qorunub saxlanmasıda görür. Haqqın-ədalətin tapdalandığı müasir dünyada insanların insanlığa, xeyir-xahlığa və qayğıkeşliyə ehtiyacı daha çoxdur. Şair “Mənə nə var?” şeirində gəncləri mübariz olmağa, öz haqqını tələb etməyə çağırır.

"Mənə nə var?!" dedin.
Düzmü dedin sən?
Birləşir axırda ən uzun yollar.
Kənara çəkilmə, bil ki, bu gündən
bu gün mənə varsa, sabah sənə var.
Daşqın böyrü üstə yıxsa bir dağı,
Yanıdakı dağ da əyiləcəkdir.
Bu gün yeyilirsə birinin haqqı,
Sabah da səninki yeyiləcəkdir.

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin xüsusi mövqeyə malik görkəmli simalarındandır. Şairin insanı daim mənəvi ucalığa səsləyən fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı milli poeziyada vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və ictimai fikrin istiqlal ideyaları ilə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Tarixi-mədəni dəyərlərə ehtiram və ana dilinin saflığının qorunması Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. O, “Ana dili” şeirində deyir:

Dil açanda ilk dəfə ana söyləyərək biz,

"Ana dili" adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.
Bu dil, - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil, - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil, - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil, - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Professor Nizami Cəfərov şairin bu sahədəki orijinallığını belə açıqlayır: "B.Vahabzadənin insan probleminə fəlsəfi münasibətinin orijinallığı, birinci növbədə, insana milli əxlaqın, mənəviyyatın məhsulu kimi baxmasında təzahür edir - milli kökə bağlılıq, ənənəvi (regional) həyat tərzilə müasir (planetar) həyat tərzinin harmoniyası şəxsiyyətin cəmiyyətdə özünüifadə imkanlarının genişlənməsi, cəmiyyətin şəxsiyyət, şəxsiyyətin cəmiyyət üçün məsuliyyət daşması və s. məsələlərlə əlaqədar mülahizələri Bəxtiyarın insan konsepsiyasını müəyyən edir" [1,50].

Bütün bu deyilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, humanist ideyalar Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin əsas məzmununu təşkil edir. "Yaradıcılığı boyu insanlıq axtarışında olan şairin gəldiyi digər qənaət belədir: "İnsanlıq insanın əməlidir" sözünə davam edən şair xeyirxahlıq, mərdlik, yaxşılıq kimi sifətləri dəb yox, mətləb, əməl adlandırır. Əgər xeyir əməllə nəticələnməsə, mücərrəd xarakter daşıyır. Şairin əsərlərində xeyirxahlıq nəsihət kimi yox, insanın birinci dərəcəli əxlaqi borcu kimi təqdim edilir" [3.,78]. Şair insanlara müraciət edərək deyir:

Dünyaya gəlmədik biz əbəs yerə,
İnsanıq, insan da bizə gərəkdir.
Bağatək qınına çəkilənlərə
Ürək nə gərəkdir, dil nə gərəkdir.
Qəlbimdə min sözüm, min söhbətim var,
Mən deyim, siz deyən, dil yorulmasın.
Yığılın, yığılın başıma, dostlar,
Mənim bir günüm də sızsiz olmasın.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bəxtiyar Vahabzadə müasir gənclərin humanist ruhda tərbiyə olunmasının əsasını ailədə qoyulduğunu, ananın müqəddəs olduğunu bildirir. Şair "Ana hədiyyəsi" şeirində yazır:

Anam namaz üstə əl açıb göyə
Allaha yalvarır "ya rəbbim! - deyər:
- Sənsən xəlq eliyən göyləri, yeri,

Candan şirin olur bala, ay Allah.
Sən mənim ömrümdən kəsib illəri,
Balamın ömrünə cala, ay Allah!
Bu nədir? Arzuya, diləyə bir bax,
Gör bir nələr keçir ana qəlbindən?
Çoxdur bu dünyada hədiyyə... ancaq
Ömürdən hədiyyə görməmişəm mən.

İnsanın insana humanistliyi onun daxili mədəniyyətinin və şəxsiyyət bütövlüyünün göstəricisi, ictimai və əxlaqi davranışının meyarıdır. Buna nail olmaq üçün uşaqları kiçik yaşlarından nümunələr əsasında tərbiyə etmək lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığı ilə bu ideyaların gənclərin tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. Unutmaq olmaz ki, humanistlik mənəvi zənginliyin, əxlaqi saflığın və ruhi gözəlliyin ifadə formasıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. - Bakı: Azərbaycan, -1996.
- 2.Əliyev H.Ə. Hər bir Azərbaycan gənci müstəqil dövlətimizin fəal qurucusu olmalıdır. "Azərbaycan" qəz.. 6 fevral, 1996
- 3.Xubanlı F. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı və şagirdlərin milli ruhda tərbiyəsi məsələləri: Metodik vəsait. -Bakı: Adiloğlu, - 2005. -170 s.
- 4.Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Azərbaycan, - 1975.
- 5.Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Öndər, - 2004. -328 s.
- 6.Vahabzadə B. Bakı: Azərbaycan, 2000. - 312 s.
- 7.<https://lib.aliyev-heritage.org/az/5003882.html>

**TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ YENİYETMƏLƏRİN
ÖZÜNÜTƏNZİMETMƏSİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI**
**PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF YOUTH SELF-REGULATION IN
EDUCATIONAL ACTIVITY**

Cəbrayılova Rəna Nüsrəddin qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi

E.mail: rena.cebrayilova1234@gmail.com

XÜLASƏ

Elmi məqalədə özünütənzimetmənin psixoloji məzmun və mahiyyəti aşqlanır və göstərilir ki, özünütənzimetmə özünütəhsil və özünütərbiyəyə, təlim fəaliyyətinin uğurlu təminatına, bütünlükdə həyat fəaliyyətinə yönəldilmiş şəxsiyyətin davranışının özünütəşkili sistemidir, şəxsiyyətin formalaşmasının həlli ilə birbaşa bağlıdır. Müəllif tərəfindən təlim fəaliyyətində yeniyetmələrin özünütənzimetməsinin daxili şərtlərinin strukturu da tədqiq edilmişdir. Bu struktura daxil olan komponentlər məqalədə ardıcılıqla təsvir edilmişdir. Yeniyetmənin təlim fəaliyyətinin subyektinə çevrilməsi üçün onun müxtəlif növ özünütənzimetmə vəzifələrini həll etmək qabiliyyəti haqqında aydın təsəvvürlər sistemi olmasını müəllif xüsusi olaraq vurğulayır, yeniyetmənin bacarıq və qabiliyyətlər sisteminin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini qeyd edir. Yeniyetməlik dövründə təhsil fəaliyyətinin daha da formalaşması və onun komponentlərinin mürəkkəbləşməsi baş verir ki, bu da onların özünütənzimetməsinə öz təsirini göstərir. Məhz bu yaş mərhələsində öyrənmə motivlərinin xarakteri də dəyişir. Elmi məqalədə göstərilir ki, yeniyetməlik dövründə özünütənzimetmənin inkişafı idrak proseslərinin, xüsusən də təfəkkürün inkişafını asanlaşdırılır. Şəxsiyyətin özünütənzimetməsinin inkişafında iradi sferanın mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi məqalədə vurğulanaraq qeyd edilir ki, iradə ənənəvi olaraq insanın xarici və daxili maneələri dəf etməsi nəticəsində şüurlu şəkildə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Bu baxımdan məqsədyönlülük, özünüidarəetmə, iradi hərəkətləri yerinə yetirmək bacarığı iradi davranışı xarakterizə edən komponentlərdir.

Açar sözlər: özünütənzimetmə, özünütəhsil, özünütərbiyə, komponentlər, qabiliyyətlər, iradi sfera

SUMMARY

The scientific article introduces the psychological content and essence of self-regulation and shows that self-regulation is a self-organized system of personality behavior aimed at self-education and self-education, successful provision of educational activities, life activities as a whole, and is directly related to the solution of personality formation. The author also studied the structure of the internal conditions of self-regulation of teenagers in training activities. The components included in this structure are described in sequence. In order for the teenager to become the subject of educational activities, the author emphasizes that the teenager should have a system of clear ideas about his ability to solve various types of self-

regulation tasks and mentions the need to develop the teenager's system of skills and abilities. During adolescence, educational activity is further formed and its components are complicated, which affects their self-regulation. It is at this age stage that the nature of learning motives also changes. The scientific article shows that the development of self-regulation during adolescence facilitates the development of cognitive processes, especially thinking. Emphasizing the importance of the will sphere in the development of personality self-regulation, it is noted that will is traditionally understood as the ability of a person to achieve a consciously set goal as a result of overcoming external and internal obstacles. Will is traditionally understood as a person's ability to achieve a consciously set goal as a result of overcoming external and internal obstacles. In this regard, purposefulness, self-control, the ability to perform voluntary actions are the components that characterize voluntary behavior.

Keywords: self-regulation, self-education, self-discipline, components, abilities, volitional sphere

GİRİŞ

Təhsil fəaliyyətində yeniyetmənin özünütənzimləmə problemi praktiki və nəzəri əhəmiyyətinə görə yaş və pedaqoji psixologiyanın əsas problemlərindən biridir ki, onun inkişafı şəxsiyyətin formalaşmasının həlli ilə birbaşa bağlıdır. Özünütənzimləmə özünütəhsil və özünütərbiyəyə, təlim fəaliyyətinin uğurlu təminatına, bütünlükdə həyat fəaliyyətinə yönəldilmiş şəxsiyyətin davranışının özünütəşkili sistemidir. Fəaliyyətdə özünütənzimləmə prosesi həmişə özünüdiaqnostikadan başlamalı, daxili işin çətin yolunu keçməli və özünütəsdiqləmə və özünükorreksiya ilə qurtarmalıdır. N.A. Mençinckayanın fikrincə, özünüdiaqnostika və özünü- korreksiya hərəkətləri daha yüksək tənzimləmə formalarına aid edilməlidir.

D.B. Elkoninin fikrincə, təlim fəaliyyətinin daha yüksək səviyyəyə keçməsinə həssas olan yeniyetmələrdir. Tədris onlar üçün yeni şəxsi məna kəsb edə, özünütəhsil və özünü- təkmilləşdirmə fəaliyyətinə çevrilə bilər. Yeniyetmənin təlim fəaliyyəti bəzən həmişəkindən daha çox normativ ənənəvi təhsil fəaliyyətindən ayrılaraq bir çox seçim və müqəddəratını, təyinetmə problemlərini həll etməyə kömək edir [1, səh. 356].

Tədrisən yeniyetmələr məktəbə və təlimə münasibətdə daxili mövqələrini dəyişirlər. Belə ki, yeniyetmələr həmyaşlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlərə daha çox maraq göstərir. Məhz bu münasibətlər onların daxili maraqlarının əsasını təşkil edir. Yeniyetmə həm özünü, həm də yaşlılarının gözündə onu daha yetkin edən tərbiyəvi fəaliyyət növlərinə özünü hazır hiss edir. Bu cür hazırlıq öyrənmə motivlərindən biri ola bilər. Yeniyetmələrin tədrisi üçün vacib bir stimül onun həmyaşlıqları tərəfindən tanınması və sinifdə müəyyən bir mövqə tutmaq istəyidir. Onun fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi yeniyetmə üçün çox vacibdir, çünki yüksək bal onun qabiliyyətlərini təsdiqləməyə imkan verir.

Təlim fəaliyyətində yeniyetmələrin özünütənzimləməsinin daxili şərtlərinin strukturuna aşağıdakılar daxildir:

- 1) işgüzar kollektiv motivasiya, adekvat özünüqiymətləndirmə;
- 2) şəxsiyyətin şəxsi keyfiyyətlərinin diaqnostikası;
- 3) tərbiyəvi vəzifələrin icrasında müstəqillik və təşəbbüskarlığın təzahürləri;

4) özünənəzarəti, müvəqqəti münasibətləri, işin ardıcılığını, müddətini, tempini və ritmini başa düşmək, habelə müxtəlif proseslərin və hadisələrin müvəqqəti xüsusiyyətlərinin, onların təşkilində üstünlüklərin real qiymətləndirilməsi (özünüidarətmə və müvəqqəti məkan münasibətləri birbaşa yeniyetmənin inamlı davranışında özünü göstərir);

5) ünsiyyətdə və fəaliyyətdə davranışların daimi əks olunması, habelə görülənlər, əldə edilənlər, özünükorreksiya, gələcək inkişaf üçün sərhədlərin müəyyən edilməsi haqqında hesabatlar.

Təlim və ünsiyyət fəaliyyətində yeniyetmələr daha çox psixoloji dəyişikliklərə məruz qalırlar. И.А. Ларисовanın fikrincə, yeniyetməlik yaş dövründə inkişafın əsas vəzifələrinə aiddir: 1) məktəb bazası əsasında bilik və bacarıqları mənimsəmək; 2) orta məktəbdə oxumaq bacarığının formalaşması; 3) təhsil motivasiyasının və maraqlarının inkişafı; 4) həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafı, başqaları ilə rəqabət aparmaq, öz nəticələrini başqalarının uğurları ilə düzgün və hərtərəfli müqayisə etmək; 5) uğur qazanmaq, uğur və uğursuzluqları düzgün əlaqələndirmək bacarığının formalaşması, özünəinamın inkişafı; 6) böyük inkişaf imkanları olan bacarıqlı bir insan kimi özünə təsəvvürün formalaşması [5].

Məktəbin orta siniflərində şagirdlərdə davranışın özünütənzimləməni həyata keçirməyə daha yüksək tələblər qoyulur. Çox vaxt orta məktəbdə uşaqların təlim çətinlikləri onların inkişaf səviyyəsinin qeyri-kafi olması ilə əlaqələndirilir. Yeniyetməlik dövründə təhsil fəaliyyətinin daha da formalaşması və onun komponentlərinin mürəkkəbləşməsi baş verir. Məhz bu yaş mərhələsində öyrənmə motivlərinin xarakteri də dəyişir. Şagirdlər təkcə məhsuldar bir problemin həlli prosesində deyil, həm də tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün əqli əməliyyatlar zamanı təşəbbüs göstərirlər. Buraya aiddir: təmizliyə diqqət yetirmək, düzgün dizayn etmək, müxtəlif növlərini axtarmaq, səhvləri aradan qaldırmaq və s.

Н.Ф. Крылова qeyd edir ki, özünüqiymətləndirmə fəaliyyətin tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır, onun həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində özünütənzimləmə prosesi onun özəyi kimi təzahür edir. “Özünüqiymətləndirmə motivasiya strukturuna daxildir, o özünütənzimləmə istiqamətini, onun həyata keçirilməsi üçün vasitələrin seçilməsini müəyyən edir və davranışın əldə edilmiş effektinin şərhinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Özünütənzimləmə prosesinin nəticəsi özünüqiymətləndirmənin adekvatlığı, sabitliyi və dərinliyi ilə birbaşa əlaqələndirilir” [2, səh.133].

А. V. Zobkovun tədqiqatları əsasında təlim fəaliyyətinin istiqamətindən asılı olaraq motivasiya və özünüqiymətləndirmə kimi komponentlərin formalaşmasında fərqlər aşkara edilmişdir. Ümumilikdə üç tip istiqaməti fərqləndirirlər: *təhsil yönümlü, sosial yönümlü və icraedici-təşəbbüs*.

Təhsil yönümlü istiqamətdə özünütənzimləmə strukturu işgüzar kollektiv motivasiya, adekvat özünüqiymətləndirmə, əldə edilmiş nəticənin diaqnostikası, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində müstəqillik və təşəbbüskarlıqla xarakterizə olunur.

Sosial yönümlü istiqamətdə özünütənzimləmənin məzmun-struktur mexanizmi şəxsi motivasiyanı, yüksək özünüqiymətləndirməni, təlim fəaliyyətindən kənar tapşırıqların yerinə yetirilməsində təşəbbüsü əhatə edir.

İcraedici-təşəbbüs istiqamətində yeniyetmələr arasında şəxsi motivasiya, aşağı özünüqiymətləndirmə, təhsil və sosial fəaliyyət vəziyyətlərində təşəbbüsün olmaması ifadə edilir [4].

Bir sözlə, şəxsiyyətin özünütənzimləməsinin inkişafında iradi sferanın inkişafı mühümdür. İradə ənənəvi olaraq insanın xarici və daxili maneələri dəf etməsi nəticəsində şüurlu şəkildə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Bu baxımdan məqsədyönlülük, özünüidarəetmə, iradi hərəkətləri yerinə yetirmək bacarığı, həmçinin neqativ hərəkətlərdən çəkinmək iradi davranışı xarakterizə edən komponentlərdir.

Yeniyyətlikdə iradənin inkişafı məqsədlə bağlıdır. Kiçik yaşlı yeniyyətin iradi sferasının inkişaf xüsusiyyətləri məqsədli iradənin formalaşmasına səbəb olur. Lakin paradoksallıq ondadır ki, tipik yeniyyətə özünü təşkil edə bilməyən, ən güclü motivə tabe olaraq hərəkət etməyə meyilli və məqsədinə çatmaqdan asanlıqla imtina edən yeniyyətdir. Yeniyyətlər şəxsiyyətin iradi keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirirlər. Bir sözlə, kiçik yaşlı yeniyyətlərin iradi sferasının təhlili onlarda müstəqil iradi özünütənzimləmə qabiliyyətinin yaranmasının vacibliyini təsdiq edir.

Yeniyyətlik yaş dövründə şagirdin özünün təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsində iştirak etməsi üçün ilkin şərtlər tam şəkildə yaradılır ki, bu da onu bu fəaliyyətin subyekti kimi xarakterizə edilir. Yeniyyətlərdə qarşıya məqsəd qoymaq, təlim fəaliyyətini planlaşdırmaq, müstəqil fəaliyyətin həyata keçirilməsinə çalışmaq və onu qiymətləndirmək, böyüklərin fəaliyyətlərində iştirak etmək arzusu özünü göstərir.

Yeniyyətlik yaş dövründə özünütənzimləmənin inkişafı idrak proseslərinin inkişafını asanlaşdırılır. Yeniyyətin 10-12 yaş dövrü konkret ideyalarla fəaliyyətə əsaslanan nəzəri təfəkkürə və məntiqə keçid dövrü hesab olunur. Məktəbin orta siniflərdə təlim fəaliyyətinin düzgün təşkili təfəkkürün inkişafına, anlayışları müqayisə etmək, mülahizə zamanı bir mühakimədən digərinə keçmək bacarığının formalaşmasına zəmin yaradır.

Yeniyyətlik yaş dövründə iradi fəaliyyətin strukturunda köklü yenidənqurma baş verir. Kiçik məktəblilərdən fərqli olaraq yeniyyətlər daha çox daxili stimullaşdırma əsasında davranışlarını tənzimləyirlər. Lakin onlarda iradi fəaliyyət mexanizmləri hələ də kifayət qədər formalaşmamışdır, bu da emosional-iradi səviyyədə özünütənzimləməni çətinləşdirir. Motivasiya sahəsindəki uyğunsuzluq da özünütənzimləmədə çətinliklər yaradır. Bu dövrdə müstəqil fəaliyyətə ehtiyac yaranır ki, bu da məktəb təhsili çərçivəsində təmin oluna bilər.

V.S.Muxina qeyd edir ki, bir yeniyyətin həll etməli olduğu vəzifələrin sırasına müstəqil olmaq və ya olmamaq, öz qiymətləndirmələrini inkişaf etdirməyə başlamaq və ya bu anda əlverişli olan başqasının qiymətləndirməsini qeyd-şərtsiz qəbul etmək barədə qərar qəbul etmək də daxildir. Müstəqilliyə ehtiyac duymayan, axtarışda olan bir çox yeniyyətlər heç vaxt müstəqil olmurlar [6].

Yeniyyətin təlim fəaliyyətinin subyektinə çevrilməsi üçün onun müxtəlif növ özünütənzimləmə vəzifələrini həll etmək qabiliyyəti haqqında aydın təsəvvürlər sistemi olmalıdır. Bu baxımdan yeniyyətin bacarıq və qabiliyyətlər sistemi inkişaf etdirilməlidir. Şagird bu bacarıq və qabiliyyətləri yalnız real fəaliyyətdə həyata keçirə bilər. Gələcəkdə şagird əvvəlcə müəllim tərəfindən formalaşdırılan, sonra isə müstəqil olaraq məqsədlərə çatmağa yönəlmiş öz fəaliyyətini təşkil etməyə çalışır.

Yeniyyətlik yaş dövrü fəaliyyətdə özünütənzimləmənin inkişafının əsas dövrlərindən biridir. Psixikanın inkişafında fəaliyyətin özünütənzimləmə bacarıqlarını mənimsəmək üçün lazım olan hər şey birləşdirilir. Yeniyyətə öz fəaliyyətini təşkil etməyə və müəllimin

tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün müstəqil formalara cəlb edilir. Təlim fəaliyyətində bütün bunlar mütləq nəzərə alınmalıdır.

Bir sözlə, yeniyetməlik yaşı özünütənzimləmənin inkişafında mühüm bir dövrdür. Bu dövrdə sosial, emosional, şəxsi, sosial yönümlü çoxölçülü şəxsiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu mərhələdə məktəbin əsas vəzifəsi yeniyetmənin özünü tanıması və özünütənzimləməsi üçün məkan yaratmaqdır ki, bu da ona peşə, şəxsi və əqli cəhətdən tam inkişaf etməyə imkan versin.

TƏDQIQAT VƏ NƏTİCƏLƏR

Elmi məqalədə təlim fəaliyyətində yeniyetmələrin özünütənzimləməsinin psixoloji əsasları təsvir edilmişdir. Tədqiqat zamanı təlim fəaliyyətində yeniyetmələrin özünütənzimləməsinin daxili şərtlərinin strukturu araşdırılmışdır. Yeniyetməlik dövründə təhsil fəaliyyətinin daha da formalaşması və onun komponentlərinin mürəkkəbləşməsi baş verir. Məhz bu yaş mərhələsində öyrənmə motivlərinin xarakteri də dəyişir. Şagirdlər təkcə məhsuldar bir problemin həlli prosesində deyil, həm də tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün əqli əməliyyatlar zamanı təşəbbüs göstərirlər. Məktəbin orta siniflərdə təlim fəaliyyətinin düzgün təşkili tərəkərin inkişafına, anlayışları müqayisə etmək, mülahizə zamanı bir mühakimədən digərinə keçmək bacarığının formalaşmasına zəmin yaradır. Yeniyetməlik dövründə iradi fəaliyyətin strukturunda köklü yenidənqurma baş verir. Kiçik məktəblilərdən fərqli olaraq yeniyetmələr daha çox daxili stimullaşdırma əsasında davranışlarını tənzimləyirlər.

NƏTİCƏ

Yeniyetmə öz fəaliyyətini təşkil etməyə və müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün müstəqil formalara cəlb edilir. Təlim fəaliyyətində bütün bunlar mütləq nəzərə alınmalıdır. Yeniyetməlik yaşı özünütənzimləmənin inkişafında mühüm bir dövrdür. Bu dövrdə sosial, emosional, şəxsi, sosial yönümlü çoxölçülü şəxsiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu mərhələdə məktəbin əsas vəzifəsi yeniyetmənin özünü tanıması və özünütənzimləməsi üçün məkan yaratmaqdır ki, bu da ona peşə, şəxsi və əqli cəhətdən tam inkişaf etməyə imkan versin.

ƏDƏBİYYAT:

1. Камионская Т.Б., Психологические особенности подростка. Как наладить доверительное общение с ребенком. Как позитивно разрешать конфликты, Москва, 2014, 6ст.

2. Круглова Н.Ф. Индивидуально-типологические особенности построения регуляторной структуры учебной деятельности подростками // Прикладная психология. -2002. - № 6.

С. 19–26.

3. Деркач, А.А., Сайко, Э.В. Самореализация – основание акмеологического развития: монография / А.А. Деркач, Э.В. Сайко; Москва: МПСИ. Воронеж: МОДЭК, 2010. – 224 с.

4. Зобков А. В. Психология саморегуляции учебной деятельности в переходный (от старшего школьного к студенческому) период обучения. – Владимир: Собор, 2010. – 168

5. Ларисова И.А. Творческая самореализация подростков как предмет исследования, Вестник МГОУ. Серия «Педагогика». № 1 / 2012, Шадринск, 2012, 4 стр.

6. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. М.: И, Ц «Академия», 2006,-608с.

7. Тенюкова, Г.Г., Коданева, К.Н. Структура, компоненты и критерии готовности подростков к творческой самореализации в системе дополнительного образования/ Г. Тенюкова, К. Н. Коданева// Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева.–2011. –№ 4-2. – С. 161-166.

İbtidai siniflərin Həyat bilgisi dərslərində müəllimlərin kompetensiya imkanlarının şagirdlərin ekoloji biliklərə yiyələnməyində rolu.

Verdiyeva Ülviyyə Məhəmmədli qızı

Mingəçevir Dövlət Universitetinin Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi,

ORCID ID 0000-0003-2617-7456

pedaqoq1984@mail.ru

Açar sözlər: Həyat bilgisi, ekologiya, kompetensiya, inkişaf, şagird

Ключевые слова: Жизненные знания, экология, компетентность, развитие, ученик

Key words: Life knowledge, ecology, competence, development, pupil

Xülasə: Həyat bilgisinin tədrisi prosesində mövzuların öyrədilməsi zamanı xüsusi situasiyaları izah edərkən şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına kömək etmək mümkündür. Belə prosesdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına da şərait yaranır. Yaranmış şəraitdən istifadə edən ibtidai sinif müəllimləri öz kompetensiya imkanlarından yararlanaraq şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirə bilər.

Аннотация: В процессе обучения Жизненные знания можно способствовать формированию творческих способностей учащихся при объяснении особых ситуаций при обучении предметов. В таком процессе создаются условия для развития творческого мышления. Учителя начальных классов, используя существующие условия, могут развивать у учащихся творческое мышление, используя свои компетентностные возможности.

Summary: In the process of teaching Life knowledge, it is possible to help the formation of pupil's creative abilities when explaining special situations during the teaching of subjects. In such a process, conditions are created for the development of

creative thinking. Primary school teachers who use the existing conditions can develop creative thinking in students by taking advantage of their competence opportunities.

Giriş

Həyat bilgisi fənninin tədrisi zamanı müəllim öz kompetensiya imkanlarından istifadə edərkən bu fənnə aid təhsil standartlarının tələblərini gözləməlidir. Çünki təhsil standartlarının tərəflərinə uyğun olan direktiv sənədlərdə şagirdlərin ekoloji mühitə olan münasibətləri də öz əksini tapır. Burada qeyd olunur ki, hər bir şagird ekoloji bəlalara qarşı mübarizə aparmalı və bu sahədə öz hüquqlarını bilməlidir. Başqa bir tərəfdə isə şagirdlərin ekoloji biliklərinin zənginləşdirilməsi vacib hesab olunur. Daha sonra şagirdlərin ekoloji bəlalara qarşı mübarizə aparmaq üçün şagird kollektivlərində təmsil olunmaları və təmsil olduğu kollektivin ekoloji bəlalara qarşı mübarizə metodikasını qeyd olunan sənədlərdə də öz əksini tapır.

Kurikulum təliminə dair direktiv sənədlərdə, xüsusilə kurikulum təliminə dair praktik nümunələrdə müəllimin kompetensiyaları sırasında şagirdlərə təhsil standartlarının tələblərinə uyğun olaraq aşağıdakıların verilməsi nəzərdə tutulur:

Həyat bilgisi müəlliminin ən ümdə vəzifələrindən biri təlim prosesində yəni, həyat bilgisi dərslərinə daxil edilən hər hansı bir mövzunun şərh prosesində şagirdlərə ekoloji biliklərə yiyələnməyin yollarını, əsas istiqamətlərini öyrətməkdir. Bu iş kreativ yanaşan sinif müəllimləri qeyd olunduğu kimi ekoloji bəlalara qarşı mübarizə yollarını özündə əks etdirən kompetensiyalarından istifadə edərək şagirdləri ekoloji mübarizəyə hazırlamağı bacarmalıdır. Fikrimizcə şagirdlərə ekoloji bəlalara qarşı mübarizə üçün müvafiq layihələrin hazırlanmasına istiqamətlərin verilməsi də faydalıdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, həyat bilgisi dərslərində ibtidai sinif müəllimlərinin kompetensiya imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin şəxsiyyətyönümlülük, təfəkküryönümlülük və nəticəyönümlülük səviyyələrini günün tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək olar. Çünki, belə olan hallarda şagirdlərin fəallaşmasına geniş imkanlar yaranır ki, bu da onların yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılmasına, inkişaf etdirilərək formalaşdırılmasına öz dinamik təsirini göstərmiş olur. Deməli həyat bilgisinin tədrisi prosesində müəllim öz kompetensiya imkanlarından kreativ şəkildə istifadə etməklə şagirdlərdə ən zəruri yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf etdirib aşkara çıxarmaqla formalaşdırma bilər. Bunun üçün ibtidai sinif müəllimlərinin əsas kompetensiyaları sırasında həyat bilgisi kompetensiyalarını da əlavə etmək lazım gəlir. Müəllifi Gülər Hüseynova olan “Kurikulum təliminə praktiki baxış” kitabında 33-cü səhifədə əsas komponentlər sadalanaraq göstərilir ki, “...əsas kompetensiyalar bunlardır: ana dilində ünsiyyət; xarici dillərdə ünsiyyət; riyazi savad, elm və texnologiyada əsas kompetensiyalar; kompüter savadı; müstəqil öyrənmə; sosial və vətəndaşlıq”. Əlbəttə orfoqrafik və üslubi xətalara şərh olunan kompetensiyalar sırasında həyat bilgisi fənni ilə bağlı kompetensiyaların olmaması təəssüf doğurur. Ona görə biz əsas kompetensiyaların sırasına aşağıdakıların daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- 1.Həyat bilgisi dərslərində ünsiyyət kompetensiyaları;
- 2.Həyat bilgisi təlimində kompüter texnologiyalarından istifadə kompetensiyası;
- 3.Həyat bilgisi dərslərində müstəqil öyrənmə kompetensiyaları;

4. Həyat bilgisinin digər fənlərlə inteqrasiyasını təşkil edən kompetensiyalar;

5. Şagirdlərin sosiallaşdırılması ilə bağlı olan kompetensiyalar [6, səh. 75].

Kompetensiyalarla bağlı metodik ədəbiyyatda göstəriləndiyi kimi əsas kompetensiyalarla yanaşı metokompetensiyalar da təsnif olunur [2, səh. 56]. Gülər Hüseynovanın adı çəkilən kitabında həmin kompetensiyalar tənqidi təfəkkür, yaradıcı yanaşma, təşəbbüskarlıq, problemlərin həlli, riskin qiymətləndirilməsi, hislərin konstruktiv idarə edilməsi kimi təsnif olunur. Fikrimizcə, metokompetensiyalar aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilib təsnif olunmalıdır:

6. Tənqidi təfəkkürə əsaslanan kompetensiyalar

7. Pedaqoji innovasiyalara əsaslanan kompetensiyalar;

8. Məntiqi təfəkkürə əsaslanan kompetensiyalar;

9. Yaradıcı təfəkkürə əsaslanan kompetensiyalar;

10. Yaradıcı qabiliyyətlərə əsaslanan kompetensiyalar;

11. Hislərin konstruktiv idarə edilməsi ilə bağlı kompetensiyalar

Əlbəttə ki, bu kompetensiyaların sırasında təşəbbüskarlıq, problemləli situasiyalarla bağlı kompetensiyalar, riskin reallaşdırılması və qiymətləndirilməsi ilə bağlı kompetensiyalar, eləcə də digər kompetensiyalar təsnif oluna bilər.

Fikrimizcə, tənqidi təfəkkürə əsaslanan kompetensiyaları həyat bilgisi dərslərində hər hansı mövzunun tədrisi prosesində tətbiq etmək olar. Məsələn, III sinifdə “Təhlükəli təbiət hadisələri” mövzusunun tədrisi üçün dərslərdə verilən şəkillərə ciddi tənqidi münasibət bəsləmək lazım gəlir. Dərslərin 42-ci səhifəsində zəlzələ ilə bağlı verilən şəkilin izahlı illustrasiyalar formasında verilməməsi tənqid olunmalıdır. Bu zaman şagirdlərin zəlzələlərə münasibətini öyrənmək lazım gəlir. Çünki əvvəlki siniflərdə zəlzələ ilə bağlı dərslərdə verilən məlumatlardan bəhrələndirən III sinif şagirdləri valideynlərinin və müəllimlərinin informasiyaları əsasında da zəlzələ haqqında kifayət qədər biliklər əldə etmişdir. Şagirdlərin şəkli münasibətini öyrənmək üçün onlara meydan vermək və öz tənqidi fikirlərini irəli sürmək imkanları irəli sürmək lazım gəlir. Belə olan tərzdə şagirdlərin təhlil olunan məsələyə yaradıcı şəkildə yanaşmaları onlarda müvafiq qabiliyyətlərin aşkara çıxarılmasına təsir göstərir. Yaxud “Sürüşmə”, “Toz fırtınası, vulkan, burulğan, Sunami, Meşə yanağını, Meteorit düşməsi” adlandırılan şəkillər haqqında şagirdlərin mülahizə söyləməsi, mühakimə yürütmələri, məsələyə yaradıcı şəkildə yanaşmaları onların tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmiş olur [7, səh. 109].

Digər metokompetensiyalar haqqında da eyni sözləri demək olar. Hansı ki, bu kompetensiyaların hər biri haqqında pedaqoji innovasiyaların köməyi ilə məlumatların verilməsi çox faydalıdır.

Tədqiqat

Həyat bilgisi dərslərində şagirdlərə həyati bacarıqların aşılınması üçün pedaqoji innovasiyalardan və yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beləki, şagirdlərə ekoloji biliklərin verilməsi üçün yararlı sayılan innovasiyalardan və pedaqoji texnologiyaların gücündən istifadə etməklə şagirdləri ekoloji bəlalara qarşı mübarizə aparmağa qarşı hazırlamaq çox faydalıdır. Çünki həmin innovasiya

və texnologiyalar vasitəsilə istər təlim prosesində, istər dərscənkənar təcbrlərdə şagirdlərə təcbr olunan mütəcbr xarakterli ekoloji bələlara qarşı mütəcbrə aparmacbrn əsas istiqamətlərinə, imkan və yollarına ibtidai sinif şagirdləri yaradıcı şəkildə yanaşmacbrə cəh dğöstərilər. Belə yaradıcı şagirdlərdən isə mütəcbrlif qrupların, dərncəklərin və bu tipli kollektivlərin yaradılması elmi pedaqoji və metodik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki belə uşaq kollektivlərinin üzvləri hələ kiçik yaşlarından ekoloji bələların mahiyyətini dərncə edir, onların aradan qaldırılması üçün düşünür, daşınır və öz yaradıcı imkanlarından istifadə etməyə cəhd göstərir. Məhs bu baxımdan ekoloji problemlərin həlli işində pedaqoji innovasiyaların və pedaqoji texnologiyaların gücündən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi haqqında danışılan problemin müvəffəciyyətli həllinə köməklik göstərmiş olur. Deməli, pedaqoji innovasiyalarla, yəni yeniliklərlə təcbrkil olunan təlim mühiti daha səmərəli və əlverişlidir. Son illərdə aparılan islahatlar nəticəsində təlimin təcbrkilində və idarə olunmasında mütəcbrlif yeni üsul və formalardan, təlim texnologiyalarından, şagirdlərin maraq və tələbatına uyğun resurslardan istifadə olunur ki, bunlar pedaqoji innovasiyalar sırasına daxildir [5, səh. 127].

Belə pedaqoji innovasiyaların köməyi ilə şagirdlərdə həm tənqidi təcbrkkürü, həm də yaradıcı təcbrkkürü inkişaf etdirmək olar. Hər iki halda şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üçün mühüm şərait yaranmış olur.

Məntiqi təcbrkkür - nəticə çıxarma, əlaqə yaratma, yaxud da xüsusi situasiyanı izah etmək üçün ümumi ideyaları tətbiq etmək bacarığı, informasiyanı hər bir hissəsi anlaşılqı və yaxud əlaqələrin dəqiq qalması şərti ilə tərkcib hissələrinə ayırabilmə bacarığının formalaşması ilə inkişaf edir.

Məntiqi təcbrkkürün inkişafı üçün nəzərdə tutulan fəaliyyətlər:

1. Təsvir etmək, müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri tapmaq, təsnif etmək, əlaqələri tapmaq, dəyişdirmək, hesablamaq, sadələşdirmək, müəyyən etmək, əlaqəni aşkar etmək, şərh etmək, mahiyyətini izah etmək, müəyyən etmək, izahat vermək, təhlil etmək ([3, səh. 131]. Həyat bilgisinin tədrisi prosesində mövzuların öyrədilməsi zamanı xüsusi situasiyaları izah edərkən şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına kömək etmək mümkündür. Belə prosesdə yaradıcı təcbrkkürün inkişafına da şərait yaranır. Yaranmış şəraitdən istifadə edən ibtidai sinif müəllimləri öz kompetensiya imkanlarından yararlanaraq şagirdlərdə yaradıcı təcbrkkürü inkişaf etdirə bilər. Ona görəki yaradıcı təcbrkkür hər hansı bir fəaliyyət prosesində yeniliklərin kəşfinə yönəldilməsi kimi psixoloji prosesi özündə ehtiva edir bu baxımdan həyat bilgisi dərslərində şagirdlərin yaradıcı təcbrkkürlərinin inkişaf etdirilməsi onların yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılmasına, inkişaf etdirilməsinə, formalaşdırılmasına hətta modernləşdirilməsinə öz dinamik təsirini göstərir. Yaradıcı təcbrkkür tərznin düzgün formalaşdırılması isə bütün ekoloji və coğrafi mühit haqqında şagirdlərin təsəvvürlərini genişləndirmiş olur.

Bunlarla yanaşı, həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində materiklər adalar, okeanlar, dənizlər haqqında mühakimələr yürütmək, təbii hadisələr və onların yaratdığı fəalkətlər, canlılar, onların təbiətdə mövqeyi ilə bağı fikir söyləmək, müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixi və müasir inkişaf ilə bağı fikir söyləmək, milli-mənəvi dəyərlərimizin ictimai-iqtisadi-siyasi və tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə bağı ESSE-lər qurmaq qabiliyyətlərin aşkara çıxarılması da yaradıcı təcbrkkürün inkişafı ilə bağıdır. Məhz ona görə də həyat bilgisi dərslərində müvafiq mövzuların öyrədilməsi zamanı aparılan təhlillər

prosesində şagirdlərin yaradıcı tərakkürünün inkişaf etdirilməsi onların yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılmasına təkan vermiş olur. Ona görə də sinif müəllimləri deyilənlərdən bəhrələnməklə şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına cəhd göstərməlidirlər.

Həyat bilgisi dərslərində ibtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına münasibət bildirmək yerinə düşərdi. İbtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılması məsələsini daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün yaradıcı qabiliyyətlər anlayışının da şərh olunmasına ehtiyac duyulur. Yaradıcı qabiliyyətlər sözünün iki tərəfi vardır. Birinci tərəfdəki “yaradıcı” sözü bir anlayış olaraq “yaratmaq” sözündən əmələ gəlmişdir. Yaratmaq sözü insanın fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi nailiyyətlərinin məcmusu sayılır.

Çünki hər bir insan müvafiq fəaliyyət istiqamət üzrə nailiyyətlər əldə edir. Hansı ki, onlar bu nailiyyətləri əldə etmək üçün əmək sərf edirlər. Fəaliyyət prosesində sərf olunan əməyin növləri və istiqamətləri müxtəlif olur.

Fəaliyyət - insanın ətraf aləmə fəal münasibətinin səciyyəvi forması və məzmunu aləmi məqsədəuyğun dəyişdirməkdən ibarətdir. Hər bir fəaliyyətdə məqsəd, vasitə, nəticə və prosesin özü ehtiva olunmuşdur. Fəaliyyət ictimai tərəqqinin real hərəkətverici qüvvəsi və cəmiyyətin mövcudluğunun şərtidir. Bununla yanaşı, mədəniyyət tarixi göstərir ki, fəaliyyət insan mövcudluğunun tam əsası deyil. Əgər fəaliyyətin əsası şüurlu məqsəddirsə, məqsədin əsası fəaliyyətdən kənar, insanı motivlərdə, ideallarda, sərvətlərdədir [9, səh. 149]. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti onların əsas məqsədindən irəli gələn yaradıcı imkanlarıdır. Yəni təhsil prosesində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti onların dərəcə münasibətindən, tapşırıqları yerinə yetirə bilmək imkanlarından, davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətləri qazanmağa səy göstərməkdən ibarətdir. Şagirdlərin mənəvi fəaliyyəti, maddi fəaliyyəti, istehsalat fəaliyyəti, əmək fəaliyyəti, işgüzarlıq fəaliyyəti ilə yanaşı, yaradıcılıq fəaliyyəti də mövcuddur. Deməli, yaradıcı sözündən əmələ gələn yaradıcılıq sözü də şagirdləri müvafiq nailiyyətlərə sövq edən fəaliyyət prosesidir. Bu mənada yaradıcı sözü bir anlayış olaraq yaradıcılıq anlayışını da özündə ehtiva edir. Yaradıcılıq sözü də yaratmaq söz kökündən əmələ gəlmişdir. Yaradıcılıq şagirdlərin hər hansı fəaliyyətinin yeni fərqli və bütövlükdə götürüldükdə orijinal bir sahəsi kimi dəyərləndirilir.

“Yaradıcılıq” sözü yaratmaq kökündən əmələ gəlmiş hər hansı fəaliyyətin, yəni insan fəaliyyətinin yeni fərqli, bütövlükdə götürüldükdə orijinal bir sahəsidir.

Yaradıcılıq sözü daha çox bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri anlayışı ilə bağlı işlədilməsinə baxmayaraq Həyat bilgisi dərslərində ibtidai sinif müəllimlərinin kompetensiya imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılması problemlərinə həsr olunan tədqiqat materiallarında da faydalanmaq vacib hesab olunur.

Bu mənada Həyat bilgisi dərslərində ibtidai sinif müəllimlərinin kompetensiya imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması və inkişaf etdirilməsi onların məqsədyönlü fəaliyyətinin yeni və fərqli olan göstəricisidir.

Hansı ki, bu prosesdə, yəni yaradıcı fəaliyyət istiqamətində şagirdlərin qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması üçün imkanlar yaranır. Həyat bilgisi dərslərində şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması, inkişaf etdirilərək

formalaşdırılması onların elmi dünyagörüşlərini və şəxsiyyətyönümlülük səviyyələrini yüksəltmiş olur. Şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətləri deyəndə onların qazandıqları nailiyyətlərinin məzmunu nəzərdə tutulursa həmin qabiliyyətlərin yaranma mənbəyi ilə bağlı da fikirlər söyləmək lazım gəlir. Elmi ədəbiyyatda qabiliyyətlərin genetik imkanlar hesabına yaranması mühitin təsiri ilə inkişaf etməsi haqqında mübahisəli fikirlər çoxdur.

Yaradıcı qabiliyyətlərin geniş faktorların hesabına meydana gəlməsini elm inkar etmir. Lakin qabiliyyətlərin yaranıb formalaşması işində əhəmiyyət kəsb edən genetik faktorların zəruriliyi haqqında qəti hökm vermək düzgün sayıla bilməz. Doğrudur, dünyanın bu sahədə çalışan alimlərin irsi keyfiyyətləri və genetik normaları heç də inkar etmirlər. Əksinə, şəxsiyyətin formalaşmasında, onun yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxmasında genetik amillərə üstünlük verənlər daha çoxdur. Lakin bu o demək deyil ki, yaradıcı qabiliyyətlər yalnız genetik amillər hesabına üzə çıxır. Unutmaq olmaz ki, yaradıcı şəxsiyyətlər çox zaman yaşadıkları mühitdə meydana gəlir və formalaşırlar. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin 25 ulu babası müqəddəs şeyxlər kimi məşhur olmuşlar. Onların müqəddəs mənbələri indi də Ərdəbil qəbiristanlığında xalqın ziyarətəgahına çevrilmişdir. Lakin bu nəşildə yeganə sərkərdə Xətəidir. Onlardan heç birində Xətəi kimi şairlik istedadı olmamışdır. Lakin Xətəi, dövrünün ən görkəmli şairlərindən olmuşdur və bu gün də, gələcək nəsil üçün nümunə hesab edilir [1, səh. 170].

Yaxud Heydər Əlirza oğlu Əliyevin ailə üzvləri, o cümlədən bacı-qardaşlarının hamısı ali təhsil almış və elm adamları kimi yüksək zirvələr fəth etmişlər. Onların üçü akademik, biri kimyaçı-professor, biri bioloq-alim, biri isə arxitektör-rəssam olmuşdur. Lakin onların heç birisi Heydər Əliyev kimi dövlət idarəçiliyi sahəsində yüksək qabiliyyətlərə malik olmamışlar [8, səh. 91].

Pedaqoji prosesdə də belə hallarla tez-tez rastlaşmaq olur. İstər təlim prosesində, istərsə dərşdənkənar tədbirlərdə uşaqlara verilən tapşırıqların icrasında ciddi fərqlər özünü göstərir. Yəni eyni tapşırığı şagirdlərin biri yüksək səviyyədə, biri orta səviyyədə yerinə yetirdikləri halda, digərləri həmin tapşırıqları yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə ki, Həyat bilgisi dərşlərində müəllimlər şagirdlərə öz kompetensiya imkanlarından istifadəyə az yer verirlər. Belə olan təqdirdə sinif passivləşir, dərşin səmərəliliyi azalır. Ona görə ibtidai sinif müəllimləri həyat bilgisi dərşlərində şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üçün öz kompetensiya imkanlarını genişləndirməyə bəclədurlar. Unutmaq olmaz ki, müəllim, xüsusilə ibtidai sinif müəllimi dərşlikdə və yaxud dərş vəsaitində verilən məlumatlarla kifayətlənə bilməz. O, ekoloji mühit, ekoloji tərbiyə, ekoloji tilm, ekoloji bələlər və bu kimi problemlərlə bəolü kompetensiya imkanlarına malik olmaq üçün problemlə bəolü mövcud ədəbiyyatı bütövlüklə araşdırmalı, təlim etdiyi hər bir mövzu üçün didaktik materiallar toplamağı bacarmalıdır. Onu da qeyd etmək olar ki, sinifdə şagirdlərin bir qismi müəllimin kompetensiya imkanlarından yüksək səviyyədə yararlanır, bir qismi orta və aşağı səviyyədə yararlanır, bir qismi isə buna əhəmiyyət vermir. Müşahidə etdiyimiz məktəb təcrübəsində belə hallara rast gəldiyimiz üçün ibtidai sinif müəllimlərinin kompetensiya imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına dair qeyd olunan tövsiyələrin verilməsini məqsədmüvafiq saydıq [4, səh. 55].

Qabiliyyətlər fəaliyyətin müvəffəqiyyətli şərhə kimi özünü biruzə verir. Yəni fəaliyyət prosesində qabiliyyətlərin imkanlar kimi özünü göstərməsi artıq təsdiq edilmişdir.

Psixoloqlar sübüt etmişlər ki, qabiliyyətlər imkandır. Hansı ki, müvafiq iş üçün zəruri sayılan ustalıq səviyyəsi gerçək şəkildə özünü göstərəndə qabiliyyət imkana çevrilir. Məsələn, kiçikyaşlı məktəblidə özünü göstərən musiqi qabiliyyətləri onun ifaçılıq imkanlarından xəbər verir. Lakin uşaqda aşkara çıxarılmış belə musiqi qabiliyyəti əlbəttə ki, gələcəkdə onun bir musiqiçi olacağını təsdiqləmir. Çünki uşağın musiqiçi olması üçün onun musiqi təhsili görməsi lazım gəlir. Musiqi təhsilinin imkanları isə onun, yəni uşağın bu qabiliyyətinin çiçəklənməsini təmin edir. Əks təqdirdə, yəni musiqi təhsili almadan həmin uşağın bu sahədə, musiqi sahəsinə olan qabiliyyəti imkana çevrilə bilməz.

Nəticə

Həyat bilgisi dərslərində ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması, inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması üçün müəllimlərin bu işə kreativ yanaşmaları lazım gəlir. Bu prosesdə güclü qabiliyyəti olan uşaqlar daha ciddi yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirilir, zəif qabiliyyətləri olanlar isə bir qədər geri qalmış olurlar. Psixoloqlar sübuta yetirmişlər ki, qabiliyyətlər ümumi qabiliyyətlər və xüsusi qabiliyyətlər olmaq üzrə özünü göstərir.

Ona görə də Həyat bilgisi dərslərində ümumi qabiliyyətlərə malik olan uşaqlara fərqli yanaşmaqla həmin qabiliyyətlərin inkişaf etdirilərək xüsusi qabiliyyətlər kimi formalaşdırılmasına zəruri ehtiyac duyulur [3, səh. 60].

Deməli, Həyat bilgisi dərslərində ibtidai sinif müəllimlərinin kompetensiya imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin ümumi və xüsusi qabiliyyətlərini əvvəlcə müşahidə etmələri, sonra aşkara çıxarmaları, inkişaf etdirərək formalaşdırmaları onların əsas vəzifələrindən sayılır. Hansı ki, bu vəzifələri yerinə yetirməklə onlar kiçikməktəbyaşlı uşaqlara biliklərin əsaslarını öyrətmək, davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq, şəxsiyyətyönümlülük və intellektual səviyyələrini inkişaf etdirmək sahəsində müvəffəqiyyət qazana bilirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Göyçaylı Ş., Mikayılov N. və başqalan. Ətraf mühiti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə. Bakı: Hərbi, 1996.
2. Həsənov A. Məktəbəqədər pedaqogika Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2011
3. Məmmədli R., Qəmbərova Ş., Ağazadə K., Əhmədova S. Ekologiya və biz (metodik vəsait). Bakı, 2018.
4. Mursaqulova R, Əliyeva Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası. Bakı, 2008
5. Nikolaeva S.N. Məktəbəqədər uşaqların ekoloji tərbiyəsi üsulları. Akademiya Nəşriyyat Mərkəzi, 1999.-1984.
6. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2010
7. Sadıqov F., Əliyeva E., Abbasov M. Ekoloji tərbiyənin etnopedaqoji əsasları. Bakı, Nurlan, 2007.

8. Sadıqova T. Məktəbhazırlıq qrupunda ətraf aləmlə tanışlıq üzrə məşğələlər. Bakı, “Nərgiz” nəşriyyatı, 2008

9. Samorukova P.G. Uşaq bağçasında uşaqları təbiətlə tanış etməyin yolları. Maarifçilik. 1991—240s.

Роль Азербайджана в спасении евреев от гитлеровского фашизма

The role of Azerbaijan in saving Jews from Hitler's fascism

Yəhudilərin Hitler faşizmindən xilas olmasında Azərbaycanın rolu

Айгюн Магеррам кызы Назаралиева

Докторант Института Археологии,

Этнографии и Антропологии НАНА

Xülasə

Məqalədə yəhudi xalqının İkinci dünya müharibəsi dövründə üzləşdiyi çətinliklərdən bəhs olunur. Həmçinin burada Azərbaycan xalqının Yəhudi xalqının İkinci Dünya müharibəsinə görə öz evlərindən uzaq düşmüş nümayəndələrinə qarşı münasibəti də öz əksini tapmışdır. Yəhudilər sevinclərini də, kədərlərini də azərbaycanlılarla bölüşürlər, bayramlarda da, çətin günlərdə də bir birinin yanlarında olmuşlar. Bu insanlar uzun illər əziyyət çəkdiyi üçün heyrətamiz bir mərhəmət malikdirlər. Yəhudilər nəcib və alicənəb xalqdırlar və səs-küysüz, qışqırmadan, özünü reklam etmədən təşəkkür edirlər. Hətta bir vaxtlar Azərbaycanı tərk etmiş yəhudilər də müqəddəs torpaqda həm İsrailin, həm də Azərbaycanın vətənpərvərləri olaraq qalırlar - onların iki evi var. İsrail əlində olan hər şeyi Azərbaycanla bölüşür və bu proses qarşılıqlıdır. Bir çox yəhudinin Allah tərəfindən verilmiş iki ölkəsi, iki vətəni var. İsrailə Azərbaycan arasındakı müttəfiqlik hər iki ölkəni gücləndirir. Yəhudilər uzun illərdir ki, “Qüdsdə görüşənədək!”, azərbaycanlılar isə 28 ildir: “Şuşada görüşənədək!” deyirlər. Bu gün hər iki xalqın arzuları gerçəkləşib. Heç bir şübhə yoxdur ki, regionun çiçəklənməsinə səbəb olan dostluq, sülh və əməkdaşlıq daha da inkişaf edib güclənəcəkdir.

Açar sözlər: Xolokost, Poqoster, Tərtər.

Summary

The article talks about the difficulties faced by the Jewish people during the Second World War. It also describes the attitude of the Azerbaijani people to the representatives of the Jewish people who find themselves far from their home because of the Second World War. Jews share their joys and sorrows with Azerbaijanis, they have been by each other's side during holidays and difficult times. These people have amazing compassion because they have suffered for so many years. The Jews are a noble and noble people, and they give thanks without noise, without shouting, without self-promotion. Even Jews who once left Azerbaijan remain patriots of both Israel and Azerbaijan in the holy land - they have two homes. Israel

shares everything it has with Azerbaijan and this process is mutual. Many Jews have two God-given countries, two homelands. The alliance between Israel and Azerbaijan strengthens both countries. Jews have been saying "See you in Jerusalem" for many years, and Azerbaijanis have been saying "See you in Shusha" for 28 years. they say. Today, the dreams of both nations have come true. There is no doubt that the friendship, peace and cooperation that led to the prosperity of the region will further develop and strengthen.

Key words: Holocaust, Poqoster, Terter

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев: «Вторая мировая война была самой тяжелой и кровопролитной войной в истории человечества. Выдержав невероятно суровые и неимоверные лишения, народы Советского Союза сыграли главную роль в антигитлеровской коалиции при разгроме фашистской Германии». (1, 12)

В 1941 году, когда гитлеровская Германия начала войну против СССР, все народы, в том числе азербайджанский народ встал на защиту своей Родины. В этой войне из Азербайджанской ССР было мобилизовано 700 тысяч человек, 300 тысяч из которых погибли на полях сражений. (2, 157)

Во время Второй мировой войны евреи пережили одно из самых трагических событий в истории - Холокост. По разным оценкам, во время Холокоста было убито более шести миллионов евреев. Во время Холокоста Азербайджан стал одним из немногих мест, где европейские евреи смогли выжить и спасти своих детей от нацистов. Международный эксперт Арье Гут: «В тот период мало где евреи могли скрыться, спасаясь от этого ужаса, варварства и жестокости. Одним из таких государств был Азербайджан, где народ всегда отличался своим гуманным отношением к другим народам» (3).

История семьи Бер-Шлемович Погостера является ярким свидетельством роли Азербайджана в спасении еврейского населения от полного уничтожения. В начале второй мировой войны его призвали в ряды советской армии. Его семья, оставшаяся в оккупированном немецко-фашистскими войсками Харькове, подвергалась большой опасности, поскольку немцы убивали каждого еврея. По этой причине его жена Погостер Надежда Ароновна, ее сестра Фаня, их дети обосновались в Махачкале и Погостер с большим трудом обнаружил сведения об их местонахождении, что произошло уже после оккупации Харькова. Из Махачкалы семью Погостера отправили в Азербайджан. и они оказались в селе Кенгерли Тертерского района. Прожив в этом селе некоторое время, семья переехала в районный центр. Поселившись в здании школы номер 3, еврейские беженцы из-за тяжелых бытовых условий испытывали большие проблемы. Это обстоятельство побудило многих жителей Тертера забирать еврейские семьи к себе домой. Таких случаев было очень много (4, 142).

Семья Погостер вернулась в родной Харьков после его освобождения от немецкой оккупации 23 августа 1943 года города. Однако, одна из дочерей Погостеров Рая вышла замуж за азербайджанца Билала Багирова и осталась жить в Тертере. Она прожила до 90 лет и была похоронена в Тертере по мусульманским обычаям (5, 3). После смерти Багировой (Погостер) Раисы немецкая организация Клеймс Конференс

(Комиссия по еврейским материальным искам в Германии) выплатила ее проживающим в Харькове детям Тамаре и Мамеду, а также проживающей в Тертере Светлане компенсацию как ребенку жертвы Холокоста.

Следует также отметить, что хотя члены семьи Погостер, укrywшиеся в Тертере из города Харькова, в настоящее время разбросаны по разным уголкам мира, прочные родственные связи между ними сохраняются по сей день.

Ахмедова (Каплан) Лиза Берковна тоже во время Второй мировой войны поехала со всей семьей в Дагестан, а оттуда в город азербайджанский город Барду. Вышла замуж за азербайджанца Мусу Ахмедова. Они познакомились в Барде во время переписки беженцев и поженились. От этого брака у них родились 5 сыновей и одна дочка.

Мать жительницы города Гянджи Белы ханум Латышева София Яковлевна её семья приехала в Азербайджан в конце 1939 года после начала Финской войны. Подруга бабушки сказала, что в Азербайджане к евреям относятся хорошо и посоветовала им приехать в город Кировабад (нынешнюю Гянджу). Их приняли очень хорошо. Ее мать тоже вышла замуж за азербайджанца Фикрета Гусейнова. София Яковлевна всю жизнь была благодарна азербайджанскому народу, выучила азербайджанский язык, окончила институт и стала преподавать русский язык в азербайджанской школе, а потом в институте. Азербайджанцы относились к ней с большим уважением. Она похоронена в Гяндже на азербайджанском кладбище Себскар рядом с врачами-евреями, которые служили азербайджанскому народу и с большим почетом были захоронены на азербайджанском кладбище.

Бела ханум стала работать в еврейской организации и находить евреев, которые когда-то приехали в Азербайджан. Отправила многих евреев учиться и жить в Израиле.

Евреи делили с азербайджанцами радость и горе, были рядом и в праздники, и в тяжелые дни. Этот народ обладает удивительной способностью к состраданию, поскольку сам долгие годы страдал. Евреи - народ благородный и благодарный, причем благодарит он без шума, без криков, без саморекламы. Даже те, евреи, которые в свое время уехали из Азербайджана, на Святой земле остаются патриотами и Израиля, и Азербайджана - у них два дома. Израиль делится с Азербайджаном всем, что имеет. И этот процесс обоюдный. У многих евреев две страны, две родины, дарованные Богом. Союз Израиля и Азербайджана усиливает обе страны. Евреи долгие годы говорили: «До встречи в Иерусалиме!», а азербайджанцы в течение 28 лет: «До встречи в Шуше!» Сегодня мечты обоих народов сбылись. И нет сомнений, что именно дружба, мир и сотрудничество приведут к процветанию региона (6).

Список литературы

1) Победа над фашизмом в 1945 году: ее значение для народов СНГ и мира. Москва, ОЛМА Медиа Групп, 2011

2) Назаралиева А.М. История появления европейских евреев на территории Азербайджана. Гилея, Киев, 2016, выпуск 107 (4)

3) Гут А. «Холокост и роль Азербайджана в спасении европейских евреев» // The Jerusalem Post - <http://www.jpost.com/Blogs/News-from-Arye-Gut/The-Holocaust-and-role-of-Azerbaijan-in-the-salvation-of-the-European-Jewry-539921>

4) Назаралиева А.М. Об отношении азербайджанцев к евреям в годы Второй Мировой войны. Гилея, Киев, 2019, выпуск 143 (4)

5) Багирова С. Добро не забывается // Газета Ени Тертер, 20 апреля 2010.

6) Агакишиев И. «Почему евреи и азербайджанцы хорошо понимают друг друга» - <https://vestikavkaza.ru/articles/pocemu-evrei-i-azerbajdzancy-horosso-ponimaut-drug-druga.html>

ƏTRAF MÜHİT AMİLLƏRİNİN BİTKİ ZƏRƏRVERİCİLƏRİNƏ VƏ ENTOMOFAQLARA TƏSİRİ

Dosent Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Kimya biologiya fakültəsi, Biologiya və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>

seferovaelnure@mail.ru,

Baş müəllim Zərifə İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Kimya biologiya fakültəsi, Biologiya və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0002-9700-0116>

durna.huseynli.00@list.ru

XÜLASƏ

Abşeronda müxtəlif bitkilər əkilən senozlarda zərərvericilərin və onların təbii düşmənlərinin (entomofaqların) həyat fəaliyyətlərinə say etibarı ilə çox və ya az olması, onlara təsir edən ətraf mühit amillərindən çox asılıdır. İstər zərərvericinin və istərsə də onun parazit və yırtıcısının həyat fəaliyyətinə mənfi və ya müsbət təsir edən amillər mövcuddur. Onların öyrənilməsi elmi-metodiki və praktiki əhəmiyyətə malik olmaqla ən vacib məsələlərdən biridir. Ağac və kol bitkilərinə zərərverən cücülərin və onların entomofaqlarının həyat fəaliyyətinə təsir edən abiotik, biotik, antropogen amillərin rolu danılmazdır. Bitkilərin əkilməsi, becərilməsi, onların sağlam inkişafı deməkdir. Onların inkişafını, məhsuldarlığını azaldan amillərdən biri onlara ciddi ziyan vuran zərərvericilərdir. Kənd təsərrüfatı, o cümlədən dekorativ meşə və meyvə bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı inteqrir mübarizədə aqrotexniki tədbirlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu tədbirlər zərərli cücülərin kütləvi çoxalmasının qarşısını alır və faydalı növlərin, o cümlədən entomofaqların sayının çoxalması üçün zəmin yaradır.

Açar sözlər: Ətraf mühit, bitki, mühit amilləri, zərərverici, entomofaq.

ABSTRACT

In Absheron, the number of pests and their natural enemies (entomophages) in the cenoses where different plants are planted depends on the environmental factors affecting them. There are factors that have a negative or positive effect on the life activity of both the pest and its parasites and prey. Their study is one of the most important issues, having scientific-methodical and practical importance. The role of abiotic, biotic, anthropogenic factors influencing the life activity of tree and shrub pests and their entomophages is undeniable. Planting and cultivation of plants means their healthy development. One of the factors that reduce their development and productivity are pests that seriously damage them. The role of agrotechnical measures in the integrated fight against pests of agriculture, including ornamental forest and fruit crops is significant. These measures prevent the mass reproduction of harmful organisms and create the basis for the increase in the number of beneficial species, including entomophages.

Keywords: Environment, plant, environmental factors, pest, entomophagus.

GİRİŞ

Müasir dövrün əsas tələbləri kimi, ətraf mühütün çirklənməsinə, ekoloji təmiz məhsulun əldə edilməsinə, insan və heyvan orqanizmində toplanıb müəyyən fəsadlar törədən, yaşıllaşdırma sahəsində bəzək bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı mübarizədə istifadə edilən kimyəvi preparatlardan xilas olmaq üçün, inteqrir (kimyəvi, bioloji, mikrobioloji, aqrotexniki və s.) və təmiz bioloji (yalnız zərərvericinin parazit və yırtıcıları vasitəsilə) mübarizə tədbirlərinə daha çox üstünlük verilmişdir. [5] Ağac və kol bitkilərinə zərərverən cücülərin və onların entomofaqlarının həyat fəaliyyətinə təsir edən abiotik və biotik amillərin rolu danılmazdır.

Bitki mühafizəsində aqrotexniki tədbirlər müxtəlifdir: torpağın becərilməsinin qaydaları və müddəti, əkilməsi, məhsulun yığılması, gübrələrin verilməsi və s. bütün bunlar zərərvericilərin sayına və onların təbii düşmənlərinin həyat fəaliyyətinə təsir edir. Kənd təsərrüfatı, o cümlədən dekorativ meşə və meyvə bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı inteqrir mübarizədə aqrotexniki tədbirlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu tədbirlər zərərli cücülərin kütləvi çoxalmasının qarşısını alır və faydalı növlərin, o cümlədən entomofaqların sayının çoxalması üçün zəmin yaradır. Zərərvericilərə qarşı aqrotexniki üsullardan düzgün və səmərəli istifadə etdikdə faydalı cücülərin həyat fəaliyyəti yaxşılaşır ki, bu da müsbət nəticələr verir. Onların yaşama müddəti uzanır. Qeyd edildiyi kimi yaşıllaşdırma sahələrində ağacların cərgə aralarında qarayonca, şüyüd və s. nektarlı bitkilərin əkilməsi entomofaqların daha yaxşı məskunlaşmasına səbəb olur. [3]

Qəsəbələrində aparılan müşahidələrə görə, məhv edilmiş əlaq otlarının arasında 100-dən çox parabüzən (8-20 yumurtadan ibarət parabüzən topası), karabid böcəklər, qızılqöz və müxtəlif növ parazit minicilər məhv olmuşdur. Entomofaqların qışlama və erkən yazda qidalanmasını mühafizə etmək məqsədilə sahələrdə, ağacları yarpaqlar əmələ gələnə qədər əlaq otlarını məhv etmək olmaz. Yarpaqlar əmələ gəldikdən sonra entomofaqlar əlaq otlarından kütləvi surətdə ağaclara keçərək yarpaq və tumurcuqlarla qidalanan zərərvericiləri məhv etməyə başlayırlar.

TƏDQIQAT VƏ NƏTİCƏLƏR

Müəyyən edilmişdir ki, abiotik amillərdən havanın temperaturu və rütubətliliyi, güclü küləklər, daşqınlar və yağıntılardan miqdarı cücülərə mənfi və ya müsbət təsir edir, yaşaması və ya məhv olması iqlim və havadan çox asılıdır. Havanın isti keçməsi cücülərin inkişaf müddətini, ölüm tempini, yetkin fərdlərin cinsi məhsuldarlığını, qidalanmasını və davranışını müəyyən edir. Yüksək temperaturlarda onların embrional və postembrional inkişafı, cinsi məhsuldarlığının yaranma tezliyi bir qayda olaraq sürətlənir. Belə hallarda inkişaf müddəti qısalmır və onların nəsil vermə qabiliyyəti yüksəlir. Aşağı temperatur isə əksinə onların nəsil vermə qabiliyyətini aşağı salır, bəzi hallarda məhv olmasına səbəb olur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Abşeron ərazisinin güclü küləkli iqlimi şəraitində mənfi 10-20°C temperaturda entomofaqların, xüsusilə zarqanadlılar dəstəsinin nümayəndələri (ixneumonidlər, brakonidlər, xalsidlər və taxin milçəkləri) 45-50% məhv olurlar. Aşağı temperatur bəzi zərərvericilərin qışlama müddətində olan yumurta, kiçik yaşlı tırtıl və puplarını məhv edir. Bununla yanaşı aşkar olunmuşdur ki, zərərvericilərin qışlayan mərhələsi, parazitlərlə yoluxmuşsa, sahibin bədənində həmin parazitlərin yumurta və embrional mərhələsi də məhv olur. Zərərvericilərin və onların entomofaqlarının qışlama yerləri öyrənilərkən müəyyən edilmişdir ki, entomofaqların qışlama mərhələsi dəniz sahilindən uzaq məsafədə başqa qurşaqlara nisbətən daha əlverişli keçir. Ona görə ki, belə sahələr ağac və kol bitkiləri (söyüd, qovaq, yemişan, göyrüş, palıd, yaşıl qoz və meyvə ağacları) daha zəngin olması ilə əlaqədardır. Belə qoruyucu bitki zolaqları əkin sahələrini güclü küləklərdən və şaxtadan qoruyur. [6] Bunun nəticəsində sahələrdə entomofaqlar, eyni zamanda onların sahibləri olan müxtəlif zərərvericilər qorunub saxlanılır. Dəniz sahilinə yaxın sahələrdə isə belə qoruyucu zolaqlar olmadığından parazit və yırtıcılar, xüsusilə minicilər soyuqdan, küləkdən məhv olurlar. Müəyyən edilmişdir ki, puplardan uçuş zamanı, havanın temperaturu 42°C-dən yuxarı və nisbi rütubət 35%-dən aşağı olduqda faydalı cücülərin sayı bir qədər azalır. Belə halda, skambus, brakon, trixoqramma, perisierola və s. kimi effektiv parazitlər məhv olur. Onların sahibləri isə belə şəraitə dözərək öz zərərvericilik fəaliyyətlərini gücləndirirlər. Yay mövsümündə (iyun-avqust) orta günlük temperatur 26-28°C, rütubətlik isə 56-60% olduqda, xüsusilə yaşıllıq zolaqları və nektarlı bitkilər olan sahələrdə entomofaqların fəaliyyəti yüksək olur. Onların sayı artır. Yüksək və aşağı temperaturların, havanın kifayət qədər rütubətli olmasının və digər əlverişsiz hava şəraitinin pişləşməsi, zərərvericilərin və entomofaqların inkişafına mənfi təsir edir. Işıq şüalarının cücülərin orqanizminə təsirinə dair aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, işıqlanmadan asılı olaraq funksiyaların periodik şəkildə dəyişilməsi gün ərzində işığın orqanizmlərə təsirindən çox asılıdır. Bəzi növlərdə zəif işıqlanma şəraitində görmə qabiliyyəti aşağı olur, belə cücülərin fəaliyyətində işıqdan asılı olaraq fəallığın dəyişilməsi müşahidə edilmir. Bu baxımdan bəzi cücülərin gecə saatlarında da özlərinə yem tədarük etməsi, onların baçqa orientasiya mənbəyinə istinad etmələrinə şərait yaradır. Bəzi cücülərdə (ağcaqanadlarda) puplardan çıxış növdən asılıdır. Elə növlər vardır ki, axşam saatlarında, hətta süni işığın təsiri belə, bu çıxışa mane olmur. Belə ki, zəif süni işıqlanma (bulaqcıqda) pupdan çıxışı tormozlayır. Mühitdə rütubətin çatışmazlığını keçirmək üçün onlarda müxtəlif kompleks morfofizioloji və ekoloji uyğunlaşmalar formalaşmışdır. [2]

Müxtəlif biotoplardan entomoloji torba ilə yığılmış materiallara əsasən, aşkar olunmuşdur ki, zərərverici və entomofaqların hamısı bu və ya digər dərəcədə müxtəlif çiçəkli bəzək bitkilərin (ot bitkilərindən- çətirçiçəklilərin, kələmçiçəklilərin, paxlalıların, meyvə ağaclarından – ərik, şaftalı, heyva, alça, armud və s., meşə ağaclarından isə palıd, cökə, yemişan və s.) nektarı ilə əlavə olaraq qidalanırlar. Bu səbəbdən, entomofaqlar çiçəkli və

bəzək bitkilərin nektarı ilə qidalandıqda, onların ömrü, yumurta qoyma və nəsil vermə qabiliyyəti yüksəlir. Abşeron ərazisində dekorativ bitki sahələrində, yaranmış çəmənliklərdə yazda (aprel-may) çiçəkləyən bitkilərdən- qarayonca və çəmən yoncası, iyunda südləyən, iyulda yabanı yerkökü və mədəni bitkilər üstünlük təşkil edir. Müşahidə olunmuşdur ki, dekorativ ağac və kol bitkilərinin cərgələrində sadalanan nektarlı bitkilər üzərində entomofaqların sayı daha çoxdur. Çiçəkli bitkilərin nektarı ilə qidalanma nəticəsində entomofaqların ömrü 10-15 dəfə artır. Yaşıllıqlara, park və xiyabanlara entomofaqların cəlb olunması və çoxalmasının gücləndirilməsi və effektivliyinin artırılması üçün, nektarlı bitkilərin ağacların cərgə aralarında və sahələrin kənarlarında əkilməsi məsləhət görülür. Ədəbiyyat məlumatlarına və şəxsi müşahidələrimizə əsasən, yetkin entomofaqlar çiçəkli bitkilərin nektarı ilə qidalandırdıqda onların ömrü, yumurta qoyma və nəsil vermə qabiliyyəti artır. [3]

Bitki zərərvericilərinə təsir edən ekoloji amillərlə yanaşı zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərinin oyrədilməsi də vacibdir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı mübarizə tədbirləri 4 qrupa bölünür:

1. Aqrotexniki
2. Bioloji
3. Fiziki-mexaniki
4. Kimyəvi

Tədbirlər bəzən tək-tək, müvafiq hallarda kompleks şəkildə tətbiq edilir.

1. Aqrotexniki mübarizə tədbirləri – buna növbəli əkin sistemi, torpağın düzgün, vaxtında becərilməsi, bitkilərin səpin və toplanması müddətinin vaxta uyğun aparılması, torpağın gübrələnməsi, alaq otları ilə mübarizənin təşkili, bitki qalıqlarının tələf edilməsi, bitkinin xüsusiyyətinin dəyişdirilməsi və s. aiddir.

2. Bioloji mübarizə tədbirləri – zərərvericiyə qarşı yırtıcı, tüfeyli göbələk və bakteriyalardan, habelə onlarla qidalanan canlılardan istifadə edilməsindən ibarətdir. Buraya quşların, suda-quruda yaşayan və sürünənlərin bəzi növləri daxildir.

3. Fiziki-mexaniki mübarizə tədbirləri - Fiziki tədbirlər sırasına elektrik, işıq, istilik, su və başqa amillərdən istifadə edilməsi daxildir. Zərərvericiləri əl və ya maşınla toplayıb tələf etmək mexaniki tədbirlərə də aiddir. [1]

4. Kimyəvi mübarizə üsulu – Ən geniş yayılmış üsul olub, zərərvericilər əleyhinə kimyəvi maddələrin işlədilməsinə əsaslanır. Bitkilərin zərərvericilərinə qarşı bu mübarizə tədbirlərinin hər birindən istifadə edilir.

NƏTİCƏ

Son illər dünya praktikasında bioloji mübarizə üsuluna ekoloji amillərin təsiri ilə bağlı elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və alınan nəticələrin tətbiqi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Təbiətdə, zərərverici cücülərin parazit və yırtıcılarını aşkar etmək, onların bioekoloji xüsusiyyətlərini, laboratoriya şəraitində çoxaldılma yollarını öyrənmək, onlardan zərərvericilərə qarşı bioloji mübarizədə istifadə etmək, ekoloji və iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Ona görə də, parazit və yırtıcılar içərisindən təsərrüfat əhəmiyyətli növlərin seçilib zərərvericilərə qarşı mübarizədə tətbiqinin təşkil edilməsi, vacib məsələlərdən biridir. Meşə və meyvə ağaclarının zərərvericilərinin entomofaqları (parazit və yırtıcıları) haqqında çoxlu ədəbiyyat məlumatları vardır. Xarici ölkələrdə bu entomofaqlara xüsusi əhəmiyyət verilir və onlardan daha perspektivlərinin bir neçə növündən bioloji mübarizədə geniş istifadə edilir.

Abşeronun park və xiyabanlarında, küçə və həyətyanı sahələrində, xüsusilə Mərdəkan dendrarisi, Nəbatət bağında, Bakı-bulvar parkında və s. bitkilərin başlıca zərərvericilərinin, entomofaqların sahibi yoluxdurma dərəcəsi, vaxtı və yerinin öyrənilməsi nəticəsində, onlardan bir neçəsindən zərərvericilərə qarşı bioloji mübarizədə istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir . Azərbaycanın zəngin florasının qorunmasında onun zərərvericilərinə təsir edən ekoloji amillərin öyrənilməsi və bu zərərvericilərə qarşı mübarizə üsullarından düzgün istifadə əsas problem kimi qarşıda durur.

Aşkar olunmuşdur ki, temperatur mənfi 10-12°C temperaturda bir sıra zərərvericilər, o cümlədən kəpənəklər dəstəsindən olan güvələr, odlucalar; sorucular dəstəsindən olan mənənələr, yastıcalar; böcəklər dəstəsindən olan karabid böcəklər və s. yumurta, tırtıl və pup mərhələsində qışlama dövründə 40-45% məhv olurlarsa, onların entomofaqları (parazit və yırtıcıları) hesab edilən torqanadlılar, skoliya, parabüzən, kolosoma və dermestes cinsinə mənsub olan bir sıra növlər 60-70% məhv olurlar. Yay mövsümündə temperatur 40-42°C, rütubət isə 35-40% olduqda bir sıra zərərvericilərin və entomofaqların inkişaf mərhələləri dayanır və əksər hallarda onlar məhv olurlar. Gündəlik orta temperatur 28-30°C, nisbi rütubət isə 55-60% olduqda əksinə sahələrdə entomofaqlar üçün əlverişli şərait yaranır və onlar zərərvericilərin artıb çoxalmasının qarşısını alırlar. [8]

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev B.İ. Ümumi entomologiya. ADPU-nin nəşriy., Bakı, 2004,303 s.
2. Məmmədov Z.M., Mirzəyeva N.B. Təbii sərvətlərin qorunub saxlanması ekoloji amillərin rolu / Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə elmi konfransının materialları. Bakı,2003,s. 110-112.
3. Məmmədov Z.M., Qasımov A.Q. Təsərrüfat əhəmiyyətli entomofaqların bioekoloji xüsusiyyətləri // AMEA-nın Xəbərləri. Biologiya elmləri seriyası, Bakı,"Elm", 2009, № 1-2, s.196-203.
4. Məmmədov Z.M., Qasımov A.Q. Naxçıvan MR meyvə bağlarında mühit amillərinin zərərverici və entomofaqlarının bioloji fəaliyyətinə təsiri // AMEA Nax. Böl. Xəbərləri. Təbiət və texnika elmləri seriyası,2009, № 2, s.218-222.
5. Məmmədov Z.M., Atayeva R.S. Azərbaycanın bağ və meşə senozlarında entomofaqlara təsir edən ekoloji amillər. Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin əsərləri, II cild, Bakı, 2010. Səh.347-352.
6. Sultanov R. və b. Zoologiya 7 Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2011.
7. Sultanov R. və b. Zoologiya 8 Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2011.
8. Səfərova E. Abşeronda bəzək bitkilərinə zərərverən cücülər, onların biotənzimlənməsində entomofaqların rolu, Bakı, 2018

COGNITIVE LINGUISTICS AS A NEW RESEARCH FIELD.

Associate prof. Elmira Aliyeva Eyyub q.

AUL.

elmira.aliyeva.54@mail.ru

Sadixova Sarigül Oruc q.

ASPU. English Instructor.

sarigulsadixova1960@gmail.com

ABSTRACT

Key words: psycholinguistics, text, text perception, cognitive

Over the last few decades, there have been major and fundamental changes in the research fields of linguistics and in the approach and description of its objects.

Thus, since the middle of 50s, new directions, new schools, new fields such as a special subject appear in linguistics, and new terms and concepts are proposed to characterize the language and its usage features. It is during this period that one of the main concepts of modern linguistics is the mechanism of text formation. In the process of understanding the text, we see how language is processed and how it is used by the creators of this text.

Cognitive linguistics has firmly taken its place in the paradigm of the concepts of modern world linguistics. It is its emergence and rapid development at the present stage that is a characteristic feature of linguistics at the turn of the century. According to the definition of V.Z. Demyankov and E.S. Kubryakova, cognitive linguistics studies language as a cognitive mechanism that plays a role in encoding and transforming information (A Brief Dictionary of Cognitive Terms, pp. 53-55).

In cognitive linguistics, we see a new stage in the study of complex relations between language and thinking, a problem that is largely characteristic of Russian theoretical linguistics. Cognitive research has gained recognition in Russia, as E.S. Kubryakova rightly emphasizes, primarily because they address “the topics that have always worried Russian linguistics: language and thinking, the main functions of language, the role of man in language and the role of language for man” (Kubryakova 2004, p.11). This study was initiated by neurophysiologists, doctors, psychologists P. Broca, K. Vernicke, I.M. Sechenov, V.M. Bekhterev, I.P. Pavlov, and etc.

On the basis of neurophysiology, neurolinguistics arose (L.S. Vygotsky, A.R. Luria). It became clear that language activity takes place in the human brain, that’s why different types of language activity (learning a language, listening, speaking, reading, writing, etc.) are associated with different parts of the brain.

The next stage in the development of the problem of the relationship between language and thinking was psycholinguistics, which studied the processes of generating and perceiving speech, the processes of learning a language as a system of signs stored in the human mind, the relationship between the language system and its use, functioning (American psycholinguists C. Osgood, T. Sebeok, J. Grinberg, J. Carroll and others, Russian linguists A.A. Leontiev, I.N. Gorelov, A.A. Zalevskaya, Yu.N. Karaulov and others).

Introduction

Cognitive linguistics takes shape in the last two decades of the 20th century, but its subject - the features of assimilation and processing of information, ways of mental representation of knowledge using language, which was already outlined in the first theoretical works on linguistics in the 19th century.

So, considering W. Humboldt's theory of the folk spirit, A.A. Potebnya recognizes the question of the origin of language as a question about the phenomena of mental life that precedes language, about the laws of its formation and development, about its influence on subsequent mental activity, that is, a purely psychological question. .

A.A. Potebnya understands that in mental activity there are the strongest concepts that are put forward, and concepts that remain far away (Potebnya 1993, p. 83). It is the strongest representations that participate in the formation of new thoughts (Herbart's law of apperception). A.A. Potebnya clearly sees the role of association and merging of associations in the formation of series of representations. Heterogeneous ideas, perceived simultaneously, without losing their integrity, can be combined into one whole.

When merging, two different representations are perceived as one (Potebnya 1993, p. 91). In other words, A.A. Potebnya perfectly understood the role of language in the processes of cognition of the new, in the processes of formation and development of human knowledge about the world on the basis of the psychological processes of apperception and association, on the basis of different human ideas about phenomena that have names in the language.

The subject of cognitive linguistics is even more obvious in the following statement by I.A. Baudouin de Courtenay: "... From linguistic thinking, one can reveal a whole peculiar linguistic knowledge of all areas of being and non-being, all manifestations of the world, both material and individual-psychological and social (public)". (Baudouin de Courtenay 1963, p. 312).

Reflections on the participation of language in the knowledge of the world can be found in the works of thinkers of different times and peoples from antiquity to the present day. Their detailed reviews were made by L.G. Zubkova (Zubkova 2000) and N.A. Kobrina (Kobrina 2000). However, the frontal development of linguocognitive problems begins only in the last decades of the 20th century, and the main publications in cognitive linguistics fall on this period.

Modern cognitive linguistics belongs to a number of sciences, with their specific methods, study one common subject - cognition. In this regard, now we can talk about the existence of cognitive science, which, according to E.S. Kubryakova, is interdisciplinary and is an umbrella term (Kubryakova 2004, p. 7) for a number of sciences - cognitive psychology, cognitive linguistics, philosophical theory of cognition, logical analysis of language, theory of artificial intelligence, neurophysiology; "disciplines such as cognitive anthropology, cognitive sociology, and even cognitive literary criticism have already taken shape, i.e. in almost every humanitarian science, a special area has been identified related to the application of the cognitive approach and cognitive analysis to the relevant objects of this science" (Kubryakova 2004, p.10-11).

Cognition as a process of cognition, reflection by human consciousness of the surrounding reality and transformation of this information in consciousness, is currently

understood in modern science in a broad sense - “previously meaning simply “cognitive” or “related to knowledge”, the term cognitive is increasingly acquiring the meaning of “internal”, "mental", "internalized" (Kubryakova 2004, p. 9).

The tasks of cognitive science “include both the description/study of knowledge representation systems and information processing and processing processes, and – at the same time the study of the general principles of organizing human cognitive abilities into a single mental mechanism, and the establishment of their relationship and interaction” (Kubryakova 2004, p. 8 -9).

Thus, cognitive linguistics is one of the areas of interdisciplinary cognitive science. Formally, in linguistic historiography, the emergence of cognitive linguistics is attributed to 1989, when in Duisburg (Germany) at a scientific conference the creation of an association for cognitive linguistics was announced, and cognitive linguistics, thus, became a separate linguistic direction.

The formation of modern cognitive linguistics is associated with the works of American authors George Lakoff, Ronald Langaker, Ray Jackendoff and a number of others. The works of these scientists and the development of the problems of cognitive linguistics can be seen in the works of E.S. Kubryakova (Kubryakova 1994, 1997, 1999, 2004).

The works of E.S. Kubryakova became fundamental, they formed the basis of cognitive linguistics in Russia. The works of American scientists were published in translation into Russian in the series "New in Foreign Linguistics", vol. XXIII, M., 1998.

The scientific apparatus of American cognitive linguistics is presented in particular detail and in detail in the Concise Dictionary of Cognitive Terms, ed. E.S. Kubryakova (M., 1996). The works of the leading American cognitivists are also discussed in detail in the article by A. Chenky (Chenky 1996) and we can read about cognitive research in France in the article (Plungyan, Rakhilina 1994).

The stages of the formation of cognitive linguistics in Russia were the book "Structures of Knowledge Representation in Language" (Moscow, 1994), as well as the book by N.N. Boldyrev "Cognitive Semantics" (Boldyrev 2001).

Many useful considerations about the structures of knowledge can be gleaned from modern works on the problem of “language and thinking”, the authors of which in one way or another touch upon the problems of cognitive linguistics (Vasiliev 1990, Segal 1997, Pinker 1999, and many others).

Various interpretations and definitions of the subject of cognitive linguistics and its categories are offered by authors who specifically deal with these problems (Rozina 1994, Demyankov 1994, Khudyakov 1996, Frumkina 1996, Ruzin 1996, Baranov, Dobrovolsky 1997, Boldyrev 1998, 1999, 2000, 2001, Zalevskaya 1998, 2000, Sharandin 1998, Shakhovskiy 2000, Krasnykh 2000, Arkhipov 2001, etc.).

In Russia, theories of the meaning of the word were developed on the basis of component analysis. Semantic parameters found by Yu.D. Apresyan, I.A. Melchuk, A.K. Zholkovskiy, allowed to start compiling semantic dictionaries, searching for semantic primary elements. These primary elements, as it is now becoming clearer, lie in the sphere of human

cognitive activity and represent, in fact, the same categories that are identified in the works of American authors-cognitologists.

In this regard, the work of the Polish researcher Anna Wierzbicka (Wierzbicka 1996) should also be mentioned. Both directions - classical American cognitivism and Russian structural-semantic studies - developed independently of each other and used different terminology, however, the categories discovered as a result of these studies overlap in many respects.

This is well shown in the works of E.V. Rakhilina, who made an attempt to correlate the terminology of American cognitive linguists and the Moscow semantic school of Y.D. Apresyan (Rakhilina 1998, 2000).

Cognitive linguistics explores the mental processes that occur during perception, comprehension and, consequently, cognition of reality by consciousness, as well as the types and forms of their mental representations. The material of linguo-cognitive analysis is language, and the goals of such research in different specific areas (schools) of cognitive linguistics may differ from an in depth study of the language using a cognitive categorical-terminological apparatus to specific modeling of the content and structure of individual concepts as units of national consciousness (conceptosphere).

Thus, cognitive linguistics, as an independent area of modern linguistic science, has emerged from cognitive science. The ultimate goal of cognitive linguistics, as well as cognitive science in general, is "obtaining data on the activity of the mind" (Kubryakova 2004, p.13).

At the same time, the study of consciousness is a common subject of cognitive science and cognitive linguistics (Kubryakova 2004, p.10). At the same time, the difference between cognitive linguistics and other cognitive sciences lies precisely in its material - it explores consciousness on the material of language (other cognitive sciences explore consciousness on their own material), as well as in its methods - it explores cognitive processes, draws conclusions about the types of mental representations in human consciousness based on the application to the language of the linguistic methods of analysis at the disposal of linguistics, followed by a cognitive interpretation of the results of the study.

Modern cognitive linguistics is heterogeneous, "different directions in cognitive research are presented and 10 leaders and leading figures in different schools of cognitive linguistics have been identified" (Kubryakova 2004, p. 11).

Main directions in modern cognitive linguistics.

Modern cognitive linguistics is intensively developing in various scientific centers of the world, which causes certain differences in approaches, categorical and terminological apparatus, understanding of the main tasks of cognitive linguistics and the methods used. In dissertation research and review articles, scientists are increasingly attempting to classify trends in modern cognitive linguistics.

Recognizing the relativity of such classifications, we note, however, that they have their own meaning, since different directions primarily use different methodological methods for studying concepts. E.Y. Balashova (Balashova 2004, p. 6), characterizing the scientific directions that have developed in Russian cognitive linguistics, identifies two main

approaches: linguo-cognitive and linguo-cultural. The linguocultural approach involves the study of the specifics of the national concept sphere from culture to consciousness that refers to E.Y. Balashova, Y.S. Stepanova, V.I. Karasika, V.V. Krasnykh, V.A., Maslova, N.F. Alefirenko and others.

This approach defines the concept as a basic unit of culture, which has figurative, conceptual and value components, with the latter predominating (V.I. Karasik). To the linguocognitive approach, E.Y. Balashova refers researchers who proceed from the fact that knowledge about the world is based on such a unit of mental information as a concept, which provides "access to the concept sphere of society". From the standpoint of a linguocognitive approach to the study of the concept, its field model was developed, presented in terms of the core and periphery.

The linguoculturological direction in cognitive linguistics is also distinguished by A.V. Kostin. According to him, the linguoculturological approach is based on the idea of the cumulative (accumulative) function of the language, thanks to which it imprints, stores and transmits the experience of the people, their worldview and attitude.

Language, according to this 11th concept, is a universal form of primary conceptualization of the world and rationalization of human experience, an exponent and custodian of unconscious spontaneous knowledge about the world, a historical memory of socially significant events in human life. A.V. Kostin refers the works of S. G. Vorkachev, V. V. Vorobyov, V. N. Teliya, G. V. Tokarev, F. F. Farkhutdinova, A. T. Khrolenko, V. M. Shaklein and others. This also includes the studies of V.G. Kostomarov and E.M. Vereshchagin, V.A. Maslova, V.V. Vorobyov. A.V. Kostin singles out a number of approaches in modern cognitive linguistics: "mental-activity S.A. Askoldov, individual-speech D.S. Likhachev, semantic (N. F. Alefirenko, A. Vezhbitskaya, V. V. Kolesov, I. P. Mikhalchuk, V. P. Neroznak), culturological (Yu. S. Stepanov, V. I. Karasik), logical (N. D. Arutyunova, T. V. Bulygina, A. D. Shmelev, G. V. Makovich, R. I. Pavilenis, M. R. Proskuryakov, I. G. Proskuryakova), cognitive (A. P. Babushkin , E. S. Kubryakova, 3. D. Popova, I. A. Sternin, G. V. Tokarev, J. F. Richard, S. Kh. Lyapin, A. V. Kravchenko, G. A. Volokhina, G. V. Bykova), linguoculturological (S. G. Vorkachev, V. N. Teliya, F. F. Farkhutdinova)" (Kostin 2002, p. 6).

V.V.Kolesov distinguishes between cognitive linguistics (exploring the relationship between a word and a thing), contensive linguistics (studying semantic "prototypes" - modality, pledge, temporality, etc.) and conceptual linguistics, which studies the concepts themselves (Kolesov 2005, p. 16) .

S.V.Kuzlyakin distinguishes in cognitive linguistics the psychological approach (D.S. Likhachev), logical (N.D. Arutyunova and the school "Logical analysis of language"), philosophical (V.V. Kolesov), cultural (Yu.S. Stepanov), an integrative approach (S.Kh. Lyapin, G.G. Slyshkin) (Kuzlyakin 2005).

E.S. Kubryakova distinguishes between classical cognitivism - the study of knowledge structures and their types mainly by logical methods and the cognitive-discursive direction, which is the logical development of all modern linguistics as a whole: "each linguistic phenomenon can be considered adequately described and explained only in those cases if it is considered at the crossroads of cognition and communication"; the goal of cognitive

linguistics is “not only to match each language form with its cognitive counterpart, its conceptual or cognitive structure (thus explaining the meaning or content of the form through a certain cognitive structure, structure of opinion or knowledge), but also to explain the reasons for choosing or creating this “packaging” “for this content” (Kubryakova 2004, p.16).

N.N. Boldyrev rightly notes that we can speak of two stages in the development of cognitivism - "early - logical, or objectivist, and modern - experimental, based on experience" (Boldyrev 2004, p. 20). From our point of view, we can speak at least about the following directions in cognitive linguistics, which have been determined today (we name the typical representatives of these directions): culturological - the study of concepts as elements of culture based on data from different sciences (Yu.S. Stepanov).

C o n c l u s i o n

Such studies are usually de facto interdisciplinary, not exclusively related to linguistics, although they can be carried out by linguists (which allows us to consider this approach within the framework of cognitive linguistics); language in this case acts only as one of the sources of knowledge about concepts (for example, to describe a concept, data on the etymology of the word naming this concept is used); linguoculturological - the study of concepts named by linguistic units as elements of national linguoculture in their connection with national values and national characteristics of this culture: the direction "from language to culture" (V.I. Karasik, S.G. Vorkachev, G.G. Slyshkin, G .V.Tokarev); logical - analysis of concepts by logical methods without direct dependence on their linguistic form (N. D. Arutyunova, R. I. Pavilionis); semantic-cognitive - the study of the lexical and grammatical semantics of the language as a means of access to the content of concepts, as a means of modeling them from the semantics of the language to the concept sphere (E.S. Kubryakova, N.N. Boldyrev, E.V. Rakhilina, E.V. Lukashevich , A.P. Babushkin, Z.D. Popova, I.A. Sternin, G.V. Bykova); philosophical and semiotic - the cognitive foundations of signs are studied (A.V. Kravchenko).

Each of these areas can be considered already sufficiently formed in modern linguistics, they all have their own methodological principles (all of them are united primarily by the theoretical idea of the concept as a unit of consciousness) and they all have their supporters among cognitive linguists, they are represented by fairly well-known scientific schools .

Of course, the proposed delimitation of areas, as well as the assignment of individual scientists to one or another area, is rather conditional (many scientists at different stages of their scientific activity worked within the framework of different concepts), but, from our point of view, such a classification reflects the main ones operating in modern Russian cognitive science. linguistics trends.

In addition, we point out the presence of a fairly large number of works that combine the actual identification of the concepts of the concept and the meaning of the word: the traditional analysis of the semantics of the word is called the analysis of the concept, and semantic studies are called cognitive.

V.Ya.Myrkin begins his very interesting and informative article on the types of meaning of a word with the following phrase: “The concept assigned to a certain word is the (lexical) meaning of the word” (Myrkin 2005, p. 102).

According to our observations, recent works of this orientation a few have declined, but their flow has not yet dried up (cf., for example, Kuzlyakin 2005). Such identification seems to us unproductive, it reflects a trend towards simply fashionable use of the terms concept, cognitive, which we have already written about more than once (Popova, Sternin 2003; Popova, Sternin 2004, pp. 53-54).

The existence of such works once again explains the need for a systematic presentation of the postulates of cognitive linguistics with a clear definition of its categories and the establishment of unambiguous relationships with the categories of traditional semasiology.

Literature

1. Bloom L. Language Development. Cambridge (Mass.), 1970.
2. Braine M.D.S. The insufficiency of a finite state model for verbal reconstructive memory // *Psychonomic Science*. 1965. V. 2
3. Carroll J.B. The Study of Language. Cambridge (Mass.), 1953.
4. Carroll J.B. Language and thought. Englewood Cliffs, 1964.
5. Chomsky N. A Review of Verbal Behavior, by B.F. Skinner // *Language*. V35.1959. № 1.
6. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge (Mass.), 1965.
7. Dijk, T.A. van Models for text Grammar [Text] / T.A. van Dijk. *Linguistics*, 1975. № 105. p.33-68.
8. Garrett M.F. Production of speech // *Observations from normal and pathological language use // Normality and pathology cognitive functions*. London 1982.
9. Osgood C.E. On understanding and creating sentences// *American Psychologist*. V. 18. 1963 № 12.
10. Osgood C.E. Psychlinguistics // *Psychology: a Study of a Science/ S. Koch (Ed.)*. V.
11. Ахутина Т.В. Единицы речевого общения, внутренняя речь, порождение речевого высказывания // *Исследование речевого мышления в психолингвистике*. – М., 1985.
12. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. – М.,
13. Ахутина Т.В., Наумова Т.Н. Смысловый и семантический синтаксис: Детская речь и концепция Л.С. Выготского // *Психолингвистические проблемы семантики*. М., 1983.
14. Баринова Е.А. Лингвистические основы методики развития связной речи // *Развитие речи учащихся: Учен. зап. ЛГПИ им. А.И.Герцена*. Л., 1971. Т. 453.
15. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
16. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. – М., 1988.
17. Белянин В.П. Психолингвистика. – М., 2003.
18. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М., 1976.
19. Гаузенблаз К. О характеристике и классификации речевых произведений // *Новое в*
20. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. – М., 1961.\
21. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М., 1992.
22. Əsgərov M.B. Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, “Səda”, 2006, s. 111-115.
23. Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqələr, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, “Elm”, 2004, № 2, s. 60-64.

е

ж

н

о

й

CƏNUBİ QAFQAZIN KURQAN QƏBİRLƏRİ VƏ DÖYÜŞ BAYRAQLARI

T.ü.f.d. Mahmudova Hicran

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, müəllim

hicranmahmudova@mail.ru

ORCID NO: 0000-0003-0959-8419

XÜLASƏ

Arxeoloji elmi ədəbiyyatlarda hərbi birliklərin və ya onların hissələrinin fərqləndirici əlamətlərinin ümumi adı, əsas nişanlar, toplaşma yerinin nişanları kimi xidmət edən və döyüş bayrağı funksiyasını yerinə yetirən, həm də müqəddəs mənə daşıyan nümunələr xüsusi yer tutur. Bu nümunələr hər hansı parçadan hazırlanmış bayraq formasında deyil, tuncdan hazırlanmış fiqur, heykəlcik və ya müəyyən kompozisiya ola bilərdi. Ümumudünya praktikasında istifadə olunan belə hərbi bayraq – simvolların ən bariz nümunələri Roma legionlarına aid olmuşdur.

Cənubi Qafqazda eramızdan əvvəl II minilliyin ortalarında heykəlciklərlə təmsil olunan tunc bayraq - standartlar əsasən zəngin dəfnlərdə rast gəlinir. Tarixi Azərbaycan ərazilərində: Lçaşen, Lori Berd, Oşakan, Nerkin Dvin və Qaracəmirlidə kompozisiyaları əks etdirən etalonlar tapılmışdır. 15 sayılı Şirakavan məzarlığında, Qaracəmirlinin 1 sayılı kurqanında aslan fiquru əsas yer tutmuşdur. Zoomorf standartlarda göyərçin, şahin, maral, öküz, aslan, keçi və digər heyvanlar təsvir edilmişdir.

Yırtıcı quşların heykəlləri Abaran standartını bəzəyir. Lçaşendə maralının tunc heykəlcikləri, 4 sayılı Berikldeebi kurqanında, Qaracəmirlidə dairəvi dayaq üzərində dayanmış maral heykəli aşkar edilmişdir. Dağ keçisi (və ya qoç) fiqurlu standartlara Şirakavan 77 sayılı, Artikin 79 sayılı kuqranlarında rast gəlinmişdir.

Hərbi bayraq simvolu ifadə edən bu fiqurların Anadolu ətrafından aşkar edilən tapıntılarla bənzərliyi qeyd olunur, arxeoloji dövrləşmə tarixi və hazırlanma üsullarına görə ehtimal etmək olar ki, onların ilkin hazırlanma məkanı Cənubi Qafqaz olmuş, hərbi-siyasi-mədəni əlaqələr nəticəsində ətraf bölgələrə yayılmışdır.

Cənubi Qafqaz standartları qəbir əşyaları hesab olunur, onların cənazə arabasına, çəkmə çubuğu ilə boyunduruğun qovşağında bağlandığı güman edilir. Simvolik bayraq olan standartların müxtəlifliyi yəqin ki, fərqli tayfaların öz tanrılarına - himayədarlarına və onlarla əlaqəli nişanlara malik olduğunu göstərir. Təbii ki, onlar kahinlərə və ya hərbi başçı olan komandirlərə aid olmuşlar.

Açar sözlər: kuqran, qəbir, heykəlcik, simvol, döyüş, tunc

ABSTRACT

In the archaeological scientific literature, the common name for the distinguishing features of military units or their units, the main symbols, specimens that serve as symbols of the gathering place and perform the function of a battle banner, as well as having a sacred meaning, is accepted. flag from any fabric, but in the form of a bronze figure, statuette or a certain composition. The most obvious examples of such military flags and symbols used in common practice belonged to the Roman legions. In the middle of the 2nd millennium BC in the South Caucasus, bronze standartes, represented by figurines, are found mainly in rich burials. In the historical territories of Azerbaijan: Lchashen, Lori Baird, Oshakan, Nerkin Dvin and Karajamirli, standards reflecting the compositions were found. Dove, falcon, deer, bull, lion, goat and other animals are depicted in zoomorphic standards. Statues of birds of prey adorn the Abaran standard. Bronze figurines of deer were found in Lchashen, and a statue of a deer standing on a round stand was found in Berikldebi barrow No. 4 in Karajamirli. Standards with the figure of a mountain goat were found on Shirakavan No. 77 and Artykinsk No. 79 kugrans. Representing a symbol of a military flag, these figures are similar to finds found around Anatolia, according to the history of archaeological periodization and methods of preparation, it can be assumed that the original place they were trained in the South Caucasus, and as a result of military, political and cultural ties, they spread to the surrounding regions. The South Caucasian standards are considered grave goods, they are believed to be attached to the funeral cart at the junction of the drawbar and the collar. Variety of the standard, which is a symbolic flag, probably indicates that different tribes had their own patron deities and icons associated with them. Of course, they belonged to priests or commanders who were military leaders.

Key words: kugran, grave, figurine, symbol, battle, bronze

Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki Filialından

AİDİYYATI ORQANA

11 avqust 2023-cü il

№ 01-08/97

16-17 avqust 2023-cü il tarixində təşkil olunacaq **“5-ci Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Türk Dünyası Tarix, Mədəniyyət və Ədəbiyyat Konfransı”**nın təşkilat komitəsində aşağıdakı elmi dərəcələri və adları qeyd edilmiş şəxslərin yer almasına qərar verilmişdir.
Siyahını qeyd edirik.

Prof. Dr. Ramazan Qafarlı - AMEA Folklor İnstitutu “Dədə Qorqud” Şöbəsinin Müdiri
Konfransın Sədri

Prof. Dr. Sevinc Əliyeva - Dövlət Dil Komissiyası Yanında Monitoring Mərkəzinin Direktoru
Konfransın Elm Komitəsinin Sədri

Prof. İsmayıl Kazımov - AMEA Dilçilik İnstitutu
Prof. Mirvari İsmayılova - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Prof. Mərziyyə Nəcəfova - AMEA Ədəbiyyat İnstitutu (Azərbaycan)
Prof. Həcər Hüseynova - ADPU, Filologiya fakültəsi
Dos. Könül Səmədova - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Dos. Nazilə Abdullazadə - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Dos. Elxan Məmmədov - AMEA Folklor İnstitutu
Dos. İradə Kərimova - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Dr. Təranə Nağıyeva - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Dr. Necat Bırncı - İstanbul Aydın Universiteti
Dr. Kənan Gürsoy - Təqaüdçü
Dr. İslam Sadiq - AMEA Folklor İnstitutu
Dr. Əlvən Cəfərov - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elşən Zəkəriyyəbəyli - Bəxtiyar vahabzadə ev muzeyinin direktoru
Vəfa İsmayılova - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi
Səma Vəliyeva - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi
Türkanə İsrafilli - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi
Günəl Hacıyeva - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi

ADPU-nun

Şəki Filialının direktoru:

dos. Rafiq Rəsulov